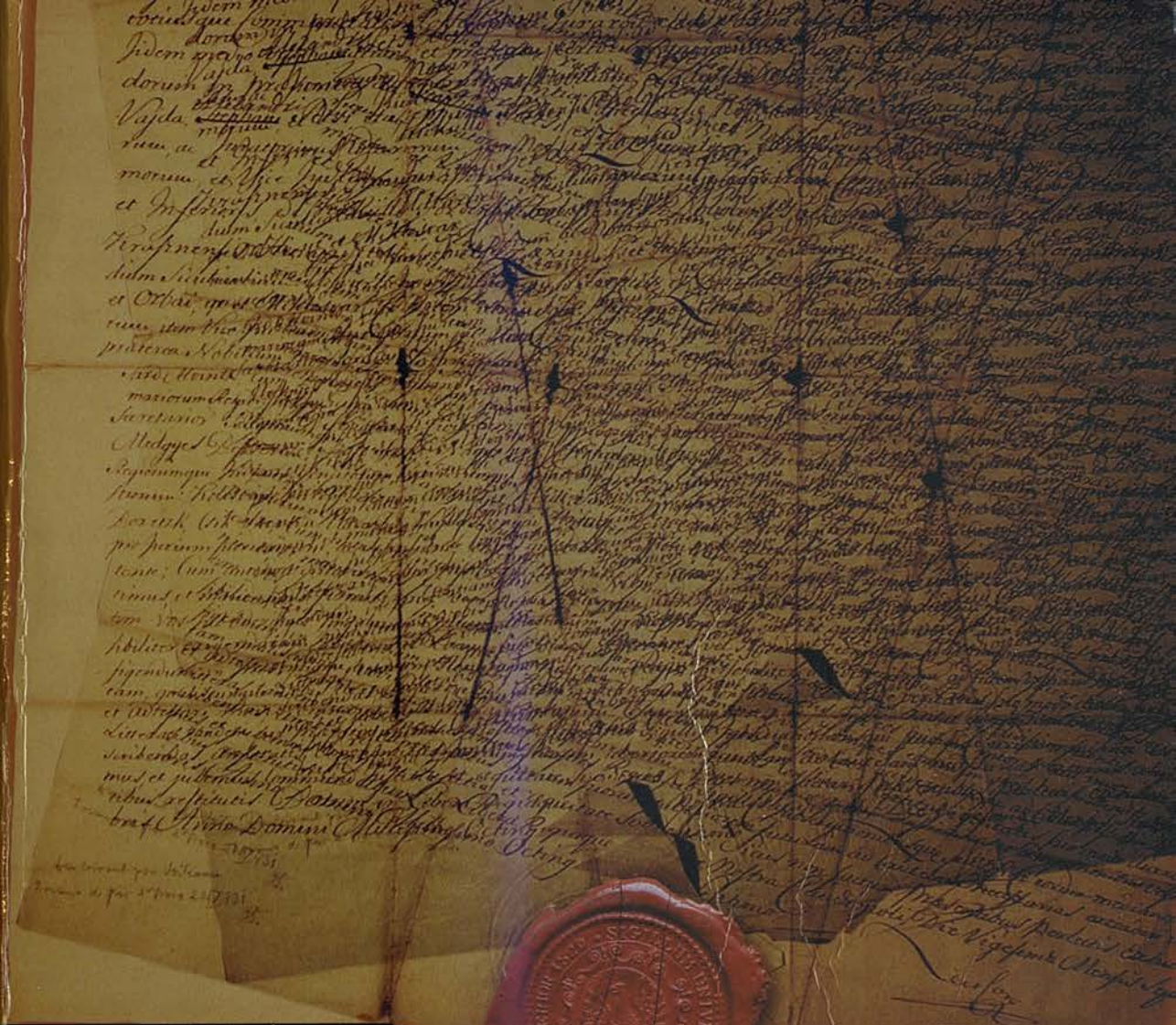

in honorem
GERNOT NUSSBÄCHER

IN HONOREM
GERNOT NUSSBÄCHER

I.S.B.N. 973-86855-6-7

Editura Foton – Director Radu Pescaru
Tel/Fax: 0268 427047, Tel.: 0268 406479, 0788 090909
E-mail: foton@foton.ro, www.foton.ro

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale

In honorem Gernot Nussbächer / volum îngrijit de Daniel Nazare, Ruxandra Nazare și Bogdan Florin Popovici.- Brașov: Foton, 2004
510 p.: portr., il.; 16,5 x 23,5 cm.
Antetitlul : Consiliul Judetean Brașov. Biblioteca Județeană „George Barițiu"
ISBN 973-86855-6-7
082.2:930-051 (498) Nussbächer, Gemot
929 Nussbächer, Gemot

CONSILIUL JUDEȚEAN BRAȘOV
BIBLIOTECA JUDEȚEANĂ „GEORGE BARIȚIU”

in honorem
GERNOR NUSSBÄCHER

volum îngrijit de
Daniel Nazare, Ruxandra Nazare și Bogdan Florin Popovici

editura
FOTON
Brașov 2004

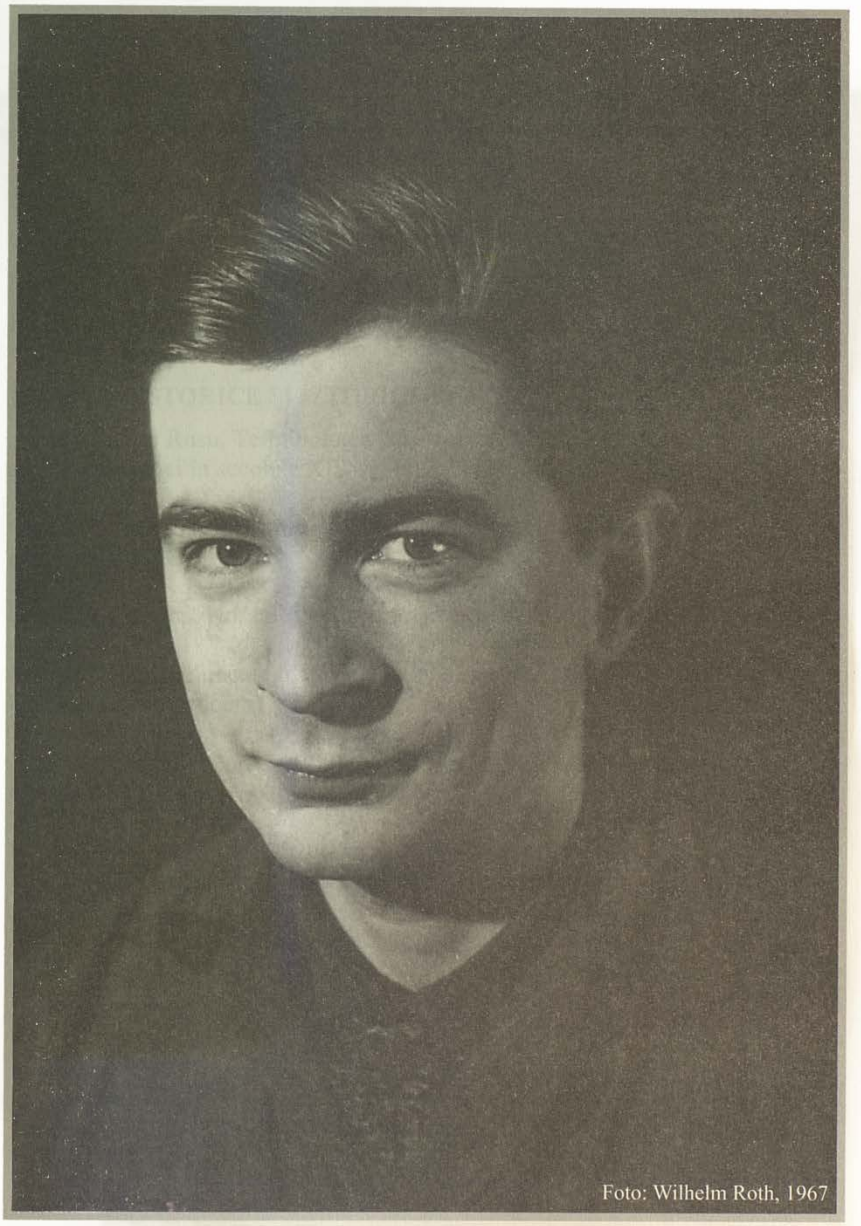

Foto: Wilhelm Roth, 1967

CUPRINS

Gernot Nussbächer - repere biografice 9

Daniel Nazare, Istoricul Gernot Nussbächer 11

Bibliografia lucrărilor lui Gernot Nussbächer 15

TESTIMONIA

Corneliu-Mihail Lungu, Gernot Nussbächer arhivistul - istoricul - omul 111

Nicolae Dinu, O viaţă închinată arhivelor 113

Ioana Căpăţînă, La aniversare. Un om pentru oameni 115

IZVOARE ISTORICE ŞI ISTORIOGRAFIE

Adrian Andrei Rusu, Terminologia privitoare la fortificaţiile medievale ale Transilvaniei în secolele XIII-XIV 119

Şerban Papacostea, Un umanist italian, ambasador în slujba Bizanţului, prin Moldova lui Alexandru cel Bun 133

Ştefan Andreescu, Noi informaţii genoveze cu privire la Cetatea Albă 143

Ioan Drăgan, Documente inedite de la Iancu de Hunedoara pentru cnezii din Nădrap (Hunedoara) 149

András Kiss, Ifj. Heltai Gáspár Kolozsvári nótárius másolati könyve (1612-1614) 155

Iacob Mârza, Aspects de la technique d'utilisation des sources dans l'histoire de l'église roumaine unie de Zenovie Pâclişanu 167

Nicolae Edroiu, David Prodan - istoric al răscoalei lui Horea (doctoratul istoricului) 175

ŞTIINŢELE AUXILIARE ALE ISTORIEI

Zsigmond Jakó, Vizakna hamisított okleveleiről 183

Sándor Antal Pál, Sigiliile provinciilor, scaunelor şi districtelor săseşti (1224-1848) 199

Măriuca Radu, Ţara Bârsei – în izvoare cartografice (~1450-1699)..... 213

Monica Cincu, Contribuţii privind sigiliile vecinătăţilor din Braşov..... 221

Costin Feneşan, Elisabeta Marin,
Contribuţii la istoria arhivisticii din România..... 229

Gedeon Borsa, Clavis Typographorum Regionis Carparthicae..... 237

Bogdan-Florin Popovici, Consideraţii asupra denumirii
şi ordonării documentelor digitale..... 243

MEDIAEVALIA

Harald Zimmermann, Der Fünfkirchner Bischof Wilhelm von Koppenbach und die Siebenbürger Sachsen. Einige Überlegungen..... 251

Edit Szegedi, Tradition und Traditionalismus in siebenbürgischen Antitrinitarismus (16.–17. Jh.)..... 267

Sarolta Solcan, Necazurile vieţii cotidiene pe domeniile feudale din Transilvania secolului al XVII-lea 277

Florentina Niţu, Preţurile produselor de orfevrărie şi vocaţia europeană
a meşterilor ardeleni (sec. XVII)..... 283

MODERNITAS

Ioan-George Andron, Măcelarii români din Şchei în secolul al XVIII-lea …..... 299

Thomas Şindilariu, Rolul francmasoneriei în începuturile carierei lui
Samuel von Brukenthal. O necunoscută în biografia sa 309

Olga Cicanci, Informaţii privind Braşovul din arhiva comunităţii greceşti
din Viena 313

Lajos Demény, A kálvinista egyházközségről és a magyar - szász/német
viszonyról Bukarestben 1852 ig ……..... 317

Zoltán Szász, Problema şcolilor româneşti din Braşov în politica Ungariei
faţă de naţionalităţi la sfârşitul secolului al XIX-lea 323

Béla György, Magyar – Német Kisebbségi Blokk Romániában (1927) 349

Ulrich A. Wien, Bewährungsfrist für die evangelische Landeskirche A.B. in Rumänien 1945. Protokoll der 40. und 41. Landeskirchenversammlung am 29. April 1945 355

ISTORIA CULTURII

Horst Schuller, Zisterzienserspuren in Siebenbürgen 369

Judit Ecsedy Vizkeleti, A brassói nyomda díszei Valentin Wagner és utódai idején 1. század 389

Dana Jenei, Construcţii succesive pe locul liceului „Johannes Hontems" din Braşov. Capela Sf. Ecaterina 401

Paul Cernovodeanu, Transylvania in English Drama and English Plays staged at Braşov in the Second Half of the Seventeenth Century 411

Judit Pál, Verwaltung und Schriftlichkeit in der freien königlichen Stadt Sathmar am Anfang des 18. Jahrhunderts 417

Bálint Agnes, A Fekete Templom, 1689-es tűzvész utáni, újjáépítésének történeti vázlata 425

Ligia Fulga, Costumul tradiţional al locuitorilor de munte din zona Carpaţilor 431

Gudrun-Liane Ittu, Briefe des Prinzen Constantin C. Karadja (1889-1950) an Michael Csald (1858-1927), Kustos des Brukenthalmuseums 435

Monica Vlaicu, Zur Geschichte des Hermannstädter Theaters 445

Paul Philippi, Die Sozialpolitische Bedeutung der siebenbürgischen Kirchengemeinde während 800 Jahren 459

Adriana Stroe, Aurelian Stroe, Programul româno-german de inventariere a aşezărilor de colonizare săsească din Transilvania – etapa Braşov 467

GERNOT NUSSBÄCHER - REPERE BIOGRAFICE

Gernot Nussbächer s-a născut la 22 august 1939 în Braşov. Între 1946-1953 urmează clasele I-VII cu limba de predare germană la Şcoala elementară nr. 23 (ulterior nr. 4) din Curtea Bisericii Negre din Braşov, iar în anii 1953-1956 clasele VIII-X în limba germană la Şcoala medie mixtă nr. 2 din Braşov. După absolvire optează pentru Facultatea de Istorie din cadrul Universităţii Babeş-Bolyai din Cluj, pe care o frecventează în perioada 1956-1961. Din 1 octombrie 1961 îşi desfăşoară activitatea la Arhivele Statului din Cluj, de unde se transferă la instituţia omoloagă din Braşov (1 aprilie 1962).

În iulie 1967 susţine examenul de promovare pentru funcţia de arhivist principal. În septembrie-octombrie 1968 este trimis de Direcţia Generală a Arhivelor Statului pentru depistarea de documente în Iugoslavia (Sremski Karlovici, Dubrovnic, Novi Sad, Belgrad, Sarajevo, Split), iar în noiembrie-decembrie 1973 în Republica Democrată Germană (Merseburg, Dresda, Potsdam, Naumburg, Weimar, Leipzig, Meissen, Pirna). Un volum mare de muncă a depus pentru ordonarea Fondului Primăria Sighişoara, precum şi la inventarierea documentelor medievale scrise în limbile germană, latină şi maghiară din Fondul Primăria Braşov şi din alte fonduri arhivistice. Între 1981-1986 susţine în calitate de lector cursuri de paleografie germană în cadrul Centrului de perfecţionare a cadrelor din Arhivele Statului.

Dorind să elaboreze o teză de doctorat despre istoria hârtiei, cu o temă ce acoperea secolele XVI-XVII, a solicitat aprobare pentru studierea arhivei transilvane din Budapesta. Cererea îi este respinsă şi preferă să rămână fără doctorat decât să întreprindă o analiză superficială. Din 1986 lucrează ca bibliograf la Biblioteca Judeţeană din Braşov, fiind nevoit să părăsească Arhivele Statului, întrucât fratele său plecase legal în Elveţia, iar cumnaţii şi socrii în Germania. Din 1989 devine şef de birou administrativ la Consistoriul Districtual Braşov al Bisericii Evanghelice C.A., însă, după evenimentele din decembrie 1989, solicită revenirea la Arhivele Statului din Braşov. Începând cu 1 martie 1990 s-a reîntors pe postul de arhivist principal, iar din 5 noiembrie 1996 devine expert la Arhivele Naţionale Braşov. Între anii 1991-1995 contribuie la formarea specialiştilor din arhive, fiind lector de paleografie germană la Şcoala Naţională de Pregătire Arhivistică.

În 1991 şi 1992 face parte din delegaţia oficială a Arhivelor Statului din România la discuţiile pentru restabilirea legăturilor arhivistice cu R. F. Germană. În 1992 participă la cel de-al XIII-lea Congres Internaţional al Arhivelor de la Montreal, cu acest prilej vizitând arhive şi biblioteci din Quebec, Toronto, New York şi Washington. Din 1990 întreprinde mai multe călătorii de studii, vizitând, între altele, Şcoala de Arhivistică din Marburg, Arhiva Federală din Koblenz, Arhivele Statului şi Şcoala de Arhivistică din München, arhiva oraşului Mannheim, precum şi alte arhive şi biblioteci din Austria, Germania, Elveţia şi Franţa. Pentru grupa de paleografie germană de la Şcoala Naţională de Pregătire Arhivistică din Bucureşti se implică în organizarea a două călătorii de documentare şi de studii, în aprilie 1994 la invitaţia Arhivelor Federale ale Germaniei (Gundelsheim, Koblenz, Marburg, Bonn, Frankfurt, Weissenburg, München), iar în aprilie 1996 în Viena la invitaţia Arhivelor Statului din Austria. Din 1 decembrie 1999 se pensionează, dar îşi continuă activitatea la Arhivele

Naţionale din Braşov, până la sfârşitul anului 2003. În februarie 2004 este angajat la Muzeul „Casa Mureşenilor” din Braşov, unde lucrează şi în prezent.

Până la 1 mai 2004 a publicat 1340 de titluri, dintre care 25 de cărţi şi broşuri, peste 50 de colaborări la diferite volume şi traduceri, mai bine de 100 de studii în revistele de specialitate. Îi poartă semnătura peste 1000 de articole în ziarele şi revistele de limbă germană, română şi maghiară. Dintre acestea aproape 125 de titluri sunt cuprinse în *Bibliografia istorică a României* (1944-1999). Numele său figurează între redactorii anuarului Muzeului Judeţean de Istorie Braşov, revista „Cumidava” (1967-1975), iar timp de aproape două decenii (1975-1994) coordonează rubrica de istorie locală (zona Transilvania) a ziarului „Neuer Weg”.

În 1969 este cooptat ca membru al Asociaţiei internaţionale a istoricilor hârtiei, iar din 1975 şi al Societăţii de Ştiinţe Istorice din România. După 1990 beneficiază de mai multe burse de cercetare oferite de Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde din Gundelsheim (1993), Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte din Konstanz (1994), Österreichisches Südosteuropa-Institut din Viena (1995), Institut für Auslandsbeziehungen din Stuttgart (1996), Siebenbürgisch-Sächsische Stiftung din München (1997), Domus Hungarica Scientiarum et Artium din Budapesta (între 1998-2003), József Attila Tudományegyetem din Szeged (1999). În 1998 i se conferă Georg-Dehio-Preis der Künstlergilde Esslingen, iar în 2002 Diploma de Onoare a Consiliului Judeţean Braşov.

Daniel NAZARE

ISTORICUL GERNOT NUSSBÄCHER

Un sociolog american, Ervin Goff, constata că „ne petrecem timpul pentru a da spectacole, mai degrabă decât pentru a da informaţii". Prin întreaga sa activitate istoriografică Gernot Nussbächer contrazice această remarcă. Eruditul braşovean, cu o uimitoare hărnicie, a elaborat o operă impresionantă nu numai sub raportul cantităţii, al numărului studiilor şi articolelor, publicate preponderent în periodice cu impact la cititori. Se numără printre puţinii istorici din România, care au oferit ziarelor, cu periodicitatea lor atât de neiertătoare în raport cu cei care colaborează constant, cel puţin un articol pe săptămână ani de-a rândul, pornind, de multe ori, de la surse inedite. Nu avem de a face cu eseuri de circumstanţă pentru umplerea coloanelor, ci ne aflăm în faţa unei publicistici avizate, ostile frazeologiei sterile, cu un mare coeficient de noutate. Chiar dacă s-a risipit generos în mai multe direcţii, opţiunile istoricului pentru anumite teme, unele restrânse cronotopic, nu au fost aleatorii.

A scris mult, derutant de divers chiar, însă majoritatea articolelor nu au o mare întindere tipografică. Lucrurile importante pot fi comunicate şi într-o formă a maximei concizii, simplu, cu grija exprimării exacte a ideilor, renunţând la podoabele retorice inutile. Documentele păstrate în „grânarele istoriei", cum numea arhivele eruditul paleograf francez Charles Samaran, sunt editate de unii apelând la o regie jurnalistică a senzaţionalului. La acest truc mediatic Gernot Nussbächer nu recurge, întrucât izvorul inedit abundă în opera sa. Încă de la începuturile activităţii s-a preocupat de istoria oraşelor în care saşii au avut un rol covârşitor, studiile sale convingând prin conţinut, precizie şi completitudine.

Dintre vechile burguri Corona are un loc aparte în opera sa, fiindu-i descrise zidurile, bastioanele, meşteşugurile şi breslele odinioară înfloritoare, tipăriturile ieşite de sub teascuri în diverse limbi. Acestor preocupări timpurii le putem adăuga pe cele referitoare la legăturile economice, politice şi culturale ale Braşovului cu Ţara Românească şi Moldova, dar şi cu alte oraşe şi zone din Europa.

Treptat şi-a extins spectrul tematic, prin incursiuni în alte epoci şi spaţii geografice, predominând contribuţiile punctuale. Subiectele au, fără îndoială, o semnificaţie inegală, însă istoricul abordează atât perioade, cât şi probleme. Nu credem că există oraş sau sat locuit de saşi despre care Gernot Nussbächer să nu fi scris, dovedind precizie, echilibru în interpretarea izvoarelor, aplicaţie şi discernământ analitic. Impresionează diversitatea preocupărilor, dar sunt şi teme pe care le cultivă cu predilecţie: stabilirea saşilor în Transilvania şi instituţiile reprezentative ale acestora, organizarea arhivelor din trecut, morile de hârtie şi filigranologia, epidemiile etc. Istoricul braşovean discerne cu prudenţă sursele, le examinează cu migală şi curiozitate scotocitoare, iar apoi le comunică, cu o modestie străină de orice emfază.

L-au interesat deopotrivă evenimentele şi oamenii, scriind despre aproape o sută de personalităţi, revenind la unele nu prin simple reactualizări comemorative, ci cu date noi şi nuanţări ale interpretărilor mai vechi. Nu manifestă ambiţia originalităţii cu orice preţ, ci, prin judecăţi reţinute, amplitudine şi profunzime, accesibilitate, formulări

limpezi şi o expresivitate neforţată, istoricul braşovean este preocupat în primul rând de soliditatea argumentaţiei. Lucrarea consacrată lui Honterus (ce cunoaşte mai multe ediţii, amplificate, cumulative) reprezintă un reper pentru cunoaşterea vieţii şi operei marelui umanist ardelean, aceasta îmbinând caracteristicile unei monografii de popularizare cu cele ale unui studiu ştiinţific de erudiţie.

Călătoriile peste hotare din ultimii ani au adăugat un plus de informaţii la cercetările anterioare, o parte fiind diseminate în studii şi articole, vădind un efort de cunoaştere, aproape exhaustivă, în special a ediţiilor honteriene păstrate în bibliotecile lumii. O monografie a închinat şi judelui Braşovului, Johannes Benkner, personalitate reprezentativă pentru secolul XVI la Braşov. Istoricul Daniel Barbu, într-o notă bibliografică, afirma că „savantul braşovean Gernot Nussbächer" a investit în cuprinsul ei „un uriaş travaliu de erudiţie". Distinsul cercetător s-a remarcat şi la editarea documentelor, colecţii întregi menţionându-i numele (între ele *Urkundenbuch…*, dar mai ales *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*).

Mai rar a scris despre revolte, răscoale, revoluţii şi războaie (mai ales atunci când unii istorici considerau aceste subiecte prioritare!), însă s-a oprit şi asupra unor evenimente importante din istoria României (1784, 1848, 1859, 1877, 1907), nuanţând contextul în care acestea s-au produs, prin apelul la izvoare păstrate în arhivele braşovene şi mărturii din presa timpului. A pregătit versiuni în limba germană pentru cărţile unor istorici români (o menţiune aparte merită Supplex-ul lui David Prodan), s-a implicat în editarea lucrărilor prietenilor dispăruţi prematur, iar atunci când a fost solicitat a tradus în limba germană articole, studii şi rezumate ale unor monografii. Întâlnim în opera sa şi subiecte exotice, despre care s-a scris foarte puţin sau deloc, cum ar fi primele paratrăsnete din Transilvania. A colaborat la numeroase albume, ghiduri şi broşuri cu privire la istoria Braşovului şi a Ţării Bârsei. Adolf Armbruster l-a considerat pe Gernot Nussbächer „un spirit analitic prin excelenţă", care „cu multă acribie" a contribuit „la aprofundarea marilor probleme ale istoriei medievale transilvane" (*Enciclopedia istoriografiei româneşti*). Cuvinte nu doar încurajatoare pentru un istoric care abia împlinise 35 de ani!

În regimul totalitar comunist era mai greu să prevezi trecutul decât viitorul. Chiar şi astăzi trecutul pare uneori pentru români mai important decât viitorul, însă doar cu trecutul se face viitorul (Anatole France). Într-o epocă de mistificare a istoriei, cum a fost cea de până în 1989, puţini profesionişti s-au putut sustrage, aparent fiind avantajaţi cei orientaţi spre epoci cu un impact mai redus la tezele partidului. Istoricul Alexandru Zub constata în 1996 că în perioada comunistă „discursul istoric a fost în genere pervertit şi nu s-a putut salva decât în abordări secvenţiale sau hipertehniciste. (…) Unii au reuşit astfel să se apere de asiduităţile politicului, iar până la un punct şi de presiunile ideologiei oficiale. Ei au putut da restituţii de amănunt, valabile şi astăzi, dar şi-au blocat drumul spre sinteza integratoare".

Au existat istorici onorabili şi în acele vremuri (între ei şi Gernot Nussbächer), dar breasla în ansamblu a rămas nemântuită. Din acest motiv statutul istoricului în România rămâne şi astăzi unul precar. Cu atât mai lăudabil este exemplul arhivistului braşovean, care, în plină epocă de îndoctrinare comunistă, a scris în presa cotidiană sute de articole despre istoria medievală, acceptabile astăzi sub raportul conţinutului. A debutat în publicistică la 18 ani, într-o perioadă în care, după înăbuşirea revoluţiei maghiare, îngheţul ideologic revenea. Primul articol nu este o reverenţă făcută

regimului, ci se referă la clopotul Bisericii Negre. Ultimii ani ai dictaturii erau la fel de grei ca cei de după 1956 şi referinţele în presă la istoria minorităţilor se restrângeau. Istoria naţională, tot mai glorioasă cu cât ne apropiam de 1989, nu mai îngăduia particularismele regionale, iar lucrările dedicate istoriei locale contraveneau orientării generale. Pentru a marca anumite date, legate de personalităţi sau localităţi din Transilvania, Gernot Nussbächer alegea titluri derutante, cu ajutorul cărora depăşea vigilenţa cenzurii. Era remarcabilă dorinţa istoricului de a împărtăşi altora propriile realizări, oferind cititorilor în anii dictaturii articole oricând utilizabile.

Din păcate, dintre aceste studii risipite, mai puţin de un sfert sunt reunite în volume, nutrind speranţa că însuşi autorul împreună cu discipolii le vor adăuga la cele cinci volume elaborate sub titlul *Din cronici şi hrisoave* sau la *Caietele Corona*. „Caietele" sunt de fapt revizuiri şi reordonări ale unor studii mai vechi, însă atunci când le strânge în volum Gernot Nussbächer nu le retopeşte în tipare mai pretenţioase, ci le păstrează în mare parte structura iniţială. Intervine doar acolo unde noile achiziţii istoriografice impun clarificări şi nuanţări.

Colaborează la reviste ştiinţifice importante din România, însă numele său îl întâlnim, chiar înainte de 1989, în periodice şi volume apărute în Ungaria, Austria şi Germania. Istoricul respinge improvizaţia eseistică, prezumţiile hazardate şi speculaţiile sterile, opera sa având mai puţine virtuţi de spontaneitate şi seducţie. Cărţile şi studiile sale s-au bucurat de atenţie, fiind recenzate atât în revistele de specialitate, cât şi în presă. La rândul său a semnalat numeroase lucrări despre istoria Transilvaniei şi mai ales a Braşovului, fără a cădea însă în capcana unui provincialism îngust. Recenziile şi notele sale bibliografice sunt expozitive şi evaluative în aceeaşi măsură. Polemizează uneori, dar cu eleganţa gesturilor fireşti, netulburate de presiunea numelor consacrate, practicând o critică deferentă şi dovedind urbanitate în opinii.

Prin soliditate bibliografică şi abordare academică opera sa este opusă lucrărilor conjuncturale, iar un bilanţ este prematur şi greu de făcut într-un demers simplificator ca acesta. Istoricul rămâne credincios formulei lui Fustel de Coulanges: o viaţă de analiză pentru o oră de sinteză şi tocmai din acest motiv aşteptăm o „carte mare", o „sinteză de senectute". De fapt, opera sa de până acum poate fi văzută şi ca o împlinire, dar şi ca un proiect, o promisiune. Cunoştinţele acumulate le împărtăşeşte cu generozitate noilor generaţii de istorici, însă îi îndrumă şi pe neofiţii fascinaţi de muza Clio, cu toţii, prin sugestiile oferite, fiind scutiţi de o muncă anevoioasă şi cronofagă. Multe cărţi de istorie s-au născut şi cu siguranţă se vor mai naşte în urma îndrumărilor sale competente. Istoricul se fereşte de ispita aureolărilor, afişează, am putea spune, o rară sobrietate, oferind o permanentă lecţie de modestie.

Wilfrid Laurier spunea că „singura cale de a-ţi apăra ideile şi principiile este să le faci cunoscute". Istoricul braşovean nu este un eremit, dar nici un veleitar avid de publicitate şi preocupat de o glorie antumă. Pare puţin ispitit să coboare în for, refuză apariţiile televizate, din care mulţi îşi fac un mod de viaţă. Rămâne consecvent unui crez, exprimat atât de plastic de un autor francez: parler est bien, écrire est mieux; imprimer est excellente chose. Manifestă o mare încredere în virtuţile educative ale istoriei, care pentru unii rămâne doar o stradă pe care diavolul a pavat-o cu valori distruse (Max Weber).

Urmărindu-i faptele se poate cu greutate contura un portret cât mai complet al istoricului Gernot Nussbächer, pentru că omul se confundă cu opera. Dar şi despre

viaţa sa s-ar putea spune multe: loviturile primite, piedicile puse, confruntarea cu situaţiile mai grele. Pe acest teren este o indiscreţie să pătrunzi şi o impoliteţe să vorbeşti, însă există perioade ale vieţii ce dezvăluie o biografie agitată. Cu greu poate fi ocolit episodul din anii comunismului târziu, în care istoricul, aflat la vârsta când merita toate onorurile, nu a mai putut lucra în Arhivele Statului pe care le slujise aproape un sfert de secol…..

De mai multe decenii este un nume respectat în cadrul breslei istoricilor, impus însă firesc, neostentativ, pentru că şi-a construit opera cu măsură şi discreţie. Se numără printre puţinii saşi care au ales să rămână aici, înnobilând cu prezenţa sa locurile, dar şi oamenii care au privilegiul să-l cunoască. Sperăm ca toate contribuţiile sale, mai ales istoriografice, să facă cu timpul obiectul unor evaluări mai detaşate decât cea de faţă, scrisă la ceas aniversar. O remarcă a lui Vasile Pârvan credem că se potriveşte şi istoricului Gernot Nussbächer: „dintre cele două ţinte pe care şi le pun oamenii - de a întrece pe alţii şi de a se întrece pe ei înşişi - singura binecuvântată cu rodire deplină este cea din urmă”.

BIBLIOGRAFIA LUCRĂRILOR LUI GERNOT NUSSBÄCHER

DANIEL NAZARE
MIHAELA LUPU
BOGDAN FLORIN POPOVICI
RUXANDRA NAZARE

NOTĂ

O bibliografie care să cuprindă titlurile cărţilor, studiilor şi articolelor publicate de Gernot Nussbächer se impunea. Editarea acestui volum ne oferă un pretext pentru întocmirea ei, mai ales că există interes pentru opera istoricului, inclusiv din partea tinerilor. A reuni într-o bibliografie toate aceste lucrări este, fără îndoială, un demers ispititor, dar şi riscant, având în vedere perioada îndelungată în care a scris, diversitatea temelor abordate şi, nu în ultimul rând, numărul de periodice la care a colaborat. Elaborarea ei a presupus mai multe etape: introducerea titlurilor în baza de date după evidenţele autorului, compararea cu *Bibliografia Braşovului* (1971-2004), întocmită de serviciul bibliografic al Bibliotecii George Barițiu din Braşov, cu *Bibliografia istorică a României* (1944-1999), precum şi confruntarea cu publicaţiile originale, în măsura în care ne-au fost accesibile. O parte dintre titlurile articolelor apărute până în 1989 sunt de circumstanţă şi pot induce în eroare, întrucât maschează un material documentar valoros. Ele au fost alese de redacţia periodicelor în care a semnat şi, din acest motiv, am preferat adnotarea titlurilor, pentru a pune în valoare conţinutul. Completările noastre le-am evidenţiat între paranteze rotunde, iar titlurile traduse, în anumite situaţii nuanţat, între paranteze pătrate. Am însoţit această bibliografie şi de un indice general, care facilitează accesul la o operă altminteri greu de sistematizat. „Operele sunt singurele biografii adevărate", constata Octavian Goga. Parcurgând această bibliografie sperăm că vă veți convinge de adevărul acestei remarci şi în cazul istoricului braşovean.

LISTĂ DE ABREVIERI A BIBLIOGRAFIEI LUCRĂRILOR LUI GERNOT NUSSBÄCHER

A = „Astra", Braşov

ADZ = „Allgemeine Deutsche Zeitung", Bucureşti

BL = „Brassói Lapok", Braşov

DN = „Drum Nou", Braşov

F = „Forschungen zur Volks- und Landeskunde", Sibiu

KR = „Karpatenrundschau", Braşov

NW = „Neuer Weg", Bucureşti

RA = „Revista Arhivelor", Bucureşti

V = „Volkszeitung", Braşov

*

1. *Was die Grosse Glocke erzählt* [Povestea clopotului mare al Bisericii Negre (1514-1689)], în *V*, nr. 4, an I, 20.06.1957.
2. *Ein Baudenkmal — mit zeitgenössischen Augen gesehen* [Un monument istoric văzut cu ochi de contemporan (Bastionul Postăvarilor din Braşov)], în *V*, nr. 11, an I, 08.08.1957.
3. *Die Brasoviaburg* [Cetatea Braşovia (de pe muntele Tâmpa)], în *V*, nr. 14, an I, 29.08.1957.
4. *Die Heltauer Kirchenburg* [Biserica-cetate din Cisnădie], în *V*, nr. 19, an I, 3.10.1957.

5. *Die Rosenauer Burg* [Cetatea ţărănească din Râşnov (jud. Braşov)], în *V*, nr. 21, an 1, 17.10.1957.

6. *Die Kellinger Bauernburg* [Cetatea ţărănească din Câlnic (jud. Alba)], în *V*, nr. 26, an 1, 21.11.1957.

7. *Die grosse Knop (Streit zwischen Heltau und Hermannstadt wegen des neuen Heltauer Turmdaches 1591)* [Turnul bisericii din Cisnădie — expresie a contradicţiilor dintre oraşul Sibiu şi târgul Cisnădie], în *V*, nr. 36, an II, 30.01.1958.

8. *Wir empfehlen Schässburg — eine mittelalterliche Stadt* [Recomandăm *Sighişoara - un oraş medieval* de Erich Dubowy, Bucureşti, Ed. Tehnică, 1957 (Recenzie)], în *V*, nr. 40, an II, 27.02.1958.

9. *Die Empörung des Kronstädter von 1688* [Răzvrătirea braşovenilor din 1688], în *V*, nr. 52, an II, 22.05.1958.

10. *Erster Blitzableiter in Siebenbürgen (wurde 1795 in Heltau errichtet)* [Primul paratrăsnet din Transilvania, ridicat la Cisnădie în 1795], în *V*, nr. 54, an II, 05.06.1958.

11. *Soeben erschienen Klausenburg* (Besprechung) [Recenzie la volumul *Clujul* de Şt. Pascu, I. Pataki şi V. Popa, 1958], în *V*, nr. 63, an II, 07.08.1958.

12. *A. Huttmann, George Barbu, Medicina în Oraşul Stalin ieri şi astăzi* (Besprechung des Buches) [Recenzie a lucrării lui A. Huttmann şi George Barbu, *Medicina în Oraşul Stalin ieri şi astăzi*], în *F*, nr. 3, 1960, p. 195.

13. *S. Goldenberg, Clujul în sec. XVI (Ergänzende Besprechung)* [Recenzie la volumul lui S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI*, cu completări pe baza unor materiale inedite, aflate în Arhivele Statului Cluj], în *F*, nr. 6, 1963, p. 265-269.

14. *Wer malte Lukas Hirscher?* [Cine a pictat pe Lukas Hirscher, judele Braşovului? (Identificarea pictorului Gregorius pe baza socotelilor oraşului Braşov)], în *V*, nr. 370, an VII, 11.10.1963.

15. *Vom Büchertisch: Bauernburgen in Siebenbürgen (Besprechung des Buches Cetăţi ţărăneşti din Transilvania von Oliver Velescu, Meridiane Verlag, 1964)* [Din vitrina cu cărţi: Recenzie la volumul lui Oliver Velescu, *Cetăţi ţărăneşti din Transilvania*, Ed. Meridiane, 1964], în *V*, nr. 492, an VIII, 11.12.1964, p. 3.

16. *War Heltau Dorf Sichelschmiede? Wandlungen eines Handwerks in fünf Jahrhunderten* [A fost Cisnădie un sat al făurarilor de seceri? Schimbări în dezvoltarea unui meşteşug în cinci secole (Prezentarea rezultatelor lucrării de diplomă a lui Gernot Nussbächer, bazată pe documente inedite din Arhivele Statului Sibiu)], în *V*, nr. 494, an VIII, 18.12.1964, p. 3.

17. *Alte Kronstädter Stadttore* [Porţile vechi ale oraşului Braşov], în *V*, nr. 501, an IX, 15.01.1965, p. 3.

18. *Bauern kontra Erbgräfen. Aus der Vergangenheit von Hetzeldorf* [Ţărani împotriva greavilor. Din trecutul comunei Aţel (jud. Sibiu)], în *V*, nr. 509, an IX, 12.02.1965, p. 3.

19. *Martin Capini, ein siebenbürgischer „Rebell" des 16 Jahrhunderts in Wien* [Martin Capini, un „rebel" transilvănean din sec. XVI la Viena (conducător al răscoalei din 1522)], în *V*, nr. 535, an IX, 14.05.1965, p. 3.

20. *XVII. százodi naptárak a Brassói Állami Levéltárban* [Calendare din sec. XVII de la Arhivele Statului Braşov (Tipărituri sibiene de la începutul sec. XVII descoperite recent); Kalender aus dem 17. Jh. im Kronstädter Staatsarchiv], în *Új Idő*, Braşov, nr. 105, an III, 25.02.1965.

21. *Entdeckungen in Staatsarchiv: Die ältesten Kalenderdrucke* [Descoperiri în Arhivele Statului. Cel mai vechi calendar german din Sibiu (1606)], în *V*, nr. 525, an IX, 09.04.1965, p. 3.

22. *Die ältesten Kalender - Hermannstädter Drucke aus der Zeit um 1600 entdeckt* [Cele mai vechi calendare - tipărituri sibiene de pe la 1600 (între ele şi un poem antiotoman necunoscut din 1597, scris de Baranyai Décsi Czimor János, profesor la Colegiul din Târgu Mureş)], în *NW*, nr. 4994, an XVII, 21.05.1965, p. 4.

23. *Von „Barasu" zu „Braşov" - zur Deutung der rümanischen Bezeichnung von Kronstadt* [De la „Barasu" la „Braşov". Cu privire la numele românesc al Braşovului (Recenzie la studiul lui P. Binder, publicat în revista „Limba şi literatura română", nr. 8, 1965)], în *V*, nr. 539, an IX, 28.05.1965, p. 3.

24. *Giessergewerbe Anno dazumal* [Meşteşugul turnătoriei pe vremuri. (Turnători de clopote şi tunuri)], în *V*, nr. 562, an IX, 13.08.1965.

25. *Pionier der Archivarbeit: Christian Pomarius, ein siebenbürgischer Humanist* [Un pionier al arhivisticii: umanistul Christian Pomarius din Transilvania (Articol scris cu prilejul comemorării a 400 de ani de la moartea acestei personalităţi)], în *V*, nr. 566, an IX, 27.08.1965.

26. *Der Schässburger Goldschmiedturm* [Turnul aurarilor din Sighişoara (Prezentare istorică pe baza unor materiale inedite din Arhivele Statului Braşov)], în *V*, nr. 572, an IX, 17.09.1965.

27. *Der Streit um den Namen „Katzendorf"* [Discuţii despre numele satului Caţa (jud. Braşov; purtate în presa vremii pe la 1840)], în *V*, nr. 574, an IX, 24.09.1965.

28. *Wichtige Entdeckungen zur ältesten rümanischen Buchdruckgeschichte* [Descoperiri importante cu privire la istoria tiparului românesc (Prezentarea lucrărilor lui S. Jakó, L. Demény, A. Huttmann şi P. Binder)], în *V*, nr. 576, an IX, 01.10.1965.

29. *A szebeni nyomda és a legrégibb román nyelvű nyomtatványok* [Tipografia din Sibiu şi cele mai vechi tipărituri în limba română; Die Hermannstädter Druckerei und die ältesten Druckwerke in rumänischer Sprache], în *Új Idő*, Braşov, nr. 137, an III, 07.10.1965.

30. *Zankapfel der Plebane. Einiges zur Geschichte der Michelsberger Burg* [Mărul discordiei pentru preoţi. Cu privire la istoria cetăţii din Cisnădioara (Certuri de graniţă între Cisnădie şi Cisnădioara în sec. XV-XVI)], în *V*, nr. 578, an IX, 08.10.1965.

31. *Butschetsch-Ausflug vor 130 Jahren* [Excursie în Bucegi în urmă cu 130 de ani (După o descriere din 1834, publicată în „Blätter für Geist, Gemüth und Vaterlandskunde")], în *NW*, nr. 5120, an XVII, 16.10.1965, p. 4.

32. *Fassbinder Anno 1526. Einiges über das Zunftwesen in Hetzeldorf* [Butnari la 1526. Despre breslele din Aţel (jud. Sibiu), pe baza unor materiale arhivistice inedite)], în *V*, nr. 584, an IX, 29.10.1965.

33. *A Nagydisznódi sarlókovácsok* [Făuritorii de seceri din Cisnădie (scurtă monografie a breslei); Die Heltauer Sichelschmiede], în *Új Idő*, Braşov, nr. 141, an III, 04.11.1965.

34. *Der Held mit den Weinkannen. Thomas Göbbel befreite 1612 das Zeidner „Schloss"* [Eroul cu cănile de vin. Thomas Göbbel a eliberat în 1612 cetatea din Codlea de sub ocupaţia principelui Transilvaniei Gabriel Báthory (Articol redactat pe baza unor materiale arhivistice inedite)], în *V*, nr. 592, an IX, 26.11.1965.

35. *Nicolae Iorga. Zum 25. Todestag des Gelehrten* [Nicolae Iorga. La 25 de ani de la moartea cărturarului (Activitatea sa în arhivele din Bistriţa, Braşov şi Sibiu şi publicaţiile de documente din arhive)], în *V*, nr. 594, an IX, 03.12.1965.

36. *Der letzte Abt von Kerz* [Ultimul abate din Cârţa (jud. Sibiu; mişcările sociale din 1322, 1413, 1438 până la desfiinţarea mănăstirii)], în *V*, nr. 597, an IX, 14.12.1965.

37. *Az első erdélyi villámhárítók* [Primele paratrăsnete din Transilvania: Cisnădie 1795, Sibiu 1796, Şelimbăr 1806 (jud. Sibiu); Die ersten siebenbürgischen Blitzableiter], în *Új Idő*, Braşov, nr. 147, an III, 16.12.1965.

38. *Ein Zeidner Pionier des Flugwesens* [Un pionier al aviaţiei din Codlea: Albert Ziegler], în *V*, nr. 598, an IX, 17.12.1965.

39. *Ein Neujahresbrauch von Anno dazumal (Nach dem Diarum des Andreas Hegyes)* [Obiceiuri de Anul Nou (după jurnalul lui Andreas Hegyes)], în *V*, nr. 602, an IX, 31.12.1965.

40. *Din activitatea arhivistică a lui Christian Pomarius* [Aus der Archivtätigkeit des Christian Pomarius], în *RA*, nr. 2, an VIII, 1965, p. 169-180.

41. *445 Jahre Neacşul-Brief* [445 de ani de la scrisoarea lui Neacşul din Câmpulung (primul document păstrat în limba română la Arhivele Statului Braşov)], în *V*, nr. 603, an X, 04.01.1966, p. 3.

42. *Protest in Sachen Kuhpocken* [Protest în problema variolei (Rectificarea unei afirmaţii din „Neuer Weg" din 18.12.1965, conform căreia primele vaccinări antivariolice sînt atestate în 1819 la Timişoara. De fapt, primele astfel de vaccinări s-au făcut în 1800 la Sibiu şi Timişoara)], în *NW*, nr. 5197, an XVIII, 15.01.1966, p. 4.

43. *Anno Toback - Rauchverbot* [Pe vremuri fumatul era oprit (Informaţii din sec. XVII şi XVIII despre Cisnădie şi Mediaş)], în *V*, nr. 607, an X, 18.01.1966, p. 3.

44. *Der Komponist der „Hora Unirii" (Alexandru Flechtenmacher, der aus einer Kronstädter Familie stammte)* [Compozitorul „Horei Unirii", Alexandru Flechtenmacher — originar dintr-o familie braşoveană], în *V*, nr. 609, an X, 25.01.1966, p. 3.

45. *Das älteste Buch? Neue Entdeckungen über die Änfange des Buchdrucks in rumänischer Sprache* [Cea mai veche carte? Noi descoperiri despre începuturile tiparului în limba română (Prezentarea lucrărilor cercetătorilor S. Jakó, L. Demény, A. Huttmann şi P. Binder)], în *NW*, nr. 5208, an XVIII, 28.01.1966, p. 3.

46. *Das Dunnesdorfer Statut von 1680* [Statutul local din 1680 al Daneşului (jud. Mureş, pe baza unui material inedit din Arhivele Statului Braşov)], în *V*, nr. 611, an X, 01.02.1966, p. 3.

47. *A himlőoltás bevezetése Erdélyben* [Istoria introducerii vaccinării antivariolice în Transilvania; Die Einführung der Kuhpockenimpfung in Siebenbürgen], în *Új Idő*, Braşov, nr. 158, an IV, 03.03.1966.

48. *In Kronstädter „Arta" Saal: Honterus- und Wagner- Ausstellung* [În sala „Arta" din Braşov: expoziţie dedicată lui Johannes Honterus şi Valentin Wagner], în *V*, nr. 626, an X, 25.03.1966, p. 3.

49. *Zahlen aus der Heltauer Ortschronik 1204-1894* [Date din cronica localităţii Cisnădie 1204-1894], în *NW*, nr. 5257, an XVIII, 26.03.1966, p. 6.

50. *A dohányzás történetéből* [Din istoria fumatului în Transilvania (Interdicţii din secolele XVII şi XVIII); Aus der Geschichte des Rauchens in Siebenbürgen], în *Új Idő*, Braşov, nr. 164, an IV, 14.04.1966.

51. *600 Jahre Hermannstädter Chronik* [Cronica Sibiului - 600 de ani de la prima menţiune a oraşului în anul 1366], în *V*, nr. 362, an X, 15.04.1966, p. 3.

52. *Noch war die Zeit nicht reif. Eine neue Würdigung des Kronstädter Aufstandes von 1688* [Timpul încă nu se împlinise. O nouă lucrare despre răscoala braşovenilor din 1688 (Recenzie la studiul prof. Maja Philippi, publicat în „Studii şi articole de istorie", tomul VII, 1965)], în *V*, nr. 643, an X, 24.05.1966, p. 3.

53. *Was die Grosse Glocke erzählt* [Ce povesteşte marele clopot (Din cronica oraşului Braşov până la returnarea clopotului în anul 1858)], în *V*, nr. 647, an X, 07.06.1966, p. 3.

54. *Oltszakadát múltjából* [Din trecutul localităţii Săcădate (jud. Sibiu; convieţuirea dintre români şi maghiari pe baza statutului din 1582); Aus der Vergangenheit von Săcădate], în *Új Idő*, Braşov, nr. 172, an IV, 09.06.1966.

55. *Mons Gymnicus - Der Schuler* [Muntele Postăvarul de lângă Braşov (istoricul explorării turistice)], în *NW*, nr. 5321, 10.06.1966, p. 4.

56. *Durch Schaden wird man klug oder Wie die Heltauer zu ihrem Blitzableiter kamen* [Prin pagubă omul învaţă sau cum şi-au pus cisnădienii paratrăsnetul (în anul 1795)], în *NW*, nr. 5346, an XVIII, 09.07.1966, p. 4.

57. *Schässburg, ein lebendiges Museum* [Sighişoara — un muzeu viu (Recenzie la cartea lui Vasile Drăguţ, *Sighişoara — oraş muzeu*, Ed. Meridiane, 1966)], în *V*, nr. 660, an X, 22.07.1966, p. 3.

58. *Honigberger Kolatschen* [Cozonacii din Hărman (jud. Braşov; asediul şi apărarea cetăţii din Hărman în aprilie 1612)], în *V*, nr. 664, an X, 05.08.1966, p. 3.

59. *Nicolae Lupu, Die Baudenkmäler Hermannstadts* [Recenzie a cărţii lui Nicolae Lupu, *Cetatea Sibiului*, Ed. Meridiane, 1966], în *V*, nr. 664, an X, 05.08.1966, p. 3.

60. *Reiches Quellenmaterial. Aus der Tätigkeit der Kronstädter Historiker* [Izvoare bogate. Din activitatea istoricilor braşoveni (Consideraţii asupra studiilor publicate în „Studii şi articole de istorie", tomul VII, 1965 şi în „Călăuza Bibliotecarului", nr. 2, 1965)], în *NW*, nr. 5370, an XVIII, 06.08.1966, p. 3.

61. *Von der Sichel zur Kombine. Aus der Vergangenheit von Neustadt* [De la seceră la combină. Din istoria localităţii Cristian (jud. Braşov) în sec. XV-XVI (Breasla făurarilor de seceri)], în *V*, nr. 665, an X, 09.08.1966, p. 3.

62. *Kennen Sie Zoodt? Blick in die Vergangenheit der Ortschaft* [Cunoaşteţi comuna Sadu (jud. Sibiu)? Din trecutul localităţii (între anii 1383-1896)], în *V*, nr. 668, an X, 19.08.1966, p. 3.

63. *Radu Heitel: Die mittelalterlichen Baudenkmäler Mühlbachs* (Besprechung) [Radu Heitel, *Monumentele de arhitectură medievală din Sebeş*, Ed. Meridiane, 1966 (Recenzie)], în *V*, nr. 674, an X, 09.09.1966, p. 3.

64. *Griff in die Zunftlade. Das Schässburger Gewerbe in 15 Jahrhundert* [Din lăzile de breaslă. Meşteşugurile din Sighişoara în sec. XV (Prezentare pe baza unor documente în parte inedite)], în *NW*, nr. 5399, an XVIII, 10.09.1966, p. 3.

65. *Blätter aus der Ortschronik von Katzendorf* [File din cronica localităţii Caţa (jud. Braşov) între 1477-1897], în *NW*, nr. 5417, an XVIII, 01.10.1966, p. 6.

66. *Ausstellung des Kronstädter Staatsarchivs* [Expoziţie la Arhivele Statului Braşov (Documente privind legăturile oraşului cu Ţările Române în Evul Mediu)], în *V*, nr. 682, an X, 07.10.1966, p. 3.

67. *Gregorius Pictor* [Gregorius Pictor (Scurtă prezentare a activităţii sale în sec. XVI); Gregorius Pictor (Kurze Biographie des Kronstädter Malers)], în *Új Idő*, Braşov, nr. 193, an IV, 03.11.1966.

68. *Erstmalig in unserem Lande: Wasserzeichen mit Isotopen fotografiert* [Pentru prima dată în ţara noastră: reproducerea filigranelor cu izotopi radioactivi], în *V*, nr. 692, an X, 11.11.1966, p. 3.

69. *Träume sind Schäume. Ein interessantes Dokument zur Geschichte des Aberglaubes in Siebenbürgen* [Visurile sunt năluci. Un document interesant privitor la istoria superstiţiilor din Transilvania (O carte de vise, editată la Sibiu în 1616, din care s-a descoperit recent un fragment necunoscut)], în *V*, nr. 696, an X, 25.11.1966, p. 3.

70. *Cele mai vechi calendare din Transilvania. Descoperiri importante cu privire la activitatea tipografiei din Sibiu, în sec. XVI şi XVII* [Die ältesten Kalender aus Siebenbürgen. Wichtige Entdeckungen zur Tätigkeit der Hermannstädter Druckerei im 16. und 17. Jh.], în *DN*, nr. 6816, an XXIII, 01.12.1966, p. 3.

71. *Ein Vorkämpfer demokratischer Ideale: Andreas Wellmann* [Un luptător pentru idealuri democratice: Andreas Wellmann], în *V*, nr. 705, an X, 27.12.1966, p. 3.

72. *Radu Manolescu, Comerţul Ţării Româneşti cu Braşovul sec. XIV-XVI (Ergänzende Besprechung des Buches)* [Radu Manolescu, *Comerţul Ţării Româneşti cu Braşovul, sec. XIV-XVI* (Recenzie cu completări pe baza unor documente de arhivă)], în *F*, nr. 1, an IX, 1966, p. 164-165.

73. *Tipărituri sibiene necunoscute de la 1600* (Sunt descrise un poem antiotoman din 1597, apoi calendare din 1602, 1606, 1607 şi de după 1660) [Unbekannte Hermannstädter Drucke um 1600 (Türkenpoem 1597, Kalender 1602, 1606, 1607, nach 1660)], în *RA*, nr. 1, an IX, 1966, p. 113-118.

74. *Die Vereinigung in der „Kronstädter Zeitung”* [Unirea Principatelor oglindită în ziarul „Kronstädter Zeitung” din Braşov], în *V*, nr. 713, an XI, 24.01.1967, p. 3.

75. *Neue Bücher: Den Alt entlang* [Cărţi noi: *Pe firul Oltului* (Recenzia cărţii *Pe firul Oltului*, Ed. Meridiane, 1966)], în *V*, nr. 717, an XI, 07.02.1967, p. 3.

76. *„Da keiner Herr und keiner Knecht” — Urkunden beweisen das Gegenteil* [„Unde nu-i stăpân, nu-i nici slugă”. Documentele dovedesc contrariul (Despre iobagii judelui regal din Rupea pe baza unor documente inedite din sec. XVII)], în *V*, nr. 717, an XI, 07.02.1967, p. 3.

77. *Der Himmel stand in Flammen. Der Bauernaufstand von 1907 im Spiegel der Kronstädter Presse* [Cerul era în flăcări. Răscoala din 1907, oglindită în presa braşoveană], în *V*, nr. 720, an XI, 17.02.1967, p. 3.

78. *Erster Rektor. Zur ältesten Hermannstädter Schulgeschichte* [Primul director de şcoală (1428). Despre cea mai veche istorie a şcolii din Sibiu], în *V*, nr. 726, an XI, 10.03.1967, p. 3.

79. *A Keresztényhavas múltjából* [Din trecutul muntelui Cristianul Mare (Istoria explorării turistice); Aus der Vergangenheit des Schuler-Gebirges], în *Új Idő*, Braşov, nr. 216, an V, 13.04.1967.

80. *Selbst auf der Suche. Heimatkundliche Tips für unsere Lehrer* [Căutând singur. Îndrumări metodologice în cercetările de istorie locală pentru profesorii noştri], în *V*, nr. 744, an XI, 12.05.1967, p. 3.

81. *In der Ortschronik von Schellenberg geblättert* [Din cronica comunei Şelimbăr (jud. Sibiu, între 1323-1892)], în *NW*, nr. 5613, an XIX, 20.05.1967, p. 6.

82. *„Im Webstuhl sitzend, dichtet er”. Johann Paulini, ein schreibender Handwerker aus dem alten Heltau* [„Şezând la războiul de ţesut, compunea poezii”. Johann Paulini, un ţesător de postav din Cisnădie, autor de versuri cu tematică socială], în *V*, nr. 753, an XI, 13.06.1967, p. 3.

83. *„Zweyerlai Nationes” in ….„Affrica”. Ein sprechendes Zeugnis jahrhundertealter Zusammenarbeit* [Două naţiuni la Avrig (jud. Sibiu). O mărturie grăitoare despre convieţuire (a românilor cu saşii pe baza statutului din 1582)], în *V*, nr. 768, an XI, 01.08.1967, p. 3.

84. *Kloster Argeş im Spiegel Kronstädter Zeitdokumente* [Mănăstirea Curtea de Argeş în documente braşovene contemporane (la 450 de ani de la ctitorire)], în *V*, nr. 773, an XI, 18.08.1967, p. 3.

85. *A Curtea de Argeş-i kolostor* [Mănăstirea Curtea de Argeş (după însemnările din socotelile Braşovului din 1522-1523); Das Kloster von Curtea de Argeş], în *Új Idő*, Braşov, nr. 247, an V, 02.11.1967.

86. *Hinweise zur Erschliessung der Heimatkunde und Ortgeschichte* [Îndrumări pentru depistarea documentelor istoriei locale], în „Volk und Kultur”, Bucureşti, nr. 11, an XIX, 1967, p. 34-35.

87. *Contribuţii cu privire la tabloul judelui Braşovului Lucas Hirscher* [Beiträge betreffend das Porträt des Kronstädter Stadtrichters Lukas Hirscher], în „Culegere de Studii şi Cercetări”, Braşov, I, 1967, p. 247-255.

88. *„Sehr liebe Nachbarn und Freunde”. 600 Jahre seit dem Handelsprivilegium von Vlaicu Vodă für die Kronstädter* [„Vecini şi prieteni foarte dragi”. 600 de ani de la privilegiul comercial al lui Vlaicu Vodă pentru braşoveni (20 ianuarie 1368)], în *V*, nr. 812, an XII, 05.01.1968.

89. *Deutung und Rettung. Deutsche Humanisten Siebenbürgens in dem Auswahlband von Bernhard Capesius* [Interpretare şi salvare. Umaniştii germani din Transilvania în antologia lui Bernhard Capesius (Recenzie scrisă împreună cu Thomas Nägler de la Muzeul Brukenthal din Sibiu, despre lucrarea *Ei au sprijinit dezvoltarea lumii*, Bucureşti, Ed. pentru Literatură, 1967)], în *KR*, nr. 1, an I, 01.03.1968, p. 8, 11.

90. *Brassó történelmi emlékei (II): A város levéltári hagyatéka* [Monumentele istorice din Braşov. Moştenirea arhivistică a oraşului; Geschichtliche Denkmäler Kronstadts (II): Das Archiverbe der Stadt Kronstadt], în *Új Idő*, Braşov, nr. 266, an VI, 07.03.1968.

91. *Prima menţiune documentară despre Poiana Braşov (14 iunie 1427)* [Die erste urkundliche Erwähnung der Schulerau (14. Juni 1427)], în *DN*, nr. 7220, an XV, 21.03.1968, p. 2.

92. *O veche aşezare mărgineană: comuna Sadu, jud. Sibiu* [Eine alte Ortschaft aus der Hermannstädter Umgebung /Mărginime/: die Gemeinde Zoodt], în „Tribuna Sibiului", Sibiu, nr. 77, an I, 19.05.1968.

93. *Zwei Jubiliare von 600 Jahren. Älteste Originalurkunde der muntenischen Fürstenkanzlei in Kronstädter Staatsarchiv* [Două aniversări la 600 de ani. Cel mai vechi document original din cancelaria domnească a Ţării Româneşti, păstrat la Arhivele Statului Braşov], în *NW*, nr. 5927, an XX, 25.05.1968, p. 2.

94. *Die Schwarze Kirche. Eine kleine Monographie von Victor Adrian* [Biserica Neagră — o mică monografie de Victor Adrian (Recenzie a broşurii apărute la Ed. Meridiane, 1968)], în *NW*, nr. 5930, an XX, 29.05.1968, p. 2.

95. *Victor Adrian, Biserica Neagră (recenzie critică)* [Victor Adrian, *Die Schwarze Kirche* (kritische Besprechung des Büchleins)], în *A*, nr. 6 (25), an III, 06.1968, p. 6.

96. *Aktive Forschung. Eine neue wissenschaftliche Zeitschrift des Kronstädter Museums* [Cercetare activă. O nouă publicaţie ştiinţifică a muzeului din Braşov, „Culegere de Studii şi Cercetări", 1967], în *KR*, nr. 21, an I, 12.1968, p. 7.

97. *Ein neues Kronstadt - Album. Vorschläge an den Meridiane Verlag* [Un nou album despre Braşov. Propuneri către Editura Meridiane (Recenzie a lucrării lui Iulian Neacşu, apărută la Ed. Meridiane, 1968)], în *NW*, nr. 5979, an XX, 25.07.1968, p. 2.

98. *Zwei siebenbürgische Tierkreismännchen des 17. Jahrhunderts* (mit Arnold Huttmann) [Doi „oameni de venesecţie" din Ardeal în sec. XVII-lea (Probleme de istoria medicinii în calendarele sibiene din 1606-1607) (în colaborare cu Arnold Huttmann)], în *F*, nr. 1, an XI, 1968, p. 99-104.

99. *Ex-librisuri din Transilvania* (Ex-librisurile aparţin lui Jacobus Fischer Kyzdensis, rector al Gimnaziului din Braşov, între 1549-1550, Martin Schadt din Braşov, 1633, J. Bánffi, familia von Baussnern; în colaborare cu Anna Korodi şi Arnold Huttmann) [Siebenbürgische Ex-libris (mit Anna Korodi und A. Huttmann)], în „Revista Bibliotecilor", Bucureşti, nr. 7, an XXI, 1968, p. 425-427.

100. „*Die Töpner vonn der Helten". Aus der Zunftgeschichte Heltaus* [Olarii din Cisnădie. Din istoria breslei din Cisnădie (pe baza unor documente în parte inedite, păstrate la Arhivele Statului Sibiu)], în „Hermannstädter Zeitung", Sibiu, nr. 29, an I, 26.08.1968.

101. *Kronstadt und Kaschau* [Braşovul şi Košice (Relaţiile dintre cele două oraşe în sec. XIV-XVI)], în *KR*, nr. 40, an I, 15.11.1968.

102. *Honterus-Gedenkhaus. Vorschläge zur Einrichtung dieser Kulturstätte* [Casa memorială Honterus. Propuneri pentru înfiinţarea unei instituţii culturale], în *NW*, nr. 6099, an XX, 11.12.1968.

103. *Besonntes Suchen nach Urkunden. Bilder aus Jugoslawien.* [Călătorie de documentare în Iugoslavia (septembrie-octombrie 1968)], în *KR*, nr. 44, an I, 13.12.1968.

104. *Gebhard Blücher, ein Leben für die Wissenschaft* [Gebhard Blücher, o viaţă pentru ştiinţă (Articol scris în amintirea cercetătorului filigranolog, decedat la 5 octombrie 1968)], în *KR*, nr. 2 (873), an II (XIII), 10.01.1969, p. 5.

105. *Ein Wissenschaftler hoher Reife. Gebhard Blücher zum Gedenken (15. Januar 1934 - 5. Oktober 1968)* [Un om de ştiinţă de mare valoare. În amintirea lui Gebhard Blücher (15 ianuarie 1934 - 5 octombrie 1968)], în *NW*, nr. 6141, an XXI, 30.01.1969, p. 3.

106. *Ex libris-uri din Transilvania* (II) (exlibrisurile aparţin lui Valentin Franck, jude regal la Sibiu în 1696, Petrus Pfannenschmied şi J. K. Eder; în colaborare cu Anna Korodi şi Arnold Huttmann) [Siebenbürgische Ex Libris (II) (mit Anna Korodi und Arnold Huttmann)], în „Revista Bibliotecilor", Bucureşti, nr. 1, an XXII, 1969, p. 40-43.

107. *Ein verfrühtes Jubiläum?* [Un jubileu prematur? (S-au aniversat 200 de ani de la înfiinţarea fabricii de hârtie din Prundul Bârgăului, jud. Bistriţa-Năsăud, pe baza unei greşeli de tipar: 1768 în loc de 1786)], în *NW*, nr. 6163, an XXI, 13.02.1969, p. 4.

108. *Cerbul Carpatin în Ţara Bârsei* (în socoteli şi documente din anii 1413-1547, păstrate la Arhivele Statului Braşov şi legătura lui cu Festivalul „Cerbul de Aur") [Der Karpatenhirsch im Burzenland], în *DN*, nr. 7530, an XXVI, 20.03.1969.

109. *500 Jahre vermauert. Romanische Zwillingsfenster aus dem 13. Jh. in Katzendorf freigelegt* [Timp de 500 de ani au fost zidite. Dezvelirea unor ferestre romanice din sec. XIII (cu ocazia renovărilor la Biserica evanghelică din Caţa, jud. Braşov)], în *NW*, nr. 6321, an XXI, 28.08.1969, p. 4.

110. *Beginnt die Geschichte der Rakete in Hermannstadt?* [Istoria rachetei începe la Sibiu? (Recenzie la cartea lui Doru Todericiu, *Preistoria rachetei moderne. Manuscrisul de la Sibiu 1400-1569*, Bucureşti, Ed. Academiei R.S.R., 1969)], în *KR*, nr. 36, an II (XIII), 05.09.1969, p. 7.

111. *Neue Ergebnisse in der Coresi-Forschung* [Noi rezultate ale cercetărilor despre Coresi (Prezentarea lucrărilor lui A. Huttmann, P. Binder, Alexandru Mareş, G. Blücher)], în *KR*, nr. 42 (913), an II (XIII), 17.10.1969, p. 7.

112. *Neue Geschichtsstudien* [Noi studii de istorie (Prezentarea lucrărilor istoricilor braşoveni şi sibieni publicate în „Studii şi Articole de Istorie", XIII)], în *KR*, nr. 46 (917), an II (XIII), 14.11.1969, p. 7.

113. *Wann schrieb Popa Iane? Das zweitälteste Kronstädter Rumänische Sprachendenkmal nun genau datiert* [Când a scris Popa Iane? Al doilea document scris în limba română păstrat la Braşov, datat cu exactitate (pentru anul 1587 pe baza analizei filigranologice)], în *KR*, nr. 51 (922), an II (XIII), 19.12.1969, p. 7.

114. *Primul document scris în limba română la Braşov (Scrisoarea lui Popa Iane, 1587)* [Das erste in rumänischer Sprache in Kronstadt geschriebene Dokument], în *DN*, nr. 7769, an XXVI, 25.12.1969, p. 2.

115. *„Mein grösste sorg…". Von den ältesten Hermannstädter Kalendern* [„Cea mai mare grijă" - despre cele mai vechi calendare tipărite la Sibiu (sec. XVI-XVIII)], în „Hermannstädter Zeitung", Sibiu, nr. 105, an II, 20.12.1969, p. 8. (Retipărit în anuarul „Siebenbürgisch-Sächsischer Hauskalender", 1976, München, an 21, p. 80-81; Nachdruck in Jahrbuch „Siebenbürgisch-Sächsischer Hauskalender", 1976, München, 21. Jg., S. 80-81).

116. *Din trecutul calendarelor sibiene* [Aus der Vergangenheit der Hermannstädter Kalender], în „Tribuna Sibiului", Sibiu, nr. 582, an II, 31.12.1969.

117. *Statutul breslei arcarilor din Braşov* (Statutul din 1505 şi confirmarea din 1547, publicate pentru prima dată după originalul păstrat la Arhivele Statului Braşov) [Das Statut der Kronstädter Bognerzunft], în „Cumidava", Braşov, an II, 1968, p. 91-96.

118. *Bibliografia arhivisticii româneşti*, autori Mihai Fănescu, Andrei Kiss, Emilia Postăriţă, Cornelia Crivăţ, Maria Dogaru, Angheli Dumitru, Gernot Nussbächer [Bibliographie der rumänischen Archivistik, Mitarbeiter Mihai Fănescu, Andrei Kiss, Emilia Postăriţă, Cornelia Crivăţ, Maria Dogaru, Gernot Nussbächer, Angheli Dumitru], Bucureşti, Direcţia Generală a Arhivelor Statului din R. S. R., 1969, 106 p.

119. *Consideraţii filigranologice asupra Evangheliarului slavon al lui Lavrentie* (în colaborare cu Gebhard Blücher) [Wasserzeichenkundliche Betrachtungen über das slawische Evangelienbuch des Ieromonah Lavretie (mit Gebhard Blücher)], în „Revista Bibliotecilor", Bucureşti, nr. 12, an XXII, 1969, p. 741-742.

120. *Ştiaţi că…la Arhivele Statului Braşov?* (Despre documentele cele mai vechi în diferite limbi: 1521 în limba română, 1353 în limba latină, 1369 în limba slavă, 1424 în limba germană, 1557 în limba maghiară, 1571 în italiană, 1577 în greacă şi 1613 în turcă) [Wußten Sie, dass im Kronstädter Staatsarchiv? (Die ältesten Urkunden in verschiedenen Sprachen)], în *DN*, nr. 7778, an XXVII, 08.01.1970, p. 2.

121. *Die ältesten Sprachdenkmäler des Kronstädter Archivs* [Cele mai vechi monumente de limbă de la Arhivele Statului Braşov], în *KR*, nr. 3 (926), an 16.01.1970, p. 2.

122. *„Ehrsame Meister vonn Michaelsberg". Aus der Geschichte einer Fassbinderzunft* [„Cinstiţii meşteri de la Cisnădioara" (jud. Sibiu). Din istoria unei breslei de butnari (pe baza documentelor inedite de la Arhivele Statului Sibiu)], în „Hermannstädter Zeitung", Sibiu, nr. 108, an III, 23. 01.1970.

123. *Aus der Vergangenheit von Tekendorf* [Din trecutul localităţii Teaca (jud. Bistriţa Năsăud; din 1318 până în sec. al XVII-lea, pe baza unor documente în parte inedite)], în „Volk und Kultur", nr. 1, an XXII, 01.1970, p. 49-50. (O traducere în limba maghiară cu greşeli a apărut fără acordul autorului în „Művelődés", Bucureşti, XXIII, nr. 8, august 1970, p. 48-49; Eine ungarische Übersetzung mit Fehlern ohne Einverständnis des Verfassers erschien in „Művelődés", Bukarest, XXIII, Nr. 8, August. 1970, S. 48-49).

124. *Două tipărituri româneşti braşovene de acum 400 de ani* (Psaltirea românească şi Liturghierul românesc al lui Coresi din 1570) [Zwei rumänische Kronstädter Drucke von Coresi (1570)], în *DN*, nr. 7814, an XXVII, 19.02.1970, p. 2.

125. *Thema: Kulturgeschichte. Aus der Tätigkeit der Kronstädter Historiker* [Temă: istoria culturii. Din activitatea istoricilor din Braşov (Lucrări apărute în 1969, aparţinând lui G. Bakó, G. Blücher, A. Huttmann, P. Binder, A. Eichhorn, F. Salvan)], în *NW*, nr. 6486, an XXII, 12.03.1970, p. 2.

126. *Martin-Opitz-Wiegendruck in Temesvar?* [Incunabul de Martin Opitz la Timişoara? (Notă despre o ştire greşită din „Neuer Weg" publicată în 25.02.1970)], în *NW*, nr. 6488, an XXII, 14.03.1970.

127. *Ex Libris-uri din Transilvania (III)* (Exlibrisurile aparţin lui V. Beldiman, Ştefan Brâncoveanu, Joseph Trausch; în colaborare cu Arnold Huttmann şi Anna Korodi) [Siebenbürgische Ex Libris (III) (mit Arnold Huttmann und Anna Korodi)], în „Revista Bibliotecilor", Bucureşti, nr. 4, an XXIII, 1970, p. 235-237.

128. *Contribuţii la istoricul arhivei Bistriţei în sec. XVI-XX* (Cercetări făcute pe baza unor documente originale păstrate la Arhivele Statului din Cluj) [Beiträge zur Geschichte des Bistritzer Archivs im 16.-20. Jh.], în *RA*, nr. 1, an XLVII, 1970, p. 5-22.

129. *„Die Rosenauer Bauernburg". Ein Büchlein des Kronstädter Kreismuseums* [„Cetatea ţărănească de la Râşnov". Recenzie la o broşură a Muzeului Judeţean de Istorie Braşov (apărută în 1970, autor dr. Emil Micu)], în *NW*, nr. 6516, an XXII, 16.04.1970, p. 2.

130. *Documente şi ştiri documentare privind meşteşugurile din Sighişoara în secolul al XV-lea* [Urkunden und Nachrichten über das Gewerbe von Schässburg im 15. Jahrhundert], în „Studii şi Comunicări", Sibiu, Muzeul Brukenthal, an XIV, 1969, p. 225-242.

131. *„Mit höchstem Fleiss calculiert…". Von alten Kronstädtern Kalendern. Georg Rohdius — der erste siebenbürgische Kalendermacher* [„Calculat cu cea mai mare grijă". Despre vechile calendare braşovene. Georg Rohdius (rector al Gimnaziului din Sighişoara) — primul redactor de calendare din Transilvania], în *NW*, nr. 6585, an XXII, 08.07.1970, p. 6.

132. *O veche tipăritură medicală românească* (Descoperirea tipăriturii „Cuvânt pe scurt despre ultuirea vărsatului de vacă", de dr. Michael Neustädter, Sibiu, 1804) [Ein alter rumänischer medizinischer Druck (Dr. Michael Neustädter über die Kuhpockenimpfung)], în *DN*, nr. 7932, an XXVII, 09.07.1970, p. 2.

133. *„…welche einen herrlichen Reben-Safft geben"* (Daten aus der Geschichte von Tekendorf) [„…Care dau un vin foarte bun" (Date din trecutul localităţii Teaca, jud. Bistriţa-Năsăud)], în *NW*, nr. 6600, an XXII, 25. 07.1970.

134. *Corona, Barasu, Brasso, Brassov, Kronstadt…Wann wurde Kronstadt erstmalig urkundlich erwähnt?* [Când a fost Braşovul menţionat prima dată? (Analiza menţiunii toponimului Corona din 1235 şi a altor menţiuni din sec. XIII-XIV)], în *KR*, nr. 31 (954), an III (14), 31.07.1970, p. 7.

135. *Mehr Zünfte als in Augsburg oder Ulm. Hermannstädter Handelsbeziehungen vor 600 Jahren* [Mai multe bresle decât la Augsburg sau la Ulm. Relaţii comerciale sibiene în urmă cu 600 de ani (Analiza unor documente din 1370, păstrate la Arhivele Statului Sibiu)], în „Hermannstädter Zeitung", Sibiu, nr. 137, an III, 14. 08.1970.

136. *Documente vechi la Arhivele Statului din Braşov* (după locurile de emitere) [Alte Urkunden in Kronstädter Staatsarchiv], în *DN*, nr. 7985, an XXVII, 10.09.1970, p. 2.

137. *Der letzte „grosse Brand" in Hermannstadt (1570)* [Ultimul mare incendiu din Sibiu (1570)], în „Hermannstädter Zeitung", Sibiu, nr. 141, an III, 11.09.1970.

138. *Mehr Genauigkeit bei alten Büchern* [Mai multă atenţie la cărţile vechi (Critica unor informaţii şi greşite în unele ştiri din ziarul „Neuer Weg")], în *NW*, nr. 6629, an XXII, 29.08.1970, p. 4.

139. *Schässburger „Schülertreppe"* [Scara şcolii din Sighişoara (Date privind construcţia ei după documente în parte inedite din Arhivele Statului Braşov şi Sibiu)], în *NW*, nr. 6645, an XXII, 17.09.1970, p. 4.

140. *Din trecutul mineritului de fier la Mădăraş* (com. Dăneşti, jud. Harghita; în parte pe bază de documente inedite din Arhivele Statului Braşov şi Arhiva Istorică a Academiei din Cluj) [Aus der Vergangenheit des Bergbaus in Csik-Madaras], în „Informaţia Harghitei", Miercurea Ciuc, nr. 816, an III, 11.10.1970.

141. „*Cumidava" II erschienen. Zum neuesten Jahrbuch des Kronstädter Kreismuseums* [Recenzie despre al doilea anuar al Muzeului Judeţean Braşov], în *NW*, nr. 6688, an XXII, 14.10.1970, p. 3.

142. *Nochmals Coresi-Prozess* [Încă o dată procesul lui Coresi (Completări la un articol de Emil Poenaru despre procesul lui Coresi în 1570, pe bază de documente din Arhivele Statului Braşov)], în *KR*, nr. 44 (967), an III (XIV), 30.10.1970, p. 7.

143. *Die Siechhofkirche in Schässburg* [Biserica leproşilor din Sighişoara (Scurtă monografie istorică pe bază de documente în parte inedite din Arhivele Statului Braşov)], în *NW*, nr. 6711, an XXII, 03.12.1970, p. 3.

144. *Din trecutul calendarelor braşovene* [Aus der Vergangenheit der Kronstädter Kalender], în *DN*, nr. 8069, an XXVII, 17.12.1970, p. 2.

145. *Die Heltauer Kirchenburg. Zur Monographie von Iuliana Dancu (Meridiane Verlag, 1970)* [Biserica Cetate din Cisnădie. Despre monografia Iulianei Dancu apărută la Editura Meridiane în 1970 (Recenzie pe baza unor documente în parte inedite, păstrate la Arhivele Statului Sibiu)], în *KR*, nr. 52 (975), an III (XIV), 25.12.1970, p. 11.

146. *Neue Beiträge über das Druckwerk „Török császárok krónikája"* [Noi contribuţii despre tipăritura „Cronica împăraţilor turci" (Articolul prezintă fragmente dintr-un poem antiotoman necunoscut din 1597, descoperit în coperta unui volum de socoteli din Sighişoara)], în „Magyar Könyvszemle", Budapesta, nr. 4, an LXXXVI, 10.1970, p. 387-394.

147. *Dokumente berichten über Heltau: Aus der musikalischen Vergangenheit der Stadt - Aus der Brand - und Feuerchronik* [Documentele vorbesc despre Cisnădie: din trecutul muzical al oraşului şi din cronica incendiilor (1493-1877)], în „Hermannstädter Zeitung", Sibiu, nr. 159, an IV, 15. 01.1971.

148. *Vier wichtige Blätter. Identifizierung und Datierungsversuch eines Coresi-Drukes* [Patru file importante. Identificarea şi încercarea de datare a unei tipărituri coresiene (Datarea pe bază filigranologică a Psaltirii slave din 1568, din care până acum se cunoştea doar un exemplar păstrat la Moscova)], în *NW*, nr. 6747, an XXIII, 16.01.1971, p. 3-4.

149. *O încercare de identificare a unei tipărituri coresiene (cu stabilirea cronologiei coresiene: 1566-1570)* [Versuch zur Identifizierung eines Coresi-Druckes], în „Revista Bibliotecilor", Bucureşti, nr. 2, an XXIV, 02.1971, p. 114-116.

150. *Der Katzendorfer „Pfarrturm"* [Turnul parohial din Caţa (jud. Braşov; scurtă monografie a turnului de fortificaţie construit în 1677)], în *NW*, nr. 6799, an XXIII, 18.03.1971, p. 6.

151. *Jüngst entdeckte Dokument. Zu: Wo stand die Marienburg?* [Documente recent descoperite. Unde s-a aflat Cetatea Cavalerilor Teutoni de la Feldioara (jud. Braşov)? (Analiza documentelor din 1420 şi 1439 demonstrează că actuala cetate a fost construită pe la 1400 de ţărani)], în *KR*, nr. 14 (990), an IV (XV), 09.04.1971.

152. *500 Jahre Hetzeldorfer Kirchenburg* [Biserica-cetate din Aţel (jud. Sibiu) la 500 de ani (menţionată pentru prima dată într-un document din 10 martie 1471)], în *NW*, nr. 6822, an XXIII, 14.04.1971, p. 6.

153. *„Wenn der Mond neu und hörnicht ist …". Was man von der Mondoberfläche vor 300 Jahre wusste* [Când Luna este nouă şi ca un corn…Ce se ştia despre suprafaţa Lunii acum 300 de ani (după o descriere dintr-un calendar braşovean din anii 1660-1670, recent descoperit)], în *NW*, nr. 6828, an XXIII, 21.04.1971, p. 4.

154. *O ctitorie a lui Mihai Viteazul la Făgăraş* [Eine Stiftung von Michael dem Tapferen in Fogarasch], în *DN*, nr. 8199, an XXVIII, 20.05.1971, p. 2.

155. *Coresi-Druck aus Klausenburg?* [A tipărit Coresi în Cluj?], în *KR*, nr. 22 (998), an IV (XV), 04.06.1971, p. 9.

156. *Betagrafie von Wasserzeichen in Rumänien* [Betagrafierea filigranelor în România (cu ocazia împlinirii a cinci ani de la primele cercetări ale lui G. Blücher)], în *KR*, nr. 26 (1002), an IV (XV), 02.07.1971, p. 4.

157. *„Jerg Berger sonnst teuffel genent". Die Hermannstädter Papiermühle im 16. Jahrhundert* [Jerg Berger, altfel numit „Dracul". Moara de hârtie din Sibiu în sec. al XVI-lea (pe baza unor documente în mare parte inedite păstrate la Arhivele Statului din Sibiu)], în „Hermannstädter Zeitung", Sibiu, nr. 185, an IV, 09.07.1971, p. 6.

158. *Drucke von Coresi und Honterus. Neue Beiträge zur siebenbürgischen Kulturgeschichte des 16. Jahrhunderts* [Tipărituri de Coresi şi Honterus. Noi contribuţii la istoria culturii din Transilvania veacului XVI (Recenzie a unor articole publicate în volumul III din „Studia Bibliologica", 1970, semnate de M. Tomuş, P. Binder, G. Blücher, L. Demény, A Huttmann)], în *NW*, nr. 6898, an XXIII, 11.07.1971, p. 9.

159. *Heltaiék papírmalma* [Moara de hârtie a familiei Heltai (Monografia morii de hârtie din Cluj în sec. al XVI-lea, în mare parte bazată pe materiale inedite); Die Papiermühle der Familie Helth], în „Utunk", Cluj, nr. 29 (1185), an XXVI, 16.07.1971, p. 6-7.

160. *Albert Berger* (viaţa şi activitatea arhivarului Bistriţei) [Albert Berger (1864-1936), Archivar in Bistritz], în *Figuri de arhivişti*, sub îngrijirea lui Mihail Fănescu, Bucureşti, Direcţia Generală a Arhivelor Statului, 1971, p. 257-262.

161. *Die Marienburger Bauernburg* [Cetatea ţărănească de la Feldioara (jud. Braşov; contribuţii la istoria ei, pe bază de documente în parte nepublicate, păstrate la Arhivele Statului Braşov)], în *NW*, nr. 6926, an XXIII, 13.08.1971, p. 6.

162. *Din trecutul comunei Teaca* [Aus der Vergangenheit von Tekendorf], în „Ecoul", Bistriţa, nr. 308, an IV, 21.11.1971.

163. *Das Urkundenbuch als Auftrag* [Colecţia de documente privitoare la istoria germanilor din Transilvania, ca sarcină de viitor], în *NW*, nr. 7032, an XXIII, 15.12.1971, p. 4.

164. *Die ältesten rumänischen Kalender* [Cele mai vechi calendare româneşti], în *NW*, nr. 7038, an XXIII, 23.12.1971, p. 6.

165. *Block-Struktur Anno 1300. Zur Siedlungsgeschiche des Burzenlandes* (mit Geza Bakó) [Cu privire la istoria aşezărilor din Ţara Bârsei (Acestea au fost întemeiate iniţial conform organizării pe decurii şi centurii; în colaborare cu Geza Bakó)], în *KR*, nr. 51 (1027), an IV (XV), 24.12.1971, p. 11.

166. *Sisteme de arhivare înainte de introducerea sistemului de registratură în unele arhive orăşeneşti din Transilvania (oraşele Sibiu, Braşov, Bistriţa, Cluj şi Sighişoara)* [Archivierungssysteme vor

der Einführung der Exhibitenprotokolle in einigen siebenbürgischen Archiven], în *Culegere de referate. Sesiunea 1969*, Bucureşti, Direcţia Generală a Arhivelor Statului, 1971, p. 141-148.

167. *Ex libris-uri din Transilvania (IV*) (în colaborare cu A. Huttmann şi Anna Korodi) [Exlibris aus Siebenbürgen (mit A. Huttmann und Anna Korodi)], în „Revista Bibliotecilor", Bucureşti, nr. 12, an XXIV, 12.1971, p. 739-740.

168. *Das älteste Bukarester Druckwerk* [Cea mai veche tipăritură bucureşteană (Pe bază filigranologică a fost datată în 1574, spre deosebire de alţi cercetători care au considerat-o ca fiind din 1582)], în *KR*, nr. 10 (1038), an V (XVI), 10.03.1972, p. 11.

169. *Das Schnurgässchen in Braşov* [Strada Sforii din Braşov (odinioară despărţitoare a celor mai vechi două decurii din Braşov, 111-135 centimetri lăţime şi 80 de metri lungime)], în *NW*, nr. 7105, an XXIV, 10.03.1972, p. 6.

170. *Ein Buch für breite Leserkreise. Zu Carl Göllners „Siebenbürgische Städte im Mittelalter"* [O carte pentru cercuri largi de cititori. Recenzie a volumului lui Carol Göllner, *Oraşe medievale transilvănene*, Bucureşti, Ed. Ştiinţifică, 1972], în *NW*, nr. 7163, an XXIV, 18.05.1972, p. 5.

171. *Je vielseitiger, um so besser. Diskussionsbeiträge zum Rundtischgespräch mit „Forschungen zur Volks-und Landeskunde"* [Cu cât mai multilateral, cu atât mai bine. Aprecieri şi propuneri cu privire la revista sibiană „Forschungen zur Volks- und Landeskunde"], în *NW*, nr. 7171, an XXIV, 27.05.1972, p. 3.

172. *Contribuţii la istoria arhivei Braşovului în sec. XV-XVIII* (în parte bazat pe materiale inedite de la Arhivele Statului Braşov) [Beiträge zur Geschichte des Stadtarchivs von Braşov im 15. - 18. Jahrhundert], în „Cumidava", Braşov, an IV, 1970, p. 559-574.

173. *1000 Seiten Geschichte. Zwei neue Bände des Jahrbuchs des Braşover Kreismuseums* [1000 de pagini de istorie. Două noi volume ale Anuarului Muzeului Judeţean Braşov - „Cumidava" (1969-1970)], în *NW*, nr. 7225, an XXIV, 28.07.1972, p. 5.

174. *Presa sibiană în limba germană 1778-1970, Sibiu, 1971, autori Elena Dunăreanu şi Mircea Avram* (Recenzie) [Kritische Besprechung des von der Hermannstädter „Astra" - Bibliothek veröffentlichten Katalogs der deutschsprachigen Presse in Hermannstadt 1778-1970], în „Revista Bibliotecilor", Bucureşti, nr. 7, an XXV, 07.1972, p. 435-436.

175. *Viele Herren, viel Streit. Alte Dokumente über Schirkanyen* [Mulţi stăpâni, multe litigii. Documente vechi despre Şercaia (jud. Braşov, emise între 1372-1556)], în *NW*, nr. 7258, an XXIV, 06.09.1972.

176. *Hattertprozesse in „Radinthal". Aus der Vergangenheit von Radeln* [Procese de hotar la Roadeş. Din trecutul satului Roadeş (com. Buneşti, jud. Braşov)], în *NW*, nr. 7288, an XXIV, 11.10.1972, p. 5.

177. *Urkunden bestätigen Sage. Zusätzliche Angaben zur Burg von Prejmer* [Documentele confirmă legenda. Date suplimentare cu privire la cetatea din Prejmer (jud. Braşov)], în *NW*, nr. 7314, an XXIV, 10.11.1972, p. 6.

178. *Kronstädter Hexenprozesse im 16. Jahrhundert* [Procese de vrăjitorie din Braşov în sec. XVI (Completări pe bază de documente arhivistice)], în *Neuer Weg Kalender 1973*, 1972, p. 131.

179. *Die Verteidigungsanlagen des „Hinteren Tors" (Schäßburg)* [Fortificaţiile „Porţii din spate" de la Sighişoara], în *NW*, nr. 7422, an XXV, 18.03.1973, p. 4.

180. *Rechtsstreit mit dem Adel. Ergänzungen zur Geschichte von Felldorf* [Procese împotriva nobililor. Completări cu privire la istoria satului Filitelnic (com. Bălăuşeri, jud. Mureş], în *NW*, nr. 7442, an XXV, 11.04.1973, p. 6.

181. *Sein Herz schlug für die Heimat. Neues aus der Honterus-Forschung* [Inima lui a bătut pentru patrie. Contribuţii originale la biografia umanistului braşovean Honterus], în *KR*, nr. 18 (1098), an VI (XVII), 04.05.1973, p. 11.

182. *Adatok Gyulafi Lestár utazásaihoz* [Date cu privire la călătoriile lui Eustachius Gyulafi; Daten über die Reisen von Eustachius Gyulafi], în „Acta Universitatis Szegediensis", sectio philologica, „Acta Historiae Litterarum Hungaricum", Szeged, an X-XI, 1971, p. 37-42.

183. *Borsa Gedeon, Hervay Ferenc, Holl Béla, Käfer István és Kelecsényi Ákos. Régi Magyarországi nyomtatványok 1473-1600* [Recenzie cu completări a lucrării *Vechi tipărituri din Ungaria 1473-1600*; Beschreibung des Werkes und Ergänzungen betreffend rumänische kyrillische Drucke], în „Korrespondenzblatt des Arbeitskreises für Siebenbürgische Landeskunde", Köln-Wien, 1972, p. 79-84.

184. *Rätsel um Lavrentie-Druck. Aus welchem Jahr stammt der älteste Bukarester Druck?* [Enigma tipăriturii lui Lavrentie. De când datează cea mai veche tipăritură bucureşteană?], în *NW*, nr. 7510, an XXV, 29.06.1973, p. 4.

185. *Katharinentor in ursprünglicher Gestalt* (mit Architekt Günther Schuller*)* [Poarta Ecaterinei în forma originală (Istoricul monumentului, cu ocazia restaurării, pe bază de materiale documentare în parte inedite de la Arhivele Statului Braşov; în colaborare cu arhitect Günther Schuller)], în *NW*, nr. 7528, an XXV, 20.07.1973, p. 4.

186. *Honterus-Ehrung, Kosmographie* [Memorial Honterus. Cosmografia lui Honterus (Cracovia, 1530)], în *KR*, nr. 31 (1111), an VI (XVII), 03.08.1973, p. 11.

187. *Griechische Grammatik* [Gramatica greacă a lui Honterus (Braşov, 1539)], în *KR*, nr. 32 (1112), an VI (XVII), 10.08.1973.

188. *Lateinische Grammatik. Ein vielgefragtes Honterusbuch* [Gramatica latină a lui Honterus (Braşov, 1539). O carte honteriană mult solicitată], în *KR*, nr. 33 (1113), an VI (XVII), 17.08.1973, p. 11.

189. *Noch viele ungelöste Fragen. Neue Aufgaben der Honterus-Forschung* [Multe probleme nerezolvate. Sarcini noi ale cercetării privind pe Honterus], în *NW*, nr. 7552, an XXV, 17.08.1973, p. 4.

190. *Aristoteles: Dialektik-Rhetorik. Ein Honterusbuch für das Trivium* [Dialectica şi Retorica lui Aristotel, editate de Honterus (Braşov, 1539)], în *KR*, nr. 35 (1115), an VI (XVII), 31.08.1973, p. 11.

191. *Új adatok a Honterus-kutatásban* [Noi contribuţii în cercetarea personalităţii lui Honterus; Neue Daten in der Honterus-Forschung], în „Korunk", Cluj, nr. 8, an XXXII, 08.1973, p. 1210-1213.

192. *Bukaresti nyomda—1574?* [Tipografia din Bucureşti la 1574?; Bukarester Druckerei - 1574?], în „A Hét", Bucureşti, nr. 36 (151), an IV, .07.09.1973, p. 7.

193. *Honterusausgabe: Seneca über die Tugenden und Sitten* [Ediţii honteriene: Scrierea lui Seneca despre virtuţi şi moravuri (Braşov, 1539)], în *KR*, nr. 36 (1116), an VI (XVII), 07.09.1973, p. 11.

194. *Honterusausgabe: Aristoteles, Cicero und Quintilianus* [Ediţii honteriene: Aristotel, Cicero şi Quintilianus (Braşov, 1539)], în *KR*, nr. 37 (1117), an VI (XVII), 14.09.1973, p. 11.

195. *Honterusausgabe: Cato und Ausonius* [Cato şi Ausonius editaţi de Honterus (Braşov, 1539)], în *KR*, nr. 38 (1118), an VI (XVII), 21.09.1973, p. 11.

196. *Uj eredmények a Honterus-kutatásban* [Rezultate noi în cercetările privind pe Honterus; Neue Ergebnisse in der Honterusforschung], în *BL*, seria III, nr. 38, an V, 22.09.1973, p. 7.

197. *Honterusausgabe: Publilius-Sextus* [Publilius şi Sextus editaţi de Honterus (Braşov, 1539)], în *KR*, nr. 41 (1121), an VI (XVII), 12.10.1973, p. 11.

198. *Von bleibenden Wert. Zum 5. Todestag des siebenbürgischen Forschers Gebhard Blücher* [Cercetări de valoare. La comemorarea a cinci ani de la moartea cercetătorului filigranolog G. Blücher], în *NW*, nr. 7599, an XXV, 1973, p. 4.

199. *Honterusausgabe: Pandekten-Auszüge* [Extrasele din Pandectele lui Iustinian, editate de către Honterus (Braşov, 1539; prima tipăritură juridică din România)], în *KR*, nr. 44 (1124), an VI (XVII), 02.11.1973, p. 11.

200. *Aus der Kerzer Geschichte* [Din istoricul localităţii Cârţa (jud. Sibiu)], în *NW*, nr. 7622, an XXV, 08.11.1973, p. 4.

201. *Honterusausgabe: Augustinus-Auszüge* [Extrase din sentinţele şi catalogul ereziilor editate de Honterus (Braşov, 1539)], în *KR*, nr. 45 (1125), an VI (XVII), 09.11.1973, p. 11.

202. *Honterusausgabe: Die Nilus-Ausgabe* [Ediţia honteriană a scrierii patristice a lui Nilus (Braşov, 1540, după un manuscris inedit dintr-o bibliotecă din Ţara Românească)], în *KR*, nr. 46 (1126), an VI (XVII), 16.11.1973, p. 11.

203. *Honterusausgabe: Erasmus-Auszüge* [Ediţii honteriene: Extrase din operele lui Erasmus din Rotterdam (Braşov, 1541)], în *KR*, nr. 47 (1127), an VI (XVII), 23.11.1973, p. 12.

204. *Das erste siebenbürgische Kometenbüchlein* [Cea dintâi broşură transilvană despre comete (Cluj, 1578, în limba maghiară)], în *KR*, nr. 47 (1127), an VI (XVII), 23.11.1973, p. 16.

205. *Honterusdrucke 1541* [Tipăriturile lui Honterus din 1541 (scurtă prezentare: ediţii din Platon, Aristotel, Disticha Novi Testamenti)], în *KR*, nr. 48 (1128), an VI (XVII), 30.11.1973, p. 11.

206. *Honterusdruck: Die Kosmographie* [Cosmografia, editată de Honterus la Braşov (1541-1542)], în *KR*, nr. 50 (1130), an VI (XVII), 1973, p. 11.

207. *Cebes, Epiktet, Hesiod* [Ediţii după Cebes, Epictet şi Hesiod (publicate de Honterus în anii 1542-1543 la Braşov)], în *KR*, nr. 51 (1131), an VI (XVII), 21.12.1973, p. 11.

208. *Honterus: Reformationsbüchlein* [Cartea Reformei şi Cartea de cântece bisericeşti, editate de Honterus (Braşov, 1543)], în *KR*, nr. 52 (1132), an VI (XVII), 28.12.1973, p. 11.

209. *Zu den Basler Beziehungen von Johannes Honterus. Wichtiger Fund in der Bibliothek der Schwarzen Kirche* [Despre relaţiile lui J. Honterus cu oraşul Basel din Elveţia. O descoperire importantă în biblioteca Bisericii Negre], în *NW*, nr. 7665, an XXV, 28.12.1973, p. 4.

210. *Puncte de vedere cu privire la activitatea tipografică a lui Lavrentie* [Bemerkungen über die Buchdruckertätigkeit von Lavrentie], în „Revista Bibliotecilor", Bucureşti, nr. 11, an XXVI, 11.1973, p. 677-678.

211. *Contribuţii la istoricul bibliotecii lui Honterus* [Beiträge zur Geschichte der Bibliothek von Honterus], în „Revista Bibliotecilor", Bucureşti, nr. 12, an XXVI, 12.1973, p. 742-745.

212. *Johannes Honterus. Sein Leben und Werk im Bild* [Johannes Honterus. Viaţa şi opera în imagini], Bukarest, Kriterion Verlag, 1973, 88 p.

    Recenzii: Michael Kroner, în *KR*, nr. 5 (1137), 01.02.1974, p. 10; Borsa Gedeon, în „Magyar Könyvszemle", Budapesta, nr. 3-4, 1974, p. 386-387; Thomas Nägler, în „Die Woche", Sibiu, VII, nr. 325, 15.03.1974; Wolfgang Gottschick, în *NW*, XXVI, nr. 7735, 22.03.1974; Vogel Sándor, în *BL*, seria III, nr. 19 (600), anul VI, 11.05.1974.

213. *Honterusdruck: Handbuch des bürgerlichen Rechts* [Tipăriturile lui Honterus: Manualul de drept civil (primul cod de legi tipărit pe teritoriul României)], în *KR*, nr. 3 (1135), an VII (XVIII), 18.01.1974, p. 11.

214. *Honterusdrucke 1547. 23. Januar 1549 - 425 Jahre seit dem Tode des Kronstädter Humanisten* [Tipăriturile scoase de Honterus în 1547. Regulamentul bisericesc şi Agenda (Articol scris cu prilejul împlinirii a 425 ani de la moartea umanistului braşovean)], în *KR*, nr. 4 (1136), an VII (XVIII), 25.01.1974, p. 11.

215. *Die letzen Honterusdrucke* [Ultimele tipărituri ale lui Honterus (Colecţia de ode, prima tipăritură muzicală, şi Micul Catehism de Luther, publicate la Braşov, 1548)], în *KR*, nr. 8 (1140), an VII (XVIII), 22.02.1974, p. 11.

216. *Wann wurde Honterus geboren? Neue Hypothese über das Geburtsjahr des siebenbürgischen Humanisten* [Când s-a născut Honterus? O ipoteză nouă privind anul naşterii umanistului transilvănean], în *NW*, nr. 7741, an XXVI, 29.03.1974, p. 4.

217. *Wollenweber und Sichelschmiede. Ergänzungen zum Beitrag über das Textilmuseum in Cisnădie* [Țesătorii de lână şi făurarii de seceri în istoria Cisnădiei. Contribuţie pentru un muzeu textil în Cisnădie], în „Die Woche", Sibiu, nr. 329, an VII, 12.04.1974, p. 6.

218. *Bleibt das Honterus-Geburtsjahr unbekannt? Letzte Ergebnisse unserer Geschichtsforscher* [Anul de naştere a lui Honterus rămâne necunoscut? Ultimele rezultate ale cercetărilor istorice], în *NW*, nr. 7807, an XXVI, 15.06.1974, p. 3.

219. *Die Repser Schulrektoren* [Rectorii şcolii din Rupea (în sec. XVI)], în *NW*, nr. 7808, an XXVI, 16.06.1974, p. 4.

220. *Wann wurde „Corona" gegründet?* (mit Géza Bakó) [Când s-a întemeiat aşezarea Corona"? (Cu privire la interpretarea ştirilor din cronicile medievale privind oraşul Braşov; în colaborare cu Géza Bakó)], în *KR*, nr. 25 (1157), an VII (XVIII), 21.06.1974, p. 6.

221. *Verbrüderung durch Kultur. 400 Jahre seit dem Tod des Humanisten Johannes Sommer* [Înfrăţire prin cultură. 400 de ani de la moartea umanistului Johannes Sommer], în *KR*, nr. 31 (1163), an VII (XVIII), 02.08.1974, p. 6.

222. *Ein Humanist in Siebenbürgen. 400 Jahre seit dem Tod des Johannes Sommer* [Un umanist din Transilvania. 400 de ani de la moartea lui Johannes Sommer], în „Die Woche", Sibiu, nr. 345, an VII, 02.08.1974, p. 6.

223. *Besitzermarken auf alten Büchern. Zur ältesten Geschichte des Exlibris in Rumänien* [Însemne de proprietate pe cărţi vechi. Din cea mai veche istorie a ex-libris-ului în România], în *NW*, nr. 7872, an XXVI, 31.08.1974, p. 4.

224. *Aus der Chronik von Keisd* [Din cronica localităţii Saschiz (jud. Mureş, atestată documentar în 1309)], în *NW*, nr. 7880, an XXVI, 10.09.1974, p. 6.

225. *Das Rossmärkter Tor* [Poarta Târgului Cailor], în *NW*, nr. 7928, an XXVI, 05.11.1974, p. 4.

226. *Interferenzen. Studien über siebenbürgische Kultur-Beziehungen* [Interferenţe. Studii cu privire la relaţiile culturale din Transilvania (Recenzia volumului *Interferenzen* editat de dr. Michael Kroner, Cluj, Ed. Dacia, 1974)], în *KR*, nr. 49 (1181), an VII (XVIII), 06.12.1974, p. 6.

227. *Von Buchdruckern und alten Büchern. Ein Beitrag zur Geschichte des siebenbürgischen Buchdrucks vom 16. bis zum Ende des 18. Jahrhunderts (I)* [Despre tipografi şi cărţi vechi. Contribuţii la istoria tiparului din Transilvania în sec. XVI-XVIII (partea I)], în *NW*, nr. 7956, an XXVI, 07.12.1974, p. 4.

228. *Cercetări în arhivele de peste hotare în Republica Democrată Germană la Merseburg şi Dresda în noiembrie-decembrie 1973. Documente privind istoria României în sec. 16-18* [Kurzer Bericht über die Forschungen in den Archiven von Merseburg und Dresden November-Dezember 1973 über Urkunden betreffend die Geschichte Rumäniens und die Beziehungen zum Ausland im 16.-18. Jahrhundert], în *RA*, nr. 4, an LI, 1974, p. 549-550.

229. *Kalender, Schulbücher und Amtsschriften. Ein Beitrag zur Geschichte des siebenbürgischen Buchdrucks vom 16. und bis zum Ende des 18. Jahrhunderts (II)* [Calendare, manuale şcolare şi tipărituri oficiale. Contribuţii la istoria tiparului din Transilvania în sec. XVI-XVIII (partea a II-a)], în *NW*, nr. 7969, an XXVI, 22.12.1974, p. 5.

230. *Cantor und Minister. Zur Geschichte der Grossschenker Schule* [Cantor şi capelan. Din istoricul şcolii din Cincu (jud. Braşov, pe bază de documente arhivistice inedite)], în *KR*, nr. 1 (1185), an VIII (XIX), 03.01.1975, p. 6.

231. *Unbekannter Honterusdruck. Um 1540-1541 müsste der Kronstädter Humanist eine Geographie herausgegeben haben* [O tipăritură necunoscută a lui Honterus. Pe la 1540-1541, umanistul braşovean trebuie să fi editat o *Geografie*], în *NW*, nr. 7978, an XXVII, 04.01.1975, p. 4.

232. *Aus der Wandchronik der Schwarzen Kirche* [Din cronica murală a Bisericii Negre (despre bătălia de la Vaslui din 1475 şi relaţiile lui Ştefan cel Mare cu Braşovul)], în *KR*, nr. 3 (1187), an VIII (XIX), 17.01.1975, p. 6.

233. *Strada Sfoarei* [Das Schnurgässchen], în *DN*, nr. 9338, an XXXII, 23.01.1975, p. 2.

234. *Honterusdrucke in Bukarest* (mit Dr. Mircea Cornescu) [Tipărituri ale lui Honterus la Bucureşti (în colaborare cu dr. Mircea Cornescu)], în *KR*, nr. 4 (1188), an VIII (XIX), 24.01.1975, p. 6.

235. *Johannes Honterus. Sein Leben und Werk im Bild*, zweite, verbesserte und erweiterte Auflage [J. Honterus. Viaţa şi opera în imagini, ediţia a II-a îmbunătăţită şi lărgită], Bukarest, Kriterion Verlag, 1974, 96 S., 42 Abb.

Recenzii: Florin Salvan, în *DN*, nr. 9391, 26.03.1975, p. 2; Gustav Gündisch, în *NW*, 27, nr. 8074, 26.04.1975; Şerban Papacostea, în „Revista de Istorie", Bucureşti, nr. 12, 1974, p. 1823.

236. *Aus der Vergangeheit von Schirkanyen* [Din trecutul comunei Şercaia (jud. Braşov) în sec. XIII-XVII], în „Volk und Kultur", Bucureşti, nr. 12, an XXVI, 12.1974, p. 49, 61.

237. *Documente şi ştiri documentare privind meşteşugurile din Sighişoara între 1501-1520* [Urkunden und Nachrichten betreffend das Schässburger Gewerbe 1501-1520], în *Sub semnul lui Clio. Omagiu acad. prof. Ştefan Pascu*, Cluj, 1974, p. 212-222.

238. *Sîndele necunoscut* [Der unbekannte Sînde (Ortsvorsteher)], în *DN*, nr. 9350, an XXXII, 06.02.1975, p. 2.

239. *Ein treuer Arbeiter im Reiche der Geschichte. Wilhelm Wenrichs Vorarbeiten zum Urkundenbuch der Siebenbürger Sachsen* [Un lucrător devotat în domeniul istoriei. Lucrările premergătoare ale lui Wilhelm Wenrich pentru corpusul de documente al saşilor din Transilvania], în *NW*, nr. 8008, an XXVII, 08.02.1975, p. 4.

240. *Contribuţii la istoricul arhivei scaunului Rupea, sec. XVIII-XIX* [Beiträge zur Geschichte des Repser Stuhlsarchivs im 18. und 19. Jahrhundert], în *Culegere de referate*, vol. II, Bucureşti, Direcţia Generală a Arhivelor Statului din R.S.R, 1974, p. 138-150.

241. *375 de ani de la prima intrare a lui Mihai Viteazul în Braşov* [375 Jahre seit dem ersten Einzug von Michael dem Tapferen in Kronstadt], în *DN*, nr. 9362, an XXXII, 20.02.1975, p. 2.

242. *Goldschmiedturm und Oberste Schanze in Schässburg* [Târgul Aurarilor şi Şanţul de Sus de la Sighişoara (două fortificaţii medievale din vârful Dealului Şcolii)], în *NW*, nr. 8019, an XXVII, 21.02.1975, p. 6.

243. *Das Ende des Hetzeldorfer Erbgräfenbesitzes* [Sfârşitul proprietăţii nobiliare de la Aţel (jud. Sibiu)], în *NW*, nr. 8029, an XXVII, 05.03.1975, p. 6.

244. *Mihai Viteazul brassói országgyűlése (14-15 már. 1600)* [Dieta lui Mihai Viteazul de la Braşov (14-15 martie 1600); Der Kronstädter Landtag von Mihai Viteazul (14. - 15. März 1600)], în *BL*, nr. 11, an 15.03.1975, p. 8.

245. *Honters Beitrag zur Medizingeschichte. Der älteste Druck mit medizinischem Inhalt aus Rumänien und sein europäischer Widerhall* (mit Dr. Mircea Cornescu) [Contribuţiile lui Honterus la istoria medicinii. Cea mai veche tipăritură cu conţinut medical din România şi răsunetul ei european (în colaborare cu dr. Mircea Cornescu)], în *NW*, nr. 8056, an XXVII, 05.04.1975, p. 4.

246. *Dinge durch die Kraft der Schrift bestärkt* [Fapte întărite prin puterea scrisului (Recenzie a volumului V, din colecţia de documente *Urkundenbuch*, editată de dr. Gustav Gündisch)], în *NW*, nr. 8068, an XXVII, 19.04.1975, p. 4.

247. *Der Schässburger Schusterturm* [Turnul Cizmarilor din Sighişoara], în *NW*, nr. 8080, an XXVII, 06.05.1975, p. 6.

248. *Der bedeutendste Aufklärer. Schriften von Martin Felmer im Kriterion Verlag* [Cel mai important iluminist. Scrierile lui Martin Felmer, apărute la Ed. Kriterion, sub îngrijirea lui Adolf Armbruster (Recenzie)], în „Die Woche", Sibiu, nr. 385, an VIII, 30.04.1975, p. 6.

249. *Die Fogarascher Burg zur Zeit Mihai Viteazuls* [Cetatea Făgăraşului în vremea lui Mihai Viteazul], în *NW*, nr. 8092, an XXVII, 20.05.1975, p. 6.

250. *Prezenţa lui Mihai Viteazul în cronica Cetăţii Făgăraşului* [Die Anwesenheit Michaels des Tapferen in der Chronik der Fogarascher Burg], în *DN*, nr. 9439, an XXXII, 23.05.1975, p. 2.

251. *Mihai Viteazul în Ţara Bârsei* [Michael der Tapfere im Burzenland], în *DN*, nr. 9441, an XXXII, 25.05.1975, p. 2.

252. *Cu 400 de ani în urmă (Fapte de viaţă cotidiană din anul 1575)* [Vor 400 Jahren. Kronstadt 1575], în *A*, nr. 99, an II, 23.05.1975, p. 15.

253. *Zwischen Innerer Stadt und Oberer Vorstadt. Die Stadttore Braşovs einst und jetzt* [Între Cetate şi Şcheii Braşovului. Porţile oraşului între trecut şi prezent], în *Komm mit 75. Reisen, Wandern, Erholung in Rumänien*, Bukarest, Neuer Weg, 1975, p. 188–193.

254. *Date noi privind viaţa şi opera lui Johannes Honterus* [Neue Daten über Leben und Werk des Johannes Honterus], în „Cumidava", Braşov,VII, 1973, p. 287-291.

255. *„Begründer des Urkundenbuchs". 125 Jahre seit der Geburt Franz Zimmermanns* [„Întemeietorul corpusului de documente *Urkundenbuch*". 125 de ani de la naşterea lui Franz Zimmermann], în *NW*, nr. 8191, an XXVII, 13.09.1975, p. 4.

256. *Cu 400 de ani în urmă (Cronologie braşoveană 1575)* [Vor 400 Jahren (Kronstadt 1575)], în *A*, nr. 100, an III, 04.10.1975, p. 15.

257. *Das Paul Richter-Geburtshaus* [Casa în care s-a născut Paul Richter], în *NW*, nr. 8217, an XXVII, 14.10.1975, p. 6.

258. *Johannes Honterus despre unitatea Ţărilor Române* [Johannes Honterus über die Einheit der Rumänischen Länder], în *DN*, nr. 9569, an XXXII, 23.10.1975, p. 2.

259. *Ergänzung zur Honterus- Bibliographie* (mit Dr. Mircea Cornescu) [Completări la bibliografia lui Johannes Honterus (în colaborare cu dr. Mircea Cornescu)], în *KR*, nr. 43 (1227), an VIII (XIX), 24.10.1975, p. 6.

260. *„Europae medium Dacorum regna tenent". „Europas Mitte beherrschen die Länder der Daken". Gedanken zur Übersetzung von Honters Kosmographie* [„Europae medium Dacorum regna tenent". Gânduri despre traducerea *Cosmografiei* lui Honterus], în *NW*, nr. 8227, an XXVII, 25.10.1975, p. 3.

261. *„14 Aga und Türcken". Nachtrag zum Hetzeldorfer Münzenfund* [Completări privind istoria localităţii Aţel (jud. Sibiu) în sec. XVII], în „Die Woche", Sibiu, nr. 412, an VIII, 07.11.1975, p. 6.

262. *Innerhalb sechs Stunden in Asche gelegt. Der große Brand von Schäßburg am 30. April 1676* [Mistuit de flăcări în şase ore. Marele incendiu al oraşului Sighişoara din 30 aprilie 1676], în *Neuer Weg Kalender 1976*, Bukarest, 1975, p. 117-119.

263. *Die Schmiedbastei* [Bastionul Fierarilor (Braşov)], în *NW*, nr. 8279, an XXVII, 25.12.1975, p. 6.

264. *Cu 400 de ani în urmă (Viaţa cotidiană în Braşov la 1575)* [Vor 400 Jahren in Kronstadt], în *A*, nr. 101, an IV, 27.12.1975, p. 15.

265. *Monumentele Braşovului (I) Bastionul Fierarilor* [Die Denkmäler von Kronstadt (I). Die Schmiedbastei], în *DN*, nr. 9638, an XXXIII, 15.01.1976, p. 3.

266. *Wer war der Verfasser der Wandchronik? Eine wissenschaftliche Diskussion von zwei Jahrhunderten wieder aktuell* [Cine a fost autorul *Cronicii murale* din Biserica Neagră? O discuţie ştiinţifică de două sute de ani din nou actuală], în *KR*, nr. 3 (1329), an IX (XX), 16.01.1976, p. 6.

267. *Monumentele Braşovului (II) Turnul Negru* [Die Denkmäler von Kronstadt (II). Der Schwarze Turm], în *DN*, nr. 9650, an XXXIII, 29.01.1976, p. 2.

268. *Monumentele Braşovului (III). Poarta Târgului Cailor* [Die Baudenkmäler von Kronstadt (III). Das Rossmärkter Tor], în *DN*, nr. 9662, an XXXIII, 12.02.1976, p. 2.

269. *Monumentele istorice ale Braşovului (IV). Prima Şcoală Românească din Şchei* [Die Baudenkmäler von Kronstadt (IV). Die erste rumänische Schule in der Oberen Vorstadt], în *DN*, nr. 9680, an XXXIII, 04.03.1976, p. 2.

270. *Monumentele Braşovului (V). Fortificaţiile După ziduri* [Die Baudenkmäler von Kronstadt (V). Die Befestigungen an der Graft], în *DN*, nr. 9686, an XXXIII, 11.03.1976, p. 2.

271. *„Wenn der Zwingherr in Bacchanalien…" Heimatgeschichtliche Poeme und Dramen. 200 Jahre seit der Geburt von Christian Heyser* [Poeme şi drame cu subiecte de istorie locală. 200 de ani de la naşterea lui Christian Heyser], în *KR*, nr. 11 (1247), an IX (XX), 12.03.1976, p. 6.

272. *Fleischerturm und Fleischerbastei in Schässburg* [Turnul şi Bastionul Măcelarilor din Sighişoara], în *NW*, nr. 8346, an XXVIII, 16.03.1976, p. 6.

273. *Gemeinschaftshilfe in der Not. Neue Forschungsergebnisse über den Buchdruckergehilfen-Verein von Kronstadt. Vor 130 Jahren Gründung der ersten Arbeitervereinigung unseres Vaterlandes* [Ajutor colectiv la nevoie. Noi cercetări despre Asociaţia de întrajutorare a tipografilor braşoveni, prima asociaţie muncitorească din ţară (1846)], în *KR*, nr. 12 (1248), an IX (XX), 19.03.1976, p. 6.

274. *130 éve alakult meg a brassói nyomdászok szövetsége* [130 de ani de la înfiinţarea Asociaţiei tipografilor din Braşov; Vor 130 Jahren wurde der Verein der Kronstädter Buchdrucker gegründet], în *BL*, nr. 14 (699), 03.04.1976, p. 2.

275. *Monumentele Braşovului (VI). Turnul Alb* [Die Baudenkmäler von Kronstadt (VI). Der Weisse Turm], în *DN*, nr. 9710, an XXXIII, 08.04.1976, p. 3.

276. *Monumentele Braşovului (VII). Poarta Străzii Vămii* [Die Baudenkmäler von Kronstadt (VII). Das Klostergässer Tor], în *DN*, nr. 9716, an XXXIII, 15.04.1976, p. 3.

277. *Monumentele Braşovului (VIII). Bastionul Curelarilor* [Baudenkmäler von Kronstadt (VIII). Die Riemerbastei], în *DN*, nr. 9728, an XXXIII, 29.04.1976, p. 3.

278. *An der Graft entlang* [Pe „După ziduri" de-a lungul „Spurcatei"], în *Komm mit 76. Reisen, Wandern, Erholung in Rumänien*, Bukarest, Neuer Weg, 1976, p. 251-256.

279. *Monumentele Braşovului (IX). Poarta Ecaterinei* [Baudenkmäler von Kronstadt (IX). Das Katharinentor], în *DN*, nr. 9752, an XXXIII, 27.05.1976, p. 3.

280. *Mihai Viteazul la Braşov* [Michael der Tapfere in Kronstadt (interviu de M. N. Rusu)], în „Viaţa studenţească", Bucureşti, nr. 24 (624), an XX, 15.06.1976, p. 8.

281. *Datarea documentului Popii Iane din Şcheii Braşovului* [Die Datierung des Dokuments von Popa Iane aus der Oberen Vorstadt von Kronstadt], în „Limba Română", Bucureşti, nr. 3, an XXV, 1976, p. 269-274.

282. *Anfänge der Kronstädter Papierherstellung. Die älteste Papiermühle des Landes (I)* [Începuturile producţiei de hârtie la Braşov. Cea mai veche moară de hârtie din ţară (I)], în *NW*, nr. 8448, an XXVIII, 13.07.1976, p. 6.

283. *Erweiterung und Untergang. Die älteste Papiermühle Rumäniens (II)* [Dezvoltare şi decădere. Cea mai veche moară de hârtie din România (II)], în *NW*, nr. 8454, an XXVIII, 20.07.1976, p. 6.

284. *Kontroverse geht weiter. Wann und wo wurde die Kreuzburg errichtet?* (mit Géza Bakó) [Controversa continuă: când şi unde a fost construit Cruceburgul? (în colaborare cu Géza Bakó)], în *KR*, nr. 31 (1267), an IX (XX), 30.07.1976, p. 6.

285. *Verbreitung in den rumänischen Ländern. Die älteste Papiermühle Rumäniens (III)* [Răspândirea hârtiei în Ţările Române. Cea mai veche moară de hârtie din România (III)], în *NW*, nr. 8464, an XXVIII, 31.07.1976, p. 6.

286. *Mikor született?* [Când s-a născut (Valentin Greff-Bakfark)?; Wann wurde er (Valentin Greff-Bakfark) geboren?], în „A Hét", Bucureşti, nr. 33, an VII, 13.08.1976, p. 4.

287. *Un itinerar intrat în istorie (Mihai Viteazul 1599-1601)* [Ein Weg, der Geschichte wurde (Michael der Tapfere 1599-1601)], în „Viaţa Studenţească”, Bucureşti, nr. 27-28, an XX, 24.08.1976, p. 16.

288. *„Siebenburger auss der Statt Kron”. Neue Hypothese zur Biographie von Valentin Greff-Bakfark* [„Transilvăneanul din oraşul Braşov”. O nouă ipoteză asupra biografiei lui Valentin Greff-Bakfark], în *KR*, nr. 35 (1271), an IX (XX), 27.08.1976, p. 4-5.

289. *Valentinus Greff - wann wurde er geboren? Betrachtungen zur 400. Wiederkehr des Todestages des grossen siebenbürgischen Lautenisten* [Când s-a născut Valentin Greff? Consideraţii cu prilejul comemorării a 400 de ani de la moartea marelui lautist transilvănean], în *NW*, nr. 8487, an XXVIII, 28.08.1976, p. 4.

290. *Valentin Greff-Bakfark* [Valentin Graff-Bakfark], în *A*, nr. III (104), an 25.09.1976.

291. *Wer war „Jerg grematik”? Neue Beiträge zur ältesten Kronstädter Schulgeschichte* [Cine era „grămăticul Gheorghe”? Noi contribuţii la istoria şcolilor braşovene din vechime], în *KR*, nr. 44 (1280), an IX (XX), 29.10.1976, p. 6.

292. *Aus der Ortsgeschichte von Cisnădie* [Din istoria locală a Cisnădiei (Din istoria medicinii la Cisnădie)], în „Die Woche”, Sibiu, nr. 465, an IX, 12.11.1976, p. 6.

293. *Einig gegen die Türken. Vlad Ţepeş und seine Beziehungen zum Burzenland* [Uniţi împotriva turcilor. Vlad Ţepeş şi relaţiile sale cu Ţara Bârsei], în *NW*, nr. 8559, an XXVIII, 20.11.1976, p. 4.

294. *Hundertschaften und Gerichtsstühle. Ein Beitrag zur Geschichte der sächsischen Ansiedlung im Burzenland* (mit Géza Bakó) [Centurii şi scaune de judecată. O contribuţie la istoria colonizării saşilor în Ţara Bârsei (în colaborare cu Géza Bakó)], în *NW*, nr. 8565, an XXVIII, 27.11.1976, p. 4.

295. *Der Mann, der Neacşus Brief entdeckte. Als Stadtarchivar erwarb sich Friedrich Wilhelm Stenner bleibende Verdienste* [Cine a descoperit scrisoarea lui Neacşul? Meritele arhivarului oraşului Braşov Friedrich Wilhelm Stenner], în *NW*, nr. 8567, an XXVIII, 30.11.1976, p. 6.

296. *Die einstige Riemerbastei. Die nördlichste Ecke der mittelalterlichen Befestigungsanlagen im alten Kronstadt* [Fostul Bastion al Curelarilor din Braşov. Colţul nordic al fortificaţiilor medievale din Braşovul vechi], în *NW*, nr. 8579, an XXVIII, 14.12.1976, p. 6.

297. *Vorbild für spätere Zeiten. 500 Jahre seit dem Tode von Vlad Ţepeş (Die Beziehungen des Fürsten zu Hermannstadt)* [Model pentru vremurile viitoare. 500 de ani de la moartea lui Vlad Ţepeş (Relaţiile domnitorului cu Sibiul)], în „Die Woche”, Sibiu, nr. 471, an IX, 24.12.1976, p. 6.

298. *Neue Ergebnisse in der Honterus-Forschung* [Noi rezultate în cercetările despre Honterus], în „Revue Roumaine d'Histoire”, Bucureşti, nr. 2, an XV, 1976, p. 305-311.

299. *Die mittelalterlichen Städte Siebenbürgens: Der Buchdruck* [Oraşele medievale din Transilvania: Tiparul], în *Sächsisch-schwäbische Chronik. Beiträge zur Geschichte der Heimat*, Hrsg. Eduard Eisenburger und Michael Kroner, Bukarest, Ed. Kriterion, 1976, p. 34-37, 77-80. (Capitolul despre tipar a fost aproape integral retipărit în „Volk und Kultur”, Bucureşti, XXIX, nr. 2, februarie 1977, p. 40-41; dies Kapitel fast vollständig abgedruckt in „Volk und Kultur”, Bukarest, XXIX, Nr. 2, 1977, S. 40-41).

    Recenzii: Thomas Nägler, în *NW*, nr. 8623, 06.02.1977; Dinu C. Giurescu, în „Săptămâna”, Bucureşti, nr. 341, 17.08.1977.

300. *„…allweg ist gewest ein Land”. Aus der Geschichte der Beziehungen des mittelalterlichen Kronstadt zu Petru Rareş* [„…mereu am fost o singură ţară”. Din istoria relaţiilor Braşovului medieval cu Petru Rareş], în *NW*, nr. 8605, an XXIX, 15.01.1977, p. 4.

301. *Petru Rareş és Brassó* [Petru Rareş şi Braşovul; Petru Rareş und Kronstadt], în *BL*, seria III, nr. 3 (740), an IX, 22.01.1977, p. 3.

302. *Die Gemeinde an der Brücke. Aus den ersten zwei Jahrhunderten der urkundlichen Geschichte von Brenndorf* [Satul de la pod. Din primele două secole de istorie documentară a localităţii Bod (jud. Braşov)], în *NW*, nr. 8614, an XXIX, 26.01.1977, p. 4.

303. *„...das her yn di selb potschaff an soll sagen". Die Beziehungen des Moldauer Fürsten Petru Rareş zu den Hermannstädter Sachsen* [„…pentru a spune acel mesaj". Raporturile domnitorului moldovean Petru Rareş cu saşii din Sibiu], în „Die Woche", Sibiu, nr. 477, an X, 04.02.1977, p. 6.

304. *Eine „gewaltige Agrarrevolution". Der Bauernaufstand von 1907 im Spiegel der „Kronstädter Zeitung"* [O „violentă revoluţie agrară". Răscoala din 1907 în ziarul „Kronstädter Zeitung" din Braşov], în *NW*, nr. 8629, an XXIX, 12.02.1977, p. 3-4.

305. *1907 visszhangja a brassói Kronstädter Zeitungban* [Ecoul anului 1907 în ziarul „Kronstädter Zeitung"; Der Widerhall von 1907 in der „Kronstädter Zeitung"], în *BL*, seria III, nr. 10 (747), an IX, 12.03.1977, p. 7.

306. *Spenden für Verwundete. Johann Gött und der Unabhängigkeitskrieg* [Donaţii pentru răniţi. Johann Gött şi războiul de independenţă din 1877-1878], în *KR*, nr. 12 (1301), an X (XXI), 25.03.1977, p. 6.

307. *Wer war Vlad Inecatul?* [Cine a fost Vlad Înecatul?], în *NW*, nr. 8666, an XXIX, 27.03.1977, p. 4.

308. *Braşovul şi cutremurele de-a lungul timpului* (1473, 1516, 1571, 1590, 1605, 1620, 1681, 1701, 1738, 1802, 1940) [Kronstadt und die Erdbeben im Laufe der Zeit (1473, 1516, 1571, 1590, 1605, 1620, 1681, 1701, 1738, 1802, 1940)], în *A*, nr. 106, an I, 27.03.1977, p. 3.

309. *Die Siedlung am roten Bach. Aus dem ersten Jahrhundert urkundlicher Geschichte von Rothbach* [Aşezarea de pe Pârâul Roşu. Din primul secol de istorie documentară a localităţii Rotbav (jud. Braşov; atestată documentar în 1371)], în *NW*, nr. 8673, an XXIX, 05.04.1977, p. 6.

310. *„Bis her geht die Grenze von Tartlau!" Wie eine Burzenländer Gemeinde sich gegen Adelswillkür durchsetzte* [„Până aici merge hotarul Prejmerului!" Cum s-a impus Prejmerul (jud. Braşov) în faţa samavolniciei nobililor], în *NW*, nr. 8680, an XXIX, 13.04.1977.

311. *Die Ostseite entlang* [De-a lungul laturii de răsărit (a fortificaţiilor Braşovului medieval)], în *Komm mit 77. Reisen, Wandern, Erholung in Rumänien*, Bukarest, Neuer Weg, 1977, p. 60-67.

312. *Das Waisenhausgässer Tor* [Poarta Străzii Orfanilor (Poarta Şchei)], în *NW*, nr. 8709, an XXIX, 17.05.1977, p. 6.

313. *Schulmatrikel mit Unstimmigkeiten. Wann wurde das Honterus-Gymnasium gegründet?* [Matricolă şcolară cu neclarităţi. Când a fost întemeiată şcoala lui Honterus?], în *KR*, nr. 24 (1313), an X (XXI), 17.06.1977, p. 6.

314. *Independenţa României. Documente.* vol. I. *Documente şi presă internă*, coordonator Ionel Gal, redactor responsabil Ştefan Hurmuzache, ediţie întocmită de Alexenia Andone, Vasile Arimia, Ioana Burlacu, Gernot Nussbächer…[Die Unabhängigkeit Rumäniens in Dokumenten, Bd. I, Dokumente und inländische Presse, Koordination von Ionel Gal, Redakteur Ştefan Hurmuzache, Mitarbeiter Alexenia Andone, Vasile Arimia, Ioana Burlacu, Gernot Nussbächer u.a.], Bucureşti, Ed. Academiei R.S.R., 1977. (Contribuţiile lui Gernot Nussbächer la p. 102-104, 107-110, 132-133; Beiträge von Gernot Nussbächer S. 102-104, 107-110, 132-133).

315. *Quo vadis, Brassovia?* [Quo vadis, Brassovia? (Despre proiectul de mutare a circulaţiei din Str. 7 Noiembrie pe După Ziduri)], în *NW*, nr. 8764, an XXIX, 20.07.1977, p. 4.

316. *„Im Jahre 1542 waren Heuschrecken"* [„În anul 1542 au venit lăcustele" (Descoperirea unei inscripţii la restaurarea altarului din localitatea Cincu, jud. Braşov)], în *NW*, nr. 8775, an XXIX, 02.08.1977, p. 6.

317. *Documenta Romaniae Historica. Ein Band über die Beziehungen der Rumänischen Länder* (Besprechung) [Documenta Romaniae Historica, serie D, 1222-1456, Un volum despre relaţiile dintre Ţările Române (Recenzie)], în *KR*, nr. 31 (1320), an X (XXI), 05.08.1977, p. 6.

318. *Kulturhistorische Studien. Zsigmond Jakós Buch über Schriftdenkmäler, Drucke und Bibliotheken in Siebenbürgen (Besprechung)* [Studii de istoria culturii. Cartea lui S. Jakó despre monumente de scriere, tipărituri şi biblioteci în Transilvania (Recenzie a volumului *Philobiblon transilvan*)], în *NW*, nr. 8796, an XXIX, 27.08.1977, p. 4.

319. *Die Gemeinde am „Haselnußbach". Zur ältesten urkundlichen Geschichte von Nußbach* [Satul de pe „pârâul alunelor". Din trecutul localităţii Măieruş (jud. Braşov; prima atestare documentară la 1377], în *NW*, nr. 8798, an XXIX, 30.08.1977, p. 6.

320. *Ein treuer Diener der Geschichte. Dr. Gustav Gündisch 70 Jahre alt* [Un slujitor credincios al istoriei. Dr. Gustav Gündisch la 70 de ani], în *KR*, nr. 36 (1325), an X (XXI), 09.09.1977, p. 6.

321. *Das Purzengässer Tor* [Poarta Străzii Porţii (din Braşov)], în *NW*, nr. 8822, an XXIX, 27.09.1977, p. 4.

322. *Wissenschaftliches Zwiegespräch. Korrespondenzblatt, Heft 3-4, 1976* (Besprechung) [Dialoguri ştiinţifice (Recenzie la „Korespondenzblatt", Heft 3-4, 1976)], în *KR*, nr. 39 (1328), an X (XXI), 30.09.1977, p. 6.

323. *Rememorări istorice (Poarta Străzii Porţii)* [Historische Wiedererweckungen (Das Purzengässer Tor)], în *DN*, nr. 10195, an XXXIV, 30.10.1977, p. 2.

324. *Rätsel um eine Zierleiste. Neue Beiträge zur Geschichte des Hermannstädter Buchdrucks im 16. Jahrhundert* [Un ornament enigmatic. Noi contribuţii la istoria tiparului sibian în sec. XVI], în „Die Woche", Sibiu, nr. 517, an X, 11.11.1977, p. 6.

325. *Mythos und Wahrheit. Die Corvina- und Honterus-Bibliothek im Lichte neuerer Forschungsergebnisse* [Mit şi adevăr. Biblioteca lui Matia Corvin şi Honterus în lumina rezultatelor noilor cercetări], în *KR*, nr. 46 (1335), an X (XXI), 18.11.1977, p. 6.

326. *Die Burg am Tore des Burzenlandes. Aus der ältesten urkundlichen Geschichte der Törzburg* [Cetatea de la poarta Ţării Bârsei. Cele mai vechi documente istorice despre Bran (jud. Braşov)], în *NW*, nr. 8894, an XXIX, 20.12.1977, p. 6.

327. *Johannes Honterus. Viaţa şi opera în imagini*, ediţie îmbunătăţită şi adăugită, traducere de Mircea Cornescu, prefaţă de Mihai Isbăşescu [Johannes Honterus. Sein Leben und Werk in Bildern, verbesserte und ergänzte Auflage, Übersetzung von Mircea Cornescu, Vorwort Mihai Isbăşescu], Bucureşti, Ed. Kriterion, 1977, 144 p.

    Recenzii: V. Oltean, în *A*, nr. 110 din 01.03.1978, p. 9; C. Slătineanu, în „Tribuna", Cluj, XII, nr. 15 (1112), 13.04.1978, p. 5; P. Abrudan, în „Mitropolia Ardealului", Sibiu, XXIII, nr. 7-9, 1978, p. 648-650; Ion Aurel Pop, în „Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie A. D. Xenopol", Iaşi, 1978, p. 626-627.

328. *Unele aspecte privind relaţiile lui Mihai Viteazul cu saşii din Transilvania de sud* [Einige Aspekte betreffend die Beziehungen von Michael dem Tapferen zu den Sachsen in Südsiebenbürgen], în „Cumidava", Braşov, an VIII, 1974-1975, p. 112-118.

329. *Braşovul şi independenţa de stat a României* [Kronstadt und die staatliche Unabhängigkeit Rumäniens], Cumidava X, Braşov, 1977 (Contribuţii de Gernot Nussbächer la p. 217-222; 226-234; 348; 350; 361; Beiträge von Gernot Nussbächer S. 217-222; 226-234; 348; 350; 361).

330. *„Das Dorf der Wölfe". Aus der ältesten urkundlichen Geschichte von Wolkendorf* [„Satul lupilor". Cele mai vechi documente istorice despre Vulcan (jud. Braşov; prima atestare documentară la 19 noiembrie 1377)], în *NW*, nr. 8917, an XXX, 17.01.1978, p. 6.

331. *Zwei Jubiliäen von „Budendorff". Aus der ältesten urkundlichen Geschichte von Buneşti* [Două aniversări pentru Buneşti. Cele mai vechi documente despre localitatea Buneşti (jud. Braşov)], în *NW*, nr. 8953, an XXX, 28.02.1978, p. 6.

332. *Wer zählt die Orte, kennt die Namen, die alle hier zusammenkamen? Aus den ersten Jahrzehnten des Bestehens der Honterusschule* [Cine numără localităţile, cine cunoaşte numele tuturor celor

care s-au adunat aici? Din primele decenii de existenţă a şcolii lui Honterus din Braşov], în *KR*, nr. 9 (1350), an XI (XXII), 03.03.1978, p. 6.

333. *Johannes Honterus über Dazien* [Johannes Honterus despre Dacia], în *KR*, nr. 12 (1353), an XI (XXII), 24.03.1978, p. 6.

334. *Aus der Keisder Zunftgeschichte* [Din istoria breslelor din localitatea Saschiz (jud. Mureş)], în *KR*, nr. 14 (1355), an XI (XXII), 07.04.1978, p. 6.

335. *Date privind istoricul morii de hârtie din Lancrăm* (jud. Alba) [Angaben zur Geschichte der Papiermühle von Langendorf], în „Apulum", Alba Iulia, an XV, 1977, p. 681-691.

Recenzii: „Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde", Köln-Wien, nr. 2, 1978, p. 211.

336. *Der Schmiedturm in Schässburg* [Turnul Fierarilor din Sighişoara], în *NW*, nr. 9003, an XXX, 27.04.1978, p. 6.

337. *Hattert - Handel - Handwerk. Aus der Geschichte der Marktgemeinde Meschen* [Hotar - comerţ - meşteşug. Din istoria localităţii Moşna (jud. Sibiu)], în *KR*, nr. 18 (1359), an XI (XXII), 05.05.1978, p. 6.

338. *Un umanist transilvănean despre Dacia* (Honterus) [Ein siebenbürgischer Humanist über Dazien (Johannes Honterus)], în „Viaţa Studenţească", Bucureşti, nr. 20 (706), an XXII, 17.05.1978, p. 9.

339. *Das älteste Hermannstädter Druckwerk. Gedanken zur 450-Jahrfeier des Buchdrucks in der Stadt am Zibin* [Cea mai veche tipăritură sibiană. La aniversarea a 450 de ani de existenţă a tiparului sibian], în *KR*, nr. 20 (1361), an XI (XXII), 19.05.1978, p. 6.

340. *Zwischen Schusterzwinger und Tuchmacherbastei. An der Ostseite südwärts* [Între Ţarcul Cizmarilor şi Bastionul Postăvarilor. Pe latura răsăriteană a fortificaţiilor medievale ale Braşovului spre sud], în *Komm mit 78. Reisen, Wandern, Erholung in Rumänien*, Bukarest, Neuer Weg, 1978, p. 53-57.

341. *Tor zu einer neuen Zeit* [Poartă pentru noile timpuri (Revoluţia de la 1848)], în *KR*, nr. 23 (1364), an XI (XXII), 09.06.1978, p. 6.

342. *„Weisse Kirche" und „Schwarze Kirche". Wie das vor 500 Jahren beendete Baudenkmal zu seinem Namen kam* [„Biserica Albă" şi „Biserica Neagră". Cum şi-a dobândit numele Biserica Neagră], în „Kirchliche Blätter", Sibiu, nr. 4, an 6 (44), 1978, p. 7-8.

343. *Das älteste Pestbüchlein des Landes. Noch einmal zur 450-Jahrfeier des Buchdrucks in der Stadt am Zibin* [Cea mai veche broşură despre ciumă din România. La aniversarea a 450 de ani de existenţă a tiparului sibian], în *KR*, nr. 24 (1365), an XI (XXII), 16.06.1978, p. 6.

344. *Die Kastellane. Zur Geschichte der Törzburg im 15. Jahrhundert* [Castelanii. Din istoria cetăţii Bran (jud. Braşov) în sec. XV], în *NW*, nr. 9056, an XXX, 29.06.1978, p. 6.

345. *Die ältesten Druckwerke in rumänischer Sprache. Petrus Haller und der Buchdrucker Philippus Pictor* [Cele mai vechi tipărituri în limba română. Petrus Haller şi tipograful Philippus Pictor (Filip Moldoveanul)], în *KR*, nr. 26 (1367), an XI (XXII), 30.06.1978, p. 6.

346. *Preţuitori ai arhivelor: Friedrich Stenner (arhivarul oraşului Braşov)* [Schätzer der Archive, Friederich Stenner (Stadtarchivar in Kronstadt)], în *RA*, vol. XL, nr. 2, an LV, 1978, p. 204-206.

347. *„Dy Swarcze gasse"* [Uliţa Neagră (din Braşov)], în *NW*, nr. 9080, an XXX, 27.07.1978, p. 6.

348. *Johannes Honterus. Sein Leben und Werk im Bild*, Dritte, verbesserte und erweiterte Auflage [Johannes Honterus. Viaţa şi opera în imagini, ediţia a treia, îmbunătăţită şi lărgită], Bukarest, Kriterion Verlag, 1978, 144 S. mit 50 Abb.

Recenzii: „Volk und Kultur", Bucureşti, XXX, nr. 8, 1978, p. 35; *NW*, an XXX, nr. 9129, 23. September 1978; L(udwig) B(inder), în „Kirchliche Blätter", Sibiu, 6 (44), nr. 12, 1978.

349. *Branul în stăpânirea Ţării Româneşti* [Die Törzburg unter der Herrschaft der Walachei], în „Magazin istoric", Bucureşti, nr. 8 (137), an XII, 08.1978, p. 51.

350. *À la mode vor 300 Jahren. Aus der Geschichte der Schässburger Fransenmacher-Zunft* [La modă acum 300 de ani. Din istoria breslei pasmantarilor din Sighişoara], în *NW*, nr. 9119, an XXX, 12.09.1978, p. 6.

351. *Contribuţii la istoricul Cetăţii Bran şi a domeniului ei în sec. XIV-XV* [Beiträge zur Geschichte von Burg und Dominium Törzburg im 14. und 15. Jahrhundert], în „Cumidava", Braşov, nr. 1, an IX, 1976, p. 25-33.

352. *Handwerk in Heltau* [Meşteşuguri în Cisnădie (jud. Sibiu)], în „Die Woche", Sibiu, nr. 562, an XI, 22.09.1978, p. 6.

353. *Ein Pionier der Wasserzeichenkunde. Gebhard Blücher zum Gedenken, anlässlich seines 10. Todestages* [Un pionier al filigranologiei. În amintirea lui G. Blücher la zece ani de la moarte], în *NW*, nr. 9135, an XXX, 30.09.1978, p. 4.

354. *Die Klaussenburger Papiermühle im 16. Jahrhundert* [Moara de hârtie din Cluj în sec. XVI], în *NW*, nr. 9155, an XXX, 24.10.1978, p. 6.

355. *„Beider Nation Einwohner zu Danos". Aus der Geschichte von Dunnesdorf* [„Locuitori din două naţiuni la Daneş". Din istoria localităţii Daneş (jud. Mureş)], în *NW*, nr. 9179, an XXX, 21.11.1978, p. 6.

356. *Mărturii ale presei de limbă germană (Kronstädter Zeitung despre Unirea de la 1918)* [Die „Kronstädter Zeitung" über die Stellung der Sachsen zur Vereinigung Siebenbürgens mit Rumänien], în *A*, nr. IV (113), 01.12.1978, p. 8.

357. *Die Seilerbastei. Eine der ,,jüngeren" Befestigungsanlagen von Alt-Kronstadt* [Bastionul Funarilor, una din fortificaţiile mai ,,tinere" ale vechiului Braşov], în *NW*, nr. 9210, an XXX, 27.12.1978, p. 4.

358. *Ein alter Kronstädter Kalender (1674)* [Un vechi calendar braşovean (1674)], în *KR*, nr. 52 (1393), an XI (XXII), 29.12.1978, p. 6.

359. *„...mit gebührendem Fleiss". Über die ältesten siebenbürgischen ,,Kalendermacher"* [„…cu sârguinţa cuvenită". Despre primii editori de calendare din Transilvania], în *NW*, nr. 9224, an XXXI, 13.01.1979, p. 4.

360. *Von ,,magnum Ladislaum", ,,Lazzeln" und ,,Groszem Laslen". Aus den ersten drei Jahrhunderten urkundlicher Geschichte von Grosslasseln* [Din primele trei secole de istorie documentară a localităţii Laslea (jud. Mureş)], în *NW*, nr. 9226, an XXXI, 16.01.1979, p. 6.

361. *„Bald wöllen wir trincken newen Most". Der älteste bekannte deutsche Hermannstädter Kalender (1606)* [Cel mai vechi calendar sibian în limba germană cunoscut (1606)], în „Die Woche", Sibiu, nr. 579, an XII, 15.01.1979, p. 6.

362. *„Ein Tag des ewigen Gedächtnisses…". Die Vereinigung der Fürstentümer in der zeitgenössischen Kronstädter Presse* [„O zi memorabilă". Unirea Principatelor de la 1859 în presa braşoveană contemporană], în *KR*, nr. 3 (1396), an XII (XXIII), 19.01.1979, p. 6.

363. *Honterusforschung geht weiter. Zum 430. Todestag des grossen Humanisten* [Cercetările despre Honterus continuă. La 430 de ani de la moartea marelui umanist], în *KR*, nr. 4 (1397), an XII (XXIII), 26.01.1979, p. 6.

364. *Documente şi ştiri documentare privind breasla bărbierilor din Sighişoara în sec. al XVI-lea* [Urkunden und Nachrichten betreffend die Schässburger Barbierzunft im 16. Jahrhundert], în *Din tradiţiile medicinii şi ale educaţiei sanitare. Studii şi note*, sub redacţia George Brătescu, Bucureşti, Ed. Medicală, 1978, p. 29-39.

365. *Von „Tartilleri" zu „Tartula". Aus den ersten zwei Jahrhunderten urkundlicher Geschichte von Tartlau* [De la „Tartileri" la „Tartula". Din primele două secole de istorie documentară a Prejmerului (jud. Braşov)], în *NW*, nr. 9250, an XXXI, 13.02.1979, p. 6.

366. *Ein neuer Katalog alter Bücher. Astra - Publikation erfasst ausländische Drucke* [Un nou catalog de carte veche (Prezentarea volumului lui Lucian Cornea, *Cartea străină veche în Biblioteca Astra în sec. XVI-XVII*, catalog, vol. I, 1977)], în „Die Woche", Sibiu, nr. 564, an XII, 23.02.1979, p. 5.

367. *Umfassendes und handliches Nachschlagewerk. Zu Enciclopedia istoriografiei româneşti* (Besprechung) [Un ghid cuprinzător şi uşor de mânuit. Despre *Enciclopedia istoriografiei româneşti*, Bucureşti, Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1978 (Recenzie)], în *KR*, nr. 10 (1043), an XII (XXIII), 09.03.1979, p. 6.

368. *Zur Sicherung der Handelswege. Die untertänigen Besitzungen der Stadt Kronstadt im 15. -17. Jahrhundert* [Pentru asigurarea drumurilor comerciale. Posesiunile oraşului Braşov în sec. XV-XVII], în *KR*, nr. 12 (1405), an XII (XXIII), 23.03.1979, p. 6.

369. *Vom Alter der Nachbarschaften in Schässburg* [Despre vechile vecinătăţi din Sighişoara], în *NW*, nr. 9285, an XXXI, 25.03.1979, p. 4.

370. *Ein medizinhistorischer Sammelband (Besprechung)* [Un volum colectiv de istoria medicinii (Recenzie la volumul *Din tradiţiile medicinei şi ale educaţiei sanitare. Studii şi note*, volum coordonat de Gheorghe Brătescu)], în *KR*, nr. 14 (1407), an XII (XXIII), 06.04.1979, p. 6.

371. *Hogyan lett Törcsvár Brassó birtoka* [Cum a ajuns Branul (jud. Braşov) posesiune a Braşovului; Wie die Törzburg eine Besitzung Kronstadts wurde], în *BL*, seria III, nr. 14, an XI, 07.04.1979, p. 5.

372. *Documenta Romaniae Historica, seria D - Relaţii între Ţările Române, vol. I, Bucureşti, Editura Academiei RSR, 1977, 526 p.* (Recenzie critică) [Documenta Romaniae Historica, seria D - Relaţii între Ţările Române (Kritische Besprechung)], în *RA*, nr. 1, an LVI, 1979, p. 102-105.

373. *Wertvolles Manuskript jetzt erschlossen. Johann Filstichs Versuch einer rumänischen Geschichte, herausgegeben von Adolf Armbruster* (Besprechung) [Un manuscris preţios acum valorificat: Johann Filstich, *Încercare de istorie românească*, Bucureşti, 1979, ediţie îngrijită de Adolf Armbruster (recenzie)], în *NW*, nr. 9319, an XXXI, 05.05.1979, p. 4.

374. *Preocupări de evidenţă contemporană şi de prelucrare arhivistică la Braşov în sec. XVI-XIX. Contribuţii noi la istoria arhivei Braşovului* [Zeitgenössische Evidenz und arhivarische Bearbeitung in Kronstadt im 16.-18. Jahrhundert. Neue Beiträge zur Geschichte des Kronstädter Archivs], în *Ştefan Meteş la 85 de ani*, Cluj-Napoca, 1977, p. 161-165.

375. *Schuljubiläum in Mediasch* [Jubileu şcolar în Mediaş], în *KR*, nr. 19 (1412), an XII (XXIII), 11.05.1979, p. 6.

376. *Die ersten Mediascher Rektoren* [Primii rectori din Mediaş (Informaţii despre primii 15 rectori din perioada 1604-1634)], în *KR*, nr. 20 (1413), an XII (XXIII), 18.05.1979, p. 6.

377. *Rufus mons - Rothberg. Aus der Geschichte einer Harbachtal-Gemeinde* [Roşia (jud. Sibiu). Din istoria unei localităţii de pe valea Hârtibaciului], în *NW*, nr. 9333, an XXXI, 22.05.1979, p. 6.

378. *Unter der Burgpromenade (in Kronstadt)* [Pe sub promenada oraşului (în Braşov)], în *Komm mit 79, Reisen, Wandern, Erholung in Rumänien*, Bukarest, Verlag Neuer Weg, 1979, p. 49-53.

379. *Streitfort am Kleinen Homorod. Aus zwei Jahrhunderten der ältesten Ortsgeschichte* [Mercheaşa la Homorodul Mic. Din primele două secole de istorie locală (a satului Mercheaşa, com. Homorod, jud. Braşov)], în *NW*, nr. 9353, an XXXI, 14.06.1979, p. 6.

380. *„Lust und Lieb zu einem Ding..." Heltauer Sichelschmiede vor fünfhundert Jahren. Einiges aus der Zunftgeschichte* [„Plăcerea şi dragostea pentru un lucru...". Făurarii de seceri din Cisnădie în urmă cu 500 de ani. Ceva din istoria breslei], în „Die Woche", Sibiu, nr. 600, an XII, 15.06.1979, p. 6.

381. *Dokumente aus dem Kronstädter Staatsarchiv über die Türkeneinfälle im Burzenland in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts* [Documente din Arhivele Statului Braşov despre invazia turcilor în Ţara Bârsei în a doua jumătate a sec. XV], în *F*, nr. 1, an XXII, 1979, p. 25-30.

382. *Die ältesten Honterus-Drucke (1539)* [Cele mai vechi tipărituri honteriene (1539)], în *NW*, nr. 9381, an XXXI, 17.07.1979, p. 6.

383. *Rumänische Urkunden* (Besprechung) [Documente româneşti (Recenzie la volumul *Documente şi însemnări româneşti din sec. XVI*, Bucureşti, Ed. Academiei R.S.R., sub redacţia lui Alexandru Mareş)], în *NW*, nr. 9385, an XXXI, 21.07.1979, p. 4.

384. *„Quartale" und „Geschworene" im mittelalterlichen Kronstadt* (mit Géza Bakó) [„Cvartale" şi „juraţi" în Braşovul medieval (în colaborare cu Géza Bakó)], în *KR*, nr. 3 (1424), an XII (XXIII), 03.08.1979, p. 6.

385. *Contribuţii privitoare la mişcările sociale din sud-estul Transilvaniei la începutul sec. XVI-lea* [Beiträge betreffend die sozialen Bewegungen im Südosten Siebenbürgens zu Beginn des 16. Jahrhunderts], în „Revista de istorie", Bucureşti, tom 32, nr. 7, 1979, p. 1315-1326.

386. *Kulturgeschichtliche Studien. Beiträge zum Zusammenleben der Rumänen, Ungarn und Sachsen* [Studii de istoria culturii. Contribuţii la convieţuirea românilor, maghiarilor şi saşilor (Prezentarea volumului *Művelődéstörténeti tanulmányok*, Kriterion, 1979)], în *NW*, nr. 9409, an XXXI, 18.08.1979, p. 4.

387. *Die ersten Rektoren der Honterusschule. Beiträge der Anstalt zur Kulturgeschichte Siebenbürgens* [Primii rectori ai şcolii lui Honterus. Contribuţia şcolii la istoria culturală a Transilvaniei (biografia rectorilor între 1544-1571)], în *KR*, nr. 35 (1428), an XII (XXIII), 31.08.1979, p. 6.

388. *Der Kürschnerturm in Schässburg* [Turnul cojocarilor din Sighişoara], în *NW*, nr. 9241, an XXXI, 04.09.1979, p. 6.

389. *Bekräftigung einer Hypothese. Eine noch immer ungeklärte Frage — das Geburtsjahr von Valentin Greff-Bakfark* [Întărirea unei ipoteze. Încă nelămurit - anul de naştere al lui Valentin Greff Bakfark], în *NW*, nr. 9425, an XXXI, 08.09.1979, p. 4.

390. *Chronologien mit Lücken. Zwei Datensammlungen zur Geschichte des Schulwesens in Rumänien* [Cronologii cu lacune (Recenzie a volumelor: Ştefan Bârsănescu, Florela Bârsănescu, *Dicţionar cronologic. Educaţia, învăţământul, gîndirea pedagogică din România* şi Mihai Bordeianu şi Petru Vladcovschi, *Învăţământul românesc în date*)], în *KR*, nr. 38 (1431), an XII (XXIII), 21.09.1979, p. 6.

391. *Papiermacher in Petersdorf* [Fabrica de hârtie din Petreşti (jud. Alba)], în *NW*, nr. 9438, an XXXI, 23.09.1979, p. 5.

392. *Grossschenker Privilegien* [Privilegiile localităţii Cincu (jud. Braşov)], în *NW*, nr. 9439, an XXXI, 25.09.1979, p. 4.

393. *Válasz a Bakfark-ügyben* [Răspuns în problema Bakfark; Antwort in der Bakfark-Angelegenheit], în „A Hét", Bucureşti, nr. 39, an X, 28.09.1979.

394. *„Friedsam und einträchtig leben und wesen". Rumänen, Sachsen und Bulgaren in Baumgarten* [Români, saşi şi bulgari în localitatea Bungard (com. Şelimbăr, jud. Sibiu)], în *NW*, nr. 9463, an XXXI, 23.10.1979, p. 6.

395. *In memoriam Ion Mărcuş (director general adjunct al Arhivelor Statului)* [In memoriam Ion Mărcuş (stellvertretender Generaldirektor der Staatsarchive Rumäniens)], în *In Memoriam Ion Mărcuş*, sub redacţia G. Asanache şi L. Mărcuş, Bucureşti, 1979, p. 132-134.

396. *„Bydner Czech zum Grossen Schenck". Zur Geschichte des Handwerks im 16. Jahrhundert* [Breasla butnarilor din Cincu (jud. Braşov). Istoria meşteşugurilor în sec. XVI], în *KR*, nr. 44 (1437), an XII (XXIII), 02.11.1979, p. 6.

397. *Bedeutende Forschungsstelle. Aus der Geschichte des Kronstädter Stadtarchivs* [Centru de cercetări important. Din istoria Arhivelor Statului din Braşov], în *KR*, nr. 49 (1442), an XII (XXIII), 07.12.1979, p. 6.

398. *Spitäler in Siebenbürgen. Einiges über soziale Einrichtungen des Mittelalters* [Spitale în Transilvania. Date despre instituţii sociale în Evul Mediu (Mediaş 1487, Sibiu 1292, Bistriţa 1296, Cluj 1366-1430, Braşov 1413, Sighişoara 1461-1507)], în „Die Woche", Sibiu, nr. 626, an XII, 14.12.1979, p. 6.

399. *Vom Grossen Brand zum Zwiebeldach. Das alte Kronstädter Rathaus im 18. Jahrhundert* [De la marele incendiu la acoperişul în formă de bulb de ceapă. Vechea Casă a Sfatului din Braşov în sec. XVIII], în *NW*, nr. 9511, an XXXI, 18.12.1979, p. 6.

400. *Kalenderregeln Anno 1697* [Reguli din calendarul braşovean din 1697], în *KR*, nr. 52 (1445), an XII (XXIII), 28.12.1979, p. 6.

401. *Versuch einer handlichen Übersicht* (mit Horst Schuller) [O sinopsă practică (Recenzie la *Dicţionarul cronologic - literatura română* de I. C. Chiţimia şi Al. Dima, Bucureşti, 1979; în colaborare cu Horst Schuller)], în *KR*, nr. 2 (1447), an XIII (XXIV), 11.01.1980, p. 4-5.

402. *Dankenswerte Überschau zur Herkunftsfrage* (Besprechung von Thomas Nägler, Die Ansiedlung der Siebenbürger Sachsen, Bukarest 1979) [O bună sinteză despre aşezarea saşilor (Recenzia lucrării lui Thomas Nägler, *Colonizarea saşilor în Transilvania*)], în *KR*, nr. 2 (1447), an XIII (XXIV), 11.01.1980, p. 6.

403. *Aus der Vergangenheit von Baassen* [Din trecutul localităţii Bazna (jud. Sibiu)], în *NW*, nr. 9533, an XXXII, 13.01.1980, p. 4.

404. *Von der „Stuba" zum „Trompeterturm". Aus der Geschichte des alten Kronstädter Rathauses* [De la „Stuba" la „Turnul trompetiştilor". Din istoria vechii Case a Sfatului din Braşov], în *NW*, nr. 9534, an XXXII, 15.01.1980, p. 6.

405. *Neuer Beitrag zur Honterusforschung (Gerhard Engelmann, Zwei Osteuropakarten in S. Münsters Kosmographie)* [O nouă contribuţie la cercetările despre Honterus (Gerhard Engelmann, *Două hărţi ale Europei de sud-est în Cosmografia lui Sebastian Münster*)], în *KR*, nr. 6 (1451), an XIII (XXIV), 08.02.1980, p. 6.

406. *„Agnetental" - Anno 700. Aus der ältesten urkundlichen Geschichte von Agnetheln* [„Agnetental" - Anno 700. Din vechile documente istorice despre Agnita (jud. Sibiu)], în *NW*, nr. 9564, an XXXII, 19.02.1980, p. 4.

407. *Rund und das alte Rathaus* [De jur împrejurul vechii Case a Sfatului (din Braşov)], în *Komm mit '80. Reisen, Wandern, Erholung in Rumänien*, Bukarest, Neuer Weg Verlag, 1980, p. 113-119.

408. *Ein neues Kapitel eingeleitet (Zu Paul Niedermaier: Siebenbürgische Städte. Kriterion Verlag Bukarest 1979)* [Un nou capitol de istoria urbanistică (Recenzie la volumul lui Paul Niedermaier, *Oraşe din Trasilvania*, Bucureşti, Ed. Kriterion, 1979)], în *KR*, nr. 6 (1454), an XIII (XXIV), 29.02.1980, p. 6.

409. *Aus Siebenbürgen nach Wien und Krakau. Hermannstädter Studenten im 14. und 15 Jahrhundert* [Din Transilvania până la Viena şi Cracovia. Studenţi sibieni în sec. XIV şi XV], în „Die Woche", Sibiu, nr. 638, an XIII, 07.03.1980, p. 6.

410. *Welches war der Schässburger Barbierturm?* [Care a fost Turnul bărbierilor din Sighişoara?], în *NW*, nr. 9584, an XXXII, 13.03.1980, p. 6.

411. *Siebenbürger an Europas Universitäten. Ein aufschlussreiches Buch zur mittelalterlichen Kulturgeschichte* (Besprechung: Sándor Tonk, Erdélyiek egyetemjárása a középkorban) [Transilvăneni în universităţile din Europa. O carte instructivă despre istoria culturii în Evul Mediu (Recenzie a cărţii lui Tonk Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*, Bucureşti, Ed. Kriterion, 1979)], în *NW*, nr. 9586, an XXXII, 15.03.1980, p. 4.

412. *Aus der Geschichte von Schorsten* [Din istoria localităţii Soroştin (com. Şeica Mică, jud. Sibiu], în *NW*, nr. 9593, an XXXII, 23.03.1980, p. 4.

413. *Hermannstädter Kalender des 17. Jahrhunderts* (Besprechung) [Calendare sibiene în sec. XVII (Recenzie la volumul lui Mircea Avram, *Calendare sibiene în limba germană sec. XVII-XX*, Sibiu, 1979)], în *NW*, nr. 9611, an XXXIII, 13.04.1980, p. 4.

414. *Un privilegiu pentru ridicarea unei mori la Câmpeni, în anul 1587* [Ein Privilegium für die Errichtung einer Mühle in Câmpeni aus dem Jahre 1587], în „Apulum", Alba Iulia, an XVII, 1979, p. 295-298.

415. *Rathaus, Archiv und Museum. Das alte Kronstädter Rathaus im 19. und 20. Jahrhundert* [Casa Sfatului, Arhiva şi Muzeul. Vechea Casă a Sfatului din Braşov, în sec. XIX-XX], în *NW*, nr. 9629, an XXXII, 06.05.1980, p. 4.

416. *Kulturhistorische Forschung* (Besprechung Jakó Zs. und Juhász I., Nagyenyedi diákok 1662-1848) [Cercetări de istoria culturii (Recenzia lucrării lui Jakó Zsigmond şi Juhász István, *Nagyenyedi diákok 1662-1848*, Bucureşti, Ed. Kriterion, 1979)], în *NW*, nr. 9663, an XXXII, 14.06.1980, p. 4.

417. *Aus der Vergangenheit der Schässburger Leinweberzunft* [Din trecutul breslei ţesătorilor de pânză din Sighişoara], în *NW*, nr. 9664, an XXXII, 15.06.1980, p. 6.

418. *„Villa Cristiani" oder „Nova civitas". Aus der ältesten urkundlichen Geschichte von Neustadt im Burzenland* [„Vila Cristiani" sau „Nova Civitas". Din vechile documente istorice despre localitatea Cristian din Ţara Bârsei], în *NW*, nr. 9671, an XXXII, 24.06.1980, p. 4.

419. *Apulum XVII (Besprechung); Franzosen im Kronstadt des 16. Jahrhunderts* [„Apulum XVII" (recenzie); Francezi în Braşovul sec. XVI], în *KR*, nr. 29-30, an XIII (XXIV), 18.07.1980, 25, p. 6.

420. *Beiträge zu einer Bibliographie der neueren Honterusforschungen* [Contribuţii la bibliografia noilor cercetări despre Honterus], în *F*, nr. 1, an XXIII, 1980, p. 129-133.

421. *Zur „Geschichte der Deutschen auf dem Gebiete Rumäniens"* (Besprechung) [Despre volumul *Istoria germanilor pe pământul României*, editat de dr. Carol Göllner, Bucureşti, 1979 (Recenzie)], în *F*, nr. 1, an XXIII, 1980, p. 142-143.

422. *Wo alle Zuflucht fanden. Marienburger Privilegien um 1400.* [Unde găseau toţi refugiu. Privilegiile localităţii Feldioara (jud. Braşov) pe la 1400], în *NW*, nr. 9708, an XXXII, 06.08.1980, p. 4.

423. *Aus der Vergangenheit von Almen* [Din trecutul localităţii Alma Vii (jud. Sibiu)], în *NW*, nr. 9712, an XXXII, 10.08.1980, p. 4.

424. *Schässburger Studenten im 15. Jahrhundert* [Studenţi din Sighişoara în sec. XV], în *NW*, nr. 9713, an XXXII, 12.08.1980, p. 6.

425. *Kleinste und grösste Gemeinde. Aus der ältesten bekannten Vergangenheit von Tekes und Cobor* [Cea mai mică şi cea mai mare comunitate. Din istoria localităţilor Ticuşul Vechi şi Cobor (jud. Braşov)], în *NW*, nr. 9714, an XXXII, 13.08.1980, p. 4.

426. *Din istoria învăţământului umanist din Transilvania* [Aus der Geschichte des humanistischen Schulwesens in Siebenbürgen], în „Viaţa Studenţească", Bucureşti, nr. 27-28, an XXIV, 21.08.1980, p. 11.

427. *Der Ritterorden in Siebenbürgen* (Besprechung der Arbeit von Prof. Dr. Harald Zimmermann: Der Deutsche Ritterorden in Siebenbürgen) [Ordinul Cavalerilor în Transilvania (Recenzie a lucrării prof. dr. Harald Zimmermann)], în *KR*, nr. 37 (1482), an XIII (XXIV), 12.09.1980, p. 6.

428. *Gegenseitige Förderung. Beziehungen zwischen dem Honterusgymnasium und dem Hermannstädter Gymnasium im 16. Jahrhundert* [Sprijin reciproc. Relaţiile dintre gimnaziul Honterus şi gimnaziul din Sibiu în sec. XVI], în „Die Woche", Sibiu, nr. 666, an XIII, 19.09.1980, p. 6.

429. *Schässburger Schulgeschichte. Neue Beiträge über die Entwicklung im 16. Jahrhundert* [Istoria şcolii din Sighişoara. Noi contribuţii privind dezvoltarea în sec. XVI], în *NW*, nr. 9755, an XXXII, 30.09.1980, p. 6.

430. *Moara de hârtie din Sibiu în sec. al XVI-lea* [Die Hermannstädter Papiermühle im 16. Jahrhundert], în „Anuarul Institutului de istorie şi arheologie Cluj-Napoca", 1979, p. 279–286.

431. *Zunftvorort des Schenker Stuhles. Aus der Geschichte Agnethelns im 16. Jahrhundert* [Reşedinţa breslelor din scaunul Cincul. Din istoria Agnitei în sec. XVI], în *NW*, nr. 9761, an XXXII, 07.10.1980, p. 6.

432. *Moara de hârtie din Braşov în sec. al XVI-lea* [Die Kronstädter Papiermühle im 16. Jahrhundert], în „Cumidava", Braşov, nr. 1, an XII, 1979-1980, p. 53-69.

433. *Ein Jahr in der Geschichte der Stadt. Was vor 400 Jahren in Schässburg geschah (I)* [Un an din istoria oraşului. Sighişoara acum 400 de ani 1580 (I)], în *NW*, nr. 9785, an XXXII, 04.11.1980, p. 6.

434. *Ein Jahr in der Geschichte der Stadt. Was vor 400 Jahren in Schässburg geschah (II)* [Un an din istoria oraşului Sighişoara acum 400 de ani (II)], în *NW*, nr. 9793, an XXXII, 13.11.1980, p. 6.

435. *Versuch einer Weltbeschreiburg. Die Kosmographie des Johannes Honterus - 450 Jahre alt* [Încercare de descriere a lumii. *Cosmografia* lui Johannes Honterus la 450 de ani], în *KR*, nr. 46 (1491), an XIII (XXIV), 14.11.1980, p. 6.

436. *Bastionul Aurarilor (din Braşov)* [Die Goldschmiedbastei (in Kronstadt)], în *DN*, nr. 11143, an XXXVII, 20.11.1980, p. 2.

437. *Das älteste städtische Statut Siebenbürgens. Über das erste Vierteljahrtausend der (schriftlich überlieferten) Geschichte Schässburgs (I)* [Cel mai vechi statut orăşenesc din Transilvania. Despre primii 250 de ani din istoria documentară a oraşului Sighişoara (I)], în *NW*, nr. 9810, an XXXII, 03.12.1980, p. 3.

438. *Am Schnittpunkt grosser Handelswege. Über das erste Vierteljahrtausend der (schriftilch überlieferten) Geschichte Schässburgs (II)* [Un punct de intersecţie a drumurilor comerciale. Despre primii 250 de ani din istoria documentară a Sighişoarei (II)], în *NW*, nr. 9811, an XXXII, 04.12.1980, p. 6.

439. *Prägung des Stadtbildes. Über das erste Vierteljahrtausend der (schriftlich überlieferten) Geschichte Schässburgs (III)* [Bazele evoluţiei urbanistice. Din primii 250 de ani din istoria documentară a Sighişoarei (III)], în *NW*, nr. 9812, an XXXII, 05.12.1980, p. 4.

440. *Stein war Pferdedorf. Aus der Vergangenheit einer Repser Gemeinde* [Dacia (jud. Braşov) a fost un sat cu cai. Din trecutul unui sat din zona Rupea], în *NW*, nr. 9815, an XXXII, 09.12.1980, p. 6.

441. *Poarta Străzii Porţii (din Braşov)* [Das Purzengässer Tor (in Kronstadt)], în *DN*, nr. 11161, an XXXVII, 11.12.1980, p. 2.

442. *Aus unserer Schulgeschichte (Honterusschule Kronstadt)* [Din istoria şcolii noastre (Şcoala lui Honterus din Braşov)], în „Honterusschule heute", Braşov, 11.1980, p. 7.

443. *Zur Datierung einer Urkunde über einen Grund- und Mühlenverkauf (1280?, Ub. I, Nr. 197)* [Asupra datării unui document despre vânzarea unei mori (1280?)], în *F*, Band 23, nr. 2, 1980, p. 119-120.

444. *Siebenbürgische Ortschaften in alten graphischen Darstellungen* (von Gernot Nussbächer: Chronologien von Törzburg, Mediasch, Schäßburg, Birthälm, Rosenau, Bistritz, Michelsberg, Mühlbach, Reps, Hermannstadt, Hunedoara, Kronstadt; mit Horst Weber und Friedrich Schuster) [Localităţi transilvănene în vechi reprezentări grafice (Cronologii istorice de Gernot Nussbächer pentru Bran, Mediaş, Sighişoara, Biertan, Râşnov, Bistriţa, Cisnădioara, Sebeş, Rupea, Sibiu, Hunedoara, Braşov; în colaborare cu Horst Weber şi Friedrich Schuster)], în *Die Woche Kalender*, 1981.

445. *Studenten in Wien, Krakau und Kronstadt. Aus der Kulturgeschichte Agnethelns im 15. und 16. Jahrhundert* [Studenţi în Viena, Cracovia şi Braşov. Din istoria culturală a Agnitei (jud. Sibiu) în sec. XV-XVI], în *NW*, nr. 9839, an XXXII, 31.12.1980, p. 4.

446. *„Quinque castra fortia" und „castrum munitissimum"* (mit Bakó Géza) [„Quinque castra fortia" şi „castrum munitissimum" (despre cetăţile cavalerilor teutoni în Ţara Bârsei; în colaborare cu Géza Bakó)], în *KR*, nr. 1 (1498), an XIV (XXV), 04.01.1981, p. 6.

447. *Die ältesten Urkunden über Schässburg* [Cele mai vechi documente despre Sighişoara], în *KR*, nr. 2 (1499), an XIV (XXV), 09.01.1981, p. 6.

448. *Vélemények Greff-Bakfark Bálint életrajzához* [Opinii despre biografia lui Valentin Greff-Bakfark; Meinungen zur Biographie von Valentin Greff-Bakfark], în „A Hét", Bucureşti, nr. 2 (534), an XII, 09.01.1981, p. 7.

449. *Nova villa — Neudorf. Aus der Vergangenheit einer Harbachtal - Gemeinde* [Nova villa — Noul (com. Roşia, jud. Sibiu). Din trecutul unui sat din zona Hârtibaciului], în *NW*, nr. 9848, an XXXIII, 20.01.1981, p. 6.

450. *Aus Urkunden und Chroniken. Beiträge zur siebenbürgischen Heimatkunde* [Din cronici şi hrisoave. Contribuţii la istoria Transilvaniei], Bukarest, Kriterion Verlag, 1981, 213 (214) S. und 36 Seiten mit 41 Abbildungen

    Recenzii: P. Binder, în *BL*, nr. 9, 20.02.1981, p. 5; Maja Philippi, în *KR*, nr. 8, 20.02.1981, p. 6; Dieter Drotleff, în *A*, nr. 2, 1981, p. 6; Michael Kroner, în „Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde", Köln-Wien, IV, nr. 2, 1981, p. 183-184; Paul Schuster-Stein, în „Volk und Kultur", Bucureşti, nr. 2, 1981, p. 153; Elisabeta Marin, în *DN*, nr. 11228, 1.03.1981, p. 2; Horst Weber, în „Die Woche", Sibiu, 14, nr. 702, 29.05.1981; M. Czekelius (= Brigitte Stephani), în „Neue Literatur", Bukarest, 32, nr. 5, 1981, p. 110-111; Konrad G. Gündisch, în *NW*, 33, nr. 9964, 06.06.1981; „Revista de Istorie", Bucureşti, nr. 8, 1981, p. 1595-1597; Hermine Pilder-Klein, în „Siebenbürgische Zeitung", München, 31, nr. 18, 15.11.1981.

451. *Lupta pentru unitate naţională a Ţărilor Române 1590-1630. Documente externe,* publicate de Radu Constantinescu; la traducerea documentelor au colaborat Elisabeta Marin, Gernot Nussbächer, Liliana Popa [Der Kampf für die nationale Einheit der Rumänischen Länder 1590-1630. Auswärtige Dokumente herausgegeben von Radu Constantinescu; Übersertzungen von Elisabeta Marin, Gernot Nussbächer, Liliana Popa], Bucureşti, Direcţia Generală a Arhivelor Statului, Institutul de Istorie „N. Iorga", 1981, 384 p.

452. *Tipărituri româneşti 1539-1750 existente la Braşov. Catalog*, lucrare elaborată de Monica Tatuşescu, coordonator Mariana Iova, colaboratori Elisabeta Marin, Gernot Nussbächer, Vasile Oltean, Mariane Siegmund [Rumänische Drucke 1539-1750, die sich in Kronstadt befinden. Katalog (Mitarbeit am von Monica Tatuşescu herausgegebenen Bande)], Braşov, 1980, X+199 p.

453. *Uliţa Neagră şi poarta ei* [Die Schwarzgasse und ihr Tor], în *DN*, nr. 11207, an XXXVIII, 05.02.1981, p. 2.

454. *Bedeutende Lehranstalt Europas. Die Honterusschule - Zentrum zur Verbreitung und Entwicklung des Humanismus* [O instituţie de învăţământ importantă. Şcoala lui Honterus - centru pentru răspândirea şi dezvoltarea umanismului], în „Neue Literatur", Bucureşti, nr. 1, an XXXII, 1981, p. 75-78.

455. *Johannes Honterus (1498-1549)* [Johannes Honterus (1498-1549)], în *Von Honterus zu Oberth. Bedeutende siebenbürgisch-deutsche Naturwissenschaftler, Techniker und Mediziner*, herausgegeben und eingeleitet von Hans Barth, Bukarest, Kriterion Verlag, 1980, p. 11-46.

    Recenzii: Dieter Drotleff, în *A*, 16, nr. 3 (124), martie 1981, p. 4; Eckbert Schneider, în *KR*, nr. 15, 10.04.1981; Paul Schuster-Stein, *NW*, 33, nr. 9930, 25.04.198; Elisabeta Marin, în *DN*, 38, nr. 11293, 17 mai 1981.

456. *Von der Zehntschaft zur Hauptstadt. Aus der Geschichte von Thalheim* [De la decurie la reşedinţă. Din istoria localităţii Daia (jud. Sibiu)], în *NW*, nr. 9890, an XXXIII, 10.03.1981, p. 6.

457. *Klein, aber privilegiert. Aus der ältesten Vergangenheit von Leschkirch* [Mic, dar privilegiat. Din trecutul localităţii Nocrich (jud. Sibiu)], în „Die Woche”, Sibiu, nr. 691, an XIV, 13.03.1981, p. 6.

458. *Zur Geschichte einer Weinlandgemeinde: Wurmloch. „Baromlak” erstmals 1305 erwähnt* (mit G. Girscht) [Din istoria unei comune din „Ţara Vinului”: Valea Viilor menţionată prima dată în anul 1305 (jud. Sibiu; în colaborare cu G. Girscht)], în *NW*, nr. 9902, an XXXIII, 24.03.1981, p. 6.

459. *Taten und Gestalten: Lukas Hirscher 1482-1541* [Fapte şi figuri: Lukas Hirscher 1482-1541], în *KR*, nr. 13 (1510), an XIV (XXV), 27.03.1981, p. 6.

460. *Taten und Gestalten: Johannes Honterus, 1498-1549* [Fapte şi figuri: Johannes Honterus 1498-1549], în *KR*, nr. 14 (1511), an XIV (XXV), 03.04.1981, p. 6.

461. *Taten und Gestalten: Johann Fuchs, gest. 1550* [Fapte şi figuri: Johann Fuchs, m. 1550], în *KR*, nr. 16 (1513), an XIV (XXV), 17.04.1981, p. 6.

462. *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen.* Begründet von Franz Zimmermann, 6. Band 1458-1473. Nummer 3099-3979, Mit Tafeln, herausgegeben von Gustav Gündisch, unter Mitarbeit von Herta Gündisch, Gernot Nussbächer und Konrad G. Gündisch, [*Documente despre istoria germanilor din Transilvania*, vol. VI, 1458-1473, ediţie îngrijită de Gustav Gündisch, în colaborare cu Herta Gündisch, Gernot Nussbächer şi Konrad G. Gündisch], Bukarest, Verlag der Akademie der RSR, 1981, 627 (628) p. + 8 Tafeln.

    Recenzii: Dieter Drotleff, în *KR*, 14, nr. 18, 30.04.1981; Martin Rill, în „Die Woche”, Sibiu, 14, nr. 702, 29.05.1981; Maja Philippi, în *NW*, nr. 9964, 06.06.1981, p. 4; Jozsef Pataki, în „A Hét”, Bucureşti, 13, nr. 8, 19.02.1982.

463. *Kleinschelken war nicht klein. Aus der urkundlichen Geschichte einer Kokelgemeinde (I)* [Şeica Mică (jud. Sibiu) nu a fost mică. Din istoria documentară a unei localităţi din zona Târnavei Mari (I)], în *NW*, nr. 9926, an XXXIII, 21.04.1981, p. 6.

464. *Aus unserer Schulgeschichte (Honterusschule in Kronstadt)* [Din istoria şcolii noastre (Şcoala lui Honterus din Braşov)], în „Honterusschule heute”, Braşov, 04.1981, p. 7.

465. *Taten und Gestalten: Valentin Wagner, gest. 1 September 1557* [Fapte şi figuri: Valentin Wagner, m. 1 septembrie 1557], în *KR*, nr. 19 (1516), an XIV (XXV), 08.05.1981, p. 6.

466. *Schaal Anno 650. Volkszählung in „Schalia” im Jahre 1516* [Localitatea Şoala (com. Valea Viilor, jud. Sibiu) - 650 de ani. Recensământ al populaţiei în „Schalia” în anul 1516], în *NW*, nr. 9942, an XXXIII, 12.05.1981, p. 6.

467. *Taten und Gestalten: Hieronymus Ostermayer, gest. 1561* [Fapte şi figuri: Hieronymus Ostermayer, m. 1561], în *KR*, nr. 20 (1517), an XIV (XXV), 15.05.1981, p. 6.

468. *Taten und Gestalten: Johann Benkner, gest. 1565* [Fapte şi figuri: Johann Benkner, m. 1565], în *KR*, nr. 21 (1518), an XIV (XXV), 22.05.1981, p. 8.

469. *Steuern, Hattert, Verwaltung. Aus der Geschichte von Kleinschelken im 16. Jahrhundert (II)* [Impozite, hotar, administraţie. Din istoria localităţii Şeica Mică (jud. Sibiu) în sec. XVI (partea a II-a)], în *KR*, nr. 9954, an XXXIII, 26.05.1981, p. 6.

470. *Taten und Gestalten: Christian Pomarius, gest. 28. August 1565* [Fapte şi figuri: Christian Pomarius, m. 28. Aug. 1565], în *KR*, nr. 22 (1519), an XIV (XXV), 29.05.1981, p. 6.

471. *Von der Lohgerbung zur Fotozellensteuerung (Mediascher Ledererzunft)* [Tăbăcirea şi argăsirea pieilor (Breasla pielarilor sau tăbăcarilor din oraşul Mediaş)], în *NW*, nr. 9957, an XXXIII, 29.05.1981, p. 4.

472. *Propuneri de datare a unor documente din colecţia „Stenner” (la Arhivele Statului Braşov)* [Datierungs-vorschläge für einige Urkunden aus der Urkundensammlung Stenner (im Kronstädter Staatsarchiv)], în *RA*, vol XLIII, nr. 1, an XVIII, 1981, p. 85-89.

473. *Handwerk und Bildung. Aus der Geschichte von Kleinschelken im 16. Jahrhundert (III)* [Meşteşug şi cultură. Din istoria localităţii Şeica Mică (jud. Sibiu) în sec. XVI (partea a III-a)], în *NW*, nr. 9966, an XXXIII, 09.06.1981, p. 6.

474. *Aus unserer Schulgeschichte: Die „Schulordnung" von Honterus (1543)* [Din istoria şcolilor noastre: Regulamentul şcolar al lui Honterus (1543)], în „Honterusschule heute", Braşov, 06.1981, p. 7.

475. *Immer wieder Hattertstreit. Aus dem ersten Vierteljahrtausend der schriftlich überlieferten Geschichte von Marpod* [Procese de hotar în istoria localităţii Marpod (jud. Sibiu)], în *NW*, nr. 9972, an XXXIII, 16.06.1981, p. 6.

476. *„Grosses Ackerfeld" an der Kokel. Aus der Vergangenheit von Grossprobstdorf* [Din trecutul localităţii Târnava/Proştea Mare (jud. Sibiu)], în *KR*, nr. 25 (1522), an XIV (XXV), 19.06.1981, p. 6.

477. *Ein Beispiel rumänisch-sächsischer Kulturbeziehungen. 400 Jahre seit dem Erscheinen der Evanghelie cu învăţătură von Coresi* [Un exemplu al relaţiilor culturale între români şi saşi: 400 de ani de la apariţia cărţii *Evanghelie cu învăţătură* a lui Coresi], în *KR*, nr. 26 (1523), an XIV (XXV), 26.06.1981, p. 6.

478. *„Hundertpuch" im „Schenker Stuhl". Aus der Geschichte einer Harbachtalgemeinde* [„Movile din scaunul Cincul". Din istoria localităţii Movile (com. Iacobeni, jud. Sibiu)], în *NW*, nr. 9984, an XXXIII, 30.06.1981, p. 6.

479. *Coresiana (400 de ani de la tipărirea „Evangheliei cu învăţătură"* [Zum 400. Jahrestag des Erscheinens der *Evanghelie cu învăţătură* von Coresi], în „Viaţa Studenţească", Bucureşti, nr. 26 (842), an XXV, 01.07.1981, p. 9.

480. *Taten und Gestalten: Valentin Greff-Bakfark, gest. 22 August 1576* [Fapte şi figuri: Valentin Greff-Bakfark, m. 22 aug. 1576], în *KR*, nr. 27 (1524), an XIV (XXV), 03.07.1981, p. 6.

481. *War Schaas verhext? Drei Prozesse im 17. Jahrhundert (I)* [Oare Şaeşul (jud. Mureş) a fost vrăjit? Trei procese din sec. XVII (partea I)], în *NW*, nr. 9996, an XXXIII, 14.07.1981, p. 6.

482. *War Schaas verhext? Drei Prozesse im 17. Jahrhundert (II)* [Oare Şaeşul (jud. Mureş) a fost vrăjit? Trei procese din sec. XVII (partea a II-a)], în *NW*, nr. 10002, an XXXIII, 21.07.1981, p. 6.

483. *Zur Geschichte Schässburgs vom 14. bis 16. Jahrhundert* [Din istoria Sighişoarei între sec. XIV-XVI], în *F*, Band 24, nr. 1, 1981, p. 8-14.

484. *Taten und Gestalten: Matthias Fronius (1522-1588)* [Fapte şi figuri: Matthias Fronius (1522-1588)], în *KR*, nr. 31 (1527), an XIV (XXV), 31.07.1981, p. 6.

485. *Gehobenes geistiges Niveau. Studierende und Akademiker im mitelalterlichen Heltau* [Nivel cultural ridicat. Studenţi şi cărturari din Cisnădie în Evul Mediu], în „Die Woche", Sibiu, nr. 711, an XIV, 31.07.1981, p. 6.

486. *Studenten aus 99 Jahren. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte von Mediasch im Mittelalter* [Studenţi între 1432-1531. O contribuţie la istoria culturală a Mediaşului în Evul Mediu], în *NW*, nr. 10014, an XXXIII, 04.08.1981, p. 6.

487. *Taten und Gestalten: Lukas Hirscher (1519-1590)* [Fapte şi figuri: Lukas Hirscher (1519-1590)], în *KR*, nr. 32 (1529), an XIV (XXV), 07.08.1981, p. 6.

488. *Felmern Anno 775. Aus der ersten Hälfte der urkundlichen Geschichte* [Din istoria localităţii Felmer (com. Şoarş, jud. Braşov), atestată documentar pentru prima dată în urmă cu 775 de ani], în *NW*, nr. 10038, an XXXIII, 01.09.1981, p. 6.

489. *Taten und Gestalten: Martin Eisenburger, gest. 12. März 1640* [Fapte şi figuri: Martin Eisenburger, m. 12 martie 1640], în *KR*, nr. 36 (1533), an XIV (XXV), 04.09.1981, p. 6.

490. *Taten und Gestalten: Michael Herrmann (1602-1660)* [Fapte şi figuri: Michael Herrmann (1602-1660)], în *KR*, nr. 37 (1534), an XIV (XXV), 11.09.1981, p. 6.

491. *Nachschlagewerk zur Kalenderliteratur* (Besprechung) [Recenzie la lucrarea lui Nicolin Răduică şi Georgeta Răduică, *Calendare şi almanahuri româneşti 1731-1918*, Bucureşti, Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1981], în *KR*, nr. 38 (1535), an XIV (XXV), 18.09.1981, p. 6.

492. *Das Schloss auf dem Schlossberg (I). Ein Touristikkomplex wird es jetzt den Besuchern zugänglich machen* [Cetatea de pe Dealul Cetăţuia (din Braşov) (I) Un complex turistic devine accesibil acum vizitatorilor], în *NW*, nr. 10056, an XXXIII, 22.09.1981.

493. *Taten und Gestalten: Andreas Teutsch (1669-1730)* [Fapte şi figuri: Andreas Teutsch (1669-1730)], în *KR*, nr. 39 (1536), an XIV (XXV), 25.09.1981, p. 6.

494. *Das Schloss auf dem Schlossberg (II). Weitere Streiflichter aus seiner Geschichte* [Cetatea de pe Dealul Cetăţuia (din Braşov) (II)], în *NW*, nr. 10062, an XXXIII, 29.09.1981, p. 4.

495. *Tipăriturile lui Coresi* [Die Coresidrucke], în „Braşovul literar şi artistic", nr. 2, 1981, p. 15-17.

496. *Taten und Gestalten: Lucas Seuler (1661-1735)* [Fapte şi figuri: Lucas Seuler (1661–1735)], în *KR*, nr. 41 (1538), an XIV (XXV), 09.10.1981, p. 6.

497. *Posesiunile oraşului Braşov în Ţara Făgăraşului în sec. XV-XVII* [Die Besitzungen der Stadt Kronstadt im Fogarascher Land im 15–17. Jahrhundert], în „Anuarul Institutului de istorie şi arheologie din Cluj-Napoca", an XXIV, 1981, p. 325-336.

498. *Taten und Gestalten: Martin Felmer (1720-1767)* [Fapte şi figuri: Martin Felmer (1720–1767)], în *KR*, nr. 43 (1540), an XIV (XXV), 23.10.1981, p. 6.

499. *Din trecutul medical al Sighişoarei. 1. Date privind aşezămintele medico-sanitare din Sighişoara în sec. XV-XVI. 2. Documente şi ştiri documentare privind breasla bărbierilor in Sighişoara în sec. XVII* [Aus der medizinischen Vergangenheit Schässburgs. 1. Daten über die medizinisch-sanitären Anstalten von Schässburg in dem 15–16. Jahrhundert. 2. Urkunden und urkundliche Nachrichten über die Barbierzunft von Schässburg im 17. Jahrhundert], în *Trecut şi viitor în medicină. Studii şi note*, sub redacţia dr. G. Brătescu, Bucureşti, Ed. Medicală, 1981, p. 97-107.

500. *„...zu der Schuller ihrem Haus". Neue Beiträge zur Schulgeschichte von Kronstadt* [„… pentru casa învăţătorilor". Contribuţii privind istoria Primei Şcoli Româneşti din Şcheii Braşovului], în *KR*, nr. 44 (1541), an XIV (XXV), 30.10.1981, p. 6.

501. *Von Bewahren und Auswerten. Aus fünf Jahrhunderten Geschichte des Kronstädter Archivs* [Păstrarea şi valorificarea documentelor. Cinci secole de istorie a Arhivelor din Braşov], în *NW*, nr. 10090, an XXXIII, 31.10.1981, p. 4.

502. *Taten und Gestalten: Johann Filstich (1684-1743)* [Fapte şi figuri: Johann Filstich (1684-1743)], în *KR*, nr. 45 (1542), an XIV (XXV), 06.11.1981, p. 6.

503. *Taten und Gestalten: Stephan Bergler (1680-1738)* [Fapte şi figuri: Stephan Bergler (1680-1738)], în *KR*, nr. 47 (1544), an XIV (XXV), 20.11.1981, p. 6.

504. *Vom „Dorf der Rosen" zum Marktflecken. Die ältesten Urkunden über Rosenau* [De la „Satul trandafirilor" la târgul Râşnov. Cele mai vechi documente referitoare la istoria oraşului Râşnov], în *NW*, nr. 10110, an XXXIII, 24.11.1981, p. 6.

505. *Aus Trümmern und Asche. Ein weiteres Jahrhundert urkundlicher Geschichte von Rosenau* [Din ruine şi cenuşă. Un secol de istorie documentară a oraşului Râşnov], în *NW*, nr. 10117, an XXXIII, 02.12.1981, p. 6.

506. *Taten und Gestalten: Johann Albrich (1687-1749)* [Fapte şi figuri: Johann Albrich (1687-1749)], în *KR*, nr. 49 (1546), an XIV (XXV), 04.12.1981, p. 6.

507. *„Ein gewerbreicher Markt". Aus der Rosenau Geschichte im 16. Jahrhundert* [„Un târg cu multe meşteşuguri". Din istoria oraşului Râşnov în sec. XVI], în *NW*, nr. 10128, an XXXIII, 15.12.1981, p. 4.

508. *Kolloquium der Coresi-Forschung. Bedeutende wissenschafliche Tagung zur Kulturgeschichte* [Colocviu braşovean de carte veche românească. Coresi - 400 de ani de la apariţia *Evangheliei cu învăţătură*], în *KR*, nr. 51 (1548), an XIV (XXV), 18.12.1981, p. 8.

509. *Aus unserer Schulgeschichte: Die älteste Schulmatrikel* [Din istoria şcolilor noastre. Cea mai veche matricolă şcolară (a şcolii lui Honterus)], în „Honterusschule heute", Braşov, 12.1981, p. 7.

510. *Siebenbürgische Ortschaften im Wandel der Zeiten* (Von Gernot Nussbächer: Heltau, Hermannstadt, Fogarasch, Mediasch, Schäßburg) [Localităţi transilvane în decursul timpului (Gernot Nussbächer a scris despre Cisnădie, Sibiu, Făgăraş, Mediaş, Sighişoara)], în *Die Woche-Kalender 1982*, Sibiu, 1981.

511. *Ein halbes Jahrtausend Kirchenburg in „Doborcka". Aus der Geschichte einer Unterwälder Gemeinde* [Jumătate de mileniu de existenţă a bisericii cetate din Dobârca. Din istoria satului Dobârca (com. Miercurea Sibiului, jud. Sibiu)], în *NW*, nr. 10144, an XXXIV, 05.01.1982, p. 6.

512. *Chronik von Magarei* [Cronica localităţii Pelişor (com. Bârghiş, jud. Sibiu)], în *NW*, nr. 10156, an XXXIV, 19.01.1982, p. 6.

513. *„Die Aussaugung des Bauernstandes durch die Pächter". Der Widerhall des Bauernaufstandes in der zeitgenössischen Presse* (mit D. Drotleff) [Exploatarea ţărănimii de către arendaşi. Ecoul răscoalei ţărănimii din 1907 în presa timpului (în colaborare cu D. Drotleff)], în *KR*, nr. 8 (1557), an XV (XXVI), 26.02.1982, p. 6.

514. *Taten und Gestalten: Christian Flechtenmacher (1785-1843)* [Fapte şi figuri: Christian Flechtenmacher (1785-1843)], în *KR*, nr. 8 (1557), an XV (XXVI), 26.02.1982, p. 6.

515. *Taten und Gestalten: Georg Michael Gottlieb von Herrmann (1737–1807)* [Fapte şi figuri: G. Michael Gottlieb von Herrmann (1737–1807)], în *KR*, nr. 9 (1558), an XV (XXVI), 05.03.1982, p. 6.

516. *Műemlék képesalbuma (bemutatás)* [Album ilustrat despre monumente de artă (Recenzie la lucrarea *Biserici-cetăţi săseşti din Transilvania*, de Juliana Fabritius-Dancu, Sibiu, 1981; Bilderalbum über Kunstdenkmäler (Juliana Fabritius-Dancu, *Sächsische Kirchenburgen aus Siebenbürgen*)], în *BL*, seria III, nr. 12 (1009), an XIV, 20.03.1982, p. 5.

517. *Von „villa Heltwen" zu „Helczdorff". Aus der Geschichte einer Burzenländer Gemeinde* [De la „villa Heltwen" la Hălchiu (jud. Braşov). Din istoria unui sat din Ţara Bârsei], în *NW*, nr. 10210, an XXXIV, 23.03.1982, p. 6.

518. *Taten und Gestalten: Josef Franz Trausch (1795-1871)* [Fapte şi figuri: Josef Franz Trausch (1795-1871)], în *KR*, nr. 12 (1561), an XV (XXVI), 26.03.1982, p. 6.

519. *Stefan der Grosse und Kronstadt* [Ştefan cel Mare şi Braşovul], în *KR*, nr. 15 (1564), an XV (XXVI), 16.04.1982, p. 6.

520. *Von „Apoldya" und „Apoldia superior". Hundert Jahre urkundlicher Geschichte von Grosspold* [100 de ani de istorie documentară la Apoldul de Sus (jud. Sibiu)], în *NW*, nr. 10245, an XXXIV, 04.05.1982, p. 6.

521. *Taten und Gestalten: Peter Traugott Lange (1797-1875)* [Fapte şi figuri: Peter Traugott Lange (1797-1875)], în *KR*, nr. 18 (1567), an XV (XXVI), 07.05.1982, p. 6.

522. *Petersberg im Burzenland. Aus der ältesten urkundlichen Geschichte der Gemeinde* [Sânpetru din Ţara Bârsei. Cele mai vechi documente istorice despre această localitate], în *NW*, nr. 10263, an XXXIV, 25.05.1982, p. 4.

523. *Kleinschelker Privilegien* [Privilegiile localităţii Şeica Mică (jud. Sibiu)], în *NW*, nr. 10275, an XXXIV, 08.06.1982, p. 6.

524. *„...zur Erhaltung ihrer Festung". Rechnungsaufzeichnungen als Quellen zur Baugeschichte* [„… pentru zidirea cetăţii lor". Însemnări din socoteli privind ajutorul financiar pentru construirea

cetăţilor medievale săseşti din Transilvania], în *KR*, nr. 23 (1572), an XV (XXVI), 11.06.1982, p. 6.

525. *Villa Morteni - Martontelke. Aus der urkundlichen Geschichte von Mortesdorf* [Cele mai vechi documente istorice despre satul Motiş (com. Valea Viilor, jud. Sibiu)], în *NW*, nr. 10293, an XXXIV, 29.06.1982, p. 6.

526. *Als Übersetzer tätig. Neue, bisher unbekannte Angaben über Philippus Pictor* [Traducător activ. Noi date despre Filip Moldoveanul (primul tipograf român sibian)], în „Die Woche", Sibiu, nr. 759, an XV, 02.07.1982, p. 6.

527. *Corona oder Kronos? Neue Forschungen über den Namen von Kronstadt* [Corona sau Kronos? Noi cercetări despre numele Braşovului], în *KR*, nr. 28 (1577), an XV (XXVI), 07.1982, p. 6.

528. „*Chorographia Transylvaniae-Sybembürgen". Honters Landkarte 450 Jahre alt* [„Chorographia Transyvaniae-Sybembürgen". Harta lui Honterus veche de 450 de ani], în *KR*, nr. 30 (1579), an XV (XXVI), 30.07.1982, p. 6.

529. *Woher stammte Hieronymus Ostermayer?* [Unde s-a născut Hieronymus Ostermayer?], în *KR*, nr. 31 (1580), an XV (XXVI), 06.08.1982, p. 6.

530. *Certitudini şi ipoteze cu privire la biografia lui Valentin Greff-Bakfark* [Gewissheiten und Hypothesen betreffend die Biographie von Valentin Greff-Bakfark], în *A*, nr. 6 (131), an XVII, 08.1982, p. 12.

531. *Von „Dala" zu „Dellendorf". Aus der Chronik von Denndorf* [De la „Dala" la „Dellendorf". Din cronica localităţii Daia (com. Apold, jud. Mureş)], în *NW*, nr. 10335, an XXXIV, 17.08.1982, p. 6.

532. *Vom „geschworenen Montag" bis zum Thomastag. Jahrmärkte und Wochenmärkte in Siebenbürgen* [„De la „lunea jurată" până la Sf. Toma. Târguri anuale şi târguri săptămânale în Transilvania], în *KR*, nr. 34 (1583), an XV (XXVI), 27.08.1982, p. 6.

533. *Ältester Grabstein. Eine Entdeckung in Grossscheuern* [Cea mai veche lespede de mormânt de la Şura Mare (jud. Sibiu)], în „Die Woche", Sibiu, nr. 767, an XVI, 27.08.1982, p. 6.

534. *Von „Hegun" zu „Hegendorff". Aus der Henndorfer Geschichte* [De la „Hegun" la „Hegendorff". Din istoria localităţii Brădeni (jud. Sibiu)], în *NW*, nr. 10353, an XXXIV, 08.09.1982, p. 4.

535. „*Unsere gemeinsame Vergangenheit"* (Besprechung: Paul Binder „Közös múltunk") [*Trecutul nostru comun* (Recenzie la volumul lui Pavel Binder, *Közös múltunk*, Bukarest, Kriterion, 1982)], în *KR*, nr. 39 (1588), an XV (XXVI), 01.10.1982, p. 6.

536. *In den europäischen Kontext gestellt. Ein neues Honterusbuch: „Johannes Honter als Geograph"* (Besprechung) [Aşezat în context european. O nouă carte despre Honterus: *Johannes Honters als Geograph* (Recenzie la volumul lui Gerhard Engelmann, apărut în 1982)], în *KR*, nr. 43 (1592), an XV (XXVI), 29.10.1982, p. 6.

537. *Dicţionar al ştiinţelor speciale ale istoriei: arhivistică, cronologie, diplomatică, genealogie, heraldică, paleografie, sigilografie*, coordonator Ionel Gal (Gernot Nussbächer s-a numărat printre colaboratori) [Wörterbuch für die Spezialwissenschaften der Geschichte, hrsg. Ionel Gal (Gernot Nussbächer war Mitarbeiter)], Bucureşti, Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1982, 268 p.

538. *Von „villa Syberg" zu „Sybrich". Aus der Chronik von Seiburg* [De la „villa Syberg la „Sybrich". Din cronica localităţii Jibert (jud. Braşov; prima atestare documentară 1289)], în *NW*, nr. 10413, an XXXIV, 17.11.1982, p. 4.

539. *Stolzenburger Studenten an Europas Universitäten. Aus der ältesten Kulturgeschichte der Gemeinde* [Studenţi din Slimnic (jud. Sibiu) în universităţi europene. Din vechea istorie culturală a localităţii], în *KR*, nr. 47 (1596), an XV (XXVI), 26.11.1982, p. 6.

540. *Altkronstadt.* Texte von Gernot Nussbächer: Katharinentor, Rathaus, Alter Innenhof, Graftbastei, Drachenhaus, Die rumänische Schule in der Oberen Vorstadt, Bartholomä, Schlossber, Tuchmacherbastei, Weberbastei, Alte Häuser, Schnurgäßchen, Schwarze Kirche [Monumente din

vechiul Braşov, texte de Gernot Nussbächer despre Poarta Ecaterinei, Casa Sfatului, o curte interioară, Bastionul Graft, Prima şcoală românească, Bartolomeu, Cetăţuia, Bastionul Postăvarilor, Bastionul Ţesătorilor, Case din Şchei, Strada Sforii, Biserica Neagră], în *Karpatenrundschau-Kalender 1983*, Kronstadt, 2. Jahrgang, 1982.

541. *Din Braşovul anilor coresieni (1570)* [Aus dem Kronstadt zur Zeit Coresis (1570)], în *Almanahul Coresi*, Braşov, 1983, p. 50-58.

542. *Blätter aus der Ortschronik von Mortesdorf im 16. und 17. Jahrhundert* [File din cronica localităţii Motiş (com. Valea Viilor, jud. Sibiu) în sec. XVI-XVII], în *NW*, nr. 10448, an XXXIV, 28.12.1982, p. 4.

543. *Gassennamen erzählen. Ein Spaziergang mit Gernot Nussbächer durch Alt-Kronstadt* [Numele de străzi vorbesc. O plimbare cu Gernot Nussbächer prin Braşovul vechi], în *Komm mit '83*, Bukarest, Neuer Weg, 1983, p. 134-141.

544. *Vom Studenten zum Doktor. Zur ältesten Kulturgeschichte von Meschen* [De la studenţi la doctori. Cele mai vechi ştiri despre istoria culturală a localităţii Moşna (jud. Sibiu)], în *NW*, nr. 10477, an XXXV, 01.02.1983, p. 6.

545. *Die Pflicht, die er schuldig war (Zu Maja Philippi „Michael Weiss". Sein Leben und Wirken in Wort und Bild, Kriterion Verlag)* (Besprechung) [„El şi-a împlinit datoria" (Recenzie la volumul *Michael Weiß, Sein Leben und Wirken in Wort und Bild* de Maja Philippi)], în *KR*, nr. 6 (1607), an XVI (XXVII), 11.02.1983, p. 6.

546. *Villa Echelini Anno 1283. Urkundliche Streiflichter aus zweihundert Jahren Hetzeldorfer Ortsgeschichte* [Villa Echelini Anno 1283. Din istoria localităţii Aţel (jud. Sibiu)], în „Die Woche", Sibiu, nr. 792, an XVI, 18.02.1983, p. 6.

547. *„...schützt Euch so gut Ihr nur könnt". Der Neacşul-Brief — das älteste rumänische Sprachdenkmal (I)* [„… păziţi-vă cât puteţi mai bine". Scrisoarea lui Neacşul din Câmpulung - cel mai vechi document în limba română (I)], în *KR*, nr. 9 (1610), an XVI (XXVII), 04.03.1983, p. 6.

548. *Burzenländer Zünfte im 16. Jahrhundert. Sehr günstige Lage am Schnittpunkt der Handelswege* (Neustadt, Tartlau) [Breslele din Ţara Bârsei (Cristian, Prejmer) în sec. XVI-lea. Aşezarea favorabilă la răscrucea drumurilor comerciale], în *NW*, nr. 10507, an XXXV, 08.03.1983, p. 4.

549. *„...schützt Euch so gut Ihr nur könnt". Der Neacşul-Brief - das älteste rumänische Sprachdenkmal (II)* [Scrisoarea lui Neacşul din Câmpulug - cel mai vechi document în limba română (II)], în *KR*, nr. 10 (1611), an XVI (XXVII), 11.03.1983, p. 6.

550. *In Hermannstadt gedruckt? Zu: 400 Jahre Eigen-Landrecht* [Tipărit în Sibiu? 400 de ani de la publicarea Statutelor municipale ale saşilor din Transilvania (1583)], în *KR*, nr. 11 (1612), an XVI (XXVII), 18.03.1983, p. 6.

551. *Ein wichtiges Werk der Rechtsgeschichte (Eigen-Landrecht der Sachsen in Siebenbürgen — 1583)* [O lucrare importantă de istoria dreptului (Statutele municipale ale saşilor din Transilvania — 1583)], în *NW*, nr. 10522, an XXXV, 25.03.1983, p. 4.

552. *Das rumänisches Land des Herzogs Ramunc. Zur zeitlichen Bestimmung geschichtlicher Nachrichten des Nibelungenliedes* (mit Géza Bakó) [Ţările Române şi ducele Râmunc. Ştiri istorice din „Cântecul Nibelungilor" despre Ţările Române (în colaborare cu Géza Bakó)], în *KR*, nr. 12 (1613), an XVI (XXVII), 25.03.1983, p. 8.

553. *Contribuţii documentare privind dezvoltarea arhitectonică a oraşului Alba Iulia în sec. XVII* [Urkundliche Beiträge zur baugeschichtlichen Entwicklung der Stadt Alba Iulia (Weissenburg) im 17. Jahrhundert], în „Apulum", Alba-Iulia, XX, 1982, p. 185-192.

554. *„Forum Ruthenorum". Der Vorort des Reussmärkter Stuhles* [„Forum Ruthenorum" = Miercurea Sibiului, reşedinţa scaunului săsesc Miercurea], în *NW*, nr. 10531, an XXXV, 05.04.1983, p. 4.

555. *Ein Kapitel Pressegeschichte — die „Kronstädter Zeitung"* [Un capitol din istoria presei — „Kronstädter Zeitung"], în *Geschichten aus der Geschichte*, Koordination Hans Liebhardt, Bukarest, Politischer Verlag, 1983, p. 89-92.

556. *Bastionul fierarilor* [Die Schmiedbastei], în *DN*, nr. 11886, an XL, 16.04.1983, p. 2.

557. *War Richwin der Gründer? Villa Rihuini Anno 1283. Die ältesten urkundlichen Nachrichten über Reichesdorf* [Întemeietorul s-a numit Richwin? Villa Rihuini Anno 1283. Cele mai vechi ştiri documentare despre Richiş (com. Biertan, jud. Sibiu)], în „Die Woche", Sibiu, nr. 800, an XVI, 15.04.1983, p. 6.

558. *Birthälmer Studenten. Daten zur Kulturgeschichte Birthälms im Mittelalter* [Studenţii din Biertan (jud. Sibiu). Date despre istoria culturală a Biertanului în Evul Mediu], în *NW*, nr. 10549, an XXXV, 26.04.1983, p. 4.

559. *Zur Biographie von Valentin Greff-Bakfark* [Cu privire la biografia lui Valentin Greff-Bakfark], în *F*, Band 25, nr. 1-2, 1982, p. 99-105.

560. *Gehobenes geistiges Niveau: „Studenten" aus Birthälm am Honterusgymnasium im 16. Jahrhundert* [Nivel cultural ridicat. „Studenţi" din Biertan (jud. Sibiu) la Gimnaziul Honterus în sec. XVI], în „Die Woche", Sibiu, nr. 804, an XVI, 13.05.1983, p. 6.

561. *Wirte, Zünfte und Studenten. Reichesdorf in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts* [Gospodari, bresle şi studenţi. Localitatea Richiş (com. Biertan, jud. Sibiu) în a doua jumătate a sec. XVI], în *NW*, nr. 10567, an XXXV, 17.05.1983, p. 4.

562. *Ein Diener des Fortschritts. Andreas Wellmann — Förderer des Kulturlebens in Fogarasch* [Un slujitor al progresului. Andreas Wellmann - susţinător al vieţii culturale din Făgăraş], în *KR*, nr. 20 (1621), an XVI (XXVII), 20.05.1983, p. 6.

563. *Zur Kulturgeschichte von Pretai im 16. Jahrhundert* [Istoria culturală a localităţii Brateiu (jud. Sibiu) în sec. XVI], în *NW*, nr. 10579, an XXXV, 31.05.1983, p. 4.

564. *Zeugen der Zeit: Die ersten „Gäste"* [Martori ai timpului: primii „oaspeţi" (Despre aşezarea saşilor în Transilvania)], în *KR*, nr. 22 (1623), an XVI (XXVII), 03.06.1983, p. 6.

565. *Die Urfassung des „Mühlbacher Trinkspruches". Ein bisher unbekanntes Autograph von Stephan Ludwig Roth* [Versiunea originală a toastului de la Sebeş-Alba. Un autograf până acum necunoscut al lui Stephan Ludwig Roth], în „Neue Literatur", Bucureşti, nr. 5, 1983, an 34, 05.1983, p. 63-64.

566. *„Lantsproch in Bretay". Die ältesten urkundlichen Nachrichten über Pretai* [Dieta Transilvaniei de la Brateiu. Cele mai vechi ştiri despre localitatea Brateiu (jud. Sibiu)], în „Die Woche", Sibiu, nr. 808, an XVI, 10.06.1983, p. 6.

567. *Hieronymus Ostermayer — muzician şi cronicar* [Hieronymus Ostermayer Musiker und Chronist], în *A*, nr. 6 (141), an XVII, 06.1983, p. 12.

568. *Zeugen der Zeit: Gaan von Salzburg* [Martori ai timpului: Gaan de Ocna Sibiului (conducătorul primei răscoale a saşilor din Transilvania)], în *KR*, nr. 24 (1625), an XVI (XXVII), 17.06.1983, p. 6.

569. *Castrum Mariae — Mergenburg. Marienburg in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts* [Castrum Mariae — Mergenburg. Feldioara (jud. Braşov) în a doua jumătate a sec. XV-lea], în *NW*, nr. 10597, an XXXV, 21.06.1983, p. 4.

570. *Zeugen der Zeit: Die Gräfen* [Martori ai timpului: greavii (din Transilvania)], în *KR*, nr. 25 (1626), an XVI (XXVII), 24.06.1983, p. 6.

571. *„Mit Orgeln, Gesängen und Glocken…". Erster Musikdruck des Landes neu verlegt / Musik im mittelalterlichen Kronstadt* (mit Astrid Philippi) [„Cu orgi, cântece şi clopote". Prima tipăritură muzicală din România într-o nouă editare (Honterus: *Odae cum harmoniis* — 1548; în colaborare cu Astrid Philippi)], în *KR*, nr. 26 (1627), an XVI (XXVII), 01.07.1983, p. 4-5.

572. *„Mit Orgeln, Gesängen und Glocken…". Erster Musikdruck des Landes neu verlegt/ Musik im mittelalterlichen Kronstadt* (mit Astrid Philippi) (II) [„Cu orgi, cântece şi clopote...". Prima tipăritură muzicală din România într-o nouă editare (în colaborare cu Astrid Philippi) (II)], în *KR*, nr. 27 (1628), an XVI (XXVII), 08.07.1983, p. 4-5.

573. *Scharosch an der Grossen Kokel. Die ältesten Nachrichten aus seiner Geschichte* [Şaroş pe Târnavă (oraşul Dumbrăveni, jud. Sibiu). Cele mai vechi ştiri din istoria sa], în „Die Woche", Sibiu, nr. 812, an XVI, 08.07.1983, p. 6.

574. *Turnurile cetăţii (Braşov)* [Die Türme der Stadtbefestigung (von Kronstadt)], în *DN*, nr. 11982, an XL, 06.08.1983, p. 2.

575. *Scharosch an der Grossen Kokel im 16. und 17. Jh. Erstmalige urkundliche Erwähnung vor 700 Jahren* [Şaroş pe Târnavă (oraşul Dumbrăveni, jud. Sibiu) în sec. XVI şi XVII. Prima menţiune documentară în urmă cu 700 de ani], în *NW*, nr. 10639, an XXXV, 09.08.1983, p. 4.

576. *Grosskopisch im 16. Jahrhundert* [Copşa Mare în sec. XVI-lea], în *NW*, nr. 10645, an XXXV, 16.08.1983, p. 4.

577. *Din legăturile medicale ale Braşovului cu Principatele Române în anii 1842–1848* [Aus dem medizinischen Beziehungen Kronstadts zu den Rumänischen Fürstentümern in den jahren 1842-1848)], în *Momente din trecutul medicinii. Studii, note şi documente*, sub redacţia dr. G. Brătescu, Bucureşti, Ed. Medicală, 1983, p. 281-286.

578. *Zeugen der Zeit: Einig gegen die Türken* [Martori ai timpului: Uniţi împotriva turcilor (în sec. XIV-XVI)], în *KR*, nr. 35 (1636), an XVI (XXVII), 02.09.1983, p. 6.

579. *Von „Copus" zu „Magnum Kopsch". Die ältesten Nachrichten über Grosskopisch* [De la „Copus" la „Magnum Kopsch". Cele mai vechi ştiri despre Copşa Mare, jud. Sibiu], în „Die Woche", Sibiu, nr. 820, an XVI, 02.09.1983, p. 6.

580. *„Michael Polner purgermaister 1483". Eine 500 Jahre alte Inschrift und ihre Bedeutung (Jubiläum der Schäßburger Bergkirche)* [„Michael Polner primar la 1483". O inscripţie veche de 500 de ani şi importanţa sa (Aniversarea Bisericii de pe Deal din Sighişoara)], în *NW*, nr. 10668, an XXXV, 13.09.1983, p. 4.

581. *Zeugen der Zeit: Die Wehrburgen* [Martori ai timpului: Cetăţile de apărare şi bisericile cetăţi], în *KR*, nr. 37 (1638), an XVI (XXVII), 16.09.1983, p. 6.

582. *Zeugen der Zeit: Die Nationuniversität* [Martori ai timpului: Universitatea Naţiunii Săseşti (1485–1876)], în *KR*, nr. 39 (1640), an XVI (XXVII), 30.09.1983, p. 6.

583. *Zur ältesten Kulturgeschichte von Regen* [Din vechea istorie culturală a Reghinului], în *NW*, nr. 10687, an XXXV, 05.10.1983, p. 4.

584. *Zeugen der Zeit: Soziale Konflikte zu Beginn des 16. Jahrhunderts* [Martori ai timpului: conflicte sociale de la începutul sec. al XVI-lea.], în *KR*, nr. 40 (1641), an XVI (XXVII), 07.10.1983, p. 6.

585. *Irrige Geschichtsdatierungen mit Wasserzeichen berichtigt. Ein Chemiker im Dienste der Geschichtswissenschaft: Gebhard Blücher* [Datări greşite corectate cu ajutorul filigranelor. Un chimist în slujba ştiinţei istorice: Gebhard Blücher], în *NW*, nr. 10697, an XXV, 16.10.1983, p. 4.

586. *Zeugen der Zeit: Nach der Schlacht von Mohács* [Martori ai timpului: după dezastrul de la Mohács], în *KR*, nr. 42 (1643), an XVI (XXVII), 21.10.1983, p. 6.

587. *Auf der Höhe der Zeit. Zur Kulturgeschichte von Meschen im 16. Jahrhundert* [La înălţimea timpului. Din istoria culturală a localităţii Moşna (jud. Sibiu) în sec. XVI-lea], în „Die Woche", Sibiu, nr. 829, an XVI, 04.11.1983, p. 6.

588. *Viel Kulturverständnis. Aus der ältesten Geschichte von Schweischer* [Cele mai vechi ştiri istorice despre localitatea Fişer (jud. Braşov)], în *NW*, nr. 10716, an XXXV, 08.11.1983, p. 4.

589. *Martin Luther und Siebenbürgen* [Martin Luther şi Transilvania], în *KR*, nr. 45 (1646), an XVI (XXVII), 11.11.1983, p. 8.

590. *„Mehr Frieden und kein Krieg". Der Rat des Raketenpioniers Conrad Haas* (Besprechung) [„Mai multă pace şi nici un război". Pionierul rachetei Conrad Haas (Recenzie a cărţii lui Hans Barth, *Conrad Haas, Leben und Werk in Wort und Bild*, Bucureşti, 1983)], în *KR*, nr. 46 (1647), an XVI (XXVII), 18.11.1983, p. 8.

591. *Wer war B.M.? Welcher Künstler stand im Dienste des Hermannstädter „Bildersturms"?* [Cine a fost B.M.? Care artist a stat în slujba „iconoclasmului" sibian din epoca Reformei?], în „Die Woche", Sibiu, nr. 831, an XVI, 18.11.1983, p. 5.

592. *Zeugen der Zeit: Das Eigen-Landrecht* [Martori ai timpului: Statutele municipale ale saşilor din Transilvania (1583)], în *KR*, nr. 48 (1649), an XVI (XXVII), 02.12.1983, p. 6.

593. *Das Dorf unter dem „Mädchenberg". Aus dem ersten Jahrhundert urkundlicher Geschichte von Meeburg* [Satul de sub „Dealul Fetelor". Din primul secol de istorie documentară a localităţii Beia (com. Caţa, jud. Braşov)], în *NW*, nr. 10740, an XXXV, 06.12.1983, p. 4.

594. *Zeugen der Zeit: Albert Huets Rede vor dem Weissenburger Landtag (1591)* [Martori ai timpului: cuvântarea lui Albert Huet în Dieta de la Alba Iulia (1591)], în *KR*, nr. 49 (1650), an XVI (XXVII), 09.12.1983, p. 6.

595. *Zeugnisse einer bewegten Geschichte. Wissenswertes aus der Vergangenheit von Heltau* [Mărturii ale unei perioade istorice agitate. Din trecutul localităţii Cisnădie], în *KR*, nr. 50 (1651), an XVI (XXVII), 16.12.1983, p. 8.

596. *Lukas Hirscher — der „Kleine", Johannes Honterus, Valentin Wagner, Hieronymus Ostermayer, Johann Benkner, Valentin Greff-Bakfark, Lukas Hirscher - der „Große", Matthias Fronius, Martin Eisenburger, Michael Herrmann, Stephan Bergler, Johann Filstich*, în *Taten und Gestalten. Bilder aus der Vergangenheit der Rumäniendeutschen*, I. Band, besorgt und eingeleitet von Dieter Drotleff, Cluj-Napoca, Dacia Verlag, 1983, p. 52-56, 57-73, 76-80, 81-84, 85-90, 99-101, 105-108, 109-113, 129-132, 133-136, 158-160, 167-169.

597. *Zeugen der Zeit: Theater Anno 1582.* [Martori ai timpului: teatrul transilvănean în anul 1582], în *KR*, nr. 51 (1652), an XVI (XXVII), 23.12.1983, p. 6.

598. *Gemeinde am Weidenbach. Streiflichter aus dem ersten Jahrhundert schriftlich überlieferter Geschichte* [Din istoria localităţii Ghimbav (jud. Braşov) în primul secol al istoriei documentare (1342–1432)], în *NW*, nr. 10758, an XXXV, 27.12.1983, p. 4.

599. *Zeugen der Zeit: Neujahr Anno dazumal* [Martori ai timpului: obiceiuri de odinioară de Anul Nou], în *KR*, nr. 52 (1653), an XVI (XXVII), 30.12.1983, p. 6.

600. *Zeugen der Zeit: Michael der Tapfere und die Siebenbürger Sachsen* [Martori ai timpului: Mihai Viteazul şi saşii transilvăneni], în *KR*, nr. 1 (1654), an XVII (XXVII), 06.01.1984, p. 6.

601. *Contribuţii privind activitatea tipografică a diaconului Coresi* [Beiträge betreffend die Drucktätigkeit des Diakons Coresi], în „Cumidava XIII/1 - Coresi în cultura românească. Culegere de studii şi cercetări", Braşov, 1983, p. 43-52.

602. *Streit um eine Mühle. Aus der Vergangenheit von Reussen* [Conflict pentru o moară. Din trecutul satului Ruşi (com. Slimnic, jud Sibiu)], în *NW*, nr. 10775, an XXXV, 17.01.1984, p. 4.

603. *Hoher Bildungsstand. Mühlbacher Studenten im 14. und 15. Jahrhundert* [Nivel cultural ridicat. Studenţi din Sebeş Alba în sec. XIV-XV], în *NW*, nr. 10787, an XXXV, 31.01.1984, p. 6.

604. *Zeugen der Zeit: Die Einigung der Sachsen von 1613* [Martori ai timpului: Uniunea saşilor din 1613], în *KR*, nr. 5 (1658), an XVII (XXVIII), 03.02.1984, p. 6.

605. Johannes Honterus, *Odae cum harmoniis: 1548*, reproducere în facsimil, transcrierea, studiu introductiv şi îngrijirea ediţiei de Gernot Nussbächer şi Astrid Philippi [Johannes Honterus, Odae cum harmoniis 1548, Faksimile-Nachdruck, übertragen, herausgegeben und mit einer einführenden Studie versehen von Gernot Nussbächer und Astrid Philippi], Bucureşti, Ed. Muzicală, 1983, 372 p.

Recenzii: László Ferenc, în *BL*, din 30.03.1984; Inge Gromen, în *NW*, 28.04.1984; Dorin Frandeş, în „Die Woche”, Sibiu, 11.05.1984; Hans Peter Türk, în *KR*, 11.05.1984; Karl Teutsch, în „Zeitschrift für siebenbürgische Landeskunde”, Köln-Wien, VII, 2, 1984, p. 197-200; Ingeborg Allihn, în „Beiträge zur Musikwissenschaft”, Berlin, Heft 4, 1986, p. 337-338; Gemma Zinveliu, în *A*, XX, nr. 5 (164), 1985, p. 13-14.

606. *Die älteste in Siebenbürgen gedruckten Luther-Texte* [Cele mai vechi texte ale lui Luther tipărite în Transilvania], în „Kirchliche Blätter”, Sibiu, nr. 2, an 12 (50), 02.1984, p. 8.

607. „*Cidinis” unter dem „Schwarzen Hügel”. Ein halbes Jahrhundert Zeidner Ortsgeschichte* [„Cidinis” sub „Movila Neagră”. O jumătate de secol din istoria localităţii Codlea (1377 - 1432)], în *NW*, nr. 10799, an XXXV, 14.02.1984, p. 4.

608. *Complexul Bartolomeu* (în colaborare cu Ioan Pop) [Die Baudenkmäler von Bartholomä (mit Ioan Pop)], în *DN*, nr. 12154, an LXI, 25.02.1984, p. 2.

609. *Grösser als der Stuhlsvorort. Alzen im 16. Jahrhundert* [Mai mare decât reşedinţa de scaun: localitatea Alţina (jud. Sibiu), în sec. XVI-lea], în *NW*, nr. 10811, an XXXV, 28.02.1984, p. 4.

610. *Zeugen der Zeit: Der Keisder Aufruhr 1673-1678* [Martori ai timpului: rebeliunea din Saschiz (jud. Mureş) dintre 1673-1678], în *KR*, nr. 9 (1662), an XVII (XXVIII), 02.03.1984, p. 7.

611. *Zeugen der Zeit: Die Schässburger Empörung (1659-1660) und der Brand von 1676* [Martori ai timpului: răzvrătirea saşilor din Sighişoara (1659-1660) şi incendiul din 1676], în *KR*, nr. 10 (1663), an XVII (XXVIII), 09.03.1984, p. 7.

612. *Laurentius Klein, der erste bekannte evangelische Pfarrer von Fogarasch* [L. Klein - primul preot evanghelic cunoscut la Făgăraş], în „Kirchliche Blätter”, Sibiu, an 12 (50), 03.03.1984, p. 8.

613. *Das „Hermannsdorf” des Burzenlandes. Aus der Geschichte von Honigberg* [Satul lui Hermann din Ţara Bârsei. Din istoria localităţii Hărman (jud. Braşov)], în *NW*, nr. 10823, an XXXV, 13.03.1984, p. 4.

614. *Zeugen der Zeit: Das Leopoldinische Diplom* [Martori ai timpului: Diploma Leopoldină (1691)], în *KR*, nr. 13 (1666), an XVII (XXVIII), 30.03.1984, p. 6.

615. *Date din trecutul localităţilor Zărneşti şi Tohan (sec. XIII-XVI)* [Daten aus der Vergangenheit der Ortschaften Zărneşti und Tohan im 13.–16. Jh.], în „Cumidava”, Braşov, XIII, tom 2, 1983, p. 57-63.

616. *Von der „Biberwelt” zum „Mondlicht”. Zwei Jahrhunderte aus der Vergangenheit von Halwelagen* [De la „lumea castorilor” la „lumina lunii”. Două secole din trecutul localităţii Hoghilag (jud. Mureş)], în *NW*, nr. 10841, an XXXVI, 03.04.1984, p. 4.

617. „*Villa Dominarum”. Zwei Jahrhunderte urkundlicher Geschichte von Frauendorf* [„Villa Dominarum” — două secole de istorie documentară a localităţii Axente Sever, jud. Sibiu], în *NW*, nr. 10853, an XXXVI, 17.04.1984, p. 6.

618. *Zeugen der Zeit: Die Hexenprozesse* [Martori ai timpului: procesele de vrăjitorie], în *KR*, nr. 17 (1670), an XVII (XXVIII), 27.04.1984, p. 6.

619. *Des Propstes Dorf an der Harbach-Furt. Aus der Vergangenheit von Probstdorf bei Agnetheln* [Satul prepozitului de la Vadul Hârtibaciului. Din trecutul istoric al localităţii Stejerişu (com. Iacobeni, jud. Sibiu)], în *NW*, nr. 10876, an XXXVI, 15.05.1984, p. 4.

620. *Repser Studenten. Familiennamen weisen auf Gewerbegeschichte hin* [Studenţi din Rupea. Numele de familie dau relaţii despre istoria meşteşugurilor din Rupea], în *NW*, nr. 10888, an XXXVI, 29.05.1984, p. 6.

621. „*Durlas” am „Gros Kockel fluss”. Daten aus der frühen Geschichte von Durles* [„Durlas” pe Târnava Mare. Date despre începuturile istoriei în localitatea Dârlos (jud. Sibiu)], în *NW*, nr. 10900, an XXXVI, 12.06.1984, p. 6.

622. *Zeugen der Zeit: Ereignisse in den Revolutionsjahren 1848-1849* [Martori ai timpului: evenimente din anii revoluţiei 1848-1849], în *KR*, nr. 25 (1678), an XVII (XXVIII), 22.06.1984, p. 6.

623. *Zeugen der Zeit: Die Aufhebung der Leibeigenschaft in Siebenbürgen* [Martori ai timpului: desfiinţarea iobăgiei în Transilvania], în *KR*, nr. 28 (1681), an XVII (XXVIII), 13.07.1984, p. 6.

624. *Temeswarer Studenten im Mittelalter* [Studenţi timişoreni în Evul Mediu], în „Neue Banater Zeitung", Timişoara, nr. 6690, an XXVIII, 15.06.1984, p. 3.

625. *Zeugen der Zeit: Die Kronstädter Handels- und Gewerbekammer* [Martori ai timpului: Camera de Comerţ şi Industrie din Braşov], în *KR*, nr. 29 (1682), an XVII (XXVIII), 20.07.1984, p. 6.

626. *Un document privind comerţul Braşovului cu Moldova la sfârşitul secolului XV (I)* [Eine Urkunde über den Handel Kronstadts mit der Moldau am Ende des 15. Jahrhunderts (I)], în „Anuarul Institutului de istorie şi arheologie A. D. Xenopol", Iaşi, an XXI, 1984, p. 425-437.

627. *Contribuţii braşovene privitoare la biografia doctorului Johann Nepomuk Meyer* [Kronstädter Beiträge zur Biographie des Doktors Johann Nepomuk Meyer], în *Apărarea sănătăţii ieri şi azi. Studii, note şi documente*, sub redacţia G. Brătescu, Bucureşti, Ed. Medicală, 1984, p. 215-219.

628. *Zeugen der Zeit: Die Einführung der Eisenbahn in Siebenbürgen* [Martori ai timpului: introducerea căilor ferate în Transilvania], în *KR*, nr. 35 (1688), an XVII (XXVIII), 31.08.1984, p. 6.

629. *Katzendorf im Repser Stuhl galt als ein „Pferdedorf". Geschichte in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts* [Caţa din Scaunul Rupea a fost socotit „sat cu cai". Istoria primei jumătăţi a sec. XVII], în *NW*, nr. 10977, an XXXVI, 11.09.1984, p. 4.

630. *Neue Erkenntnisse in der Honterus-Forschung. Versuch einer Zusammenfassung* [Date noi despre cercetările privind viaţa şi activitatea lui Johannes Honterus. Încercare de sinteză], în *KR*, nr. 38 (1691), an XVII (XXVIII), 21.09.1984, p. 8.

631. *Banater Studenten im Mittelalter. Sie besuchten die Universitäten von Wien, Krakau und Padua* [Studenţi din Banat în evul mediu la universităţile din Viena, Cracovia şi Padova], în „Neue Banater Zeitung", Timişoara, nr. 6773, an XXVIII, 21.09.1984, p. 3.

632. *„Gräfen" und „Wirte" in „Erked". Aus der ältesten Vergangenheit von Arkeden* [„Greavii" şi „gospodarii" din Archita. Din trecutul localităţii Archita (com. Vânători, jud. Mureş)], în *NW*, nr. 11001, an XXXVI, 09.10.1983, p. 4.

633. *Ecouri braşovene ale răscoalei lui Horea* [Kronstädter Widerhall des Horea-Aufstandes], în *DN*, nr. 12354, an XLI, 18.10.1984, p. 2.

634. *Bauernrevolte und Zensur. Der Horea-Aufstand in der „Siebenbürger Zeitung"* [Revolta ţăranilor şi cenzura. Răscoala lui Horea oglindită în „Siebenbürger Zeitung"], în *NW*, nr. 11021, an XXXVI, 01.11.1984, p. 1, 2.

635. *Widerhall des Horea-Aufstandes. Zeitgenössische Angaben aus den Kronstädter Magistratsprotokollen* [Date noi privind Răscoala lui Horea în protocoalele Magistratului braşovean], în *KR*, nr. 44 (1697), an XVI (XXVIII), 02.11.1984, p. 6.

636. *Als Faksimiles identifiziert. Gutachten über Schiller-Briefe* [Două scrisori ale poetului Friedrich Schiller, găsite la Blaj, au fost identificate ca fiind facsimile], în *KR*, nr. 45 (1698), an XVII (XXVIII), 09.11.1984, p. 5.

637. *Erste rumänische Geschichte. 300 Jahre seit der Geburt von Johann Filstich* [Prima istorie românească. 300 de ani de la naşterea lui Johann Filstich], în *KR*, nr. 45 (1698), an XVII (XXVIII), 09.11.1984, p. 6.

638. *Noi ipoteze asupra învăţământului din Şcheii Braşovului* [Neue Hypothesen über das Unterrichtswesen in der Oberen Vorstadt von Kronstadt], în *Almanahul Coresi 85*, Braşov, 1984, p. 137-139.

639. *Izvoarele răscoalei lui Horea*, sub redacţia acad. prof. Ştefan Pascu, Seria B. *Izvoare narative*, vol. I. *1773-1785*, publicat de Nicolae Edroiu, Ileana Bozac, Ladislau Gyémánt, Volker Wollmann,

Alexandru Neamţu, Costin Feneşan [Quellen zur Geschichte des Horea-Aufstandes, herausgegeben von Akad. Prof. Ştefan Pascu, Serie B. Erzählende Quellen, Hsg. Nicolae Edroiu, Ileana Bozac, Ladislau Gyémánt, Volker Wollmann, Alexandru Neamţu, Costin Feneşan], Bucureşti, Ed. Academiei R.S.R, 1983, 488 (492) p. (Colaborările lui G. Nussbächer la p. 40-42, 51-55, 82-97, 113-208; Die Beiträge von G. Nussbächer S. 40-42, 51-55, 82-97, 113-208).

640. *Izvoarele răscoalei lui Horea*, sub redacţia acad. prof. Ştefan Pascu, Seria B. *Izvoare narative*, vol. III. *Presă, broşuri, 1784-1785*, publicat de Nicolae Edroiu, Ladislau Gyémánt, Volker Wollmann, Eva Selecká-Mârza [Quellen zur Geschichte des Horea-Aufstandes, herausgegeben von Akad. Prof. Ştefan Pascu, Serie B. Erzählende Quellen, Band III + Presse und Broschüren, Hsg. Nicolae Edroiu, Ladislau Gyémánt, Volker Wollmann, Eva Selecká-Mârza], Bucureşti, Ed. Academiei R.S.R, 1984, XX + 450 p. (Colaborarea lui G. Nussbächer la p. 2-22; Die Beiträge von G. Nussbächer S. 2-22).

641. *Von „villa Kelnuk" zu „Kelneck". Aus der Geschichte von Kelling* [De la „villa Kelnuk" la „Kelneck". Din istoria localităţii Câlnic (jud. Alba)], în *NW*, nr. 11074, an XXXVII, 03.01.1985, p. 4.

642. *Von der Aue des Christian. Grossau bis zur Mitte des 15. Jahrhunderts* [Istoria localităţii Cristian (jud. Sibiu) până la mijlocul sec. XV], în *NW*, nr. 11078, an XXXVII, 08.01.1985, p. 4.

643. *Hieronymus Ostermayer şi alţi organişti braşoveni din secolul al XVI-lea* [Hieronymus Ostermayer und andere Kronstädter Organisten des 16. Jahrhunderts], în *Studii de muzicologie*, coordonator ştiinţific Alice Mavrodin, vol. XVIII, Bucureşti, Ed. Muzicală, 1984, p. 134-139.

644. *Precizări cu privire la biografia lui Valentin Greff-Bakfark* [Beiträge zur Biographie von Valentin Greff-Bakfark], în *Studii de muzicologie*, coordonator ştiinţific Alice Mavrodin, vol. XVIII, Bucureşti, Ed. Muzicală, 1984, p. 139-148.

645. *Das Honterus-Vaterunser von 1548* [Un „Tatăl Nostru" al lui Honterus din 1548], în „Kirchliche Blätter", Sibiu, nr. 1, an 13 (51), 01.1985, p. 6.

646. *„Frate bun din Ţara Ardealului". Rumänische Verse 1677 in Wittenberg gedruckt* (mit Hanneliese Ambrosius) [„Frate bun din Ţara Ardealului" - versuri româneşti, tipărite în 1677 la Wittenberg (în colaborare cu Hanneliese Ambrosius)], în *KR*, nr. 5 (1710), an XVIII (XXIX), 01.02.1985, p. 1, 7.

647. *Ein Jahrhundertwerk: Das „Urkundenbuch". Fünfzig Jahre seit dem Tode von Franz Zimmermann* [Opera secolului: *Urkundenbuch*. 50 de ani de la moartea lui Franz Zimmermann], în „Die Woche", Sibiu, nr. 894, an XVIII, 01.02.1985, p. 6.

648. *Schässburger Flaschenpost. Eine „Botschaft an die Nachwelt" aus dem Jahre 1822* (mit Hannelore Baier) [Un mesaj către posteritate într-o sticlă din anul 1822 la Sighişoara], în *NW*, nr. 11104, an XXXVII, 07.02.1985, p. 5.

649. *Schässburg Anno 1585. Aus dem Leben der Kokelstadt vor 400 Jahren* [Sighişoara anului 1585. Din viaţa oraşului de pe Târnava Mare acum 400 ani], în *NW*, nr. 11109, an XXXVII, 13.02.1985, p. 4.

650. *„Der Tierkreis des Lebens". Ein Buch aus dem Besitz von Johannes Honterus* [„Zodiacul vieţii". O carte din biblioteca lui Johannes Honterus (Apărută la Basel în 1537, poartă o dedicaţie către Johannes Honterus)], în *KR*, nr. 7 (1712), an XVIII (XXIX), 15.02.1985, p. 6.

651. *Naturgemässe Erziehung. Jan Amos Komenskys pädagogische Werke in Siebenbürgen* [Educaţie firească. Operele pedagogice a lui J. A. Komensky în Transilvania], în *NW*, nr. 11132, an XXXVII, 12.03.1985, p. 6.

652. *Arader Studenten im Mittelalter* [Studenţi arădeni în Evul Mediu], în „Neue Banater Zeitung", Timişoara, nr. 6849, an XXVIII, 19.12.1984, p. 5.

653. *„Claustrum sororum…in Corona". 750 Jahre seit der ältesten bekannten schriftlichen Aufzeichnung über die Zinnenstadt* [„Claustrum sororum … in Corona". 750 de ani de la cea mai

veche ştire documentară despre oraşul de sub Tâmpa], în *NW*, nr. 11150, an XXXVII, 02.04.1985, p. 6.

654. *Scharosch im Schenker Stuhl. Aus vier Jahrhunderten der Ortsgeschichte* [Şoarş în scaunul Cincu. Patru secole de istorie a localităţii], în *NW*, nr. 11156, an XXXVII, 09.04.1985, p. 4.

655. *Der Hermannstädter Altar aus der Reformationszeit* [Altarul din Sibiu din timpul Reformei (1545)], în „Kirchliche Blätter", Sibiu, nr. 4, an 13 (51), 04.1985, p. 7.

656. *„…gegen die traurige Macht der Vergessenheit": 200 Jahre seit dem ersten bio-bibliographischen Lexikon der Siebenbürger Sachsen* [„…. împotriva întristătoarei forţe a uitării": 200 de ani de la primul lexicon bio-bibliografic al saşilor transilvăneni (autor Johann Seivert)], în *KR*, nr. 15 (1720), an XVIII (XXIX), 12.04.1985, p. 6.

657. *Johannes Honterus (1498-1549)* [J. Honterus (1498-1549)], în *De la Honterus la Oberth. Naturalişti, tehnicieni şi medici de seamă germani din Transilvania*, sub redacţia şi cu un cuvânt introductiv de Hans Barth, în româneşte de Peter Sragher, prefaţă de I. M. Ştefan, Bucureşti, Ed. Kriterion, 1985, p. 21-50.

658. *Aus Urkunden und Chroniken. Beiträge zur siebenbürgischen Heimatkunde* [Din cronici şi hrisoave. Contribuţii la istoria Transilvaniei], Zweiter Band, Bukarest, Kriterion Verlag, 1985, 219 (220) p.

Recenzii: Horst Weber, în „Die Woche", Sibiu, nr. 914, 21.06.1985, p. 6; Maja Philippi, în *KR*, XVIII (XXIX), nr. 26 (1781), 28.06.1985, p. 6; Thomas Nägler, în *NW*, XXXVII, nr. 11278, 31.08.1985, p. 4; Iacob Mârza, în „Rumänische Bücher", Bucureşti, nr. 4, 1986, p. 7; Michael Kroner, în „Kulturpolitische Korrespondenz", Bonn, nr. 622, 5.07.1986, p. 33.

659. *„…eine Stadt wohl inmitten der Grenzen…". Christian Schesäus über seine Vaterstadt Mediasch* [„Un oraş în mijlocul ţării". Christian Schesäus despre oraşul său natal Mediaş], în *KR*, nr. 23 (1727), an XVIII (XXIX), 07.06.1985, p. 6.

660. *Christian Schesäus und Schässburg* [Christian Schesäus şi Sighişoara], în *NW*, nr. 11215, an XXXVII, 18.06.1985, p. 4.

661. *Der Ruhm des Johannes Honterus; Obere Vorstadt, Şcheii Braşovului* [Faima lui Johannes Honterus; Suburbia Şcheii Braşovului], în *Bilder aus der Geschichte*, Autoren: Johannes Axon, Roswith Capesius, Eduard Eisenburger…, Koordination: Hans Liebhardt, Bukarest, Politischer Verlag, 1985, p. 26-31; 31-36.

Recenzii: *NW*, an 37, nr. 11213, 15.06.1985; Dieter Drotleff, în *KR*, nr. 32 (1187), 9.08.1985.

662. *Karasch-Severiner Studenten im Mittelalter* [Studenţi din Caraş-Severin în Evul Mediu], în „Neue Banater Zeitung", Timişoara, nr. 6985, an XXIX, 30.05.1985, p. 4.

663. *„…dessen Ruhm keine Zeit kann zerstören noch mindern". Das Honterus-Bild bei Christian Schesäus* [„Timpul nu-i poate distruge faima". Johannes Honterus văzut de Christian Schesäus — poet transilvănean umanist din sec. XVI], în *KR*, nr. 30 (1785), an XVIII (XXIX), 26.07.1985, p. 6.

664. *Urkunden in der Zunftlade. Repser Gewerbe und Handel im 15. und 16. Jahrhundert* [Hrisoave din lada de breaslă. Meşteşug şi comerţ la Rupea în sec. XV–XVI], în *NW*, nr. 11263, an XXXVII, 13.08.1985, p. 4.

665. *Christian Schesäus und Temeswar. Über die Eroberung der Festung durch die Türken (I)* [Christian Schesäus şi Timişoara. Despre cucerirea fortăreţei de către turci (I)], în „Neue Banater Zeitung", Timişoara, nr. 7013, an XXIX, 02.07.1985, p. 3.

666. *Die Stadtsiegel als äusseres Hoheitszeichen. Aus der älteren Verwaltungsgeschichte der Zinnenstadt* [Sigiliul oraşului ca simbol al oraşului. Din istoria administraţiei oraşului de sub Tâmpa (Braşov)], în *KR*, nr. 33 (1788), an XVIII (XXIX), 16.08.1985, p. 6.

667. *Schesäus und Kronstadt. Abschrift einer verschollenen Elegie des Humanisten gefunden* [Schesäus şi Braşovul (S-a găsit o copie a unei elegii considerate dispărute a poetului Christian Schesäus)], în *NW*, nr. 11267, an XXXVII, 17.08.1985, p. 4.

668. *Hattert, Wald und Weide. Aus der Geschichte von Tartlau in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts* [Ogoare, păduri şi păşuni. Din istoria Prejmerului (jud. Braşov) în a doua jumătate a sec. XV], în *NW*, nr. 11286, an XXXVII, 10.09.1985, p. 4.

669. *Einem lange gehegten Wunsch entsprochen. Neuer Stadtplan und Stadtführer für Braşov* [Recenzie la lucrarea *Ghidul municipiului Braşov*, Braşov, 1985], în *KR*, nr. 30 (1793), an XVIII (XXIX), 20.09.1985, p. 6.

670. *„Mauern, Graben und Basteien". Kronstädter Befestigungsanlagen im Mittelalter* [„Ziduri, şanţuri şi bastioane". Fortificaţiile în Braşovul medieval], în *KR*, nr. 41 (1796), an XVIII, 11.10.1985, p.6.

671. *„Unsere Stadt mit Handwerkern, schmücken wollend…". Aus der Geschichte des Kronstädter Gewerbes im 15. Jahrhundert* [„Dorim să împodobim oraşul nostru cu meşteşugari". Din istoria meşteşugului braşovean în sec. XV], în *NW*, nr. 11316, an XXXVII, 15.10.1985, p. 4.

672. *Villa (statt Valle) Gertrudis - Gertrudenthal. Aus der Vergangenheit von Gürteln* (mit Dr. Hellmut Klima) [Villa Gertrudis — Gherdeal (com. Bruiu, jud. Sibiu). Din trecutul localităţii (în colaborare cu dr. Hellmut Klima)], în *NW*, nr. 11328, an XXXVII, 29.10.1985, p. 4.

673. *Christian Schesäus und Temeswar. Über die Eroberung der Festung durch die Türken (II)* [Christian Schesäus şi Timişoara. Despre cucerirea fortăreţei de către turci (II)], în „Neue Banater Zeitung", Timişoara, nr. 7022, an XXIX, 12.07.1985, p. 3.

674. *„Petersdorf" im Repser Land. Zur älteren Geschichte von Hamruden* (mit dr. Hellmut Klima) [„Satul lui Peter" în scaunul Rupea. Din istoria veche a localităţii Homorod (jud. Braşov; în colaborare cu dr. Hellmut Klima)], în *NW*, nr. 11340, an XXXVII, 12.11.1985, p. 4.

675. *„Arbeite, sammle, vermehre". 150 Jahre seit der Gründung der „Kronstädter Allgemein Sparkasse"* [„Munceşte, culege, înmulţeşte". 150 de ani de la întemeierea societăţii „Kronstädter Allgemeine Sparkasse" (Casa generală de economii Braşov)], în *KR*, nr. 47 (1802), an XVIII (XXIX), 22.11.1985, p. 6.

676. *Glas in Siebenbürgen* [Sticla în Transilvania], în *KR*, nr. 48 (1803), an XVIII, 29.11.1985, p. 8.

677. *Meschener Wein — wie von Kreta. Der Humanist Christian Schesäus über die Umgebung von Mediasch* [Vinul din Moşna - asemenea vinului din Creta. Umanistul Christian Schesäus despre împrejurimile Mediaşului], în „Die Woche", Sibiu, nr. 937, an 18, 29.11.1985, p. 6.

678. *Keine ungetrübte Freunde. Emil Giurgius Schässburg-Buch in deutscher Übersetzung* (Besprechung) [O bucurie umbrită. O carte despre Sighişoara a lui Emil Giurgiu în traducere germană (Recenzie critică)], în *NW*, nr. 11368, an XXXVII, 14.12.1985, p. 4.

679. *„Gemeinsame Werkstatt für alle Dinge". Aus der Geschichte des Kronstädter Gewerbes im 16. Jahrhundert (I)* [„Atelier pentru toate lucrurile". Din istoria meşteşugurilor braşovene în sec. XVI (partea I)], în *NW*, nr. 11370, an XXXVII, 17.12.1985, p. 4.

680. *Schwertfeger und Zehnschnetzler. Aus der Geschichte des Kronstädter Gewerbes im 16 Jahrhundert (II)* [Meşteri pentru armuri şi săgeţi. Din istoria meşteşugurilor din Braşov în sec. XVI (partea a II-a)], în *NW*, nr. 11376, an XXXVII, 24.12.1985, p. 4.

681. *Wo stand das Kasino von 1835?* [Unde s-a aflat Casina Română din 1835? (Piaţa Sfatului nr. 18)], în *KR*, nr. 52 (1807), an XVIII (XXIX), 27.12.1985, p. 6.

682. *Der Halley-Komet in Siebenbürgen. Zwei Kometen-Drucke von 1681 und 1682* [Cometa Halley în Transilvania. Două tipărituri despre comete în 1681 şi 1682], în *KR*, nr. 1 (1808), an XIX (XXX), 03.01.1986, p. 8.

683. *Ein 300 Jahre alter Kalender. Der Hermannstädter „Allmanach" für das Jahr 1686* [Un calendar vechi de 300 de ani. „Almanahul" sibian pentru anul 1686], în „Die Woche", Sibiu, nr. 942, an XIX, 04.01.1986, p. 6-7.

684. *„Stadt-Mawren-, Türn- und Thor-Rüstungen". Die Verteidigungskraft Altkronstadts Anno 1562* [Ziduri, turnuri, porţi. Capacitatea de apărare a Braşovului vechi, în anul 1562], în *KR*, nr. 2 (1809), an XIX (XXX), 10.01.1986, p. 6.

685. *Christian Schesäus als Dichter der Reformation in Siebenbürgen. Nachträge zum Schesäus-Gedenkjahr* [Christian Schesäus - poet al Reformei din Transilvania. Completări la aniversarea Schesäus], în „Kirchliche Blätter", Sibiu, nr. 1, an 14 (52), 01.1986, p. 6.

686. *Un document privind comerţul Braşovului cu Moldova la sfârşitul sec. XV* (partea a II-a) [Eine Urkunde über den Handel Kronstadts mit der Moldau am Ende des 15. Jahrhunderts (II)], în „Anuarul Institutului de istorie şi arheologie A. D. Xenopol", Iaşi, tom 2, an XXII, 1985, p. 667-678.

687. *Der Hermannstädter Maler Vincentius. Notizen zu künstlerischen Interferenzen zwischen Siebenbürgen und der Walachei zu Beginn des 16. Jahrhunderts* [Pictorul sibian Vincentius. Notiţe privind interferenţele artistice între Transilvania şi Ţara Românească la începutul sec. XVI], în *Sie prägten unsere Kunst. Studien und Aufsätze*, herausgegeben von Brigitte Stephani, Cluj-Napoca, Dacia Verlag, 1985, p. 90-92.

688. *Das Bildnis des Stadtrichters Lukas Hirscher. Zum Werk des Kronstädter Renaissance-Malers Gregorius Pictor* [Tabloul judelui Lukas Hirscher, opera pictorului braşovean renascentist Gregorius], în *Sie prägten unsere Kunst. Studien und Aufsätze*, herausgegeben von Brigitte Stephani, Cluj-Napoca, Dacia Verlag, 1985, p. 95-100.

689. *Adels- und Königsboden. Aus der Vergangenheit von Kirtsch* (mit Hellmut Klima) [Domeniul nobiliar şi pământul crăiesc. Din trecutul localităţii Curciu (com. Dârlos, jud. Sibiu; în colaborare cu Hellmut Klima)], în *NW*, nr. 11404, an XXXVIII, 28.01.1986, p. 6.

690. *Documente privind istoria breslei bărbierilor din Braşov în sec. al XVI-lea* [Urkunden zur Geschichte der Kronstädter Barbierzunft im 16. Jahrhundert], în *Retrospective medicale. Studii, note şi documente*, sub redacţia dr. G. Brătescu, Bucureşti, Ed. Medicală, 1985, p. 143-150.

691. *Aus „Gästen" werden „Sachsen". 8 Jahrhunderte seit der ersten erhaltenen Urkunde über die Siebenbürger Sachsen* [Din „oaspeţi" au devenit „saşi". Opt secole de la primul document păstrat despre saşii transilvăneni], în „Die Woche", Sibiu, nr. 947, an 19, 07.02.1986, p. 6.

692. *Von der „terra Belus" zu „billesstorf". Aus der ältesten Geschichte von Belleschdorf* (mit Dr. Hellmut Klima) [De la „terra Belus" la „billesstorf". Cea mai veche istorie a satului Idiciu (com. Bahnea, jud. Mureş; în colaborare cu dr. Hellmut Klima)], în *NW*, nr. 11423, an 38, 19.02.1986, p. 4.

693. *Zur Tätigkeit des Diakons Coresi* [Despre activitatea Diaconului Coresi], în *F*, Band 28, nr. 2, 1985, p. 90-98.

694. *Vom „Andreanum" zur „Universitas Saxonum". 500 Jahre seit der staatlichen Anerkennung der „Nationsuniversität"* [De la „Diploma andreană" la „Universitatea Săsească". 500 de ani de la recunoaşterea Universităţii Săseşti de către regatul Ungariei], în „Die Woche", Sibiu, nr. 951, an 19, 07.03.1986, p. 6.

695. *War „Schässburg die sechste Burg"? Zu einer neuen Erklärung des Ortsnamens der Kokelstadt* [A fost Sighişoara a şasea cetate? Cu privire la o nouă interpretare a denumirii oraşului de pe malul Târnavei], în *KR*, nr. 11 (1818), an XIX (XXX), 14.03.1986, p. 6.

696. *Der Schässburger Binder-Turm. Dieser Wohnturm war eines der ältesten Gebäude* [Turnul Dogarilor din Sighişoara. Acest turn locuit a fost una dintre cele mai vechi clădiri], în *NW*, nr. 11446, an XXXVIII, 18.03.1986, p. 4.

697. *Ein 500 Jahre alter „Speisezettel" (aus Honigberg)* [O listă de bucate de acum 500 de ani (din Hărman, jud. Braşov)], în *KR*, nr. 12 (1819), an XIX (XXX), 21.03.1986, p. 6.

698. *Fünf „Zechen" im Markte. Die Zeidner Bütner im 17. Jahrhundert* [Cinci bresle din târg. Dogarii din Codlea în sec. XVII], în *NW*, nr. 11464, an XXXVIII, 08.04.1986, p. 6.

699. *Documente privind dezvoltarea arhitectonică a oraşului Braşov în sec. XIII-XIV* [Urkunden über die architektonische Entwicklung von Kronstadt im 13. und 14. Jahrhundert], în „Arhitectura", Bucureşti, nr. 6, an XXXIII, 1985, p. 40-42.

700. *„Carpentarii" und „fabri lignarii". Aus der Zunftgeschichte der Zimmerleute im 16. Jahrhundert* [„Carpentarii" şi „fabri lignarii". Din istoria breslei dulgherilor în sec. XVI], în *NW*, nr. 11499, an XXXVIII, 20.05.1986, p. 4.

701. *Die kleinste Gemeinde im „Burzeland". Aus der Geschichte von Wolkendorf im 16. Jahrhundert* [Cea mai mică comună din Ţara Bârsei. Din istoria localităţii Vulcan (jud. Braşov) în sec. XVI], în *NW*, nr. 11511, an XXXVIII, 03.06.1986, p. 6.

702. *Oberste Verwaltungs- und Gerichtsbehörde. Wirkungsweise und Aufgabenbereich der „Sächsischen Nationuniversität"* [Instituţia supremă de administraţie şi jurisdicţie. Sfera de activitate şi funcţionarea Universităţii Săseşti], în „Die Woche" Sibiu, nr. 965, an 19, 13.06.1986, p. 6.

703. *Gräzist und Paläograph. Ein neuer Beitrag zur Tätigkeit Honters in Basel* [Elenist şi paleograf. O nouă contribuţie cu privire la activitatea lui Honterus la Basel], în *KR*, nr. 27 (1834), an XIX (XXX), 04.07.1986, p. 6.

704. *Zweitgrösste Ortschaft im „Schenker Sedesz". Aus der Vergangenheit von Jakobsdorf* [A doua localitate după mărime din scaunul Cincu. Din trecutul istoric al localităţii Iacobeni (jud. Sibiu)], în *NW*, nr. 11541, an XXXVIII, 08.07.1986, p. 4.

705. *Viele Aufgaben und ein breiter Wirkungskreis. Das älteste „Universitätsprotokoll" - eine wichtige Quelle zur Landesgeschichte* [Atribuţii multiple şi competenţe largi. Cel mai vechi protocol al Universităţii Săseşti – un important document pentru istoria Transilvaniei], în *KR*, nr. 29 (1836), an XIX (XXX), 18.07.1986, p. 6.

706. *Die Gemeinde mit den zwei Türmen. Aus der älteren Geschichte von Törnen* (mit Dr. Hellmut Klima) [Comunitatea cu două turnuri. Din istoria veche a localităţii Păuca (jud. Sibiu; în colaborare cu dr. Hellmut Klima)], în *NW*, nr. 11553, an 38, 22.07.1986, p. 4.

707. *Steinerner Türstock entdeckt (aus der Zeit um 1500 in Kronstadt Purzengasse nr. 2)* [Un toc de uşă din piatră (de pe la 1500, descoperit în Braşov, str. Republicii nr. 2)], în *KR*, nr. 31(1838), an XIX (XXX), 01.08.1986, p. 6.

708. *„Parvum Horreum" - die „kleine Scheune". Aus der Geschichte von Kleinscheuern im 14. und 15. Jahrhundert* [„Parvum Horreum" - „Şura Mică". Din istoria localităţii Şura Mică (jud. Sibiu) în sec. XIV-XV], în *NW*, nr. 11565, an 38, 05.08.1986, p. 4.

709. *„mir teurer als selbst mein Leben". Poetische Liebesbriefe von Christian Schesäus* [„Mai scumpă chiar decât viaţa mea". Scrisori poetice de dragoste de Christian Schesäus], în *KR*, nr. 32 (1839), an XIX (XXX), 08.08.1986, p. 5.

710. *„Ehrsame Meister des Maurerhandwerks". Aus der Geschichte der Maurerzünfte in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts* [„Cinstiţii meşteri zidari". Din istoria breslei zidarilor în prima jumătate a sec. XVI], în *NW*, nr. 11577, an 38, 19.08.1986, p. 4.

711. *Freundschaftliche Bindungen. Beziehungen des Fürsten Mircea des Grossen zu Kronstadt* [Relaţii prieteneşti. Legăturile lui Mircea cel Mare cu Braşovul], în *KR*, nr. 38 (1845), an XIX (XXX), 19.09.1986, p. 6.

712. *Privilegiul comercial al lui Mircea cel Mare pentru negustorii braşoveni* [Das Handelsprivilegium von Mircea dem Grossen für die Kronstädter Kaufleute], în *DN*, nr. 12949, an 43, 20.09.1986.09, p. 2.

713. *Eine Zeit des Friedens und des Gedeihens. Fürst Mircea der Grosse als Herr der Törzburg* [Un timp al păcii şi al prosperităţii. Domnitorul Mircea cel Mare ca stăpân al Branului], în *KR*, nr. 39 (1846), an XIX (XXX), 26.09.1986, p. 6.

714. *Branul sub stăpânirea Marelui Mircea Voievod* [Die Törzburg unter der Herrschaft des Fürsten Mircea des Grossen], în *DN*, nr. 12955, an 43, 27.09.1986, p. 2.

715. *Nach der löblichen Ordnung des Handwerks. Aus der Geschichte der Maurerzünfte in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts* [Despre onorabila ordine a meşteşugurilor. Din istoria breslelor de zidari în a doua jumătate a sec. XVI], în *NW*, nr. 11614, an 38, 01.10.1986, p. 3.

716. *Vorbildlich für spätere Jahrhunderte. Das Handelsprivilegium von 1413 sicherte rege Beziehungen der Kronstädter zur Walachei* [Model pentru secolele următoare. Privilegiul comercial din 1413 a asigurat legături strânse între Braşov şi Ţara Românească], în *KR*, nr. 40 (1847), an XIX (XXX), 03.10.1986, p. 6.

717. „*Kleinste Gemeinde des Schässburger Stuhls". Aus der ältesten Geschichte von Pruden. Salzprivilegium von Michael dem Tapferen* [„Cea mai mică comună din scaunul Sighişoara". Din vechea istorie a localităţii Prod (com. Hoghilag, jud. Sibiu). Privilegiul pentru sare a lui Mihai Viteazul], în *NW*, nr. 11625, an 38, 14.10.1986, p. 4.

718. *Hundert Jahre „Quellen". Nicht nur lokale Geschichtspublikation* [O sută de ani de la apariţia culegerii de izvoare „Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt" o publicaţie nu numai de istorie locală], în *KR*, nr. 42 (1849), an XIX (XXX), 18.10.1986, p. 6.

719. *Un document privind comerţul Braşovului cu Moldova la sfârşitul secolului XV* (partea a III-a) [Eine Urkunde über den Handel Kronstadts mit der Moldau am Ende des 15. Jahrhunderts (III)], în „Anuarul Institutului de istorie şi arheologie A. D. Xenopol", Iaşi, an XXIII, tom 1, 1986, p. 325-342.

720. „*Zwei Ellen weniger zweier Finger breit". Schässburger Leinenweber vor 500 Jahren* [„Lat de doi coţi fără două degete". Ţesătorii din localitatea Sighişoara acum 500 de ani], în *NW*, nr. 11643, an 38, 04.11.1986, p. 4.

721. *Relaţiile Ţării Româneşti şi Moldovei cu Braşovul 1369-1803. Inventar arhivistic*, inventar întocmit de Ştefan Suciu, Gernot Nussbächer, Monica Cincu [Die Beziehungen der Walachei und der Moldau zu Kronstadt 1369-1803, erstellt von Ştefan Suciu, Gernot Nussbächer, Monica Cincu], Bucureşti, Direcţia Generală a Arhivelor Statului din R.S.R., 1986, 251 p.

Recenzii: Nicolae Grecu, în *DN*, 44, nr. 13048, 16.01.1987; Vasile Oltean, în *A*, nr. 2, 1987, p.5.

722. *Kleinscheuern überflügelte Grossscheuern. Aus der Ortsgeschichte im 16. Jahrhundert* (mit Dr. Hellmut Klima) [Şura Mică a depăşit Şura Mare. Din istoria locală în sec. XVI (în colaborare cu dr. Hellmut Klima)], în *NW*, nr. 11655, an 38, 18.11.1986, p. 4.

723. *Stammte Honterus aus Zeiden?* [Honterus originar din Codlea?], în *KR*, nr. 48 (1855), an XIX (XXX), 28.11.1986, p. 6.

724. *Wo stand die „Etzelburg"? Neuere Forschungen zum historische Hintergrund des Nibelungenliedes* [Unde s-a aflat „Etzelburg"? Noi cercetări privind evenimentele istorice de inspiraţie pentru „Cântecul Nibelungilor"], în *NW*, nr. 11665, an 38, 29.11.1986, p. 4.

725. *Die „Villa Lewenech" von Anno 1206. Aus der ältesten Geschichte von Leblang* [„Villa Lewenech" în anul 1206. Din istoria veche a localităţii Lovnic (com. Jibert, jud. Braşov)], în *NW*, nr. 11667, an 38, 02.12.1986, p. 4.

726. *Ortschronik in Daten: Aus der Geschichte von Radeln* (mit Dr. Hellmut Klima) [Cronică locală în date: din istoria localităţii Roadeş (com. Buneşti, jud. Braşov) între anii 1356-1968 (în colaborare cu dr. Hellmut Klima)], în *KR*, nr. 50 (1857), an XIX (XXX), 12.12.1986, p. 6.

727. *Erneuerung und Ende. Das letzte Jahrhundert der Sächsischen Nationsuniversität* [Reînnoire şi sfârşit. Ultimul secol al Universităţii Săseşti], în „Die Woche", Sibiu, nr. 992, an 19, 19.12.1986, p. 6.

728. *Eine Quelle unserer Reformationsgeschichte* [Un izvor despre istoria Reformei din Transilvania], în „Kirchliche Blätter", Sibiu, nr. 11, an 52, 11.1986, p. 7.

729. *„Eyrbegen" - das Dorf am Erlenbach. Aus der Vergangenheit von Arbegen* [„Eyrbegen" - satul de pe Pârâul Arinilor. Din trecutul localităţii Agârbiciu (com. Axente Sever, jud. Sibiu)], în *NW*, nr. 11695, an 39, 06.01.1987, p. 4.

730. *„…und nütz dem Vaterland". Ein Glückwunschgedicht von 1668 in sächsischer Mundart* (mit Hanneliese Ambrosius) [„…spre folosul patriei". O poezie de felicitare din 1668 în dialectul săsesc (în colaborare cu Hanneliese Ambrosius)], în *KR*, nr. 2 (1861), an XX (XXXI), 09.01.1987, p. 4-5.

731. *Politiker und Kulturförderer von Format. Die Beziehungen des Fürsten Neagoe Basarab zum mittelalterlichen Kronstadt* [Relaţii politice şi culturale de prim rang. Legăturile domnitorului Neagoe Basarab cu Braşovul medieval], în *KR*, nr. 3 (1862), an XX (XXXI), 16.01.1987, p. 6.

732. *Neagoe Basarab és Brassó (I)* [Neagoe Basarab şi Braşovul (I); Neagoe Basarab und Kronstadt (I)], în *BL*, nr. 3 (1260), an III, 16.01.1987, p. 5.

733. *Günstige „Conjuncturen". Den „Ehrlichen Töpfer-Meistern von Keyssd" wurde 1704 ein neuer Zunftbrief ausgestellt.* [Conjuncturi prielnice. Un nou statut de breaslă din 1704 pentru cinstiţii meşteri olari din Saschiz (jud. Mureş)], în *NW*, nr. 11707, an 39, 20.01.1987, p. 4.

734. *Aus den Beziehungen des Fürsten Mircea des Grossen zu Siebenbürgen* [Din legăturile domnitorului Mircea cel Mare cu Transilvania], în *F*, Band 29, nr. 2, an 1986, p. 17-21.

735. *Neagoe Basarab és Brassó (II)* [Neagoe Basarab şi Braşovul (II); Neagoe Basarab und Kronstadt (II)], în *BL*, nr. 5 (1262), an III, 30.01.1987, p. 4-5.

736. *Ein Mann des Fortschritts. Vor viereinhalb Jahrhunderten wurde Albert Huet geboren* [Un om al progresului. La 450 de ani de la naşterea lui A. Huet], în *KR*, nr. 5 (1864), an XX (XXXI), 1987, p. 6.

737. *Apoldia superior - Apoldia minor (sic statt maior). Aus der Geschichte von Grosspold im 15. Jahrhundert* [Apoldia superior - Apoldia minor (sic! în loc de maior). Din istoria satului Apoldul de Sus (com. Miercurea Sibiului, jud. Sibiu)], în *NW*, nr. 11725, an 39, 10.02.1987, p. 4.

738. *Eine lebendige Geschichtslektion. Zu ,,Die Bürger von Kronstadt im 14. und 15 Jahrhundert von Maja Philippi* (Besprechung) [Învăţămintele istoriei. O recenzie a lucrării de Maja Philippi despre oraşul Braşov în sec. XIV-XV], în *KR*, nr. 7 (1866), an XX (XXXI), 13.02.1987, p. 6.

739. *Kustos der Wietenberger Funde. Carl Seraphin - ein Pionier der siebenbürgischen Archäologie* [Custode al descoperirilor de la Dealul Turcului (Wietenberg) din Sighişoara. Carl Seraphin - un pionier al arheologiei transilvane], în *KR*, nr. 7 (1866), an XX (XXXI), 13.02.1987, p. 6.

740. *Un capitol important al legăturilor Braşovului cu Ţara Românească. Aniversări UNESCO: 475 de ani de la urcarea pe tron a domnitorului Neagoe Basarab* [Ein wichtiges Kapitel aus den Beziehungen Kronstadts zur Walachei. UNESCO-Gedenktage 475 Jahre seit der Thronbesteigung des Fürsten der Walachei Neagoe Basarab], în *DN*, nr. 13076, an 44, 18.02.1987, p. 2.

741. *„Nospach" - anderhalb ,,Zahlhäuser". Aus der Geschichte von Nussbach in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts* [Din istoria localităţii Măieruş (jud. Braşov) în a doua jumătate a sec. XVI], în *NW*, nr. 11737, an 39, 24.02.1987, p. 4.

742. *Anregendes Beispiel. Eine sozialgeschichtliche Studie von Maja Philippi* [Exemplu stimulator. Studii de istorie socială de Maja Philippi (recenzie la lucrarea consacrată Braşovului în sec. XIV-XV)], în „Die Woche", Sibiu, nr. 1001, an 20, 20.02.1987, p. 5.

743. *Gastgeber von Vlad Dracul. Aus der ältesten Geschichte von Mergeln* [Vlad Dracul ca oaspete. Din istoria localităţii Merghindeal (jud. Sibiu)], în *NW*, nr. 11743, an 39, 03.03.1987, p. 6.

744. *Documente privind dezvoltarea arhitectonică a oraşului Braşov la începutul secolului al XV-lea* [Urkunden betreffend die architektonische Entwicklung der Stadt Kronstadt am Anfang des 15. Jahrhunderts], în „Arhitectura", Bucureşti, nr. 5, an XXXIV, 1986, p. 42-45.

745. *„Eine kräftige Anregung". Zu: Friedrich Müller Deutsche Sprachdenkmäler aus Siebenbürgen aus schriftlichen Quellen des zwölften bis sechzehnten Jahrhunderts* [„Un imbold puternic". Recenzie a reeditării lucrării lui Friedrich Müller, *Monumente de limbă germană din Transilvania, din izvoare scrise din secolele XII-XVI*, Bucureşti, Ed. Kriterion, 1986], în *KR*, nr. 15 (1874), an XX (XXXI), 10.04.1987, p. 6.

746. *Primul primar român al Braşovului (Gheorghe Baiulescu 1855-1935)* [Der erste rumänische Bürgmeister von Kronstadt (Gheorghe Baiulescu 1855-1935)], în „Magazin istoric", Bucureşti, nr. 4, an XXI, 04.1987, p. 51.

747. *Contribuţii privind istoria tipografiei româneşti din Alba Iulia în secolul XVII* [Beiträge zur Geschichte der rumänischen Buchdruckerei in Weissenburg im 17. Jahrhundert] în „Apulum", Alba-Iulia, an XXIII, 1986, p. 191-194.

748. *„Buni prieteni şi vecini de aproape". Documente privind legăturile domnului Neagoe Basarab cu oraşul Braşov* [„Gute Freunde und nahe Nachbarn". Urkunden betreffend die Beziehungen des Fürsten Neagoe Basarab mit der Stadt Kronstadt], în *A*, nr. 4, an XXI, 04.1987, p. 12.

749. *„Berühmt durch kostbare Trauben". Aus der Ortsgeschichte von Tobsdorf* [„Faimos prin strugurii de preţ". Din istoria localităţii Dupuş (com. Aţel, jud. Sibiu)], în *NW*, nr. 11785, an 39, 21.04.1987, p. 4.

750. *„Mit bewaffneter Hand". Zwei Jahrhunderte aus der Geschichte von Meschendorf* [„Cu mâna înarmată". Două secole din istoria localităţii Meşendorf (com. Buneşti, jud. Braşov)], în *NW*, nr. 11791, an 39, 28.04.1987, p. 4.

751. *„Ganze Häuser" und „halbe Häuser". Aus der Geschichte von Rothbach um 1500* [„Case întregi" şi „case pe jumătate". Din istoria localităţii Rotbav (com. Feldioara, jud. Braşov) la 1500], în *NW*, nr. 11802, an 39, 12.05.1987, p. 4.

752. *Begründer der rumänischen Presse. 175 Jahre seit der Geburt von George Bariţiu* [Întemeietor al presei româneşti. 175 de ani de la naşterea lui George Bariţiu], în *KR*, nr. 20 (1879), an XX (XXXI), 15.05.1987, p. 6.

753. *Die „edlen Jungfrauen" Cordula und Ursula. Aus der Ortsgeschichte von Roseln* [Domnişoarele nobile Cordula şi Ursula. Din istoria localităţii Ruja (jud. Sibiu)], în *NW*, nr. 11814, an 39, 26.05.1987, p. 4.

754. *Dem Fortschritt gedient. Die „Kronstädter Zeitung" als Träger progressiven Gedankenguts / 150 Jahre seit dem Erscheinen des „Siebenbürger Wochenblatts"/Johann Götts Zusammenarbeit mit George Bariţiu* [Slujind progresului: „Kronstädter Zeitung" ca purtător al ideilor progresiste. 150 de ani de la publicarea periodicului „Siebenbürger Wochenblatt". Colaborarea dintre Johann Gött şi George Bariţiu], în *KR*, nr. 22 (1881), an XX (XXXI), 29.05.1987, p. 6.

755. *Goldenes Jahrhundert des Buchdrucks. Ein Studienband zur rumänischen Kulturgeschichte* (Besprechung) [Secolul de aur al tipăriturilor. Un volum de studii despre istoria culturii româneşti (Recenzia lucrării lui Demény Lajos şi Demény Lidia, *Carte, tipar şi societate la români în sec. XVI*)], în *KR*, an XX (XXXI), 05.06.1987, p. 6.

756. *Contribuţii privind datarea şi imprimarea Cazaniei I a diaconului Coresi* [Neue Beiträge zur Datierung und zum Druck der ersten Homiliensammlung des Diakons Coresi], în „Limba română", Bucureşti, nr. 3, an XXXVI, 06.05.1987, p. 236-240.

757. *Ein „neues" Honterus-Bild* [Un „nou" tablou al lui Honterus], în *KR*, nr. 24 (1883), an XX (XXXI), 12.06.1987, p. 6.

758. *Für Rechte der Untertanen. Aus der Ortsgeschichte von Mortesdorf.* [Pentru drepturile supuşilor. Din istoria localităţii Motiş (com. Valea Viilor, jud. Sibiu)], în *NW*, nr. 11832, an 39, 16.06.1987, p. 4.

759. *Ein neues grosses Wasserzeichen-Album. Herstellermarken auf den Papieren aus dem 16. Jahrhundert* (Besprechung) [Un nou album consistent despre filigranele hârtiei din sec. XVI (Recenzie la volumul lui Alexandru Mareş, *Filigranele hârtiei întrebuinţate în Ţările Române în sec. XVI*)], în *KR*, nr. 26 (1885), an XX (XXXI), 26.06.1987, p. 6.

760. *Şcoală şi naţiune. Şcolile din Blaj în epoca renaşterii naţionale* de Iacob Mârza [Schule und Nation. Die Blasendorfer Schule in der Zeit des Nationalen Erwachens der Siebenbürger Rumänen von Iacob Mârza], Cluj-Napoca, Ed. Dacia, 1987 (Rezumatul în limba germană de Gernot Nussbächer, p. 218-227; Übersetzung der Zusammenfassung des Buches von G. Nussbächer, S. 218-227).

761. *Villa Abbatis - Appesdorf. Aus der Geschichte von Abtsdorf bei Agnetheln* (mit Hellmut Klima) [Din istoria localităţii Apoş (com. Bârghiş, jud. Sibiu) lângă Agnita (în colaborare cu Hellmut Klima)], în *NW*, nr. 11844, an 39, 30.06.1987, p. 4.

762. *Hauptort des „Kampestwänkels". Aus der Ortsgeschichte von Braller* [„Centrul colţului verzelor". Din istoria localităţii Bruiu (azi jud. Sibiu)], în *NW*, nr. 11856, an 39, 14.07.1987, p. 4.

763. *Das Blasendorfer Programm von 1848* (mit Monica Cincu) [Programul de la Blaj din 1848 (în colaborare cu Monica Cincu)], în *KR*, nr. 30 (1889), an XX (XXXI), 24.07.1987, p. 6.

764. *Von „Guga" und „Chybar" zu „Vingart". Aus der Ortsgeschichte von Weingartskirchen* [De la „Guga" şi „Chybar" la „Vingart". Din istoria localităţii Vingard (com. Şpring, jud. Alba)], în *NW*, nr. 11874, an 39, 04.08.1987, p. 4.

765. *Das „uralte Privilegium" immer wieder angefochten. Aus der Geschichte von Bussd bei Mediasch* [Privilegiul străvechi a fost contestat mereu din nou. Din istoria satului Buzd (com. Brateiu, jud. Sibiu) lângă Mediaş], în *NW*, nr. 11898, an 39, 01.09.1987, p. 5.

766. *Arzt, Archivar und Akademiker. 300 Jahre seit der Geburt von Johann Albrich* [Medic, arhivar şi licenţiat. 300 de ani de la naşterea lui Johann Albrich], în *KR*, nr. 37 (1896), an XX (XXXI), 11.09.1987, p. 6.

767. *Von „Tannendorf" zu „Gerhardsau". Aus der Ortsgeschichte von Gierelsau* [De la „satul brazilor" la „lunca lui Gerhard". Din istoria localităţii Bradu (jud. Sibiu)], în *NW*, nr. 11910, an 39, 15.09.1987, p. 4.

768. *„Von rebellischem Geist erfüllt". Aus der ältesten Geschichte von Klosdorf* (mit Dr. Hellmut Klima) [„Plin de răzvrătire". Din istoria localităţii Cloaşterf (com. Saschiz, jud. Mureş; în colaborare cu Hellmut Klima)], în *NW*, nr. 11928, an 39, 06.10.1987, p. 4.

769. *Hospitale Mediense Anno 1487. Zur ältesten Mediascher Medizingeschichte* [Spitalul din Mediaş la 1487. Din vechea istorie a medicinii din Mediaş], în *KR*, nr. 41 (1900), an XX, 09.10.1987, p. 6.

770. *Voievodul valah din „Cântecul Nibelungilor"* [Der walachische Herzog aus dem „Nibelungenlied"], în *A*, nr. 10 (193), an XXI, 10.1987, p. 11.

771. *„Hauswirte" in „Meremburch". Marienburg im ersten Viertel des 16. Jahrhunderts* [„Gospodari din Feldioara". Feldioara (jud. Braşov) în primul sfert al sec. XVI], în *NW*, nr. 11952, an 39, 03.11.1987, p. 4.

772. *„Zur Penn ein Ofen-Ziegel!". Die Hermannstädter Leineweberstatuten von 1487* [Statutul ţesătorilor sibieni din 1487], în *NW*, nr. 11958, an 39, 10.11.1987, p. 4.

773. *Zu Schässburg Anno 1487. Das älteste Stadtbuch wurde vor 500 Jahren angelegt* [La Sighişoara în anul 1487 a fost început primul registru protocol din Transilvania], în *NW*, nr. 11976, an 39, 01.12.1987, p. 4.

774. *Verfasser des Eigen-Landrechts. 400 Jahre seit dem Tod von Matthias Fronius* [Autorul statutelor municipale ale saşilor din Transilvania. 400 de ani de la moartea juristului Matthias Fronius], în *Neuer Weg-Kalender 1988*, 1987, p. 64-65.

775. *Din cronici şi hrisoave. Contribuţii la istoria Transilvaniei*, în româneşte de Elisabeta Marin şi Gernot Nussbächer, cuvânt înainte de Costin Feneşan [Aus Chroniken und Urkunden. Beiträge zur Geschichte Siebenbürgens, Übersetzung ins Rumänische von Elisabeta Marin und Gernot Nussbächer, Vorwort von Costin Feneşan], Bucureşti, Ed. Kriterion, 1987, 308 p.

Recenzii: Dieter Drotleff, în *DN*, nr. 13388, 20.02.1988, p. 2; Gheorghe Buluţă, în „Luceafărul", Bucureşti, 21, nr. 11 (1348), 12.03.1988, p. 2; Florin Salvan, în *KR*, 21 (32), nr. 12 (1923), 25.03.1988; „România Literară", Bucureşti, nr. 15, 07.04.1988, p. 2; Sándor Vogel, în *BL*, 20, nr. 14 (1323), 8.04.1988, p. 4, 5; nr. 16 (1325), 22.04.1988, p. 5; Florin Salvan, în „Neue Literatur", 39, nr. 5, 05.1988, p. 86-87; „Limba Română", Bucureşti, nr. 6, 1988, p. 557-558; Virgil Olteanu, în „Biblioteca", Bucureşti, nr. 1, 1989, p. 29-30.

776. *Studenten, Schulmeister und Rektoren. Aus der Gemeinde- und Schulgeschichte von Urwegen im 16. und 17. Jahrhundert* [Studenţi, dascăli şi rectori. Din istoria comunei şi a şcolii din Gârbova (jud. Alba) în sec. XVI - XVII], în *NW*, nr. 12010, an 40, 12.01.1988, p. 4.

777. *„Kompast" von „Castenholtz". Aus drei (recte zwei) Jahrhunderten Ortsgeschichte* [„Varza din Caşolţ". Trei (corect două) secole din istoria localităţii Caşolţ (jud. Sibiu], în *NW*, nr. 12016, an 40, 19.01.1988, p. 4.

778. *Von „Isontelke" zu „Ybesdorf". Aus 200 Jahren Ortsgeschichte von Eibesdorf* [De la „Isontelke" la „Ybesdorf". 200 de ani din istoria localităţii Ighişul Nou (azi jud. Sibiu)], în *NW*, nr. 12034, an 40, 09.02.1988, p. 4.

779. *Filigranele tipăriturilor de la Alba Iulia din sec. al XVI-lea* [Die Wasserzeichen der Weissenburger Drucke aus dem 16. Jahrhundert], în „Apulum", Alba Iulia, XXIV, 1987, p. 219-227.

780. *„Leynen-Weber zu dem Czeyden". Aus der Geschichte der Zeidner Weberzunft.* [Din istoria breslei ţesătorilor din Codlea (jud. Braşov)], în *NW*, nr. 12058, an 40, 08.03.1988, p. 4.

781. *Sprachrohr der nationalen und sozialen Belange der Rumänen. 150 Jahre seit dem Erscheinen der ersten Ausgabe der „Gazeta de Transilvania"* [Organ al revendicărilor naţionale şi sociale ale românilor. 150 de ani de la apariţia „Gazetei de Transilvania"], în *KR*, nr. 10 (1921), an XX (XXXII), 11.03.1988, p. 6.

782. *Von „Scewlews" zu „Grosz Aylysz". Aus zwei Jahrhunderten Ortsgeschichte von Grossalisch* [De la „Scewlews" la „Grosz Aylysz". Două secole de istorie a localităţii Seleuş (jud. Mureş)], în *NW*, nr. 12072, an 40, 24.03.1988, p. 6.

783. *Das Museum Bran*, Autoren I. Prahoveanu, S. Coşuleţ, M. Voiculeţ, N. Al. Grecu, Übersetzung Hannes Schuster und Gernot Nussbächer [Muzeul Bran, autori I. Prahoveanu, S. Coşuleţ, M. Voiculeţ şi N. Al. Grecu, traducere în limba germană de Hannes Schuster şi Gernot Nussbächer], Braşov, 1987, p. 28-33.

784. *Ein Leben für die Schule. Magister Markus Fronius ein Förderer neuer Unterrichtsmethoden am Honterus-Gymnasium.* [O viaţă pentru şcoală. Pedagogul braşovean Markus Fronius un promotor al unei noi metode de învăţământ la gimnaziul Honterus (din Braşov)], în *KR*, nr. 15 (1962), an XXI (XXXII), 15.04.1988, p. 6.

785. *Vom „Markt" zur „Hanfau". Aus der ältesten Geschichte der Baiergasse (I) (in Schäßburg)* [De la „piaţă" la „lunca cânepei". Din istoria străzii „Baiergas" din Sighişoara (I)], în *NW*, nr. 12113, an 40, 11.05.1988, p. 4.

786. *„Pflanzstätte der Republik". Zum 245. Jahrestag der Grundsteinlegung des Honterusgymnasiums in Kronstadt sowie zur Erinnerung an 600 Jahre urkundlich nachweisbarer Schule in Kronstadt* [„Pepinieră a Republicii". La 245 de ani de la punerea temeliei la gimnaziul Honterus din Braşov

şi la 600 de ani de la prima menţionare documentară a unei şcoli la Braşov], în *KR*, nr. 24 (1935), an XXI (XXXII), 17.06.1988, p. 6.

787. *Contribuţia lui Gebhard Blücher la dezvoltarea filigranologiei româneşti* [Der Beitrag von Gebhard Blücher zur Entwicklung der Wasserzeichenkunde in Rumänien], în „Limba română", Bucureşti, an XXXVI, nr. 3, 05.06.1988, p. 255-257.

788. *Der Margarethenmarkt in der „Mitte" Siebenbürgens* [Târgul de Sf. Margareta în mijlocul Transilvaniei (Din istoria oraşului Mediaş)], în *NW*, nr. 12166, an 40, 12.07.1988, p. 4.

789. *„Höchstverdient um diese Stadt". 400 Jahre seit dem Tod von Matthias Fronius* [„Merite mari pentru acest oraş". 400 de ani de la moartea lui Matthias Fronius], în *KR*, nr. 28 (1939), an 21 (32), 15.07.1988, p. 6.

790. Johannes Honterus, *Rudimenta Cosmographica. Elementele Cosmografiei Braşov* 1542, textul original latin şi traducerea în limba română de Valeria Căliman, cu o introducere de Paul Binder şi Gernot Nussbächer [Johannes Honterus. Rudimenta Cosmographica. Grundzüge der Weltbeschreibung Kronstadt 1542. Lateinischer Originaltext und rumänische Übersetzung von Valeria Căliman mit einer Einleitung von Paul Binder und Gernot Nussbächer], Cluj-Napoca, Ed. Dacia, 1988, 100 p.

Recenzii: M. Moarcăş, în „România Liberă", Bucureşti, nr. 13611, 10.08.1988, p. 5; Szabó György, în „Utunk", Cluj, 43, nr. 36 (2079), 02.09.1988, p. 2; Florin Constantiniu, în „Flacăra", Bucureşti, nr. 39 (1736), 30.09.1988; Paul Philippi, în „Kirchliche Blätter", Sibiu, nr. 9, 1988, p. 2-3; Victor Neumann, în „Contemporanul", Bucureşti, nr. 45 (2190), 04.11.1988; Florin Salvan, în *KR*, an 21, nr. 44, 04.11.1988, p. 6; Marius Petraşcu, în *A*, 23, nr. 10 (205), 1988, p. 11; Paul Zeidner, în „Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde", Köln-Wien, 11 (82), nr. 2, 1988, p. 196-197; Paul Philippi, în „Die Woche", Sibiu, 21, nr. 1095, 9.12.1988.

791. *Aus Rechnungen, Urkunden und Protokollen. Zur Ortsgeschichte von Kelling im 16. Jahrhundert* (mit Dr. Hellmut Klima) [Socoteli, documente şi protocoale. Din istoria localităţii Câlnic (jud. Alba) în sec. XVI (în colaborare cu Hellmut Klima)], în *NW*, nr. 12172, an 40, 19.07.1988, p. 4.

792. *Historischen Stoff formend gestalten. Zum Wirken von Heinrich Herbert* [Prelucrarea subiectelor de istorie. Despre activitatea istoricului Heinrich Herbert (1838-1905)], în *KR*, nr. 31 (1942), an 21 (32), 05.08.1988, p. 6.

793. *„Quartale Catharinae Anno 1488". Steuerverzeichnisse als Geschichtsquellen.* [„Quartale Catharinae Anno 1488". Listele de impozite - valoroase izvoare de istorie (Din istoria Braşovului în sec. XV - XVI)], în *NW*, nr. 12215, an 40, 08.09.1988, p. 6.

794. *Un document privind comerţul Braşovului cu Moldova la sfârşitul secolului XV* (partea a IV-a) [Eine Urkunde über den Handel Kronstadts mit der Moldau am Ende des 15. Jh. (IV)], în „Anuarul Institutului de istorie şi arheologie A. D. Xenopol", Iaşi, an XXV, tom 1, 1988, p. 319-330.

795. *Vorort des „Leyskyrcher Stuls". Aus der Geschichte der Gemeinde im 16. Jh.* [Reşedinţa scaunului Nocrich (jud. Sibiu). Din istoria localităţii în sec. XVI], în *NW*, nr. 12225, an 40, 20.09.1988, p. 4.

796. *Contribuţii noi cu privire la biografia primului tipograf român (Filip Moldoveanul)* [Neue Beiträge zur Biographie des ersten rumänischen Buchdruckers (Filip Moldoveanul)], în „Acta Musei Napocensis", Cluj-Napoca, an XXII-XXIII, 1987, p. 599-601.

797. *„Meyster des Hantwerckes Yrgerwercht". Aus der Geschichte der Schäßburger Weißgerber* [„Meşteri ai meşteşugului tăbăcarilor". Din istoria pielarilor albi din Sighişoara], în *NW*, nr. 12243, an 40, 11.10.1988, p. 4.

798. *Mehr als nur ein Buchdrucker. Johann Gött ein bewußter Förderer des politischen und kulturellen Lebens* [Nu doar un tipograf. Johann Gött un activ promotor al vieţii culturale şi politice], în *KR*, nr. 41 (1952), an 21 (32), 14.10.1988, p. 6.

799. *Moderne Wasserzeichen-Forschungen. Gebhard Blücher und die Buchdruckgeschichte* [Cercetări moderne de filigranologie. Gebhard Blücher şi istoria tiparului], în *KR*, nr. 41 (1952), an 21 (32), 14.10.1988, p. 6.

800. *Tipograful „Gazetei de Transilvania" (100 de ani de la moartea lui Johann Gött)* [Der Drucker der „Gazeta Transilvaniei" (100 Jahre seit dem Tode von Johann Gött)], în *DN*, nr. 13593, an 45, 18.10.1988, p. 2.

801. *Mannigfache gute Beziehungen. Fürst Constantin Brâncoveanu und die Kronstädter (I).* [Felurite bune raporturi. Domnitorul Constantin Brâncoveanu şi braşovenii (I)], în *KR*, nr. 43 (1954), an 21 (32), 28.10.1988, p. 6.

802. *Bedeutende Kulturtat. Vollständige rumänische Ubersetzung der Weltbeschreibung von Honterus im Daciaverlag erschienen.* (Besprechung) [Un veritabil act de cultură. Prezentarea volumului lui Johannes Honterus, *Elementele cosmografiei*, în traducerea românească a Valeriei Căliman (Recenzie)], în *NW*, nr. 12259, an 40, 29.10.1988, p. 3-4.

803. *Mannigfache gute Beziehungen. Fürst Constantin Brâncoveanu und die Kronstädter (II)* [Felurite bune raporturi. Domnitorul Constantin Brâncoveanu şi braşovenii (II)], în *KR*, nr. 44 (1955), an 21 (32), 11.11.1988, p. 2.

804. *Scrisoarea popii Iane din 20 iunie 1587* [Das Schreiben des Popa Iane vom 20. Juni 1587], în *DN*, nr. 13614, an 45, 11.11.1988, p. 2.

805. *In Wien und Krakau. Bistritzer Studenten im 15. Jh* [În Viena şi Cracovia. Studenţi din Bistriţa în sec. XV], în *NW*, nr. 12291, an 40, 06.12.1988, p. 4.

806. *Noi contribuţii documentare cu privire la legăturile lui Constantin Brâncoveanu cu Braşovul* [Neue urkundliche Beiträge betreffend die Beziehungen von Constantin Brâncoveanu zu Kronstadt], în *A*, nr. 12 (207), an XXIII, 12.1988, p. 7.

807. *Din istoria breslei bărbierilor din Braşov la începutul secolului al XVII-lea* [Aus der Geschichte der Kronstädter Barbierzunft am Anfang des 17. Jahrhunderts], în „Igiena", Bucureşti, vol. XXXVII, nr. 1, 1988, p. 65-80.

808. *„Barbierer und Wundarzt". Breiter Tätigkeitsbereich einer Zunft im 16. Jahrhundert* [„Bărbieri şi chirurgi". Despre istoria breslei bărbierilor din Braşov în sec. XVI], în *NW*, nr. 12303, an 40, 16.12.1988, p. 4.

809. *„...und satzte alles in die greulichsten Flammen". Der große Brand vom 21 April 1689 in Kronstadt* [Marele incendiu din Braşov din 21 aprilie 1689], în *Neuer Weg Kalender*, 1989, p. 81-83. (Teilweiser Nachdruck „Siebenbürgische Zeitung", München, 42. Jg., Folge 6, 15. April 1992, S. 13; Retipărit parţial în „Siebenbürgische Zeitung", München, an 42, nr. 6, 15 aprilie 1992, p. 13).

810. *Johannes Benkner. Sein Leben und Wirken in Wort und Bild* [Johannes Benkner. Viaţa şi opera în imagini], Bukarest, Kriterion Verlag, 1988, 91 (96) p.

    Recenzii: Harald Roth, în „Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde", Köln-Wien, 12. (83), nr. 1, 1989, p. 76; Maja Philippi, în *KR*, nr. 6 (1969), 10.02.1989; Paul Binder, în *BL*, 21, nr. 7 (1368), 17.02.1989, p. 4; Klaus Popa, în *NW*, 41, nr. 12360, 25.02.1989, p. 4; Thomas Nägler, în „Die Woche", Sibiu, 22, nr. 1107, 03.03.1989, p. 5; Violeta Barbu, în „Limba Română", Bucureşti, 38, nr. 5, 1989, p. 492-493; Dietmar Plajer, în „Kirchliche Blätter", Sibiu, 17 (55), nr. 6, 06.1989, p. 8; Nicolae Popa, în *A*, 24, nr. 6 (213), 06.1989, p. 14; Nicolae Popa, în „Tribuna României", Bucureşti, 18, nr. 391, 1.07.1989, p. 12; „Săptămâna", Bucureşti, nr. 49, 08.12.1989, p. 4 (cu foto G. Nussbächer); Daniel Barbu, în „Anuarul Institutului de istorie şi arheologie A. D. Xenopol", Iaşi, tom 1, 1989, p. 645; Ion Hurdubeţiu, în „Magazin istoric", Bucureşti, 24, nr. 2 (275), 02.1990, p. 37.

811. *Bakkalaureus, Magister, Doktor...Ein Kapitel Hochschulgeschichte aus dem 15. Jahrhundert (Klausenburger Studenten)* [Bacalaureat, magistru, doctor…Un capitol din istoria învăţământului superior din sec. XV (Studenţi din Cluj)], în *NW*, nr. 12323, an 41, 13.01.1989, p. 4.

812. *Die Braschovia - Burg* [Cetatea Braşovia], în *NW*, nr. 12362, an 41, 28.02.1989, p. 4.

813. *Limitatio civitatis Anno 1589. Ein Steuerverzeichnis als Geschichtsquelle (Schäßburg) (I)* [Limitatio civitatis Anno 1589. O listă de impozite din Sighişoara - izvor istoric (I)], în *NW*, nr. 12374, an 41, 14.03.1989, p. 4.

814. *Noi contribuţii documentare cu privire la legăturile lui Constantin Brâncoveanu cu Braşovul (II)* [Neue urkundliche Beiträge betreffend die Beziehungen von Constantin Brâncoveanu zu Kronstadt (II)], în *A*, nr. 3 (210), an 24, 03.1989, p. 10.

815. *Articole dietale transilvane tipărite din sec. al XVII-lea. Contribuţii la istoria tipografiei din Alba Iulia* [Gedruckte siebenbürgische Landtagsartikel aus dem 17. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Geschichte der Druckerei von Weißenburg], în „Apulum", Alba Iulia, an XXV, 1988, p. 301-305.

816. *Limitatio civitatis Anno 1589. Ein Steuerverzeichnis als Geschichtsquelle (Schäßburg) (II)* [Limitatio civitatis Anno 1589. O listă de impozite din Sighişoara - izvor istoric (II)], în *NW*, nr. 12392, an 41, 04.04.1989, p. 4.

817. *Die grosse Orgel von 1839. Jubiläum eines berühmten Instruments (in der Schwarzen Kirche in Kronstadt)* [Marea orgă din 1839. Jubileul unui instrument celebru (de la Biserica Neagră din Braşov)], în *NW*, nr. 12417, an 41, 04.05.1989, p. 6.

818. *Marele incendiu din oraşul Braşov din 21 aprilie 1689* [Der Große Brand von Kronstadt am 21 April 1689], în *A*, nr. 5 (212), an 24, 05.1989, p. 13.

819. *„Zu Nutz des ganzen Landes". Die Zunftregelung von 1539* [„Spre folosul întregii ţări". Despre reglementarea breslelor din 1539], în *NW*, nr. 12433, an 41, 23.05.1989, p. 4.

820. *Siebenbürgenkarte von Honterus (Zweite Ausgabe 1548)* [Harta Transilvaniei a lui Honterus (Ediţia a doua din 1548)], în *NW*, nr. 12452, an 41, 14.06.1989, p. 4.

821. *Führer durch das Staatarchiv Bistriţa Năsăud. Einleitung*, Autor Al. Nistor (Übersetzung von Gernot Nussbächer) [Îndrumător în Arhivele Statului Bistriţa-Năsăud. Introducere, autor Al. Nistor (Traducere de Germot Nussbächer)], *Îndrumătoare arhivistice nr. 21,* Bucureşti, Direcţia Generală a Arhivelor Statului, 1988, p. 13 - 23.

822. *Von Oswald bis Servatius. Siebenbürger Studenten und Akademiker (aus Großau 1386 -1522)* [De la Oswald la Servatius. Studenţi şi licenţiaţi din Transilvania (din Cristian, jud. Sibiu, între 1386-1522)], în *NW*, nr. 12469, an 41, 04.07.1989, p. 6.

823. *Pest und Pocken. Aus der Medizingeschichte der Kokelstadt (Schäßburg)* [Epidemii de ciumă şi variolă la Sighişoara în sec. XVI-XVII], în *NW*, nr. 12481, an 41, 18.07.1989, p. 6.

824. *Magister Johannes Megerlinus. Der erste siebenbürgische Doktor der Medizin (Akademiker aus Hammersdorf im 14. und 15. Jahrhundert)* [Magistrul Johannes Megerlinus. Primul doctor în medicină din Transilvania (Licenţiaţi din Guşteriţa-Sibiu în sec. XIV-XV)], în *NW*, nr. 12493, an 41, 01.08.1989, p. 4.

825. *Zu Honters Basler Tätigkeit. Neue Beiträge zum Honterus-Jahr 1989* [Cu privire la activitatea lui Honterus la Basel. Noi contribuţii la anul Honterus 1989], în *KR*, nr. 34 (1997), an 22 (33), 26.08.1989, p. 6.

826. *Constantin Brâncoveanu* (Recenzie a volumului editat de Institutul de istorie N. Iorga) [Constantin Brâncoveanu (Besprechung des vom Geschichteinstituts Iorga herausgegebenen Bandes)], în *BL*, nr. 35 (1396), an III, 01.09.1989, p. 5.

827. *Aspecte privind adeziunea saşilor la actul din 1 Decembrie 1918, oglindite în presa germană din Transilvania* (în colaborare cu Monica Vlaicu) [Aspekte der Zustimmung der Sachsen zum Akt vom 1. Dezember 1918 im Lichte der deutschen Presse aus Siebenbürgen (mit M. Vlaicu)], în „Anuarul Institutului de istorie şi arheologie A. D. Xenopol", Iaşi, an XXV, tom 2, 1988, p. 237-242.

828. *Presa germană din Braşov despre adeziunea saşilor la unirea Transilvaniei cu România* [Die Kronstädter deutsche Presse über die Zustimmung der Sachsen zur Vereinigung Siebenbürgens mit Rumänien] în „Anuarul Institutului de istorie şi arheologie A. D. Xenopol", Iaşi, an XXV, tom 2, 1988, p. 243-249.

829. *Schmiedgässer Turm und Schmiedezunft. Zur Gewerbegeschichte einer Kokelstadt (Mediasch)* [Turnul Străzii Fierarilor şi breasla fierarilor din Mediaş], în *NW*, nr. 12522, an 41, 05.09.1989, p. 4.

830. *Die Weberbastei (in Kronstadt)* [Bastionul Ţesătorilor (din Braşov)], în *NW*, nr. 12528, an 41, 12.09.1989, p. 4.

831. *„O orgă nouă, de o frumuseţe cum n-am văzut şi cu un sunet cum n-am mai auzit vreodată"* [Eine neue Orgel, von einer Schönheit, wie ich sie nie gesehen und von einem Klang, wie ich ihn noch nie gehört habe], în *A*, nr. 9 (216), an 24, 09.1989, p. 13.

832. *Mühle und Fischteich Anno 1389. Dorfgemeinschaft gegen Adlige (Seligstadt im 14.-15. Jahrhundert)* [Moară şi heleşteu la 1389. Din istoria localităţii Seliştat (com. Şoarş, jud. Braşov) în sec. XIV-XV], în *NW*, nr. 12246, an 41, 03.10.1989, p. 4.

833. *Schusterzunft und Schusterturm. Zur Schäßburger Gewerbegeschichte* [Breasla şi Turnul cizmarilor. Despre istoria meşteşugurilor la Sighişoara], în *KR*, nr. 40, an 22 (33), 06.10.1989, p. 6.

834. *Mediascher Seilerturm und Seilerzunft* [Turnul şi breasla frânghierilor din Mediaş], în *KR*, nr. 44 (2007), an 22 (33), 03.11.1989, p. 6.

835. *Documente privind dezvoltarea arhitectonică a oraşului Braşov la mijlocul secolului al XV-lea (partea I)* [Urkunden betreffend die architektonische Entwicklung der Stadt Kronstadt in der Mitte des 15. Jahrhunderts], în „Arhitectura", Bucureşti, nr. 1, an 37, 1989, p. 46-47.

836. *Documente privind dezvoltarea arhitectonică a oraşului Braşov la mijlocul secolului al XV-lea (partea a II-a)* [Urkunden betreffend die architektonische Entwicklung der Stadt Kronstadt in der Mitte des 15. Jahrhunderts (II)], în „Arhitectura", Bucureşti, nr. 2, an 37, 1989, p. 42-44.

837. *Impressum in inclyta Transylvaniae Corona. 450 Jahre Kronstädter Druckerei* [Tipărit în renumita cetate Braşov din Transilvania. 450 de ani de tipar braşovean], în *KR*, nr. 50 (2013), an 22 (33), 15.12.1989, p. 6.

838. *450 éves a Cenk alatti könyvnyomtatás* [450 de ani de tipar la poalele Tâmpei; 450 Jahre Buchdruck unter der Zinne], în *BL*, nr. 50 (1411), an III, 15.12.1989, p. 4-5.

839. *Kronstädter Zeitung* [Kronstädter Zeitung], în *BL*, nr. 10 (1423), an IV, 09.03.1990, p. 5-6.

840. *Gegen Fürstenwillkür aufgetreten. 350 Jahre seit dem Tod des Schäßburger Bürgermeisters Martin Eisenburger* [S-a opus samavolniciei principelui. 350 de ani de la moartea primarului Sighişoarei, Martin Eisenburger], în *KR*, nr. 12 (2027), an 23 (34), 22.03.1990, p. 6.

841. *Conradus Conradi war der erste. Burzenländer Studenten im Mittelalter* [Conradus Conradi a fost primul. Studenţi din Ţara Bârsei în Evul Mediu], în *NW*, nr. 12693, an 42, 27.03.1990, p. 4.

842. *Ein lebendiges Stück Musik. 250 Jahre seit dem Tod des Kronstädter Organisten Daniel Croner* [O muzică vie. 250 de ani de la moartea organistului braşovean Daniel Croner], în *NW*, nr. 12712, an 42, 20.04.1990, p. 4.

843. *Gewürdigt und gepflegt. Das Orgelmusikwerk von Daniel Croner* [Apreciată şi cultivată. Valorificarea muzicii de orgă a lui Daniel Croner], în *KR*, nr. 17 (2032), an 23 (34), 26.04.1990, p. 5.

844. *Eminescu şi Braşovul*, coordonator Ion Itu (colaboratori Elena Dimitriu, Silvia Popa, Monica Tatuşescu, Gernot Nussbächer, Lenuţa Repanovici) [Eminescu und Kronstadt, hrsg. Ion Itu (Mitarbeiter Elena Dimitriu, Silvia Popa, Monica Tatuşescu, Angela Repanovici und Gernot Nussbächer)], Braşov, Centrul Editorial „Coresi", 1990, 86 (88) p.

845. *Vier Gemeinden „in Burcia". Erste Erwähnung vor 750 Jahren* [Patru comune din Ţara Bârsei. Prima menţiune documentară de acum 750 de ani], în *NW*, nr. 12723, an 42, 09.05.1990, p. 6.

846. *„...und lobte die Treue der Kronstädter". König Matthias Corvinus und seine Beziehungen zum Burzenland (I)* [„…şi a lăudat fidelitatea braşovenilor". Regele Matia Corvinul şi legăturile sale cu Ţara Bârsei (I)], în *KR*, nr. 19 (2034), an 23 (34), 10.05.1990, p. 6.

847. *„...und lobte die Treue der Kronstädter". König Matthias Corvinus und seine Beziehungen zum Burzenland (II)* [[„…şi a lăudat fidelitatea braşovenilor". Regele Matia Corvinul şi legăturile sale cu Ţara Bârsei (II)], în *KR*, nr. 20 (2035), an 23 (34), 17.05.1990, p. 6.

848. *Din legăturile lui Matia Corvinul cu Braşovul* [Aus den Beziehungen des Königs Matthias Corvinus zu Kronstadt], în *A*, nr. 4, an 25, 04.1990, p. 6.

849. *Studenten und Schulrektoren. Ergänzungen zum Zendersch-Buch* [Studenţi şi rectori ai şcolii. Completări la monografia localităţii Senereuş (com. Bălăuşeri, jud. Mureş)], în *NW*, nr. 12738, an 42, 30.05.1990, p. 6.

850. *„Bruderschaften" der Schullehrer. Neue Beiträge zur Schulgeschichte im 16. Jahrhundert* [„Frăţii" ale învăţătorilor. Noi contribuţii privind istoria şcolii în sec. XVI], în *NW*, nr. 12748, an 42, 13.06.1990, p. 6.

851. *Ältestes Siegel. Tartlauer Urkunden vom Ende des 15. Jahrhunderts* [Cel mai vechi sigiliu. Documente despre Prejmer (jud. Braşov) de la sfârşitul sec. XV], în *KR*, nr. 24 (2039), an 23 (34), 14.06.1990, p. 6.

852. *Viele Besitzer in „Villa Ermen". Aus der Geschichte einer Gemeinde zwischen den Kokeln (Irmesch)* [„Mulţi stăpâni la Villa Ermen". Din istoria unei localităţi dintre Târnave (Ormeniş, com. Viişoara, jud. Mureş)], în „Kirchliche Blätter", Sibiu, nr. 6, an 16 (56), 06.1990, p. 6.

853. *Date din trecutul comunei Dumbrăviţa (Satele Ţânţari şi Vlădeni în sec. XV-XVI)* [Historischen Daten aus der Vergangenheit von Schnakendorf und Wladein im 15. und 16. Jahrhundert], în „Cumidava", Braşov, nr. XIV, an 1990, p. 105-111.

854. *Speisezettel auch als Sprachdokument. Urkundliche Streiflichter über Honigberg im Zeitraum 1440-1490* [Meniu ca document de limbă. Din istoria localităţii Hărman (jud. Braşov) între anii 1440-1490], în *KR*, nr. 25 (2040), an 23 (34), 21.06.1990, p. 6.

855. *A brassói oktatás kezdetei* [Începuturile învăţământului în Braşov; Anfänge des Unterichts in Kronstadt], în *BL*, nr. 25 (1438), an 22, 22.06.1990, p. 4.

856. *Ein Herzogssitz im Unterwald. Aus der Ortsgeschichte von Hamlesch* [Reşedinţă ducală. Din istoria localităţii Amnaş (com. Sălişte, jud. Sibiu)], în *NW*, nr. 12758, an 42, 27.06.1990, p. 6.

857. *Aus der ältesten Geschichte von Kirchberg* [Din istoria veche a localităţii Chirpăr (jud. Sibiu)], în *NW*, nr. 12768, an 42, 11.07.1990, p. 6.

858. *Mons Sancti Petri. Aus der Petersberger Ortsgeschichte vom Anfang des 16. Jahrhunderts* [Mons Sancti Petri. Din istoria localităţii Sânpetru (jud. Braşov), la începutul sec. XVI], în *KR*, nr. 29 (2044), an 23 (34), 19.07.1990, p. 6.

859. *Auf einem Hügel gelegen. Marienburg mit zweiten Viertel des 16. Jahrhunderts* [Situată pe un deal. Feldioara (jud. Braşov) în al doilea sfert al sec. XVI], în *KR*, nr. 31 (2046), an 23 (34), 02.08.1990, p. 6.

860. *Sensation von Anno 1488. Aus der Geschichte von Zeiden im 15. Jahrhundert* [Senzaţie la 1488. Din istoria Codlei în sec. XV], în *KR*, nr. 33 (2048), an 23 (34), 16.08.1990, p. 6.

861. *„Ruhcmark" Anno 700? Streiflichker aus der Geschichte von Reussmarkt* [Din istoria localităţii Miercurea Sibiului (jud. Sibiu)], în *NW*, nr. 12798, an 42, 22.08.1990, p. 6.

862. *Hattert am Zibin. Aus der Geschichte von Schellenberg im 16. Jahrhundert* [Hotar pe Cibin. Din istoria localităţii Şelimbăr (jud. Sibiu) în sec. XVI], în *NW*, nr. 12812, an 42, 11.02.1990, p. 4.

863. *Consumul de hârtie al cancelariei principelui Transilvaniei în a doua jumătate a secolului al XVI-lea* [Der Papierverbrauch der siebenbürgischen Fürstenkanzlei in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts], în „Apulum", Alba Iulia, XXVI, 1990, p. 371-378.

864. *„Zeckmantl" Anno 1532. Aus der Ortsgeschichte von Zuckmantel* [Din istoria localităţii Ţigmandru (com. Nadeş, jud. Mureş)], în *NW*, nr. 12778, an 42, 25.07.1990, p. 6.

865. *Din istoria culturală a Reghinului* [Aus der Kulturgeschichte von Regen], în *Reghinul cultural. Studii şi articole*, II, Târgu Mureş, 1990, p. 13-18.

866. *Die Gerebs und ihr Dorf. Weingartskirchen bis zum Jahre 1500* [Familia Gereb şi satul lor. Din istoria localităţii Vingard (com. Şpring, jud. Alba], în *NW*, nr. 12895, an 43, 11.01.1991, p. 3.

867. *Galt am Alt. Die ältesten Urkunden zur Ortsgeschichte* [Ungra de pe Olt. Din vechile documente ale localităţii Ungra (jud. Braşov)], în *NW*, nr. 12898, an 43, 16.01.1991, p. 6.

868. *Am Anfang eine Gräfenfamilie. Aus der ältesten Ortsgeschichte von Trappold* [La început a fost o familie de greavi. Din istoria localităţii Apold (jud. Mureş)], în *NW*, nr. 12908, an 43, 30.01.1991, p. 6.

869. *1532: Ort ohne Namen? Aus der ältesten Geschichte von Nimesch* [1532: loc fără nume? Din istoria satului Nemşa (com. Moşna, jud. Sibiu)], în *NW*, nr. 12913, an 43, 06.02.1991, p. 6.

870. *Rektoren und Kantoren. Zur Geschichte der Großschenker Schule (1430-1650)* [Rectori şi cantori. Din istoria şcolii din Cincu (jud. Braşov) între 1430-1650], în *NW*, nr. 12919, an 43, 14.02.1991, p. 4.

871. *Mit Waffen gegen den Feind. Streiflichter zur Ortsgeschichte Weidenbachs bis zum Jahre 1500* [Cu arme împotriva duşmanului. Din istoria localităţii Ghimbav (jud. Braşov) până la 1500], în *KR*, nr. 8 (2075), an 24 (35), 21.02.1991, p. 6.

872. *Zu Schäßburg Anno 1491. Vor 500 Jahren in der Kokelstadt* [Despre Sighişoara anului 1491. În urmă cu 500 de ani în oraşul de pe Târnava], în *NW*, nr. 12928, an 43, 27.02.1991, p. 6.

873. *Documente privind dezvoltarea arhitectonică a oraşului Braşov la sfârşitul secolului al XV-lea (partea I)* [Urkunden zur architektonischem Entwicklung Kronstadts am Ende des 15. Jahrhunderts (I)], în „Arhitectura", Bucureşti, nr. 5-6, an XXXVII, 1989, p. 93-94.

874. *Von Holzmenia bis Holczmengen. Aus der ältesten Geschichte der Harbachtalgemeinde* [De la Holzmenia la Holczmengen. Din istoria veche a localităţii Hosman (com. Nocrich, jud. Sibiu) din valea Hârtibaciului], în *NW*, nr. 12938, an 43, 13.03.1991, p. 6.

875. *„Weiße Kirche" oder „wüste Kirche". Zur Ortsgeschichte von Deutschweißkirch bei Reps* [„Biserica albă sau biserica pustie". Din istoria localităţii Viscri (com. Buneşti, jud. Braşov) de lângă Rupea], în *NW*, nr. 12945, an 43, 23.03.1991, p. 4.

876. *Aus Urkunden und Chroniken. Beiträge zur siebenbürgischen Heimatkunde* [Din cronici şi hrisoave. Contribuţii la istoria Transilvaniei], 3. Band, Bukarest, Kriterion Verlag, 1991, 184 (186) p.

    Recenzii: Maja Philippi, în *KR*, nr. 24 (2091), 13.06.1991; Gustav Gündisch, în „Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde", Köln-Wien, 14 (85), Heft 2, 1991, p. 236-237; Hans-Günther Kessler, în „Siebenbürgische Semesterblätter", München, 6, nr. 1, 1992, p. 93.

877. *Daten betreffend die Volksbewegung und die Pestepidemien in Sighişoara (Schässburg) im 16. und 17. Jahrhundert* [Date privind mişcările de populaţie şi epidemiile de ciumă în Sighişoara în sec. XVI-XVII], în „Revue Roumaine d' Histoire", Bucureşti, tom XXIX, nr. 1-2, 1990, p. 29-38.

878. *Neue Erkenntnisse in der Honterus-Forschung* [Noi cunoştinţe privind cercetările despre Honterus], în „Revue Roumaine d' Histoire", Bucureşti, tom XXIX, nr. 1-2, 1990, p. 141-146.

879. *Cipinium - 800. Die ältesten Urkunden über Hermannstadt.* [Cipinium - 800. Cele mai vechi documente despre Sibiu], în *NW*, nr. 12959, an 43, 12.04.1991, p. 3.

880. *Von „Peyn" zu „Peen Saxonicalis". Aus der ältesten Ortsgeschichte von Deutschpien* [Din istoria localităţii Pianu (jud. Alba)], în *NW*, nr. 12972, an 43, 01.05.1991, p. 6.

881. *„Penen" und „Blechis Penn". Deutschpien nach der Mitte des 15. Jahrhundert* [„Pianu şi Pianu Românesc". Satul Pianu de Jos (jud. Alba) după jumătatea sec. XV], în *NW*, nr. 12979, an 43, 11.05.1991, p. 4.

882. *Der Mongolensturm von 1241* [Invazia mongolă din anul 1241], în *NW*, nr. 12980, an 43, 14.05.1991, p. 4.

883. *Fünf alte Urkunden in Kronstadt. Vor 555 Jahren wurden die wichtigen Schriftstücke verfaßt (1436)* [Cinci vechi documente din Braşov de acum 555 de ani (din 1436)], în *NW*, nr. 12990, an 43, 28.05.1991, p. 4.

884. *Königsrichter aus „Mergental". Zur Geschichte von Mergeln im 15 Jahrhundert* [Jude regal din „Mergental". Din istoria localităţii Merghindeal (jud. Sibiu) în sec. XV], în *NW*, nr. 13001, an 43, 12.06.1991, p. 6.

885. *„Nythausen" Anno 1355. Eine Harbachtalgemeinde im 14. und 15. Jahrhundert* [„Nythausen" Anno 1355. Din istoria localităţii Netuş (com. Iacobeni, jud. Sibiu) în sec. XIV-XV], în *NW*, nr. 13014, an 43, 29.06.1991, p. 4.

886. *Turm älter als Urkunde. Aus der frühesten Ortsgeschichte von Hahnbach* [Turnul mai vechi decât documentele. Din istoria timpurie a localităţii Hamba (com. Şura Mare, jud. Sibiu)], în *NW*, nr. 13020, an 43, 09.07.1991, p. 4.

887. *Der Schwarze Turm (in Kronstadt)* [Turnul Negru (din Braşov) (I)], în *KR*, nr. 28 (2095), an 24 (35), 11.07.1991, p. 6.

888. *Der Schwarze Turm (in Kronstadt)* [Turnul Negru (din Braşov) (II)], în *NW*, nr. 13029, an 43, 20.07.1991, p. 6.

889. *Von der „Terra Daraus" bis „Drausz". Aus der Ortsgeschichte von Draas bis 1500* [De la „Terra Daraus" la „Drausz". Din istoria localităţii Drăuşeni (com. Caţa, jud. Braşov) până la 1500], în *NW*, nr. 13039, an 43, 03.08.1991, p. 4.

890. *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Begründet von Franz Zimmermann. Band VII. 1474-1486, herausgegeben von Gustav Gündisch, unter Mitarbeit von Herta Gündisch, Gernot Nussbächer und Konrad G. Gündisch [Culegere de documente despre istoria germanilor din Transilvania. Întemeiată de Franz Zimmermann, îngrijită de Gustav Gündisch, în colaborare cu Herta Gündisch, Gernot Nussbächer şi Konrad G. Gündisch], Bukarest, Verlag der Rumänischen Akademie, 1991, 519 p.

    Recenzii: Francisc Pall, în „Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde", Köln-Wien, 15. (86.) Jahrgang, Heft 1, 1992, p. 100-101.

891. *Von „Fogros" zu „Fogaraschu". 700 Jahre seit der ältesten Urkunde über Fogarasch* [De la „Fogros" la „Fogaraschu". 700 de ani de la prima menţiune documentară despre Făgăraş], în *NW*, nr. 13054, an 43, 24.08.1991, p. 4.

892. *Ein heißer Dezember. Aus der Geschichte von Waldhütten im 14. Jahrhundert* [Un decembrie fierbinte. Din istoria satului Valchid (com. Hoghilag, jud. Sibiu) în sec. XIV], în *NW*, nr. 13060, an 43, 03.09.1991, p. 4.

893. *„...gemeines Vaterlandes Heils wegen". Die Kronstädter Verteidigungsordnung von 1491* [„…spre folosul patriei comune". Regulamentul de apărare a Braşovului din anul 1491], în *NW*, nr. 13074, an 43, 21.09.1991, p. 4.

894. *Das neue Gebäude im Kloster. 450 Jahre Honterus-Schule* [Clădirea nouă din mănăstire. 450 de ani de la înfiinţarea şcolii lui Honterus], în *NW*, nr. 13090, an 43, 15.10.1991, p. 4. (Nachgedruckt in: „Honterusschule heute", Kronstadt, Nr. 15, Oktober 1991, S. 2. Retipărit în „Honterusschule heute", Braşov, nr. 15, octombrie 1991, p. 2).

895. *„Villa Budonis"- „Budendorf". Zur Bodendorfer Geschichte im 16. Jahrhundert* [„Villa Budonis"- „Budendorf". Din istoria localităţii Buneşti (jud. Braşov) în sec. XVI], în *NW*, nr. 13101, an 43, 30.10.1991, p. 6.

896. *Das Leopoldinische Diplom (1691)* [Diploma Leopoldină din anul 1691], în *NW*, nr. 13110, an 43, 12.11.1991, p. 4.

897. *Was bleibt. Gedanken nach einer Reise (nach Deutschland und der Schweiz)* [Ceea ce rămâne. Gânduri după o călătorie (în Germania şi Elveţia)], în *KR*, nr. 49 (2116), an 24 (35), 05.12.1991, p. 3.

898. *Vier Einwohnerverzeichnisse. Zur Geschichte von Brenndorf im 16. Jahrhundert* [Patru liste de locuitori. Din istoria localităţii Bod (jud. Braşov) în sec. XVI], în *NW*, nr. 13129, an 43, 07.12.1991, p. 4.

899. *Tarteln im Schenker Stuhl. Zur ältesten Geschichte der Gemeinde* [Satul Toarcla în scaunul Cincu (jud. Braşov). Din istoria veche a localităţii], în *NW*, nr. 13130, an 43, 10.12.1991, p. 4.

900. *Tipărituri româneşti menţionate într-un act de partaj din 1585* [Rumänische Drucke in einem Teilungsprotokoll von 1585], în „Limba Română", Bucureşti, an 40, nr. 1-2, 1991, p. 73-77.

901. *Wolkendorf bei Schäßburg im 14. Jahrhundert* [Localitatea Vulcan (com. Apold, jud. Mureş), de lângă Sighişoara în sec. XIV] în *NW*, nr. 13136, an 43, 18.12.1991, p. 6.

902. *O şcoală din Braşov înainte de 1388* [Eine Schule in Kronstadt vor 1388], în „Noua Gazetă Transilvană", Braşov, nr. 1, an I, 1991, p. 7.

903. *Hamlesch wird freie Stuhlgemeinde am Ende des 15. Jahrhundert* [Localitatea Amnaş (com. Sălişte, jud. Sibiu) devine comună liberă la sfârşitul sec. XV], în *NW*, nr. 13150, an 44, 15.01.1992, p. 6.

904. *Wolkendorf bei Schäßburg im 15. Jahrhundert* [Localitatea Vulcan (com. Apold, jud. Mureş) de lângă Sighişoara în sec. XV], în *NW*, nr. 13158, an 44, 25.01.1992, p. 4.

905. *Pferd für 12 Gulden. „Eberst Polt", die größte Gemeinde im Reußmärkter Stuhl* [Un cal pentru 12 guldeni. Apoldul de Sus (jud. Sibiu), cea mai mare aşezare din scaunul Miercurea Sibiului], în *NW*, nr. 13159, an 44, 28.01.1992, p. 4.

906. *Aus der Geschichte des Kronstädter Schneiderzwingers* [Din istoria ţarcului croitorilor din Braşov], în *KR*, nr. 4 (2123), an XXV (XXXVI), 30.01.1992, p. 6.

907. *Fünf Höfe in Brand gesteckt… Aus der ältesten Ortsgeschichte von Rauthal* [Cinci curţi incendiate.…Din istoria localităţii Roandola (com. Laslea, jud. Sibiu)], în *NW*, nr. 13179, an 44, 25.02.1992, p. 4.

908. *Immer mit Fleiß dabei. Aus der Ortsgeschichte von Heldsdorf (1526-1540)* [Mereu cu hărnicie. Din istoria localităţii Hălchiu (jud. Braşov) între anii 1526-1540], în *KR*, nr. 8 (2127), an 25 (36), 27.02.1992, p. 6.

909. *„…und anderer Leute Viech". Zur Ortsgeschichte von Bekokten im 16. Jahrhundert.* [„… şi vitele altor oameni". Din istoria satului Bărcut (com. Şoarş, jud. Braşov) în sec. XVI], în *NW*, nr. 13184, an 44, 03.03.1992, p. 4.

910. *„…am Tage des Eierschlagens". Aus der ältesten Ortsgeschichte von Wölz* [„… în ziua spargerii ouălelor". Din istoria cea mai veche a localităţii Velţ (com. Bazna, jud. Sibiu)], în *NW*, nr. 13199, an 44, 24.03.1992, p. 4.

911. *Sieben Jahrhunderte. Aus der ältesten Ortsgeschichte von Ungersdorf* [Şapte secole. Din istoria localităţii Şieu-Măgheruş (jud. Bistriţa Năsăud)], în *NW*, nr. 13223, an 44, 25.04.1992, p. 4.

912. *Zeidner Namen vor viereinhalb Jahrhunderten (1541)* [Nume din Codlea în urmă cu 450 de ani (1541)], în *NW*, nr. 13224, an 44, 29.04.1992, p. 6.

913. *Vier Fässer Kalk. Aus der Ortsgeschichte von Rothberg im 16. Jahrhundert* [Patru butoaie de var. Din istoria localităţii Roşia (jud. Sibiu) în sec. XVI], în *NW*, nr. 13232, an 44, 12.05.1992, p. 4.

914. *Eine Mark Gold als Strafe. Neustadt im Burzenland um das Jahr 1500* [O marcă de aur drept amendă. Cristianul din Ţara Bârsei pe la anul 1500], în *KR*, nr. 18 (2137), an XXV, 07.05.1992, p. 6.

915. *A brassói magyar oktatás kezdetei* [Începutul învăţământului în limba maghiară la Braşov; Die Anfänge des Kronstädter ungarischen Schulwesens], în *BL*, nr. 20 (1537), an IV, 15.05.1992, p. 4.

916. *Johannes Honterus és a brassói oktatás kezdetei* [Johannes Honterus şi începutul învăţământului în Braşov; Johannes Honterus und die Anfänge des Schulwesens in Kronstadt], în *155 év. Emlékkönyv 1837 Római Katolikus Fögymnasium – 1992 Áprily Lajos Lyceum,* A Felfalusi Kovács Antal alapítvány kiadványa, Szerkesztette Papp József, Brassó, 1992, p. 166-167.

917. *Schönste Genugtung. Veröffentlichung Kronstädter Urkunden - Verwirklichungen und Aussichten* (mit Elisabeta Marin) [Cea mai mare satisfacţie: publicarea de documente - realizări şi perspective (în colaborare cu Elisabeta Marin)], în *KR*, nr. 21 (2140), an 25 (36), 26.05.1992, p. 6.

918. *Un braşovean în India lui Mircea Eliade (Biografia lui Johann Martin Honigberger în nuvela „Secretul doctorului Honigberger", 1940)* [Ein Kronstädter im Indien. Johann Martin Honigberger in der Novelle von Mircea Eliade, *Secretul doctorului Honigberger*, 1940], în *A*, nr. 3 (230), an 25, 1992, p. 1, 11.

919. *„Auf dem Pfaffengrund". Zur ältesten urkundlichen Geschichte von Deutschkreuz* [„Pe pământul popilor". Din vechea istorie documentară a localităţii Criţ (com Bunești, jud. Braşov)], în *NW*, nr. 13247, an 44, 02.06.1992, p. 4.

920. *Drei Foliobände Urkunden gesammelt. Der Kronstädter Stadtarchivar Friedrich Schnell* [A strâns trei volume de documente. Despre arhivarul braşovean Friedrich Schnell (1816-1900)], în *KR*, nr. 23 (2142), an 25 (36), 11.06.1992, p. 6.

921. *Hospitale Cibiniense - 700 (Das Hermannstädter Spital 700 Jahre alt)* [700 de ani de la prima menţiune documentară a spitalului din Sibiu] în *KR*, nr. 24 (2143), an 25 (36), 18.06.1992, p. 6.

922. *Enklave im Adelsbesitz. Bulkesch und Seiden im 14. Jahrhundert* [Enclavă în terenul nobilimii. Localităţile Bălcaciu şi Jidvei (jud. Alba) în sec. XIV], în *NW*, nr. 13267, an 44, 30.06.1992, p. 4.

923. *Sprechendes Kronstädter Wappen* [Stema vorbitoare a Braşovului], în *KR*, nr. 27 (2146), an 25 (36), 09.07.1992, p. 6.

924. *Martinsberg im „Kampestwänkel". Aus drei Jahrhunderten Ortsgeschichte* [Satul Şomartin (com. Bruiu, jud. Sibiu). Trei secole din istoria localităţii], în *NW*, nr. 13277, an 44, 14.07.1992, p. 4.

925. *Neustadt im Schenker Stuhl. Aus der ältesten Geschichte einer Harbachtalgemeinde* [Satul Noiştat (com. Iacobeni, jud. Sibiu) din scaunul Cincu. Din istoria unei localităţi din valea Hârtibaciului], în *NW*, nr. 13283, an 44, 22.07.1992, p. 4.

926. *Mit Wein und Koch auf Dienstfahrt. Heldsdorf in den Jahren 1541-1550* [Cu vin şi bucătar în misiune. Localitatea Hălchiu (jud. Braşov) în anii 1541-1550], în *KR*, nr. 30 (2149), an XXV (XXXVI), 30.07.1992, p. 6.

927. *Sächsische Studenten in Fogarasch im 17. Jahrhundert* [Studenţi saşi la Făgăraş în sec. XVII], în *NW*, nr. 13292, an 44, 04.08.1992, p. 4.

928. *Eine Residenz von Vlad Ţepeş. Mardisch am Kaltbach bis zum 16. Jahrhundert* [O reşedinţă a lui Vlad Ţepeş. Localitatea Moardăş (jud. Sibiu) până în sec. XVI], în *NW*, nr. 13292, an 44, 12.08.1992, p. 6.

929. *Rosenau im Jahre 1541* [Râşnovul în anul 1541], în *NW*, nr. 13311, an 44, 29.08.1992, p. 4.

930. *Rudimenta Cosmographica M.D.XLII. 450 Jahre seit der Weltbeschreibung von Johannes Honterus* [Rudimenta Cosmographica. 450 de ani de când Johannes Honterus a editat Rudimenta Cosmographica la Braşov], în *KR*, nr. 35 (2154), an 25 (36), 03.09.1992, p. 6.

931. *Honteruschule und Reformation oder Reformation und Honterusschule (I)* [Şcoala lui Honterus şi Reforma sau Reforma şi Şcoala lui Honterus (I)], în *KR*, nr. 37 (2156), an 25 (36), 17.09.1992, p. 6.

932. *Honteruschule und Reformation oder Reformation und Honterusschule (II)* [Şcoala lui Honterus şi Reforma sau Reforma şi Şcoala lui Honterus (II)], în *KR*, nr. 38 (2157), an 25 (36), 24.09.1992, p. 6.

933. *Daten aus der Zeit der Reformation in Siebenbürgen* [Date din timpul Reformei în Transilvania], în „Kirchliche Blätter", Sibiu, nr. 9, an 20 (58), 09.1992, p. 5-6.

934. *Von der Gerichtsbarkeit befreit. Mediascher Urkunden 1368-1402* [Eliberaţi de sub jurisdicţia (comitelui secuilor). Documente despre Mediaş 1368-1402], în *KR*, nr. 42 (2161), an 25 (36), 15.10.1992, p. 6.

935. *Epidemii de ciumă la Sighişoara în secolele XVI-XVII: consecinţe demografice* [Pestepidemien in Schäsburg im 16.-17. Jahrhundert und ihre demographischen Folgen], în „Revista istorică", Bucureşti, serie nouă, tom 3, nr. 3-4, 1992, p. 231-239.

936. *Auf Honters Spuren in New York* [Pe urmele lui Honterus la New York (Vizita la Biblioteca Publică din New York)], în *KR*, nr. 45 (2164), an 25 (36), 11.11.1992, p. 5.

937. *Aus der Geschichte von Burgberg in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts* [Din istoria localităţii Vurpăr (jud. Sibiu) în prima jumătate a sec. XVI], în *NW*, nr. 13380, an 44, 05.12.1992, p. 4.

938. *Kleinste Gemeinde im Schelker Stuhl. Aus der Ortsgeschichte von Haschagen* [Cea mai mică localitate din scaunul Şeica. Din istoria satului Haşag (com. Loamneş, jud. Sibiu)], în *NW*, nr. 13384, an 44, 12.12.1992, p. 4.

939. *Von der „possessio" zur „civitas". Mediasch im Spiegel der ältesten Urkunden (1267-1366)* [De la „possesio" la „civitas". Mediaşul în oglinda celor mai vechi documente (1267-1366)], în „Hermannstädter Zeitung", Sibiu, nr. 1295, an 25, 30.10.1992, p. 3.

940. *Luther rät zum Zusammengehen. Kronstädter und Hermannstädter Beziehungen in der Reformationszeit* [Luther îndeamnă la unire. Relaţiile dintre Braşov şi Sibiu în timpul Reformei], în „Hermannstädter Zeitung", Sibiu, nr. 1299, an 25, 27.11.1992, p. 5.

941. *„Wydenbach Anno 1541"* [Ghimbavul în anul 1541], în *KR*, nr. 2 (2173), an XXVI (XXXVII), 14.01.1993, p. 6.

942. *Reichau im Unterwald. Zur ältesten Ortsgeschichte* [Localitatea Răhău (jud. Alba). Din istoria veche a aşezării], în *ADZ*, nr. 12, an I, 20.01.1993, p. 7.

943. *Landtag in Marktschelken. Zur Ortsgeschichte im 16. Jahrhundert* [Dieta din Şeica Mare (jud. Sibiu). Din istoria localităţii în sec. XVI], în *ADZ*, nr. 25, an I, 06.02.1993, p. 7.

944. *„Verdrachbrief" vor 400 Jahren. Zur Ortsgeschichte von Deutschweißkirch im 16. Jahrhundert* [Contract acum 400 de ani. Din istoria localităţii Viscri (com. Buneşti, jud. Braşov) în sec. XVI], în *ADZ*, nr. 27, an I, 10.02.1993, p. 7.

945. *Pastor Simon wollte nicht „leutgeben". Wolkendorf im die Mitte des 16. Jahrhunderts* [Pastorul Simon n-a vrut să vândă vin. Localitatea Vulcan (jud. Braşov) la jumătatea sec. XVI], în *KR*, nr. 7 (2178), an 26 (37), 18.02.1993, p. 6.

946. *Braşovul care nu mai este (comentarii la şapte vechi cărţi poştale ilustrate)* [Das Kronstadt, das nicht mehr ist. Kommentare zu sieben alten Bildpostkarten], în „Noua Gazetă Transilvană", Braşov, nr. 3, an I, 1993, p. 40, 44.

947. *Cetatea Braşovia între legendă şi realitate* [Die Braschovia-Burg zwischen Legende und Wahrheit], în *A*, nr. 6 (232), an XXV, 1993, p. 1, 4.

948. *„nusbach" im" Burzeland". Ergänzungen zur Ortsgeschichte im 15. und 16. Jahrhundert* [Satul Măieruş din Ţara Bârsei. Completări la istoria localităţii în sec. XV şi XVI], în *ADZ*, nr. 42, an I, 03.03.1993, p. 7.

949. *Neppendorf im 16. Jahrhundert* [Turnişor (înglobat în oraşul Sibiu) în sec. XVI], în *ADZ*, nr. 52, an I, 17.03.1993, p. 7.

950. *Zum Tod von Dr. Maja Philippi* [La moartea dr. Maja Philippi], în *KR*, nr. 11 (2182), an XXVI (XXXVII), 18.03.1993, p. 6. (Abgedruckt in „Siebenbürgische Zeitung", München, 43, nr. 5, 31.03.1993, p. 6; Reprodus şi în „Siebenbürgische Zeitung", München, 43, nr. 5, 31.03.1993, p. 6).

951. *Steuern und Steuerträger. Zur Ortsgeschichte von Rothbach (1533-1541)* [Impozite şi contribuabili. Despre istoria localităţii Rotbav (com. Feldioara, jud. Braşov) între anii 1533-1541], în *KR*, nr. 13 (2184), an XXVI (XXXVII), 01.04.1993, p. 6.

952. *Gregors Wald und Dorf. Gergeschdorf im Unterwald* [Pădurea şi satul lui Gregor. Despre istoria localităţii Ungurei (com. Roşia de Secaş, jud. Alba)], în *ADZ*, nr. 63, an I, 01.04.1993, p. 4.

953. *Honterusschüler aus Reps* [Elevi din Rupea la şcoala lui Honterus], în *ADZ*, nr. 74, an I, 17.04.1993, p. 7.

954. *„Rutendorf" im Schenker Stuhl. Zur ältesten Ortsgeschichte von Zied* [„Satul nuielelor" din scaunul Cincul. Din istoria localităţii Veseud (com. Chirpăr, jud. Sibiu)], în *ADZ*, nr. 83, an I, 01.05.1993, p. 7.

955. *Der eingeritzte Namen. Zur Ortsgeschichte Schweischer im 16. Jahrhundert* [Numele încrustat. Despre istoria localităţii Fişer (înglobat în oraşul Rupea, jud. Braşov)], în *KR*, nr. 15 (2186), an XXVI (XXXVII), 15.04.1993, p. 6.

956. *„Piterperg" 1534-1540* [Sînpetru (jud. Braşov) 1534-1540], în *ADZ*, nr. 99, an I, 25.05.1993, p. 4.

957. *Großbrand Anno 1345. Neudorf bei Schäßburg im 14. Jahrhundert* [Incendiu la 1345. Localitatea Noul Săsesc (com. Laslea, jud. Sibiu) de lângă Sighişoara în sec. XIV], în *ADZ*, nr. 103, an I, 29.05.1993, p. 7.

958. *„Disteldorf" an der kleinen Kokel. Urkunden des 14. Jahrhunderts über Bogeschdorf* [„Satul mărăcinilor" de pe Târnava Mică. Documente din sec. XIV despre localitatea Băgaciu (jud. Mureş)], în *ADZ*, nr. 105, an I, 02.06.1993, p. 4.

959. *Urkunden-Ausstellung im Kronstädter Staatsarchiv (Woche der Staatsarchive)* [Expoziţie de documente la Arhivele Statului Braşov (Săptămâna Arhivelor Statului)], în *KR*, nr. 24 (2195), an XXVI (XXXVII), 17.06.1993, p. 2.

960. *Ein „Nullpunkt" in „Corona"* [Un punct „zero" la Braşov (despre evoluţia arhitectonică a oraşului)], în *KR*, nr. 24 (2195), an XXVI (XXXVII), 17.06.1993, p. 6.

961. *Lexikon der Siebenbürger Sachsen: Geschichte, Kultur, Zivilisation, Wissenschaften, Wirtschaft, Lebensraum Siebenbürgen (Transsilvanien)*, Hg. Walter Myß (Mitarbeiter Gernot Nussbächer) [Lexiconul saşilor din Transilvania, ed. Walter Myß; printre colaboratori şi Gernot Nussbächer], Thaur bei Innsbruck, Wort und Welt Verlag, 1994.

    Recenzii: Szabadi István, în „Debreceni Szemle", Debrecen, Serie nouă, II, nr. 4, decembrie 1994, p. 616-617.

962. *Salzbergwerk am Weißbach. Älteste urkundliche Nachrichten über Salzburg* [Ocna de sare pe râul Visa. Vechi ştiri despre localitatea Ocna Sibiului], în *ADZ*, nr. 120, an I, 23.06.1993, p. 7.

963. *Größter Marktflecken im Burzenlande. Tartlau am Anfang des 16. Jahrhunderts* [Cel mai mare târg din Ţara Bârsei. Prejmerul la începutul sec. XVI], în *ADZ*, nr. 125, an I, 30.06.1993, p. 7.

964. *Neustädter Teilungsprotokoll (1572-1602)* [Registrul de succesiuni de la Cristian-Braşov (1572-1602)], în *KR*, nr. 26 (2197), an XXVI (XXXVII), 01.07.1993, p. 6.

965. *Es ging um das Marktrecht. Zur Ortsgeschichte von Großpold im 16. Jahrhundert* [Cu privire la dreptul de târg. Despre istoria localităţii Apoldul de Sus (com. Miercurea Sibiului, jud. Sibiu) în sec. XVI], în *ADZ*, nr. 130, an I, 07.07.1993, p. 7.

966. *Für die Vorrechte der Freiheiten. Zur Ortsgeschichte von Deutsch-Kreuz im 14. und 15. Jahrhundert* [Pentru privilegii şi libertăţi. Despre istoria localităţii Criţ (com. Buneşti, jud. Braşov) în sec. XIV-XV], în *ADZ*, nr. 135, an I, 14.07.1993, p. 7.

967. *Viele Danczers, Gref und Wewer. Aus Rechnungen und Urkunden zur Brenndorfer Ortsgeschichte im 16. Jahrhundert* [Din socotelile şi documentele despre istoria localităţii Bod (jud. Braşov) în sec. XVI], în *KR*, nr. 29 (2200), an XXVI (XXXVII), 22.07.1993, p. 7. (Abgedruckt in „Briefe aus Brenndorf", 27. Jg., 53. Folge, Pfingsten 2002, S. 30-31; Reprodus în „Briefe aus Brenndorf", an. 27, nr. 53, Rusalii 2002, p. 30-31).

968. *Die Rosenauer Glashütte im 16. und 17. Jahrhundert* [Glăjăria din Râşnov în sec. XVI-XVII], în *ADZ*, nr. 143, an I, 24.07.1993, p. 7.

969. *255 Rauchfänge. Aus der Ortgeschichte von Rumes* [„255 de fumuri". Din istoria localităţii Romos (jud. Hunedoara)], în *ADZ*, nr. 145, an I, 28.07.1993, p. 7.

970. *Studenten, Prediger, Pastoren. Zur Kulturgeschichte von Nimesch im 16. und 17. Jahrhundert* [Studenţi, predicatori, pastori. Din istoria culturală a localităţii Nemşa (com. Moşna, jud. Sibiu) în sec. XVI-XVII], în *ADZ*, nr. 160, an I, 18.08.1993, p. 7.

971. *„Der Friede ist das beste der Dinge". Zur Geschichte von Deutschweißkirch im 17. Jahrhundert* [„Pacea este cel mai bun lucru". Din istoria localităţii Viscri (com. Buneşti, jud. Braşov) în sec. XVII], în *KR*, nr. 33 (2204), an XXVI (XXXVII), 19.08.1993, p. 6.

972. *„...in eine rechte Form gebracht" (I-II). Die Schulreform des Honterus und die Ausstrahlung der Honterusschule im 16. Jahrhundert* [Reforma şcolară a lui Honterus şi iradierea şcolii lui Honterus în sec. XVI], în *KR*, nr. 35-36, an XXVI (XXXVII), 02-09.09.1993, p. 1, 6.

973. *Der Stuhlsvorort Leschkirch am Anfang des 17. Jahrhunderts* [Localitatea Nocrich (jud. Sibiu) reşedinţă de scaun la începutul sec. XVII], în *ADZ*, nr. 178, an I, 11.09.1993, p. 7.

974. *Werd - die westlichste Gemeinde des Schenker Stuhles* [Satul Vărd (com. Chirpăr, jud. Sibiu) cea mai vestică localitate din scaunul Cincul], în *ADZ*, nr. 180, an I, 15.09.1993, p. 7.

975. *Enud Anno 1293. Zur 700 Jahrfeier von Enyed* [Enud Anno 1293. La 700 de ani de la prima atestare documentară a oraşului Aiud], în *ADZ*, nr. 206, an I, 21.10.1993, p. 7.

976. *Bistritzer Studenten im ersten Viertel des 16. Jahrhunderts* [Studenţi din Bistriţa în primul sfert al sec. XVI], în *ADZ*, nr. 215, an I, 03.11.1993, p. 7.

977. *Mons Mellis - Honigberg. Daten zur Ortsgeschichte 1494-1526* [Din istoria localităţii Hărman (jud. Braşov) 1494-1526], în *KR*, nr. 44 (2215), an XXVI (XXXVII), 04.11.1993, p. 6.

978. *Von „Waras" bis „Zazwaros". Aus zwei Jahrhunderten Geschichte von Broos* [Două secole din istoria oraşului Orăştie (1224-1421)], în *ADZ*, nr. 220, an I, 10.11.1993, p. 7.

979. *Puleromons - Sconberg. Zur Ortsgeschichte von Schönberg im 14. und 15. Jahrhundert* [Din istoria localităţii Dealul Frumos (jud. Sibiu) în sec. XIV-XV], în *ADZ*, nr. 225, an I, 17.11.1993, p. 7.

980. *Eine Unterstützung von vier Gulden. Zur Ortsgeschichte von Deutsch-Tekes* [Un ajutor de patru florini. Din istoria localităţii Ticuşul Vechi (jud. Braşov) între anii 1488-1555], în *KR*, nr. 46 (2217), an XXVI (XXXVII), 18.11.1993, p. 6.

981. *Vielseitig entwickeltes Handwerk. Aus der Geschichte von Zeiden um 1500* [Meşteşuguri dezvoltate în Codlea în jurul anului 1500], în *KR*, nr. 47 (2218), an XXVI (XXXVII), 25.11.1993, p. 6.

982. *Vom Adelsbesitz zur Stuhlsgemeinde. Aus der Ortsgeschichte von Baaßen* [Dintr-o posesiune nobiliară a devenit comună liberă. Din istoria localităţii Bazna (jud. Sibiu)], în *ADZ*, nr. 235, an I, 01.12.1993, p. 7.

983. *Lückenhafte Quellen. Anno 1493 in Schäßburg* [Izvoare lacunare cu privire la anul 1493 la Sighişoara], în *KR*, nr. 48 (2219), an XXVI (XXXVII), 03.12.1993, p. 6.

984. *Die nördlichste Ortschaft des Schelker Stuhles. Kleinkopisch im 15. und 16. Jahrhundert* [Localitatea cea mai nordică din scaunul Şeica. Copşa Mică în sec. XV-XVI], în *ADZ*, nr. 239, an I, 08.12.1993.

985. *Heltauer Namen Anno 1594* [Nume din Cisnădie din anul 1594], în *ADZ*, nr. 249, an I, 22.12.1993, p. 7.

986. *Steuernachlaß für „Besucher". Aus der Ortsgeschichte von Marienburg 1541-1542* [Scutiri de impozite pentru „oaspeţi". Din istoria localităţii Feldioara (jud. Braşov) 1541-1542], în *KR*, nr. 51-52, an XXVI (XXXVII), 23.12.1993, p. 6.

987. *Michelsberg - Probstdorf - Kerz Anno 1223* [Cisnădioara - Proştea (Stejărişul) – Cârţa (jud. Sibiu) la 1223], în *ADZ*, nr. 254, an I, 29.12.1993, p. 6.

988. *Zur Ortsgeschichte von Meschendorf* [Din istoria localităţii Meşendorf (com. Bunești, jud. Braşov)], în *ADZ*, nr. 262, an II, 12.01.1994, p. 7.

989. *Höchste Gemeinde am Saubach. Zur Ortsgeschichte von Radeln im 16. Jahrhundert* [Prima localitate pe Pârâul Scroafei. Din istoria satului Roadeş (com. Bunești, jud. Braşov) în sec. XVI], în *KR*, nr. 2 (2225), an XXVII (XXXVIII), 13.01.1994, p. 6.

990. *Aus „Berwinsdorf" wurde „Blutroth"* [Din istoria localităţii Berghin (jud. Alba)], în *ADZ*, nr. 267, an II, 19.01.1994, p. 7.

991. *Tschappertsch - die östlichste Gemeinde des Reußmärkter Stuhles* [Topârcea - cea mai estică localitate din scaunul Miercurea Sibiului], în *ADZ*, nr. 272, an II, 26.01.1994, p. 7.

992. *Plebane, Studenten, Pastoren. Zur Kulturgeschichte von Stolzenburg im 16. Jahrhundert* [Preoţi, studenţi, pastori. Din istoria culturală a localităţii Slimnic (jud. Sibiu) în sec. XVI], în *KR*, nr. 4 (2227), an XXVII (XXXVIII), 27.01.1994, p. 6.

993. *Zur Kulturgeschichte von Schirkanyen im 16. und 17. Jahrhundert* [Din istoria culturală a localităţii Şercaia (jud. Braşov) în sec. XVI-XVII], în *ADZ*, nr. 277, an II, 02.02.1994, p. 7.

994. *Zwei Jubilare von 700 Jahren. Zur ältesten Geschichte von Budila und Tohan* [Două aniversări de 700 de ani. Din istoria localităţilor Budila şi Tohan (jud. Braşov)], în *KR*, nr. 5 (2228), an XXVII (XXXVIII), 03.02.1994, p. 6.

995. *Budila şi Tohan - 700* [Bodala und Tohan - 700 Jahre], în „Gazeta de Transilvania", Braşov, nr. 1261, an CLVI, 12.02.1994, p. 2.

996. *Nochmals: Polner in Schäßburg* [Încă o dată despre familia Polner din Sighişoara], în *KR*, nr. 9 (2232), an XXVII (XXXVIII), 03.03.1994, p. 6.

997. *Denndorf im 16. Jahrhundert* [Localitatea Daia (com. Apold, jud. Mureş) în sec. XVI], în *ADZ*, nr. 313, an II, 24.03.1994, p. 7.

998. *Von „Almage" zu „Halbmegen". Aus der Ortsgeschichte von Halmagen* [De la „Almage" la „Halbmegen". Din istoria localităţii Hălmeag (jud. Braşov)], în *ADZ*, nr. 316, an II, 29.03.1994, p. 5.

999. *Hauptort der „Vierdörfer". Zur ältesten Ortsgeschichte von Scholten* [Reşedinţa celor „patru sate". Din vechea istorie a localităţii Cenade (jud. Alba)], în *ADZ*, nr. 322, an II, 07.04.1994, p. 7.

1000. *Auswendig den Schlösseren… Zur Ortsgeschichte von Heldsdorf im 16. Jahrhundert* [Din istoria localităţii Hălchiu (jud. Braşov) în sec. XVI], în *KR*, nr. 15 (2238), an XXVII (XXXVIII), 14.04.1994, p. 6.

1001. *Versammlung in „Affrica". Zur Frecker Ortsgeschichte im 16. Jahrhundert* [Adunare în „Affrika". Din istoria localităţii Avrig (jud. Sibiu) în sec. XVI], în *ADZ*, nr. 332, an II, 21.04.1994, p. 7.

1002. *Zu Besuch in deutschen Archiven. Eine Reise der rumänischen Fachgruppe für Deutsche Paläographie* [În vizită în arhivele germane. Călătoria arhiviştilor români pentru specializare în paleografie germană], în *KR*, nr. 19 (2242), an XXVII (XXXVIII), 12.05.1994, p. 6.

1003. *Michelsdorf am Kaltbach. 600 Jahre seit der ersten Erwähnung* [Localitatea Boarta (com. Şeica Mare, jud. Sibiu). 600 de ani de la prima menţiune documentară], în *ADZ*, nr. 346, an II, 12.05.1994, p. 7.

1004. *Meschendorfer Namen aus dem 16. Jahrhundert* [Nume de persoane din localitatea Meşendorf (com. Buneşti, jud. Braşov) în sec. XVI], în *ADZ*, nr. 350, an II, 18.05.1994, p. 6.

1005. *Noch vor dem Mongoleneinfall. Aus der ältesten Ortsgeschichte von Botsch* [Dinaintea invaziei mongolilor. Din istoria localităţii Batoş (jud. Mureş)], în *ADZ*, nr. 355, an II, 25.05.1994, p. 7.

1006. *Mihai Viteazul la Bran, în drum spre Alba Iulia (1596)* [Michael der Tapfere in Törzburg, auf dem Wege nach Weißenburg], în „Apulum", Alba Iulia, XXVII-XXX", 1994, p. 307-309.

1007. *Grabstein mit Gänseköpfen. Aus der Ortsgeschichte von Urwegen im 16. Jahrhundert* [Piatra de mormânt cu capete de gâşte. Din istoria localităţi Gârbova (jud. Alba) în sec. XVI], în *ADZ*, nr. 364, an II, 07.06.1994, p. 5.

1008. *Wichtiges Privilegium. Bulkesch und Seiden in den ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts* [Privilegii importante. Localităţile Bălcaciu şi Jidvei (jud. Alba) în prima jumătate a sec. XV], în *ADZ*, nr. 366, an II, 09.06.1994, p. 7.

1009. „*Wydembach" anno 1550* [Ghimbavul anului 1550], în *KR*, nr. 27 (2250), an XXVII (XXXVIII), 07.07.1994, p. 6.

1010. *Turmlose Saalkirche. Aus Neudorf bei Schäßburg im 15. und 16. Jahrhundert* [Biserica sală fără turn. Din istoria localităţii Noul Săsesc (com. Laslea, jud. Sibiu) lângă Sighişoara în sec. XV şi XVI], în *ADZ*, nr. 389, an II, 12.07.1994, p. 5.

1011. *Bistiche Anno 730. Die ältesten Urkunden über Bistritz* [Cele mai vechi documente despre Bistriţa (730 de ani de la prima menţiune documentară)], în *ADZ*, nr. 394, an II, 19.07.1994, p. 5.

1012. *Arhiva oraşului Braşov la sfârşitul secolului al XVIII-lea* [Das Kronstädter Stadtarchiv am Ende des 18. Jahrhunderts], în *RA*, an LXX, vol. LV, nr. 1, 1993, p. 43-51.

1013. *Untertänige Gemeinde. Aus hundert Jahren Ortsgeschichte von Puschendorf* [Sat de iobagi. O sută de ani de istorie a localităţii Păucea (com. Blăjel, jud. Sibiu)], în *ADZ*, nr. 406, an II, 04.08.1994, p. 7.

1014. *Steuerträger ohne Familiennamen. Zur Ortsgeschichte von Nußbach 1526-1550* [Contribuabili fără nume de familie. Din istoria localităţii Măieruş (jud. Braşov) între anii 1526-1550], în *KR*, nr. 31 (2254), an XXVII (XXXVIII), 04.08.1994, p. 6.

1015. *Haselnußort im Kokelland. Aus der ältesten Ortsgeschichte von Maniersch* [Din istoria localităţii Măgheruş (com. Nadeş, jud. Mureş)], în *ADZ*, nr. 411, an II, 11.08.1994, p. 7.

1016. *Câteva precizări necesare (Cu privire la prima menţiune documentară despre Bistriţa)* [Einige notwendige Klarstellungen (betreffend die erste urkundliche Erwähnung von Bistritz)], în „Pasaj", Bistriţa, nr. 8 (30), an III, 08.1994, p. 1.

1017. *Haselnußort im Kokelland (II). Maniersch in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts* [Localitatea Măgheruş (com. Nadeş, jud. Mureş) în a doua jumătate a sec. XV (partea a II-a)], în *ADZ*, nr. 421, an II, 25.08.1994, p. 7.

1018. *Prozesse und Hattertbegehungen. Die östlichste Ortschaft des Repser Stuhles: Sommerburg am Kleinen Homorod* [Procese şi hotărnicii. Cea mai răsăriteană localitate a scaunului Rupea: Jimbor (jud. Braşov) de pe Homorodul Mic], în *KR*, nr. 34 (2257), an 27 (38), 25.08.1994, p. 6.

1019. *Vom Kapitelhaus zum Kapitelzimmer (Evangelisches Stadtpfarrhaus in Kronstadt)* [De la Casa Capitlului la Sala Capitlului (Casa parohială evanghelică din Braşov)], în *KR*, nr. 35 (2258), an 27 (38), 01.09.1994, p. 6.

1020. *Der Hermannstädter Landtag vom Jahre 1494* [Dieta de la Sibiu din anul 1494], în *ADZ*, nr. 426, an II, 01.09.1994, p. 8.

1021. *Aus Urkunden und Chroniken. Beiträge zur siebenbürgischen Heimatkunde*, 4. Band [Din cronici şi hrisoave. Contribuţii la istoria Transilvaniei, vol. IV], Kronstadt, Aldus Verlag, 1994, 178 p.

Recenzii: Horia Salcă, în „Transilvania Expres", Braşov, nr. 393, 19.12.1994; Gustav Gündisch, în „Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde", Köln-Wien, 17, nr. 2, 1994, p. 206.

1022. *Villa Ruthenica - Villa Rutenorum. Reußdörchen bis zum 15. Jahrhundert* [Villa Ruthenica - Villa Rutenorum. Localitatea Rusciori (com. Şura Mică, jud. Sibiu) până în sec. XV], în *ADZ*, nr. 435, an II, 14.09.1994, p. 7.

1023. *Sachsen gaben nicht auf. Ein umstrittener Repser Königsrichter vor 500 Jahren* [Saşii n-au cedat. Un jude regal controversat la Rupea în urmă cu 500 de ani], în *KR*, nr. 37 (2260), an 27 (38), 15.09.1994, p. 6.

1024. *Mit dem Beitrag der Wohltäter (I). Aus der Geschichte der Obervorstädter Kirche* [Cu contribuţia binefăcătorilor (I). Din istoria Bisericii Evanghelice din Şcheii Braşovului (I)], în *KR*, nr. 40 (2263), an 27 (38), 06.10.1994, p. 6.

1025. *Mit dem Beitrag der Wohltäter (II). Aus der Geschichte der Obervorstädter Kirche* [Cu contribuţia binefăcătorilor (II). Din istoria Bisericii Evanghelice din Şcheii Braşovului (II)], în *KR*, nr. 41 (2264), an 27 (38), 13.10.1994, p. 6.

1026. *Kapelle in der Kirchenburg. Mittelalterliche Wandmalereien in Petersberg* [Capela din biserica-cetate. Picturi murale medievale la Sânpetru (jud. Braşov)], în *KR*, nr. 41 (2264), an 27 (38), 13.10.1994, p. 6.

1027. *Villa militum = Rittersdorf? Aus der ältesten Ortsgeschichte von Retersdorf* [Villa militum = Satul cavalerilor? Din istoria localităţii Retiş (com. Brădeni, jud. Sibiu)], în *ADZ*, nr. 456, an II, 13.10.1994, p. 7.

1028. *Toleranz im Mittelalter. Zur Tagung des Konstanzer Arbeitkreises für mittelalterliche Geschichte* [Toleranţa în evul mediu. Despre Conferinţa Asociaţiei din Konstanz pentru istoria medievală (4-7 octombrie 1994)], în *KR*, nr. 43 (2266), an 27(38), 27.10.1994, p. 7.

1029. *Rodung unter dem Berg. Zur Ortsgeschichte von Rode* [Desţelenirea de sub deal. Din istoria localităţii Zagăr (jud. Mureş)], în *ADZ*, nr. 475, an II, 09.11.1994, p. 7.

1030. *Erlaubnis - Brief. Zum Turmbau in Wolkendorf vor 200 Jahren* [Scrisoare de îngăduinţă. Clădirea turnului Bisericii evanghelice din Vulcan (jud. Braşov) în urmă cu 200 de ani], în *KR*, nr. 46 (2269), an 27 (38), 17.11.1994, p. 6.

1031. *Strafe von einem Gulden. Zur Ortsgeschichte von Rode im 17. Jahrhundert* [Amendă de un florin. Din istoria localităţii Zagăr (jud. Mureş) în sec. XVII], în *ADZ*, nr. 485, an II, 23.11.1994, p. 7.

1032. *Gleiche und ähnliche. Zeremonien in der Kirche. Ein Beschluß der Nationsuniversität über die Durchführung der Reformation* [Aceleaşi sau asemănătoare. Ceremonii în biserică. Hotărârea Universităţii Naţiunii Săseşti cu privire la desfăşurarea Reformei religioase], în *KR*, nr. 47 (2270), an 27 (38), 24.11.1994, p. 7.

1033. *Im Kirchenrechnungsbuch. Zur Ortsgeschichte von Roseln im 16. Jahrhundert* [Un registru de socoteli bisericeşti. Din istoria localităţii Ruja (jud. Sibiu) în sec. XVI], în *ADZ*, nr. 491, an II, 01.12.1994, p. 7.

1034. *Die älteste Matrikel des Kronstädter Honterus-Gymnasiums* [Cea mai veche matricolă a Gimnaziului Honterus din Braşov], în *KR*, nr. 49 (2272), an 27 (38), 08.12.1994, p. 6.

1035. *Friedrich Schnell* [Friedrich Schnell (Biografia arhivarului oraşului Braşov)], în *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815-1950*, Band X, Wien, 1994, p. 392.

1036. *„Hasenberg" und „Gottes Wies". Zur Ortsgeschichte von Groß-Alisch im 16. Jahrhundert* [„Dealul Iepurelui" şi „Livada lui Dumnezeu". Din istoria localităţii Seleuş (jud. Mureş) în sec. XVI], în *ADZ*, nr. 498, an II, 13.12.1994, p. 5.

1037. *Unerhoffte Quellen. Sächsische Studenten am Gymnasium in Sathmar im 17. Jahrhundert* [Izvoare nebănuite. Studenţi saşi la Gimnaziul din Satu Mare în sec. XVII], în *KR*, nr. 50 (2273), an 27 (38), 15.12.1994, p. 6.

1038. *Inschrift am Turmdach. Ergänzungen zur Ortsgeschichte von Rohrbach* [Inscripţie pe acoperişul turnului. Completări la istoria localităţii Rodbav (com. Şoarş, jud. Braşov)], în *ADZ*, nr. 504, an II, 21.12.1994, p. 7.

1039. *Dorf bei der Waldweide. Zur ältesten Ortsgeschichte von Peschendorf* [Satul de lângă păşunea din pădure. Din istoria localităţii Stejăreni (jud. Mureş)], în *ADZ*, nr. 509, an II, 29.12.1994, p. 7.

1040. *Aus ungedruckten Quellen. Zur Ortsgeschichte von Kerz im 16. Jahrhundert* [Din izvoare netipărite. Din istoria localităţii Cârţa (jud. Braşov) în sec. XVI], în *ADZ*, nr. 525, an III, 24.01.1995, p. 5.

1041. *Contribuţii la istoria culturală a târgului Reghin în prima jumătate a secolului al XVII-lea* [Beiträge zur Kulturgeschichte des Marktfleckens Sächsisch-Regen in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts], în *Reghinul Cultural. Studii şi articole*, III, coordonatori Dr. Grigore Ploeşteanu şi prof. Marin Şara, Reghin, 1994, p. 26-30.

1042. *Im Reußmärkter Stuhl. Ergänzungen zur Ortsgeschichte von Rätsch* [În scaunul Miercurea. Completări la istoria localităţii Reciu (com. Gârbova, jud. Alba)], în *ADZ*, nr. 531, an 3, 01.02.1995, p. 7.

1043. „*Wilt Schweyn zu iagen". Zur Ortsgeschichte von Heltau im 16. Jahrhundert* [„La vânătoarea de porci mistreţi". Din istoria localităţii Cisnădie în sec. XVI], în *ADZ*, nr. 537, an 3, 09.02.1995, p. 7.

1044. „*Seid einig - einig - einig!" Joseph Franz Trausch - im Dienste der Landeskunde Siebenbürgens. 200 Jahre seit seiner Geburt* [„Fiţi uniţi - uniţi - uniţi!" J. F. Trausch în slujba istoriei Transilvaniei- 200 de ani de la naşterea sa], în *KR*, nr. 6 (2281), an 28 (39), 09.02.1995, p. 9.

1045. *Bei der „Kleinen Schenke". Zur Ortsgeschichte von Kleinschenk im 15. und 16. Jahrhundert* [Cârciuma mică. Din istoria localităţii Cincşor (com. Voila, jud. Braşov) în sec. XV-XVI], în *ADZ*, nr. 540, an 3, 14.02.1995, p. 5.

1046. „*Ziegenbock" oder „Biberwelt" - das andere Abtsdorf bei Kleinschelken* [„Ţap" sau „Lumea castorilor". Din istoria localităţii Ţapu (com. Micăsasa, jud. Sibiu)], în *ADZ*, nr. 552, an 3, 02.03.1995, p. 7.

1047. *Schenkungen und Bestätigungen. 600 Jahre Martinsberger Kirche in Kronstadt* [Donaţii şi confirmări. 600 de ani de existenţă a bisericii Sf. Martin din Braşov], în *KR*, nr. 9 (2284), an 28 (39), 02.03.1995, p. 6.

1048. *Die „Tataren-Wohnung". Zur ältesten Ortsgeschichte von Taterloch* [„Locuinţa tătarilor". Din istoria localităţii Tătârlaua (com. Cetatea de Baltă, jud. Alba)], în *ADZ*, nr. 557, an 3, 09.03.1995, p. 7.

1049. *Ein reichhaltiges Forscherleben. Dr. Paul Binder - 60 Jahre* [O viaţă bogată de cercetător. Dr. Paul Binder la 60 de ani], în *KR*, nr. 10 (2285), an 28 (39), 09.03.1995, p. 1, 6.

1050. *600 éves a mártonhegyi templom* [Biserica Sf. Martin veche de 600 de ani; Die Martinsberger Kirche ist 600 Jahre alt], în *BL*, nr. 271, an IV, 17.03.1995.

1051. *Brand, Hattertstreit und Diebstahl. Zur Ortsgeschichte von Meschendorf im 16. Jahrhundert* [Incendiu, proces de hotar şi furt. Din istoria localităţii Meşendorf (com. Buneşti, jud. Braşov) în sec. XVI], în *ADZ*, nr. 571, an 3, 29.03.1995, p. 7.

1052. *Der kleine Apfelbaum? Zur ältesten Geschichte von Kleinpold* [Din istoria localităţii Apoldul de Jos (jud. Sibiu)], în *ADZ*, nr. 589, an 3, 26.04.1995, p. 7.

1053. *Apoldia Inferior - Niderstpold. Zur Ortsgeschichte von Kleinpold* [Din istoria localităţii Apoldul de Jos (jud. Sibiu)], în *ADZ*, nr. 598, an 3, 10.05.1995, p. 7.

1054. *Credinţa, care produce minuni*, autor Wolfgang Margies, traducere de Gernot Nussbächer [Glaube, der Wunder wirkt, von Wolfgang Margies, Übersetzung Gernot Nussbächer], Braşov, Editura Nehemia, 1995, 123 p.

1055. *Rwderbach - 2 1/2 Zahlhäuser. Zur Ortsgeschichte von Rothbach 1541-1550* [Râpa Roşie – 2,5 „case de impozit". Din istoria localităţii Rotbav (com. Feldioara, jud. Braşov) între anii 1541-1550)], în *ADZ*, nr. 602, an 3, 16.05.1995, p. 5.

1056. *Der Turmbau. Zum 200 jährigen Jubiläum der Grundsteinlegung der Petersberger Kirche* [Clădirea turnului. Jubileul celor 200 de ani de la punerea pietrei de temelie a bisericii din Sânpetru (jud. Braşov)], în *KR*, nr. 20 (2295), an XXVIII (XXXIX), 18.05.1995, p. 6.

1057. *Das Dorf am langen Rücken. Aus der ältesten Geschichte von Lancrăm - Langendorf* [Satul de pe movila lungă. Din vechea istorie a localităţii Lancrăm (jud. Alba)], în *KR*, nr. 21 (2296), an XXVIII (XXXIX), 25.05.1995, p. 7.

1058. *Un cărturar braşovean de seamă. Prof. dr. Paul Binder* [Ein bedeutender Kronstädter Gelehrter: Dr. Paul Binder], în „Transilvania Expres", Braşov, nr. 538, an III, 13.06.1995, p. 3.

1059. *In drei Sprachen. In memoriam zum Tode von Dr. Paul Binder* [În trei limbi. In memoriam la moartea dr. Paul Binder], în *KR*, nr. 24 (2299), an XXVIII (XXXIX), 15.06.1995, p. 6.

1060. *Ein Leben für die Forschung. Zum Ableben von Paul Binder (9. März 1935 – 9. Juni 1995)* [O viaţă pentru cercetare. La săvârşirea din viaţă a dr. Paul Binder], în *ADZ*, nr. 625, an 3, 16.06.1995, p. 4.

1061. „*Kleines Ackerfeld". Kleinprobstdorf an der Großen Kokel* [Din istoria localităţii Târnăvioara (jud. Sibiu)], în *ADZ*, nr. 628, an 3, 21.06.1995, p. 7.

1062. *Erb-Jobage wird ein freier Mann. Ergänzungen zur Ortsgeschichte von Alzen im 16. Jahrhundert* [Un iobag devine un om liber. Contribuţii la istoria localităţii Alţâna (jud. Sibiu) în sec. XVI], în *KR*, nr. 25 (2300), an XXVIII (XXXIX), 22.06.1995, p. 6.

1063. *Gemeinde am Hartriegelbach. Zur ältesten Ortsgeschichte von Schmiegen* [Din istoria localităţii Şmig (com. Aţel, jud. Sibiu)], în *ADZ*, nr. 633, an III, 28.06.1995, p. 7.

1064. *Ab wann Glashütte? Zur Ortsgeschichte von Talmesch im 16. Jahrhundert* [De când a existat glăjăria? Din istoria localităţii Tălmaciu (jud. Sibiu) în sec. XVI], în *ADZ*, nr. 638, an III, 05.07.1995, p. 7.

1065. *Contribuţii la istoria administraţiei oraşului Braşov în perioada medievală (secolele XIII-XVI)* [Beiträge zur Geschichte der städtischen Verwaltung von Kronstadt im Mittelalter (13. - 16. Jh.)], în „Historia Urbana", Sibiu, an II, nr. 1, 1994, p. 79-90.

1066. *Waldnutzung, Schulmeister und Studenten. Zur Ortsgeschichte von Brenndorf im 16. Jahrhundert* [Păduri, învăţători şi studenţi. Din istoria localităţii Bod (jud. Braşov) în sec. XVI], în *KR*, nr. 27 (2302), an XXVIII (XXXIX), 06.07.1995, p. 6.

1067. *Ergänzungen zu Gustav Arz „Series pastorum" aufgrund der Handschrift MS 1079 der Universitätsbibliothek Bologna* [Completări la lucrarea lui Gustav Arz „Series pastorum", pe baza manuscrisului MS 1079 aflat la Biblioteca Universitară din Bologna], în *F*, Band 37, nr. 1, an 1994, p. 82-90.

1068. *Viel Unruhe in der Gemeinde. Zur Ortsgeschichte der Weidenbach am Anfang des 16. Jahrhundert* [Multă nelinişte în comună. Din istoria localităţii Ghimbav (jud. Braşov) la începutul sec. XVI], în *KR*, nr. 29 (2304), an XXVIII (XXXIX), 20.07.1995, p. 6.

1069. *Spärliche Quellen. Zur ältesten Ortsgeschichte von Schaas* [Izvoare puţine. Din istoria localităţii Şaeş (jud. Mureş)], în *ADZ*, nr. 651, an III, 22.07.1995, p. 7.

1070. *Drittgrößte Ortschaft im Schäßburger Stuhl. Zur Ortsgeschichte von Schaas (II)* [A treia localitate după mărime în scaunul Sighişoara. Din istoria localităţii Şaeş (jud. Mureş) (II)], în *ADZ*, nr. 656, an III, 29.07.1995, p. 7.

1071. *Die Kronstädter Martinskapelle bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts* [Capela Sf. Martin din Braşov până la jumătatea sec. XVI], în *KR*, nr. 31 (2306), an XXVIII (XXXIX), 03.08.1995, p. 6.

1072. *Prozeß mit 160 Zeugen. Zur Ortsgeschichte von Leblang im 16. Jahrhundert* [Proces cu 160 de martori. Din istoria localităţii Lovnic (com. Jibert, jud. Braşov) în sec. XVI], în *ADZ*, nr. 661, an III, 05.08.1995, p. 7.

1073. *Petrus Beldi in Tartlau geköpft! Hochdramatisches Geschehen Anno 1508* [Petrus Beldi decapitat în Prejmer (jud. Braşov). Întâmplări dramatice în anul 1508], în *ADZ*, nr. 663, an III, 09.08.1995, p. 6.

1074. *Sächsische Studenten am reformierten Kollegium in Neumarkt* [Studenţi saşi la Colegiul Reformat din Târgu Mureş], în *KR*, nr. 32 (2307), an XXVIII (XXXIX), 10.08.1995, p. 6.

1075. *Großpolder Studenten um 1600* [Studenţi din Apoldul de Sus (jud. Sibiu) pe la anul 1600], în *KR*, nr. 33 (2308), an XXVIII (XXXIX), 17.08.1995, p. 6.

1076. *Petersdorf im Unterwald. Zur Ortgeschichte im 16. Jahrhundert* [Petreşti (jud. Alba). Din istoria localităţii în sec. XVI], în *ADZ*, nr. 670, an III, 18.08.1995, p. 8.

1077. *Das andere Petersdorf bei Marktschelken gelegen* [Celălalt „sat al lui Petru" (satul Boarta, com. Şeica Mare, jud. Sibiu)], în *ADZ*, nr. 673, an III, 23.08.1995, p. 8.

1078. *Spielball der Feudalherren. Zur Geschichte von Petersdorf bei Marktschelken um 1500* [La discreţia stăpânilor feudali… Din istoria localităţii Boarta, lângă Şeica Mare (jud. Sibiu) la anul 1500], în *ADZ*, nr. 677, an III, 29.08.1995, p. 4.

1079. *Von Wien bis Krakau. Schäßburger Studenten im 16. Jahrhundert* [Din Viena la Cracovia. Studenţi din Sighişoara în sec. XVI], în *KR*, nr. 34 (2309), an XXVIII (XXXIX), 24.08.1995, p. 6.

1080. *Das Dorf des Domald. Zur ältesten Ortsgeschichte von Maldorf* [Satul lui Domald. Din istoria localităţii Domald (jud. Mureş)], în *ADZ*, nr. 679, an III, 31.08.1995, p. 7.

1081. *Träger der Kulturgeschichte. Mühlbacher Studenten im 16. Jahrhundert* [Purtători ai istoriei culturale. Studenţi din Sebeş-Alba în sec. XVI], în *KR*, nr. 35 (2310), an XXVIII (XXXIX), 31.08.1995, p. 6.

1082. *Hohes geistiges Niveau. Birthälmer Studenten im 16. Jahrhundert* [Un nivel spiritual înalt. Studenţi din Biertan (jud. Sibiu) în sec. XVI], în *KR*, nr. 36 (2311), an XXVIII (XXXIX), 07.09.1995, p. 6.

1083. *Birthälm 1995* [Biertan 1995], Kronstadt, Aldus Verlag, 1995, 12 p.

1084. *Hetzeldorf um 1500* [Localitatea Aţel (jud. Sibiu) în jurul anului 1500], în *ADZ*, nr. 689, an III, 14.09.1995, p. 7.

1085. *Die erste Renovierung der Tartlauer Kirchenburg* [Prima renovare a bisericii fortificate din Prejmer (jud. Braşov)], în *KR*, nr. 37 (2312), an XXVIII (XXXIX), 14.09.1995, p. 6.

1086. *Birthälm 1995* [Biertan 1995], Kronstadt, Aldus Verlag, pliant.

1087. *Arhiva oraşului Braşov la începutul secolului al XIX-lea* [Das Kronstädter Stadtarchiv am Anfang des 19. Jahrhunderts], în „Arhiva Românească", Bucureşti, tom I, nr. 1, an 1995, p. 47-53.

1088. *Geistliche an der Martinskapelle in Kronstadt* [Preoţii de la Capela Sf. Martin din Braşov], în *KR*, nr. 38 (2313), an 28 (39), 21.09.1995, p. 6.

1089. *Aus der Ortsgeschichte von Langenthal* [Din istoria localităţii Valea Lungă (jud. Sibiu)], în *ADZ*, nr. 696, an III, 23.09.1995, p. 7.

1090. *Ältestes Namensverzeichnis. Zur Geschichte von Neustadt im Burzenland 1521-1532* [Vechi liste de nume. Din istoria Cristianului din Ţara Bârsei 1521-1532], în *ADZ*, nr. 699, an III, 28.09.1995, p. 8.

1091. *Disertaţie despre tipografiile româneşti în Transilvania şi învecinatele ţări de la începutul lor până la vremile noastre, Sibiu 1838*, autor Vasilie Popp, ediţie de Eva Mârza şi Iacob Mârza, Cluj-Napoca, Ed. Dacia, 1995 (Rezumat în limba germană de/ Zusammenfassung in deutscher Sprache Gernot Nussbächer cu titlul: Vasilie Popp, Abhandlung über die rumänischen Druckereien in Siebenbürgen und den benachbarten Ländern, p. 206-216).

1092. *Ein neu entdeckter Honterusdruck. Die elegischen Sinnsprüche des Theognis von Megara, Kronstadt 1545* [O descoperire a unei noi tipărituri honteriene. Sentinţele elegiace ale lui Theognis din Megara, Braşov 1545], în *KR*, nr. 41 (2316), an 28 (39), 12.10.1995, p. 6.

1093. *Sumpfdorf oder Golddorf? Aus der Ortsgeschichte von Schlatt* [Satul mlaştinilor sau satul aurului? Din istoria localităţii Zlagna (com. Bârghiş, jud. Sibiu)], în *ADZ*, nr. 709, an III, 12.10.1995, p. 7.

1094. *Ein Handwerk erlernen. Zur Ortsgeschichte von Schlatt aus drei Jahrhunderten* [A învăţa un meşteşug. Din istoria localităţii Zlagna (com. Bârghiş, jud. Sibiu) de-a lungul a trei secole], în *ADZ*, nr. 711, an III, 14.10.1995, p. 7.

1095. *Neudorf im Burzenland. Aus der ältesten Ortsgeschichte* [Localitatea Satu Nou din Ţara Bârsei. Din istoria veche a aşezării], în *KR*, nr. 42 (2317), an 28 (39), 19.10.1995, p. 6.

1096. *Ein Jahrzehnt Honigberger Geschichte. Daten zur Ortsgeschichte 1527-1536* [Un deceniu din istoria Hărmanului (jud. Braşov) 1527-1536], în *KR*, nr. 43 (2318), an 28 (39), 26.10.1995, p. 6.

1097. *Student, Prediger, Bischof. Zur Kulturgeschichte von Keisd im 15. und 16. Jahrhundert* [Student, predicator, episcop. Din istoria culturală a localităţii Saschiz (jud. Mureş) în sec. XV-XV], în *KR*, nr. 45 (2320), an 28 (39), 09.11.1995, p. 6.

1098. „*Studenten" in jeder Gemeinde. Zur Ortsgeschichte von Meeburg im 16. Jahrhundert* [„Studenţi" în fiecare localitate. Din istoria satului Beia (com. Caţa, jud. Braşov) în sec. XVI], în *KR*, nr. 44 (2319), an 28 (39), 02.11.1995, p. 6.

1099. *Muzeul de Etnografie Braşov. Ghid*, coordonator Ligia Fulga, rezumat în limba germană de Gernot Nussbächer [Führer durch das Ethnographische Museum aus Kronstadt, Koordination: Ligia Fulga, Übersetzung von Gernot Nussbächer], Braşov, 1995, p. 90-98.

1100. *Auf Honters Spuren in Wien. Neue bibliographische Beiträge ermittelt* [Pe urmele lui Honterus în Viena. Noi contribuţii bibliografice], în *KR*, nr. 51-52, an 28 (39), 21.12.1995, p. 7.

1101. *Veit Zaminer (1736-1812). Vom Kärntner Bauernsohn zum Kronstädter Leinewebermeister* (mit Christian Zaminer) [Veit Zaminer (1736-1812), un fiu de ţăran din Carintia devine meşter pânzar la Braşov (în colaborare cu Christian Zaminer)], în „Siebenbürgische Familienforschung", Gundelsheim, an 12, nr. 2, 1995, p. 49-59.

1102. *700 Jahre Bell. Aus der ältesten Geschichte einer Kaltwassergemeinde* [700 de ani ai localităţii Buia (com. Şeica Mare, jud. Sibiu). Din cea mai veche istorie a unei comune de pe râul Calva], în *KR*, nr. 2 (2329), an 29 (40), 13.01.1996, p. 3.

1103. *In Deutschland beliebt und verbreitet. Das vierte Buch von Honters Weltbeschreibung* [A patra carte a Cosmografiei lui Honterus - foarte răspândită în Germania], în *KR*, nr. 3 (2330), an 29 (40), 20.01.1996, p. 3.

1104. *Streitobjekt der Adligen. „Schierlingsdorf" im Harbachtal* [Controverse între nobili. Din istoria localităţii Bârghiş (jud. Sibiu)], în *KR*, nr. 5 (2332), an 29 (40), 03.02.1996, p. 3.

1105. *Părţi alese din istoria Transilvaniei pe două sute de ani în urmă*, autor George Bariţiu, ediţia a II-a, vol. III, ediţie îngrijită, note, comentarii şi indice de acad. Ştefan Pascu şi prof. dr. Florin Salvan, studiu introductiv de Şt. Pascu (Documentele din limba germană au fost traduse de Gernot Nussbächer) [Ausgewählte Teile aus der Geschichte Siebenbürgens, von George Bariţiu, 2. Auflage, 3. Band, herausgegeben von Akad. Ştefan Pascu und Dr. Florin Salvan (Die deutschen Dokumente im Anhang übersetzt von Gernot Nussbächer)], Braşov, Muzeul de Artă Braşov, 1995, 740 p.

1106. *Steuer für „Zahlhäuser". Zur Geschichte von Kastenholz im 16. Jahrhundert* [Din istoria localităţii Caşolţ (com. Roşia, jud. Sibiu) în sec. XVI], în *KR*, nr. 6 (2333), an 29 (40), 10.02.1996, p. 3.

1107. *Die Kronstädter Stadtpläne von 1699 und 1702* [Planurile oraşului Braşov din anii 1699 şi 1702], în *KR*, nr. 7 (2334), an 29 (40), 17.02.1996, p. 3.

1108. *Erstmals kartographisch dargestellt. Weidenbach im zweiten Viertel des 16. Jahrhunderts* [Prima dată reprezentat cartografic: Ghimbavul în al doilea sfert al sec. XVI], în *KR*, nr. 8 (2335), an 29 (40), 24.02.1996, p. 3.

1109. *Für Treue und Verdienste. Das andere Marienburg - bei Schäßburg* [Pentru credinţă şi merite. Despre localitatea Hetiur de lângă Sighişoara], în *KR*, nr. 9 (2336), an 29 (40), 02.03.1996, p. 3.

1110. *Minorităţi naţionale din România. Documente 1918-1925*, vol. I, coordonat de Ioan Scurtu, Liviu Boar, redactor Ioana Alexandra Negreanu, culegere de documente întocmită de Adrian Adamache, Daniela Bleoancă, Liviu Boar..., traducere Marga Chiva, Gernot Nussbächer, Monica Vlaicu (notă asupra ediţiei de Liviu Boar, studiu introductiv de Ioan Scurtu) [Die nationalen Minderheiten in Rumänien in den Jahren 1918-1925, 1. Band, Koordination von Ioan Scurtu und Liviu Boar, Redakteur Ioana Alexandra Negreanu, Hsg. Adrian Adamache, Daniela Bleoancă, Liviu Boar..., Übersetzung von Marga Chiva, Gernot Nussbächer şi Monica Vlaicu], Bucureşti, Arhivele Statului din România, 1995, p. 15-24, 43-49.

1111. *Contribuţii la istoria arhivei oraşului Sighişoara în secolul al XVIII-lea* [Beiträge zur Geschichte des Schäßburger Stadtarchivs im 18. Jahrhundert], în *Din istoria arhivelor ardelene. 75 de ani de la înfiinţarea Arhivelor Statului Cluj*, coordonatori Ioan Drăgan, Ioan Dordea, Cluj-Napoca, 1995, p. 137-144.

1112. *Beiträge zur Geschichte des Archivs des Stadt Schäßburg* [Contribuţii la istoria arhivei oraşului Sighişoara], în „Transilvanian Review", Cluj-Napoca, vol IV, nr. 3, 1995, p. 53-59.

1113. *„Bluet Rydt" Anno 1558. Ergänzungen zur Ortsgeschichte von Blutroth* [„Bluet Rydt" Anno 1558. Completări la istoria localităţii Berghin (jud. Alba)], în *KR*, nr. 10 (2337), an 29 (40), 09.03.1996, p. 3.

1114. *An der Heerstraße gelegen. Aus der Geschichte von Katzendorf in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts* [Situată la şoseaua pentru militari. Din istoria localităţii Caţa (jud. Braşov) în a doua jumătate a sec. XVII], în *KR*, nr. 11 (2338), an 29 (40), 16.03.1996, p. 3.

1115. *„Jon Valachus pastor". Zur Geschichte von Neustadt im Burzenland 1533-1540* [„Jon Valachus pastor". Din istoria localităţii Cristian din Ţara Bârsei 1533-1540], în *KR*, nr. 12 (2339), an 29 (40), 23.03.1996, p. 3.

1116. *Der Streit um den Michaels-Berg* [Litigiul pentru dealul sf. Mihail (de la Cisnădioara, jud. Sibiu)], în *KR*, nr. 13 (2340), an 29 (40), 30.03.1996, p. 3.

1117. *Die Schäßurger „Wüstung". Aus der urkundlichen Geschichte eines Stuhlsfreitums* [Din istoria localităţii Ţeline (com. Brădeni, jud. Sibiu)], în *KR*, nr. 14 (2341), an 29 (40), 06.04.1996, p. 3.

1118. *In Wiener Archiven und Bibliotheken. Eine Informationsreise der Fachgruppe für deutsche Paläographie* [În arhivele şi bibliotecile vieneze. O călătorie de studii a grupei de specialişti în paleografie germană], în *KR*, nr. 20 (2347), an 29 (40), 18.05.1996, p. 3.

1119. *Prospect der im Fürstenthumb Siebenbürgen liegenden Haupt- und Hermannstadt* [Vedere a reşedinţei Sibiu din Transilvania (1735)], în *KR*, nr. 21 (2348), an 29 (40), 25.05.1996, p. 3.

1120. *Historia Annae Kendi = Istoria Anei Kendi = Die Geschichte der Anna Kendi = Kendi Anna históriája*, autor Christian Schesäus, introducerea, stabilirea textului şi lămuriri de Joachim Wittstock şi Gernot Nussbächer, traducerea în româneşte de Valeria Căliman, în germană Andrea Szász, în maghiară Hegedius István [Die Geschichte der Anna Kendi, von Christian Schesäus, Einleitung, Textgestaltung und Erklärungen von J. Wittstock und G. Nussbächer, Übersetzung von V. Căliman, Andrea Szász und Hegedius István], Cluj-Napoca, Ed. Dacia, 1996, 112. p., il.

Recenzie: Gudrun Schuster, în „Südostdeutsche Vierteljahres-blätter”, München, 46. Jg., Folge 3, 1997, p. 284-285.

1121. *Ergänzungen zu Gustav Arz' Series Pastorum aufgrund einer Handschrift in Bologna* [Completări la lucrarea lui Gustav Arz „Series Pastorum” pe baza unui manuscris din Bologna], în *Ordnung und Verantwortung. Festschrift zum 80. Geburtstag von Bischof D. Albert Klein*, herausgegeben von Christoph Klein und Hermann Pitters, Sibiu, 1996, p. 68-78.

1122. *Die kleine Weinhalde. Aus der ältesten urkundlichen Geschichte von Kleinalisch* [Mica Vie. Vechi documente despre istoria localităţii Seleuş (com. Zagăr, jud. Mureş)], în *KR*, nr. 23 (2350), an 29 (40), 08.06.1996, p. 3.

1123. *Bilder besser als Texte. Bemerkungen zu einem neuen Bildband über den Kreis Kronstadt* [Imaginile mai bune decât textul. Observaţii asupra unui nou album despre judeţul Braşov (coordonatori Ion Gonţea şi Stelian Bădrăgan)], în *KR*, nr. 25 (2352), an 29 (40), 22.06.1996, p. 3.

1124. *Geistliche und „hohe Schulen”. Scharosch an der Großen Kokel. Beiträge zur Kulturgeschichte im 17. Jahrhundert* [Preoţi şi „şcoli înalte”. Din istoria culturală a localităţii Şaroş pe Târnave (jud. Mureş) în sec. XVII], în *KR*, nr. 26 (2353), an 29 (40), 29.06.1996, p. 3.

1125. „*Cronstadt” Anno 1735 (Bild aus dem Kriegsarchiv Wien)* [Braşovul anului 1735 (Imagine din Arhiva de război din Viena)], în *KR*, nr. 27 (2354), an 29 (40), 06.07.1996, p. 3.

1126. *Bussd bei Reußmarkt. Zur ältesten urkundlichen Ortsgeschichte* [Vechi documente despre istoria localităţii Boz (com. Doştat, jud. Alba)], în *KR*, nr. 28 (2355), an 29 (40), 13.07.1996.

1127. *Braşov 1900*, coordonatori Elisabeta Marin şi Mihail Iacomir (Textul imaginilor, traducere în limba germană şi scurtă cronologie de Gernot Nussbächer) [Kronstadt 1900, Koordination von Elisabeta Marin und Mihail Iacomir (Bildertexte, deutsche Übersetzung und Chronologie von Gernot Nussbächer)], Braşov, Ed. Şchei, 1996, 203 p.

Recenzii: Monica Banciu, în „Transilvania Expres”, Braşov, nr. 913, 02.09.1996, p. 3; D[ieter] D[rotleff], în *KR*, 29 (40), nr. 36 (2363), 07.09.1996, p. 3; J[udit] P[ál], în „Informaţii privind istoria oraşelor”, Sibiu, nr. 51, 08.1996; Doru Munteanu, în „Gazeta de Transilvania”, Braşov, nr. 1911, 17.08.1996, p. 4; U[we] K[onst], în „Neue Kronstädter Zeitung”, München, 13. Jg., Folge 4, 1997, 15.12.1997.

1128. *Neustadt im Schenker Stuhl. Zur Ortsgeschichte im 16. Jahrhundert* [Noiştat (com. Iacobeni, jud. Sibiu) din scaunul Cincu. Din istoria localităţii în sec. XVI], în *KR*, nr. 29 (2356), an 29 (40), 20.07.1996, p. 3.

1129. *Von der „Villa Bonetis” zu „Bonysdorf”. Aus der ältesten urkundlichen Geschichte von Bonnesdorf* [De la „Villa Bonetis” la „Bonysdorf”. Din vechile documente istorice ale localităţii Boian (com. Bazna, jud. Sibiu)], în *KR*, nr. 30 (2357), an 29 (40), 27.07.1996, p. 3.

1130. *Noch viele unbekannte Daten. Zur Kulturgeschichte von Weidenbach in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts* [Încă multe date necunoscute. Din istoria culturală a localităţii Ghimbav (jud. Braşov) în a doua jumătate a sec. XVI], în *KR*, nr. 35 (2362), an 29 (40), 31.08.1996, p. 3.

1131. *Harul*, autor Wolfhard Margies, traducere de Gernot Nussbächer [Gnade, von Wolfhard Margies, Übersetzung von G. Nussbächer], Braşov, Ed. Nehemia, 1996, 99 p.

1132. *Zur Ortsgeschichte von Gierelsau im 16. Jahrhundert* [Din istoria localităţii Bradu (jud. Sibiu) în sec. XVI], în *KR*, nr. 37 (2364), an 29 (40), 14.09.1996, p. 3.

1133. *Arhiva Magistratului oraşului Braşov între 1851-1861* [Das Kronstädter Magistratsarchiv von 1851-1861], în *RA*, nr. 1-2, an III, 1996, p. 15-23.

1134. *Wieder auf Honters Spuren. Ein Siebenbürger reist durch sieben Länder* [Din nou pe urmele lui Honterus. Un transilvănean călătoreşte prin şapte ţări], în *KR*, nr. 44 (2371), an 29 (40), 02.11.1996, p. 1, 2.

1135. *Honterus-Verse in Augsburg gedruckt. Neue Forschungsergebnisse* [Versete de Honterus tipărite la Augsburg. Noi rezultate ale cercetărilor], în *KR*, nr. 45 (2372), an 29 (40), 09.11.1996, p. 3.

1136. *Neue Daten erschlossen. Zur Ortsgeschichte von Hetzeldorf im 16. Jahrhundert* [Noi date din istoria localităţii Aţel (jud. Sibiu) în sec. XVI], în *KR*, nr. 46 (2373), an 29 (40), 16.11.1996, p. 3.

1137. *Arhiva braşoveană la 520 de ani (1476-1996)* [Das Kronstädter Archiv ist 520 Jahre alt (1476-1996)], în „Gazeta de Transilvania", Braşov, nr. 1976, an CLIX, 16.11.1996, p. 8.

1138. *520 éves a brassói levéltár* [Arhivele braşovene la 520 de ani; Das Kronstädter Archiv ist 520 Jahre alt], în *BL*, nr. 359, an 7, 22.11.1996, p. 3.

1139. *Din tezaurul Arhivelor braşovene* [Aus den Schätzen des Kronstädter Archivs], în „Gazeta de Transilvania", Braşov, nr. 1981, an CLIX, 23.11.1996, p. 4.

1140. *520 Jahre Kronstädter Archiv (1476-1996)* [520 de ani de existenţă a Arhivelor braşovene 1476-1996], în *KR*, nr. 48 (2375), an 29 (40), 30.11.1996, p. 3.

1141. *Documente europene în arhiva braşoveană* [Europäische Dokumente im Kronstädter Archiv], în „Gazeta de Transilvania", Braşov, nr. 1986, an CLIX, 30.11.1996, p. 4.

1142. *Johannes Honterus. Schriften. Briefe, Zeugnisse*, von Ludwig Binder, Durchgesehen und ergänzt von Gernot Nussbächer [Johannes Honterus. Scrieri, scrisori şi mărturii, autor Ludwig Binder, ediţie revizuită şi completată de G. Nussbächer], Bukarest, Kriterion Verlag, 1996, 322 p.

1143. *Das Kronstädter Rathaus* [Casa Sfatului din Braşov], Kronstadt, Aldus Verlag, 1996, 26 p. + 7 pl.

1144. *Wirte, Steuern, Hattertstreit. Zur Ortsgeschichte von Baaßen im 16. Jahrhundert* [Gospodari, impozite, procese de hotar. Din istoria localităţii Bazna (jud. Sibiu) în sec. XVI], în *KR*, nr. 49 (2376), an 29 (40), 07.12.1996, p. 3.

1145. *Documente din arhiva oraşului din inima ţării (I)* [Urkunden aus dem Archiv der Stadt im Herzen des Landes (I)], în „Gazeta de Transilvania", Braşov, nr. 1991, an CLIX, 07.12.1996, p. 5.

1146. *Documente din arhiva oraşului din inima ţării (II)* [Urkunden aus dem Archiv der Stadt im Herzen des Landes (II)], în „Gazeta de Transilvania", Braşov, nr. 1996, an CLIX, 14.12.1996, p. 4.

1147. *Untersuchung über Privilegien. Zur Ortsgeschichte von Meschendorf im 17. Jahrhundert* [Cercetare despre privilegii. Din istoria localităţii Meşendorf (jud. Braşov) în sec. XVII], în *KR*, nr. 51 (2378), an 29 (40), 21.12.1996, p. 3.

1148. *Kronstädter Studenten in Heidelberg* [Studenţi braşoveni la Heidelberg], în *KR*, nr. 52 (2379), an 29 (40), 28.12.1996, p. 3.

1149. *Der Kronstädter Kalender von 1697* [Un calendar braşovean din 1697], în *KR*, nr. 2 (2381), an 30 (41), 11.01.1997, p. 3.

1150. *Honterus-Verse im Straßburger Wörter und Namenbuch* [Texte de Honterus într-un dicţionar de cuvinte şi nume proprii din Strasburg], în *KR*, nr. 4 (2383), an 30 (41), 25.01.1997, p. 3.

1151. *Eine „heftige strittige Thedigsache". Aus der Geschichte von Neithausen im 16. Jahrhundert* [O „cauză litigioasă gravă". Din istoria localităţii Netuş (com. Iacobeni, jud. Sibiu) în sec. XVI], în *KR*, nr. 6 (2385), an 30 (41), 08.02.1997.

1152. *Die Schulreform des Honterus und die Ausstrahlung der Honterusschule im 16. Jahrhundert* [Reforma şcolară a lui Honterus şi răspândirea şcolii lui Honterus în sec. XVI], în *Beiträge zur siebenbürgischen Schulgeschichte*, herausgegeben von Walter König, Siebenbürgisches Archiv, Band 32, Köln-Weimar-Wien, 1996, p. 141-149.

1153. *Im Dienste des „Urkundenbuches". 90 Jahre seit der Geburt von Dr. Herta Gündisch* [În slujba corpusului de documente *Urkundenbuch*. 90 de ani de la naşterea dr. Herta Gündisch], în *KR*, nr. 8 (2387), an 30 (41), 22.02.1997.

1154. *Honterus-Verse im „Schatz scholastischer Bildung”* [Versuri de Honterus în „Tezaurul erudiţiei scolastice”], în „Siebenbürgische Zeitung”, München, nr. 2, an 47, 31.01.1997, p. 6.

1155. *Plebane, Notare und Studenten. Mosaiksteine zur älteren Kulturgeschichte von Rosenau* [Preoţi, notari şi studenţi. Aspecte din istoria culturală a localităţii Râşnov], în *KR*, nr. 11 (2390), an 30 (41), 15.03.1997, p. 3.

1156. *Burzenländer Chronik* (Besprechung des Bandes „Barcasági krónika”) [Cronica Ţării Bârsei (Recenzie a volumului „Barcasági krónika”)], în *KR*, nr. 13 (2392), an 30 (41), 29.03.1997, p. 3.

1157. *Studenţi braşoveni la Universitatea din Heidelberg* [Kronstädter Studenten an der Universität Heidelberg], în *A*, Braşov, nr. 7-12, an II (XXX), 1996, p. 119-120.

1158. *Kleiner Führer durch die Schwarze Kirche in Kronstadt* [Mic ghid prin Biserica Neagră din Braşov], Kronstadt, Aldus Verlag, 1997, 21 [24] p.

1159. *Szekler Kirchenburgen* (Besprechung des Bandes von János Gyöngyössy: *Székelyföldi vártemplomok*, Budapest, 1995) [Biserici fortificate din Secuime (Recenzie a volumului de János Gyöngyössy, *Székelyföldi vártemplomok*)] în *KR*, nr. 18 (2397), an 30 (41), 03.05.1997, p. 3.

1160. *Schriften zur Geschichte des Buchdrucks* (Besprechung des Bandes von Gedeon Borsa, *Könyvtörténeti írások*, I, Budapest 1996) [Scrieri despre istoria tipăriturilor (Recenzie a volumului lui Gedeon Borsa, *Könyvtörténeti írások*, I, Budapesta, 1996)], în *KR*, nr. 12 (2391), an 30 (41), 22.03.1997, p. 3.

1161. *Buch mit Brückenfunktion* (Besprechung des Buches von Gedeon Borsa, *Alte siebenbürgische Drucke. 16. Jahrhundert*, Köln Weimar Wien, 1996) [Carte cu scopul de a face legături (Recenzie a volumului lui Gedeon Borsa, *Vechi tipărituri transilvănene în secolul XVI*, Köln Weimar Wien, 1996)], în „Siebenbürgische Zeitung”, München, nr. 8, an 47, 15.05.1997, p. 5.

1162. *Wesseuden - Zewden - Zöiden. Zur Ortsgeschichte von Zied im 16. Jahrhundert* [Din istoria localităţii Veseud (jud. Sibiu) în sec. XVI], în *KR*, nr. 21 (2400), an 30 (41), 24.05.1997, p. 3.

1163. *Karl Kurt Klein 1897-1997. Corespondenţă*, coordonator Ioan Dordea [Karl Kurt Klein 1897-1997. Korrespondenz, Koordination von Ioan Dordea] (Colaboratori Ioan Dordea, Lia Dragomir, Elisabeta Marin, Ioan Mureşan, Monica Vlaicu. Gernot Nussbächer a colaborat la transcrierea şi traducerea în limba română a 54 de scrisori; Mitarbeiter Ioan Dordea, Lia Dragomir, Elisabeta Marin, Ioan Mureşan, Monica Vlaicu. Gernot Nussbächer hat durch Einspeicherung und Übersetzung von 54 Texten mitgearbeitet), Cluj-Napoca, Ed. Clusium, 1997, 571 p.

    Recenzie: Ioan Popa, în „Gazeta de Transilvania”, Braşov, serie nouă, nr. 2140, 12-13.07.1997.

1164. *„Zahlhäuser” des Marktfleckens. Zur Ortsgeschichte von Zeiden im ersten Viertel des 16. Jahrhunderts* [„Casele de impozit” ale târgului. Din istoria localităţii Codlea în primul sfert al sec. XVI], în *KR*, nr. 28 (2807), an XXX (XLI), 12.07.1997, p. 3.

1165. *„Runder Apfelwald” oder „Halber Kragen”. Zur ältesten Ortsgeschichte von Malmkrog* [„Pădurea rotundă de mere” sau „jumătate de guler”? Din istoria localităţii Mălâncrav (jud. Sibiu)], în *KR*, nr. 30 (2409), an XXX (XLI), 26.07.1997, p. 3.

1166. *„Ehrliche Wagnerzech czum Ceyden”. Zur Zunftgeschichte von Zeiden im 17. Jahrhundert* [„Cinstitul ţeh al rotarilor din Codlea”. Din istoria breslelor din Codlea în sec. XVII], în *KR*, nr. 31 (2410), an 30 (41), 02.08.1997, p. 3.

1167. *Matrix illustris scholae Rivulinae. Aus der Matrikel der Schule von Frauenbach (Baia Mare)* [Din matricola şcolii din Baia Mare], în *KR*, nr. 36 (2415), an 30 (41), 06.09.1997, p. 3.

1168. *Johannes Honterus (1498-1549)* [Johannes Honterus (1498 - 1549)], Kronstadt, Aldus Verlag, 1997, 21 [24] p.

1169. *Das „Urkundenbuch" als Lebensaufgabe. Zum 90. Geburtstag von Dr. Gustav Gündisch* [Colecţia „Urkundenbuch" a fost sarcina vieţii sale. 90 de ani de la naşterea dr. Gustav Gündisch], în *KR*, nr. 37 (2416), an 30 (41), 13.09.1997, p. 3.

1170. *Neue Ergebnisse der Honterusforschung aus den letzten Jahren* [Noi completări la cercetările legate de Honterus din ultimii ani], în „Siebenbürgisch-sächsischer Hauskalender", Jahrbuch 1998, 43. Jahrgang, München, 1997, p. 61-63.

1171. *Honterus (Honter) Johannes, Siebenbürgisch-sächsischer Humanist und Reformator* [Honterus (Honter) Johannes, umanist şi reformator sas din Transilvania], în *Ostdeutsche Gedenktage 1998. Persönlichkeiten und Historische Ereignisse*, Bonn, 1997, p. 15-20.

1172. *Seria Fundamentelor*, autor Derek Prince, vol. III, traducători Cătălin Butnariu şi Gernot Nussbächer, Braşov, Ed. Nehemia, 1997. (Contribuţia lui G. Nussbächer la p. 120-190) [Derek Prince, Die Grundlagen, 3. Band, Übersetzung von Cătălin Butnariu und Gernot Nussbächer (Beitrag von Gernot Nussbächer S. 120-190)].

1173. *Auf der Suche nach Honterus-Ausgaben. Ergänzungen aus Bibliotheken der Schweiz und Deutschlands* [În căutare după ediţii Honterus. Completări în bibliotecile din Elveţia şi Germania], în *KR*, nr. 45 (2424), an 30 (41), 08.11.1997, p. 3.

1174. *Mic ghid prin Biserica Neagră din Braşov* [Kleiner Führer durch die Schwarze Kirche in Kronstadt], Braşov, Ed. Aldus, 1997, 23 [24] p.

1175. *Honterus - Text in Frankfurt gedruckt. Das vierte Buch der Weltbeschreibung in der „Nomenclatura rerum" von Abraham Saur* [Texte de Honterus tipărite la Frankfurt pe Main, în volumul „Nomenclatura rerum" de Abraham Saur], în *KR*, nr. 47 (2426), an 30 (41), 22.11.1997, p. 3.

1176. *Wo wurden Honterus-Texte gedruckt? (Versuch einer Geographie der Honterusdrucke)* [Unde au fost tipărite textele lui Honterus? (Încercare de cartografiere a tipăriturilor lui Honterus)], în *KR*, nr. 48 (2427), an 30 (41), 29.11.1997, p. 3.

1177. *Internationales Symposium für Geschichte der Kartographie Kronstadt, 19. – 22. November 1997* [Simpozion internaţional de istoria cartografiei, Braşov 19-22 noiembrie 1997], în *KR*, nr. 49 (2428), an 30 (41), 06.12.1997, p. 3.

1178. *A Fekete-templom Brassó. A brassói Fekete-templom rövid bemutatása.* Fordította: Gyenge Gabriella [Biserica Neagră din Braşov. Scurtă prezentare, traducător Gyenge Gabriella; Die Schwarze Kirche in Kronstadt, Kurze Vorstellung, Übersetzung von Gyenge Gabriella], Brassó, Aldus Kiadó, 1997, 20 p.

1179. *Bestätigte Privilegien. Zur Geschichte von Meschen im 16. Jahrhundert* [Privilegii confirmate. Din istoria localităţii Moşna (jud. Sibiu) în sec. XVI], în *KR*, nr. 50 (2429), an 30 (41), 13.12.1997, p. 3.

1180. *Cercuri de casă pline de succes*, autor Dr. David Yonggi Cho, traducere de Gernot Nussbächer [Erfolgreiche Hauszellgruppen, von Dr. David Yonggi Cho, Übersetzung von Gernot Nussbächer], Sibiu, 1997, 111 (112) p.

1181. *Weitere Aussagen zur Entwicklung einer Ortschaft. Zur Ortsgeschichte von Peschendorf in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts* [Din istoria localităţii Stejăreni (com. Daneş, jud. Mureş) în prima jumătate a sec. XVII], în *KR*, nr. 1 (2432), an 31 (42), 10.01.1998, p. 3.

1182. *Erinnerungen an Dr. Arnold Huttmann (4. Januar 1912 – 27. August 1997)* [Amintiri despre dr. A. Huttmann (4 ianuarie 1912 - 27 august 1997)], în *KR*, nr. 2 (2433), an 31 (42), 17.01.1998, p. 3.

1183. *Johannes Honterus (1498-1549)* [J. Honterus (1498-1549)], Braşov, Ed. Aldus, 1998, 29 (32) p.

1184. *Kronstadts rühmliche Größe, unsterblicher Stolz seiner Heimat. Zum 449. Todestag und zum 500. Geburtstag von Johannes Honterus* [Strălucirea remarcabilă a Braşovului, mândria nepieritoare a patriei sale. La 449 de ani de la moarte şi la 500 de ani de la naşterea lui Johannes Honterus)], în *KR*, nr. 3 (2434), an 31 (42), 24.01.1998, p. 3.

1185. „*Valentinul ku Katutza”. Rumänische Hochzeitsverse gedruckt in Kronstadt 1726* [„Valentinul cu Catuţa”. Versuri româneşti de nuntă, tipărite la Braşov în anul 1726], în *KR*, nr. 5 (2436), an 31 (42), 07.02.1998, p. 3.

1186. *Plan von dem Marckt Tartelau Anno 1755* [Planul târgului Prejmer (jud. Braşov) din anul 1755], în *KR*, nr. 6 (2437), an 31 (42), 14.02.1998, p. 3.

1187. „*Ein Khoff Wein czu Eybesdorff”. Zur Geschichte von Eibesdorf im 16. Jahrhundert* [„Un butoi de vin din Ighişul Vechi”. Din istoria localităţii Ighişul Vechi (com. Bîrghiş, jud. Sibiu) în sec. XVI], în *KR*, nr. 7 (2438), an 31 (42), 21.02.1998, p. 3.

1188. *O jerum, jerum, jerum, o quae mutatio rerum. Der Pulverturm in Kronstadt* [Vai, în ce stare jalnică a ajuns Turnul pulberăriei din Braşov], în *KR*, nr. 9 (2440), an 31 (42), 07.03.1998, p. 3.

1189. *Weinberg, Steuer, Hattertstreit. Zur Ortsgeschichte von Wölz* [Vie, impozit, proces de hotar. Din istoria satului Velţ (com. Bazna, jud. Sibiu)], în *KR*, nr. 11 (2442), an 31 (42), 21.03.1998, p. 3.

1190. *Höfe, Acker, Mühle, Fischteich und Weingarten. Zur ältesten Ortsgeschichte von Reußdorf (I)* [Gospodării, ogoare, moară, heleşteu şi vie. Din istoria cea mai veche a localităţii Cund (com. Bahnea, jud. Mureş)], în *KR*, nr. 13 (2444), an 31 (42), 04.04.1998, p. 3.

1191. *Ortshann und Ortsrichter. Zur Ortsgeschichte von Reußdorf im 15. und 16. Jahrhundert (II)* [Villicul şi judele satului. Din istoria localităţii Cund (com. Bahnea, jud. Mureş) în sec. XV-XVI], în *KR*, nr. 16 (2447), an 31 (42), 25.04.1998.

1192. *Pfarrer, Hauswirte, Hattertkauf. Zur Ortsgeschichte von Radeln um 1600* [Preoţi, gospodari şi cumpărări de ogoare. Din istoria localităţii Roadeş (com. Bunești, jud. Braşov) pe la anul 1600], în *KR*, nr. 12 (2443), an 31 (42), 28.03.1998.

1193. *Professor, Stadtarchivar und Geschichtsforscher. Fritz Schuster (1871-1954)* [Profesor, arhivar orăşenesc şi cercetător al istoriei: Fritz Schuster (1871-1954)], în *KR*, nr. 18 (2449), an 31 (42), 09.05.1998, p. 3.

1194. *500 Jahre seit der Geburt von Johannes Honterus* [500 de ani de la naşterea lui Johannes Honterus], în *KR*, nr. 19 (2450), an 31 (42), 16.05.1998, p. 3.

1195. *Honterus 500: „Vegheaţi şi vă rugaţi” (Viaţa şi opera marelui învăţat umanist) (I)* [Honterus - 500 Jahre: „Wachet und betet”. Das Leben und Werk des großen humanistischen Gelehrten], în „Gazeta de Transilvania”, Braşov, nr. 2366, an CLX, 20.05.1998, p. 6.

1196. *Honterus 500: „Vegheaţi şi vă rugaţi” (Viaţa şi opera marelui învăţat umanist). (II)* [Honterus 500 Jahre: „Wachet und betet”. Das Leben und Werk des großen humanistischen Gelehrten], în „Gazeta de Transilvania”, Braşov, nr. 2368, an CLX, 22.05.1998, p. 6.

1197. *Honterus 500 „Vegheaţi şi vă rugaţi” (Viaţa şi opera marelui învăţat umanist). (III)* [Honterus 500 Jahre: „Wachet und betet”. Das Leben und Werk des großen humanistischen Gelehrten] în „Gazeta de Transilvania”, Braşov, nr. 2369, an CLX, 23.05.1998, p. 3.

1198. *Das Honterus-Geburtshaus in der Schwarzgasse Nr. 40; das Haus am Roßmarkt Nr. 10; Johannes Honterus in Nachschlagwerken* [Casa unde s-a născut Honterus (Str. N. Bălcescu 40), Casa din Târgul Cailor (str. G. Barițiu) nr. 10; Honterus în lucrări de referinţă], în *KR*, nr. 20 (2451), an 31 842), 23.05.1998, p. 3.

1199. *Documente privind meşteşugurile din Sighişoara. Catalog de documente 1376-1598* [Urkunden betreffend das Gewerbe in Schäßburg. Urkundenkatalog 1376-1598], Braşov, Ed. Aldus, 1998, 65 [66] p.

1200. *Die Nationalarchive Rumäniens. Die Rumänische Revolution von 1848. Die Programme der Revolution*, Einleitung Cornel Mihail Lungu, Übersetzung Gernot Nussbächer [Arhivele Naţionale ale României. Revoluţia română din 1848. Programele revoluţiei, introducere Cornel Mihail Lungu, traducere Gernot Nussbächer], Bukarest, 1998, 14 [16] p.

1201. *Contribuţii la istoria administraţiei oraşului Braşov în perioada medievală (secolele XVII-XVIII)* [Beiträge zur Geschichte der Verwaltung der Stadt Kronstadt im Mittelalter (17.-18. Jahrhundert)], în „Historia Urbana", Sibiu, tom 4, nr. 1-2, an 1996, p. 49-61.

1202. *Das Leben von Johannes Honterus (I)* [Viaţa lui Johannes Honterus (I)], în *KR*, nr. 24 (2455), an 31 (42), 20.06.1998, p. 3.

1203. *Das Leben von Johannes Honterus (II)* [Viaţa lui Johannes Honterus (II)], în *KR*, nr. 25 (2455), an 31 (42), 27.06.1998, p. 3.

1204. *Honterus nyomában Budapesten* [Pe urmele lui Honterus la Budapesta; Auf Honters Spuren in Budapest], în *BL*, nr. 446, 31.07-06.08.1998, p. 5.

1205. *Auf Honters Spuren in Budapest* [Pe urmele lui Johannes Honterus la Budapesta], în *KR*, nr. 30 (2461), an 31 (42), 01.08.1998, p. 1-2.

1206. *Pe urmele lui Honterus, la Budapesta (I)* [Auf Honterus Spuren in Budapest], în „Gazeta de Transilvania", Braşov, nr. 2435, an 160, 08.08.1998, p. 5.

1207. *Pe urmele lui Honterus, la Budapesta (II)* [Auf Honterus Spuren in Budapest (II)], în „Gazeta de Transilvania", Braşov, nr. 2441, an 160, 15.08.1998, p. 5.

1208. *Codex Diplomaticus Transsylvaniae. Erdélyi Okmánytár I. Band 1203-1300 (Besprechung des Bandes von Zsigmond Jakó)* [Recenzie a volumului Codex Diplomaticus Transsylvaniae, vol. I, 1203 - 1300, editat de prof. Sigismund Jakó], în *KR*, nr. 32 (2463), an 31 (42), 15.08.1998, p. 3. (Abgedruckt auch in *F*, Band 41, Nr. 1-2, 1998, S. 248-249; Reprodusă şi în *F*, vol. 41, nr. 1-2, 1998, p. 248-249).

1209. Bástyák, árkok, várfalak: séta a középkori Brassóban, forditotta és átdolgozta Gyenge Gabriella [Bastioane, şanţuri, ziduri. Plimbare prin Braşovul Evului Mediu, traducere şi redactare Gabriella Gyenge; Basteien, Gräben und Stadtmauern. Spaziergang durch das mittelalterliche Kronstadt, übersetzt und bearbeitet von Gabriella Gyenge], Brassó, Aldus Kiadó, 1998, 72 p. (Ediţia a doua în 2001; Zweite Aufgabe in 2001).

Recenzie: Dieter Drotleff, în *KR*, 31. (42.), nr. 38 (2469), 26.09.1998.

1210. *Vindecare. Cum ne putem ruga pentru vindecare*, autor Christoph Häselbarth, traducerea Gernot Nussbächer [Heilung. Wie wir für Heilung beten können, von Christoph Häselbarth, Übersetzung von Gernot Nussbächer], Braşov, Ed. Nehemia, 1998, 39 p.

1211. *Kronstadt. Kaleidoskop einer Stadt im Südosten 1211-1988*, Autor Günther Schuller, (Enthält Beiträge von Gernot Nussbächer, S. 11-12, 38-39, 66, 79, 80, 82, 98) [Braşov. Caleidoscop privind un oraş din sud-estul Europei 1211-1988 de Günther Schuller (Contribuţii de Gernot Nussbächer la p. 11-12, 38-39, 66, 79, 80, 82, 98)], Hermannstadt, 1998.

1212. *Schriften zur Geschichte des Buchdrucks* (Besprechung von Gedeon Borsa, Könyvtörténeti írások II, Budapest, 1997) [Scrieri despre istoria tiparului (Recenzia cărţii lui Gedeon Borsa, *Scrieri de istoria cărţii*, vol. II, Budapesta, 1997)], în *KR*, nr. 39 (2470), an 31 (42), 03.10.1998, p. 3.

1213. *Eliberare de vina strămoşilor şi creşterea în credinţă*, autor Christoph Häselbarth, traducător Gernot Nussbächer [Befreiung von Vorfahrenschuld und Wachstum im Glauben, von Christoph Häselbarth, Übersetzung von Gernot Nussbächer], Braşov, Ed. Nehemia, 1998, 20 p.

1214. *Studenten, Schulmeister und Prediger. Zur Geschichte von Meschendorf im 17. Jahrhundert* [Studenţi, învăţători şi predicatori. Din istoria localităţii Meşendorf (com. Bunești, jud. Braşov) în sec. XVII], în *KR*, nr. 41 (2472), an 31 (42), 17.10.1998, p. 3.

1215. *Stadtrechnungen und Steuerverzeichnisse. Zur Ortsgeschichte von Honigberg 1537-1541* [Din istoria localităţii Hărman (jud. Braşov) în anii 1537-1541], în *KR*, nr. 43 (2474), an 31 (42), 31.10.1998, p. 3.

1216. *Die mittelalterlichen Befestigungsanlagen Kronstadts; Kronstädter Stadtrichter, Stadthannen und Bürgermeister; Zeittafel* [Fortificaţiile medievale ale Braşovului; Juzi primari, villici şi primari ai

Braşovului; Cronologie], în *Kronstadt. Eine siebenbürgische Stadtgeschichte*, herausgegeben von Harald Roth, München, Universitas Verlag, 1999, p. 137-148, 286-292.

Recenzii: Uwe Konst, în „Siebenbürgische Zeitung", München, nr. 49, nr. 7, 5.05.1999, p. 10; Loredana Englisch, în „Transilvania Expres", Braşov, VII, nr. 1739, 18.05.1999, p. 13.

1217. *Altstadt oder Bartholomä. Die ältesten urkundlichen Nachrichten* [Braşovul vechi sau Bartolomeu. Ştiri din cele mai vechi documente], în *KR*, nr. 46 (2477), an 31 (42), 21.11.1998, p. 3

1218. *Arhiva Magistratului oraşului Braşov în al doilea sfert al secolului al XIX-lea* [Das Kronstädter Magistratsarchiv im zweiten Viertel des 19. Jahrhunderts], în *RA*, vol. LIX, nr. 2, an LXXIV, 1997, p. 37-46.

1219. *Cronologie (1235-1918); Comunitatea săsească din Braşov (*Istoric, origini, date statistice, personalităţi, sărbători, obiceiuri, activităţi culturale, arte şi meşteşuguri) [Chronologie (1235-1918); Die sächsische Gemeinschaft von Kronstadt], în *Etnovember '98,* Braşov, p. 10-13; 40-44.

1220. *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt.* Neunter Band, *Zunfturkunden 1420-1580*, bearbeitet von Gernot Nussbächer und Elisabeta Marin, Kronstadt, Heidelberg, Aldus Verlag, Arbeitskreis für Siebebürgishe Landeskunde, 1999, 459 S. = *Documente privind istoria oraşului Braşov*, vol. 9, *Documente de breaslă 1420-1580*, ediţie îngrijită de Gernot Nussbächer, Elisabeta Marin, Braşov, Heidelberg, Ed. Aldus, Asociaţia de Studii Transilvane, 1999, 459 p.

Recenzii: Cosmin C. Rusu, în „Mediaevalia Transilvanica", Satu Mare, tom. III, nr. 1-2, 1999, p. 162-163; Winfried Ziegler, în „Historia Urbana", Sibiu, VII, nr. 1-2, 1999, p. 207-208; Immo Eberl, în „Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde", Köln-Wien, nr. 2, 1999, p. 295-296; Harald Zimmermann, în „Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters", Bd. 55, nr. 2, 1999, p. 647; Dieter Drotleff, în *KR*, 32 (43), nr. 16 (2499), 24.04.1999; Oliver Velescu, în „Arhitext Design", Bucureşti, VII, nr. 11 (83), noiembrie 1999, p. 44-45; Ion Itu, în „Gazeta de Transilvania", Braşov, anul 162, serie nouă, nr. 3135, 18-19.11.2000.

1221. *Apollonia Hirscher - ein Vorbild für Wirken zum Gemeinwohl* [Apollonia Hirscher - un exemplu de activitate pentru binele obştesc], în *KR*, nr. 9 (2492), an 32 (43), 06.03.1999, p. 3.

1222. *Es ist höchste Zeit! (für die dringende Restaurierung der Befestigungen an der Graft)* [E timpul! (pentru restaurarea urgentă a fortificaţiilor de După Ziduri)], în *KR*, nr. 11 (2494), an 32 (43), 20.04.1999, p. 3.

1223. *Ein Kind der ungarischen Revolution von 1848/1849. 150 Jahre seit dem Erscheinen der Zeitung „Brassói Lap"* [Un copil al Revoluţiei ungare de la 1848-1849. 150 de ani de la apariţia ziarului „Brassói Lap"], în *KR*, nr. 15 (2498), an 32 (43), 17.04.1999, p. 3. (Abgedruckt in „Neue Kronstädter Zeitung", München, 15., Nr. 2, 1999, S. 10; Retipărit în „Neue Kronstädter Zeitung", München, 15., Nr. 2, 1999, p. 10).

1224. *Ausstellung des Kronstädter Stadtarchivs (anläßlich der Tagung des Arbeitskreises für Siebenbürgische Landeskunde)* [Expoziţie la Arhivele Statului Braşov, prilejuită de sesiunea Asociaţiei pentru cunoaşterea Transilvaniei], în *KR*, nr. 20 (2503), an 32 (43), 22.05.1999, p. 3.

1225. *Ein verdienstvoller Historiker. Zum Gedenken an Prof. Dr. Florin Salvan* [Un istoric merituos. În memoria prof. dr. Florin Salvan], în *KR*, nr. 20 (2053), an 32 (43), 22.05.1999, p. 3.

1226. *Contribuţii la istoria culturală a târgului Reghin în a doua jumătate a secolului al XVII-lea* [Beiträge zur Kulturgeschichte des Marktfleckens Regen in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts], în *Reghinul cultural.* Studii şi articole IV. coordonatori dr. Grigore Ploeşteanu şi prof. Marin Şara, Reghin, 1999, p. 40-45.

1227. *Încercare pentru o bibliografie a ediţiilor din străinătate ale operelor umanistului braşovean Johannes Honterus* [Versuch einer Bibliographie der ausländischen Ausgaben der Werke des Kronstädter Humanisten Johannes Honterus], în *Spiritualitate transilvană şi istorie europeană,* editori Iacob Mârza şi Ana Dumitran, Bibliotheca Musei Apulensis X, Alba Iulia, 1999, p. 363-391.

1228. *Aniversare Honterus la Budapesta* [Honterus Gedenk-Ausstellung in Budapest], în „Bună ziua Braşov”, Braşov, nr. 1216, an V, 29.07.1999, p. 9.

1229. *Honterusausstellung in Budapest. Neue Forschungen zum Werk des Kronstädter Humanisten* [Expoziţie Honterus la Biblioteca Naţională din Budapesta. Noi cercetări asupra activităţii umanistului braşovean Johannes Honterus], în *KR*, nr. 30 (2513), an XXXII, 31.07.1999, p. 3.

1230. *Unbekannte Urkunden zur siebenbürgischen Heimatgeschichte. Ein wunderschöner Forschungsaufenthalt in Budapest* [Documente necunoscute despre istoria Transilvaniei. Un sejur rodnic de cercetare la Budapesta], în *KR*, nr. 31 (2514), an XXXII (XLIII), 07.08.1999, p. 3.

1231. *Johannes Honterus, tipograful şi geograful* [Johannes Honterus, der Buchdrucker und Geograph], în *A*, nr. 5 (9), an II, 1999, p. 73-77.

1232. *Honterus-kiállítás Budapesten* [Expoziţie Honterus la Budapesta; Honterusausstellung in Budapest], în *BL*, nr. 500, an IV, 13-19.08.1999, p. 2.

1233. *Auch Historiker denken in die Zukunft. Gespräch mit dem Archivar Gernot Nussbächer* [Şi istoricii se gândesc la viitor. Convorbire cu arhivistul Gernot Nussbächer], în *KR*, nr. 33 (2516), an 32 (43), 21.08.1999, p. 1, 3.

1234. *Johannes Honterus. Sein Leben und Werk im Bild* (Vierte deutsche Auflage) [Johannes Honterus, Viaţa şi opera sa în imagini (ediţia a patra în limba germană)], Hermannnstadt, Demokratisches Forum der Deutschen in Rumänien, 1999, 139 [144] p.

1235. *Johannes Honterus. Viaţa şi opera sa in imagini*, ediţie îmbunătăţită şi adăugită, traducere de Mircea Cornescu, ediţia a doua în limba română] [Johannes Honterus. Sein Leben und Werk in Bildern, verbesserte und erweiterte Auflage, Übersetzung von Mircea Cornescu, 2. Auflage in rumänischer Sprache], Sibiu, Ed. Forumului Democrat al Germanilor din România, 1999, 132 p.

1236. *Aus der urkundlich überlieferten Ortsgeschichte [von Weidenbach] bis zum Ende des 16. Jahrhunderts* [Din istoria localităţii [Ghimbav] până la sfârşitul sec. XVI], în Uwe Konst, *Weidenbach. Eine siebenbürgisch-sächsische Gemeinde im Burzenland*, Mainz, 1999, p. 15-29.

Recenzii: Dietmar Plajer, în *KR*, nr. 47 (2530), 27.11.1999, p. 3.

1237. *Minorităţi naţionale din România. Documente 1931-1938*, vol. 3, coordonat de Ioan Scurtu; redactor Ioana Alexandra Negreanu; culegere de documente întocmită de Daniela Bleoancă, Ioan Dordea, Lia Dragomir..., traducere Margareta Chiva şi Gernot Nussbächer [Die nationalen Minderheiten in Rumänien. Dokumenten in den Jahren 1931-1938, Bd. 3, Koordination von Ioan Scurtu, Redakteur Ioana Alexandra Negreanu, Hsg. Daniela Bleoancă, Ioan Dordea, Lia Dragomir..., Übersetzung von Margareta Chiva şi Gernot Nussbächer], Bucureşti, Arhivele Statului din România, 1999, p. 45-66; 83-90.

1238. *Cercetări arhivistice la Budapesta* [Archivforschungen in Budapest], în „Revista de arhivistică”, Cluj Napoca, tom IV, nr. 1-2, 1998, p. 149-156.

1239. *Die Honterus Sternkarten in Krakau nachgedruckt. Zum Jahrestag des Todes von Johannes Honterus (23 Januar 1549)* [Hărţile cereşti ale lui Honterus, retipărite la Cracovia. La comemorarea morţii lui J. Honterus (23 ianuarie 1549)], în *KR*, nr. 3 (2537), an 33 (44), 22.01.2000, p. 3, 4.

1240. *Vom Büchertisch zur Heimatkunde* (Besprechung von 1. Eva Mârza, *Die Weißenburger rumänische Buchdruckerei 1577-1702*, 2. *Festschrift für Bálint Keserü*, 3. Erzsébet Muckenhaupt, *Die alten Bücher von Csiksomlyó* [Din standul de cărţi despre istoria patriei. (Recenzia lucrărilor: 1. Eva Mârza, *Din istoria tiparului românesc: Tipografia de la Alba Iulia 1577-1702*, 2. *Omagiul prof. Bálint Keserü*, 3. Erzsébet Muckenhaupt, *Despre cărţile vechi din Şumuleu-Ciuc)*], în *KR*, nr. 5 (2539), an 33 (44), 05.02.2000, p. 3.

1241. *Daten zur Geistes- und Kulturgeschichte. Aus Meschendorf vom Ende des 17. Jahrhunderts* [Date din istoria spirituală şi culturală a localităţii Meşendorf (com. Buneşti, jud. Braşov) la sfârşitul sec. XVII], în *KR*, nr. 6 (2540), an 33 (44), 12.02.2000, p. 3.

1242. *Der Kronstädter Landtag von Michael dem Tapferen. Referat für die wissenschaftliche Tagung anläßlich der 400-Jahrfeier des Kronstädter Landtags im alten Rathaus 15. März 2000* [Dieta de la Braşov convocată de Mihai Viteazul. Referat pentru sesiunea ştiinţifică cu prilejul împlinirii a 400 de ani de la Dieta din Braşov în Casa Sfatului la 15 martie 2000], în *KR*, nr. 14 (2548), an 33 (44), 08.04.2000, p. 3.

1243. *Taghell ist die Nacht gelichtet… cui prodest? (Über die Nachtbeleuchtung der Schwarzen Kirche)* [Noapte este iluminată *a giorno*... Cui foloseşte? (Iluminarea nocturnă a Bisericii Negre)], în *ADZ*, nr. 1854, an 8, 27.04.2000, p. 7.

1244. *Audiatur et altera pars: Iluminarea a giorno cui foloseşte?* [Über die Nachtbeleuchtung der Schwarzen Kirche], în „Bună ziua Braşov", Braşov, nr. 1449, an V, 03.05.2000, p. 5.

1245. *Eine Monographie wäre fällig. Urkunden zur Geschichte von Sächsisch-Regen* [Ar fi nevoie de o monografie. Documente despre istoria localităţii Reghin], în *KR*, nr. 16 (2550), an 33 (44), 22.04.2000, p. 3.

1246. *Ein neuer Band des Schriftsteller-Lexikons* (Besprechung von Hermann A. Hienz, Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen, VII. Band H - J, Böhlau Verlag 2000) [Un nou volum al *Lexiconului scriitorilor germani din Transilvania* (Recenzie la cartea lui Hermann A. Hienz, *Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen*, vol. VII)], în *KR*, nr. 19 (2553), an 33 (44), 13.05.2000, p. 2.

1247. *Villa Kertsch. Villa Schuller (in Kronstadt)* [Vila Kertsch. Vila Schuller (din Braşov)], în *KR*, nr. 24 (2558), an 33 (44), 17.06.2000, p. 3.

1248. *Schwarzer und Weißer Turm. Das Rathaus (in Kronstadt)* [Turnul Negru şi Turnul Alb. Casa Sfatului (din Braşov)], în *KR*, nr. 26 (2560), an 33 (44), 01.07.2000, p. 3.

1249. *Geburtsurkunde des Paul Brenndörfer vom 24. Dezember 1513* [Actul de naştere al lui P. Brenndörfer din 24 decembrie 1513], în „Briefe aus Brenndorf", Ansbach, nr. 499, an 25, 2000, p. 29.

1250. *Wichtiges Nachschlagwerk. Zu Arnold Huttmann, Kronstadts medizinisch-pharmazeutische Bibliografie 1530-1930* [O importantă carte de referinţă. O bibliografie a lui Arnold Huttmann despre istoria medicinii şi farmaciei braşovene între 1530-1930], în *KR*, nr. 25 (2559), an 33 (44), 24.06.2000, p. 3.

1251. *Wieder neue Beiträge über Honterus. Ein wunderschöner Forschungsaufenthalt in Budapest und Szeged* [Noi contribuţii despre Honterus. O minunată călătorie de studii la Budapesta şi la Szeged], în *KR*, nr. 33 (2567), an 33 (44), 19.08.2000, p. 3.

1252. *Honterus nyomában Budapesten* [Pe urmele lui Honterus la Budapesta; Auf der Spur von Honterus in Budapest], în *BL*, nr. 554, an IV, 25.08.2000, p. 2.

1253. *Von der ,,terra Nadas" zur ,,villa Nadas". Zur ältesten überlieferten Ortsgeschichte von Nadesch* [De la ,,terra Nadas" la ,,villa Nadas". Din istoria localităţii Nadeş (azi, jud. Mureş)], în *KR*, nr. 37 (2571), an 33 (44), 16.09.2000, p. 3.

1254. *Konskription als Geschichtsquelle. Zur Ortsgeschichte von Meschendorf am Ende des 17. Jahrhunderts* [Conscripţie ca izvor istoric. Despre istoria localităţii Meşendorf (com. Buneşti, jud. Braşov) la sfârşitul sec. XVII], în *KR*, nr. 36 (2570), an 33 (44), 09.09.2000, p. 3.

1255. *Auf Honters Spuren in Klausenburg* [Pe urmele lui Honterus la Cluj], în *KR*, nr. 39 (2573), an 33 (44), 30.09.2000, p. 3.

1256. *Texte von Johannes Honterus in Breslau nachgedruckt* [Texte tipărite de Johannes Honterus la Breslau (Wrocław)], în *KR*, nr. 46 (2580), an 33 (44), 18.11.2000, p. 3.

1257. *Auf neuen Wegen zu neuen Erkenntnissen. Honterus Text 1595 in Frankfurt am Main gedruckt* [Pe drumuri noi către noi cunoştinţe. Texte ale lui Honterus tipărite în 1595 la Frankfurt pe Main], în *KR*, nr. 47 (2581), an 33 (44), 25.11.2000, p. 3.

1258. *Aus Urkunden und Chroniken. Beiträge zur siebenbürgischen Heimatkunde, Fünfter Band* [Din documente şi cronici. Contribuţii la istoria Transilvaniei, vol. 5], Kronstadt, Aldus Verlag, 2000, 308 p.

Recenzii: Dieter Drotleff, în *KR*, nr. 3 (2589), 20.01.2001; Bogdan Florin Popovici, în „Gazeta de Transilvania", Braşov, anul 163, serie nouă, nr. 3271, 8.05.2001; Michael Kroner, în „Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde", Köln-Wien, 25, nr. 1, 2002, p. 135.

1259. Calendar *2001 - Biblioteca Judeţeană „George Barițiu" Braşov,* texte de Gernot Nussbächer despre monumentele Braşovului, pe marginea vechilor cărţi poştale ilustrate [2001 Kreisbibliothek „George Barițiu" Kronstadt – Kalender, Texte von Gernot Nussbächer über Kronstädter Baudenkmäler auf alten Bildpostkarten].

1260. *Dimensiuni europene: Johannes Honterus* [Europäische Dimensionen: Johannes Honterus], în *A*, nr. 9 (25), an III, 2000, p. 34-37.

1261. *Der deutsche Orden im Burzenland. Eine diplomatische Untersuchung von Prof. Dr. Dr. h.c. Harald Zimmermann* (Besprechung) [Ordinul teuton în Ţara Bârsei. O cercetare diplomatică de prof. dr. Harald Zimmermann (Recenzie)], în *KR*, nr. 7 (2593), an 34 845), 17.02.2001, p. 3.

1262. *Hărţi şi planuri preluate de la Biserica Neagră din Braşov* [Karten und Pläne aus dem Archivbestand der Schwarzen Kirche in Kronstadt], în „Cumidava", Braşov, XXII-XXIV, 1998-2000, p. 237-251.

1263. *Der achte Band des Schriftsteller-Lexikons* (Besprechung von Hermann A. Hienz, *Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen, 8. Band K-L*) [Al optulea volum din *Lexiconul scriitorilor germani din Transilvania* (Recenzie)], în *KR*, nr. 13 (2599), an 34 (45), 31.03.2001.

1264. *Diplomatarium Regnense 1228-1585. Contribuţii pentru un corpus de documente privind istoria oraşului Reghin* [Diplomatarium Regnense 1228-1585. Beiträge zu einem Urkundenbuch zur Geschichte der Stadt Sächsisch-Regen], în *Reghinul cultural. Studii şi articole V.* coordonatori dr. Grigore Ploeşteanu şi prof. Marin Şara, Reghin, 2001, p. 15-85.

1265. *Codex Diplomaticus Transsylvania Erdély okmánytár* (Besprechung des von Zsigmond Jakó herausgegebenen Bandes) [Documente privind istoria Transilvaniei I, 1023 - 1300, volum publicat de Zsigmond Jakó (Recenzie)], în *F*, Band 41, nr. 1-2, an 1998, p. 248-249.

1266. *La Budapesta: Cercetări privind istoria Braşovului* [In Budapest: Forschungen zur Geschichte von Kronstadt], în „Gazeta de Transilvania", Braşov, nr. 3328, an 163, serie Nouă, 13.07.2001, p. 6.

1267. *Auf der Suche nach Honterus und Kronstädter Urkunden. Ein neuer Forschungsaufenthalt in Budapest* [În căutarea unor documente despre Honterus şi Braşov. O nouă călătorie de studii la Budapesta], în *KR*, nr. 28 (2614), an 34 (45), 14.07.2001, p. 3.

1268. *Despărţământul Reghin al Astrei 1874-1940*, culegere de documente întocmită de Liviu Boar, studiu introductiv Marin Şara, traducere în limba germană de Gernot Nussbächer [Der siebenbürgische Verein für Rumänische Literatur und die Kultur des rumänischem Volkes (ASTRA) und seine Gebietsabteilung „Astra Reghin", Übersetzung im Deutsch von Gernot Nussbächer], Reghin, 2001, p. 28-29, 34-35, 46-54.

1269. *Brassói helytörténeti kutatások Budapesten* [Cercetări de istorie locală despre Braşov la Budapesta; Kronstädter ortsgeschichtliche Forschungen in Budapest], în *BL*, nr. 605, an IV, 17.08.2001, p. 2.

1270. Ion Dumitraşcu, Mariana Maximescu, *O istorie a Braşovului (din cele mai vechi timpuri până la începutul secolului XX)*, prefaţă de Gernot Nussbächer [Ion Dumitraşcu, Mariana Maximescu, *Eine Geschichte von Kronstadt von den ältesten Zeiten bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts*, Vorwort von Gernot Nussbächer], Braşov, Ed. Phoenix, 2001, p. 5-6.

1271. *Neuerscheinungen: Ioan Sigmirean und Adrian Onofreiu: Istoria judeţului Bistriţa-Năsăud în documente şi texte, Bistriţa 2001* (Besprechung) [Noi apariţii: Ioan Sigmirean şi Adrian Onofreiu,

Istoria judeţului Bistriţa-Năsăud în documente şi texte, Bistriţa, 2001 (Recenzie)], în *KR*, nr. 34 (2620), an 34 (45), 25.08.2001.

1272. *Eine höchst wertvolle Bibliographie* (Buchbesprechung: Régi Magyarországi Nyomtatványok 1636-1655) [O bibliografie extrem de valoroasă (Recenzie la *Régi Magyarországi Nyomtatványok 1636-1655*, Vechi tipărituri din Ungaria)], în *KR*, nr. 35 (2621), an 34 (45), 01.09.2001, p. 3.

1273. *Eine Geschichte von Kronstadt* (Besprechung: Ion Dumitraşcu und Mariana Maximescu, *O istorie a Braşovului*, Braşov 2001) [O istorie a Braşovului (Recenzie la I. Dumitraşcu şi M. Maximescu, *O istorie a Braşovului*, Braşov, 2001)], în *KR*, nr. 35 (2621), an 34 (45), 01.09.2001, p. 3.

1274. *Schriften zur Geschichte des Buchdrucks (*Buchbesprechung: Gedeon Borsa, *Könyvtörténeti írások,* 3.-4. kötet, Budapest, 2000) [Scrieri despre istoria cărţilor (Recenzie Gedeon Borsa, *Könyvtörténeti írasok*, vol. 3-4, Budapesta, 2000)], în *KR*, nr. 35 (2621), an 34 (45), 01.09.2001, p. 3.

1275. *Germanii din judeţul Braşov* [Die Deutschen im Kreis Kronstadt], în *Judeţul Braşov. Album monografic* [Kreis Kronstadt. Monographisches Album], Braşov, Ed. Foton, 2001, p. 62-65.

1276. *Zur Schlacht von Marienburg (1612)* [Despre bătălia de la Feldioara (1612)], în *KR*, nr. 37 (2623), an 34 (45), 15.09.2001, p. 3.

1277. *Scurt istoric al Liceului „J. Honterus". Din istoria Liceului „Johannes Honterus"* [Kurze Geschichte der Honterusschule. Aus der Geschichte der Honterusschule], în „Liceul Honterus Lyzeum, Anuar", 2000-2001, p. 2-3.

1278. *Auf Honters Spuren von M(ünchen) bis MA(nnheim). Neue bibliographische Beiträge zur Honterus-Forschung* [Pe urmele lui Honterus de la München la Mannheim. Noi contribuţii bibliografice la cercetarea personalităţii lui Honterus], în *KR*, nr. 41 (2627), an 34 (45), 13.10.2001, p. 3.

1279. *Neuerscheinung: Zwei Siebenbürger Chronisten aus dem 17. Jahrhundert, erläutert und herausgegeben von Costin Feneşan, Westverlag, Temeswar, 2001* [Noi apariţii: Doi cronicari transilvăneni din sec. XVII, de Costin Feneşan, Ed. De Vest, Timişoara, 2001], în *KR*, nr. 42 (2628), an 34 (45), 20.10.2001, p. 3.

1280. *Johannes Honterus - tipograful şi geograful* [Johannes Honterus - als Buchdrucker und Geograph], în *Academia Română. Memoriile Secţiei de ştiinţe istorice şi arheologice*, seria IV, tomul XXIV, Bucureşti, Ed. Academiei Române, 2001, p. 67-75.

1281. *Semicentenarul Arhivelor Mureşene 1951-2001*, autor Liviu Boar (Rezumatul în limba germană de Gernot Nussbächer) [Die 50-Jahrfeier des Staatsarchivs von Neumarkt am Mieresch/Tg. Mureş, Zusammenfassung in deutscher Sprache von Gernot Nussbächer], Târgu Mureş, 2001, p. 50-51.

1282. *Neuerscheinung: Heimatbuch Katzendorf (Vorbesprechung: Rolf-Dieter Happe: Heimatbuch Katzendorf)* [O nouă apariţie: Monografia comunei Caţa (jud. Braşov), de Rolf-Dieter Happe], în „Siebenbürgische Zeitung", München, nr. 18, an 51, 15.11.2001, p. 20.

1283. *Honterus-Forschung - ein neues Abenteuer* [Cercetări privind pe Honterus - o nouă aventură], în *KR*, nr. 47 (2633), an 34 (45), 24.11.2001, p. 3.

1284. *Honterus-Nachdrucke in Dresden* [Tipărituri honteriene la Dresda], în *KR*, nr. 48 (2634), an 34 (45), 01.12.2001, p. 3.

1285. *Calendar 2002. Biblioteca Judeţeană „George Bariţiu" Braşov*, texte de Gernot Nussbächer despre monumentele Braşovului, pe marginea vechilor cărţi poştale ilustrate [Kalender 2002. Kreisbibliothek „George Bariţiu" Kronstadt, Texte von Gernot Nussbächer über Kronstädter Baudenkmäler auf alten Bildpostkarten].

1286. *Zum Todestag von Johannes Honterus (23. Januar 1549)* [La comemorarea morţii lui Johannes Honterus (23 ianuarie 1549)], în *KR*, nr. 2 (2640), an 35 (46), 12.01.2002, p. 3.

1287. *Aktuelle Übersicht der Honterusforschung. Zum Jahrestag des Todes von Johannes Honterus (23. Januar 1549)* [Privire actuală asupra cercetărilor despre Honterus. Cu prilejul comemorării morţii lui Johannes Honterus (23 ianuarie 1549)], în „Siebenbürgische Zeitung", München, nr. 1, an 52, 15.01.2002, p. 7.

1288. *Kronstädter Gebäude. Schloßbergzeile Nr. 10* [Clădiri braşovene. Str. Mihail Eminescu nr. 10], în *KR*, nr. 5 (2643), an 35 (46), 02.02.2002, p. 2.

1289. *Versuch einer Bibliographie der ausländischen Ausgaben der Werke des Kronstädter Humanisten Johannes Honterus* [Încercare de bibliografie a ediţiilor din străinătate ale operelor umanistului braşovean Johannes Honterus], în *Honterus – Emlékkönyv. Honterus - Festschrift*, Budapest, 2001, p. 150-190.

1290. *Kronstädter Gebäude. Schloßbergzeile Nr. 2* [Clădiri braşovene. Str. Mihail Eminescu nr. 2], în *KR*, nr. 7 (2645), an 35 (46), 16.02.2002, p. 3.

1291. *Der Aufenthalt des deutschen Kaisers und ungarischen Königs Sigismund von Luxemburg in Kronstadt 1427* [Popasul împăratului german şi a regelui maghiar Sigismund de Luxemburg la Braşov în 1427], în *KR*, nr. 10 (2648), an 35 (46), 09.03.2002, p. 3.

1292. *Documente privind istoria oraşului Braşov.* Volumul VIII, fascicolul 2. Annales ecclesiastici 1556 (1531)-1706 (1763), text realizat de Julius Gross, ediţie îngrijită de Gernot Nussbächer, editor Elisabeta Marin, Braşov, Ed. Aldus, Societatea de Studii Transilvane Heidelberg, 2002 = *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt, Achter Band, Heft 2. Annales ecclesiastici 1556 (1531)-1706 (1763)*, bearbeitet von Julius Gross, durchgesehen und ergänzt von Gernot Nussbächer, herausgegeben von Elisabeta Marin, Kronstadt, Aldus Verlag, Arbeitkreis für Siebenbürgische Landeskunde e. V. Heidelberg, 2002, 528 p.

1293. *Honterus-Festschrift aus Budapest* [Un volum omagial despre Honterus apărut la Budapesta], în *KR*, nr. 13 (2651), an 35 (46), 30.03.2002, p. 3.

1294. *Wertvoller Beitrag zur Honterusliteratur. Budapester Festschrift dokumentiert wissenschaftliche Tagung und Ausstellung anläßlich des 450-jährigen Todestages von Johannes Honterus* [Contribuţii valoroase privind literatura despre Honterus. Un volum din Budapesta despre sesiunea ştiinţifică şi expoziţia organizată la 450 de ani de la moartea lui Honterus], în „Siebenbürgische Zeitung", München, nr. 5, an 52, 31.03.2002, p. 7.

1295. *Eine verdienstvolle Kulturtat. „Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt", Achter Band, Heft 2 im Kronstädter Aldus-Verlag erschienen* [Un act cultural merituos. A apărut volumul VIII, fascicolul 2, din „Documente privind istoria oraşului Braşov", Editura Aldus Braşov], în *KR*, nr. 17 (2655), an 35 (46), 27.04.2002.

1296. *Taten und Gestalten. Bilder aus der Vergangenheit der Rumäniendeutschen*, besorgt und eingeleitet von Dieter Drotleff [Fapte şi figuri. Imagini din trecutul germanilor din România, vol. II], Hermannstadt, Hora Verlag, 2002 (Beiträge von Gernot Nussbächer S. 9-12, 20-23, 27-32, 42-45; Contribuţii de Gernot Nussbächer la p. 9-12, 20-23, 27-32, 42-45).

1297. *Die zweite Kronstädter Papiermühle im 18. Jahrhundert* [Cea de-a doua moară de hârtie din Braşov în sec. XVIII], în *KR*, nr. 19 (2655), an 36 (45), 11.05.2002.

1298. *Endlich, aber doch! Der zweite Band von „Taten und Gestalten" erschienen* (Besprechung) [În sfârşit a apărut al doilea volum din „Fapte şi figuri" (recenzie)], în *KR*, nr. 24 (2661), an 36 (45), 15.06.2002, p. 3.

1299. *625 Jahre Törzburg* [625 de ani de istorie a localităţii Bran (jud. Braşov)], în *KR*, nr. 25 (2662), an 36 (45), 22.06.2002, p. 3.

1300. *Neuerscheinung zur Heimatkunde. Johannes Sommer in deutscher Übersetzung* (Besprechung) [Noi apariţii de istorie locală: Johannes Sommer în traducere germană (recenzie)], în *KR*, nr. 27 (2664), an 35 (46), 06.07.2002, p. 3.

1301. *Neuerscheinung zur Heimatkunde. Siebenbürger unter dem Einfluß von Halle und dem radikalen Pietismus* [Noi apariţii despre istoria locală. Influenţa centrului Halle şi a pietismului radical asupra transilvănenilor (Recenzie a unei cărţi de Zsuzsa Font)], în *KR*, nr. 30 (2667), an 35 (46), 27.07.2002, p. 3. **(**Abgedruckt auch in ,,Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde", 26. (97), Heft 1, 2003, S. 131. Retipărit în ,,Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde", 26. (97), Heft1, 2003, p. 131).

1302. *Graftbastei in neuer Pracht* [Bastionul Graft (din Braşov) într-o nouă strălucire], în *KR*, nr. 32 (2669), an 36 (46), 10.08.2002, p. 3.

1303. *Caietele Corona. Contribuţii la istoria Braşovului*, Caietul 1, [Corona-Hefte. Beiträge zur Geschichte von Kronstadt, Heft 1] Braşov, Ed. Aldus, 2002, 52 p.

Recenzii: Ruxandra Nazare, în „Gazeta de Transilvania", nr. 3699, 28-29.09.2002; Dieter Drotleff, în *KR*, 35 (46), nr. 39 (2677), 28.09.2002; Ruxandra Nazare, „Informaţii privind istoria oraşelor*",* Sibiu, nr. 107, sept.-oct. 2002.

1304. *Törzburger Lebensbilder* (Besprechung des Bandes von Emil Stoian, *Portrete din Bran*, Braşov, 2002) [Portrete din Bran (Recenzie a volumului lui Emil Stoian, *Portrete din Bran*, Braşov, 2002)], în *KR*, nr. 37 (2675), an 35 (46), 14.09.2002, p. 3.

1305. *Liceul teoretic - Theoretisches Lyzeum Johannes Honterus*, Kronstadt, Aldus Verlag, 2002, 53 [54] p.

Recenzii: Dieter Drotleff, în *KR*, nr. 39 (2677) din 28.09.2002.

1306. *Din istoria liceului „Johannes Honterus" (II)* [Aus der Geschichte der Honterusschule (II)], în *Liceul Honterus Lyzeum Anuar 2001-2002 Jahrbuch*, Braşov-Kronstadt, 2002, p. 2-3.

1307. *Die älteste Matrikel der Honterusschule in Kronstadt. Ein Forschungsbericht* [Cea mai veche matricolă a gimnaziului Honterus din Braşov. Un raport de cercetare], în *KR*, nr. 39 (2677), an 35 (46), 28.09.2002, p. 3.

1308. *Das Schnurgäßchen* [Strada Sforii (din Braşov)], în *KR*, nr. 44 (2682), an 35 (46), 02.11.2002, p.1.

1309. *Urkunden zur Geschichte der Heldenburg* [Documente despre istoria cetăţii Hălchiu-Crizbav (jud. Braşov)], în *KR*, nr. 49 (2687), an 35 (46), 07.12.2002, p. 3.

1310. *Beiträge zur Honterus-Forschung 1966-1989* [Contribuţii la cercetările privind pe Honterus 1966-1989], Kronstadt, Aldus Verlag, 2003, 271 [272] p.

Recenzii: Dieter Drotleff, în *KR*, nr. 4 (2694), 25.01.2003, p. 3.

1311. *Neuerscheinung zur Heimatkunde* (Buchbesprechung) [Noi apariţii despre istoria Transilvaniei (Recenzie la lucrarea lui Corneliu Mihai Lungu, *Relaţiile româno-austro-ungare 1875-1900*, Bucureşti, Ed. Silex, 2002)], în *KR*, nr. 51 (2689), an 35 (46), 21.12.2002, p. 3.

1312. *Diplomatarium Regnense 1228-1585 (completări)* [Diplomatarium Regnense 1228-1585 - Ergänzungen], în *Reghinul cultural. Studii şi articole VI*, coordonatori dr. Grigore Ploeşteanu şi prof. Marin Şara, Reghin, 2002, p. 27-39.

1313. *Stenner, Friedrich Wilhelm, Stadtarchivar, Lokalhistoriker* [Stenner, Friedrich Wilhelm - arhivar şi istoric al oraşului], în *Ostdeutsche Gedenktage 2001-2002. Persönlichkeiten und Historische Ereignisse*, Bonn, 2003, p. 102-106.

1314. *Der große Stadtbrand von Schäßburg 1676* [Marele incendiu al oraşului Sighişoara din 1676], în *Ostdeutsche Gedenktage 2001-2002. Persönlichkeiten und Historische Ereignisse*, Bonn, 2003, p. 324-328.

1315. *1377 Der Bau der Törzburg* [1377 - construcţia cetăţii Bran], în *Ostdeutsche Gedenktage 2001-2002. Persönlichkeiten und Historische Ereignisse*, Bonn, 2003, p. 354-360.

1316. *1427 König Sigismund von Luxemburg weilt in Kronstadt* [Regele Sigismund de Luxemburg a poposit la Braşov în anul 1427], în *Ostdeutsche Gedenktage 2001-2002. Persönlichkeiten und Historische Ereignisse*, Bonn, 2003, p. 360-367.

1317. *Heltau. Geschichte und Kultur einer siebenbürgisch-sächsischen Gemeinschaft*, Hrsg. Dr. Konrad Gündisch (Zeittafel von Gernot Nussbächer, Karl Drotleff, Konrad Gündisch) [Cisnădie. Istoria şi cultura unei localităţi din Transilvania, coord. Dr. Konrad Gündisch (Cronologie oraşului de Gernot Nussbächer, Karl Drotleff, Konrad Gündisch], Karlsruhe, 2002, p. 712-716.

1318. *Forschungsreise und nicht nur… (Reise nach Ungarn, Wien und Stuttgart)* [Călătorie de cercetare şi nu numai în Ungaria, la Viena şi Stuttgart], în *KR*, nr. 29 (2719), an 36 (47), 19.07.2003, p. 2.

1319. *Neuerscheinung zur Heimatkunde. Ostdeutsche Gedenktage 2001-2002. Persönlichkeiten und Historische Ereignisse* [Noi apariţii despre istoria Transilvaniei (Recenzia volumului despre Aniversări germane din răsărit 2001-2002)], în *KR*, nr. 29 (2719), an 36 (47), 19.07.2003, p. 3.

1320. *Caietele Corona. Contribuţii la istoria Braşovului*, Caietul 2 [Corona-Hefte. Beiträge zur Geschichte von Kronstadt, Heft 2] Braşov, Ed. Aldus, 2003, 55 [56] p.

Recenzii: Ruxandra Nazare, în „Informaţii privind istoria oraşelor*”*, Sibiu, nr. 112, 09.10.2003.

1321. *Der Beitrag von Gedeon Borsa zur Honterus-Forschung* [Contribuţia lui Gedeon Borsa la cercetările despre Honterus], în *Fata Libelli. A nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntésére írtak barátai és tanítványai*, Hrsg. P. Vásárhelyi Judit, Budapest, 2003, p. 77-82.

1322. *Încercare de cronologie a oraşului Braşov* [Versuch einer Chronologie von Kronstadt], în Dana Jenei, Anca Maria Zamfir, Gruia Hilohi, Gernot Nussbächer, *Scurtă istorie ilustrată a evoluţiei urbane*, Braşov, 2003, p. 33-35.

Recenzie: Bucur Tudoran (= I. Cătălui), în „Putere pentru Braşov”, Braşov, anul I, nr. 1, mai 2004, p. 7.

1323. *Der Beitrag von Gedeon Borsa zur Honterus-Forschung* [Contribuţia lui Gedeon Borsa la cercetările despre Honterus], în *KR*, nr. 46 (2736), an 36 (47), 15.11.2003, p. 3.

1324. *Quellen zur Geschichte des Stadt Hermannstadt. Zweiter Band. Handel und Gewerbe in Hermannstadt und in den Sieben Stühlen 1224-1579* (Besprechung) [Izvoare ale istoriei oraşului Sibiu (Recenzie)], în *KR*, nr. 47 (2737), an 36 (47), 22.11.2003, p. 3.

1325. *Alt Kronstädter Kalender 2004. Die Texte geschrieben von Gernot Nussbächer* [*Vechiul Braşov - Calendar 2004*, texte de Gernot Nussbächer], Kronstadt, Aldus Verlag.

Recenzii: Dieter Drotleff, în *KR*, nr. 49 (2739), 6.12.2003.

1326. *Calendar 2004 Braşovul vechi*, texte scrise de Gernot Nussbächer [Alt Kronstädter Kalender 2004, Texte von Gernot Nussbächer], Braşov, Ed. Aldus.

1327. *Din istoria liceului „Johannes Honterus”(III). Date din istoria Liceului „Johannes Honterus“ din Braşov* [Aus der Geschichte der Honterusschule (III). Daten zur Geschichte des Honterus-Lyzeums in Kronstadt; Rektoren an der Schule des Honterus von den Anfängen bis 1948. Direktoren der Honterusschule nach 1948], în *Liceul Honterus Lyzeum. Anuar 2002-2003 Jahrbuch,* p. 2-8.

1328. *„Stundenmacher“ in Schäßburg im 16. Jahrhundert* [Ceasornicari din Sighişoara în sec. XVI], în *KR*, nr. 3 (2745), an 37 (48), 17.01.2004, p. 3.

1329. *Ein Pionier der Heimatkunde. 150 Jahre seit der Geburt von Emil Sigerus (19. Februar 1854 - 25. März 1947)* [Un pionier al istoriei locale. 150 de ani de la naşterea lui Emil Sigerus], în *KR*, nr. 8 (2750), an 37 (48), 21.02.2004, p. 3.

1330. *Ein Polyhistor der Siebenbürger Sachsen: Adolf Schullerus (7. März 1864 - 28. Januar 1928)* [Un polihistor al saşilor transilvăneni: Adolf Schullerus (7 martie 1864 - 28 ianuarie 1928)], în *KR*, nr. 11 (2753), an 37 (48), 13.03.2004, p. 3.

1331. *Das Verzeichnis der Privilegien des Burzenländer Kapitels aus dem Jahre 1493* [Lista privilegiilor Capitlului Ţării Bârsei din anul 1493], în *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*, Kolozsvár, 2003, p. 411-416.

1332. *Revoluţia de la 1848-1849 în zona regimentului grăniceresc năsăudean. Contribuţii istorice şi demografice*, autori Ioan Bolovan, Adrian Onofreiu (Traducerea unor documente de Gernot Nussbächer) [, Die Revolution von 1848 - 1849 auf dem Gebiete des Naszoder Grenzregimentes. Geschichtliche und demographische Beiträge, Autoren Ioan Bolovan, Adrian Onofreiu (Übersetzung einiger Dokumente von Gernot Nussbächer)], Cluj Napoca, 2003, p. 70, 77-78, 87-90, 92-93, 106-107, 135-137.

1333. *Districtul Năsăud 1861-1876. Contribuţii documentare*, autori Simion Lupşan şi Adrian Onofreiu, cuvânt înainte prof. Simion Retegan (Traduceri din limba germană de Gernot Nussbächer) [Der Naszoder Distrikt 1861-1876. Dokumente, Autoren Simion Lupşan şi Adrian Onofreiu, Vorwort prof. Simion Retegan (Übersetzung einiger Dokumente von Gernot Nussbächer)], Năsăud, 2003, p. 75-92, 97-101.

1334. *Arta aurarilor din Transilvania (sec. XIV-XIX)*, autor Gheorghe Mitran, rezumat în limba germană de Gernot Nussbächer [*Aus dem Schaffen der Siebenbürgischen Goldschmiede*, von Gheorghe Mitran (Übersetzung der Zusammenfassung von Gernot Nussbächer)], Braşov, 2003, p. 206-209.

1335. *Führer durch die Schwarze Kirche in Kronstadt* [Ghid prin Biserica Neagră din Braşov], Kronstadt, Aldus Verlag, 2004, 20 p.

Recenzii: Dieter Drotleff, în *KR*, nr. 18 (2760), 1.05.2004, p. 3.

1336. *Das Kirchenregister von Petersberg (1580)* [Registrul bisericesc de la Sânpetru (jud. Braşov) din anul 1580], în *KR*, nr. 16 (2758), an 37 (48), 17.04.2004, p. 3.

1337. *Neuerscheinungen zur Heimatkunde* [Noutăţi privind istoria locală 1. Gheorghe Mitran, Arta aurarilor din Transilvania; 2. Omagiu Kiss András; 3. Ioan Bolovan, Adrian Onofreiu, Revoluţia de la 1848–1849 în zona regimentului grăniceresc năsăudean; 4. Simon Lupşan, Adrian Onofreiu, Districtul Năsăud 1861 -1876], în *KR*, nr. 37 (48), an 18 (2760), 01.05.2004.

1338. *Documente privind istoria oraşului Reghin în arhiva Bisericii Negre Braşov*, în *Reghinul cultural. Studii şi articole VII*, coordonatori dr. Grigore Ploeşteanu şi prof. Marin Şara, Reghin, 2004, p. 20-27.

1339. *Feronerie braşoveană secolele XV-XIX*, autor Dorina Negulici, text în limba germană de Gernot Nussbächer [Kronstädter Eisenarbeiten an Bauwerken im 15.-16. Jh., von Dorina Negulici, Text in deutscher Sprache von Gernot Nussbächer], Braşov, Ed. Ecran Magazin, 2003, p. I-XXXIV.

1340. *Biserica Neagră din Braşov* [Die Schwarze Kirche in Kronstadt], Braşov, Ed. Aldus, 2004, 24 p.

INDICE

administraţie — 294, 344, 384, 437, 450, 456, 469, 554, 666, 689, 702, 773, 775, 863, 1021, 1065, 1144, 1201, 1216; castelanii Branului, 344; centurii, 165, 294; comitele secuilor, 934; decurii, 165, 456; Dieta, 244, 566, 594, 943, 1020, 1242; Diploma andreană, 694; Diploma leopoldină, 614, 896, 1021; greavii, 18, 568, 570, 632, 868; jude regal, 884, 1023; impozite, 469, 793, 813, 816, 951, 986, 1014, 1106; posesiunile oraşului Braşov, 351, 368, 371, 497; primari ai Braşovului, 746, 1216; regulamentul de apărare al Braşovului, 893; sândele, 238; sigiliu, 666, 851, 876; statutul din 1582, 54, 83; statut local, 46; statutele municipale ale saşilor din Transilvania, 550, 551, 592, 774; statut orăşenesc, 437; vecinătăţi, 369.

Adrian, Victor — 94, 95.

Agârbiciu, com. Axente Sever, jud. Sibiu — 729, 876.

Agnita, jud. Sibiu — 406, 431, 445, 658.

Aiud, jud. Cluj — 975.

Alba Iulia — 553, 594, 747, 779, 815, 1006.

Albrich, Johann — 506, 766.

Alma Vii, jud. Sibiu — 423.

almanah — 683.

Alţâna, jud. Sibiu — 609, 876, 1062, 1258.

Ambrosius, Hanneliese — 646, 730.

Amnaş, com. Sălişte, jud. Sibiu — 856, 903.

Apold, jud.Mureş — 868.

Apoldul de Jos, jud. Sibiu — 1052, 1053, 1258.

Apoldul de Sus, jud. Sibiu — 520, 737, 876, 905, 965, 1075.

Apoş, com. Bârghiş, jud. Sibiu — 761, 876.

Arad — 652.

Archita, com. Vânători, jud. Mureş,-632.

Ardeal — 646.

arhitectură — 253, 378, 439, 553, 699, 744, 835, 836, 873, 960, 1209; Bartolomeu, 540, 608, 1217, 1258; bastioane din Braşov, 670, 1209, 1216; Bastionul aurarilor, 436, 1303; Bastionul Curelarilor, 277, 1209, 1303, 296; Bastionul Fierarilor, 263, 265, 556, 1209, 1303; Bastionul Funarilor, 357, 1209; Bastionul Graft, 540, 1302; Bastionul Măcelarilor, 272; Bastionul Postăvarilor, 2, 340, 540; Bastionul Ţesătorilor, 540, 830, 1209; biserică sală, 1010; Casa Sfatului, 399, 404, 407, 415, 540, 658, 1143, 1209, 1248; case din Şchei, 540; clădirile Braşovului, 1288, 1290; curte interioară, 540; După Ziduri, 270, 278, 315, 1209, 1222, 1302, 1303; ferestre romanice, 109; fortificaţii, 150, 179, 242, 296, 270, 311, 340, 670, 574, 684, 876, 893, 1209, 1216, 1222, 1303; Casa parohială evanghelică Braşov, 1019; monumente, 60, 63, 90, 540, 947, 1209, 1216, 1222, 1247, 1248, 1303; piatră de mormânt, 533, 1007; Piaţa Sfatului, 407; planul Braşovului, 1107; planul Prejmerului, 1186; porţile Braşovului, 17, 253; Poarta Ecaterinei, 185, 279, 540, 1209; Poarta Neagră, 453; Poarta Străzii Porţii, 321, 323, 441, 1303; Poarta Străzii Vămii, 276, 1303; Poarta Şchei (Străzii Orfanilor), 312, 1209; Poarta Târgului Cailor, 225, 268, 1303; Promenada de sub Tâmpa, 378; străzi din Braşov, 543; Strada Neagră, 347, 453, 1303; Strada Porţii, 707; Strada Sforii, 169, 233, 540, 1308; strada „Baiergas" din Sighişoara, 785; toc de uşă din piatră, 707; turnuri de biserică: 7, 150, 1030, 1056; turnuri din Braşov: 574; Turnul Alb, 275, 1248, 1303; Turnul aurarilor, 436; Turnul Negru, 267, 1209, 1303, 887, 888, 1248; Turnul pulberăriei, 1188; turnuri din Sighişoara: Turnul aurarilor, 26, 242; Turnul bărbierilor, 410; Turnul blănarilor sau cojocarilor, 388; Turnul cizmarilor, 247, 833; Turnul dogarilor, 696; Turnul fierarilor, 336; Turnul măcelarilor, 272; turnuri din Mediaş: Turnul frânghierilor, 834; Turnul străzii fierarilor, 829; Ţarcul croitorilor, 906; Ţarcul cizmarilor, 340; vile din Braşov: Vila Kertsch, 1247; Vila Schuller, 1247.

arhivistică — 25, 35, 40, 66, 80, 86, 90, 103, 114, 118, 120, 121, 128, 136, 160, 163, 166, 172, 228, 240, 295, 346, 374, 397, 472, 501, 537, 658, 721, 766, 883, 917, 920, 959, 1002, 1012, 1035, 1087, 1111, 1112, 1118, 1125, 1133, 1137-1141, 1145, 1146, 1193, 1218, 1224, 1230, 1238, 1262, 1313, 1318, 1338.

Armbruster, Adolf — 248, 373.

artă plastică — altar, 655; pictură, 14, 67, 87, 591, 687, 688, 757; picturi murale, 232, 266, 1026; reprezentări grafice, 444; tablou, 14, 87, 688, 757.

Arz, Gustav — 1067, 1121.

Asociaţia de întrajutorare a tipografilor braşoveni — 273, 274, 658.
astronomie — comete, 204, 682; Luna, 153.
Aţel, jud.Sibiu — 18, 32, 152, 243, 261, 450, 546, 1084, 1136, 1258.
Augsburg — 135.
Avram, Mircea — 174, 413.
Avrig, jud. Sibiu — 83, 450, 775, 1001.
Axente Sever, jud. Sibiu — 617, 876.
Baia Mare — 1167.
Baier, Hannelore — 648.
Baiulescu, Gheorghe — 746.
Bakó Géza — 125, 165, 220, 284, 294, 384, 446, 552.
Banat — 631.
Bánffi J. — 99.
Barasu — 23, 134, 527.
Barbu, George — 12.
Bariţiu, George — 752, 754, 876.
Barth, Hans — 590.
Basel — 209, 650, 703, 825.
Báthory Gabriel — 34.
Batoş, jud. Mureş — 1005.
Baussnern von — familia ~, 99.
Bazna, jud. Sibiu — 403, 982, 1144, 1258.
Băgaciu, jud. Mureş — 958, 1258.
Bălcaciu, com. Jidvei, jud. Alba — 922, 1008, 1258.
Bărcut, com. Şoarş, jud. Braşov — 909.
Bârghiş, jud. Sibiu — 1104.
Bârsănescu, Florela — 390.
Bârsănescu, Ştefan — 390.
Beia, com. Caţa, jud. Braşov — 593, 876, 1098, 1258.
Beldi, Petrus — 1073.
Beldiman, V. — 127.
Benkner, Johann — 468, 596, 810.
Berger, Albert — 160.
Berger, Jerg — 157.
Berghin, jud. Alba — 990, 1113, 1258.
Bergler, Stephan — 503, 596.
bibliografie — 118, 259, 420, 627, 844, 1100, 1227, 1250, 1289.
biblioteca lui Honterus — 211, 325, 650.
Biertan, jud. Sibiu — 444, 558, 560, 1082, 1083, 1086.
Binder, Paul — 23, 28, 45, 111, 125, 158, 535, 790, 1049, 1058-1060.
biserica — ,,Biserica Albă" din Braşov, 342; ~ de pe Deal din Sighişoara, 580; ~ evanghelică din Caţa, jud. Braşov, 109; ~ evanghelică din Făgăraş, 612; ~ din Sânpetru, jud. Braşov, 1056, 1336; ~ evanghelică din Şcheii Braşovului, 1024, 1025; ~ leproşilor din Sighişoara, 143; ~ Neagră din Braşov, 1, 53, 94, 95, 232, 266, 342, 540, 817, 831, 1158, 1174, 1178, 1209, 1243, 1244, 1262, 1335, 1338, 1340; ~ Sf. Martin din Braşov, 1047, 1050, 1071, 1088.
biserici cetăţi — 4, 30, 58, 145, 152, 177, 516, 581, 1026, 1085.
biserici fortificate — 1159.
Bistriţa — 35, 107, 128, 160, 166, 398, 444, 805, 976, 1011, 1016, 1217.
Blaj — 636, 763.
Blücher, Gebhard — 104, 105, 111, 119, 125, 156, 158, 198, 353, 585, 658, 775, 787, 799.
Boarta, com. Şeica Mare, jud. Sibiu — 1003, 1077, 1078.
Bod, jud. Braşov — 302, 450, 898, 967, 1066.
Boian, com. Bazna, jud. Sibiu — 1129, 1258.
Bordeianu, Mihai D. — 390.
Borsa Gedeon — 183, 1160, 1161, 1212, 1274, 1321, 1323.
Boz, com. Doştat, jud. Alba — 1126.
Bradu, com. Avrig, jud. Sibiu — 767, 1132, 1258.
Bran, jud. Braşov — 326, 344, 349, 351, 371, 444, 450, 713, 714, 775, 1006, 1299, 1315, 1320.
Braşov — 2, 9, 12, 20, 23, 35, 44, 53, 60, 66, 72, 74, 85, 87, 88, 93, 96, 97, 101, 113, 114, 117, 124, 131, 134, 141, 144, 153, 166, 169, 178, 220, 225, 232, 241, 244, 263, 264-268, 270, 275-283, 285, 291, 296, 300, 301, 308, 311, 312, 315, 321, 323, 329, 340, 342, 347, 351, 357, 358, 362, 368, 371, 374, 378, 384, 398-400, 404, 407, 415, 419, 428, 432, 436, 441, 442, 444, 445, 450, 452, 453, 464, 492, 494, 497, 509, 519, 527, 540, 541, 543, 560, 574, 577, 625-627, 633-635, 653, 666, 667, 670, 671, 675, 679, 680, 684, 686, 688, 690, 699, 707, 710-712, 716, 719, 721, 731, 732, 735, 738, 740, 742, 744, 746, 748, 775, 784, 786, 789, 793, 794, 801, 803, 806-809, 814, 817, 818, 828, 830, 835-838, 844, 848, 855, 873, 876, 883, 887, 893, 902, 906, 915, 916, 918, 923, 940, 946, 947, 960, 1012, 1019, 1021, 1034, 1047, 1065, 1071, 1087, 1088, 1107, 1101, 1123, 1125, 1127, 1133, 1137-1141, 1143, 1148, 1149, 1157, 1158, 1174, 1178, 1188, 1201, 1209, 1211, 1216, 1217, 1219, 1220, 1242, 1266, 1267, 1269, 1270, 1277, 1288, 1290-1292, 1295, 1297, 1303, 1306, 1313, 1316, 1320, 1322, 1325-1327, 1335.
Brateiu, jud. Sibiu — 563, 566, 1021.

Brădeni, jud. Sibiu — 534.
Brăila — 93.
Brătescu, G. — 364, 370, 499, 578, 627, 690.
Brâncoveanu, Constantin — 801, 803, 806, 814, 826, 876.
Brâncoveanu, Ştefan — 127.
breasla — 64, 135, 334, 431, 450, 548, 671, 679, 680, 775, 819, 1021; ~ arcarilor, 117; ~ bărbierilor, 364, 499, 690, 807, 808; ~ butnarilor, 32, 122, 396, 450; ~ cizmarilor, 833; ~ dogarilor, 698; ~ dulgherilor, 700; ~ făurarilor de seceri, 16, 33, 61, 217, 380, 450, 658; ~ fierarilor, 829; ~ frânghierilor, 834; ~ olarilor, 100, 450, 733, 876; ~ pasmantarilor, 350; ~ pânzarilor, 1101; ~ pielarilor albi, 797; ~ pielarilor sau tăbăcarilor, 471; ~ rotarilor, 1166; ~ ţesătorilor, 82, 217, 417, 450, 720, 772, 780; ~ zidarilor, 710, 715; statut de ~, 733, 772.
Brenndörfer, Paul — 1249.
Breslau — 1256.
Bruiu, jud. Sibiu — 762, 876.
Bucegi — 31.
Bucureşti — 168, 184, 192, 234, 450, 775.
Budapesta — 1204-1207, 1228-1230, 1232, 1238, 1251, 1252, 1266, 1267, 1269, 1293, 1294.
Budila, jud. Braşov — 994, 995.
Buia, com. Şeica Mare, jud. Sibiu — 1102.
Bunești, jud. Braşov — 331, 658, 895.
Bungard, comuna Şelimbăr, jud. Sibiu — 394, 658.
Buzd, com. Brateiu, jud. Sibiu — 765.
calamităţi — cutremure, 308, 450, 775; incendii, 137, 147, 262, 611, 809, 818, 957, 1051, 1314; lăcuste, 316.
calendare — 20-22, 70, 73, 98, 115, 116, 131, 144, 153, 164, 358, 359, 361, 400, 413,491, 683, 1149, 1285, 1259, 1325, 1326.
Capela Sf. Martin din Braşov — 1071, 1088.
Capesius, Bernhard — 89.
Capini, Martin — 19.
Capitlul Ţării Bârsei — 1019, 1292, 1331.
Caraş-Severin — 662.
Carintia — 1101.
cartografie — 405, 435, 528, 536, 790, 820, 930, 1103, 1107, 1108, 1177, 1231, 1239, 1262, 1280.
Casa generală de economii Braşov — 675.
Casina Română — 681.
Caşolţ, com. Roşia, jud. Sibiu — 777, 1106, 1258.
Caţa, jud. Braşov — 27, 65, 109, 150, 450, 629, 876, 1114, 1258, 1282.
Cavalerii Teutoni — 151, 284, 446, 1261.
Căliman, Valeria — 790, 802, 1120.
Câlnic, jud. Alba — 6, 641, 791, 876.
Câmpeni, jud. Alba — 414.
Cârţa, jud. Sibiu,-36, 200, 987, 1040, 1258.
Cenade, jud. Alba — 999.
cetate — Cetatea Bran, 351; ~ Braşovia, 3, 812, 670, 947, 1209, 1303; ~ cavalerilor teutoni, 151, 284, 446; ~ de pe Dealul Cetăţuia, 492, 494, 540, 670, 1209; ~ Făgăraşului, 249, 250; ~ Şprenghi, 670.
cetăţi ţărăneşti — 5, 6, 15, 129, 161, 524.
Chirpăr, jud. Sibiu — 857.
Chiţimia, I. C. — 401.
Cincşor, com. Voila, jud. Braşov — 1045, 1258.
Cincu, jud. Braşov — 230, 316, 392, 396, 431, 654, 658, 870, 899.
Cincu, Monica — 721, 763.
Cisnădie, jud. Sibiu — 4, 7, 10, 16, 30, 33, 37, 43, 49, 56, 82, 100, 145, 147, 217, 292, 352, 380, 450, 485, 510, 595, 658, 985, 1043, 1258, 1317.
Cisnădioara, jud. Sibiu — 30, 122, 444, 450, 987, 1116.
Cloaşterf, com. Saschiz, jud. Mureş — 768.
Cluj — 11, 13, 155, 159, 166, 204, 354, 398, 450, 811, 1255.
Cobor, jud. Braşov — 425.
Codlea, jud. Braşov — 34, 38, 607, 698, 723, 780, 860, 912, 981, 1021, 1164, 1166, 1258.
Colonizare — 165, 294, 402, 564, 691.
comerţ — 72, 135, 337, 368, 438, 626, 664, 686, 719, 794, privilegii comerciale, 88, 712, 716; târguri, 532, 788, 965; Camera de comerţ şi industrie Braşov, 625.
Conradi, Conradus — 841.
Copşa Mare, jud. Sibiu — 576, 579, 876.
Copşa Mică, jud. Sibiu — 984, 1258.
Coresi — 111, 124, 142, 148, 149, 155, 158, 477, 479, 495, 508, 541, 601, 693, 756, 775, 876, 900.
Cornea, Lucian — 366.
Cornescu, Mircea — 234, 245, 259, 327, 1235.
Corona — 134, 220, 527, 653.
Corvin, Matia — 325, 846-848, 1021.
Cracovia — 186, 409, 445, 631, 805, 1079.
Creta — 677.
Cristian, jud. Braşov — 61, 418, 548, 658, 914, 964, 1090, 1115.
Cristian, jud. Sibiu — 642, 822, 876.
Cristianul Mare — 79.
Criţ, com Bunești, jud. Braşov — 919, 966.

Crizbav, jud. Braşov — 1309.
Croner, Daniel — 842, 843.
cronologie — 49, 256, 444, 726, 1127, 1216, 1219, 1303, 1317, 1320, 1322.
Cruceburg — 151, 284, 450.
Cund, com. Bahnea, jud. Mure ş — 1190, 1191, 1258.
Curciu, comuna Dârlos, jud. Sibiu — 689.
Dacia (antică) — 333, 338, 658, 775.
Dacia, com. Jibert, jud. Braşov — 440, 658, 775.
Daia, com. Apold, jud. Mureş — 531, 997.
Daia, jud. Sibiu — 456.
Dancu, Iuliana (Dancu-Fabritius, Juliana) — 145, 516.
Daneş, jud. Mureş — 46, 355, 450.
Dârlos, jud. Sibiu — 621, 876.
Dealul Frumos, jud. Sibiu — 979.
Dealul Turcului din Sighişoara — 739.
Decsi Czimor János — 22.
Demény Lajos — 28, 45, 158, 755.
Demény Lidia — 755.
demografie — 466, 877, 898, 935, 1014, 1090, 1254.
Dima, Alexandru — 401.
Dobârca, com. Miercurea Sibiului, jud. Sibiu — 511, 658.
documentare — 897, 936, 1118, 1318.
Domald, jud. Mureş — 1080.
Drăguţ, Vasile — 57
Drăuşeni, com. Caţa, jud. Braşov — 889, 1258.
Dresda — 228, 1284.
Drotleff, Dieter — 513, 596.
Dubowy, Erich — 8.
Dumbrăveni, jud. Sibiu — 573.
Dumbrăviţa, jud. Braşov — 853.
Dumitraşcu, Ion — 1270, 1273.
Dunăreanu, Elena — 174.
Dupuş, com. Aţel, jud. Sibiu — 749, 1021.
Eder, J. K — 106.
editare de documente — 163, 239, 917.
ediţii de documente — 163, 239, 246, 255, 314, 372, 373, 383, 451, 462, 639, 640, 647, 718, 745, 890, 1199, 1220, 1292, 1295.
Eichhorn, Albert — 125.
Eisenburger, Martin — 489, 596, 840.
Eliade, Mircea — 918.
Elveţia — 209.
Eminescu, Mihai — 844.
Engelmann, Gerhard — 405, 536.
Etzelburg — 724.
ex-libris — 99, 106, 127, 167, 223.
Făgăraş, jud. Braşov — 154, 510, 562, 612, 658, 891, 927.
Feldioara, jud. Braşov — 151, 161, 422, 450, 569, 658, 771, 775, 859, 986, 1276.
Felmer, com. Şoarş, jud. Braşov — 488.
Felmer, Martin — 248, 498.
Feneşan, Costin — 1279.
filigranologie — 68, 104, 105, 113, 119, 148, 155, 156, 168, 198, 353, 450, 585, 658, 759, 775, 779, 787, 799.
Filip Moldoveanul (Philippus Pictor) — 345, 526, 775, 796.
Filitelnic, com. Bălăuşeri, jud. Mureş — 180, 450.
Filstich, Johann — 373, 502, 596, 637, 876.
Fischer, Jacobus – Kyzdensis – 99.
Fişer, jud. Braşov — 588, 955.
Flechtenmacher, Alexandru — 44.
Flechtenmacher, Christian — 514.
folclor — carte de vise, 69; obiceiuri de anul nou, 39, 599.
francezi — 419.
Francisci, P. — 730.
Franck, Valentin — 106.
Frankfurt pe Main — 1175, 1257.
Fronius, Markus — 784.
Fronius, Matthias — 484, 550, 551, 592, 596, 774, 789.
Fuchs, Johann — 461.
Gaan, greav de Ocna Sibiului — 568.
Gârbova, jud. Alba — 776, 1007, 1021.
Germania — 897, 1002, 1103, 1173.
Gheorghe grămăticul – 219. V. şi Jerg, ,,gramatik".
Gherdeal, com. Bruiu, jud. Sibiu — 672.
Ghimbav, jud. Braşov — 598, 871, 941, 1009, 1068, 1108, 1130, 1236.
Girscht, G. — 458.
Giurgiu, Emil — 678.
Göbbel, Thomas — 34.
Goldenberg, Samuel — 13.
Göllner, Carol — 170, 421.
Gött, Johann — 306, 754, 798, 800.
Greff-Bakfark, Valentin — 286, 288-290, 389, 393, 448, 480, 530, 559, 596, 644.
Gregorius Pictor — 14, 67, 87, 688, 876.
Gündisch, Gustav — 246, 320, 462, 1169.
Gündisch, Herta — 462, 1153.
Gündisch, Konrad — 462.
Guşteriţa-Sibiu — 824, 1258.
Gyenge Gabriella — 1178, 1209.
Gyöngyössy János — 1159.
Gyulafi Eustachius — 182.
Haas, Conrad — 590.
Haller, Petrus — 345.
Hamba, com. Şura Mare, jud. Sibiu — 886.
Happe, Rolf-Dieter — 1282.
Haşag, comuna Loamneş, jud. Sibiu — 938.
Hălchiu, jud. Braşov — 517, 908, 926, 1000.
Hălmeag, jud. Braşov — 998.

Hărman, jud. Braşov — 58, 613, 697, 854, 876, 977, 1096, 1215.
Hegedius István — 1120.
Hegyes Andreas — 39.
Heidelberg — 1148, 1157.
Heitel, Radu — 63.
Heltai — familia ~, 159.
Herbert, Heinrich — 792.
Herrmann, Georg Michael Gottlieb von,-515.
Herrmann, Michael — 490, 596.
Hervay Ferenc — 183.
Hetiur, jud. Mureş — 1109, 1258.
Heyser, Christian — 271.
Hienz, Hermann A. — 1246, 1263.
Hirscher, Apollonia — 1221.
Hirscher cel Mare, Lukas (1519-1590) — 477, 487, 596
Hirscher cel Mic, Lukas (1482-1541) — 14, 87, 459, 596, 688, 876.
Hoghilag, jud. Sibiu — 616.
Holl Béla — 183.
Homorod, jud. Braşov — 674, 876.
Honigberger, Johann Martin — 918.
Honterus, Johannes — 48, 102, 158, 181, 186-191, 193-197, 199, 201-203, 205-209, 211-216, 218, 231, 234, 235, 245, 254, 258-260, 298, 313, 325, 327, 332, 333, 338, 348, 363, 382, 387, 405, 420, 428, 435, 442, 454, 455, 460, 464, 474, 509, 528, 536, 560, 571, 572, 596, 605, 630, 645, 650, 657, 658, 661, 663, 703, 723, 757, 775, 790, 802, 820, 825, 878, 894, 916, 930-932, 936, 953, 972, 1034, 1092, 1100, 1103, 1134, 1135, 1142, 1150, 1152, 1154, 1168, 1170, 1171, 1173, 1175, 1176, 1183, 1184, 1194-1198, 1202-1207, 1227-1229, 1231, 1232, 1234, 1235, 1239, 1251, 1252, 1255-1257, 1260, 1266, 1267, 1278, 1280, 1283, 1284, 1286, 1287, 1289, 1293, 1294, 1310, 1321, 1323.
Horea — 633-635, 639, 640, 876.
Hosman, com. Nocrich, jud. Sibiu — 874.
Huet, Albert — 594, 736.
Hunedoara — 444.
Huttmann, Arnold — 12, 28, 45, 98, 99, 106, 111, 125, 127, 158, 167, 1182, 1250.
Iacobeni, jud. Sibiu — 704, 876.
Iacomir, Mihai — 1127.
Idiciu, com Bahnea, jud. Mureş — 692.
Ighişul Nou, jud. Sibiu — 778.
Ighişul Vechi, com. Bârghiş, jud. Sibiu — 1187.
India — 918.
interviu — 1233.
Iorga, Nicolae — 35.
istoria culturii — 89, 318, 386,387, 411, 416, 477, 485, 486, 539, 544, 558, 560, 562, 563, 583, 587, 603, 865, 1041, 1081, 1082, 1097, 1098, 1124, 1130, 1155, 1214, 1226, 1241.
istoria hârtiei — 450, 658, 775; consumul de hârtie al cancelariei principelui Transilvaniei, 863; mori de hârtie, 157, 159, 282, 283, 285, 335, 354, 430, 432, 443, 1297; fabrici de hârtie, 107, 391.
istoria învăţământului — 78, 139, 219, 230, 269, 291, 313, 332, 375, 376, 387, 390, 409, 411, 424, 426, 428, 429, 442, 445, 450, 454, 464, 474, 485, 486, 500, 509, 539, 540, 544, 558, 560, 603, 620, 624, 631, 638, 651, 652, 658, 662, 775, 776, 784, 786, 805, 811, 822, 824, 841, 849, 850, 855, 870, 894, 902, 915, 916, 927, 931, 932, 953, 970, 972, 976, 992, 1021, 1034, 1037, 1066, 1074, 1075, 1079, 1081, 1082, 1098, 1124, 1148, 1152, 1155, 1157, 1167, 1277, 1305-1307, 1327.
istoria medicinii — 12, 98, 132, 245, 292, 370, 398, 499, 577, 627, 824, 1021; ciumă, 343, 823, 877, 935; spitale, 769, 921; variolă, 42, 47, 132, 823; venesecţie, 98.
istoria tiparului — 20-22, 28, 29, 45, 69, 70, 73, 111, 115, 116, 124, 126, 132, 138, 142, 144, 146, 148, 149, 153, 155, 158, 164, 168, 183, 184, 186-188, 190, 192-195, 197, 199, 201, 202, 203, 205-208, 210, 213-215, 223, 227, 229, 231, 234, 245, 260, 273, 274, 299, 318, 324, 339, 343, 345, 358, 359, 361, 366, 382, 400, 413, 435, 450, 452, 477, 479, 495, 508, 526, 541, 550, 551, 571, 572, 592, 601, 605, 606, 645, 646, 658, 682, 693, 747, 755, 756, 775, 779, 796, 798, 799, 815, 837, 838, 876, 900, 930, 1091, 1092, 1135, 1149, 1160, 1161, 1173, 1175, 1176, 1185, 1212, 1231, 1240, 1255-1257, 1272, 1274, 1284, 1289.
istorici — 60, 112, 125, 172, 1223.
istorie — invazia mongolilor, 882, 1021; invazia turcilor, 381; bătălia de la Vaslui, 232; bătălia de la Mohács, 586; asediul cetăţii Hărman, 58; eliberarea cetăţii Codlea, 34; lupta de la Feldioara, 1276; uniunea saşilor din 1613, 604; răscoale ale saşilor, 9, 19, 52, 568, 610, 611; mişcări sociale, 18, 36, 76, 385, 584; răscoala lui Horea, 633-635, 639, 640; desfiinţarea iobăgiei, 623; revoluţia de la 1848, 341, 622, 763, 1200, 1223; Unirea Principatelor, 74, 362;

independenţa de stat a României, 306, 329; Răscoala din 1907, 77, 304, 305, 513; Unirea din 1918, 356, 827, 828; germanii din România, 1296.
istorie locală — 80, 86, 271, 1337.
izvoare istorice — Cântecul Nibelungilor, 552, 724, 770, 876; corespondenţă, 636, 709; Cronica Cetăţii Făgăraşului, 250; Cronica împăraţilor turci, 146; cronică murală, 232, 266; documente, 93, 120, 121, 163, 443, 635, 648, 883, 1230, 1254, 1264, 1265; documente în limba română, 113, 114, 804; poeme antiotomane, 22, 73; poezii, 667, 709, 730, 1185; scrisoarea lui Neacşul din Câmpulung, 41, 295, 547, 549.
Jakó Zsigmond — 28, 45, 318, 416, 1208, 1265.
Jerg, „grematik” — 291. V. şi Gheorghe grămăticul.
Jibert, jud. Braşov — 538.
Jidvei, jud. Alba — 992, 1258.
Jimbor, jud. Braşov — 1018.
Juhász István — 416.
Käfer István — 183.
Kelecsényi Ákos — 183.
Kendi Anna — 1120.
Keserü Bálint — 1240.
Klein, Laurentius — 612.
Klima, Hellmut — 672, 674, 689, 692, 706, 722, 726, 761, 768, 791.
Komensky, J. A. — 651.
Korodi Anna — 99, 106, 127, 167.
Kosiče — 101.
Kroner, Michael — 226.
Kronos, nume al Braşovului — 527.
Lancrăm, jud. Alba — 335, 1057.
Lange, Peter Traugott — 521.
Laslea, jud. Sibiu — 360, 658.
Lavrentie — 119, 184, 210, 775.
literatură — versuri, 82, 271, 646, 667, 709, 730, 876, 1185, 1258; teatru transilvănean, 271, 597.
Lovnic, com. Jibert, jud. Braşov — 725, 876, 1072.
Lungu, Corneliu Mihai — 1200, 1311.
Lupu, Nicolae — 59.
Luther, Martin — 589, 606, 940.
maghiari — 54, 386.
Mannheim — 1278.
Manolescu, Radu — 72.
Mareş, Alexandru — 111, 383, 759.
Margies, Wolfgang — 1054, 1131.
Marin, Elisabeta — 451, 452, 775, 917, 1127, 1163, 1220, 1292.
Marpod, jud. Sibiu — 475, 658.
Marseburg — 228
Maximescu, Mariana — 1270, 1273.
Mădăraş (Ciuc), com. Dăneşti, jud. Harghita — 140.
Măgheruş, com. Nadeş, jud. Mureş — 1015, 1017.
Măieruş, jud. Braşov — 319, 450, 741, 948, 1014, 1021.
Mălâncrav, jud. Sibiu — 1165, 1258.
Mănăstirea Curtea de Argeş — 84, 85.
Mărcuş, Ion — 395.
Mârza, Eva — 1240.
Mediaş — 43, 375, 376, 398, 444, 471, 486, 510, 658, 659, 677, 769, 788, 829, 834, 876, 934, 939, 1021.
Megerlinus, Johannes — 824.
Mercheaşa, com. Homorod, jud. Braşov — 379, 658.
Merghindeal, jud. Sibiu — 743, 884, 1021.
Meşendorf, com Buneşti, jud. Braşov — 750, 988, 1004, 1021, 1051, 1147, 1214, 1241, 1254, 1258.
meşteşuguri — 16, 64, 130, 237, 337, 352, 397, 450, 473, 507, 620, 664, 671, 679, 680, 775, 797, 981, 1094, 1199; ceasornicărie – 1328; turnători de clopote, 24; turnători de tunuri, 24.
Micu, Emil — 129.
Miercurea Sibiului, jud. Sibiu — 553, 554, 861, 1021.
Mihai Viteazul — 154, 241, 244, 249-251, 280, 287, 328, 450, 600, 717, 775, 1006, 1242.
mine — ~ de fier, 140; ~ de sare, 717, 962.
Mircea cel Bătrân — 711-714, 716, 734, 876.
Moardăş, jud. Sibiu — 928.
Mohács — 586.
Moldova — 232, 626, 686, 719, 721, 775, 794.
mongoli — 882.
Moşna, jud. Sibiu — 337, 544, 587, 658, 677, 1179, 1258.
Motiş, com. Valea Viilor, jud. Sibiu — 525, 542, 758, 1021.
Movile, sat Iacobeni, jud. Sibiu — 478, 658.
Muckenhaupt Erzsebet — 1240.
Müller, Friedrich — 745.
München — 1278.
Münster, Sebastian — 405.
muzică — 147, 257, 571, 572, 605, 643, 842, 843; Hora Unirii, 44; orga Bisericii Negre, 817, 831.
Nadeş, jud. Mureş — 1253.
Nägler, Thomas — 89, 402.
Neacşul din Câmpulung — 41, 295, 547, 549, 658.
Neacşu, Iulian — 97.
Neagoe Basarab — 731, 732, 735, 740, 748.

Nemşa, com. Moşna, jud. Sibiu — 869, 970, 1258.
Nepomuk, Johann Meyer — 627.
Netuş, com. Iacobeni, jud. Sibiu — 885, 1151, 1258.
Neustädter, Michael — 132.
New York — 936.
Niedermaier, Paul — 408.
Nocrich, jud. Sibiu — 457, 795, 973.
Noiştat, com Iacobeni, jud. Sibiu — 925, 1128, 1258.
Noul, com. Roşia, jud. Sibiu — 449.
Noul Săsesc, com. Laslea, jud. Sibiu — 957, 1010, 1258.
Ocna Sibiului — 568, 962.
Olt — 75.
Onofreiu, Adrian — 1271.
onomastică — 912, 985, 1004, 1090.
Opitz, Martin — 126.
oraşe — 170, 299, 408.
Orăştie — 978.
Ormeniş, com. Viişoara, jud. Mureş — 852.
Ostermayer Hieronymus — 467, 529, 567, 596, 643.
Oswald — 822.
Padova — 631.
paratrăsnet — 10, 37, 56.
Pascu, Ştefan — 11.
Pataki, Iosif — 11.
Paulini, Johann — 82.
Păuca, jud. Sibiu — 706.
Păucea, com. Blăjel, jud. Sibiu — 1013.
Pelişor, comuna Bârghiş, jud. Sibiu — 512.
Petiş, com. Şeica mare, jud. Sibiu — 1258.
Petreşti, jud. Alba — 391, 1076.
Petru Rareş — 300, 301, 303, 450, 775.
Pfannenschmied, Petrus — 106.
Philippi, Astrid — 571, 572, 605.
Philippi, Maja — 52, 545, 738, 742, 950.
Philippus Pictor — 345.
Pianul de Jos, jud. Alba — 880, 881.
Poenaru, Emil,-142.
Poiana Braşov — 91.
Polner — ~ familia, 996; ~ Michael, 580.
Pomarius, Christian — 25, 40, 470.
Pop, Ioan — 608.
Popa Iane — 113, 114, 281, 450, 804.
Popa, Vasile — 11.
Popp, Vasilie — 1091.
Postăvarul — 55, 79.
Prejmer, jud. Braşov — 177, 310, 365, 450, 548, 658, 668, 851, 963, 1073, 1085, 1186.
preoţi — 30, 36, 945, 970, 992, 1067, 1088, 1115, 1121, 1124.
presă — 27, 31, 77, 174, 356, 362, 513, 555, 752, 827, 828; Brassói Lap, 1223; Gazeta de Transilvania, 781, 800, 876; Kronstädter Zeitung, 74, 304, 305, 356, 555, 754, 839; Siebenbürger Wochenblatt, 754; Siebenbürger Zeitung, 634, 876.
Prima Şcoală Românească din Şcheii Braşovului — 269, 291, 500, 540, 638.
Principatele Române — 577.
Prod, com. Hoghilag, jud. Sibiu — 717, 1021.
Proştea Mare (Târnava), jud. Sibiu — 476.
Prundu Bârgăului, jud. Bistriţa Năsăud — 107.
Quellen — 718, 1220, 1292, 1295.
Răduică, Georgeta — 491.
Răduică, Nicolin — 491.
Răhău, jud. Alba — 942, 1258.
Râmunc — 552.
Râşnov — 5, 129, 444, 504, 505, 507, 929, 968, 1021, 1155.
recenzie — 8, 11-13, 15, 23, 28, 45, 52, 57, 59, 60, 63, 72, 75, 89, 94-97, 110-112, 125, 126, 129, 138, 141, 142, 145, 158, 170, 171, 173, 174, 183, 226, 246, 248, 317, 318, 322, 366, 367, 370, 372, 373, 383, 386, 390, 401, 402, 405, 408, 411, 413, 416, 419, 421, 427, 462, 491, 500, 516, 535, 536, 545, 590, 669, 678, 738, 742, 745, 755, 759, 802, 826, 1028, 1123, 1156, 1159-1161, 1208, 1212, 1240, 1246, 1250, 1261, 1263, 1265, 1271-1274, 1279, 1282, 1293, 1295, 1298, 1300, 1301, 1304, 1311, 1319, 1324.
Reciu, com Gârbova, jud. Alba — 1042.
Reforma religioasă din Transilvania — 208, 591, 655, 685, 728, 931-933, 940, 1032.
Reghin — 583, 775, 865, 1021, 1041, 1226, 1245, 1264, 1312, 1338.
religie — 1028, 1210, 1213, 1301.
Retiş, com. Brădeni, jud. Sibiu — 1027.
Richiş, com. Biertan, jud. Sibiu — 561, 557, 1021.
Richter, Paul — 257.
Roadeş, com. Buneşti, jud. Braşov — 176, 726, 989, 1192.
Roandola, com. Laslea, jud. Sibiu — 907.
Rodbav, com. Şoarş, jud. Braşov — 1038
Rohdius, Georg — 131.
români — 54, 83, 355, 386, 394, 477.
Romos, jud. Hunedoara — 969.
Roşia, jud. Sibiu — 377, 658, 913.
Rotbav, com. Feldioara, jud. Braşov — 309, 658, 751, 951, 1055.
Roth, Stephan Ludwig — 565.
Ruja, jud. Sibiu — 753, 1033.

Rupea, jud. Braşov — 76, 219, 240, 440, 444, 620, 664, 953, 1021, 1023.
Rusciori, com. Şura Mică, jud. Sibiu — 1022.
Ruşi, com. Slimnic, jud Sibiu — 602.
Sadu, jud. Sibiu — 62, 92, 775.
Salvan, Florin — 125, 1225.
Saschiz, jud. Mureş — 224, 334, 450, 610, 733, 876, 1097.
saşi — 19, 83, 165, 294, 328, 355, 386, 394, 402, 477, 524, 550, 551, 564, 568, 592, 600, 604, 610, 611, 656, 691, 827, 961, 1023, 1037, 1074, 1219, 1275, 1296, 1298, 1330.
Satu Mare — 1037.
Satu Nou, com. Hălchiu, jud. Braşov — 1095, 1258.
Saur, Abraham — 1175.
Săcădate, jud. Sibiu — 54.
Sânpetru, jud. Braşov — 522, 858, 956, 1026, 1056, 1258, 1336.
Schadt, Martin — 99.
Schesäus, Christian — 659, 660, 663, 665, 667, 673, 677, 685, 709, 876, 1120.
Schiller, Fridrich — 636.
Schnell, Friedrich — 920, 1035.
Schuller, Günther — 185.
Schuller, Horst — 401.
Schullerus, Adolf — 1330.
Schuster, Fritz — 1193.
Schuster, Hannes — 783.
Sebeş, jud. Alba — 63, 444, 565, 603, 1081.
Seivert, Johann — 656.
Seleuşul Mare, com. Daneş, jud. Mureş — 782, 1036, 1258.
Seleuşul Mic, com. Zagăr, jud. Mureş — 1122.
Seliştat, com. Şoarş, jud. Braşov — 832.
Senereuş, com Bălăuşeri, jud. Mureş — 849.
Seraphin, Carl — 739.
Servatius — 822.
Seuler, Lucas — 496.
Sibiu — 7, 20-22, 29, 35, 37, 42, 51, 59, 69, 70, 73, 78, 98, 100, 110, 115, 116, 132, 135, 137, 157, 164, 166, 174, 297, 303, 324, 339, 343, 345, 361, 398, 409, 413, 428, 430, 444, 450, 510, 526, 550, 551, 591, 592, 655, 658, 683, 687, 775, 879, 921, 940, 1119.
Sigerus, Emil — 1329.
Sighişoara — 8, 26, 57, 64, 130, 131, 139, 143, 146, 166, 179, 237, 242, 247, 262, 272, 336, 350, 364, 369, 388, 398, 410, 417, 424, 429, 433, 434, 437-439, 444, 447, 450, 483, 499, 510, 580, 611, 648, 649, 658, 660, 678, 695, 696, 720, 739, 773, 775, 785, 797, 813, 816, 823, 833, 840, 872, 877, 935, 983, 996, 1021, 1070, 1079, 1109, 1111, 1112, 1117, 1199, 1258, 1314, 1328.
sigiliu — 666, 851, 876.
Sigismund de Luxemburg — 1291, 1316.
Sigmirean, Ioan — 1271.
Simon, pastor din Vulcan — 945.
Slatina — 93.
Slimnic, jud. Sibiu — 539, 992.
Sommer, Johannes — 221, 222, 1300.
Soroştin, com. Şeica Mică, jud. Sibiu — 412.
Stejăreni, jud. Mureş — 1039, 1181, 1258.
Stejărişu, com. Iacobeni, jud. Sibiu — 619, 987, 1258.
stema Braşovului — 923, 1209, 1320.
Stenner, Friederich — 346.
Stenner, Friedrich Wilhelm — 295, 1313.
sticlă — 676, 968, 1064.
Stoian, Emil — 1304.
Strasbourg — 1150.
studenţi — 409, 411, 424, 445, 485, 486, 539, 544, 558, 560, 603, 620, 624, 631, 652, 658, 662, 776, 805, 811, 822, 841, 927, 970, 976, 992, 1021, 1037, 1066, 1074, 1075, 1079, 1081, 1082, 1098, 1148, 1155, 1157, 1214.
Stuttgart — 1318.
Suciu, Ştefan — 721.
Szász Andreea — 1120.
Şaeş, jud. Mureş — 481, 482, 658, 1069, 1070.
Şaroş pe Târnavă, oraşul Dumbrăveni, jud. Sibiu — 573, 575, 1021, 1124.
Şcheii Braşovului — 253, 281, 500, 638, 661.
Şeica Mare, jud. Sibiu — 658, 943.
Şeica Mică, jud. Sibiu — 463, 469, 473, 523.
Şelimbăr, jud. Sibiu — 37, 81, 862.
Şercaia, jud. Braşov — 175, 236, 658, 993.
Şieu Măgheruş, jud. Bistriţa Năsăud — 911.
Şmig, com Aţel, jud. Sibiu — 1063.
Şoala, com. Valea Viilor, jud. Sibiu — 466, 658.
Şoarş, jud. Braşov — 654, 1021.
Şomartin, com. Bruiu, jud. Sibiu — 924.
Ştefan cel Mare — 232, 519, 658, 775.
ştiinţe speciale ale istoriei — 537.
Şura Mare, jud. Sibiu — 533, 722.
Şura Mică, jud. Sibiu — 708, 722, 876.
Tatuşescu, Monica — 452.
Tălmaciu, jud. Sibiu — 1064, 1258.
Tătârlaua, com. Cetatea de Baltă, jud. Alba — 1048.
Târgu Mureş — 22, 1074.
Târnava (Proştea Mare), jud. Sibiu — 476.
Târnăvioara, jud. Sibiu — 1061.
Teaca, jud. Bistriţa-Năsăud — 123, 133, 162, 450.
Teutsch, Andreas — 493.

Ticuşul Vechi, jud. Braşov — 425, 980.
Timişoara — 42, 47, 126, 624, 665, 673.
Toarcla, jud. Braşov — 899.
Todericiu, Doru — 110.
Tohan, oraş Zărneşti, jud. Braşov — 615, 994, 995.
Tomuş, Mircea — 158.
Tonk Sandor — 411.
Topârcea, oraş Ocna Sibiului, jud. Sibiu — 991.
traducere — 451, 760, 783, 821, 1054, 1091, 1099, 1105, 1110, 1131, 1163, 1172, 1180, 1200, 1210, 1213, 1237, 1268, 1275, 1281, 1332-1334, 1339.
Transilvania — 15, 19, 25, 37, 47, 50, 69, 70, 89, 98, 99, 106, 127, 131, 158, 166, 167, 170, 204, 227, 229, 299, 328, 359, 385, 387, 398, 409, 426, 427, 510, 516, 524, 528, 532, 564, 566, 568, 570, 589, 592, 600, 606, 623, 628, 646, 651, 658, 676, 682, 687, 728, 734, 773-775, 788, 822, 824, 863, 933, 961, 1119, 1171, 1230, 1258, 1301, 1319.
Transport — aviaţie, 38; căi ferate, 628; rachetă, 110, 598.
Trausch, Josef Franz — 127, 518, 1044.
turci — 293, 381, 578, 665, 673.
Turnişor, jud. Sibiu — 949.
Ţapu, com. Micăsasa, jud. Sibiu — 1046.
Ţara Bârsei — 108, 165, 251, 293, 294, 326, 381, 418, 446, 450, 517, 522, 548, 613, 701, 775, 841, 845, 846, 847, 876, 914, 963, 1090, 1095, 1115, 1156.
Ţara Făgăraşului — 497.
Ţara Românească — 72, 93, 349, 646, 687, 716, 721, 740.
Ţările Române — 66, 258, 317, 372, 451, 552.
Ţânţari, azi com. Dumbrăviţa, jud. Braşov — 853.
Ţeline, com. Brădeni, jud. Sibiu — 1117, 1258.
Ţigmandru, com. Nadeş, jud. Mureş — 864.
Ulm — 135.
Ungaria — 1318.
Ungra, jud. Braşov — 867.
Ungurei, com. Roşia de Secaş, jud. Alba — 952.
Universitatea Săsească — 450, 582, 694, 702, 705, 727, 775, 1021, 1032.
Urkundenbuch — 163, 246, 462, 647, 890, 1153, 1169, 1255.
Valchid, com Hoghilag, jud. Sibiu — 892.
Valea Lungă, com. Dârlos, jud. Sibiu — 1089, 1258.
Valea Viilor, jud. Sibiu — 458.
Vaslui — 232.
Vărd, com. Chirpăr, jud. Sibiu — 974.
Velescu, Oliver — 15.
Velţ, com. Bazna, jud. Sibiu — 910, 1189.
Veseud, com. Chirpăr, jud. Sibiu — 954, 1162, 1258.
viaţă cotidiană — 264, 252; cerbul carpatin, 108; fumat, 43, 50; listă de bucate, 697, 854, 926; scrisori de dragoste, 709.
Viena — 19, 409, 445, 631, 805, 1079, 1125, 1318.
Vincentius, pictor din Sibiu — 687, 876
Vingard, com. Şpring, jud. Alba — 764, 866.
Viscri, com. Buneşti, jud. Braşov — 875, 944, 971.
Vlad Dracul — 743.
Vlad Înecatul — 307.
Vlad Ţepeş — 293, 297, 450, 775, 928.
Vladcovschi, Petru — 390.
Vlaicu Vodă — 88, 93, 450, 775.
Vlădeni, com. Dumbrăviţa, jud. Braşov — 853.
vrăjitoare — procese de ~, 178, 481, 482, 618.
Vulcan, jud. Braşov — 330, 658, 701, 945, 1030.
Vulcan, com. Apold, jud. Mureş — 901, 904.
Vurpăr, jud. Sibiu — 937.
Wagner, Valentin — 48, 465, 596.
Wellmann, Andreas — 71, 562.
Wenrich, Wilhelm — 239.
Wittenberg — 646.
Wittstock, Joachim — 1120.
Zagăr, jud. Mureş — 1029, 1031.
Zaminer, Veit — 1101.
Zărneşti, jud. Braşov — 615.
Ziegler, Albert — 38.
Zimmermann, Franz — 255, 647.
Zimmermann, Harald — 427, 1261.
Zlagna, com. Bârghiş, jud. Sibiu — 1093, 1094, 1258.

TESTIMONIA

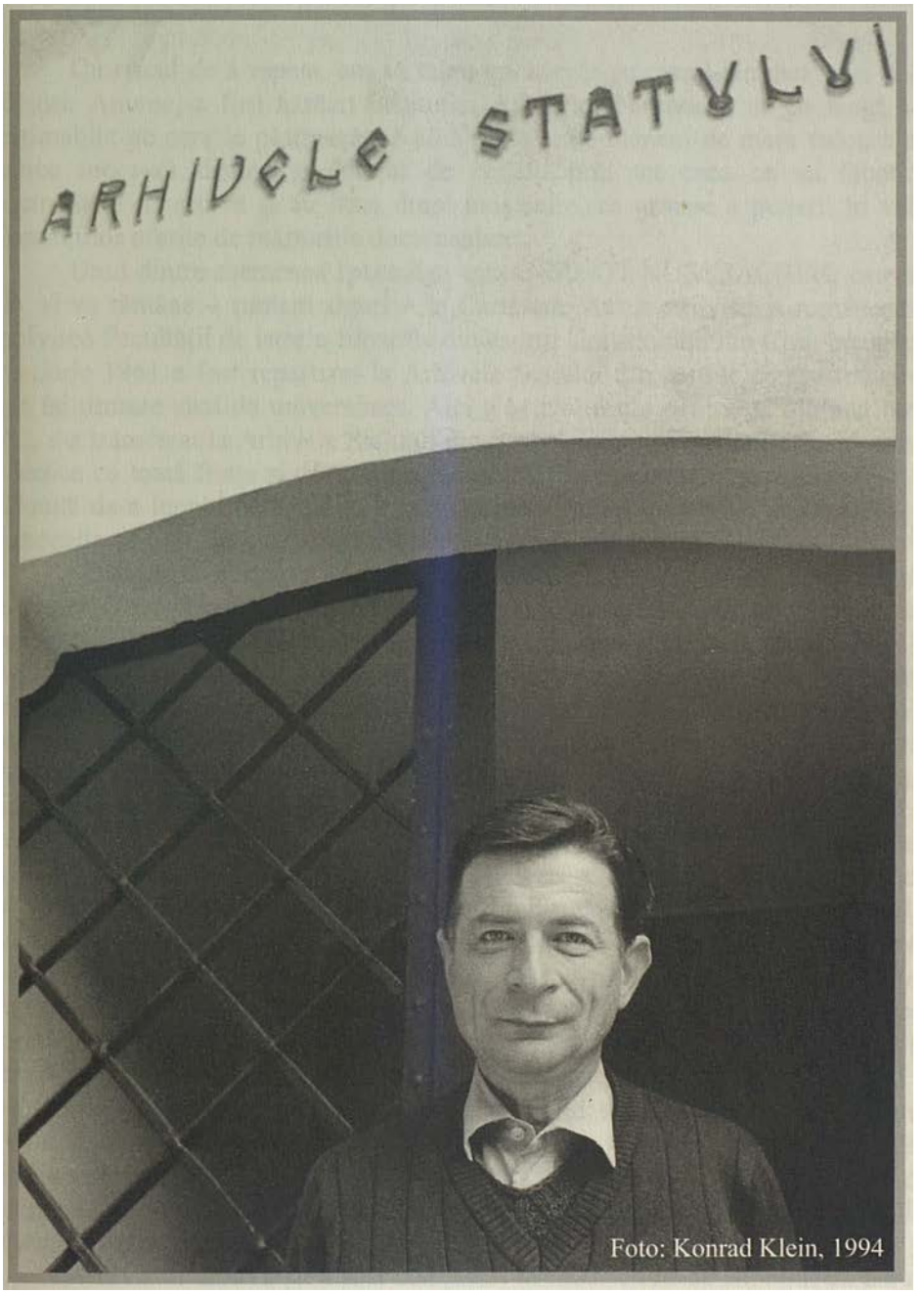

Foto: Konrad Klein, 1994

Corneliu–Mihail LUNGU (Bucureşti)

GERNOT NUSSBÄCHER
ARHIVISTUL – ISTORICUL – OMUL

Cu riscul de a repeta, am să reiau un adevăr pe care l-am mai spus şi cu alte prilejuri. Anume, a fost hărăzit instituţiei Arhivelor Naţionale, ca pe lângă valorile inestimabile pe care le păstrează, să aibă parte şi de oameni de mare valoare care, la vremea lor s-au distins şi detaşat de ceilalţi prin tot ceea ce au făcut pentru documentele de arhivă şi au lăsat drept moştenire, ca urmare a punerii în valoare a informaţiilor oferite de mărturiile documentare.

Unul dintre asemenea specialişti este GERNOT NUSSBÄCHER, care a intrat deja, şi va rămâne – suntem siguri – în Cartea de Aur a arhivisticii româneşti. După absolvirea Facultăţii de istorie-filozofie din cadrul Universităţii din Cluj, începând cu 1 octombrie 1961 a fost repartizat la Arhivele Statului din marele centru transilvănean unde îşi urmase studiile universitare. Aici a activat puţin pentru că din anul următor, 1962, s-a transferat la Arhivele Statului din Braşov pentru a se alătura familiei sale şi a se dedica cu toată fiinţa şi devotamentul activităţii arhivistice. Aşa a început o carieră strălucită de-a lungul căreia a prelucrat kilometri întregi de arhivă şi a realizat lucrări de excepţie ce l-au făcut cunoscut nu numai în ţară, ci şi în străinătate.

Viitorul arhivist îşi demonstrase calităţile de excepţie încă din timpul studenţiei. Dovadă grăitoare în acest sens poate fi aprecierea unui alt arhivist ardelean, l-am numit pe Andrei Kiss, care şi-a desfăşurat activitatea la Arhivele Statului din Cluj-Napoca. Într-o referinţă dată despre G. Nussbächer la 5 iulie 1961, sublinia că l-a cunoscut încă din primii ani ai studenţiei când „îşi petrecea aproape tot timpul liber, până seara târziu, la arhive sau la biblioteci”. Aşa a avut prilejul să-i cunoască activitatea şi „felul cum lucrează”, constatând că „stăpânea bine cunoştinţele de paleografie latină, germană şi maghiară”. Tocmai aceste cunoştinţe i-au permis să devină un arhivist desăvârşit, capabil să pună în valoare mărturii documentare din perioada medievală. Semnificative în acest sens sunt studiile publicate în diverse reviste de specialitate cu privire la *Comerţul Braşovului cu Moldova în secolul XV*; *Invazia turcilor în Ţara Bârsei (sec. XV)*; *Dezvoltarea arhitectonică a oraşului Braşov în sec. XIII-XIV*; *Legăturile lui Constantin Brâncoveanu cu Braşovul*; *Istoria arhivei oraşului Sighişoara*, ca de altfel şi cea a *Arhivei Magistratului oraşului Braşov în secolele XVI–XVIII* etc. Arhivistul complet s-a preocupat cu acelaşi profesionalism de îmbogăţirea practicii arhivistice, publicând materiale ce completează în mod fericit bibliografia generală de specialitate, între ele fiind suficient să amintim propunerile privind datarea documentelor din colecţia Stenner, aflată la Arhivele din Braşov; opiniile referitoare la păstrarea şi folosirea documentelor; sugestiile despre datarea documentelor cu ajutorul filigranelor şi, nu în ultimul rând, cu privire la arta publicării documentelor de arhivă.

Arhivistul desăvârşit a fost completat în mod fericit de istoricul ce s-a aplecat cu pasiune şi competenţă asupra documentelor de arhivă ce le-a prelucrat de-a lungul anilor, adunaţi cât într-o viaţă de om. Cunoştinţele sale temeinice în domeniile limbilor

şi ale paleografiilor străine i-au permis să abordeze teme de istorie ce s-au materializat prin publicarea unor studii, articole şi lucrări de referinţă. Între ele se detaşează lucrările dedicate vieţii şi operei lui Johannes Honterus, apreciate atât în ţară cât şi în străinătate. Am remarca, de asemenea, volumele referitoare la istoria Transilvaniei, elaborate pe baza cronicilor şi hrisoavelor depistate de arhivistul şi istoricul Gernot Nussbächer nu numai în arhivele braşovene. O contribuţie esenţială a avut-o şi la editarea, sub egida Academiei Române, a colecţiei de *Documente privind istoria germanilor din Transilvania*. Sub aceeaşi autoritate a participat şi la realizarea monumentalei lucrări privind *Izvoarele răscoalei lui Horea*, cooptarea sa în colectivul de autori fiind şi o recunoaştere a valorii incontestabile şi pe deplin afirmate a arhivistului şi istoricului Gernot Nussbächer.

A vorbi însă despre personalitatea sa nu se poate să nu se stăruie şi asupra calităţilor sale de om, atât de apreciat, iubit şi stimat de toţi cei ce l-au cunoscut în mai mare ori în mai mică măsură. Pe cât de vastă şi aleasă este pregătirea, pe atât de modestă şi firească îi e întreaga existenţă. Din ştiinţa lui a ştiut să dăruiască celorlalţi, fără nici o reţinere şi, mai cu seamă, fără a urmări un scop anume sau diverse avantaje. La fel de modest şi firesc – chiar reţinut – este şi atunci când îşi permite să se bucure pentru reuşitele sale. Îmi amintesc de un episod petrecut cu câţiva ani în urmă, pe când ne aflam la Koblenz într-o vizită la Arhivele Federale Germane. Cercetând în fişierele de la Sala de studiu a respectivei instituţii, a constatat că nu într-un singur loc, ci la mai multe poziţii, figura autorul Gernot Nussbächer, desigur, cu lucrările lui care îl reprezintă cu cinste. Atunci, ochii i-au strălucit de fericire şi a dat frâu liber deplinei sale satisfacţii pentru că numele şi opera lui figurau în evidenţele ştiinţifice ale unei prestigioase instituţii. Dar, aşa cum a putut să constate şi cu alte prilejuri, opera sa este cunoscută în întreaga Europă şi chiar în lume. Ce este mai înălţător şi oare de unde ar putea veni o recunoaştere mai de preţ a valorii omului, istoricului şi arhivistului GERNOT NUSSBÄCHER? În opinia noastră, la fel de mândru poate fi şi pentru respectul şi sentimentele de aleasă preţuire nutrite de întreaga comunitate a arhiviştilor români, pe care le garantez cu mâna pe inimă.

Nicolae DINU (Braşov)

O VIAŢĂ ÎNCHINATĂ ARHIVELOR

Gernot Nussbächer împlineşte 65 de ani, ce repede au trecut şi ce spornici au fost! Am acum prilejul unui bilanţ, reflecţii asupra celor făcute şi un program pentru viitor. Este posibil acest lucru, pentru că Gernot este un om tânăr, care poate da mult din ceea ce ştie. L-am cunoscut în anul 1961, prin fizionomia sa un copil încă, nu prea înalt, subţirel, cu ochi jucăuşi, dar şi îndrăzneţi, pasionat pentru activitatea în arhive şi mai ales pentru munca de cercetător. Era o perioadă grea pentru activitatea arhivistică, puţini specialişti rămaşi, alţii pensionaţi sau scoşi din considerente politice. Pe lângă aceste necazuri, a intervenit şi o hotărâre a guvernului, prin care personalul Ministerului de Interne se reducea cu 15%, inclusiv în Arhive. În aceste condiţii, şansele unei munci de specialitate se diminuau foarte mult. Încercarea mea de a explica directorului cadrelor din Ministerul de Interne a fost zadarnică. Rezolvarea problemei era numai de competenţa ministrului.

Acesta, după ce am explicat situaţia pe care o aveam, dificultăţile în cercetarea unor documente valoroase, scrise în limbi străine şi mai ales perspectivele pe care le deschidea, prin acordurile încheiate, de cercetare a documentelor în ţări ca U.R.S.S., Austria, Germania, Ungaria, Turcia, China şi SUA (microfilme după arhive germane cu referire la România), fără a mai discuta, a suplimentat posturile la Arhivele Statului cu un număr de 35. Atunci au fost angajaţi tineri specialişti de la facultăţile de istorie şi limbi străine, care – în majoritatea lor – au devenit cercetători de valoare şi autori de lucrări ştiinţifice. Printre aceştia a fost şi Gernot Nussbächer, care s-a detaşat de ceilalţi printr-o muncă asiduă şi pasionată, devenită un adevărat crez, ajungând să se situeze printre cei mai reprezentativi cercetători în evidenţierea unor lucruri inedite şi valorificarea lor. S-a ocupat, îndeosebi, de viaţa economică şi socială a saşilor din Transilvania, în special a celor din Ţara Bârsei. Un spaţiu important l-a acordat activităţii marelui umanist sas transilvănean Johannes Honterus. A reuşit ca printr-o muncă tenace să publice peste 1.300 de titluri de lucrări, reflectate în cărţi şi broşuri, colaborări şi studii în reviste. Perioada grea prin care a trecut (1986-1989) nu l-a împiedicat în activitatea sa, ba din contră, l-a îndârjit şi a continuat, în condiţii deosebite, aceeaşi activitate. Eram convins că înlăturarea lui Gernot Nussbächer din Arhive este o greşeală şi am încercat, împreună cu el, să se revină asupra acestei nedrepte măsuri. Toate au trecut, este încă un om tânăr cu putere de muncă, de la care se aşteaptă foarte mult. Îi urez lui Gernot Nussbächer un sincer „La mulţi ani!", tot aşa de laborioşi pentru activitatea ştiinţifică, spre satisfacţia lui şi a acelora care îl înconjoară cu dragoste şi simpatie.

Ioana CĂPĂŢÎNĂ (Braşov)

LA ANIVERSARE. UN OM PENTRU OAMENI

„Cea mai slăvită capodoperă
a omului este viaţa trăită
cum trebuie”.

Luna mai 2002, păşesc cu teamă, dar şi cu speranţă, în noul loc de muncă, la Parohia Evanghelică C. A. Braşov, unde primpreotul Bisericii Negre şi colegii de birou m-au primit călduros. Aici l-am cunoscut pe domnul Gernot Nussbächer, omul dornic să ajute, să dea un sfat legat de profesie sau viaţă, să ofere sprijin în găsirea diverselor cărţi din arhiva bisericii, prin informaţii din matricolele vechi ale Parohiei, în redactarea corespondenţei prin formulare corectă, acel om care este bucuros când îşi ajută semenul.

Domnul Gernot are foarte multă răbdare şi înţelegere faţă de varietatea problemelor cu care se confrunta un tânăr, oferindu-i încurajare şi sfaturi competente, de multe ori folosind experienţa dânsului de viaţă.

Autor a numeroase volume proprii, colaborări la volume colective şi cele aproape 120 de studii publicate în revistele de specialitate, cât şi cele mai bine de 1.200 de articole pe teme istorice, apărute în cotidianele şi în presa culturală de limbă germană, română şi maghiară care conturează complexitatea personalităţii sale. A valorificat cu multă pricepere, trudă şi temeinicie, bogăţia de informaţii existente în arhiva Braşovului şi a Bisericii Negre, sistematizându-le şi dându-le o formă literară. Cărţile sale despre „Biserica Neagră”, despre reprezentantul sas al umanismului european Johannes Honter sau Honterus, una dintre marile figuri culturale ale saşilor din Transilvania, despre Braşovul cu monumentele sale în cartea „Din cronici şi hrisoave”, toate sunt repere ale activităţii sale.

Din aceste cărţi afli numeroase date, denumiri, locuri, nume de personalităţi care au fost de-a lungul timpului pe aceste meleaguri cu obiceiuri, credinţe, spiritualitate, în egală măsură saşi, români, maghiari. Costin Feneşan în cuvântul înainte la cartea „Din cronici şi hrisoave” citează afirmaţia fostului director adjunct al Arhivelor Statului Braşov, Ştefan Suciu: „Gernot Nussbächer este unul dintre cei mai dotaţi arhivişti români”. Confundând laboratorul său de lucru cu sala de studiu a Arhivelor, unde, aplecându-se cu pasiune şi migală asupra paginilor care oglindesc trecutul meleagurilor noastre, le conferă greutatea unei judecăţi critice, cumpănite şi profunde.

Domnul Gernot Nussbächer îşi valorifică cunoştinţele şi informaţiile pe care le deţine şi prin faptul că poate deveni oricând un ghid, care cu multă pricepere prezintă obiectivele Braşovului printre care se numără şi Biserica Neagră, fapt de care am beneficiat şi eu. Un eveniment deosebit l-a constituit pentru mine vizita făcută împreună cu dânsul în turnul Bisericii Negre în toamna anului 2003. Personal, am beneficiat de aceste valori în activitatea mea, ocupându-mă în prezent de un catalog al tuturor tipăriturilor vechi din Braşov, Transilvania şi exteriorul ţării pe care le deţine Biblioteca Bisericii Negre.

Se doreşte un catalog cât mai complet, în care să se poată regăsi toate informaţiile necesare referitoare la aceste cărţi deosebit de valoroase datorită vechimii şi conţinutului lor. Ajutorul şi îndrumarea domnului Gernot Nussbächer sunt de nepreţuit, având în vedere cunoştinţele şi experienţa sa îndelungată în acest domeniu.

Am convingerea că domnul Gernot Nussbächer a împrumutat din trăsăturile umanistului Honterus, pentru că, la fel şi dânsul, este ,,un om evlavios, modest, darnic în învăţături, respectuos, fără dispreţ pentru alţii", un om pentru oameni, de la care ai de învăţat atât ca profesie cât şi în privinţa comportamentului şi conduitei în viaţă.

Apropiata aniversare ne dă prilejul de a ne uni gândurile şi sentimentele de preţuire în jurul personalităţii dumneavoastră şi să vă dorim să vă bucuraţi de sănătate şi putere de muncă pentru a duce la bun sfârşit planurile şi gândurile legate de descifrarea numeroaselor documente existente în Arhive pentru că aşa cum spune Michael Lebrecht: ,,Trebuie să-ţi cunoşti patria, dacă vrei să o iubeşti".

Alles Gute zum Geburtstag!
La Mulţi Ani!

IZVOARE ISTORICE ȘI ISTORIOGRAFIE

Adrian Andrei RUSU (Cluj Napoca)

TERMINOLOGIA PRIVITOARE LA FORTIFICAŢIILE MEDIEVALE ALE TRANSILVANIEI ÎN SECOLELE XIII-XIV

Ca în orice fel de compartiment strict specializat, problema termenilor istorici existenţi, absenţi şi necesari, este una vitală. Limba română medievală nu a fost o limbă scrisă. Desigur, pentru noi va rămâne o veşnică enigmă cum anume, românii medievali au numit parte din decorul societăţii în care se mişcau, în condiţiile în care, pe lângă limbajul actului scris, îndeobşte latin, exista un plurilingvism (maghiar, german) paralel, cu valenţe practice majore. Nici o variantă de adopţie neologistică sau de traducere nu a răzbătut[1]. Penuria termenilor are doar diferenţe de grad pentru limba română, căci ea rămâne tipică şi pentru celelalte limbi care circulau în provincie.

Preocuparea actuală pentru fortificaţii este reflectată prin sărăcia terminologică cu care am putea astăzi opera. Dacă aceasta ar putea fi o consolare oarecare, nici în alte părţi nu se fac desemnări sensibile de fortificaţii în documentele medievale[2]. Apoi, dacă cineva doreşte cu dinadinsul să se implice în cercetare ori chiar în simple descrieri de calitate, trebuie să se facă înţeles doar indicând termenii pe care are de gând să-i folosească. Textul se plămădeşte astfel combinat, prin adopţia unor noţiuni provenite din latina medievală, cu alţii, actuali. Dar rezultă repede că nu putem apela la o gamă confortabilă care să ne finalizeze un text inteligibil, nicidecum subtil. Orice analiză stabileşte că nu ne este suficientă zestrea lăsată de sursele originale, iar limbajul de astăzi este restrictiv şi lipsit de nuanţe potrivite pentru percepţia realităţilor. Complicaţiile se amplifică prin aceea că nici pe departe nu ne putem limita la o terminologie asociată doar realităţilor materiale. Asimilarea termenilor sociali legaţi de fortificaţii este, cel mai des, o strădanie de identificare a esenţelor neacoperite de veşmintele specifice comunicării.

Nu este aici vorba despre o treabă rezervată lingviştilor. Aceia au nevoie întâi de *definiţii de termeni*, iar interferarea lor vine abia apoi, pentru a stabili dacă termenii descoperiţi de istorici corespund ori *nu* spiritului limbii în care sunt propuşi. În momentul în care, aceeaşi specialişti ai limbii operează independent, nu este de mirare să asistăm la eşecuri[3]. Vom mai face doar remarca că istoriografia maghiară din Transilvania nu a întreprins nici ea vreun demers serios pentru echivalarea termenilor din cele două limbi[4]. Lucrul era extrem de necesar, în felul în care acelaşi lucru era util şi pentru Slovacia, Croaţia, Bosnia şi actualele părţi nordice ale Serbiei, pentru a trata *uniform* realităţi administrate odinioară de o *singură* putere medievală.

---

[1] Mai rămâne o oarecare şansă, respectiv aceea de a urmări terminologia sub care au fost traduşi, începând din secolul al XVI-lea, în limba română, termenii prezenţi în *Biblie*. Acolo, trimiterile directe (Ierusalimul, alte cetăţi) ori metaforele sunt destul de frecvente. Ex.: Psalmi 31, 3; Psalmi 61, 4; Psalmi 150, 1; Isaia 1, 26; Isaia 33, 16 etc.

[2] V. Nekuda, J. Unger, *Hrádky a turze na Moravé*, Brno, 1981, p. 360. Deosebirea constă însă în aceea că, de pildă în istoriografia germană, nu mai este nevoie de tratări speciale de terminologie, chestiunea fiind nu doar depăşită, cât mai mult asimilată şi curent productivă.

[3] Vezi exemplul definirii *castelului* = clădire mare, medievală! în *Dicţionarul explicativ al limbii române*, Ed. a II-a, Bucureşti, 1998, p. 125. Mai jos vezi şi problema lui *fossatum*, ca stând la originea românescului „sat".

[4] Ultima dată vezi glosarul întocmit de Tüdős S. Kinga, *Háromszéki templomvárak. Erdélyi védőrendszerek a XV-XVIII. Században*, Ed. a 2-a, Marosvásárhely, 2002, p. 210-214. În traducerea rezumatului, pus sub un titlu complet diferit (*Fortificările medievale în Transilvania* [sic !], în loc de realul *Cetăţi bisericeşti din Treiscaune. Sisteme de fortificaţii transilvane în sec. XV-XVIII*) şi evident necorectat de un bun cunoscător de limbă română, ni se oferă şi perla „gaură de apărare" (p. 218) care indică lipsă de şansă pentru o echivalare terminologică de calitate.

Pentru partea materialităţii fortificaţiilor, avem deja câteva precedente[5]. Unul dintre cele mai notabile, astăzi complet uitat, aparţine autodidactului năsăudean Iulian Marţian. El s-a ocupat de echivalarea unor termeni ca *indagines*, *pomerium* (= bermă, azi pe nedrept complet uitat), *camenata* (= în sens de locuinţă), *castrum inferioris*, *castellum civitatis*, termeni pe care nu i-a cules din documentele provinciale, ci dintr-o bibliografie germană nedezvăluită[6]. Lipsa de continuitate în cercetările tematice a făcut ca practic nimic din ce se propusese în intervalul interbelic să nu aibă ecouri şi continuităţi.

Abia la câteva decenii după al doilea război mondial, stimulată de dorinţa europenilor de a-şi stabili identităţile şi de a-şi recunoaşte particularităţile culturale, a fost solicitată şi o contribuţie românească. Ea s-a publicat deja în anul 1971[7]. Forma „decupată" a terminologiei româneşti a fost dată de un articol al lui Grigore Ionescu[8], cel care furnizase şi informaţiile pentru studiul precedent. Publicarea sa în limba franceză, iarăşi dezinteresul tematic, au făcut ca nici această primă încercare de glosar să nu producă cuvenitele desluşiri şi fixări terminologice. Lucrurile erau însă clar evidenţiate: multe forme arhitectonice reale, din geografia noastră istorică, nu aveau corespondenţe lingvistice româneşti. În continuare, toate cercetările care au avut ca obiectiv numai arhitectura militară au trecut direct la analize, fără definiri sau precizări de termeni. Adesea, încercările de *tipologizare* au substituit pe cele de terminologie.

Ştefan Pascu a întreprins o schiţă de analiză globală privitoare la fortificaţiile provinciale, oprindu-se doar la termenii majori şi tranşând problema cu concluzia potrivit căreia există o mare labilitate, încurajată uneori de însăşi interesele medievale[9]. Rândurile lui indicau zădărnicia operaţiilor de pe această linie. Menirea istoricului, de a face *şi* ordine în concepte, era astfel, eludată. Mai departe, în tratarea directă a istoriei fortificaţiilor, acelaşi autor a dovedit cu limpezime că şi-a asumat confuzia terminologică ca principiu, clasând cetăţile după criterii personale, de cele mai multe ori rămase nedefinite şi supuse hazardului redacţional[10]. Dincolo de aceste zăboviri, avem destule abordări punctuale. Asupra lor ne vom apleca pe rând, în continuare, doar în clipa în care se vor interfera cu discursul nostru.

Numele latine moştenite de limba română se reduc la foarte nemulţumitorul *cetate*, derivat, nu din *castrum*, ci din *civitas* (= oraş). Nu vom filozofa acum pe seama acestei situaţii, care merită analizată pentru timpurile mai vechi, de formare a limbii române. Oricum, la nivelul secolului al XVI-lea, când avem mărturia unor texte literare, echivalenţa este conservată în aceeaşi termeni[11]. Slavii ne-au adăugat la fel de puţine lucruri (şanţ, zid), în aşa manieră încât să avem şi dimensiunea lingvistică clară a aportului lor la istoria însăşi a fortificaţiilor de la noi, sau, şi mai corect, la ceea ce ar fi putut să-i înveţe pe latinofonii localnici. Oricum deja este un lucru important care semnifică faptul că, *în detaliu*, arhitectura militară a fost reînvăţată de către

---

[5] Una dintre cele mai vechi aparţine lui G. Barițiu, *Monografiile cetăţilor Transilvaniei*, în *Transilvania*, Sibiu, 17, nr. 11-12, 1886, p. 87. Altele probleme de terminologie până în perioada interbelică, vezi art. Adrian A. Rusu, *L'étude des châteaux en Transylvanie: la castellologie roumaine à l'époque du romantisme*, în *Rev. Roum. d'Hist.*, XVIII, nr. 1, 1979, p. 162-163.

[6] *Castrul Rodna*, în *Arhiva Someşană*, nr. 4, 1926, p. 45-50.

[7] Vezi L. Villena, *Glosario de terminos castellologicos medievales en lenguas romanicas*, în *Castillos de España*, 71, 1971, p. 77-92. Mult mai târziu, Villena a publicat un *Glossarium* general, în care, după ce a introdus terminologia germanică, a renunţat însă la cea românească! Nici o surpriză, având în vedere lipsa de cercetări româneşti.

[8] *Sur les espèces et la terminologie des constructions fortifiées bâties au Moyen Âge sur le territoire de la Roumanie*, în *Rev. Roum. d'Hist.*, 11, nr. 3, 1972, p. 474-483. Sincronismul despre care scriam este trădat de articolul lui Gerő L., *A várépitészet néhany szakkifejezéséről*, în *Századok*, 103, nr. 1, 1969, p. 82-84.

[9] Şt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, II, Cluj-Napoca, 1979, p. 213-216.

[10] Ex. Cheresigul este o cetate-castel (p. 219), Câlnic, Codlea, Floreşti, Gârbova sat, Hălchiu, Onceşti, Rupea, Sarasău, Stremţ, Subcetate (Haţeg), Suseni-Râu de Mori, Şoimoş etc. etc. sunt toate cetăţi ţărăneşti, deşi au fost iniţial regale, episcopale ori ridicate de către greavi saşi sau cnezi-nobili români; unele dintre ele (Haţeg, Stremţ, Suseni, Şoimoş etc. etc.) nu vor deveni niciodată ţărăneşti.

[11] P. Binder, *Lista iarmaroacelor din Transilvania în vechile calendare din secolele XVI-XVII*, în *Analele Brăilei*, I, nr. 1, 1993, p. 317. Dar vom adăuga că un G. Barițiu folosea aceeaşi echivalenţă la mijlocul secolului al XIX-lea.

români începând cu secolele din preajma sfârşitului primului mileniu al erei creştine; mai întâi de la slavi sau, poate şi mai corect, de la slavofoni.

Când vom ajunge la termenii limbii franceze (contrafort, crenel, curtină, donjon, escarpă, incintă, taluz etc.) pare că dobândim proporţia exactă a realităţilor. Dacă din terminologia cu care a operat Grigore Ionescu, 20 de termeni sunt neologisme, la 35 de termeni vechi[12], înseamnă că peste 36 % din terminologie este practic nouă. Cifrele ar creşte îndată dacă am încerca orice fel de nuanţări, încă neîntreprinse. Este un semn destul de evident al stadiului în care fortificaţiile medievale au fost curtate de către cercetătorii români .... Căutările termenilor tehnici par a fi mai realiste doar atunci când se aliniază tendinţei generale a limbii române de a primi neologisme de factură neolatină. Nici vorbă să fi ajuns la o încheiere: în vremurile de care ne ocupăm, *cei mai puţini termeni acoperitori de realităţi trebuiau să vină dinspre Franţa*; majoritatea proveneau din spaţiile Germaniei şi apoi ale Italiei. Transferurile au continuat să-şi păstreze sursele încă câteva secole, după cele care ne interesează aici. Se întâmplă deci ca unele tipuri de monumente (ex. *Kemenat*), pur şi simplu să nu existe în ţara de la care ne aşteptăm, de obicei, salvările lingvistice.

Lămurirea termenilor trebuie începută cu însăşi noţiunea de *cetate*. Este un mobilier frecvent, simbolic, exclusiv medieval, cu unele prelungiri în lumea premodernă. Ce se poate acoperi cu el ? Răspunsul a fost deja obţinut: nu acelaşi lucru şi nu în tot evul mediu ! Pentru primele „cetăţi", din secolele XI-XIII, contemporanii lor avuseră oarecare incertitudini în a le spune *urbs* (= oraşe), *civitas* sau *castrum*. Aveau comun cu cele care au urmat în secolele XIV-XV numai faptul că formau o aglomerare ordonată de elemente de fortificare; în rest, totul le deosebea (mărimile, materialele de construcţie, dar mai ales funcţiile social-politice). Medievistica occidentală afirmă că secolul al XII-lea a produs o cezură în aplicarea termenului. Respectiv, înainte de reperul indicat se produsese lunecarea sensului către un tip anume de aşezare, pentru ca apoi, datorită renaşterii latinei, prin intermediul şcoliţilor Curiei papale, să se revină la sensul antic, pe care astăzi îl recunoaştem cel mai repede, cu toţii. În acelaşi perimetru, *civitas*-ul era doar un oraş episcopal[13], dar recuperarea sensului latinei clasice a mai aşteptat la concurenţa cu denumirea „cetate"[14]. Transferul de substanţă a fost mult mai generalizat teritorial, căci a fost preluat şi de către limbile slave. Spre pildă, în croată, *grad* desemnează atât cetate, cât şi oraş[15].

Pe considerente rezultate strict din analize locale şi est-europene, Mircea Rusu a propus desemnarea fortificaţiilor timpurii (sec. VIII-IX – XII) drept *castre*[16] (l. română, cu riscul de a fi confundate, cu „castrele romane", termen, dacă nu mai vechi, oricum mult mai vehiculat). Formula trebuia să fie susţinută însă mult mai serios. Chiar Mircea Rusu nu ţinuse seama că se confrunta cu terminologia unui mult mai însemnat şef de şcoală, respectiv Virgil Vătăşianu. Acesta folosise termenul pentru a scrie împreună despre fortificaţiile timpurii, de pământ şi lemn, dar şi despre unele cetăţi de piatră, de primă generaţie[17]. Deci, la cel de-al doilea autor, termenul era acoperitor doar de epocă timpurie (extinsă însă şi în secolul al XIII-lea), nu neapărat de vreo realitate foarte bine precizată. La Ştefan Pascu, au fost tot nişte „castre" şi

[12] Gr. Ionescu, *op. cit.*, p. 478.

[13] P. Toubert, *Les structures du Latium médiéval*, I, Rome, École Française, 1973, p. 314.

[14] Bibliografia până la 1976, la H. Ebner, *Die Burg als Forschungsproblem mittelalterlicher Verfassungsgeschichte*, în vol. *Die Burg im deutschen Sprachraum. Ihre rechts- und verfassungsgeschichtliche Bedeutung*, I, Sigmaringen, 1976, p. 35-36, cea ulterioară la M. Hellmann, în *Lexikon des Mittelalters*, II, col. 2113-2114; P. Csendes, *„Decus omne quod oppida poscunt… hic reperire potes". Ankite Wurzeln mittelalterlicher Städte*, în *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich*, 17, 2001, p. 11-14.

[15] Diana Vukičević-Samaržija, *Die mittelalterlichen Burgen und die Entstehung von Städten und Ansiedlungen in Nordkroatien*, în vol. *Mittealterliche Häuser und Strassen in Mitteleuropa*, Herausgegeben von Márta Font und Mária Sándor, Budapest-Pécs, 2000, p. 129.

[16] M. Rusu, *Castrum, urbs, civitas (cetăţi şi „oraşe") transilvănene din sec. IX-XIII*, în *AMN*, 8, 1971, passim.

[17] Ex. Braşovia, Cluj sau Dăbâca. Inconsecvenţa rezultă din socotirea cetăţii Moldoveneşti – Turda, ca fiind o „cetate", nu un „castru", ca cele anterioare, deşi cel puţin contemporaneitatea le aducea la un numitor comun. Vezi *Istoria artei feudale în Ţările Române*, I, Bucureşti, 1959, p. 12-15.

cetăţile teutone[18]. Dar, fluiditatea de locaţie cronologică a termenului era şi mai largă. La David Prodan, „castre" sunt şi cetăţile de secol XVI[19]. Termenul avea deci o circulaţie semnificativă, fără ca cineva să-şi pună problema substanţei sale. Mai apoi, Gheorghe Anghel adjectivează substantivul în formula de „cetate de tip *castral*"[20], încurcând şi mai tare conceptele. Este folosit astăzi şi indicativul „tip castrens"[21]. Ca urmare, termenul are nevoie de o redefinire, esenţial cronologică. Noi am fi de acord să-l menţinem în uz pentru fortificaţiile care aparţin societăţii timpurii, mai mult patrimoniale, decât „feudale", din jurul anului 1000, până în preajma marii invazii tătare de la 1241. Mai posedăm şi argumentul potrivit căruia întreaga jumătate estică a continentului european este socotită a fi particularizată, din punctul de vedere al istoriei fortificaţiilor, prin ceea ce istoriografia germană denumeşte *Burgwälle*, respectiv cetăţile de lemn şi pământ construite şi răspândite de către slavi, în tradiţia celor preistorice.

Foarte repede, analizele din afara istoriografiei româneşti s-au îndoit de acoperirea cu singularul termen de *castrum*, a tuturor fortificaţiilor funcţionale în vremurile secolelor XI-XIV. Îndoielile proveneau din descoperirile, mereu mai numeroase, de fortificaţii care nu fuseseră înregistrate de izvoarele scrise, nu intrau în schemele social-politice până atunci acceptate, ale organizării cetăţilor regale, sau frizau presupusul monopol absolut al deţinerii lor de către aceeaşi putere centrală. Ca urmare, noţiunea de *castrum* a fost socotită mai restrictivă. O rază de lumină pare a răzbate în dreptul mănăstirii cisterciene de la Igriş, cea socotită, la mijlocul secolului al XIII-lea, ca având *munito castro*, de asediat cu maşini de luptă[22]. Cu alte cuvinte, din formulare ar rezulta că cetatea (în cazul nostru mănăstirea, prin extindere) avea anume dotări care o făceau apropiată unei cetăţi. Dezbaterea este neîncheiată atât timp cât nu se limpezesc conceptele care definesc cetatea: sunt ele esenţial arhitectonice ori de funcţionalitate? Concilierea nu este uşoară, atât timp cât dezbaterea este divizată între grupuri de cercetători care sunt mai sensibili la un aspect ori la altul. Pentru cei dintâi, o cetate ar putea fi doar un complex de fortificaţii, pentru ceilalţi o instalaţie politică ori rezidenţială, slujită numai de aceleaşi fortificaţii. Ca parte implicată în ambele zone de cercetare, înclin să accept determinismul funcţiei, iar fortificarea să o văd doar ca un detaliu cu variabilităţi.

Dacă regatul maghiar nu cunoaşte precizări juridice, rezultă totuşi că, în epocă, în lumea germană cel puţin, cetatea avea anumite repere de recunoaştere. Era vorba despre construcţia care avea un şanţ care nu putea fi golit fără o rampă specială de scoatere a pământului (şanţul), de aceea mai înaltă de trei nivele ori dotată cu creneluri şi merloane ori ambrazuri (turnul) sau curtine ori palisade mai scunde pentru a lăsa posibilitatea de escaladare a unui cavaler[23]. Chiar dacă asupra conţinutului noţiunilor nu s-a realizat un consens absolut, la această oră, cele mai moderne cercetări admit la unison că, alături de *castri*, funcţionau, în paralel, alte fortificaţii (ori ceea ce, doar pentru noi, astăzi, contează ca atare), *numite altfel* (uneori cu echivalări clare cu *curia*, *domus*, *edificia*, *turris* etc.) dintr-o realitate obişnuită ori tocmai pentru a preîntâmpina reacţia la încălcarea privilegiului regalian de monopol de construcţie[24]. Pe de altă parte, prezenţa rădăcinii „vár" (= cetate, l. maghiară), ca sufix ori prefix, în toponimia istorică, ne indică destul de limpede că nu se poate vorbi despre o totală lipsă de repere în ceea ce priveşte denumirile obiectivelor construite. S-ar putea şi presupune un întreg orizont constructiv, normal

[18] Şt. Pascu, *op. cit.*, p. 217.
[19] D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, III (indice), Bucureşti, 1968, p. 22: „castele, *castella*, *castra* v. cetăţi"; concret: „castrul Sânmihai" (= Tăuţi), la 1520 (II, p. 60) etc.
[20] *Fortificaţii medievale de piatră din secolele XIII-XVI*, Cluj-Napoca, 1986, p. 23 şi urm.
[21] P. Iambor, I. Crişan, *Cercetări arheologice feudale timpurii în nord-vestul României (sec. X-XIII)*, în *Analele Univ. Oradea. Istorie-arheologie*, IV-V, 1994-1995, p. 39.
[22] *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, II, Budapest, 1938, p. 582-583.
[23] H.-M. Maurer, *Rechtsverhältnisse der hochmittelalterlichen Adelsburg vornehmlich in Südwestdeutschland*, în vol. *Die Burgen im deutschen Sprachraum*, II, Sigmaringen, 1976, p. 90.
[23] *Ibidem*, p. 99.
[24] Nováki Gy., Sándorfi Gy., Miklós Zsuzsa, *A Börzsöny hegység öskori és középkori várai*, Budapest, 1979, p. 96.

orientat către protecţia deţinătorilor, datorită insecurităţii accentuate a timpurilor, care dobândea, din timp în timp, accentuări care le făceau de transferat în alte categorii, superioare, doar acelea socotite ca fiind militare. Deosebit de clar transpar deja realităţile în cazul Rodnei, la 1268, când, tranzacţionând fără probleme curtea unui greav, care conţinea un turn de piatră, se oferă, concomitent, şi un indicativ topografic faţă de cetatea, unică şi diferită, din acelaşi localitate[25].

În istoriografiile germană şi cehă, s-a ajuns la anumiţi termeni convenţionali, care să reflecte stările concrete înregistrate de arheologie ori istoria artei, termeni doar în parte acoperiţi de latina ori germana de epocă[26]. Vom cita aici doar exemplul „mottei" (*motta)*[27] a cărei răspândire este acceptată deja destul de des şi în Ungaria, dar încă foarte puţin la noi[28]. Implantarea românească a aceloraşi termeni delimitanţi a fost şi este o chestiune de utilitate: atât timp cât mai mulţi se preocupă de materialităţi, aceeaşi persoane vor fi obligate să dea ori să preia nume convenţionale prin care să se pună de acord şi să se facă înţeleşi. Ajungând strict la epoca asupra căreia dorim să zăbovim, terminologia din epocă nu a înregistrat progrese vizibile. Este, pe de altă parte, bine de subliniat faptul că în secolul al XIII-lea, latina şi-a clarificat mulţi din termenii utilizabili[29]. Tot atunci, formele de internaţionalizare a instituţiilor ecleziastice au provocat şi transferurile ori asimilările de termeni latini şi în părţile de la graniţa de est a creştinătăţii catolice. În secolul următor, preciziunea a crescut, dar relativismul s-a păstrat.

Nimeni, din cancelarii, nu a fost tulburat vreodată de faptul că în fruntea cetăţilor (*castri*), se instalaseră castelani (*castellani*). Aceasta nu a însemnat că se produsese metamorfoza, - astăzi îndeobşte recunoscută, în istoria arhitecturii şi nu numai - a cetăţii în castel. Dar, vom înţelege în continuare că cetăţile, nu castelele, au avut în fruntea lor castelani. Vom atrage atenţia că nu este nici cazul să transferăm automat terminologia franceză (*château*)[30] ori engleză (*castle*). În primul rând pentru că acolo există un singur termen aplicat pentru o realitate apărută după anul 1000 şi socotită a fi continuă cel puţin până în secolul al XV-lea. Lucrurile sunt deja limpezite, în limba română, şi orice abatere de la numire poate fi uşor sancţionată. Încercarea lui T. N. Haşdeu de a produce o desluşire pe această direcţie[31], se poate socoti ca fiind lamentabilă[32].

Istoriografia munteană a produs o insolită încercare de definire a termenului de *castrum*, în condiţiile secolului al XIV-lea. Faptul a pornit de la frustrarea dată de absenţa „cetăţii" Argeşului în cunoaşterea arheologiei şi medievisticii actuale. Cu alte cuvinte, deşi înzestrată de câteva ori cu această terminologie, cetatea Argeşului (ex. 1336, *castro Argyas*[33]), nefiind găsită,

---

[25] Vezi F. Zimmermann, C. Werner, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* (în continuare *Ukb.*), I, Sibiu, 1892, I, nr. 118, p. 100.

[26] Pentru ele vezi şi H. Ebner, *op. cit.*, p. 12-13, cu citarea bibliografiei mai vechi.

[27] Istoriografia maghiară a preluat termenul francez (vezi definirea lui la G. Fournier, *Le Château dans la France médiévale. Essai de sociologie monumentale*, Paris, 1978, p. 66), cea germană utilizează şi forma „Turmhügel", cea cehă „Hrádky".

[28] Printre primii care îl foloseşte este Al. Rădulescu, pentru Satchinez, jud. Timiş (*Materiale*, XIV, 1980, p. 524-529). Apoi urmează Gr. Ionescu şi R. Popa (*Forteresse en terre et châteaux à motte sur le territoire de la Roumanie*, în *IBI Bulletin*, 43, 1985), într-o publicaţie care practic nu este cunoscută. În urmă, vom asista şi la inovaţia de „motte castral" pe care ne-o propun soţii Raluca şi S. Iosipescu (*BCMI*, X, nr. 1-4, 1999, p. 69). Toate aceste consemnări se petrec în condiţiile în care nici unul din autorii sus-citaţi nu a definit termenul ori a trimis către vreo definiţie exterioară istoriografiei româneşti cu care ar fi dorit să se echivaleze.

[29] Vezi A. Hejna, *Curia, curtis, castrum, castellum. Ein Beitrag zur Frage der Differenzierung der selbständigen Herrensitze im 10.-13. Jahrhundert*, în vol. *Siedlung, Burg und Stadt*, Berlin, 1969, p. 216.

[30] Vezi ca un ultim exemplu la M. Tănase, în *Historia Urbana*, IV, nr. 1-2, 1996, p. 132 („castelul comitelui secuiesc" la Mediaş, în sec. XII).

[31] *Consideraţii privind evoluţia tipului de castel în Transilvania până în secolul al XV-lea*, în *Cumidava*, XII/2, 1983, p. 51-55.

[32] Citām categorii cu care operează: „castel fortificat", „castel-locuinţă", cu variante de la o ţară la alta; dar categoriile, precum şi exemplele locale, pot fi citite mereu „cetate", în loc de „castel". Restul textului este o pastişă după Gh. Anghel, *Cetăţi medievale din Transilvania*, Bucureşti, 1972.

[33] *DIR.C*, XIV, III, p. 398-399, 561.

s-a încercat acreditarea ideii că, în fond, ea nici nu existase. Iar atunci, pe cale de consecinţă, termenul indica o realitate lipsită de individualitate[34]. Probabil că nu s-ar găsi un exemplu mai potrivit pentru consecinţele avute de neglijarea termenilor în istoriografie! Noi spunem că dimpotrivă, în secolele XIV-XV, când este consemnată realitatea terminologică, la sursele ei, adică în regatul ungar, nu exista nici un fel de echivoc de conţinut, astfel încât cetatea mai trebuie, eventual, găsită[35]. În clipa în care ni s-a părut că, din secolul al XIV-lea, disocierea dintre *castrum* = cetate şi *civitas* = oraş era un lucru pe care toată istoriografia românească îl accepta ca atare, am avut marea surpriză a constata că tocmai editori de documente medievale erau cei care încurcau cu nonşalanţă sensurile celor doi termeni[36]. Dacă se întâmplă astfel, este pentru că nu este nimeni atent la proprietatea aceloraşi termeni. Ce am putea aştepta atunci de la utilizatorii (profani, mai puţin versaţi cu limba izvoarelor) aceluiaşi citat corpus?

Numele de *grădişte* este o moştenire slavă, venită pe filieră bulgară. El este specific doar pentru toponimia românească provincială, prin opoziţie cu *horodiştea* care se regăseşte în Moldova[37]. În ambele cazuri, românii par să fi diminutivat ori degradat concepte care se bazează pe radicalul cuvintelor (*grad*, *hrad*). Tot astfel, ele sunt transmise de toponimie şi izvoare literare sau documentare târzii, care ar îngădui doar prezumţia posibilităţii unei vechimi mai mari. Cu alte cuvinte, termenii slavi trebuie socotiţi doar ca potenţialităţi ale secolelor XIII-XIV şi nimic mai mult. Numai tangenţial vom aminti aici şi toponimicul *Feldioara*, provenit din evul mediu (= cetate de pământ, l. magh.), pe seama căruia s-au făcut aprecieri destul de noi, care îngăduie socotirea sa drept o „cetate părăsită", ieşită din folosinţă, pentru că, cetăţi ridicate numai din pământ (fără lemn), nu aveau nici o utilitate[38].

Dacă am putea discuta aici când anume s-au născut cetăţile medievale şi, mai ales, ce determinative lingvistice au avut, nu am ajuns încă la o finalitate. Deşi pare stupefiant, mai există încă neclarităţi în a defini cetatea însăşi. Corolarul cel mai grav al terminologiei de bază este tautologia (pleonasmul) „cetate fortificată"[39], apărut în conjuncturi dintre cele mai diverse. Ca atare, vom propune aici să o recunoaştem ca fiind *un spaţiu restrâns, protejat de fortificaţii, propriu evului mediu şi epocii premoderne*. Orice alt element ar fi restrictiv sau particularizant pentru un tip sau altul. Greu s-ar putea păşi mai departe fără a admite că, dacă am delimitat, într-un oarecare fel, - mai ales simplu, - conceptul de bază, nu înseamnă că se poate încheia acest capitol. Cetăţile au format o mare familie, în care fiecare membru ar trebui să-şi cunoască calitatea (= numele) de rudenie. Dintre „rudele" identificabile, nu avem prea multe recunoscute ca atare şi „botezate" definitiv. Aici trebuie să ne întoarcem la o chestiune deja amintită, respectiv a tipologiei[40]. Câtă vreme ea nu este definitivată, nici o surpriză că nu prea reuşim să ne înţelegem.

Să vedem doar câteva situaţii, cu mai mare circulaţie. Istoriografia noastră a avut a se confrunta, mai mult decât ar fi meritat, cu noţiunea „cetăţii ţărăneşti". Trebuie să o mai scriem că era vorba despre preluarea unei sintagme a istoriografiei săseşti (*Bauerburg*), folosită predilect în dreptul bisericilor fortificate. Mai apoi, cam tot ceea ce nu avea istorie documentar scrisă (de la falsul silogism „anonimatul este tipic popular"), a fost *bănuit* sau *deliberat clasat*

[34] Opinii trecute în revistă de Gh. I. Cantacuzino, *Cetăţi medievale din Ţara Românească în secolele XIII-XVI*, Bucureşti, 2001, p. 38-40.

[35] Vezi şi opinia Terezei Sinigalia, *Arhitectura civilă de zid din Ţara Românească în secolele XIV-XVIII*, Bucureşti, 2000, p. 26-40.

[36] *Quellen zur Geschichte der Stadt Hermannstadt*, Herausgegeben vom Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde Heidelberg, II, *Handel und Gewerbe in Hermannstadt und in den Sieben Stühlen 1224-1579*, Herausgegeben von Monica Vlaicu, Hermannstadt-Heidelberg, 2003.

[37] M. Ştefănescu, *Cuvintele Grădişte şi Horodişte în toponimia românească*, în *Arhiva*, Iaşi, 28, nr. 1, 1921, p. 78.

[38] Benkő L., *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*, Budapest, 1998, p. 127-132. Sunt prezente circa şapte astfel de nume în teritoriul nostru.

[39] Am găsit şi „castel întărit" (Şt. Pascu, *op. cit.*, p. 220), ceea ce este cam acelaşi lucru.

[40] Notăm ca un exemplu, eforturile, pe care nu le recomandăm ca definitive, ale lui P. Munteanu-Beşliu, *Despre tipologia cetăţilor din sud-estul Ungariei medievale*, în *Sargetia*, XXVII/1, 1997-1998, p. 433-439.

în această categorie. Termenul era plăcut istoriografiei preocupate de lupta de clasă şi acoperitor pentru cei care mai curtau subiectul, de dragul evului mediu[41]. Sintagma părea a fi valabilă măcar pentru secolele XV-XVII, iar de la această părelnică impresie s-a bănuit că trebuie să se fi născut mai devreme ! S-a conturat chiar şi un fel de definiţie, care recunoştea tipul în cetăţile cu suprafeţe mari şi care nu dispuneau de construcţii interioare „specifice unei locuinţe senioriale”[42]. Or, în condiţiile în care fortificaţia este un apanaj (deci o exclusivitate) de putere economică, socială şi politică, ar fi destul de greu de admis o geografie medievală generalizată, de monumente construite de către ţărani. Deja Vasile Drăguţ atenua sensibil acoperirea acestui termen, atât de bine asimilat, în clipa în care realiza cuplajul său cu fortificaţiile oraşelor[43]. Dar, tot el, la câteva pagini distanţă, sublinia şi grafic afirmaţia-sentinţă: „cetăţile ţărăneşti de tipul bisericilor fortificate constituie cea mai importantă şi mai originală contribuţie pe care arhitectura medievală de zid din Transilvania a înscris-o în patrimoniul artistic european”[44]. Renunţând deci la supralicitarea contribuţiei stărilor de la baza societăţii, autorul încerca să păstreze clişeul pe coordonate arhitectonice[45]. De remarcat că Drăguţ făcuse un pas important, depăşind autoanaliza generatoare de suficienţă, prin sugerarea comparatismului european (deja preliminat în alte lucrări pe acelaşi subiect), adică singurul în măsură să dispună clasarea corectă a realităţilor. Termenul este aproape abandonat deja de Gheorghe Anghel. Tot cel din urmă a trecut însă şi prin folosirea combinaţiei „cetăţi feudale ţărăneşti”[46], a cărei artificialitate este dată de însăşi inexistenţa „feudalităţii” în Ungaria medievală, şi de ilaritatea asocierii antonimelor feudal-ţăran. Spre meritul autorului, termenul nu a mai fost repetat. Formularea finală, publicată în volum separat, este concepută pentru a indica că ruptura totală nu este realizată, folosindu-se pentru intervalul foarte larg al secolelor IX-XIII, tranzitoriul termen de cetate „obştească” (a obştilor săteşti)[47]. În lumina consideraţilor formulate anterior ideilor lui Vasile Drăguţ, imaginea globalizatoare indusă de Ştefan Pascu („Multe din aşezările întărite au fost la început «cetăţi ţărăneşti», dintre care unele au devenit apoi cetăţi regeşti sau feudale…”; „un număr impresionant de cetăţi ţărăneşti era diseminate pe întreg cuprinsul Transilvaniei”[48]), la mare distanţă de vremurile în care se ceruse programatic oglindirea discrepanţelor şi conflictelor motoare ale evoluţiei istorice (= „lupta de clasă”), era un anacronism manifest. Se păstraseră încă foarte puternice asocierile exclusive români-ţărani. În ciuda unor rezerve de atitudine, formulate îndeobşte verbal, corecţiile la paginile scrise de Ştefan Pascu trebuie formulate şi repetate, în scris, tocmai pentru impactul major avut de lucrările sale în istoriografia transilvană şi românească în general[49]. Din categoria terminologiei livreşti face parte şi termenul de „târg fortificat”, folosit, de curând în dreptul Huedinului, pentru sfârşitul

[41] Exemplificarea tipică este la V. Vătăşianu, unde cetăţile ţărăneşti (dar, numai la un moment dat, şi „cetăţi comunale” – ceea ce nuanţa sensibil conceptul) erau contrapuse la „castele feudale, cuiburi ale politicii de oprimare”. Vezi *Istoria artei feudale în Ţările Române*, I, Bucureşti, 1959, p. 17. Mai apoi, dispunem încă cel puţin de două volume speciale (G. Oprescu, *Bisericile cetăţi ale saşilor din Ardeal*, Bucureşti, 1957; O. Velescu, *Cetăţi ţărăneşti din Transilvania*, Bucureşti, 1964) în care tonalităţile sunt consonante. Citările din paginile acestora sunt instructive doar pentru maniera unei epoci, dar, deloc paradoxal, ca o consecinţă a nesancţionării lor, nici atunci, nici mai târziu, ele continuă să aibă astăzi impact neaşteptat şi foarte greu de eradicat.

[42] O. Velescu, *op. cit.*, p. 21. Definirea prin contrast trebuie însoţită automat sau este utilă numai în cazul existenţei delimitării-definirii termenului opus. Or, acela nu avea, nici el, o formă precis conturată.

[43] *Arta gotică în România*, Bucureşti, 1979, p. 84.

[44] *Ibidem*, p. 113.

[45] Vom scrie aici că singura realitate care ar menţine valabilitatea acestei afirmaţii este doar *dimensiunea* fenomenului de proliferare a bisericilor fortificate (sec. XV-XVII). În urma acestor consideraţii, dispar atât importanţa, cât şi originalitatea.

[46] Gh. Anghel, *Cetatea feudală de la Vurpăr. O contribuţie la cunoaşterea primelor cetăţi feudale ţărăneşti din Transilvania*, în *Apulum*, XI, 1973, p. 293 şi urm.

[47] Idem, *Fortificaţii medievale de piatră din secolele XIII-XVI*, Cluj-Napoca, 1986, p. 9.

[48] Şt. Pascu, *op. cit.*, p. 227.

[49] Preluarea este prezentă şi oferită profesorilor de istorie din România de C. Şerban (*Principalele cetăţi din Transilvania în secolele XIV-XVII*, în *Studii şi articole de istorie*, LIII-LIV, 1988) pentru care Făgăraşul, Hunedoara sau Rupea au fost iniţial cetăţi ţărăneşti (p. 249, 251, 252).

secolului al XIV-lea[50]. Faptul că este insolit, l-ar aşeza deja într-o categorie experimentală, dar inexistenţa *probată*, a formei de habitat invocată (târg + fortificaţii), îl aduce într-o serioasă contestare.

Fortalitia şi *propugnacola* sunt doi termeni folosiţi sincron, în dreptul anului 1368, de *Cronica* lui Thuroczy, pentru a desemna lucrări efectuate de către români pe valea Ialomiţei[51]. *Fortalitia* este asociat şi cu *castra* la începutul secolului al XV-lea, în decretele lui Sigismund de Luxemburg[52]. Îi vom întâlni şi cu alte ocazii, toate care par să minimalizeze poziţia lor într-o scară valorică generală, dominată de *castrum*. Cu alte cuvinte, este totdeauna ceva mai puţin decât o cetate. Nu vom îndrăzni să facem echivalarea cu fortificaţiile pasagere, ocazionate de vreun asediu sau alt eveniment militar. Poate termenul le acoperea pe toate împreună. O analiză recentă, întreprinsă pentru Polonia, indică acelaşi lucru. Mai mult chiar, lucru foarte important şi pentru realităţile noastre, turnul-locuinţă cu o simplă incintă este socotit şi el a fi nu cetate (*castrum*), ci doar o *fortalicia*[53].

La rândul său, *arx*, în sens de fortificaţie, a fost folosit prima dată la Pianul de Jos (jud. Alba), la 1310, în compunerea lui *Olaharcus*[54], ca un pandant la *Arcus Saxonicalis*[55]. Interpretarea nu este foarte sigură, cu atât mai mult cu cât, următoarea formă de atestare a localităţii (*Arkys*)[56], pare să nu confirme sorgintea presupusă. De altfel, extrem de puţine toponime provinciale derivă cu adevărat din substantive comune latine, fapt ce nu susţine continuarea discuţiei. Într-o situaţie asemănătoare a fost şi un presupus „arx" de la Alba Iulia (1291)[57], dovedit ca referindu-se doar la o componentă de arhitectură ecleziastică[58]. Pare deci foarte posibil să nu avem de-a face cu o utilizare a termenului în timpurile noastre.

Un termen rar, ca *magnum munitium* nu ne conduce prea departe. Dintr-o realitate unitară, discutată ceva mai sus, acum este doar o parte, un detaliu. Este de asociat cu *castrum munitissimum* construit de către teutoni (1225). Termenul românesc care a rezultat („muniţie") a primit înţelesuri atât de strâns legate de armele de aruncare şi îndeosebi de foc, încât nu ne face decât să ne reamintim de superba demonstraţie literară a lui Umberto Eco, cu privire la despărţirea esenţei de zburdălniciile numelui. Cu alte cuvinte, orice artificiu de construcţie care deţine potenţialităţi militare, poate fi o „întăritură". Lipsa de nuanţe ne aduce în situaţia destul de nemulţumitoare de a folosi acelaşi echivalent românesc şi pentru *clausta*.

Termenul de *castellum* este o raritate a vremurilor, la fel ca celelalte, deja urmărite. Toponimul ca atare este semnalat deja în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, pe teritoriul regatului ungar. Ca apoi, tot atunci, să apară şi primul obiectiv atestat direct cu un substantiv comun. Turnura de folosire şi sens se produce aproximativ în ultima treime a secolului al XIV-lea[59]. Tot atunci, datorită crizei interne a regatului, au fost solicitate şi obţinute mai multe

---

[50] N. Edroiu, *Posesiunile domnilor Ţării Româneşti şi Moldovei în Transilvania (secolele XIV-XVI). Semnificaţii politico-sociale şi cultural istorice*, în vol. *Istoria României. Pagini transilvane*, Coord. D. Berindei, Cluj-Napoca, 1994, p. 47.

[51] *Op. cit.*, p. 181.

[52] 1386: *castra, civitates et fortalitia, opida, villa*; 1435: *castra et fortalitia*, în vol. *Decreta Regni Hungariae. 1301-1457*, Budapest, 1976, p. 152, respectiv 274.

[53] T. Poklewski-Koziell, *Le vocabulaire castellologique dans les sources médiévales polonaises et la réalité archéologique*, în *Château Gaillard*, XVIII, 1998, p. 183-184.

[54] *DIR.C.*, XIV, I, p. 179.

[55] Vezi Th. Streitfeld, *Mittelalterliche Vorhöhenburgen im Unterwald*, în *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, Sibiu, 20, nr. 2, 1977, p. 45, nota 32.

[56] *DIR.C.*, XIV, III, p. 529.

[57] Entz G., *Die Baukunst Transilvaniens im 11-13. Jarhundert*, în *Acta Historiae Artium*, Budapest, 14, fasc. 3-4, 1968. De aici transferat neutru şi la Gh. Anghel, *Fortificaţii…*, p. 73.

[58] A. Kovács, *Die mittelalterliche Topographie der Burg von Alba Iulia (Weissenburg)*, în vol. *Bischöfliche Burgen und Residenzen im Mittelalter*. Resumées der Vorträge, 3, Castrum Bene-Konferenz, 10-13 Juni 1992, Pécs, p. 120-122.

[59] Fügedi E., *Vár és társadalom a 13-14. századi Magyarországon*, Budapest, 1977, p. 12; Idem, *Castle and Society in medieval Hungary (1000-1437)*, Budapest, 1986, p. 137-141; Koppány T., *Castellum a középkori Magyarországon*, în *Castrum Bene*, 2, 1990, p. 77; M. Slivka, A. Vallašek, *Hrady a hrádky na východnom Slovensku*, Košice, 1991, p. 17-18. Până atunci păstrase, în general, definiţia formulată încă de Vegetius (*Stratageme*), de „cetate mică".

acorduri regale de construcţie care foloseau o terminologie dintre cele mai derutante. Felul în care apar atestate, *curia ad modum castelli*, *curia ad modum castri*, *fortalicium in modum castelli*, demonstrează toate tangenţe cu construcţiile rezidenţiale. Este adevărat, la începuturi, termenul de *castellum*, desemnează şi cetăţi propriu-zise. Ca urmare, chiar dacă terminologia era în uz, acoperirea termenului cu ceea ce ne-am aştepta astăzi să vedem, gândindu-ne la Hunedoara, de pildă, nu este reală. Ceea ce tindea să fie astfel desemnat era un nucleu pe care doar timpurile secolelor următoare îl vor individualiza cu adevărat. Lipsa de definire este trădată de uşurinţa cu care o cetate este denumită castel, indiferent de perioadă istorică[60] ori cazurile în care se vorbeşte despre castele fără ca ele să fie, la modul serios, identificate[61]. Există şi o încercare de conceptualizare, preluată din istoriografia occidentală, din care rezultă că, de fapt, nu este vorba decât tot de cetăţi[62]. De curând a fost lansată în istoriografia românească ideea unor fortificaţii de tip *castellum*, de sorginte „bizantino-orientală" cu exemple la Cetatea Albă, Cetatea Roman şi Tatar Bunar[63]. Inconsistenţa acestui grup este dată de reunirea unor obiective fără o cronologie unitară, din care, cel puţin cetatea din Moldova românească nu mai are ce revendica dintr-o asemenea sorginte. Explicaţia dată de Teodor Octavian Gheorghiu, pentru încetăţenirea nediferenţiată a termenilor[64], nu justifică perseverarea amalgamată în folosire. Istoriografia de specialitate este astăzi de acord să-l delimiteze de cetate prin aceea că, el poseda elemente de confort locativ superioare[65]. Diferenţele sunt de calibru şi complexitate.

Încă în documentele secolului al XIII-lea ne vom întâlni destul de des cu termenul de *indagines* (şi echivalentul său maghiar *gyepű*), căruia îi corespunde, în limba română, „prisacă". Ele au fost definite încă de către G. Popa-Lisseanu[66]. În general se admite că este vorba despre o formulă de apărare liniară şi dezvoltată, care poate fi alcătuită şi numai din vegetaţie (copaci, spini etc.). *Cronica* lui Thuroczy scrie despre *indagines et vesprium* (= prisăci şi tufişuri ţepoase ?), în dreptul expediţiei de la 1368, în Ţara Românească. Se menţionează apoi şi operaţiunea de „prisăcire" - *indagionosis conclusi*. Ele au funcţionat cu rosturi de baraje de cavalerie, din perioade mai vechi (de la avari ?). Dar, la 1211, hotărnicirea teutonilor asociază prisăcile cu cetăţile (*indagines castri* X şi Y). La 1241 relaţia pare încă foarte prezentă: românii şi secuii *cum indaginibus stipaverunt sive giraverunt... ibidem castra eorum sunt metati*[67]. De aici nu trebuie extrasă o regulă, căci termenul nu va fi niciodată complet părăsit (până în sec. XVIII[68]), dar îşi va redirecţiona sensurile către „îngrăditurile" care apărau satele sau numai holdele şi livezile de animale sălbatice[69].

---

[60] Vezi deja fenomenul la V. Vătăşianu, *Istoria artei feudale în Ţările Române*, I, Bucureşti, 1959, p. 17, 19 (pentru Câlnic, Sângeorgiu-Trascău), adus până în contemporaneitate în *Repertoriul arheologic al judeţului Alba*, Alba Iulia, 1995, p. 82-83 (Colţeşti).

[61] V. Drăguţ, *Arta gotică în România*, Bucureşti, 1979, p. 82. Aici singurul criteriu care *pare* a fi utilizat este doar acela al apartenenţei lor la starea nobiliară, în contrast cu fortificaţiile regale, care au numele de cetăţi. Şt. Pascu (*op. cit.*, p. 295-310) conduce la extrem confuziile. La el se reiau citările de obiective anterior tratate ca cetăţi ţărăneşti, cetăţi „clasice" sau simpla alăturare dintre Hunedoara şi Crivadia, Gilău, Gurghiu, Mălăieşti, Onceşti, Răchitova, Rodna etc. este de-a dreptul ridicolă. Alte exemple, care nu au nici un fel de justificare, la S. Iosipescu, *Trecătorile Carpaţilor sud-estici în istoria militară a Europei Centro-Orientale (secolul XIII – începutul secolului XVI)*, Teză de doctorat, Bucureşti, 1999 ? („castelul" Adrian - p. 26, n. 15; apoi Orşova, Mehadia, Jdioara şi <Caran>Sebeşul - p. 184).

[62] Ileana Căzan-Neagu, *Castelul – expresie a dominaţiei feudale*, în *Studii şi articole de istorie*, LVII-LVIII, 1988, p. 34-40. În continuarea aceleiaşi direcţii de termen-sens este şi conţinutul titlului *Castelul*, semnat de J.-M. Pesez, din *Dicţionarul tematic al evului mediu occidental*, Bucureşti, 2002, p. 93-102.

[63] Mariana Şlapac, *O cetate de factură bizantino-orientală*, în vol. *Sub zodia Vătăşianu. Studii de istoria artei*, Cluj-Napoca, 2002, p. 55-58.

[64] T. O. Gheorghiu, *Arhitectura medievală de apărare din România*, Bucureşti, 1985, p. 81.

[65] Koppány T., *A castellumtól a kastélyig*, în *Művészettörténeti értesítő*, XXIII, nr. 4, 1974, p. 287-290.

[66] *Apărarea ţării prin prisăci*, în *Buletinul Muzeului Militar Naţional*, Bucureşti, I, nr. 2, 1937, p. 24-25.

[67] *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis*, II, Strigoniu, 1889, nr. 434, p. 419-420.

[68] Vezi Takács L., *Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon*, Budapest, 1987, p. 105-106.

[69] Kring M., *A magyar államhatár kialakulásáról*, în *A gróf Klebelsberg Kuno magyar történetkutató Intézet Évkönyve*, IV, 1934, p. 4.

Nici când a fost vorba despre componentele ansamblurilor fortificate medievale, nu s-a realizat o limpezire a lucrurilor. Terminologia latină este, evident, proporţională cu cea privitoare la denumirea ansamblurilor, adică şi mai săracă. Este un eveniment de diplomatică menţionarea din anul 1276, când se specifica că era vorba despre o cetate patrulateră (*quandrangulares castri*)[70]. Altfel, în aceleaşi documente, abia dacă mai putem înregistra evenimente de construcţie (Orşova, la 1372, Bran, la 1377), mici istorii de refaceri (Oradea, 1375), stări de clădiri (Cheud, 1387)[71] etc., în care se mai strecoară vreun termen.

Tot acum, documentele scot la iveală noţiunea de turn (*turris*). Dar, el este fără personalitatea pe care am dori-o: nu este nici turn-locuinţă, nici turn de poartă sau de un alt fel (ex. clopotniţă), ci, pur şi simplu, unul neindividualizat. Deci tot ceea ce ar putea fi acoperit de noţiunea latină, trebuie subînţeles în cazul în care urma materială a dispărut. Am observat că într-un singur document (1268) al unei cancelarii care nu este cea regală, se stabileşte echivalenţa sa cu un *castrum*[72]. Un document regal din anul 1291 lasă, prin expresia sa, o impresie de incertitudine atunci când vorbeşte despre *turris sive castra super ecclesis edificata*[73]. Conjuncţia dintre noţiuni (*sive*) se poate traduce tot atât de bine prin „sau", dar şi prin „şi", modificând înţelesul. Într-o altă lumină ne apare însă semnificaţia actului înfăptuit în 1309, de către comunităţile săseşti, atunci când „au dărâmat turnurile şi întăriturile unor nobili din partea locului"[74]. Ar putea fi vorba şi aici despre două lucruri diferite (turnuri *şi* fortificaţii), dar, în cele două contexte, de la 1291 ori 1309, ambele fuseseră periculoase, deci cu egale potenţialităţi militare. O analiză recentă socoteşte că *turris* la biserică are tot semnificaţia de turn, pur şi simplu, nu clopotniţă[75]. Într-adevăr, lucrurile stau astfel dacă ne gândim că exista o terminologie specială pentru clopotniţe, iar clopotele în sine sunt încă ridicol de mici pentru construcţiile exagerate, menite să le adăpostească. În rest, totul pledează în a nu considera turnul ca o cetate: proliferează prea liber pentru a nu fi intrat în contradicţie cu aceeaşi autoritate regală, care ar fi găsit încă resurse să-l condamne ca ilegal, dacă nu l-ar fi distrus cel puţin ocazional. De asemenea, imaginea turnurilor ajunse la noi seamănă prea mult cu cele restricţionate de jurisprudenţa medievală germană.

Una dintre cele mai importante individualizări ale turnurilor a fost turnul principal, donjonul, turnul-locuinţă. Cum scriam ceva mai sus, în documente nu este niciodată denumit sau delimitat. Consecinţa a fost că a rămas mereu ceva definit în funcţie de convingerile sau nivelul de cunoştinţe al celor care l-au tratat sau pomenit în treacăt[76]. Prima definire din istoriografia românească o regăsim la Vasile Drăguţ[77], definire la care am intervenit pentru un plus de particularizare la realităţile noastre[78].

La 1959, Virgil Vătăşianu folosea noţiunea de „bastion", - o construcţie specifică Renaşterii -, în dreptul unor construcţii din secolul al IV-lea (Constantinopol), până în veacurile de care suntem aici precumpănitor interesaţi, ori pe aceea de „cazemate"[79], alături de confuza delimitare a crenelajului[80].

---

[70] *Ukb.*, I, p. 3., cu datarea greşită 1176. Vezi P. Iambor, *În legătură cu localizarea cetăţii Sînmiclăuş (Turda)*, în *AMN*, XIV, 1977, p. 310.
[71] *In muro abolitum et disruptum*, în *Zsigmondkori oklevéltár*, I, Budapest, 1951, p. 3, nr. 31.
[72] *DIR.C.*, XIII, II, p. 115.
[73] *Ukb.*, I, nr. 242, p. 174.
[74] *DIR.C.*, XIV, I, nr. 103, p. 142.
[75] Fügedi E., *Sepelierunt corpus eius in proprio monasterio. A nemzetségi monostor*, în *Századok*, 125, nr. 1-2, 1991, p. 52.
[76] Pentru situaţia identică, din terminologia maghiară, vezi Gerő L., *A várépítészet néhány szakkifejezéséről*, în *Századok*, 103, nr. 1, 1969, p. 82-83.
[77] *Dicţionar enciclopedic de artă medievală românească,* Bucureşti, 1976, p. 130.
[78] *Donjoane din Transilvania*, în *AMN*, 17, 1980, p. 180.
[79] Vezi bastioane la Braşovia şi cazemate la Cisnădioara, *Istoria artei feudale în Ţările Române*, I, Bucureşti, 1959, p. 12, respectiv p. 16.
[80] „… apărătorii se ascundeau după creneluri", *Istoria artei feudale în Ţările Române*, I, Bucureşti, 1959, p. 264. În fapt, crenelul este partea decupată a meterezelor, merlonul fiind cel în spatele căruia cineva se putea adăposti. Vezi *Dicţionar*

Din păcate, nu s-au făcut corecţii explicite decât indirecte[81] sau târzii. Drept urmare, toţi utilizatorii aceluiaşi istoric de artă au rămas probabil cu convingerea că a-l urma *ad litteram* însemna să respecte soliditatea ori, după caz, sinonimia unor concepte validate[82].

Ajungem în dreptul unui *fossatis* consemnat în dreptul Oradiei, în preziua invaziei tătare de la 1241[83]. Fără nici un fel de dificultate, el acoperă „şanţurile". În legătură cu el, un loc nejustificat îl deţine teoria privitoare la geneza termenului românesc de „sat", din latinescul *fossatum*[84]. Nici o realitate istorico-arheologică medievală nu întâlneşte fortificaţia ca atare cu tipul de habitat sau, în orice caz, nu în asemenea manieră încă, prin extindere, să o individualizeze. De aici, demonstraţiile inverse, de la termenul latin, către o *presupusă* generalizare a sistemului de protejare a comunităţilor ţărăneşti, ancestrală[85], dar fără nici o cronologie de intuit, care a creat termenul, este, evident, sortită neîncrederii. Drept urmare ne raliem opiniei potrivit căreia termenul actual de sat are alte origini[86]. Exegeţii care au discutat relaţia cu satul, nu aveau cum să cunoască faptul că din secolele XIII-XIV, *fossatum*, ca şi *indagines* este, în mod real prezent la nivelul habitatului rural[87], jucând însă în plus faţă de înţelesul termenul alăturat („îngrăditură"), şi rostul de „dren"[88].

Noţiunile de arhitectură implicate au fost dezbătute într-un articol deja amintit, semnat de Grigore Ionescu. El a fost însă tipărit în limba franceză, astfel încât echivalenţele româneşti au fost alese liber de cei interesaţi în vreun fel. Există suficiente locuri în care interferenţele sunt posibile. Vom alege exemple, fără să avem pretenţia de a clădi aici un dicţionar explicativ special. Turnul „coajă" care apare menţionat în istoriografia românească doar la Gheorghe Anghel[89], fără a fi clar definit, este mai potrivit a fi numit „semiturn", noţiune provenită din franceză, decât aceea germană, tradusă direct (*Schalenturm*). Oricum se va fixa el, noi înţelegem aici turnul care, înspre interiorul incintei, nu este închis cu zidărie. Francezul „maschikulis", introdus în premieră în arhitectura fortificată a Ţării Sfinte, şi apoi colportat de aceeaşi francezi, este, la fiecare folosire românească un experiment ori o versiune lingvistică („machiculi", „maşiculi" etc.). Dacă cineva se doreşte cu o imagine de expert în materie, atunci întrebuinţează „hourde", pe care l-ar putea totuşi decripta (traduce) prin „coronament de lemn".

Terminologia elementelor umane asociate, alt mare capitol al subiectului, este cu totul nefixată. În acest caz, recursul la istoriografia europeană nu mai aduce rezolvări facile şi automate. Realităţile din provincie nu pot avea nume împrumutate de la mari distanţe geografice. Aici particularismul regatului maghiar îşi spune pregnant cuvântul. Ca urmare, ca în multe alte translaţii lingvistice dintre istoriografia maghiară şi română, lucrurile sunt mereu complicate.

---

de artă, I, Bucureşti, 1995, p. 131. Noţiunile de mai sus pot fi sistematic verificate prin definiţiile aceleiaşi lucrări de referinţă, care este în acord cu o terminologie europeană.

[81] În istoriografia de limbă maghiară din România, vezi definiţia la Tüdős S. Kinga, *Háromszéki templomvárak. Erdélyi védőrendszerek a XV-XVIII. Században*, Ed. a 2-a, Marosvásárhely, 2002, p. 210.

[82] Cazuri la Székely Z. unde descoperim turn de poartă = bastion, donjon = bastion (în *Aluta*, VIII-IX, 1976-1977, p. 60 – Malnaş; p. 65 – Lemnia).

[83] Györffy Gy., *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, I, Budapest, 1963, p. 685.

[84] Pornită, probabil de la accidentala formă de „fsat" a *Psaltirei Şcheiene*. Vezi discutarea relaţiei sigure la N. Constantinescu, *Observaţii asupra satului fortificat din Ţara Românească în secolele XIV-XV (Aşezarea de la Coconi, r. Olteniţa)*, în *SCIV*, XIII, nr. 1, 1962, p. 76.

[85] Exemplul lui Al. I. Gonţa, *Satul în Moldova medievală*, Bucureşti, 1986, p. 39.

[86] Vezi şi I. Nania, *A fost satul românesc o fortificaţie militară prevăzută cu „şanţuri de apărare"?*, în *Argessis*, X, 2001, p. 73-79.

[87] Vezi exemple la 1342, în hotarul Cisnădiei, jud. Sibiu (*Ukb.*, I, p. 523) sau la Totoreni (jud. Hunedoara), în 1418 (*Zsigmondkori oklevéltár*, VI, Budapest, 1999, p. 511, nr. 2035).

[88] La Nădăştia de Jos (jud. Hunedoara) se scrie: *quoddam fossatum per inundationem aque factum* (*Zsigmondkori oklevéltár*, VI, Budapesta, 1999, p. 513). Vezi o ultimă analiză a conţinutului termenului în latina regatului maghiar, la Takács K., *Árpád-kori csatornarendszerek kutatásáról*, în vol. *Táj és történelem. Tanulmányok a történeti ökológia világából*, Szk. R. Várkonyi Ágnes, Budapest, 2000, p. 95-100.

[89] *Cetăţi medievale din Transilvania*, Bucureşti, 1977, p. 93.

Lipsa de înţelegere pentru cezura radicală care marchează istoria fortificaţiilor majore, din secolele XII-XIV, reduce realităţile divergente la numiri comune ori la forme mereu inovate, la fiecare abordare nouă ceva mai sensibilă la nuanţe. Deja Ştefan Pascu echivala pe conducătorul castrului (*prefectus castri*, *varnog* – l. magh. „várnagy" = mai marele fortificaţiei), fie cu „pârcălabul" de origine germano-slavă, fie cu „castelanul"[90]. Ambele echivalenţe erau utilizate însă în vremuri mai noi, în ordine inversă, mai întâi castelanul (de la sfârşitul sec. al XIII-lea), apoi pârcălabul (din sec. al XV-lea). Pentru ambele sinonimii invocate, atribuţiile erau mai largi decât ale demnitarului arpadian, câtă vreme acela era secondat cel puţin de către un şef al armatei (*princeps exercitus*). Or, aceste atribuţii, împreună cu altele, vor fi toate reunite de către castelan, în timp ce pârcălabul, venit, cum scriam, pe filieră germană, se va instala îndeosebi dincolo de Carpaţi şi mult mai puţin în Transilvania. Nu este însă o formulă de transfer singulară.

Cel mai clar răzbate fenomenul de fluiditate terminologică a categoriilor în dreptul cărora am ajuns la Ovidiu Pecican, care, fără să ţină seama de paginile lui Pascu – pe care nici nu le critică, nici nu ne dă vreun semn că le-ar fi cunoscut, - traduce din limba maghiară, prin intermediar englez: „feude ale castrelor", „servitori ai castelelor", „castele comitatense", „forţa castelană a ţăranilor", „miliţiile castelelor"[91]. Cele două epoci de folosire a „castrelor" şi „castelelor", cenzurate de secolul al XIII-lea nu mai au nici un hotar, uneori cu ajutorul numirii mai neutre şi, aparent, nespecifică unui segment cronologic, de „cetate". Dincolo de acestea, o serie de termeni insoliţi, par să sugereze tocmai prin asocieri cu realităţi mai târzii, încercarea de a produce lumină. Sunt soluţii de moment, care, pe de-o parte, nu au nici o conexiune cu experienţele anterioare, pe de altă parte, seamănă cu neologisme pur beletristice.

Semnificaţiile lui *castellanus* sunt analoage în Ungaria, la fel ca şi în alte părţi ale Europei[92]. Pentru vremurile de care ne ocupăm sunt îndreptate, din deceniile şase-şapte ale veacului al XIII-lea, numai către şeful „castelaniei", respectiv unitatea dată de cetate şi domeniul ei. Am folosit şi termenul de „castelanat", pe care îl întâlnim în aria mai largă a geografiei politice din care Transilvania a făcut parte[93].

Elementele umane dependente de fortificaţii au avut o denumire specifică, în acest caz mult mai bine reliefată în diplome, care trebuie obligatoriu stabilizată *şi* în istoriografia românească. Termenul de „iobag" apare deja în intervalul anterior secolului al XIII-lea, cu două utilităţi, din care nici una nu corespunde sensului instaurat din şi după secolul al XIV-lea. Se utilizează sensul de „iobagi ai regelui", care, cel mai des corespunde categoriei de mari slujbaşi (aristocraţi) regali. Mai apoi, „iobagii cetăţii" sau, - dacă respectăm accepţiunea terminologică şi cronologică de „castru", - atunci „iobagii castrului", sunt cei care ne interesează aici îndeosebi. Faptul că ei nu reprezintă o categorie umilă, ci, dimpotrivă, una aflată la vârful structurilor umane dependente de castre, ne-o demonstrează însăşi existenţa categoriei paralele şi inferioare de „oameni ai castrului" (*cives*, *populi castri*, *castrenses*). Ca urmare, în clipa în care asocierea dintre „iobag" şi „castru" este suspendată, avem toate drepturile să considerăm că nu ne mai referim la ceva specific fortificaţiilor ori nu ne mai aflăm în limitele secolelor arpadiene, ci în altele, mai aproape de noi. Puţină lume ştie de pildă, ce a fost cu adevărat, un „cnez de cetate" (pentru că apare numai din vremurile în care funcţionau doar cetăţi, nu castre)

[90] *Istoria Clujului*, Cluj, 1974, p. 71.

[91] *Nobilimea de origine română din Ungaria medievală (secolele X-XIV)*, în vol. *Arpadieni, Angevini, Români*, Cluj-Napoca, 2001, p. 69-71. Dificultatea traducerilor maghiaro-engleze, de la care s-a plecat, era deja semnalată în *Prefaţa* lui Fügedi E., *Castle and Society in medieval Hungary (1000-1437)*, Budapest, 1986, p. 12.

[92] *Lexicon latinitatis Medii Aevii Hungariae*, II, Budapest, 1991, p. 63. Ca şi Polonia, dar contrar situaţiilor din Boemia sau Croaţia, unde a rămas să însemne „membru al garnizoanei". Vezi A. Gasiorowski, *Castellanus (Przyczynek semazjologiczny)*, în *Slavia antiqua*, 18, 1971, p. 220-221.

[93] *Lexicon latinitatis Medii Aevii Hungariae*, II, Budapest, 1991, p. 63.

ori şi mai explicit, „cnez iobag de cetate". Dincolo de poziţia lui în raport cu comunitatea românească, el a fost, concomitent, un „nobil condiţionar"[94], dependent de o cetate.

Din secolul al XIV-lea terminologia categoriilor este doar cu aplicativitate mai largă decât domeniilor cu cetăţi. Dar şi acolo, avem a ne lămuri cum vom proceda la asimilarea lui *familiaritas* („familiaritate" ?) şi *familiares* („familiari" ?), a lui *honor* („onoare" ?), *milites* („cavaleri" ?) ori *servientes* („slujitori" ?). Însăşi „feudalismul" ori „vasalitatea" cu care începusem să ne obişnuim, sunt puse în discuţie ca inexistente în regatul maghiar, ca şi în Ţările Române. Nici că se putea afla un exemplu mai concludent de transfer automat (şi fără verificare serioasă) de noţiuni din Occident către Orientul european! Comodităţile didactice se suprapun aici minunat peste dezinteresul istoriografiei medievistice.

Indiferent dacă este vorba despre componente materiale ori instituţionale, legate de istoria cetăţilor medievale (şi nu numai), istoriografiile europene şi-au delimitat câmpurile speciale de interes, cu termeni generici. Unul dintre cei mai vechi (sec. XIX), este germanul *Burgenkunde*. Pseudogermanul *Burg* (derivat din latinul *burgus*, la rândul său provenit din grecescul *pyrgos*) a fost recompus în maniera proprie limbii care şi l-a însuşit. Sufixul (*Kunde*), bine tradus, dar neechivalabil în limba română, îl poziţionează undeva la compromisul dintre „artă" şi „ştiinţă". Varianta latinofonă, cu apropieri majore de formele latinei medievale, a fost aceea de „castelologie" (l. franceză, *castellologie*). Considerându-l în spiritul limbii române, îl avansam, pentru prima data în anul 1978, într-o formă care nu era destinată tiparului, dar oricum comunităţii ştiinţifice locale, clujene. În mod neaşteptat, el a intrat în istoriografia românească propriu-zisă, printr-o negare de fond[95]. Chestiunea era, evident, de importanţă doar pentru o categorie de cercetători familiarizaţi în acelaşi timp cu ce se întâmpla în Europa, cât şi cu fortificaţiile în sine. Ca urmare, acelaşi termen nu avea nevoie să fie negat printr-o sancţiune academică, ci validat sau nu, de *necesitatea de utilizare*. Or, la peste două decenii de la debutul său, am putea afirma că noţiunea de „castelologie" a fost din ce în ce mai citată ori mai utilizată (Sergiu Iosipescu, Petre Munteanu-Beşliu, Gheorghe Anghel, Radu Lupescu, Ioan M. Ţiplic, Ovidiu Pecican etc.), stabilindu-se prin acest mod, racordul istoriografic necesar şi, ca punct final, consacrarea sa în istoriografia românească.

De câteva ori am utilizat termenul de „incastelare"[96]. Se dovedeşte însă, prin accesul direct la istoriografia care l-a iniţiat şi promovat, că el are o acoperire mult prea restrictivă, atât cronologică (sec. X-XII), cât şi geografică (bazinul mediteranean vestic) şi de conţinut (fortificarea satelor)[97]. Lucrul nu face decât să amâne descoperirea unuia *mai potrivit* pentru a acoperi fenomenologia de care ne ocupăm, respectiv intervalul în care teritoriul Transilvaniei nu numai produce, dar mai apoi, chiar exportă şi peste Carpaţi, un val consistent de fortificaţii cu care întregul Ev Mediu va rămâne mobilat.

Poate că rânduiala terminologică pe care ne-am propus-o nu este completă. În terenul lăsat liber de orice fel de cenzură (cea lingvistică şi istoriografică, în primul rând!) am avut de-a

---

[94] Cea mai bună delimitare a sensului la I. Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania între anii 1440-1514*, Bucureşti, 2000, p. 208-219.

[95] Şt. Pascu, *op. cit.*, p. 214. Autorul l-a considerat drept „ştiinţa despre castele", iar respingerea se formula astfel: „nu corespunde nici realităţilor ţărilor române, iar folosirea lui poate provoca nu numai nedumeriri, dar şi apetitul altor inovatori, care ar încerca să impună alţi termeni, derivaţi de la alte tipuri de fortificaţii: castrologie, turnologie, donjonologie, [sic ! – n. Şt. P.] etc. etc.". Câteva explicaţii şi în *Dezvoltarea istoriografiei fortificaţiilor medievale şi premoderne ale Transilvaniei şi Banatului*, în vol. *Bibliografia fortificaţiilor medievale şi premoderne din Transilvania şi Banat*, Reşiţa, 1996, p. 9. În anul 1979 apărea însă şi primul articol - dar de limbă franceză - care utiliza „castellologie", în istoriografia noastră. Vezi *Rev. Roum. Hist.*, 18, nr. 1, 1979, p. 155-163.

[96] Vezi Adrian A. Rusu, *Bibliografia fortificaţiilor medievale şi premoderne din Transilvania şi Banat*, Reşiţa, 1996, p. 4; Adrian A. Rusu, G. P. Hurezan, *Cetăţi medievale din judeţul Arad*, Arad, 1999, p. 5. Termenul ca atare există în latina medievală a regatului, cu sensul pe care l-am folosit şi noi. O menţiune timpurie (prima şi ultima ?) este din anul 1299, vezi *Zala vármegye története. Oklevéltár*, I, Budapest, 1886, p. 115-116.

[97] P. Toubert, în *Lexikon des Mittelalalters*, V, col. 398-399; Idem, în vol. *„L'incastelamento". Actes des rencontre de Gérone (26-27 novembre 1992) et de Rome (5-7 mai 1994)*, Rome, 1998, p. I-XVIII; Fr. Bougard, în *Dictionnaire encyclopédique du Moyen Âge*, Cambridge-Paris-Rome, 1997, p. 770-771.

face cu transferuri benefice, încercări de identificări, neglijenţe, experimentări conştiente ori nu, iar, pentru un pic de conciliere, posibil şi cu licenţe literare nevinovate, pe scurt, cu un amestec haotic. Felul în care se prezintă lucrurile nu este nici de aplaudat, nici de urmat. Am rămas însă cu o uriaşă neliniște: cum vor fi arătând lucrurile în alte compartimente specializate de cercetare istorică din România?

SUMMARY

THE VOCABULARY CONCERNING MEDIEVAL FORTIFICATIONS FROM TRANSYLVANIA IN THE 13 - 14 CENTURIES

The Romanian medieval language was not a written one. The way Romanians named parts of the society's milieu in which they moved will always remain a mystery. What makes it more difficult is on one hand the fact that there was an act of written language, mainly Latin in Transylvania (that is the north-west of Romania, a territory which belonged to the Hungarian kingdom in the Middle Ages). On the other hand there was in this province a parallel multilingualism (Hungarian, German) having major practical valences.

The contemporary concern for fortifications is reflected in the scarcity of the vocabulary in use nowadays. There are no refined designations of medieval fortifications in the medieval documents from other east-European territories, either, if that might be any consolation. The solution seems to come from a combined adoption of notions from medieval Latin with the contemporary ones. But one will soon find out that one cannot resort to a comfortable range that would finalize an intelligible text, not in the least a subtle one. Any analysis establishes that the initial heritage is not sufficient and the contemporary language is restrictive and without adequate nuances as to the perception of reality. The complications are amplified by the fact that we cannot limit ourselves to a vocabulary that is only associated with substantial realities. Assimilating the social terms concerning fortifications is mainly an attempt to identify essences not covered by the garment specific for communication. All the terms are introduced and stabilized through frequent and accepted use of a majority.

The article tries to follow the winding terminology in use:

a. novel historiographic solutions, hesitations and oversights.
b. the way identities were established between Hungarian and Romanian language.
c. new borrowings from French, overlapping the minimal Latin background and the Slavic archaic background – a mixture generally characterizing the formation of the Romanian language.
d. the history and the use of some architectural terms (camp, fortress, castle, then some special cases – motte, fortified churches, tower, ditch) and of terms designing human groups associated with the fortress: castle owners, dependants of the castle or of their owner.

Finally, the last step is to follow the birth and spread of the term (notion) defining the entire concern: for Romanian language through adoption of a French neologism, that is: „castellologie".

Şerban PAPACOSTEA (Bucureşti)

UN UMANIST ITALIAN, AMBASADOR ÎN SLUJBA BIZANŢULUI, PRIN MOLDOVA LUI ALEXANDRU CEL BUN

În ultimele decenii ale îndelungatei sale agonii, desfăşurată în strânsoarea concomitentă şi cu sensuri contrarii, a Răsăritului, în întruchiparea otomană a Islamului, şi a Apusului, în veşmântul cruciatei, Bizanţul, incapabil de a se mai salva singur, şi-a îndreptat speranţa şi iniţiativele spre creştinătatea occidentală, apropiată prin comunitatea de religie, foarte îndepărtată însă prin substanţa ei politică. În raporturile diplomatice cu lumea catolică, Bizanţul a negociat singurul bun care îi mai rămăsese, anume identitatea sa spirituală, după ce pierduse, în secolele anterioare, cele mai însemnate dintre poziţiile sale economice şi teritoriale.

Dramatismul opţiunii între cei doi factori exteriori de presiune explică oscilaţiile conducerii bizantine între înţelegerea, resemnată, cu puterea otomană şi acceptarea sacrificiilor spirituale impuse de forţele cruciatei. Şi în anii care constituie obiectul rândurilor de faţă s-au manifestat puternic divergenţele de opinie în sferele înalte ale statului bizantin în privinţa direcţiei în care urma să se înscrie politica externă a imperiului în efortul disperat de a evita catastrofa finală. În vremea ultimilor conducători din dinastia Paleologilor, cărora le-a fost dat să încheie ciclul milenar al istoriei Bizanţului, înfruntarea cu adversitatea destinului ilustrează abundent aceste oscilaţii spasmodice. Un episod reprezentativ al eforturilor ultimilor Paleologi de a salva moştenirea lăsată de predecesori s-a desfăşurat în anii 1421-1424, ani în care exponenţii principali ai celor două tendinţe menţionate au fost împăratul Manuel II Paleologul (1391-1425), adept al politicii de echilibru între otomani şi Occidentul latin, şi fiul său Ioan VIII (împărat asociat din 142l, apoi singur, 1425-1448), înclinat spre alianţa cu Apusul şi încrezător în şansele acesteia.

În urma instalării turcilor otomani pe continentul european la mijlocul secolului XIV, reuşita cruciatei antiotomane era condiţionată de acţiunea coordonată a braţului naval, destinat să intercepteze comunicaţiile între stăpânirile turceşti din Asia Mică şi Europa, de o parte, şi acţiunea forţelor continentale din direcţia Dunării de Jos, de altă parte. Strategie elementară, înţeleasă de timpuriu de exponenţii forţelor cruciatei, şi care figurează în mai toate proiectele de acţiune antiotomană până la cucerirea Bizanţului de Mehmed II şi chiar în planurile de recucerire făurite după acest eveniment.

În condiţiile date, având în vedere strânsa colaborare dintre turcii otomani şi genovezi — constantă majoră a relaţiilor internaţionale în Sud-estul Europei şi în bazinul pontic de la mijlocul secolului al XIV-lea până în 1453[98] —, singura putere maritimă capabilă să îndeplinească funcţia braţului naval era Veneţia. Braţul continental avea drept principali exponenţi puterile regionale cele mai interesate să stăvilească expansiunea otomană, Ungaria, Ţara Românească, Serbia şi, intermitent, Polonia şi Moldova. Cele două state româneşti au devenit prin forţa lucrurilor şi mijlocul de comunicare cel mai lesnicios între Bizanţ şi regatele catolice presupuse a fi factori ai cruciatei, Ungaria şi Polonia.

După neaşteptata pauză oferită Bizanţului şi aliaţilor săi potenţiali din Occident de înfrângerea lui Baiazid I la Ankara şi de prelungita criză de structură a Imperiului Otoman care i-a urmat, domnia lui Mehmed I (1413-1421) a redeschis vremea confruntării. Imperiul Otoman, subminat timp de un deceniu de forţele fărâmiţării, şi-a regăsit, deşi nu îndată, unitatea sub noul sultan, în vreme ce Occidentul catolic, fragmentat vreme îndelungată în arii de obedienţă bisericească multiple sub papi diferiţi şi rivali, în timpul Marii Schisme, a ieşit din starea de diviziune în urma Conciliului de la Constanţa (1414-1418).

[98] G. Pistarino, *Chio dei Genovesi*, Spoleto, 1970, p. 52-58; cf. Ş. Papacostea, *Genovezi şi Otomani în 1431-1434. Din istoria unei alianţe*, în curs de publicare în volumul omagial Gemil Tahsin.

Un proiect de acţiune anti-otomană întemeiat pe tipicul amintit al dublei acţiuni navale şi terestre a fost rodul unei iniţiative a conducerii statului bizantin în anii de grele încercări de la sfârşitul domniei lui Manuel II Paleologul şi, de partea otomană, de trecere de la domnia lui Mehmed I la cea a lui Murad II (l421-1451). Înclinaţi să folosească luptele dinastice care au însoţit moartea lui Mehmed I şi începuturile domniei succesorului său, unii dintre conducătorii Bizanţului, în frunte cu Ioan VIII Paleologul, şi-au îndreptat speranţele spre puterile catolice care îşi manifestau interesul pentru un nou efort de îndepărtare a puterii otomane din Europa şi care aveau posibilitatea de a-l întreprinde: Veneţia şi Regatul Ungar, sub Sigismund de Luxemburg (1382-1437), personalitate marcantă care, între atâtea obiective variate pe care i le impunea dubla sa calitate de rege ungar şi de împărat roman, şi-a propus ca ţel permanent cruciata antiotomană. Unul dintre impedimentele principale în calea cruciatei împotriva otomanilor era, în această vreme, conflictul dintre Veneţia şi Regatul Ungar, urmare a recuperării ţărmului dalmat de către Republica Lagunelor în 1409, fapt care a creat o breşă considerabilă în sistemul de interese comerciale ale Ungariei. Coordonarea acţiunii militare navale şi terestre presupunea aşadar reconcilierea, greu de realizat, între Veneţia şi Ungaria, sarcină pe care şi-a asumat-o în aceşti ani diplomaţia bizantină.

Întrunirea Conciliului general la Constanţa părea să ofere prilejul potrivit pentru realizarea Unirii între Roma şi Constantinopol, condiţie necesară, în viziunea papalităţii, pentru declanşarea unei noi cruciate de eliberare a Bizanţului de primejdia otomană reactualizată. Preocupat cu prioritate de rănile grave care subminau lumea catolică – schisma papală şi erezia husită –, Conciliul nu a aprofundat problematica complexă a raporturilor dintre Biserica Apusului şi cea a Răsăritului, chiar dacă chestiunea însăşi nu a lipsit de pe agenda înaltului for al Occidentului catolic[99]. Impactul Conciliului de la Constanţa asupra situaţiei Bizanţului şi a problemei orientale în general a fost în primul rând urmarea înlăturării Marii Schisme a bisericii catolice, realizare majoră care a conferit credibilitate sporită, în ochii bizantinilor, dar şi ai turcilor, perspectivei unor noi acţiuni militare de ajutorare a Bizanţului[100]. Nu mai puţin însemnat a fost noul impuls dat negocierilor în vederea Unirii între lumea catolică şi Bizanţ de contactele stabilite la Constanţa între cele două părţi în timpul conciliului. Regatul ungar şi cel polon, care cuprindeau în hotarele lor şi în aria lor de influenţă numeroşi creştini de obedienţă răsăriteană, au asumat un rol de frunte în negocierile cu Bizanţul.

Scurt timp după încheierea lucrărilor Conciliului de la Constanţa, curtea bizantină, răspunzând unei iniţiative a papei Martin V, a propus convocarea unui conciliu al Unirii la Constantinopol sub preşedinţia împăratului[101]. La începutul anului 1420, o solie bizantină era îndrumată spre Veneţia pentru a oferi bunele oficii ale Bizanţului în conflictul veneto-ungar; după îndeplinirea acestei misiuni, solul imperial, Manuel Philantropenos, unchiul împăratului,

[99] Joseph Gill, S. J., *Le Concile de Florence*, Tournai, 1964, p. 25-34; August Leiddl, *Die Einheit der Kirchen auf den spätmittelalterlichen Konzilien. Von Konstanz bis Florenz*, Paderborn, 1966, p. 13-20; John W. Barker, *Manuel II Palaeologus (1391-1425): A Study in Late Byzantine Statesmanship*, New Brunswick, New Jersey, 1969, p. 321-325.

[100] Potrivit dominicanului Ioan, arhiepiscop de Sultanieh, excelent cunoscător al lumii orientale, turcii cunoşteau marele avantaj care decurgea pentru ei din diviziunea lumii catolice în două obedienţe papale. Baiazid ar fi obişnuit să le spună alor săi: „Usque quo isti Franki habent duos papas, non timeo eis facere guerras, sed quando erit unus, tunc oportet facere pacem cum eis"; Anton Kern, *Der „Libellus de notita orbis", Johannes III. (De Galonifontibus),O.P., Erzbischofs von Sultanieh*, în „Archivum Fratrum Praedicatorum", 18, 1938, p. 100.

[101] Franz Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565-1453*, V. Theil (Schluss), *Regesten von 1341-1453*, München und Berlin, 1965, p. 106, nr. 3374.

urma să se îndrepte spre curtea regelui Ungariei, Sigismund, la cea a regelui Poloniei, Vladislav Jagiello, unde s-a aflat în luna august, şi apoi spre cea a marelui duce al Lituaniei[102].

Turcii însă ştiau că Unirea dintre cele două biserici este etapa premergătoare organizării unei noi cruciate îndreptate împotriva lor. Spre sfârşitul primăverii aceluiaşi an 1420, ei au întreprins o acţiune militară de vaste proporţii împotriva Ţării Româneşti, pe care au adus-o în obedienţa lor. Această expediţie, care a slăbit considerabil frontul cruciatei, a fost prelungită printr-o acţiune împotriva Moldovei, al cărei port maritim de la Cetatea Albă ar fi fost, potrivit unei interpretări contestate, atacat de vasele turceşti[103]. Înfruntarea la Dunărea de Jos era redeschisă astfel de iniţiativa sultanului, hotărât să-şi asigure controlul asupra acestei linii strategice vitale pentru dominaţia otomană asupra Peninsulei Balcanice.

Anul 1421 a accelerat tendinţa spre confruntare. În luna ianuarie, Ioan VIII Paleologul, fiul cel mai vârstnic al împăratului, a fost asociat la domnie. Adept al cooperării cu Occidentul latin, Ioan VIII a înclinat balanţa politicii bizantine spre forţele cruciatei şi spre Unirea cu Roma, tendinţă care îl deosebea faţă de încercatul şi mult mai prudentul său părinte. Câteva luni după asocierea la domnie a lui Ioan VIII, a încetat din viaţă sultanul Mehmed I, eveniment care avea să declanşeze noi convulsiuni interne în Imperiul Otoman, cu greu stabilizat de defunctul sultan. Evoluţia situaţiei părea să favorizeze reluarea acţiunilor de înlăturare a dominaţiei otomane. Într-adevăr, încurajată de semnele de slăbiciune care îi parveneau din tabăra otomană, conducerea bizantină s-a distanţat de obedienţa faţă de turci şi s-a orientat mai răspicat, deşi nu univoc, spre cooperarea cu Occidentul[104]. Nu numai contactele cu Roma şi în general cu puterile catolice se intensifică acum, dar Bizanţul a adoptat chiar iniţiative politice în opoziţie făţişă cu interesele noii puteri instalate la cârma statului otoman. Dintre acestea, două au avut o semnificaţie precisă şi imediată: sprijinirea pretendentului Mustafa împotriva lui Murad II, după ce a obţinut concesii substanţiale din partea lui, şi declanşarea unei acţiuni militare împotriva sultanului legitim la Dunărea de Jos, în Ţara Românească, unde, cu sprijin bizantin, s-a instaurat la conducerea ţării Dan II, care a declanşat deîndată ofensiva împotriva poziţiilor turceşti din regiune[105]. Înţelegând semnificaţia şi sesizând gravitatea acţiunii bizantine, care urmărea să destrame puterea sa proaspăt instaurată, Murad II a supus Constantinopolul unui nou asediu în vara anului 1422[106].

Rezemată pe succesele înregistrate, conducerea bizantină a întreprins noi demersuri în lumea catolică pentru a determina intrarea ei în acţiune. A reţinut atenţia cercetătorilor acestor împrejurări, călătoria lui Ioan VIII în Italia, la sfârşitul anului 1423, şi de aici în Ungaria, în cursul anului următor. A scăpat însă atenţiei istoricilor români şi străini misiunea pregătitoare îndrumată de împărat spre Ungaria cu câteva luni înainte de călătoria întreprinsă de el însuşi în Occident, în ciuda faptului că relatarea scrisă care a înregistrat-o conţine câteva amănunte însemnate cu privire la acţiunea diplomaţiei bizantine la sfârşitul domniei lui Manuel II şi la începuturile activităţii politice a lui Ioan VIII în calitate de asociat la domnie.

Textul relatării acestei misiuni diplomatice aparţine umanistului italian Francesco Filelfo (1398-1481), care a petrecut şapte ani din viaţă, între 1421 şi 1427, la Constantinopol unde şi-a însuşit la perfecţie limba greacă. Înapoiat în Italia, el a predat elocinţa la Bologna, Florenţa, Siena şi a ocupat demnităţi la Milano. Filelfo a lăsat o operă bogată, calificată drept aridă, dar precisă sub raportul cronologiei[107]. Între scrierile rămase de pe urma lui se află şi o scrisoare

[102] Franz Dölger, *op. cit*., p. 107, nr. 3381, 3382; cf. John W. Barker, *op. cit.*, p. 337-338.
[103] Cea mai plauzibilă reconstituire a atacului otoman la Dunărea de Jos în primăvara şi vara anului 1420 la Viorica Pervain, *Lupta antiotomană a Ţărilor Române în anii 1419-1420*, în ,,Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie Cluj-Napoca", 19, 1976, p. 69-75.
[104] Franz Dölger, *op. cit*., p. 107, nr. 3386 şi p. 108, nr. 3388.
[105] Viorica Pervain, *op. cit*., p. 89-90 şi Gemil Tahsin, *Românii şi Otomanii în secolele XIV-XVI*, Bucureşti, 1991, p. 103-104.
[106] John W. Barker, *op. cit*., p. 359-360.
[107] *Enciclopedia italiana di scienze, lettere ed arti*, vol. XV, Milano, 1932, sub voce; date mai abundente cu privire la Filelfo la Jean Colin, *Cyriaque d'Ancône. Le voyageur, le marchand, l'humaniste*, Paris, 1981, p. 391-394.

adresată cardinalului Jacobo Piccolomini, colaborator apropiat al papei Pius al II-lea, care a cuprins-o în scrierea sa *Rerum gestarum sui temporis et ad Pii continuationem, commentarii locuplestissimi, ejusdemque epistolae perelegantes, rerum reconditarum plenissimae,* Francofurti, 1614.

Din Milano, la 26 ianuarie 1464, Filelfo, ajuns acum la vârsta de şaizeci şi şase de ani, dar rămas un entuziast al cruciatei, îşi oferea serviciile pentru acţiunea antiotomană în curs de pregătire. El invoca în sprijinul ofertei sale experienţa dobândită cu mulţi ani în urmă în slujba luptei împotriva turcilor şi îndeosebi cunoaşterea limbii greceşti, a locurilor şi moravurilor Greciei: „…ca unul care am petrecut şapte ani la Constantinopol pe lângă Ioan Paleologul, împărat atât înţelept cât şi puternic şi care am fost trimis ca ambasador nu numai la Murad, tatăl acestui necredincios Mehmed, ci şi la acel împărat al romanilor şi rege Sigismund şi am străbătut toată Grecia până la tribali (= sârbi), dar şi, intrând în Marea Euxină pe o triremă, după ce am debarcat pe ţărm la Asprokastron, am parcurs călare acea întindere campestră şi pustie a Sciţiei, şi i-am văzut şi cunoscut jur împrejur pe goţi şi pe alani, şi celelalte popoare ale acelei Scitia Inferior, apoi, depăşind cu efort maxim şi pericol extrem munţii foarte înalţi şi inaccesibili deasupra oraşului Baia, am ajuns la Bistriţa, oraş frumos şi populat, de cealaltă parte a munţilor, la piciorul lor, de unde, a doua zi după ce am ajuns acolo, spre seară, după ce am pornit la drum, în etape mari şi neîntrerupte, am ajuns la Buda, mare emporiu al Pannoniei Ulterioare. În care timp, legatul apostolic, Branda Castiglione, se afla în Pannonia spre a incita la acţiune militară împotriva boemilor (= husiţii). Unde, după ce am îndeplinit conform instrucţiunilor misiunea pentru care venisem, trimis în calitate de ambasador la regele Sigismund, întrucât între timp, regele Vladislav al Poloniei, adică Sarmaţia, a luat de soţie pe cea care l-a născut pe acel Vladislav, care în anii din urmă a preferat calea temerităţii celei a raţiunii, a fost măcelărit la Varna de turci, care aproape fuseseră risipiţi şi înfrânţi. Acest Vladislav, spun, rege acum bătrân, m-a invitat printr-un sol pe mine, ambasador imperial, la cununie. În care scop, plecând la Cracovia, nu numai am participat la acea cununie, dar (am şi ţinut) o cuvântare matrimonială în faţa unei foarte mari adunări de regi şi principi şi de neamuri diferite. Căci însuşi împăratul Sigismund şi Henric regele Daciei şi toţi electorii Imperiului şi alţi duci şi principi, invitaţi la nuntă, au venit din regatele vecine şi din cele îndepărtate spre a o cinsti. Apoi, când din nou m-am înapoiat în Pannonia, nu mult timp după aceea, mi s-a poruncit de însuşi împăratul Ioan Paleologul, care plecase de la Constantinopol în Italia şi din Italia a venit la Sigismund în Pannonia, în scopul acţiunii sale, să mă înapoiez la Constantinopol, pentru a domoli valurile domestice, dacă cumva s-ar fi iscat în timpul absenţei sale din ţară din pricina fratelui său Demetrios, care acum se află la necredinciosul tiran Mehmed, şi care şi atunci a încercat să fugă la Murad, tatăl acestuia. În care chestiune s-a întâmplat ca, spiritele fiind oarecum reconciliate între fraţi, Demetrios să fie apoi trimis la Sigismund spre a cere ajutor iar eu, pe ascuns, după ce voi fi expus toată chestiunea, să acţionez ca să nu fie îngăduit lui Demetrios, dacă cumva şi-ar fi îndepărtat cugetul de la raţiune, să treacă din Pannonia la turci, deoarece un asemenea fapt nu s-ar fi putut petrece fără o mare calamitate a acestui imperiu. Fiind aşadar poruncit să mă duc deîndată la Constantinopol din motivul expus, când sosesc la Cuvin, la Dunăre, în regiunea Spenderobori (= Smederevo) pentru a trece la tribali, pe la care îmi era drumul cel mai repede, am fost informat de unii negustori latini, în cunoştinţă de cauză, că au auzit la Adrianopol – oraş odinioară construit de Oreste, fiul lui Agamemnon, şi numit mai întâi Orestiada, apoi Adrianopol, de la împăratul Adrian, deoarece l-a restaurat după ce fusese distrus -, situat pe Ebru în Tracia – că eu mă aflu de câteva luni bune la Sigismund. De aceea nu încetau să mă îndemne şi să mă convingă să nu întreprind în nici un chip drumul prin stăpânirea turcilor, dacă îmi e dragă salvarea mea. Cugetând mai adânc la acele îndemnuri, mi s-a părut mai înţelept ca, evitând acest drum, să mă îndrept spre părţile numite transilvane pentru ca apoi, trecând în grabă pe la valahi la gura Dunării, care la această dată poartă numele de Licostomo, să mă sui pe o navă genoveză care foarte curând avea să navigheze la Galata; cum însă zadarnic m-am îndreptat în grabă într-acolo (căci din acel loc vasul a plecat cu mult

timp înainte), am fost silit să mă îndrept spre Asprokastron pe drumuri lungi şi în etape neîntrerupte prin Sciţia. Iar acest oraş e aşezat în Moldova la Euxin. Căci acolo sosesc mai des vasele de comerţ din Tracia. Din care pricină speram să-mi îndeplinesc în scurt timp angajamentul şi să duc la capăt cele încredinţate credinţei şi sârguinţei mele. Dar speranţa mea m-a înşelat amarnic. Căci nici nu am găsit vreun vas la Asprokastron şi chiar dacă aş fi găsit nu ar fi fost de folos voinţei împăratului ca eu să expun părinţilor săi cele ce îmi propusesem să expun, într-atât erau de înverşunate minţile lor împotriva lui Ioan de zvonurile duşmănoase provenind de la fiul Demetrios. Din care cauză, cum aşteptam de acolo de mai mult timp dată fiind lipsa de vase, a sosit în cele din urmă din Pannonia însuşi împăratul, pentru a cărui ambarcare au venit în grabă două trireme din Tracia cu care ne-am înapoiat la Constantinopol în luna a şaisprezecea după ce am plecat de acolo"[108].

Aşadar, pentru a reţine esenţialul din textul citat: îmbarcat la Constantinopol pe o triremă în primele luni ale anului 1423, Filelfo a debarcat la Cetatea Albă, a străbătut Moldova din sud spre nord până la Baia, a trecut Carpaţii şi, după un popas la Bistriţa, a înaintat în grabă spre Buda unde s-a întâlnit cu regele Sigismund, căruia i-a prezentat mesajul imperial adus de la Constantinopol. În primăvara anului următor a participat la Cracovia, în calitate de ambasador imperial, invitat printr-un sol al regelui Vladislav Jagiello, la ultima căsătorie a acestuia, prilej cu care a ţinut un discurs de urări nupţiale în faţa unei mari reuniuni de regi şi principi. Tot aici l-a întâlnit şi pe cardinalul Branda di Castiglione cu care, potrivit afirmaţiei sale, se întâlnise anterior la Buda. Rechemat la Buda de Ioan VIII, care sosise în capitala Regatului Ungar după călătoria sa în Italia, Filelfo a fost trimis în grabă la Constantinopol pentru a domoli conflictele declanşate în conducerea imperiului de controversele cu privire la opţiunile de politică externă, mai exact de înclinaţiile prootomane ale lui Dimitrie Paleologul, unul dintre fraţii lui Ioan VIII. Întrucât drumul spre Constantinopol prin Peninsula Balcanică s-a dovedit impracticabil, Filelfo s-a îndreptat spre Chilia, unde însă a constatat că portul era ocolit de vase. De la gurile Dunării a pornit spre Cetatea Albă unde, în cele din urmă, a sosit şi împăratul Ioan VIII care, la rândul său, avusese intenţia să se îmbarce la Chilia, port spre care iniţial fuseseră îndrumate vasele solicitate la Constantinopol. Din Cetatea Albă, împăratul grec şi sfetnicul său italian, au pornit în sfârşit la Constantinopol. Filelfo susţine că a lipsit şaisprezece luni din capitala imperiului.

Între data sosirii lui Filelfo la Buda şi prezenţa sa la cununia dela Cracovia a avut loc un alt eveniment politic însemnat, cu participare bizantină, fapt trecut cu vederea de bizantinişti. La sfârşitul lunii martie 1423, la Késmark în Zips, s-au întâlnit regele Ungariei şi al Poloniei care au pus capăt unei contestaţii acute izbucnite cu trei ani în urmă, când Sigismund impusese o soluţie favorabilă Ordinului Teutonic, aliatul său, aflat în conflict teritorial cu Uniunea polono-lituaniană. Reconcilierea ungaro-polonă a eliminat o tensiune internaţională care stătea în calea speranţelor conducerii lumii bizantine de a primi ajutor din partea celor două regate catolice. Un contemporan, Andrei de Regensburg, autor al mai multor scrieri istorice, a însemnat astfel, sub data 20 aprilie 1423, în jurnalul său, evenimentul de la Késmark: „De asemeni, aici se cuvine observat că domnul nostru regele (= Sigismund) şi regele Poloniei şi cneazul Vitold şi Despotul (= Ştefan Lazarevici) şi sfetnicii împăratului grecilor s-au întâlnit la Késmark şi au căzut de acord. De asemeni, acolo s-a aflat şi ducele Heinrich al Bavariei, de asemeni ducele Saxoniei. De asemeni, împăratul tătar şi-a trimis sfetnicii la domnul nostru regele. De asemeni, Mircea Vodă a nimicit 50.000 turci, l0.000 au scăpat, iar pe comandantul lor l-a adus captiv. De asemeni, regele polon l-a invitat acasă la el pe regele roman şi pe cei mai de seamă principi şi le-a oferit 200 de tacâmuri şi 60 de tacâmuri. De asemeni, când turcii au fost bătuţi, s-au găsit în grămadă două stindarde ale regelui Poloniei. De asemeni, când s-a auzit acest lucru, atunci, de

[108] Philelphus, la Jacobo Piccolomini, *op. cit*., p. 469-470; v. originalul latin în Anexa I. Într-o scrisoare din anul 1444, Filelfo aminteşte de asemenea despre ambasada sa la Sigismund şi despre participarea la nunta regală la Cracovia (în calitate de „orator" trimis „ab imperatore Constantinopolitano Ioanne Paleologo ad Romanorum Imperatorem Sigismundum" când a fost invitat „ad nuptias…"); Franciscus Philelphus, *Epistolae familiares*, Venezia, 1498, f. XXVIII.

bucurie, s-au tras toate clopotele. De asemeni, toţi domnii care s-au aflat laolaltă, nu au avut mai mult de opt mii de cai. Aceasta s-a întâmplat în ziua de Frauentag în timpul postului (25 martie)"[109].

Deşi izvorul german nu îl nominalizează pe Filelfo, e probabil că tot el a reprezentat curtea bizantină la reuniunea de la Késmark. Oricum, prezenţa unei solii bizantine la acest eveniment desfăşurat în atmosfera de optimism creată de ştirea marii victorii a lui Dan II la Dunărea de Jos asupra turcilor, rezultat în parte al unei iniţiative bizantine, confirmă interesul major al conducerii imperiului faţă de evoluţia situaţiei politice şi militare în Europa centrală.

Acţiunea diplomatică desfăşurată de Filelfo în Europa centrală a fost parte integrantă a unuia dintre revirimentele politicii bizantine în lupta pentru salvarea imperiului. Din cele câteva date cunoscute cu privire la anii 1421-1424 se întrevede concepţia de ansamblu a acţiunii iniţiate de Ioan VIII care, de o parte, s-a străduit să submineze dinăuntru puterea otomană prin sprijinirea pretendenţilor adversari ai sultanului Murad II, să creeze o diversiune militară în nordul Peninsulei Balcanice prin reactivarea frontului dunărean cu concursul lui Dan II, iar de altă parte a încercat să accelereze declanşarea cruciatei prin intensificarea negocierilor cu privire la Unirea bisericii Răsăritului cu cea a Apusului, prin oferta de mediere între Veneţia şi Ungaria în problema Dalmaţiei şi prin participarea, fie numai simbolică, la momentele solemne ale reconcilierilor ungaro-polone. Remarcabila acţiune a diplomaţiei bizantine în aceşti ani a acoperit atât spaţiul mediteranean cât şi cel central-european, atât condiţia spirituală cât şi problematica politică şi militară a efortului de despresurare din strânsoarea otomană. Cum însă reuşita acestei iniţiative se lăsa aşteptată, conducerea imperiului s-a văzut silită să negocieze şi cu turcii pentru a câştiga răgazul necesar.

Francesco Filelfo s-a implicat în cele mai însemnate negocieri ale Imperiului Bizantin. Cum singur o afirmă, el a reprezentat conducerea imperiului în negocierile cu sultanul Murad II, cu Sigismund de Luxemburg şi cu Vladislav Jagiello. S-a bucurat de încrederea împăratului Ioan VIII Paleologul pe care l-a slujit cu devotament şi pricepere. Un semn al încrederii de care se bucura la curtea din Constantinopol e faptul că a fost solicitat să contribuie la aplanarea conflictelor din sânul familiei imperiale. Admirator al culturii elene, Filelfo şi-a pus energia în slujba efortului de salvare a Bizanţului, devenind unul dintre reprezentanţii de frunte ai curentului care, cu o nuanţă de anacronism, poate fi numit al filelenismului umanist.

Instructive pentru istoria românească în aceşti ani sunt în deosebi itinerariile urmate de cei doi exponenţi ai diplomaţiei bizantine, Filelfo şi Ioan VIII. Debarcat, cum s-a arătat, la Cetatea Albă — Asprokastron —, Filelfo a străbătut Moldova până la Baia apoi, după ce a trecut munţii, a traversat Transilvania urmând calea spre Buda. Încercarea, la înapoiere, de a traversa Peninsula Balcanică, drumul cel mai rapid spre Constantinopol, dovedindu-se prea primejdioasă, emisarul imperial s-a îndreptat spre Licostomo. Dar şi încercarea de a porni spre Bizanţ de la Licostomo s-a dovedit iluzorie întrucât la gurile Dunării nu mai acostau nave; fapt remarcabil, care se explică fie prin atacurile turceşti la Chilia, semnalate de diverse izvoare, fie prin acţiunea de blocare a comerţului pe Dunăre iniţiată de Alexandru cel Bun, măsură atestată de surse câţiva ani mai târziu dar care poate fusese pusă în aplicare încă din această vreme[110]. De remarcat şi faptul că pentru a ajunge de la Cuvin la Chilia, Filelfo a luat drumul Transilvaniei. Constatând la Licostomo că nu avea rost să mai aştepte într-un loc pe care nu îl mai frecventau vasele, el s-a dus la Cetatea Albă în căutarea unui mijloc de transport maritim spre Constantinopol. Sistarea navigaţiei la gurile Dunării constatată de Filelfo când a ajuns în regiune e confirmată de situaţia în care s-a aflat Ioan VIII nu mult timp după aceea, când, pe drumul de înapoiere dela Buda spre Chilia, a fost silit să schimbe itinerariul şi să se îndrepte la

[109] Andreas von Regensburg, *Diarium sexennale*, în *Sämtliche Werke*, hrsg. von Georg Leidinger, München, 1903, p. 308-309 (*Quellen und Erörterungen zur Bayerischen und Deutschen Geschichte*, Neue Folge, Erster Band); v. originalul german în Anexa II.

[110] Pentru barajul pe Dunăre instituit de Alexandru cel Bun în scopul de a favoriza negoţul la Cetatea Albă, v. Virgil Ciocîltan, *Raporturi moldo-lituaniene (1420-1429)*, în vol. *Românii în istoria universală*, III (1988), 1, p. 142.

rândul său spre Cetatea Albă. Datele noi cuprinse în scrisoarea lui Filelfo înlesnesc înlăturarea unei confuzii aparent de detaliu dar cu posibile implicaţii generale.

Potrivit scrierii istorice a lui Georgios Sphrantzes, „la sfârşitul lui octombrie din anul 33 (= 1424), împăratul chir Ioan s-a întors la Constantinopol dinspre numita Chilia de la Dunăre, corăbii plecând într-acolo de la Constantinopol. Căci trimisese de mai înainte din Ungaria un om de altă limbă şi de alt neam, ca să vină pe uscat cu un răvaş cifrat… Şi când am citit hârtia, că e sănătos şi că porneşte cu bine înspre părţile de pe la Marea Ţară Românească (Megali Vlahia) şi ca să vină corăbii în localitatea numită Chilia, ca să-l ia şi să-l aducă, bucurie mare i-a cuprins”[111]. Aflat în anturajul lui Manuel Paleologul, Sphrantzes avea toate elementele pentru a fi bine informat cu privire la aceste detalii. Şi totuşi, afirmaţia sa conţine o inexactitate involuntar strecurată în textul său. E adevărat că navele solicitate de Ioan VIII încă de când se afla pe teritoriul Regatului Ungar au fost îndrumate spre Chilia; dar în cursul înaintării sale prin Ungaria şi prin spaţiul românesc, împăratul asociat la domnie a înţeles că nu era posibilă îmbarcarea la Chilia, ceea ce l-a determinat să se îndrepte spre Cetatea Albă.

Una dintre însemnările cronologice bizantine scurte, denumite de ultimul lor editor „Kleinchroniken”, confirmă pornirea de la Bizanţ a vaselor bizantine pe care avea să se îmbarce Ioan VIII la 13 septembrie 1424 la Asprokastron: „şi la 13 ale lunii septembrie, indicţia a treia a anului 6933(= 1424), au pornit două vase (katerga) spre Asprokastron, ca să-l ia pe sfântul basileu Ioan, kir şi avthentis”[112]. Informaţia e confirmată de însemnările cronologice ale oraşului Mesembria: „în anul 6933 (1424; în text greşit 6946), indicţia a treia a mers basileul kir Ioan dela Asprokastron la Mesembria cu două vase (katerga) în luna octombrie 20, într-o zi de vineri”[113]. Motivul acestei devieri de la Chilia la Asprokastron, care i se pare greu de explicat editorului corpusului însemnărilor cronologice bizantine scurte, îl aflăm în textul scrisorii lui Filelfo: legătura Chiliei cu marea continua să fie blocată. Aşadar, Ioan VIII, în toamna anului 1424, s-a aflat în Moldova, a poposit la Cetatea Albă, unde a ajuns nu se ştie pe ce drum, cel mai probabil prin Transilvania[114].

Informaţiile noi cuprinse în scrisoarea lui Filelfo impun câteva consideraţii cu privire la rolul Moldovei de intermediar fie şi numai pasiv al legăturilor dintre forţele cruciatei din Europa Centrală şi Imperiul Bizantin, grav periclitat de ascensiunea puterii otomane.

Dacă în secolul anterior, Ioan V Paleologul a călătorit în Ungaria, la curtea regelui Ludovic de Anjou, pe linia Dunării, în vremea succesorilor săi din secolul XV comunicaţia între cele două puteri a urmat calea Moldovei. În această nouă situaţie, rolul Cetăţii Albe s-a impus categoric. Filelfo a poposit în cetatea de la limanul Nistrului atât la dus cât şi la înapoiere în drumul său spre şi din Ungaria; Ioan VIII s-a înapoiat la Constantinopol pe un vas care a acostat la Cetatea Albă; fratele său Dimitrie a trecut spre Ungaria prin aceiaşi cetate a Moldovei la Pontul Euxin[115]. Tot din Cetatea Albă şi-a început cariera eroică Dan II, reprezentant ilustru al seriei de domnitori denumiţi „cavalerii” de Nicolae Iorga. Merită a fi amintit şi faptul că un emisar special al cruciatei, Guillebert de Lannoy, după ce a stabilit contacte cu personalităţi de frunte din Europa Centrală, a ajuns la Constantinopol prin Moldova, fiind primit de Alexandru

[111] Georgios Sphrantzes, *Memorii 1401-1477*, ed. critică de Vasile Grecu, Bucureşti, 1966, p. 18-19 (Scriptores Byzantini, V).
[112] Peter Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, I. Teil, Einleitung und Text, Wien, 1975, p. 118.
[113] Idem, *Studien zu den BPAXEA XPONIKA*, München 1967, p. 205 (*Miscellanea Byzantina Monacensia*, hrsg. von Hans-Georg Beck, Heft 6); pentru eroarea cronologică din textul cronicii, *Ibidem*, p. 164-166.
[114] Teza contrarie, care contestă prezenţa lui Ioan VIII în Moldova, e susţinută de Alexandru Elian, *Moldova şi Bizanţul în secolul al XV-lea*, în vol. *Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1964, p. 109 şi 119-130. Dimpotrivă, Ştefan Gorovei, *Un episod din „recuperarea” Bizanţului: Prima „operă” a spătarului Nicolae „Milescu”*, în „Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie A. D. Xenopol”, XXII, 1985, 2, p. 459, pornind de la ipoteza apartenenţei Chiliei la Moldova în acest timp, consideră întemeiată tradiţia târzie cu privire la întâlnirea dintre Alexandru cel Bun şi împăratul Ioan VIII.
[115] Pentru episodul prinţului imperial Dimitrie şi agitaţia provocată la Constantinopol de opţiunea lui politică, v. Peter Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, II, *Historischer Kommentar*, Wien, 1977, p. 421-422 şi Ivan Burić, *Sumrak Vizantije. Vreme Jovana VIII. Paleologa (1392-1448)*, Beograd, 1984, p. 250-25l.

cel Bun, şi că a trecut şi prin Cetatea Albă în drumul său spre capitala imperiului. Devierea finală a itinerarului lui Filelfo şi a lui Ioan VIII de la Chilia la Cetatea Albă readuce în atenţie problema raportului dintre cele două aşezări, dintre Moldova şi Ţara Românească, în funcţie de legătura lor cu Marea Neagră, dintre Ungaria şi Polonia, după încetarea stăpânirii genoveze la gurile Dunării; în lumina noilor informaţii cuprinse în scrisoarea lui Filelfo se înţelege mai lesne acţiunea lui Alexandru cel Bun care a blocat navigaţia pe Dunăre pentru a favoriza circulaţia pe drumul moldovenesc al cărui punct de contact cu marea se afla la limanul Nistrului.

A aminti toate aceste aspecte desprinse din textul lui Francesco Filelfo înseamnă a sublinia necesitatea înnoirii cercetării cu privire la raporturile dintre Bizanţ şi Moldova în vremea ultimilor Paleologi, mai precis întregul arc de timp cuprins între data înfiinţării Mitropoliei Moldovei şi cea a Conciliului de la Florenţa, dacă nu chiar până în 1444, interval care s-a aflat sub apăsarea ameninţării otomane imediate şi sub semnul eforturilor de a o întâmpina.

Anexa I

… quippe qui annos septem apud Ioannem Paleologum Imperatorem et sapientem et fortem Constantinopolim egerim: et missus non solum orator ad Amoratum istius impii Mahumeti patrem, sed ad Romanorum quoque imperatorem et ad regem Sigismundum illum, non modo Greciam omnem ad Triballos usque peragrarim, sed mare Euxinum trireme ingressus in Asprocastri oram cum descendissem, universam campestrem illam vastamque Scithiae latitudinem eques pervaserim, visisque et circumquaque cognitis et Gothis et Alanis, ac reliquis eius inferioris Scithiae populis, post altissimos supra Bagnam oppidum et inaccessibiles montes maximo labore et extremo periculo superatos, Bistritzam applicuimus, urbem pulchram et populosam, ex altera montium parte ad radices, unde postridie eius diei, quo eo perveneramus, ad vesperam cum iter cepissemus magnis continuatisque itineribus Budam tandem, regium Pannoniae ulterioris emporium attigimus. Quo tempore, legatus apostolicus, Cardinalis Placentinus Branda Castellio agebat in Pannonia ad concitandum exercitum in Boemos. Ubi re, cuius gratia missus legatus veneram, ex sententia confecta, apud Sigismundum Regem, cum interea temporis Vladislaus Rex Poloniae, quae Sarmatia, cum eam duceret uxorem e qua is est Vladislaus natus, qui annis superioribus, dum audaciae mavult quam prudentiae habere rationem, apud Barnam a Turcis, iam plane fusis ac victis, est obtruncatus. Is inquam Vladislaus rex admodum senex me oratorem Imperatorium, per nuntium invitat ad nuptias. Quare profectus Cracoviam, non modo eis interfui nuptiis, sed orationem et huiusmodi nuptialem in maxima Regum Principumque et variarum gentium multitudine. Nam et Imperator ipse Sigismundus et Henricus Datiae Rex et Electores omnes Imperii et fere alii Duces ac Principes, cum ex finitimis tum ex longinquis etiam Regnis ad eas nuptias invitati, honoris gratia convenerant. Inde rursus cum in Pannoniam revertissem, non multo post tempore sum a Ioanne ipso Paleologo, qui ex Constantinopoli solverat in Italiam, et ex Italia negotii sui gratia, venerat ad Sigismundum in Pannoniam, iussus redire Constantinopolim ad sedandos domesticos fluctus, si qui fortassis eo a patria absente insurrexissent, ob fratrem ipsum Demetrium, qui nunc degit apud impium tyrannum Mahumetem, qui tunc etiam tentarat ad patrem huius Ammoratum transfugere. Qua ex re factum est, ut veluti reconciliatis animis inter fratres, et Demetrius proinde atque auxilium petiturus ad Sigismundum mitteretur, et ego clam, ut re omni exposita id agerem, ne liceret Demetrio, si a ratione fortassis animum avertisset, ex Pannonia transire ad Turcos, quod eius facinoris, sine magna illius Orientalis Imperii calamitate evenire non potuisset. Iussus igitur Constantinopolim confestim repetere ob eam quam dixi, causam, ubi Covinum venio, ad Danubium, e regione Spendorobori; unde traiecturus in Triballos, per quos mihi expeditissimum iter futurum erat, sum a Latinis quibusdam gnarisque mercatoribus factus certior, se audisse Hadrianopoli, quae urbs quondam condita ab Oreste Agamemnonis filio, Orestaque primum nominata, deinde Hadrianopolis ab Hadriano Caesare, quod eam deletam instaurasset, posita est ad Ebrum in Thracia, me iam menses compluscules agere in Pannonia apud Sigismundum. Itaque ne ullo pacto per agrum Turcorum iter facerem si mea mihi salus cara esset, et movere et deterrere non desinebant. Quas mihi adhorationes diligentius cogitanti, sanius consilium est visum ut eiusmodi omisso itinere diverterem ad partes Transsilvanas quas vocant, ut inde per Vallachos maturans ad Danubii hostium, cui hoc tempore Licostomum est nomen, navim Genuensem, quae propedie est navigatura ad Galatam, inscenderem; qui frustra ubi contendissem (nam ex eo loco navis multo ante solverat) coactus sum rursus continuatis per Sythiam longisque itineribus Asprocastrum repetere. Id enim oppidi in Moldavia est positum ad Euxinum.

Nam eo ex Thracia mercatoria navigia frequentius applicant. Quare sperabam brevi me compotem voti factum, ea Constantinopoli confecturum, quae fidei diligentiaeque meae commissa fuerant. Sed mea me longe fefellit spes. Nam neque navigium ullum Asprocastri offendi, neque si offendissem, conducturum fuerat, Imperatoriae voluntati ea per me exponi eius parentibus, quae mihi exponenda mandaverat, adeo erant eorum mentes adversis de filio Demetrio rumoribus exasperatae in Ioannem. Quamobrem cum illic diutius expecto navigiorum inopia, advenit tandem Imperator ipse ex Pannonia, ad quem accipiendum cum triremes duo advolassent ex Thracia, illis Constantinopolim revehimur sextodecimo mense, posteaquam inde primum discessum esset.

Anexa II

Item hie ist zu merkchen, daz unser herr der kunig (= Sigismund) und der kunig von Polan und herczog Witolt und der dispot (= Ştefan Lazarevici) und des kaysers räte von Kriechen sind gewest pey einander zu dem Kassmarkcht und sind mit einander veraint. Item dapey ist gewesen herczog Heinreich von Bayern, item der herczog von Sachsen. Item der kayser von Tatray hat auch sein rat pey unserm herrn dem kunig. Item der Merczweida hat derslagen Turken 50 tausent uns auf 10 tausent, die sind ervonkomen, und iren haupman unserm herren dem kunig gefangen pracht. Item so hat der kunig von Polan zu haws geladen den romischen kunig und die pesten fursten und gab yn 200 essen und 60 essen. Item als man die Turken slueg do vand man dez kunigs von Polan zwey panir under dem hauffen. Item als das verricht ward, da läut man all gloken vor frewden. Item alle die herschaft, die pey einander gewesen, die haben nicht mer gehabt dann 8 tausent pfärd. Das ist geschechen an unsern frawn tag in der vasten (= 25 martie).

RÉSUMÉ

UN HUMANISTE ITALIEN, AMBASSADEUR DU BYZANCE DANS LA MOLDAVIE D'ALEXANDRE LE BON

Situé entre la pression du pouvoir ottoman et la croisade de l'Occident, le Byzance du temps des derniers empereurs de la dynastie des Paléologue a fait bien des efforts pour se sauver. Dans ce combat pour maintenir l'Etat, on remarque les événements des années 1421 – 1424, lorsque Jean VIII a mis en oeuvre un ensemble de démarches diplomatiques d'ampleur. D'un côté, il s'est efforcé d'affaiblir de l'intérieur le pouvoir ottoman, en soutenant des prétendants adversaires du Sultan Mourad II de créer une diversion militaire au nord de la Péninsule Balcanique par la réactivation du front du Danube avec le concours de Dan II; d'autre côté, il a essayé d'accélérer le déclanchement de la croisade, par l'intensification des négociations relatives à l'union de l'Eglise de l'Orient avec celle de l'Occident, s'offrant comme médiateur entre Venise et la Hongrie dans le problème de la Dalmatie et participant, même si ce ne fût que d'une manière symbolique, aux moments solennels des réconciliations entre la Hongrie et la Pologne. Dans le contexte de ces initiatives amples, on y retrouve la mission diplomatique de l'humaniste italien Francesco Filelfo, envoyé par l'empereur byzantin en Hongrie, au début de 1423, pour préparer son arrivée. La narration de l'itinéraire de Filelfo contient des détails de la Moldavie d'Alexandre le Bon, qui représentait la chaîne de communication entre les deux pouvoirs sur la voie maritime, par le port Cetatea Alba et, sur la voie terrestre, par le réseau routier. L'auteur souligne la nécessité d'une nouvelle approche des relations entre la Moldavie et le Byzance de cette époque.

Ştefan ANDREESCU (Bucureşti)

NOI INFORMAŢII GENOVEZE CU PRIVIRE LA CETATEA ALBĂ

Cele dintâi ştiri cu privire la epidemiile de ciumă care au bântuit spaţiul românesc sunt relativ târzii. Astfel, există în prezent o indicaţie că o asemenea epidemie s-ar fi ivit în Moldova, probabil venind din Galiţia, în anul 1453[116]. Iar o menţiune din cronicile săseşti vădeşte că în anul 1495 ciuma a lovit Braşovul şi Ţara Bârsei[117]. Un alt unghi de vedere asupra difuzării acestei calamităţi ni-l oferă izvoarele cu privire la istoria Mării Negre. De astă dată avem de-a face cu un tip de răspândire a maladiei al cărui vehicul principal au fost înainte de toate, negreşit – precum în celebra împrejurare din 1347 – , corăbiile neguţătorilor. Aşadar, unitatea geografică având în centru Marea Neagră trebuie neapărat studiată în chip separat faţă de celelalte zone afectate de flagelul ciumei.

Istoricul bizantin Georgios Sphrantzes, reluat de Macarie Melissenos, povesteşte că în iarna anului 1416-1417 „a izbucnit ciumă la Marea Neagră". Ulterior, „aceeaşi molimă de ciumă, spre primăvară şi vară, a ajuns la Constantinopol şi în luna august a murit de boala ciumii şi împărăteasa doamna Ana, cea din Rusia" (este vorba de cea dintâi soţie a lui Ioan al VIII-lea Paleologul)[118]. Prin urmare, din cetăţile bizantine de pe litoralul pontic epidemia din 1417 a pătruns între zidurile Constantinopolului unde, aşa cum spune Ducas, pe lângă împărăteasa Ana a făcut să moară „mare mulţime de popor"[119].

Am intenţia, în cele de faţă, să discut două acte genoveze până acum inedite[120], care pun în lumină un alt asemenea episod şi, care, în plus, cuprind şi menţiuni ale Cetăţii Albe. Dar înainte de a înfăţişa conţinutul acestor acte trebuie arătat că încă demult Nicolae Iorga a relevat, din deliberările senatului veneţian, o informaţie cu data 27 decembrie 1435, din care reieşea că o ciumă teribilă bântuia la Constantinopol şi la Trebizonda. Un rezumat ceva mai complet al documentului a publicat apoi F. Thiriet. Iată cum sună acesta: „On apprend qu'une peste terrible sévit à Constantinople et à Trébizonde; afin de protèger Venise de l'épidémie, on ordonne au capitaine des galées de Romanie de mouiller ses vaisseaux dans les eaux de l'Istrie où il attendra des ordres"[121].

Actele genoveze de care am pomenit poartă datele de 23 februarie şi 4 iunie 1438[122]. Amândouă privesc, de fapt, una şi aceeaşi „cauză": un genovez, pe nume Bartolomeo, fiul lui Antonio Spinola, a părăsit în luna august 1435 Caffa, fugind de ciuma care bântuia acolo (*propter pestem vigentem in Caffa*), şi s-a refugiat temporar la Cetatea Albă (*Mocastro).* Când, însă, epidemia s-a potolit şi genovezul a vrut să se înapoieze la Caffa, corabia pe care s-a îmbarcat, a lui Pietro Donato, a naufragiat şi el şi-a pierdut viaţa. Este deci limpede că nu numai Constantinopolul şi Trebizonda au fost lovite de ciumă în vara anului 1435, ci şi Crimeea. Căci altminteri genovezul acesta nu ar fi fost nevoit să apuce calea mării şi să se pună la adăpost tocmai la Cetatea Albă.

---

[116] Vezi Pompei Gh. Samarian, *Din epidemiologia trecutului românesc: Ciuma*, Bucureşti, 1932, p. 28-29.

[117] A. Armbruster, *Dacoromano-Saxonica. Cronicari români despre saşi – Românii în cronica săsească*, Bucureşti, 1980, p. 398.

[118] Georgios Sphrantzes, *Memorii (1401-1477),* ed. critică de Vasile Grecu, Bucureşti, 1966, p. 7 şi 9; vezi şi p. 249.

[119] Ducas, *Istoria turco-bizantină (1341-1462),* ed. critică de Vasile Grecu, Bucureşti, 1958, p. 134.

[120] Ele au fost semnalate în treacăt de S. P. Karpov, *New Documents on the Relations between the Latins and the Local Populations in the Black Sea Area*, în „Dumbarton Oaks Papers", vol. 49, 1995, p. 38.

[121] N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*, în „Revue de l'Orient Latin", t. VI, 1898, p. 141; F. Thiriet, *Régestes des déliberations du sénat de Venise concernant la Romanie,* III (1431-1463), Paris, Mouton & Co, La Haye, 1961, p. 49-50 (nr. 2402).

[122] Vezi anexele I şi II.

Din alt unghi de vedere, mărturia de faţă vădeşte încă odată strânsa legătură între puternica cetate-port din Crimeea şi cea de la limanul Nistrului. De bună seamă, Bartolomeo Spinola ştia prea bine că la Cetatea Albă nu-şi va întrerupe nici un moment activităţile comerciale obişnuite. Ba chiar este foarte probabil că el avea aici anume interese de această natură. Faptul că a luat cu sine unul din registrele lui – cel „de lo neto" – ar pleda, credem, tocmai în acest sens.

Dar să vedem în continuare ce ne mai spun cele două acte. Când la Pera s-a ştiut aproape sigur ce s-a întâmplat, Leonardo Spinola, fost asociat în afaceri al lui Bartolomeo, l-a trimis la Caffa pe fratele său Giovanni. Odată sosit aici, Giovanni Spinola împreună cu un anume Nicolò Logio şi cu Giorgio Donato[123] – probabil alţi foşti asociaţi sau parteneri de afaceri ai răposatului – s-au constituit, cu aprobarea „curiei" din Caffa, în executori testamentari (*gubernatores bonorum)* şi s-au pus pe lucru.

Curând, însă, printre „negustorii şi burghezii" din Caffa au început să se ridice murmure în legătură cu reaua administrare a bunurilor rămase de pe urma lui Bartolomeo Spinola. Unul dintre vinovaţi a fost socotit însuşi tânărul căruia la plecare Bartolomeo i-a încredinţat celălalt registru al său – cel „de lo bruto" -, împreună cu un „memoriu" şi alte documente. Iniţial, acesta a pretins că nu le are. Dar, arestat şi întemniţat, până la urmă le-a dat la iveală. Protestele creditorilor porneau de la faptul că, deşi iniţial li se făgăduise că vor fi despăgubiţi cu 50 %, din pricina lăcomiei celor trei executori testamentari au fost aduşi să primească numai 15 % din sumele împrumutate.

De aceea, la un moment dat aceştia au fost demişi şi înlocuiţi prin Battista di Carmadino şi Pietro di Marcho. Ei, alături de Goffredo, un alt fiu al lui Antonio Spinola, au găsit registrul cu pricina plin de ştersături, care conduceau la un mare deficit, de aproximativ 40.000 de aspri. Şi aceasta în condiţiile în care existau mărturii că în luna mai a anului 1435, când Bartolomeo era încă în viaţă, afacerile lui erau în perfectă ordine.

Era prin urmare greu de crezut că în numai trei-patru luni s-au putut risipi atâtea bunuri încât să se ajungă la o asemenea situaţie dezastruoasă. În consecinţă, Antonio Spinola şi creditorii răposatului Bartolomeo cereau autorităţilor din Genova desemnarea unui magistrat imparţial, care să stabilească adevărul în privinţa averii şi bunurilor rămase. Iar acestea au hotărât, la 4 iunie 1438, ca doi cetăţeni din Caffa să fie aleşi pentru a cerceta din nou cauza, în cazul în care nimeni nu va ridica glas, la Genova, în termen de trei zile, spre a revendica ceva din moştenirea cu pricina.

Dispunem la ora actuală de un al treilea document genovez, cu data 9 februarie 1450, care surprinde o altă fază a disputei dintre cele două ramuri ale familiei Spinola în jurul moştenirii celui pierit în naufragiul din anul 1435. Care este povestea acestui document, care – să o spunem de îndată - cuprinde şi el încă o menţiune a Cetăţii Albe? Actul cu pricina a fost semnalat mai întâi de Jacques Heers în această formă: „Voici une feuille de comptes, dans les actes d'un procès qui oppose les Spinola de Caffa à d'autres Spinola de Pèra. On y trouve tous les produits habituels. Du blé tout d'abord, non seulement du blé de Crimée, mais aussi des grains chargés à Moncastro, à l'embouchure du Dniestr. Autres produits de plains: les cuirs de boeufs dont ont voit ici près de 3000 pièces..."[124].

Mai de curând, studiind registrul comercial al veneţianului Giacomo Badoer din punctul de vedere al informaţiilor cu privire la comerţul moldovenesc pe care le conţine, Ernest Oberländer-Târnoveanu a făcut şi următoarea observaţie: „Grains are missing from the list of

[123] La 16 aprilie 1436, Giorgio Donato era unul dintre cei patru *officiales victualium* din Caffa (S. Origone, *L'amministrazione genovese a Caffa nel secolo XV*, în *Saggi e documenti*, III, Civico Istituto Colombiano, Genova, 1983, nr. 116, p. 309). Cât despre Giovanni Spinola, ştim de pildă că era patronul unei corăbii, care în 29 octombrie 1428 se găsea în portul de la Caffa (*Ibidem*, nr. 37, p. 266-267). În actele din Caffa numele lui figurează în repetate rânduri în legătură cu afaceri cu grâne. Şi uneori l-a reprezentat în asemenea afaceri şi pe fratele său Leonardo Spinola (*Ibidem*, nr. 76, p. 283; vezi şi nr. 42, p. 271; nr. 56 şi nr. 60, p. 278; nr. 102, p. 300 şi nr. 105, p. 302).

[124] Jacques Heers, *Gênes au XVe siècle. Activité économique et problèmes sociaux*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1961, p. 369.

Moldavian goods handled by Badoer, but a Genoese source, yet uncompletely exploited, informs on such transports from Moncastro to Pera in 1450"[125]. Şi autorul abia citat se bizuia, de fapt, pe semnalarea lui Jacques Heers.

Actul din 9 februarie 1450 este o „sentinţă arbitrală" (*sentencia arbitralis*) în procesul în care se confruntau, de astă dată, reprezentanţi ai … generaţiei următoare a celor două ramuri ale familiei Spinola: de o parte se aflau fraţii Giacomo şi Lorenzo Spinola, fiii răposatului Antonio şi, în acelaşi timp, „heredes et hereditariis nominibus quondam Bartholomei Spinule"; de cealaltă, Cassano Spinola, fiul lui Leonardo, care, însă, îl reprezenta şi pe fratele său Cipriano, moştenitor şi el peste jumătate din averea părintească. Este limpede că în acest act se precizau revendicările cu privire la bunurile şi banii rămaşi de pe urma dispariţiei lui Bartolomeo Spinola şi care ajunseseră pe mâna lui Leonardo Spinola, la Pera.

Faptul rezultă din următoarea frază, care figurează îndată după lista acelor bunuri şi sume de bani: „Reverendi domini, omnes suprascripte partite sunt quas pretendimus pervenisse in quondam dominos Leonardum et Iohannem post vitam quondam Bartholomei, reservamus tamen nobis certas allias partitas que hic incluze non sunt iustis causis, ut oretenus vobis dicetur posse coram vestro aut allio iuditio, vestro defficiente, petere".

Lista pomenită mai sus înregistrează, la al treilea punct, o cantitate de grâne *vândute* „in Mochastro" de către Giuliano de Gibelletto, care apoi a înmânat suma de bani rezultată lui Leonardo Spinola. Se subînţelege, deci, că acea cantitate de grâu aparţinuse de fapt lui Bartolomeo Spinola[126]. Se poate conchide, aşadar, că el într-adevăr făcea afaceri la Cetatea Albă, şi anume cu grâne moldoveneşti. Dar nu putem şti dacă acele grâne erau, cu siguranţă, destinate să ajungă la Pera.

Ar pleda, totuşi, în acest sens faptul că Bartolomeo Spinola era, aşa cum am spus, asociat cu Leonardo Spinola. Iar actul din 4 iunie 1438 a consemnat şi zvonul care a circulat la un moment dat la Caffa, după care Bartolomeo şi-ar fi trimis „bilanţul" mult căutat la Pera, lui Leonardo (*licet publica fama sit in Caffa quod dictus quondam Bartholomeus m[isi]t bilancium ipsius cartularii in Peyra dicto Leonardo*). Pe de altă parte, nu este lipsit de interes să semnalăm că Giuliano de Gibelletto, *civis Caffe*, era, în 2 noiembrie 1428, patronul unei corăbii care se găsea în portul din Caffa[127]. Nu ar fi prin urmare deloc exclus ca grânele lui Bartolomeo să fi fost încărcate în 1435 pe corabia acestuia.

Oricum, acest act din 1450, redactat la Genova, „in volta banci Sorleoni Spinule et sociorum, sita sub domo Luce Spinule quondam domini Luciani", reprezintă o dovadă în plus că exportul de grâne prin Cetatea Albă, în prima jumătate a secolului al XV-lea, către coloniile genoveze de pe litoralul pontic sau, posibil, şi către Pera a funcţionat neîntrerupt[128].

---

[125] Ernest Oberländer-Târnoveanu, *Moldavian Merchants and Commerce in Constantinople in the 15th Century in the "Book of Accounts" of Giacomo Badoer*, în *Études byzantines et post-byzantines*, II, recueillies et publiées par E. Popescu, O. Iliescu et Tudor Teoteoi, Bucarest, 1991, p. 178.

[126] Cota actuală a actului: ASG, *Notai antichi,* filza 699. În 10 februarie l453, consulul din Caffa, Borruele Grimaldi, îl acuza pe Lorenzo Spinola, fiul răposatului Antonio – acum fugit din închisoare, unde ajunsese din pricina plângerilor creditorilor săi, şi refugiat la Solhat, sub protecţie tătară - că el era autorul unor recente scrisori anonime, în care consulul era calomniat (Enrico Basso, *Caffa*: *tensioni interne e difficoltà economiche alla vigilia della caduta di Costantinopoli*, în „Romània Orientale", 12, 1999, doc. nr. 6, p. 84-85).

[127] Sandra Origone, *L'amministrazione genovese a Caffa nel secolo XV*, în *Saggi e documenti,* III, Civico Istituto Colombiano, Genova, 1983, nr. 38, p. 267.

[128] Vezi, sub acest aspect, Ştefan Andreescu, *Noi ştiri despre exportul de cereale prin Cetatea Albă şi gurile Dunării (prima jumătate a secolului al XV-lea)*, în *SMIM*, XX, 2002, p. 321-325. Pentru Cassano Spinola, care în 1474 încă se îndeletnicea cu afaceri cu sclavi achiziţionaţi pe piaţa din Caffa şi transportaţi pe uscat, prin ţările române, vezi actul rezumat de Ştefan Andreescu, *Din istoria Mării Negre (Genovezi, români şi tătari în spaţiul pontic în secolele XIV-XVII)*, Bucureşti, 2001, p. 104.

Anexa I

I

23 februarie 1438

Vobis illustri domino domino Thome de Campofregoso, duci Ianuensium et libertatis Ianuensium defensor, et spectabili vestro consilio Ancianorum reverenter exponit vir fidelis Anthonius Spinola quondam domini Oberti quatenus M^{o}CCCC^{o}XXXV, adversante fortuna, quidam filius suus vocatus Bartholomeus propter epidimiam vigentem in Caffa de ipso loco recessit et fuit Mocastrum, dimisso in dicto loco Caffe quodam iuvene, suo factore, cui dimissit librum suum de lo bruto, unam memoriam et scripturas pertinentes ad negocia ipsius Bartholomei, eius filii, et secum portavit librum suum de lo neto. Qui liber cum ipso Bartholomeo ex naufragio submerssi sunt et propterea per curiam Caffe fuerunt ellecti super bonis et hereditate dicti quondam Bartholomei tres fideycommissarii qui inutiliter gerentes negocia ipsius quondam Bartholomei et cum fraude coludentes cum ipso iuvene, negociatori dicti quondam Bartholomei, propter talles improbos et damnossos modos fuerunt ipsi tres fideycommissarii a curia remoti, videlicet a novo consule, et loco ipsorum fuerunt ellecti fideycommissarii Batista de Calmadino et Petrus de Marcho. Qui petentes librum, scripturas et memoriam a dicto iuvene, ut possent videre et scire ubi erant merces, bona et peccunie ipsius Bartholomei defoncti, ipsas scripturas et librum negavit habuisse ab ipsos quondam Bartholo[meo], quod incredibile est. Et propterea ipse iuvenis, qui ex ordine dato cum dictis tribus fideycommissariis remotis negabat habere dictas scripturas, memoriam et librum, fuit positus in carceribus, ad instanciam duorum novorum fideycommissariorum, et cum ex predictis ex toto percludatur via recuperandi bona et peccunias ipsius quondam Bartholomei, videlicet ex perdicione libri sumersi cum ipso Bartholomeo, et ex occultacione facta per ipsum iuvenem de alio libro, memoria et scripturis, ne fraude et malicia ipsius iuvenis et dictorum trium primorum fideycommissariorum privetur ipse suplicans filio et bonis suis, humiliter suplicat quod dignemini et vellitis per vestras litteras scribere dicto consuli Caffe quod ad instanciam dictorum duorum fideycommissariorum debeat ipse consul, seu eius vicarius, contra quoscumque nominandos per ipsos duos fideycommissarios et ad instanciam ipsorum, ut ipsa bona non perdantur fraude et malicia aliquorum, procedere summarie et de plano, sine strepitu et figura iudicii, solla facti veritate inspecta, et si expedierit cum cominacione tormentorum et cum ipsis tormentis, precedentibus iudiciis vigentibus, arbitrio ipsius domini consulis seu eius vicarii, ne aliter fides veri pereat in preiudicium creditorum ipsius quondam Bartholomei et ipsius suplicantis.

+ M^{o}CCCCXXXVII, die XXIII februarii.

Illustris et excelsus dominus .. dux Ianuensium et eorum libertatis deffensor et magnificum consilium dominorum Antianorum, in sufficienti et legitimo numero congregatorum, intellecta supplicatione prescripta et contentis in ea mandaverunt fieri posse et debere ut requiritur.

ASG, *Archivio Segreto, Diversorum Filze,* 3029*,* doc. nr. 153.

Anexa II

4 iunie 1438

Pro Antonio Spinola quondam domini Oberti.

Illustri et excelso domino domino duci Ianuensium etc. et magnifico consilio dominorum Ancianorum etc. exponunt Antonius Spinula et fratres quondam domini Oberti cum infranominandis creditoribus quondam Bartholomei, filii dicti Antonii, quod commorante dicto quondam Bartholomeo in Caffa indeque recedens de mense augusti die M^{o}CCCCXXXV, accessit in Mocastro propter pestem vigentem in Caffa, a quo locho dum rediret Caffam, in nave Petri Donati, submersa est ipsa navis cum omnibus in ea existentibus, et habita noticia in Peyra de separacione dicte navis de Mocastro ex longo tempore et quod per rescentes litteras de Caffa de eius aplicuitu ibidem novum non esset, suspicatum fuit et quasi creditum ad certum quid effectus rey fuit. Propter quod Leonardus Spinula, olim socer dicti quondam Bartholomei, Iohannem Spinulam, fratrem suum, a Peyra in Caffam missit, per ordine et qua comissione

Deus et ipsi sciunt, et cum fuit in Caffa subito se constitui fecit una cum Nicolao Logio et Georgio Donato gubernatores bonorum dicti quondam Bartholomei, preter ordinem statutorum Ianue, et tamen dictus Iohannes una cum quodam iuvene ipsius quondam Bartholomei factura ipsorum Leonardi et Iohannis cepit recoligere et curam capere ex bonis ipsius quondam Bartholomei, prout et sicut sibi placuit; qui Iohannes requixitus a creditoribus ipsius quondam Bartholomei de statu negociorum suorum habuit in palacio, coram pluribus, dicere nullum dampnum posse espectare, quia racio ipsius quondam Bartholomei in termine erat satisfaciendi omnibus creditoribus et ultra restaret in capitale in circa. Postmodum vero, incipiendo malicia pululare, degradavit aserentis (?), facta solupcione creditoribus, racio eius restare in dampno de L pro centanario; postremo vero, crescente nequicia cum avaritia (?), dixit non reperiri ex bonis ipsius quondam Bartholomei tantum quod creditores habere possint ultra XV procentanario, ex quibus verbis creditores ipsius quondam Bartholomei malcontenti et ceteri allii mercatores Caffe admirati regulaverunt (?), nescientes inteligere ullam causam intervenire ad hoc, ex quo magna mumuracio fuit inter mercatores et burgenses Caffe et per aliquos ipsorum scriptum fuit hic de mala administracione dictorum bonorum et quemadmodum quotidie maliciose dicta bona usurpabantur et multe fraudes, ut comunis opinio erat in Caffa, commitebantur per iuvenem dicti quondam Bartholomei, ad instanciam dicti Iohannis, scilicet in cartulario de lo bruto, scripto per iuvenem predictum dicti quondam Bartholomei, atque in quadam memoria tempore negaverunt habere et sic cartularium proprium ipsius quondam Bartholomei, quem dixerunt submersum [esse] una cum dicto quondam Bartholomeo, licet publica fama sit in Caffa quod dictus quondam Bartholomeus m[isi]t bilancium ipsius cartularii in Peyra dicto Leonardo, a quo Leonardo iterum nec in Caffa nec hic copiam habere potuimus, sed cohactus et in carceribus recluxus, ad instanciam Gotifredi, filii dicti Antonii, quem hac de causa ad illas miseramus, depoxuit in curia dictum cartularium de lo bruto atque copiam memorie sed non autenticatam et paulo ante, ad requixicionem dicti Gotifredi. Attenta suspicione male administracione, dicti gubernatores anulati fuerunt per magistratum et per eum ellecti novi fuerunt, videlicet Baptista de Carmadino et Petrus de Marcho, qui una cum dicto Gotifredo prudenter ac solicite in administracione dictorum bonorum intraverunt, qui tot fraudes et ribaldarias iuvenerunt, ut scribunt nobis et aliis suis, quod vereconde est ea narrare, sed presertim in dicto cartulario de lo bruto tantas abrasuras et fraudes invenerunt, in dampnum racionis dicti quondam Bartholomei et creditorum, que ascendunt ad sommam de asperi quadraginta milia in circa, ut scriptum non fuit per ipsum quondam G. (?), de quibus omnibus eo tempore publica vos et fama erat in Caffa, ut per aliquos mercatores fidedignos hic presencialiter et tunc in Caffa existentes potest haberi plena informacio ac de pluribus alliis pertinentibus circa malla administracione dictorum Iohannis et sociorum, quod verisimile est eo quod de mense madii de M^{o}CCCCXXXV ipse Iohannes, a Caffa Peyram veniens, scripsit pluribus et idem fecit Leonardus, quod venerat a Caffa ipse Iohannes et dimiserat Bartholomeum bene stantem et quod facta sue racionis in bono termine erant, et dictus quondam Bartholomeus postea de mense augusti eiusdem mileximi recessit a Caffa pro Mocastro, itaque non interveniente mayore intervalo temporis mansium III in IIII a separacione dicti Iohannis quando dimisit ipsum quondam Bartholomeum in bono termino sue racionis a tempore separacionis ipsius quondam Bartholomei pro Mocastro non fit verisimile quod tanta bona, etiam si volluisset, quod minime credendum est, potuisset desipare, specialiter non intervenientibus aliquibus dampnis seu iacturis importancie et potissime cum ipse quondam Bartholomeus haberet magnam racionem et ultra ex bonis nostris quam plura ad gubernum ac de moneta alliorum mercatorum, idcircho dicti Antonius et fratres ac creditores humiliter suplicant magnificentias vestras quod, attentis pluribus maliciis et fraudibus ocultatis scripturarum et suffocacione veritatis, auditis prius ac examinatis mercatoribus, qui tunc ibidem erant et nunc hic existentibus, dignetur hic elligere magistratum idoneum cum plena et ampla bailia procedendi in negociis dicti quondam Bartholomei et contra quoscumque debitores sibi debentes et specialiter contra iuvenem dicti quondam Bartholomei, qui omnia novit, usque ad torturam incluxive, precedentibus debitis indiciis et tam de iure quam de facto, solum ut veritas ad lucem veniat, et possendi iudicare et terminare, non obstantibus aliquibus sententiis et processibus factis et fiendis contra dictum quondam Bartholomeum et eius bona usque ad diem presentacionibus litterarum vestrarum in Caffa, sicut attenta natura rei iustum et pium nobis visum est.

+ M^{o}CCCCXXXVIII, die IIII iunii.

Responsio illustris et excelsi domini .. ducis Ianuensium etc. et magnifici consilii dominorum Antianorum, in sufficienti et legitimo numero congregatorum, est quod fiat proclama si est aliqua persona in civitate Ianue que opponere velit quin dicto quondam Bartholomeo et bonis suis, seu que erant ei appodiata et cum quibus negociabatur, ipso vivente, compareat infra dies tres procime venturos in cancellaria comunis, alioquim, elapso dicto termino, eligantur duo prestantes cives, Deum timentes, cum

ampla potestate et balia ut requiritur, ex civibus nunc in Caffa commorantibus, que balia solempniter scribatur per viam decreti et tam pro dictis bonis quam in dependentibus, emergentibus et comnnexis ab eis.

ASG, *Archivio Segreto, Diversorum Filze,* 3030, doc. nr. 155.

SUMMARY

NEW GENOVESIAN INFORMATION REGARDING THE CETATEA ALBĂ

Based on some Genovesian original documents from 1438 and 1450 regarding the dispute for inheritance between the Bartholomew Spinola and Leonardo Spinola's relatives and descendants from Pera, the author highlights information about the export of grains from Moldavia through The Cetatea Albă to the Genovesian colonies on the seaside of The Black Sea or, possibly to Pera as well.

Ioan DRĂGAN (Cluj–Napoca)

DOCUMENTE INEDITE DE LA IANCU DE HUNEDOARA PENTRU CNEZII DIN NĂDRAP (HUNEDOARA)

Documentele medievale se păstrează foarte frecvent sub formă de copie, contemporană sau târzie, autentificată sau simplă, în cuprinsul unor acte cu caracter juridic, economic sau în cartularii întocmite cu alte scopuri. Oricare ar fi fost scopul înregistrării documentului sau calitatea transcrierii, valoarea acestor supravieţuiri documentare este incontestabilă: ele readuc din neant pagini de istorie.

Documentele prezentate mai jos sunt datorate urbariului cetăţii Hunedoara din anii 1681-1682, întocmit pentru stăpânul domeniului Emeric Thököly de Késmárk de către Ioan Bajomi, „cea mai bogată conscripţie urbarială pe care o cunoaştem până acum pentru Transilvania din secolul XVII”[129]. Deşi cunoscute de numeroşii cercetători ai documentului, ele n-au ajuns în marile colecţii de izvoare cunoscute până acum, putând fi considerate ca inedite. D. Prodan le rezumă în contextul analizei evoluţiilor sociale din secolul al XVII-lea[130]. Cele două acte de la Iancu de Hunedoara au fost cuprinse într-un privilegiu din anul 1463 emis de regele Matia Corvin, confirmat la rândul său de principele Gabriel Bethlen la 1612. Actul princiar a fost acordat lui Nicolae *Nadabor alias Pap de Lelesz,* probabil din familie preoţească sau chiar preotul din Lelese. Actul are o însemnare din 8 martie 1649, cu ocazia unei verificări dispuse de Ecaterina Bethlen, stăpâna de atunci a domeniului Hunedoara şi este cel care a stat la baza înregistrării urbariale din anii 1681/1682.

Posesorul actului la 1681, deci al scutirii de anumite obligaţii, este un anume Nicolae *Nadabor* din localitatea Lelese, omonim al celui de la 1612. În secolul al XVII-lea familia cnezilor din Nădrap, mutată din satul de origine, pe care l-au adoptat ca nume de familie, se afla, din câte se pare, în condiţie de libertin[131]. Însemnarea introductivă din urbariu menţionează alte două persoane din Lelese, Micşa şi Costea, pe care îi mai priveşte actul, având statut clar de libertini (*szabadosok*), desigur înrudiţi cu titularul. Menţiunea face trimitere directă la actele lui Iancu de Hunedoara, semnalând excepţionalitatea lor în şirul amplu al actelor privilegiale cuprinse în urbariu.

În primul act, emis de Iancu de Hunedoara în calitate de guvernator al regatului la 26 aprilie 1451, lui Clemente de Nădrap şi fraţilor săi Ioan şi Petru li se dăruieşte cu drept veşnic, pentru slujbe credincioase, cnezatul posesiunilor Pestesel, Sohodol şi Govăjdia[132], împreună cu foloasele, veniturile şi vama morilor. Totodată, li se concede să poată coloniza iobagi la Govăjdia, în condiţiile unei perioade de graţie de 10 ani. În fine, într-o addenda porunceşte castelanilor săi din Hunedoara să-i protejeze pe beneficiari. Guvernatorul se afla în cursul unuia din drumurile sale în Transilvania, venind din Banat, în drum de la Hunedoara, unde s-a aflat în

[129] D. Prodan, *Producţia fierului pe domeniul Hunedoarei în secolul XVII*, în vol. D. Prodan, *Din istoria Transilvaniei. Studii şi evocări*, Editura Enciclopedică, Bucureşti, 1991, p. 165. Documentul se păstrează la Arhivele Naţionale – Direcţia Judeţeană Cluj, în colecţia Urbarii şi conscripţii, în stare bună de conservare.

[130] *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea*, vol. I, Bucureşti, Edit. Ştiinţifică şi Enciclopedică, p. 112. Ele nu apar la Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, Budapest, 1913, vol. V, p. 113, 211–212, referitor la localitatea *Nadabor* şi nobilii de acolo. Deşi cunoaşte urbariul din 1681-1682 şi se referă pe larg şi la cnezii domeniului la sfârşitul secolului al XV-lea şi începutul celui următor, nici Iosif Pataki (*Domeniul Hunedoara la începutul secolului al XVI-lea*, Bucureşti, 1973) nu menţionează documentele.

[131] Despre această categorie socială, beneficiară de anumite scutiri, dar totuşi dependentă de stăpânul domeniului, vezi pe larg David Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea*, p. 95 şi urm.

[132] Localităţi în ţinutul Pădurenilor, spre apus de Hunedoara. Nadabor sau Nădrap s-a contopit cu Govăjdia, iar celelalte două au dispărut.

zilele de 21-24 aprilie, către Sebeş, unde este amintit între 28 aprilie şi 2 mai[133]. În cel de-al doilea, din 12 martie 1454, de astă dată în calitate de comite perpetuu al Bistriţei şi căpitan general al Ungariei, Iancu dăruieşte posesiunile Pestesel, Alun[134] şi Sohodol lui Ioan de Nădrap, fraţilor săi de tată Vlad, Radul, Petru şi Nicolae, precum şi lui Ioan şi Ladislau fiii lui Clemente de Nădrap cu drept cnezial (*more keneziatus*), împreună cu foloasele şi slujbele cuvenite cetăţii Hunedoara. Porunceşte castelanului în funcţie şi celor viitori să împiedice îndeplinirea slujbelor de către beneficiari, ceea ce, conform cutumei, ar fi atras anularea daniei. Din actul de confirmare al regelui Matia, din 21 martie 1463, dat în cetatea Tolna, cu ocazia adunării oştilor pentru confruntările cu turcii, aflăm că el a fost obţinut de Nicolae fiul răposatului Ladislau de Nădrap, pentru el, Vlad şi Radul fraţii de tată ai răposatului Ioan de Nădrap, precum şi Ioan şi Ladislau fiii lui Clemente, şi el decedat. Din conţinutul actului privilegial al regelui Matia Corvin, scris pe pergament, rezultă că cele două acte confirmate erau scrise pe hârtie şi prevăzute cu sigiliul lui Iancu, folosit în acea perioadă. Suveranul, stăpân al domeniului Hunedoara în acelaşi timp, confirmă pe veci stăpânirea cu drept cnezial (*more keneziatus*) asupra posesiunilor pomenite şi subliniază în două rânduri slujbele cuvenite cetăţii (*demtis servitiis*), esenţiale pentru statutul cnezilor de pe domeniu.

Această insistenţă nu este întâmplătoare. La 1482 regele confirma tuturor cnezilor de pe domeniul cetăţii Hunedoara „antiqua libertatis eorum prerogativa", anume scutirea de plata dărilor, censului şi contribuţiilor, fiind obligaţi doar cu slujba la cetate (*solummodo servicio ad prefatum castrum nostrum Hwnyad sint obligati*)[135]. În această prestaţie intra în primul rând slujba militară călare, fiind numiţi şi husari (*kenezii sive hwzarones*), în suita armată a stăpânului cetăţii sau a castelanului, cu ocazia expediţiilor militare, a deplasărilor la dietă, judecăţi sau cu alte ocazii. Totodată, ei erau forţa militară principală pentru apărarea cetăţii şi apărarea domeniului, pentru impunerea supuşilor la prestaţii şi potolirea nemulţumirilor. Mai aveau obligaţia de a face de strajă, de curierat, etc. [136].

Ei pot fi încadraţi în categoria largă şi complexă a nobilimii româneşti condiţionare[137]. Statutul nobil al acestei categorii era condiţionat de rămânerea pe domeniu şi prestarea unor obligaţii bine precizate: slujba militară în primul rând, întreţinerea cetăţii, anumite prestaţii etc. Raporturile lor cu autoritatea domeniului erau adesea stabilite prin acte privilegiale de grup sau garantate de cutumă şi ele aveau un caracter cvasi-contractual. Ei puteau apela la rege în cazul în care stăpânul domeniului nu le respecta libertăţile. Condiţionarul putea fi decăzut din statutul său, în cazul în care nu-şi îndeplinea obligaţiile sau prin abuz. În mod frecvent, consemnarea scrisă a statutului lor a fost rezultatul unui protest colectiv împotriva unor asemenea abuzuri, prin care li s-au încălcat vechile libertăţi. Individual, cu acordul domnului de pământ sau la intervenţia lui, puteau dobândi nobilitatea deplină. Din cele subliniate anterior rezultă cu claritate faptul că ei nu se găseau la discreţia sau la bunul plac (*ad beneplacitum*) al stăpânului domeniului mai mult decât un nobil adevărat faţă de rege, ci mai exact într-un raport contractual de tip feudalo-vasalic degradat.

Statutul special al cnezilor cetăţii Hunedoara confirmă vechimea acestei categorii sociale, originea lor dintr-un alt sistem juridic, peste care se găseşte suprapus cel din veacul al XV-lea, în speţă. Ele reprezintă supravieţuirile vechii nobilimi româneşti, care n-a putut fi nici anihilată, nici acceptată ca nobilime a ţării, ci coborâtă la un statut inferior. Ei descind după cât se pare din categoria oamenilor cetăţii din epoca arpadiană. Nu aveau obligaţii iobăgeşti, însă

[133] P. Engel, *Hunyadi János kormányzó itineráriuma (1446-1452)*, *Századok*, 1984, nr. 5, p. 985.
[134] Aşezare în aceeaşi zonă.
[135] I. Pataki, *op. cit.*, p. 128.
[136] *Ibidem*, p. LXVIII-LXX.
[137] I. Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania între anii 1440-1514*, Bucureşti, Edit. Enciclopedică, 2000, p. 312–316; Idem, *Nobilii români condiţionari până la începutul secolului al XVI-lea*, în vol. *Relaţii româno-ucrainene — istorie şi contemporaneitate / Romanian-Ukrainian Relationships — History and Present-day*, Satu-Mare, Editura Muzeului Sătmărean, 1999, p. 157–167.

uneori erau asimilaţi cu neprivilegiaţii. Numele lor sunt însoţite adesea în acte de calificativele specifice acestei categorii: *circumspectus, providus.* Ei înşişi se socoteau însă nobili şi erau consideraţi ca atare în mediul nobilimii româneşti hunedorene şi haţegane, chiar dacă juridic aveau statut inferior. Reputatul cercetător al nobilimii hunedorene din perioada Corvineştilor, Dezideriu Csánki, confirmă şi el acest statut aparte, de nobili dar în dependenţa cetăţii Hunedoara[138]. Unii au obţinut chiar în vremea Corvineştilor, alţii mai târziu, sub principi, statutul de „nobil adevărat"; alţii, precum cei în speţă, au fost asimilaţi libertinilor, iar unii au decăzut chiar în rândul iobagilor, după cum a demonstrat Prodan.

Cnezii din Nădrap sunt relativ bine cunoscuţi documentar. Ei fac parte dintre cei 164–177 de cnezi din „pertinenţele interioare", adică districtul propriu-zis al cetăţii Hunedoara din 27 de sate la începutul secolului al XVI-lea[139]. Pe la 1512 erau înregistraţi 3 cnezi la Nădrap şi alţi doi la Pestesel[140]. Tot atunci erau înregistraţi la Nădrap 7 iobagi, 20 la Alun, 15 la Pestesel şi 10 la Govăjdia[141]. Nicolae de Nadabor, menţionat în documentele de mai jos la 1454 şi 1463, apare şi la 1458 ca om regesc în cazul unei posesiuni de pe domeniu[142]. La 1506 e pomenit cnezul Ladislau, iar în vara lui 1515 Ioan *Osch* de Nădrap, vicecastelan de Hunedoara şi Ladislau de Nădrap apar ca vecini la o punere în posesie pe domeniu[143]. Acest Ladislau obţinea la 24 octombrie 1515 confirmarea regelui pentru punerea sa şi a fiicelor sale Ana, soţia lui Ioan Cseh din Hunedoara şi Margareta în posesiunile Pesthessel şi Sohodol, stăpânite şi de înaintaşii săi, obţinute cu titlul de „nouă danie" din partea marchizului Gheorghe de Brandenburg, stăpânul domeniului. La punerea în posesiune s-au împotrivit, între alţii, Nicolae de Nădrap, fiul popii Luca (*sacerdos Wolachus*), în numele său şi al mamei sale, Toma şi Ladislau de Pestesel, desigur cu toţii cnezi[144]. Prezenţa unui preot în familie la 1515 şi a predicatului *Nadabor alias Pap* la 1612 sugerează o tradiţie sacerdotală, care ar putea fi verificată şi din alte surse, ceea ce noi nu ne-am propus aici. Documentele prezentate confirmă o dată în plus rolul cnezimii româneşti din Transilvania în epoca medievală.

Anexe[145]

1. 1451 aprilie 26, Orăştie. *Iancu de Hunedoara, guvernatorul Ungariei, dăruieşte lui Clemente de Nădrap şi fraţilor săi Ioan şi Petru cnezatul posesiunilor Pestesel, Sohodol şi Găvojdia, precum şi dreptul de a coloniza iobagi la Govăjdia cu scutire pe zece ani.*

Nos Ioannes de Hunyad regni Hungariae gubernator memoriae commendamus tenore praesentium s[ignifi]cantes quibus expedit universis. Quod nos eam humillimam supplicationem Clementis de Nadabor et Ioannis ac Petri fratrum eiusdem Clementis de eadem Nadabor, per eos nobis porrectam tum etiam pro fidelitatibus et fidelium servitiorum meritis eorundem, quae ipsi nobis sub locorum et temporum varietate exhibuerunt et impenderunt keneziatum in possessionibus nostris Pestessel, Zuhodol, Gavosdia vocatis habitum simul cum metis[146] proventibus, reditibus et emolumentis, quibus libet ad instar keneziatum provenientibus praetactis Clementi ac Ioanni et Petro ipsorumque haeredibus et posteritatibus universis dedimus, donavimus et contullimus, imo damus, donamus et conferimus iure perpetuo et irrevocabiliter tenendi, possidendi pariter et habendi, salvo iure alieno, annuimus insuper ut quicunque iobbagiones causa, quo ad praedictam possessionem nostram Gavosdia se transferre voluerint memoratorum decem annorum libertatibus gaudere et frui possint et valeant ex praesenti gratia annuentia et concessione speciali

[138] *Op. cit.*, p. 212: „*bár kétségtelen nemes, a XVI század elején is Hunyad várához tartozván, még mindig függő, azaz kenézi helyzetben van*".
[139] *Ibidem*, p. LXVIII.
[140] *Ibidem*, p.166.
[141] *Ibidem*, p. 158.
[142] Csánki, *op. cit.*, p. 211.
[143] *Ibidem* şi Pataki, *op. cit.*, p. XXXIX.
[144] *Ibidem*, Arh. Naţ. Magh. Dl. 29.950, ediţie electronică.
[145] Transcrierea din urbariu prezintă unele scăpări evidente. În lipsa documentului original, intervenţiile noastre sunt minime şi menţionate cu note sau paranteze drepte.
[146] Astfel în original. Probabil *earum.*

harum nostrarum vigore et testimonio literarum mediante. Et quod volumus ubi necesse fuerit palam et manifeste facere proclamati. Praesentibus perlectis exhibenti restitutis.

Datum in Szazvaros secundo die festo Paschae domini anno 1451.

(*adăugat în continuare:)* Vobis autem egregiis castellanis nostris castri nostri Hunyad vara praesentibus harum serie firmiter praecipientes mandamus, quatenus receptis praesentibus praetactos kenezios in praememorato keneziatu contra quoslibet illegitimos tueri, protegere et defensare debeatis nostra in persona et authoritate praesentibus vobis in hac parte attributa et iustitia mediante. Secus non facturi. Praesentes post earum lecturam reddi vice iterata iubemus praesentanti ut super.

2. 1454 martie 12, Buda. *Iancu de Hunedoara, comite perpetuu al Bistriţei şi căpitan general al Ungariei, dă de ştire că a dăruit posesiunile Pestesel, Alun şi Sohodol lui Ioan de Nădrap, fraţilor săi de tată Vlad, Radul, Petru şi Nicolae, precum şi lui Ioan şi Ladislau fiii lui Clemente de Nădrap cu drept cnezial.*

Nos Ioannes de Hunyad perpetuus comes Bisztercziensis[147] generalis Capitaneus regiae maiestatis in regno Hungariae constitutus memoriae commendamus per praesentes, quod pro servitiis Ioannis Nadabori possessiones Pestessel, Monieromező et Zuhodol eidem Ioanni de Nadabor et per eum Vlad, Radul, Petro et Nicolao fratribus eiusdem carnalibus, ittem[148] Ioanni et Ladislao filiis Clementis de eadem Nadabor ipsorumque haeredibus et posteritatibus universis more keneziatus dedimus et contullimus simul cum earum proventibus demtis[149] servitiis ad castrum Hunyad debentium. Quocirca vobis egregio Francisco literato praesentibus et futuris castellanis dicti castri nostri Hunyad committimus quatenus praefatas possessiones in nullo demtis servitiis praedictis impedire praesumatis. Prasentibus perlectis exhibenti restitutis.

Datum Budae in festo beati Gregorii papae anno Domini 1454.

3. 1463 martie 21, Tolnavar. *Matia, regele Ungariei, confirmă cnezilor din Nădrap două acte de la Iancu de Hunedoara privind cnezatul posesiunilor Pestesel, Sohodol, Govăjdia şi Alun.*

Nos Mathias Dei gratia rex Hungariae, Dalmatiae, Croatiae etc. memoriae commendamus tenore praesentium significantes quibus expedit universis, quod fidelis noster Nicolaus filius quondam Ladislai de Nadabor nostrum veniens in conspectum in sua ac Vlad et Radul fratrum carnalium quondam Ioannis de dicta Nadabor nec non Ioannis et Ladislai filiorum quondam Clementis de eadem personis exhibuit et praesentavit nobis quasdam duas literas quondam illustris principis domini Ioannis de Hunyad comitis perpetui Bistriciensis alias gubernatoris dicti regni nostri Hungariae etc. genitoris nostri charissimi foelicis memoriae sub sigillis suis quibus tunc utebat in papyro patenter confectas, quarum una mediante possessiones nostras Pestessel, Zuhodol et Gavosdia vocatas, alia vero mediante similiter eosdem possessiones nostras Pestesel ac Zuhodol necnon et quandam etiam possessionem nostram Monieromező vocatam omnino in comitatu de Hunyad habitis et ad castrum nostrum similiter Hunyad vocatum pertinentes praefatis condam Clementi ac Petro de Nadabor nec non Vlad, Radul et Nicolao fratribus carnalibus dicti quondam Ioannis ac Ioanni et Ladislao filiis dicti quondam Clementis ipsorumque heredibus et posteritatibus universis, demtis servitiis ad dictum castrum nostrum Hunyad fiendis debentibus more keniziatus[150] dedisse et contullisse dignoscitur tenoris infra scripti.

Suplicans praefatus Nicolaus suo ac dictorum Vlad, Radul nec non Ioannis et Ladislai nominibus maiestati nostrae humiliter et devote ut easdem ambas literas praefati quondam domini genitoris nostri ratas, gratas et acceptas habendos literisque nostris privilegialibusque verbotenus inseri et inscribi faciendo ipsius et eorundem haeredibus et posteritatibus universis supra dictis cuiusmodo perpetuo valituras confirmare, quas tenor talis est: [*Urmează actul lui Iancu de Hunedoara din 26 aprilie 1451, Orăştie*] Alterius vero tenor sequitur in his verbis: [*Urmează actul lui Iancu de Hunedoara din 12 martie 1454, Buda*]

Nos itaque humilimis et devotis supplicationibus memorati Nicolai per eum maiestati nostrae suo et aliorum supra dictorum nominibus modo praemisso porrectis regiae benignitate exauditis et clementer

[147] Modernizat după forma maghiară.
[148] Astfel în original.
[149] Astfel în original.
[150] Astfel în original.

admissis praefatas utrasque literas antefati condam domini genitoris nostri non abrasas non cancellatas nec in aliqua earum parte suspectas praesentibus literis nostris privilegialibus verbotenus sine diminutione et augmento aliquali insertas quo ad omnes earum continentias, clausulas et articulos acceptamus, approbamus et ratificamus ac mera regia authoritate et potestatis plenitudine eatenus quatenus eidem rite et legitime existunt emanatae viribusque earum veritas suffragatur praefatis Vlad, Radul, Nicolao et Ladislao ipsorumque haeredibus et posteritatibus universis supra dictis in novo perpetuo valituras confirmamus praesenti scripti nostro patrocinio mediante praemissis servitiis dictum castrum nostrum Hunyad more solito fieri debentibus iuribus alienis salvis. Quocirca vobis fidelibus nostris castellanis et vicecastellanis dicti castri nostri Hunyad praesentibus et futuris praesentium notitiam habituris harum serie praecipiendo mandamus quatenus a modo deinceps futuris temporibus universis praefatos Vlad, Radul, Nicolaum, Ioannem et Ladislaum ipsorumque haeredes et posteritates universos supradictos dictas possessiones nostras more keneziatus pacifice tenere et possidere debeatis et eosdem in eisdem keneziatu earundem possessionum nostrarum demptis praemissis servitiis impedire vel quoquo modo in quietate nullo tempore praesumatis. Praesentes autem quas in huius rei memoriam firmitatemque perpetuam pendenti et authentici secreti sigilli nostri quo ut rex Hungariae numine[151] roboratas concessimus. Semper post earum lecturam reddatis praesentanti.

Datum in Tolnavar in festo beati Benedicti abbatis et confessoris anno domini 1463.

4. 1612 august 1, Alba Iulia. *Gabriel Bethlen, principele Transilvaniei, confirmă lui Nicolae Nadabor zis Popa din Lelese un privilegiu de la Matia Corvin, cuprinzând două danii ale lui Iancu de Hunedoara.*

[152]Nos Gabriel Dei gratia Transylvaniae, Valachiae Transalpinaeque princeps, partium regni Hungarie dominus et Siculorum comes. Memoriae commendamus tenore praesentium significantes quibus expedit universis.

Quod pro parte et in persona nobilis Nicolai Nadabor alias Pap de Lelesz in comitatu Hunyadiensi existentis et commorantis exhibitae sunt nobis et praesentatae quaedam literae serenissimi domini Mathiae dei gratia regis Hungariae, Dalmatiae, Croatiae etc. privilegiales in pergameno patenter confectae et sigillo eiusdem pendenti et authentico in caera rubea impressive communitae et roboratae super keniziatu certarum quarundam possessionum Pestisel, Zuholod[153] Govosdia et Monieromező vocatarum nec non metarum provatuum[154] redituum et emolumentorum ad eandem kenizatum provenire debent[ium] modis, rationibus et causis literis in eisdem clarius expressis et denotatis, supplicans nobis humilime et nos easdem literas privilegiales confirmationales omnique et singula in eisdem contenta rata[s], grata[s] et accepta[s] habentes literis nostris confirmationalibus verbotenus inseri et inscribi faciendo eidem Nicolao Nadabor alias Pap heredibus et posteritatibus ipsius universis perpetuo valituras gratiose confirmare dignaremur. Quarum quidem literarum tenor talis est: [*Urmează actul regelui Matia din 21 martie 1463, Tolnavar*]

Nos itaque praemissa suplicatione praedicti Nicolai Nadabor nobis modo quod supra porrecta et clementer exaudita et admissa praescriptas literas privilegiales confirmationales non abrasas, non cancellatas, nec in aliqua parte sui suspectas, sed omni prorsus vitio et suspitione carente praesentibus literis nostris de verbo ad verbum sine diminutione et augmento aliquali insertas et inscriptas, quo ad omnes earum continentias, clausulas articulos et puncta eatenus quatenus eidem rite et legitime existunt emnatae iuribus earum veritas suffragatur, ratas gratas et acceptas habendo praemissa omnia et singulae literis in eisdem contenta approbavimus, confirmavimus, ratificavimusque et acceptavimus prout approbamus, confirmamus, ratificamus et acceptamus ac pro praefato Nicolao Nadabor ipsiusque haeredibus et posteritatibus universis perpetuo valituras gratiose confirmamus harum nostrarum vigore et testimonio literarum mediante. Praesentibus perlectis exhibenti restitutis. In cuius rei memoriam firmitatemque perpetuam praesentes literas nostras pendenti et authentici sigilli nostri munimine roboratas

[151] Corect *munimine.*
[152] Însemnare introductivă: *Paria literarum Nicolai Nadabor a Ioanne Hunyadi datarum et per Gabrielem principem confirmatarum NB. Ezen levelzes tagolkodik Leleszen lako Miksa es Kozta nevű szabadosokis* (= Această scrisoare se examinează şi în cazul libertinilor Micşa şi Costea din Lelese).
[153] Astfel in original. Corect: *Zuhodol.*
[154] Astfel in original. Corect: *earum proventuum.*

memorato Nicolao Nadabor ipsiusque haeredibus et posteritatibus universis gratiose dandas duximus et concedendas.

Datum in civitate nostra Alba Iulia die 1 mensis augusti anno domini 1612.

Gabriel princeps. L.S.

Anno domini 1649 die 8 mensis martii in arce Vajda Hunyadiense ad specialem spectabilis ac magnificae dominae Catharinae Bethlen, consortis spectabilis ac magnifici domini Davidis Zolyomi de Albes comissione[m] exhibitae et praesentatae suoque in vigore per eandem dominam magnificam relictam praesentis signaturae testimonio.

Blasius Nagy de Szepsy Szent György arcis et bonorum Vajda Hunyadiensis praefectus manu propria.

SUMMARY

ORIGINAL DOCUMENTS WRITTEN BY IANCU OF HUNEDOARA AND ADDRESSED TO THE PRINCES IN NĂDRAP (HUNEDOARA)

The documents issued by Iancu of Hunedoara in 1451 and 1454 are preserved as copies being part of contents of other papers. Thus, they were included in King Mathia Corvin's priviledge in 1463, testified by the prince Gabriel Bethlen in 1612. This last document was preserved in the real estate office in Hunedoara Fortress starting with 1681-1682. By means of those papers, Iancu of Hunedoara gifted the members of the family of Nădrap with permanent possessions as a reward for their military services. The beneficiaries were members of the conditionary Romanian nobility, depending on the Hunedoara Fortress and having an inferior status.

András KISS (Cluj-Napoca)

IFJ. HELTAI GÁSPÁR KOLOZSVÁRI NÓTÁRIUS MÁSOLATI KÖNYVE (1612–1614)

A középkori levéltárak kialakulásának kezdetén — amint ezt a szakirodalom tanúsítja — a jogbiztosító iratokat: az *okleveleket* kedvezményezettjeik féltett értékeknek tekintették és ennek megfelelően gondoskodtak megőrzésükről. A korai levéltárképzők közé tartoztak elsősorban a kiváltságokat nyert világi és egyházi közösségek (például a városok, egyházi testületek), a kiváltságos személyek és családok. Közülük voltak olyanok, amelyek működésük során a közösség jogait biztosító döntéseikről, az előttük lefolytatott ügyekről vagy közreműködésükkel létrejött ügyletekről, eljárásokról közérdekből közhitelű iratokat bocsáthattak ki, illetve kialakult levéltárukban jogbiztosító iratok őriztek. Az írásbeliség elterjedésével, ezeknek mind kibocsátott, mind megszerzett irataik viszonylatában számolniuk kellett a levéltárukban őrzött iratok egyre gyarapodó mennyiséggel, ami pedig a folyamatosan nagyobbodó számú iratanyag közötti eligazodás nehézségeivel járt. Következésképpen, már az úgynevezett *oklevélkorszakban*[155] szükségessé vált egyrészt a megszerzett jogbiztosító okleveleknek nyilvántartása, másrészt annak biztosítása, hogy a kibocsátott iratszövegeik fogalmazványait könnyen hozzáférhetően és használhatóan rögzítsék. Mindezt azért, hogy amikor szükség volt valamelyikre, azt könnyen visszakereshessék a levéltárban. Így keletkeztek egyfelől a saját kibocsátású iratok szövegeinek megőrzése érdekében a különböző *könyvek, protocollum*ok, másfelől pedig a levéltárban őrzött saját jogbiztosító okleveleik nyilvántartására és megkeresésük megkönnyítésére az *index*, *repertorium*, *regestum literarium* elnevezéssel ismert első levéltári segédletek. A kancelláriák ügyvitelében fogalmazott szövegek megőrzésére az említett könyvformában a hiteles helyeken a *jegyzőkönyvek*, *protocollumok* szolgáltak[156], a városokban pedig a *városi könyvek*[157]. De már az oklevélkorszakban megjelentek a korai levéltári segédletek is. Erdélyben ezek között az elsők voltak a besztercei születésű, Szebenben és Brassóban jegyzősködött Christian Pomarius (Baumgarten) által 1546-ban a szebeni levéltár számára készített *Regestum literarum in cellas ordinatarum*, majd 1562-ben Brassóban *Literarum civitatis Coronensis digestio* címmel összeállított segédlet, valamint az, amit ugyancsak 1562-ben Georg Seraphin besztercei jegyző készített[158].

Az első kolozsvári levéltári segédlet, az *Index privilegiorum civitatis huius Coloswar* ugyancsak a XVI. században, Diósy Gergely városi jegyző tízévi munkája eredményeképpen, 1592-ben készült el, és amint ez címéből is kiderül, a város jogbiztosító oklevelei: kiváltságlevelei számára készült[159]. A XVI. század viszont erdélyi vonatkozásban már átmeneti korszak az *oklevél- és aktakorszak* között, hiszen a városigazgatás iratanyagában egyre több tért nyernek a nem jogbiztosító, hanem az ügyintézést szolgáló, a felsőbb utasításokat közlő iratok,

[155] Az *oklevél-* és *aktakorszak* megkülönböztertését illetően l. Heinrich Otto Meisner: *Aktenkunde. Ein Handbuch für Archivbenutzer mit besonderer Berücksichtigung Brandenburg Preussen.* Berlin 1935. 7-8. — Idem: *Újkori oklevél- és irattan.* Budapest l954. 10-11. — Idem: *Archivalienkunde vom 16. Jahrhundert bis 1918.* Göttingen 1969. 34-64. — Vö. Ahasver von Brandt: *Vormerkungen zu einer mittelalterlichen Aktenlehre. In: Archivar und Historiker.* Studien zur Archiv- und Geschichtswissennschaft zum 65. Geburtstag von Heinrich Otto Meisner. Berlin 1956. 449-450.

[156] Vö. Jakó Zsigmond: *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönvei (1289-1556).* I. Budapest 1990. 133-159.

[157] Vö. Kiss András: *Más források — más értelmezések.* Marosvásárhely 2003. 172-192 (A továbbiakban: Kiss 2003).

[158] Duzinchievici, Gheorghe: *Un vechi inventar de arhivă, Pomarius, 1546,* In: Revista Arhivelor (a továbbiakban: RevArh) I/1958. nr. 1. 257-262. — Nussbacher, Gernot: *Din activitatea arhivistică a lui Christian Pomarius.* In: RevArh VIII/1965. nr. 2. 171-174, 176-178. — Idem: *Contribuţii la istoria arhivei Braşovului în secolele XV–XVIII.* In: Cumidava IV/1970. 560-562. — Idem: *Contribuţii la istoricul arhivei Bistriţei în secolele XVI-XX.* In: RevArh XXXII/1970. nr. 1. 7.

[159] Kiss 2003. 129-159.

az *akták.* Ugyanis, főleg a század második felétől egyre nagyobb számban érkeznek a városhoz a vajdai, majd fejedelmi parancsolatok, valamint a más törvényhatóságokkal, testületekkel, szomszéd országokkal kapcsolatot tartó levelezési anyag, de nem ritkák a saját polgáraik beadványai sem, amelyek elintézést, írásbeli választ igényelnek a várostól. Ezek nyilvántartása, a közöttük való eligazodás új gondokat és feladatokat jelentett a városi igazgatás számára, de ez az iratkezelési és nyilvántartási ügy végül is csak a XVIII. században, központi utasításra oldódik meg[160].

Az aktakorszakban egyre gyarapodó számú beérkezett iratok, elsősorban a fejedelmi parancsolatok rögzítésére/megőrzése és a köztük való könnyebb eligazodás érdekében, az ügyintézés módjának megörökítésére készíthette el nótáriussága idején ifj. Heltai Gáspár azt a másolati könyvét, amelyben a következőkben foglalkozni kívánunk. If. Heltai/Helthi Gáspár „tipographust" a kolozsvári százférfiak tanácsa 1611. január 6-án „ex natione saxonica" választotta a város jegyzőjévé. A jómódú tipografus, a város, valamint Erdély köz- és művelődéstörténetében maradandó értékeket hagyó Heltai Gáspár fia a város közéletében már jegyzővé választása előtt jelentős szerepet játszott. A százférfiak tanácsának és a városi tanács tagjaként volt adószedő, sáfárpolgár és a főbíró társbírája: királybíró. A városi könyvbe ezekkel a szavakkal jegyezték be jegyzőségét „...successit in officium prudens et circumspectus vir Caspar Helthi alias consularis ac regii judicis authoritate decoratus, cui tanquam vir longo usu exercitatus ac maturo judicio praeditus, praeclara nominis sui cuma laude perpetuaque memoria praefuit...". Ezt a tisztét 1618-ig töltötte be, amikor öregsége és rossz látása miatt visszavonult, amint a városi könyvbe utódja bejegyezte. „...cum ob senium et visus defectum, ulterius ad officium gerere nequivisset"[161].

Heltai a jómódú polgárok közé tartozott, a Magyar utcai fertályban, a Theatrum azaz főtér keleti során volt háza, az adókönyvek tanúsága szerint pedig 3 és negyed dica/rovásnak megfelelő összegnyi adókivetése volt, bár mint városi tisztségviselő többnyire adómentességet élvezett, amit az adórovata mellé feltüntetet libertinus/szabados minősítés tanúsított. Az utcasoron, ahol a háza volt, néhányan a város legtöbb adót fizető polgárai közül is háztulajdonosok voltak. Az adókönyvbe, nevük mellett feltüntetve a kirótt vonások számát, így jegyezték be őket: Caspar Helthj tipographus 3 1/4; ... Stephen Volfardin 6;... Leorinz Schmelczer 6 ...; Endres Beuchelt (ez Stenczel néven is ismert, királybíró is volt) 6 ...; Emrich Bogner 6[162]. Heltait azonban, nem lévén tőrzsgyökeres kolozsvári származású, nem illette meg a „patricius" titulus, mint két jegyző elődjét. Joannes Jacobinust és Michael Literatust[163].

Hivatalba lépése idején már jártas volt a városi ügyintézésben és, elődeihez hasonlóan, jól ismerte a város „törvényeit", kiváltságait, hiszen – erre a másolati könyvében is van példa – nem egyszer egy-egy fejedelmi intézkedéssel (például kegyelem, adományozás) a városi polgár öntudatával kellett megvédenie a hatalommal szemben városa közösségének jogait. Mindez elengedhetetlen volt hivatala betöltéséhez, mert a kialakult szokás szerint a nótárius nem csak az írásbeliség letéteményese volt, hanem a törvényesség őre is. A városi tanácsok (az alsó tanács vagy magisztrátus, illetve s felső tanács, másképpen a százférfiak tanácsa) elé az ügyek a jegyző előterjesztésében kerültek, ő szerkesztette meg a határozatokat és a jegyzőkönyveket. Az országos és városi ügyintézésben használt nyelvek ismeretében megfelelően kellett fogalmaznia mind latinul, mind németül és magyarul, akárcsak közvetlen elődeinek, a nagyműveltségű

[160] Vö. Kiss Andrei: *Vechile inventare. Registrele auxiliare de arhivă şi cele de registratură.* In: RevArh XL/1978. nr. 1. 71.
[161] Szabó T. Attila: *Ifj. Heltai Gáspár élete és helyesírása ismeretéhez.* In: Idem: *Nyelv és irodalom. Válogatott tanulmányok, cikkek* Bukarest 1981. 316-318. — Kiss 2003. 192.
[162] Kolozs megyei Országos Levéltár — Kolozsvár város levéltára — Számadáskönyvek (Arhivele Naţionale Direcţia jud. Cluj — Fond Primăria municipiului Cluj — Socoteli), 8/VI. 195, 66 (A továbbiakban a Kolozs megyei Országos Levéltár - Kolozsvár rövidítése: KmOl, Kolozsvár város levéltáráé pedig: KvLt).
[163] Kiss 2003. 192.

Joannes Jacobinusnak, aki a városi nótáriusságból a fejedelmi kancelláriába került[164], illetve Viczei Máté vejének, Mihály Deáknak (Michael Literatus), akinek műveltségéről a hagyatékában maradt könyvei tanúskodnak[165]. Heltai jó tollú ember volt, ezt bizonyítják azok a szövegek, amelyeket a XVI. század utolsó harmadától már magyarul vezetett városi jegyzőkönyvekbe írt. Szabatosan, gördülékenyen ----------fogalmazott, úgyannyira hogy az általa írott jegyzőkönyvek krónikaszerűen elevenítik fel az olvasó előtt a városi tanácsban tárgyalt ügyeket, amelyek éppen a nótárius idején a várost érintő történelmi események miatt lettek „ügyek", valamint a városban előfordult eseményeket. Ez a magyarázata annak, hogy Pataki József a kolozsvári emlékírók írásaiból válogatott kötetébe Kolozsvár város tanácsi jegyzőkönyveiből olyan részeket vett be, amelyeket éppen ifj. Heltai Gáspár fogalmazott[166], Szabó T. Attila pedig helyesírásáról írt tanulmányt[167].

Másolati kötetének címét/rendeltetését és megkezdését ő maga jegyezte fel a kötetbe elsőnek bemásolt fejedelmi parancsolat fölé. Az Isten dicséretével kezdődő felirat szövege a következő: *Laus Deo semper 1612. 13. Februarii. Paria mandatorum etc. libello hoc descriptorum. Caspar Helthj notarius manu propria. Egy* középkori egyházi könyv lapjaiba kötött 148 számozott oldalt tartalmazó latin és magyar nyelvű ívrét másolati könyv: libellus, címének megfelelően 1612. február 3 és l6l6. augusztus 18-a közötti, Báthory Gábor és Bethlen Gábor által kibocsátott parancsolatok másolatát tartalmazza, de amint látni fogjuk, jegyzői ügyintéző bejegyzések mellett régebbi – főleg 1611-beli – iratmásolatokat is találunk lapjain. A hártya borítólapon a következő feliratok olvashatók: *PARIA LRxRxARx PRAECEPTO DIARIUM.* Lennebb, a lap közepén: *Horla. Omnia conando docilis solertia vincit.* A borítólap baloldalán függőlegesen: *Nihil licere debet actori, quod licere non debet et reo. 1612.* A hátlapon: *Summum ius, summa iniuria. J Stertinius indomitum quod despumare fa....* Egy XIX. századi palliumon *Diarum –Napló* cím szerepel, a két világháború között az Állami Levéltár leltárában pedig *Ziar* névvel vették jegyzékbe[168].

A kötet első lapja a Heltai által adott címnek (*Paria mandatorum)* felel meg, ugyanis Báthory Gábor egy 1612. február 3-án Kolozsvárt kelt, a városhoz intézett parancsolatának a másolatát tartalmazza, amelyet Moldway Györgyné Anna Filstich és Peter Filstich aranybeváltó között egy főtéri ház ügyében folyó pert illetően adott ki. A második lapon ugyancsak a fejedelem által 1612. február 15-én Szebenben kibocsátott, a vármegyékhez, székely és szász székekhez, városokhoz mezővárosokhoz intézett parancsolatának a másolatát vezették be. Ebben megtiltja, hogy híre nélkül az országból aranyat, ezüstöt vad-, ökör- és tehénbőröket, viaszt, mézet vigyenek és lábas marhákat hajtsanak ki. A harmadik, ugyancsak Szebenből 1612. február 17-én keltezett általános parancsolat arról szól, hogy a fejedelem kiküldte Vizaknay Mártont, hogy számára az országban pénzért mézet gyűjtsön, és meghagyta, hogy amerre a begyűjtők járnak, gazdálkodjanak nekik és adjanak postalovat alájuk. A három lapra időrendben bemásoltatott parancsolatszövegek alján Heltai jellegzetes szálkás írásával kancelláriai jegyzeteket találunk, akár a parancsolatban említett üggyel kapcsolatban, akár olyant, amit feltehetően a nótárius emlékeztetőül szánt, későbbi ügyintézést illetően[169]. A többi parancsolat esetében is felfedezhetjük ezt a módszert: a beérkezés időrendjében bemásolt vagy az esetek túlnyomó részében bemásoltatott parancsolat alján feltűnik a nótárius ügyintézésre vonatkozó vagy emlékeztetőül saját kezűleg írott bejegyzése. Ebből arra következtetünk, hogy a könyv a jegyzői kancellária ügyintézését szolgáló segédkönyv (nevezhetjük munkanaplónak is), amit a

[164] Vö. *Jacobinus János erdélyi kancellár formuláskönyve (1602).* Bevezetéssel és jegyzetekkel közzéteszi Bónis György, Valentiny Antal. Kolozsvár 1947.
[165] Kovács Kiss Gyöngy: *Rendtartás és kultúra. Századok, mindennapok, változások Erdélyben.* Marosvásárhely 2001. 52-53.
[166] *Kolozsvári emlékírók.* Bukarest 1990. 125-135, 310-311 (A továbbiakban: *Kolozsvári emlékírók).*
[167] Szabó T. Attila: *i.m.*
[168] KvLt Diversa Vol. I. Fasc. 3 (A továbbiakban: Diarium).
[169] Uo. l-3.

nótárius azzal a céllal vezetett/vezettetett, hogy a jegyzői kancelláriának mindig a keze ügyében legyen azoknak az iratoknak a másolata, amelyek a folyó ügyintézés során intézkedést igényelnek (anélkül, hogy ezeket minden esetben a város irattárából kelljen kikeresni), ezekre pedig a nótárius már beérkezésükkor a megkívánt bejegyzést rávezethesse. A könyvbe bemásolt, illetve bejegyzett szövegek rendszeres vizsgálata során azonban néhány, az előbbi meghatározást bővítő körülmény tűnik fel. Az egyik az, hogy városi levéltár fejedelmi parancsolatait tartalmazó III. fasciculusban fennmaradt Báthory Gábor által kibocsátott parancsolatok közül Heltai másolati könyve nem tartalmazza egyiknek sem a szövegét[170]. A második körülmény az, hogy már a kötet elején megszűnik a kötetbe másolt parancsolatok/iratok folyamatos időrendje. A bemásolt iratok címzettjeit és tartalmát vizsgálva, kiderül az is, hogy a kötetbe Heltai olyan parancsolatokat/iratok is bemásolt/másoltatott, amelyeknek nem a város volt a címzettje és látszólag nem is igényeltek közvetlen városi intézkedést. Mindezekből arra következtetünk, hogy a nótárius indítéka több volt mint egy egyszerű kancelláriai, az ügyintézést megkönnyítő segédlet bevezetése. Már a Báthory Gábor által kiadott parancsolatok esetében is, ha összehasonlítjuk az 1611 és 1613 közöttiek közül azokat, amelyek a városi levéltár III. fasciculusában megmaradtak, azokkal, amelyeket bevezettek a másolati könyvbe, megállapíthatjuk, hogy ez utóbbiba a jelentősebb, a város életében fontosnak vélt parancsolatok szövege került be, míg a III. fasciculusban megőrzött parancsolatok egyszerű rendelkezések a fejedelem számára beszerzendő anyagokról, elvégzendő szolgáltatásokról, amelyek teljesítésük után nem igényeltek más intézkedést, nem érdemeltek különös figyelmet a jövőt illetően. (Ezek például bársony beszerzésére, udvari szolgái ruházatára, kőművesek Szebenbe küldésére, a városnak küldött leveleinek revízió végett történő visszaszolgáltatására vonatkoznak.) A másolati könyvbe került parancsolatok azonban más jellegűek, a nótárius megítélése szerint fontosabbak. Még ha az első bemásolt parancsolatot vesszük is, ez ugyan első olvasatra egy családi perre vonatkozik, de ha figyelembe vesszük a peres feleket: a Filstich családot, ennek a városban játszott szerepét, rokoni kapcsolatait, azt, hogy Filstich Péter a fejedelem bizalmasa, aranybeváltó volt, az idősebb Filstich Péter ötvösmester éppen a parancsolat kibocsátása idején a város királybírája volt, azt a körülményt, hogy maga a fejedelem határozottan intézkedik a perfolyamot illetően, indokoltnak vélhetjük, hogy Heltai úgy ítélte meg, ezzel a perrel a jövőben is számolnia kell. Más parancsolatoknak/iratoknak a könyvben történt rögzítése azonban megítélésünk szerint sokkal jelentősebb, mélyebb indítékokra utalnak. Ezt látszanak igazolni a kötetbe a továbbiak során bekerült másolatok. Azt az indítékot, amely egy, a napi ügyintézést szolgáló kancelláriai napló jellegét megváltoztatta, azt jelentősen bővítette, úgy véljük, abban a válsághelyzetben kell keresnünk, amelybe a város akaratán kívül belesodródott és végül is saját erejével kellett abból kilábalnia. Nem először fordult elő, hogy a központi hatalom egy-egy merész – többnyire nem kellően megfontolt és előkészített – vállalkozása következtében a magukra maradt önkormányzatoknak az ellencsapással saját erejükkel, eszközeikkel kellett szembenézniük, anélkül, hogy számíthattak volna a központi hatalom támogatására[171].

Heltai hivatalba lépése esztendejében: 1611-ben Kolozsvár ismét tapasztalhatta mennyire ki van szolgáltatva a hatalmi egymásnak rugaszkodások okozta veszélyeknek és pusztításoknak. Az amúgy is külpolitikai bonyodalmakba keveredett, a rendek egy (főleg katolikus) részét és a harmadik rendi nációt, a szászságot maga ellen haragított Báthory Gábor

[170] Vö. KvLt Fasc. III. 26., 28-46. sz. — A városi levéltár a Báthory Gábor által kiadott és a III. fasciculusban elhelyezett parancsolatokon kívül a kiváltságlevelek sorozatában elhelyeztt 1608 és 1611 között kibocsátott néhány oklevelet is őriz. Vö. Fasc. D. 12. sz., Fasc. TT 8. és 9. sz., Fasc. CC lk. sz., Fasc. TT. l3., l4. és 15. sz. Fasc. D. 45. sz., Fasc. B. 6. sz. L. Jakab Elek: *Oklevéltár Kolozsvár története második és harmadik kötetéhez.* Budapest 1888. 215-219, 225-231 (A továbbiakban: JakabOkl II).

[171] Hasonló helyzet állt elő II. Rákóczi György szerencsétlen lengyelországi hadjárata idején, amikor az északi vármegyékre és városokra zúdult lengyel ellencsapásssal szemmben a központi hatalom teljesen tehetetlen volt és csupán az önkormányzatok összefogása és önállóan szervezett ellenállása enyhített a pusztításokon. Vö. Kiss 2003. 80-86.

ellen ezúttal a királyi Magyarországról is egy hatalmi csoport határozott lépésre szánta el magát. Ezúttal nem csupán a fejedelem egyszerű megbüntetéséről, hanem éppen leváltásáról volt szó. A cseh korona megszerzésével megerősödött II. Mátyás, illetve az őt befolyásoló környezete többre szánta el magát. A török hatalom felé nagyon óvatosan ugyan (például a további adófizetés vállalásával), de Erdélynek a magyar királysággal szoros kapcsolatba fűzésével, a választott fejedelem helyett a vajdai intézmény újra bevezetésével (a vajda hagyományosan a magyar király tisztségviselője volt), olyan tervekről tanúskodtak, amelyek az erdélyi fejedelemség státusát lettek volna hivatottak módosítani[172]. A Báthory Gábor ellen a vármegyei csapatokból álló sereg, élén Forgách Zsigmond felső-magyarországi főkapitánnyal, 1611. június 29-én kelt hadra. Rövidesen sikerült csatlakozásra bírni az erdélyi fejedelem addigi szövetségeseit, a hajdúkat, majd Radu Şerban havaselvi fejedelem is átlépte seregével az erdélyi határt és Brassó mellett csatát nyert Báthory Gábor ellen. A Forgách vezette sereg pedig elérte Kolozsvárt és megismétlődött a magára maradt várossal az, amit néhány évvel azelőtt, 1603-ban már átélt és a század folyamán még át kellett élnie: hóstátok, ezúttal a hídelvi hóstát feldúlása, fosztogatása és a mindezt betetéző felégetése. Ilyen körülmények között, a várost körülzáró ostromlók által a városba juttatott üzenetek, ígérgetések és feltételek mérlegelése, a fejedelemnek Szebenbe hiábavalóan küldött segélykérő üzenetek után, a város jegyzőkönyvében éppen a nótárius, Ifj. Heltai Gáspár által rögzített drámai tanácskozások eredményeképpen a város július 25-én megnyitotta kapuit Forgách serege előtt. A hadakozásból élő hajdúság azonban ismét visszatért korábbi szövetségesük és pártfogójuk, Báthory Gábor oldalára és augusztus 31-én visszafoglalják a fejedelemnek Kolozsvárt[173].

A jobb sorsra érdemes fiatal Báthory Gábor a visszafoglalt várossal szemben, azért mert az magára hagyottan megnyitotta kapuit Forgách seregei előtt, az ország fejedelméhez méltatlan megtorláshoz folyamodik: Kolozsvárt megsarcoltatja[174]. Ezzel visszaidézte a tizenöt éves háború iszonyatos napjait, amikor vallon, rácz, hajdú zsoldosok dúlták, sarcolták a várost, utolsónak 1604-ben Basta tábornok. A városi communitást, a nótárius Heltait azonban a fejedelem más intézkedései is aggaszthatták. Báthory ugyanis az 1608-beli kolozsvári országgyűlés határozataira[175] és az 1609. március 20-án Gyulafehérváron kelt adománylevele érvényességére hivatkozva[176], 1611. október 18-án Kolozsvárt iktató parancsolatot ad ki az óvári egykori domonkos puszta templom átadásáról a kolozsvári szentháromsághívő „orthodoxa", azaz református hitbeliek javára[177]. A fejedelem ezzel a kolozsvári reformátusság meggyökeresedésének alapjait vetette meg, amely történelmi tény. Ezúttal azonban azt vizsgálva, hogy mik voltak az indítékai annak, hogy Heltai 1612-től a városi ügyintézésben az említett napló bevezetéséhez folyamodott, abban pedig régebbi keltezésű és nem közvetlenül a városhoz szóló, de annak életére kiható iratokat is bemásoltatott, úgy véljük, nem kerülhetjük el azt a körülményt sem, hogy a város ellen háborgó fejedelem a megtorló sarcoltatás mellett nem késlekedett beiktató parancsolatot kiadni egy már három esztendeje történt adományozását illetően. Az évtizedeken át választott papjának hitét híven követő unitárius hitvallású város, amelyben a társadalmi súllyal rendelkező polgárainak a zöme és vezető testületei ugyancsak az unitárius vallás követői voltak, akik egy sok csapást ért, de virágzó várost igazgattak, joggal

[172] Jakab Elek: *Kolozsvár története*. II. Budapest 1888. 484 (A továbbiakban: Jakab 1888).
[173] Uo. 481-485. — *Kolozsvári emlékírók.* 125-129.
[174] Jakab 1888. 486-487.
[175] *Erdélyi országgyűlési emlékek. Monumenta comitialia regni Transsylvaniae. 1540-1698.* Szerk. Szilágyi Sándor. I-XXI. Budapest 1875-1898. VI. 11l (A következőkben: EOE).
[176] Jakab 1888. 505. — Eredetije a kolozsvári Egyházkerületi Levéltárban. Ennek fénymásolatát Dáné Veronka egyházkerületi levéltárosnak köszönöm.
[177] Diarium. 7-10. — Az idézett parancsolat így határozza meg az adományozott templom helyét: „Totale et integrum desertum templum beati Dominici confessoris in Veteri Arce ac Theatro Kis piacz vocato, vicinitatibusque a meridionali domus cementariae fidelis nostri generosi Petri Filstich, auri camerae regni Transsilvaniae praefecti, septemtrionali vero plagis, alias collegii eiusdem beati Dominici confessoris, nunc autem scholae praenotatae civitatis nostrae Coloswar, intra muros eiusdem civitatis...".

aggódhattak visszaszorításuktól. Annál is inkább mert a kor gyakorlatának megfelelően a hatalom általában vallási érdekekkel, szempontokkal leplezte uralmi törekvéseit. A kolozsváriak emlékezetében még élt a Basta-korszak és az akkor a város élére oktrojált katolikus bíró[178]. De ennél talán még jobban aggaszthatták őket a fejedelem mögött álló kálvinista hajdúk, akiknek a királyi Magyarországról történő eltávolításuk a királyi Magyarország és Erdély képviselőinek tokaji fegyverszüneti tárgyalásain is felmerült olyan értelemben, hogy a hajdúság közül a jobbágyokat kiadják földesuraiknak, a régi hajdúságot pedig a tél elmúltával Báthory Gábor uralma alá „szállítja és telepíti"[179]. A fejedelem szándékai pedig kifürkészhetetlenek voltak a kolozsváriak számára. Ugyanakkor más intézkedések is arra utaltak, hogy Báthory Gábor 1612-ben sem tett le arról, hogy megtorlással éljen azokkal szemben, akik elpártoltak tőle. A vizsgálatok, nótáztatások és az ezzel járó új adományozások, a Báthory javak felkutatása a várost is érintették, és voltak esetek, amikor a fejedelmi intézkedés arra utalt, hogy Báthory nincs tekintettel a város „szabadságaira és törvényeire". A városnak ez utóbbiakat meg kellett védelmeznie, hisz Szeben önkényes elfoglalása is arra figyelmeztetett, hogy adott esetben a fejedelem túlteszi magát a városok évszázados jogain. Az autokratikusan uralkodó erdélyi fejedelem, ha erre megfelelő ereje volt, mindig érvényesíthette akaratát, de Báthory az abszolutisztikus rendszereknek a városokra és ezeknek polgáraira támaszkodó politikájával ellentétben éppen a társadalmilag a haladás útján járó városok ellen fordult és ezeket haragította magára, ezáltal, hogy kialakult jogrendszerüket semmibe vette. Már az elsőkként bemásolt iratokat azok a Debretzenj János deák által 1612. március 7-én hozott vallató kérdések követték, amelyek a város magatartását, illetve kapcsolatait voltak hivatottak vizsgálni Forgách Zigmond, Şerban vajda és a brassóiak viszonylatában. A négy pontot tartalmazó „Utromok" alján az ezekkel együtt meglóédött esküminta következett. Eszerint a vallomást tevőknek az „élő Istenre, teljes Szentháromságra" kellett esküdniük. A vallató kérdéseket és esküszöveget Heltai másolta a kötetbe és az unitárius nótárius aláhúzta a teljes Szentháromság szavakat[180]. Nyilvánvalóan ő is olyan jelzést vélt felfedezni Báthory szándékait illetően, amit a sarcoltatást követő nagy hirtelen elrendelt iktatóparancsolat kapcsán már említettünk. A vallató kérdéseknek megfelelően Heltai megfogalmazta a város válaszát a meghódolást illetően: „A*z mi az Coloswari uraim dolgát nézi az elmúl deditióban Forgacznak"*[181]. A fejedelem további parancsolatai közül nem ez volt az egyetlen, amelyből a nótárius azt olvasta ki, hogy Báthory a templomadományozással és az elrendelt vallatással nem vetett végett sértettségének a várossal szemben. Következésképpen a város kormányzásában az egyedüli állandó választott tisztségviselőnek, a nótáriusnak a törvényesség őreként pontosan ismernie kellett a városa jogait érdemben érintő, régebbi, de kiváltképpen 1611-ből kibocsátott iratokat, ezekkel könnyen hozzáférhetően kellett rendelkeznie. Annál is inkább, mert a írásbeliség letéteményeseként neki kellett a tanács elébe terjesztenie az ügyeket és javasolni, illetve megfogalmazni a választ. Úgy véljük, hogy az említett háborgó időkben, ez lehetett a második indítéka a nótáriusnak arra, hogy az folyó ügyintézésekben jelentősebb iratok időrendi másolatainak kiegészítéseként régebbi és nem csak a városnak címzett iratokat is bemásoltasson ügyviteli naplójába. Így került a másolati könyvbe az óvári templomra vonatkozó 1611. október 18-i beiktató parancsolat, amelyhez 1612. július 30-n, feltehetően a város jövőbeli jogfenntartó

[178] Kiss András: *Források és értelmezések.* Bukarest 1994. 381-382. — Kiss 2003. 229.

[179] Diarium 17-18. A lemásolt tokaji „conditiók" közül a hajdúk ügyét a második tartalmazza: „Az második, hogy az hajdúság közül a jobbágyságot őfelsége mindgyárt kiadattya, ő magokat is pedig, hogy mint az régi hajdúságot az tél elmúlván, mindgyárást az maga ditioiaban szállíttya és telepíti. Ott is úgy continuállja, hogy miattok semmi haborúság ne legyen". — L. *Erdélyi történelmi adatok.* Szerkeszti és kiadja Gróf Mikó Imre. Kolozsvár l858. 133-134. – EOE. VI. 211. – Vö. Angyal Dávid: *Báthory Gábor uralkodása.* In: Századok XXXI/1896. 119.

[180] Diarium. 4. — 1575-ben a városi tisztségviselők esküszövege így kezdődött: „*...esküszöm az élő Istenre, földnek, mennek teremtőjére, a mi Urunk Jézus Cristusnak szent Atujára",* a befejezés pedig így szólt: „*Isten engem úgy segéljen"*. Jakab 1888. 198-199. — 1584-ben pedig a számvevők „*Az eoreok mindenható Isten, Mennek, feoldenk terempteoie"*-re esküsznek. KvLt Számadáskönyvek 3/XIV. 1.

[181] Uo. 27-28.

intézkedései jegyében, a nótárius széljegyzetként a következőket írta be: ,,Intők meg őket, hogy külyebb ne épicsenek, sed frustra etc. Az portán kűvül, via facti, építeni kezdettek. Unacum dominis divisoribus”[182]. Természetesen bemásolták a könyvbe a fejedelemnek az óvári templom ügyében Lukács paphoz intézett 1611. október 20-n Kolozsvárt kelt utasításait is[183].

A hűtlenség miatt javaik elvesztésével büntetett személyek között voltak kolozsváriak is, illetve olyanok, akiknek a városban voltak javaik. Természetesen a nótáztatásokkal nem csupán Báthory Gábor élt, hiszen többek között Kolozsvár városa Kendi Sándornak és Gábornak Báthory Zsigmond által történt nótáztatása következtében részesült ezeknek jószágaiból[184]. Az erdélyi társadalmat élénken foglalkoztatták a hasonló — többnyire önkényes — intézkedések és nem egyszer jogorvoslati szándékkal az országgyűlés is foglakozott ezekkel az ügyekkel[185]. Az 1611 körüli éveknek a közhangulatát fejezi ki az a fogalmazvány, amelynek ismeretlen írója Thurzó György nádorhoz fordul a romlott erdélyi közállapotok javításáért és annak érdekében, hogy a levélíró által tirannusoknak nevezett egyes erdélyi fejedelmek törvénytelen birtokfosztásainak ügyében jogorvoslat történjék[186]. Ebben a vonatkozásban írásunk tárgyának megfelelően mi viszont azt szeretnénk követni, mi késztette a kolozsvári nótáriust, hogy a fejedelem nótáztatási parancsolatait bemásoltassa naplójába. Úgy véljük, hogy a már említett, a fejedelemnek a város visszafoglalása utáni intézkedéseit kísérő aggodalmon kívül, ehhez hozzájárult az is, hogy Báthory egyes esetekben nem vette figyelembe a város ,,törvényeit”. Ezek közül a várost érintő első nótáztatás Beregszászi Lukácsé volt. A fejedelem 1612. február 6-kén kelt parancsolata szerint ,,Mivelhogy Colosvarj Berekszázy Lukács hivatalját hátrahagyván, Forgacz Sigmond hadához magát csatolván ... per notam perpetue infidelitatis itt Coloswarat lövő házát az Piatz utzában , Közép útzára menő szerén...” elkoboztatja és azt Bölöni Gáspár fejedelmi titkárnak adományozta[187]. Ez esetben a város jogait maga az adományozás módja sértette. Először azért, mert az adományozó nem vette figyelembe az örökös atyafiaknak járó részt, másrészt pedig azért, mert teherviselésre nem kötelezhető nemes embernek nem lehetett ingatlana a városban. Amint ez a másolati naplóban gyakori, közvetlenül a Heltai által lemásolt fejedelmi parancsot a nótárius jegyzete követi az adandó választ illetően és annak megalapozottsága érdekében egy emlékeztető arról, hogy 1575-ben, amikor Báthory István Kamuti Balázsnak adományozott egy ingatlant a városban, ennek átadása helyett az ingatlan értékének megfelelően a város kielégítette, ahogy ez az emlékeztetőben felsorolt más esetekben is történt. A város nem is késlelkedett a megalapozott válasszal, amelyben a fejedelmet megillető alázattal, de öntudatos ragaszkodással a város ,,törvényeihez” arra kérik Báthory Gábort, hogy ,,szegény várossát, az régi szent királyoktól adatott privilegiomiban, mellyekben Felséged eddeg is kegyelemességéből megtartott, méltósztassék most is megtartani... ,,mert az, hogy Beregszászi házát ,,Bölöni Gáspár kezében per manus adgyuk ... városunknak szabadsági azt nem szenvedhetik. Mert Felséged kerített kolcsos városának nagy

[182] Uo. 7-10.
[183] Uo. 31-32.; ,,Urunk űfelsége az minemő instructióval az Óvárban levő klastromot cum pertinentiis Lukaczi papnak atta, azon instructiónak páriája”. A másoláskor az évet hibásan — a bemásolás évének megfelelően — 1612-nek írták be. — Vö. Jakab 1888. 505.
[184] Vö. JakabOkl II. 146-169.
[185] Vö. Kiss 2003. 67-77.
[186] A levélíró szerint az általa említett fejedelmek, akik az ország törvényeinek betartására megesküdtek, megszegték hitüket, amikor mások javait törvénytelenül elkobozták ezért ,,azt kévánnyuk, hogy minden levelek askármi névvel neveztessenek meghalljanak, semmié legyenek perfolyta leveleken kiűl, az Báthory Zsigmondé 1592. esztendőtől fogva, mert akkor ölette meg Gálfi Jánost. Semmiképpen nem szenvedjük olan leveleket, egyebeknek példájára” KmOl — A Kemény család csombordi levéltára. VI. 373. sz.
[187] Diarium. 21-22. A kolozsvári ötvösök céhjegyzőkönyvében szerepel egy Berekszaszj Lwkach nevű ötvös, 1590-ben pedig Berekszaszy Ezekielh. L- Flóra Ágnes: *Kolozsvári ötvösregesztrum (1549-1790).* In: Lymbus — Magyarságtudományi forrásközlemények. Budapest 2003. 45-46, 48.

romlására volna, hogy oly nemes ember közünkben lakóul szállana, ki az várossi emberrel való egyenlő terhe visseléstől szabados legyen”[188].

Beregszászi Lukácson kívül más hűtlenségbe esett személyek esetében is a városra hárult a végrehajtás feladata, sőt az elkobzott javak leltározása is. Ez történt az elhalálozott Kevi Miklós és a nótába esett Kevi György esetében, akiknek Kolozsvárt fellelhető javait Báthory Gábor Kaly Pál udvari lovasai hadnagyának és Jancsó Pál udvari szolgájának adományozott. A bíró és a városi tanács a Tolnai Szőcs János házánál őrzött javak leltározásával, valamint az adományozottnak történő átadásával egy tanácsbeli és egy polgár társaságában Heltai Gáspár hites nótáriust bízta meg. Az anyagi felelősséggel járó végrehajtást elrendelő fejedelmi parancsolat másolatát és a leltár fogalmazványát — éppen jövőbeli biztosítékként — a nótárius másolati naplójába rögzítette[189]. Hasonlóképpen járt el a város a fejedelem 1612. szeptember 24-i parancsolatának végrehajtásakor. A fejedelem az idézett parancsolatban ,,Bornemissa alias Nyreo Tamáskonak, Bethlen Gábor inasának, árulónknak” minden javait három udvari szolgájának adományozta. A város megbízottjai a másolati könyvbe vezették be mind a fejedelmi parancsolatot, mind annak a számbavételnek a fogalmazványát arról, ,,Az minemű egyett-mássát találtak Nyreo Tamáskónak az Darabos János házánál”[190].

Felelősségterhes ügy volt a város számára Kamuti Balázs Doboka vármegyei főispán különleges megbízatásának eredményes támogatása. A városra megharagudott fejedelem 1612. október 12-én Szebenben kelt parancsolatával megbízta Kamuti Balázst Báthory Zsigmond Kolozsváron maradt pénzének felszedésével és adminisztrálásával. A parancsolat másolatának a túloldalán feltüntették azokat a pontokat, amelyek szerint Kamutinak el kellett járnia[191]. Kamuti valamilyen okból nem teljesíthette megbízatását, ezért Báthory Gábor december 3-án újabb parancsolatot küld Kolozsvár városának azzal, hogy Kamuti Balázst ismét kiküldte ,,Fiscusunkat illendő dolgoknak eligazítására és marháknak felkeresésére”, ezért megparancsolja, hogy engedelmeskedjenek neki. A parancsolattal együtt kibocsátott hat pontban megadott utasításból kiderül, hogy Báthory Zsigmond 1601. augusztus 3-i goroszlói veressége után Balassi György, a fejedelem komornyikja által társzekereken Kolozsvárra szállított értékekről és otthagyott pénzekről és javakról van szó. Többek között a szekereken szállított aranyról, ezüstről, drágakövekről, ruhákról, külön 32.000.– magyar forint készpénzről, huszonnégy ezüsttálról és ugyanannyi ezüst tányérról, Rátz István különféle ruhaneműiről, készpénzéről, ezüstműveiről, Ghiczy András köves szablyájáról, ezüsttárgyairól, szőnyegeiről, kétszáz aranytallérról, valamint más javakról, amelyek ,,tárházunkat illetnék”[192]. A másolatokat ezúttal is a történtek idejéből származó 1601 és 1602-beli igazoló iratok másolatai egészítik ki[193].

Külön csoportot alkotnak azok a másolatok, amelyek nem a városhoz intézett iratokról készültek de országos illetve közérdekűségük miatt a városnak is érdeke volt, hogy ismerje tartalmukat. (Ilyen jellegű iratok nem csak Heltai másolati könyvében fordulnak elő, hanem különböző törvényhatósági, főleg városi levéltárakban gyakoriak.) Ugyanis a törvényhatóságok érdekeltek voltak, hogy az országos ügyekről is értesüljenek, hiszen nem egyszer fordult elő, hogy önmaguknak vagy közösen kellett érdekeik, sőt biztonságuk védelméről gondoskodniuk, Ennek megfelelően egymást tudósították az olyan országos eseményekről, hírekről, amelyeket közös érdekűeknek véltek[194]. De nem csak egymással voltak kapcsolatban, hanem más

[188] Uo. 23-26. — Bölöni Gáspár Bethlen Gábor uralkodásának kezdetén, 1614. május 14-én, mivel a város ,,pro commembro et cive huius civitatis Colosvariensis acceptáltanak”, lemondott nemesi előjogairól a várost illetoen. JakabOkl II. 233.
[189] Diarium. 68.
[190] Uo. 80.
[191] Uo. 41 a-b.
[192] Uo. 49-51.
[193] Uo. 43-44.
[194] L. a 17. sz. jegyzetet. – Vö. Kovács Kiss Gyöngy: *Rendtartás és kultúra. Századok, mindennapok, változások Erdélyben.* Marosvásárhely 2001. 120-121.

országokkal is, ahonnan — főleg kereskedelmi, gazdasági kapcsolataik révén — számos értékes értesülést szereztek (Beszterce város levéltára bővelkedik ilyen jellegű levelekben). A nótáriusnak, akinek meghatározó szerepe volt az ügyek megismerésében és határozathozatal előtti ismertetésében, ezért nyilván saját munkája megkönnyítésére ezeket bemásolta/bemásoltatta a közvetlen rendelkezésére álló könyvbe, annál is inkább mert ezek az iratok jórészt nem is kerültek a város levéltárába, illetve a tanácsi jegyzőkönyvekben sem szerepelnek, mert a városi tanácsnak tudnia kellett ugyan tartalmukról, de mert nem voltak közvetlen a városi tanács hatáskörébe tartozó ügyek, hivatalosan meg sem tárgyalták őket. Ezeknek a „hírszerzés" területéhez tartozó iratokhoz sorolhatók a már idézett tokaji fegyverszüneti tárgyalásokon a Thurzó György nádor és a királyi Magyarország vármegyéinek küldöttei által a Báthory Gáborral szemben megállapított „conditiók"[195], a budai basának „az ónaptár szerint" keltezett 1612. július 6-i magyar nyelvű levele Thurzó György nádorhoz, valamint a nádor 1612. augusztus 2-án Bicskén kelt válasza[196], „Nagy András Miskotj" hajdúgenerális 1612. augusztus 8-án Gyulafehérvárt kelt válaszlevele Ghiczy Andráshoz Erdély megszerzéséről és Báthory Gábor megöléséről[197], valamint a már Bethlen Gábor fejedelemsége idejéből „Novalia" címmel egy 1615. szeptember 19-én Prágából küldött jelentés a török követek fogadásáról[198]. Ezeket egészítik ki a városiak vagy a város által szerkesztett régebbi iratok közül az 1546. február 26-án az almási és a kolozsvári fazekasok között negállapodás az almásiak kolozsvári árusításai felől[199], valamint a Kolozsvár ostroma idején, Báthory Gábor tudta nélkül a százférfiak tanácsa által jóváhagyott, az egész város és a városba szorult nemesség által megállapított feltételek a város feladását illetően[200].

Még elsődleges célú használata idején (a másolatok naplószerű bejegyzése az ügyintézés megkönnyítése érdekében) Heltai másolati könyve sem kerülte el azt, hogy ne csak arra használják ami tulajdonképpeni rendeltetése volt. Törvényhatóságok, de ismereteink szerint leginkább városok esetében gyakran előfordul, hogy a valamilyen céllal bevezetett könyvek tisztán maradt lapjait, az akkoriban drága portékának számító papír további gazdaságos felhasználása érdekében egyidőleg vagy később is felhasználják az eredetitől eltérő rendeltetéssel. A kolozsvári írásbeliségben ez történt a városi könyvekkel, amelyekben az idők folyamán az eredeti rendeltetéstől eltérő szövegek bevezetésére használtak[201], vagy az eredetileg az osztóbírák jegyzőkönyvének szánt kötettel, amelynek fel nem használt részét a magyar szabó céh jegyzőkönyveként folytatták[202]. Heltai másolati könyvének esetében az 53. laptól 1612. május 5-től egy új bejegyzéssort kezdtek, amelyben a tanács által tárgyalt bizonyos ügyeket vezettek be 1607-től l610-ig, illetve 1612 és 1613-ban és 1616-ban (*Laus Deo semper. 1612. die 5 Maii Coloswarat. Series rerum propter quo evocatus wst senatus Coloswariensis)*. A kötetbe bejegyzett nem másolati jellegű szövegek azonban többnyire törvénykezési ügyekre vonatkoztak, mert akárcsak a bejegyzett másolatokat követően a nótárius bejegyzései következtek az ügy elintézését vagy a választ követően, természetesnek tűnik, hogy ugyancsak a nótárius által vezetett a törvénykezési jegyzőkönyvekbe való egyes szövegek részeit vagy fogalmazványait a keze ügyében levő naplóba írja be. Peres ügyre vonatkozik Báthory Gábornak az 1612. november 13-án Szebenben kelt parancslevele is, a néhai Hadrew-i Trauzner Lukács fia István, valamint leánya Katalin, Stephan Adam (Bogner) felesége és a város direktorai között pert illetően, atyafiúk, a néhai orvosdoktor Joannes Hertelnek a várossal szembeni adóssága ügyében (...egregio quondam Joanni Hertelio doctore medicinae fratre vero

[195] L. a 25. sz. jegyzetet.
[196] Diarium. 40-43.
[197] Uo. 39-40. — L. Szabó Károly: *Báthory Gábor és a hajdúk 1608-1611.* In Történelmi Tár. l880. 793. — EOE. VI. 65.
[198] Uo. 139-140.
[199] Uo. 64.
[200] Uo. 29.
[201] Kiss 2003. 182-183,185-187.
[202] KmOL — A magyar szabó céh levéltára. l6. sz. (Céhjegyzőkönyv).

ipsorum...). Ez esetben is a parancslevél alján a nótárius feljegyezte a válasz szempontjait, a város igazságszolgáltatási jogainak hangsúlyozásával[203]. Előfordul, hogy a nótárius egész perfolyamok mozzanatait is bevezeti másolati könyvébe. Ezek közé tartozik Rózsás Jánosné pere Harvani István ellen. aki fiát, Rózsás Tamást „az ő maga házánál Coloswarat Thorda utzában"..."egy fustéllyal úgy ütötte, hogy az ütős miatt rövid nap megholt"[204]. A jogtörténeti szempontból is érdekes per 1613. augusztus 8-tól l6l4. december 22-ig folyt, a bizonyítási eljárás során a tetemrehívás egyik gyakorlatával is éltek (a holttest megtapogatása a vádlott által). A perben Báthory Gábor kegyelmet gyakorolt, de mivel a sértett asszony és a vádlott egy esztendő és három nap alatt nem egyezett meg, az eljárás tovább folyt és végül Hatvanit fejvesztésre ítélték. Ez azonban az új fejedelemhez, Bethlen Gáborhoz folyamodott, aki 1614 december 20-án megparancsolta a városnak, hogy a per iratait adják ki a folyamodónak. A ügy végső kimeneteléről nincs adat a másolati naplóban, de december 31-án Asztalos István, Stephan Minttler a nótárius közreműködésével, Kassai István közügyigazgató megbízottjának jelenlétében lefoglalják a fejedelem számára és leltárba veszik Hatvani István javait[205]. A perfolyam alatt történik a fejedelemváltozás, a két fejedelemnek a pert illető egy-egy parancsolata irattani szempontból is egy változásra hívja fel a kutató figyelmét. Éspedig a titulatura változására. Amíg Báthory Gábor *Gabriel princeps*-ként bocsátja ki parancsolatait, Bethlen Gábor a továbbiakban a *Gabriel Bethlen princeps* titulaturát használja.

A könyvbe másolt iratok rendeltetésének és tartalmának ismeretében megalapozottnak véljük az írásunk elején említett feltételezésünket a másolati naplónak a nótáriusi kancelláriába történt bevezetésének indítékait illetően. Nyilvánvalóan a beérkezett fejedelmi parancsolatok könyvbe másolásának eredeti célja az ügyvitel megkönnyítése volt, azáltal, hogy egy-egy parancsolat a benne foglaltak teljesítésének/megoldásának érdekében közvetlenül a nótárius rendelkezésére álljon, ez a másolatra vezethesse a megoldást javasoló jegyzeteit, a tanács határozatát és magát az adandó választ is. Azonban a Forgách Zsigmond ostroma következtében a városra szakadt veszedelmek, valamint a fejedelemségben uralkodó feszült helyzet arra késztették a nótáriust, hogy a középkorban kialakult levéltári szemléletnek megfelelően fegyvertárnak tekintse a levéltárat, pontosabban a másolati könyvét is, amelyben nem csak a folyó ügyeket érintő fejedelmi parancsolatok másolatait vezette/vezetette be, hanem olyan régebbi vagy másnak címzett iratokat is, amelyeket fel tudott használni a város jogainak védelme érdekében is. Ugyanazzal a jogorvoslati céllal is, amivel ezt elődje, Diósy Gergely nótárius tette indexe elkészítésével: „Hogy ennek vtanna ha valamj oly zabadtalansaggal ez varos bantatik,... tuggianak Egienesen arra az lewelre mennj, s orvossagot talalnj"[206]. Természetesen a keze ügyében levő napló üres lapjait, a kor szokásainak megfelelően egyéb kurrens nótáriusi bejegyzésekre is használta, elsősorban törvénykezési folyamatok fogalmazványaként, olyan javak nyilvántartásának bejegyzésére, amelyekért a város felelősséggel tartozott. Nem találtam arra utalást, hogy a Krónika írójának a fia másolati könyve állandó gyarapítása közben esetleg egy kortárs forrásgyűjtemény összeállítására gondolt, de azáltal, hogy a városi levéltár III. fasciculusában őrzött és nyilvántartott 20 Báthory Gábor-parancsolattal szemben a naplóban 1612-ben és 1613-ban kibocsátott 45 más tartalmú parancsolat szövege került be, a nyilvántartásba vett 159-től 289-ig számozott Bethlen Gábor parancsolatokat pedig 23 l614-beli és egy l6l6-ban kiadott parancsolattal gazdagította, a városi levéltár anyagának kiegészítéseként a Kolozsvár város 1611 és 1614 közötti válságos éveinek egy olyan forrásgyűjteményét hozta létre, amely mind a város mind a fejedelemség történetének megismerésében értékes kiegészítő adatokat nyújt a kutatásnak.

[203] Diarium. 45-46.
[204] Uo. 108, 111.
[205] Uo. 95-115. — Vö. Kiss András: *A tetemrehívás továbbélése a 16-17. századi Kolozsváron*. In: *Áldás és átok, csoda és boszorkányság. Valláetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben.* Szerk. Pócs Éva. Tannulmányok a transzcendensről IV. Budapest 2004.
[206] Kiss 2003. 143.

REZUMAT

REGISTRUL DE COPII (COPIER) AL NOTARULUI CLUJEAN CASPAR HELTHI/HELTAI JUNIOR

Caspar Helthi/Heltai junior, fiul parohului clujean cu acelaşi nume, tipograf şi fondator al unei mori de hârtie din Cluj, care prin diferite ediţii şi-a înscris numele în istoria culturii ardelene, el însuşi tipograf, a fost ales *ex natione saxonica* notar al oraşului Clujului. Cetăţean de bună stare şi de vază al oraşului a îndeplinit anterior acestei alegeri mai multe funcţii în ierarhia conducerii oraşului: a fost membru al adunării centumvirilor, al magistratului, a fost dispensator şi chiar jude regesc, astfel că şi-a însuşit bine cunoştinţele legate de administraţia orăşenească. Notarul oraşului, fiind om cu carte, numit adeseori „condeiu al oraşului", era dregătorul permanent din magistrat, care în fruntea cancelariei notariale trebuia să cunoască „libertăţile oraşului", statutele municipale, legile ţării, el fiind cel care prezenta consiliului orăşenesc conţinutul diferitelor acte intrate, formulând apoi în baza hotărârii luate soluţionare cazului, răspunsul în scris.

În anii când Heltai şi-a început activitatea de notar, în Transilvania erau deja cunoscute instrumentele auxiliare de arhivă, întocmite pentru evidenţa privilegiilor de către Pomarius pentru Sibiu şi Braşov, Seraphin pentru Bistriţa şi Diósy pentru Cluj. Însă activitatea curentă a notarului se desfăşura în aşa numita perioadă a actelor, când faţă de privilegii predominau în număr din ce în ce mai mare actele, dintre acestea mai cu seamă poruncile principilor (mandata). În aceste împrejurări a iniţiat Heltai introducerea în cancelaria notarială a unui instrument auxiliar propriu de orientare între acte: registrul de copii (copier) al poruncilor princiare. Pe prima pagină a registrului notează el însuşi data începerii copierilor şi titlul registrului: *1612.13.Februarii. Paria mandatorum etc libello hoc descriptorum. Caspar Helthj notarius manu propria.* Pe copertă registrul e denumit *Diarium.* Autorul este de părere că notarul avea intenţia să copieze în ordinea intrării lor poruncile mai importante, spre a le avea la îndemână cu prilejul soluţionării lor, fără a le mai căuta în arhivă, iar în procesul soluţionării dedesubtul actului putea face şi note legate de dezbaterea acestuia şi în privinţa răspunsului. O bună parte a poruncilor sunt însoţite de notele, însemnările notarului, chiar şi de conceptul răspunsului. Faptul că în registrul notarului au fost copiate poruncile mai importante e atestat de conţinutul lor şi că în fascicola III din arhiva oraşului, în care se păstrează poruncile principilor, s-a păstrat un număr mai mic de porunci, de importanţă mai redusă. În curând însă se întrerupe copierea mandatelor în ordine cronologică şi în registru sunt copiate porunci mai vechi, mai ales din anul 1611. Din examinarea lor rezultă că aceste porunci mai vechi sunt deosebit de importante pentru oraş, privesc în parte chiar privilegiile, drepturile comunităţii. Autorul consideră că perpetuarea acestor acte, dintre care unele nici nu sunt destinate oraşului, se datorează situaţiei dramatice prin care urbea a trecut în vara anului 1611 şi urmărilor acesteia.

Se ştie că în vara anului 1611, în timpul incursiunii lui Forgách Zsigmond căpitan suprem al Ungariei superioare, aliat al domnului Ţării Româneşti Radu Şerban, oraşul a rămas fără nici un sprijin din partea principelui şi a fost nevoit să-şi deschidă porţile în faţa asediatorilor. A ajuns însă în scurt timp iarăşi sub stăpânirea lui Gabriel Báthory, care a reproşat oraşului cedarea în faţa lui Forgách şi, drept pedeapsă, a impus plata unei contribuţii de război. În 1612, nu mult după introducerea registrului de copii, principele a dispus o anchetă privind atitudinea oraşului în timpul asediului lui Forgách, urmată de alte măsuri pe care oraşul, respectiv notarul le considerau represive din partea principelui înfuriat, care în unele cazuri în mod vădit nu a ţinut seamă de „legile oraşului". În aceste condiţii pare justificată părerea că notarul oraşului a colecţionat în copie toate actele – chiar nedestinate oraşului – care-i puteau oferi informaţii privind planurile în legătură cu oraşul sau puteau fi folosite în apărarea intereselor comunităţii. La actele amintite se adaugă unele care privesc responsabilităţi materiale, pe care Heltai considera că e bine să le aibă la îndemână în registrul său. Dar apar în registru şi texte înscrise de notar pe filele nescrise ale registrului, fiind cunoscut procedeul epocii de a folosi cât mai economicos hârtia, pe atunci foarte valoroasă. Asemenea file nescrise au fost folosite de notar pentru consemnarea unor activităţi care intrau în atribuţiile lui. În acest fel notarul clujean a acumulat în registrul său copia unor acte şi însemnări dintre anii 1611 şi 1616, care reprezintă o adevărată colecţie valoroasă de izvoare, aceasta completând considerabil documentele originale ale arhivei orăşeneşti.

ZUSAMMENFASSUNG

DAS KOPIALBUCH DES KLAUSENBURGER NOTARS CASPAR HELTH/HELTAI JUNIOR

Caspar Heltai jr. ein Pfarrersohn, war Buchdrucker und Besitzer einer Papiermühle in Klausenburg. Während seiner Tätigkeit als Notar führte er das Kopienregister der fürstlichen Befehle ein. Da wurden Befehle erst in chronologischen Reihenfolge eingetragen, danach wurden auch ältere Befehle, besonders aus dem Jahr 1611, eingetragen. Die Befehle mussten dem Interesse der Gemeinschaft dienen. Im Register finden wir noch Eintragungen über die materiellen Verantwortungen, über die sparsame Verwendung des Papiers und über die Tätigkeit des Notars zu der Zeit.

Iacob MÂRZA (Alba Iulia)

ASPECTS DE LA TECHNIQUE D'UTILISATION DES SOURCES DANS L'HISTOIRE DE L'ÉGLISE ROUMAINE UNIE DE ZENOVIE PÂCLIŞANU

Si nous acceptons les opinions les plus récentes sur les valences d'un texte historique dans la perspective d'une corrélation entre texte et action, dans une argumentation où «l'histoire n'est qu'une extension de la compréhension d'autrui »[207], notre intérêt apparaît comme justifié au sujet de quelques aspects de l'utilisation des sources dans *Istoria Bisericii Române Unite (L'Histoire de l'Eglise Roumaine Unie)* de Zenovie Pâclişanu. Dans le cadre d'un programme de recherche plus ample visant la vie, l'activité et, non pas seulement, le discours historique de Zenovie Pâclişanu[208], la mise en question des sources valorisées par l'auteur s'impose comme une nécessité scientifique vu l'importance théorique des différentes catégories de sources: diplomatiques, narratives ou d'autre nature - dans la construction interne d'une synthèse bien intéressante et utile comme *L'Histoire de l'Eglise Roumaine Unie.* Ceci dans la mesure où une lecture attentive peut rester, dans son essence, un acte concret qui accomplit le destin du texte. Mgr dr. Flaviu Popan éditait à Rome[209], entre 1975 et 1978, le premier volume de l'oeuvre de Zenovie Pâclişanu qui deviendra pour bon nombre de chercheurs une référence historiographique sur l'Eglise en tant qu'institution nationale. La deuxième partie du texte (1755-1783), qui, à côté de la première, assurait à l'auteur une place à part dans l'Agora des historiens roumains contemporains - pour ne penser qu'à Ioan Lupaş et Silviu Dragomir - sera imprimée par les soins de Mgr dr. Octavian Bârlea à Munich entre 1991 et 1993[210].

L'incursion dans le ducte historiographique, illustré par la synthèse citée, pour déceler des aspects de la technique de l'utilisation des sources est facilitée par les considérations de ce dernier éditeur auxquelles nous faisons appel dans ce qui suit: «Le grand don de *L'Histoire de l'Eglise Roumaine Unie* de Zenovie Pâclişanu consiste en cela qu'il s'est construit l'Histoire en s'appuyant sur des sources bien vastes. Il connaissait tout ce que l'on en avait écrit. Outre les ouvrages publiés, il est allé aux sources mêmes. Il a feuilleté la Bibliothèque Centrale de Blaj, il a vu l'Archive de l'Institution Supérieure du siège anchiépiscopal de Blaj, il a parcouru les documents du Diocèse Roumain Uni d'Oradea et a pris contact avec les collections de documents réalisées par plusieurs en Occident. Chaque information est basée sur une source. II y aurait peut-être des personnes qui trouveraient les sources de Pâclişanu trop pauvres. Mais elles sont d'une importance extrême et tendent de révéler la vérité. L'Ecole Transylvaine surtout et le problème de la nationalité roumaine et de l'héritage romain ont eu en ce temps-là Blaj

---

[207] Paul Ricoeur, *Du texte à l'action. Essais d'herméneutique*, II, Droz, 1989, p. 176-177.

[208] Voir, par exemple, Ovidiu Ghitta, *Contribuţia lui Zenovie Pâclişanu la istoria Maramureşului*, in *Studia Universitatis Babeş-Bolyai*, Series Historia, XXXV, 2, 1990, pp. 91-96; Iacob Mârza, *Zenovie Pâclişanu, bibliotecar la Blaj (1916-1919)*, in *Biblioteca şi cercetarea*, XX, 1996, pp. 122-129; id., *Zenovie Pâclişanu, colaborator la Revista istorică română (l943-1947)*, in *Revista istorică*, VII, 11-12, 1996, pp. 927-934; id. *Din istoriografia Supplex-ului: cercetările lui Zenovie Pâclişanu*, in *Acta Musei Porolissensis*, XX, 1996, pp. 321-328; id., *Formaţia şcolară a lui Zenovie Pâclişanu (Perioada gimnaziului superior din Blaj, 1898-1906)*, in *Apulum*, XXXV, 1998, pp. 467-486; id., *Zenovie Pâclişanu, L 'Histoire de l 'Eglise Roumaine Uniate. XI. Organisation de l'Eglise Roumaine*, in *Transylvanian Review*, VI, 3, 1997, pp. 56-71; id., *«[...] a întărit cu fapta ceea ce a scris [...]»*, (…il a raffermi par les faits ce qu'il avait écrit...), in *Astra*, Braşov, 5 (20), mai 2000, pp. 37-40; Claudiu Secaşiu, *Istoricul Zenovie Pâclişanu în închisorile comuniste (1949-1953, 1957): documente inedite*, in *Buletinul Cercurilor Ştiinţifice Studenţeşti. Arheologie - Muzeologie -Istorie*, 5, Alba lulia, 1999, pp. 221-234; Iacob Mârza, Claudiu Secaşiu, *Destinul în detenţie al preotului şi istoricului Zenovie Pâclişanu (1949-1953, 1957). Două mărturii documentare*, ms.

[209] *Bună Vestire,* XI, 3-4, 1975, pp. 21-94; XV, 1-2, 1976, pp. 13-66; XV, 3-4, 1976, pp. 11-46; XVI, 1-2, 1977, pp. 25-74; XVI, 3-4, 1977, pp. 5-115; XVIII, l, 1978, pp. 23-68.

[210] *Perspective,* XIV-XVI, 53-60, 1991-1993, pp. 19-195.

comme centre. L'Ecole Transylvaine est apparue et a transformé en flambeau le Monastère de Blaj; du Monastère, le flambeau a été repris par les habitants de la ville; des habitants de la ville le flambeau a fini par conquérir toute la nation roumaine. En aucun autre lieu, dans cette période des précoryphées de l'Ecole Transylvaine, n'a existé plus de *vérité* qu'à Blaj. II y en a d'autres, certes, qui peuvent donner des bribes de vérité, grâce à des échos marginaux, avec parfois un mélange de suppositions, mais la vérité pour ce temps-là doit être liée au monastère de Blaj. Par ce qu'il nous donne dans l'histoire, Pâclişanu est un véritable maître. A ses dires l'on peut en ajouter de nouveaux, pour former ensemble une Histoire plus pleine»[211].

Les appréciations de l'éditeur sur l'oeuvre de Zenovie Pâclişanu, au moment où l'on célèbre les 300 ans de l'union d'une partie des Roumains transylvains avec l'Eglise de Rome prouvent que l'on ne peut pas arriver à une compréhension de l'histoire sans une implication personnelle du chercheur, peut-être dans sa subjectivité même. Ayant en vue ce *verstehen* auquel les chercheurs font de plus en plus appel, l'investigation dans une perspective historiographique sur le discours de l'ancien membre correspondant de l'Académie Roumaine, concrétisée dans *L'Histoire de l'Eglise Roumaine Unie,* vient à propos. Cela d'autant plus que l'historiographie roumaine a enregistré, dans le temps, des contributions importantes au sujet de l'ensemble des problèmes visant l'union religieuse, si l'on pense à George Bariţiu, Octavian Bârlea, Mathias Bernath, Lucian Blaga, Augustin Bunea, Silviu Dragomir, Nicolae lorga, Ioan Lupaş, Ştefan Lupşa, Ştefan Meteş, David Prodan, J. Zoltan Toth, Pompiliu Teodor, Ovidiu Ghitta, Greta-Monica Miron et à d'autres. Ils se sont tous donné la peine d'établir des identités et des stratégies et de comprendre les événements historiques de l'intérieur et de l'extérieur. D'ailleurs, dans l'étape actuelle de l'historiographie qui fait aussi l'effort de décrypter des mythes ayant reçu droit de cité dans la culture moderne des Roumains[212] - dont quelques-uns avec référence directe à l'incitatif ensemble de problèmes visant l'union religieuse - prenant comme point de départ le rôle de *l'instrumentum regni* accompli par les Roumains dans la politique des autorités habsburges et le contexte des mouvements ethnopolitiques, la mise en question d'un discours historique moins connu comme celui signé par Zenovie Pâclişanu pourrait être finalisée sous de bons auspices.

Dans la *Préface* à *Istoria creştinismului antic (L 'Histoire du christianisme antique)*, imprimé dans les années 40, Zenovie Pâclişanu précisait: «Ce livre sera suivi d'une *Histoire de l'Eglise Roumaine Unie* qui, si les circonstances le permettent, paraîtrait dans l'automne de 1938.»[213]. Le projet de cette oeuvre sera achevé, d'après certains témoignages, seulement dans les

[211] *Ibid*, XVII, 65-68, 1994-1995, p. 11: «Marele dar al *Istoriei Bisericii Române Unite* a lui Z. Zâclişanu stă în faptul că el şi-a construit această Istorie bazându-se pe largi izvoare. A cunoscut tot ce s-a scris, în afară de lucrările publicate, el a mers şi la surse. A răsfoit Biblioteca Centrală din Blaj, a parcurs documentele de la Episcopia Română Unită din Oradea şi a luat contact şi cu colecţiile de documente realizate de mai mulţi în Apus. Fiecare informaţie are la bază izvor. S-ar putea ca unii să afle izvoarele lui Pâclişanu prea sărace. Ele însă sunt de deosebită importanţă şi tind să redea adevărul, îndeosebi Şcoala Ardeleană şi problema naţionalităţii româneşti şi a moştenirii romane au avut în acel timp ca centru Blajul. Şcoala Ardeleană a apărut şi a transformat în văpaie Mănăstirea de la Blaj; de la Mănăstire flacăra a fost luată de Blăjeni; de la Blăjeni flacăra a ajuns să cucerească apoi toată naţiunea românească, în nici într-un loc în această perioadă a precorifeilor Şcolii Ardelene, nu a fost mai mult *adevăr* decât la Blaj. Alţii pot desigur să dea frânturi de adevăr, cu ecouri luate de la margini, uneori cu amestec de presupuneri, dar adevărul pentru acest timp trebuie legat de mănăstirea de la Blaj. Pâclişanu, în ceea ce ne dă în Istorie, e un maestru. Pe spusele lui pot alţii adaogă noi ştiri, ca împreună să formeze o Istorie mai plină».

[212] Voir, par exemple, Lucian Boia, *Istorie şi mit în conştiinţa românească*, Bucureşti, Humanitas, 1997; Florin Constantiniu, *O istorie sinceră a poporului român*, Ediţia a II-a revăzută şi adăugită, Bucureşti, Univers enciclopedic, 1999.

[213] Zenovie Pâclişanu, *Istoria creştinismului antic.* Cu aprobarea mai marilor bisericeşti, Oradea, A Sonnenfeld,1937, p. 5: ,,Lor le va urma o *Istorie a Bisericii Române Unite, care,* dacă împrejurările vor fi prielnice, va apărea în toamna anului 1938».

années 50, après quoi le manuscrit sera expédié à Rome, probablement à l'aide de la Nonciature Catholique de Bucarest, entrant dans la propriété de la Congrégation pour les Eglises Orientales[214].

Dans la captivante tentative d'entrer dans l'univers des deux parties de *L 'Histoire de l'Eglise Roumaine Unie*, non valorisée jusqu'à présent sinon par intermittences et, ces derniers temps, par ceux qui ont fait des recherches sur l'époque des Lumières chez les Roumains de Transylvanie, et d'établir quelques aspects de la technique de l'utilisation des sources appliquée par cet historien, nous faisons appel à une troublante dédicace *Aux lecteurs* rédigée à Bucarest, le 8 octobre 1849: «La tentative de rédiger *L'Histoire de l'Eglise Roumaine Unie* sera considérée par beaucoup comme bien audacieuse. Et elle l'est vraiment, car les conditions indispensables à la rédaction d'un ouvrage de synthèse manquent. Nous ne disposons pas d'ouvrages spécifiques. A part les deux monographies si laborieusement réalisées par Augustin Bunea, couvrant la période de Ioan Inochentie Micu Klein et Petru Pavel Aron, il n'y a aucun autre ouvrage pour l'auteur d'une histoire générale de l'Eglise Unie qui puisse constituer un point de départ sérieux. Les monographies sur les prédécesseurs et les successeurs d'Inochentie Micu-Klein et Petru Pavel Aron sont inexistantes. Nous ne possédons pas d'histoire des écoles de Blaj, du monastère qui s'y trouve, de l'imprimerie, de l'enseignement à la campagne dans l'arrondissement du diocèse de Blaj etc. *Les Ecoles de Blaj*, mémoire de diplôme de N. Brânzeu, imprimé à Sibiu en 1898, donne ce que pouvait donner *alors* l'enthousiasme d'un jeune homme débutant dans un ouvrage visant l'obtention d'un titre universitaire»[215]. L'auteur, ex-prêtre de l'Eglise Unie et fonctionnaire supérieur, s'avèrera, plus d'une fois, critique et mécontent de l'horizon historiographique proposé par Ştefan Taşedan, Ioan Georgescu, Iacob Radu, Vasile Bolea etc., concernés par un ensemble de problèmes similaire.

En l'absence de synthèses ou d'ouvrages à caractère général ou spécial, Zenovie Pâclişanu a été obligé de commencer par «l'étude directe des archives». Dans un tel cadre historiographique, jouissant de l'aide généreuse de l'évêque Ioan Suciu (1907-1953), le chercheur a assidûment fréquenté l'Archive Diocésaine de Blaj et les fonds de manuscrits, textes imprimés et périodiques de la Bibliothèque Centrale Archidiocésaine (future Bibliothèque Centrale de Blaj), à la direction de laquelle il s'est trouvé à un moment donné, en abordant l'histoire de l'Eglise dans la perspective d'une institution nationale jusqu'en 1830, date qui correspond à la mort de l'évêque Ioan Bob. Lors de cette documentation, l'historien a découvert deux *Protocoles,* inconnus jusqu'à ce moment-là, appartenant à Inochentie Micu-Klein. Pour des investigations sur l'histoire du Diocèse Uni d'Oradea, l'auteur a fait appel à l'aide de l'évêque Traian Valeriu Frenţiu (1875-1952)[216]. Mais, à cause des événements tragiques de l'automne 1948, Zenovie Pâclişanu n'a pas pu continuer son activité qui, disait-il, «[...] m'a offert tant de satisfactions insoupçonnées»[217]. A cause des mêmes circonstances néfastes, il n'a pas pu continuer les investigations aux Archives Nationales Hongroises de Budapest et dans les fonds viennois, se contentant de la «récolte» de documents du temps de sa vie d'étudiant, à Vienne, respectivement à Budapest (pendant l'été 1915). Pendant la documentation, l'Archive de la

[214] Oct. Bârlea, *Observaţii preliminare privitoare la Zenovie Pâclişanu*, in *Perspective*, XVII, 65-68, 1994-1995, p. 11.

[215] *Bună Vestire*, XIV, 3-4, 1975, p. 21: «încercarea de a scrie *Istoria Bisericii Române Unite* va părea multora îndrăzneaţă. Şi, în adevăr, este, căci lipsesc condiţiile indispensabile scrierii unei lucrări de sinteză. Lipsesc lucrările speciale, în afară de cele două monografii atât de onest muncite ale lui Augustin Bunea, cuprinzând epoca lui Ioan Inochentie Micu-Klein şi Petru Pavel Aron, nu există nici o altă lucrare pe care autorul unei istorii generale a Bisericii Unite s-ar putea întemeia cu încredere. Ne lipsesc complect monografiile asupra antecesorilor şi urmaşilor lui Inochentie Micu-Klein şi ai lui Petru Pavel Aron. Nu avem apoi o istorie a şcoalelor blăjene, a mănăstirii de aci, a tipografiei, a învăţământului sătesc din eparchia Blajului etc. Teza de licenţă, *Şcoalele Blajului*, a lui N. Brânzeu, tipărită la Sibiu în 1898, dă ce putea da *atunci* entuziasmul unui tânăr începător într-o lucrare care urmărea obţinerea unui titlu universitar».

[216] *Ibid*, p. 22.

[217] *Ibid:* «[...] mi-a oferit atâtea satisfacţii nebănuite».

Primatie d'Esztergom ne lui a pas été accessible pour des raisons sur lesquelles nous n'allons pas insister ici et maintenant[218].

Evidemment, l'historien Zenovie Pâclişanu n'a pas pu éviter les archives de Rome, le fonds documentaire de la Congrégation *De Propaganda Fide* surtout, ce qui lui a donné l'occasion de tirer profit aussi des documents transcrits par l'historien Ştefan Pascu et le prêtre Nicolae Armeanu durant leur séjour dans la Cité Eternelle. II n'a pas ignoré la collection de documents copiés au début de notre siècle par Ion Ardeleanu et Ion Bianu (initialement destinés à Augustin Bunea)[219] qui attend une revalorisation moderne.

La fin de la dédicace *Aux lecteurs* est importante non seulement pour ce qu'elle révèle de la méthode utilisée par l'auteur dans l'approche historiographique de l'institution nationale mais aussi en ce qui concerne l'idéal humain, proche ou lointain, qu'elle visait. En fait, l'historien illustre de façon admirable l'idée conformément à laquelle l'interprétation est, avant tout, «une province particulière de l'entendement»: «Les textes imprimés ont été consciencieusement utilisés. Les polémiques et les discussions portées avec les prédécesseurs, je les ai considérées inutiles. C'est pourquoi je les ai évitées, même si quelques-uns de ces prédécesseurs, ceux qui se sont occupés de l'histoire de l'Union même, avaient mérité un autre traitement vu leur passion et parfois même leur mauvaise foi évidente.

Mon intention avait été de donner l'histoire de l'Eglise Roumaine Unie jusqu'à 1853, année de la fondation du Diocèse et de la nomination des évêques de Gherla et Lugoj. L'impossibilité de continuer mon travail dans les archives de Blaj et Oradea, qui, d'après les rumeurs, n'existent même plus, m'avait obligé de m'arrêter, pour le Diocèse de Blaj à l'année 1830, et pour celui d'Oradea à l'année 1805, les données que j'avais exploitées dans les deux archives s'arrêtant à ces périodes-là. Pour une meilleure compréhension des événements j'avais considéré utile de donner dans *Prolegomena* l'histoire des relations des Roumains transylvains avec la Réforme aux XVIIeme et XVIIIeme siècles»[220]. Le plan de l'historien Zenovie Pâclişanu: «Je n'ai de plus ardent désir que celui de pouvoir continuer, dès que possible, les recherches interrompues»[221], ne pourra s'accomplir à cause de la détention qu'il va subir, avec des interruptions, jusqu'à sa mort (survenue en 1957 à la suite des souffrances dans la prison communiste). En fait, des documents d'archive récemment valorisés sont révélateurs à cet égard[222].

Une recherche concrète et une interprétation moderne dans une perspective historiographique de l'œuvre de Zenovie Pâclişanu *L 'Histoire de l'Eglise Roumaine Unie* conduit vers d'autres réflexions et, surtout, vers une tentative d'un examen attentif et dans un esprit critique des sources documentaires (internes et externes) et de la littérature de spécialité (synthèses, ouvrages à caractère général et spécial), sur lesquels l'auteur avait construit son discours. Ayant en vue la complexité de l'ensemble des problèmes et l'utilité documentaire d'une pareil intérêt, dans une tentative d'établir en quelle mesure l'auteur en question peut constituer un repère dans *l'historiographie de l'Union avec l'Eglise de Rome*, nous pensons à l'horizon historiographique proposé par l'auteur dans son *Histoire de l'Eglise Roumaine Unie* comme placée dans le prolongement d'une préoccupation similaire, pendant l'entre-deux guerres,

---

[218] *Ibid.*

[219] *Ibid*.

[220] *Ibid*, p. 22-23: «Materialul tipărit a fost utilizat cu conştiinciozitate. Polemicile şi discuţiile cu antecesorii le-am considerat inutile. De aceea le-am evitat, deşi unii dintre dânşii, în special cei care s-au ocupat de istoria Unirii însăşi, ar fi meritat pentru pasiunea şi, uneori, pentru reaua credinţă evidentă pe care au pus-o în publicaţiile lor, alt tratament. Intenţia mea era să dau istoria Bisericii Române Unite până la 1853, anul înfiinţării Mitropoliei şi a episcopilor Gherlei şi Lugojului. Imposibilitatea de a mai lucra în archivele de la Blaj şi Oradea, care, cum se zvoneşte, nici nu mai există, m-a silit să mă opresc pentru eparchia Blajului la anul 1830 şi pentru cea a Orăzii la anul 1805, datele până la care exploatasem cele două arhive amintite. Pentru o mai bună înţelegere a evenimentelor am crezut folositor să dau în *Prolegomena* istoria relaţiilor Românilor ardeleni cu Reforma în veacurile 16 şi 17».

[221] «Nu am dorinţă mai fierbinte decât aceea de a putea continua în cel mai scurt timp cercetările întrerupte».

[222] Iacob Mârza, Claudiu Secaşiu, *Destinul în detenţie al preotului şi istoricului Zenovie Păclişanu (1945-1953, 1957). Două mărturii documentare*, ms.

pour ce moment cardinal de l'histoire des Roumains transylvains dans le chemin du devenir national, préoccupation présente aussi dans les sérieuses contributions de Ioan Lupaş et Silviu Dragomir[223]. En même temps, l'œuvre de Zenovie Pâclişanu va impulser - il faut le reconnaître, *sine ira et studio!* - une série de recherches similaires, avec des résultats qui imposent, au moins de notre point de vue, une analyse et une interprétation spécifiques à la discipline.

En rapport direct avec le but actuel de la recherche, nous essayons de surprendre quelques aspects de la technique de l'utilisation des sources dans *L 'Histoire de l'Eglise Roumaine Unie* de Zenovie Pâclişanu, en faisant appel, de manière fortuite, seulement au premier chapitre, *L'Eglise Unie sous le vicariat de Petru Pavel Aron (1745-1751)*[224]. Le chapitre bénéficie de 91 notes, commençant par la note 666 et finissant par la note 757, détail significatif de la recherche si nous avons en vue certaines stratégies de lecture appliquées ici. Partant des affirmations de l'historien qui constitue l'objet de notre étude et des constatations de l'éditeur de l'œuvre, Octavian Bârlea, sur lesquelles nous avons insisté plus haut, la technique de l'utilisation des sources pour *L'Histoire de l'Eglise Roumaine Unie* est, sous l'aspect du spectre historiographique, suffisamment riche et variée, incluant des sources diplomatiques (internes et externes) et narratives inédites et connues, synthèses et ouvrages à caractère général, articles, études et communications. De la large série de sources de différentes catégories, connues ou inconnues, font partie les documents (originaux ou copies) ou bien les protocoles de l' «Archive du Diocèse de Blaj» ou de la Bibliothèque Centrale (de la même ville), sans omettre la collection du père Nicolae Armeanu et de l'historien Ştefan Pascu[225]. Certes, nous surprenons aussi l'appel que l'auteur fait aux ouvrages de Petru Maior, *L'Histoire de l'Eglise des Roumains* ou à des textes rédigés par Samuil Micu, respectivement *Historia Dacorum seu Valachorum* (dont l'on avait publié des fragments dans *Foaie pentru minte, inimă şi literatură - Feuille pour l'intelligence, le cœur et la littérature*; 11-12, 29-30, 1862). Nous mentionnons, pour le même spectre historiographique illuministe, l'œuvre de Petru Bod, *Brevis valachorum Transylvaniam incolent cum historia*[226]. Nous ne pouvons pas ignorer le fait que l'auteur a utilisé des sources imprimées au siècle des Lumières, qui peuvent être citées au sujet de l'histoire des institutions, si nous tenons compte des livres de Joannes Basilovitz, *Brevis notizia fundationis Th. Koriatovitz*, II, Košice, 1790, de Franciscus Kazy, *Historia universitatis Tyrnaviensis*, Trnava, 1738, ou du texte de Joannes Bulkö de *Transylvania*, II, Viena, 1778[227].

Les sources dont Zenovie Pâclişanu avait disposé au moment de la rédaction de son oeuvre gagnent en consistance historiographique si nous avons en vue celles imprimées à l'époque du Romantisme. Nous pensons, en ce sens, à Timotei Cipariu, *Acte şi fragmente (Actes et fragments)*, Blaj, 1855, sans oublier Ioan Nicu Moldovan avec *Acte sinodale (Actes synodiques)*, I, 1869, ou Nicolaus Nilles, *Symbolae ad illustrandum historiam ecclesiae orientalis in terris coronae S. Stephani*, II, Oeniponte, 1885[228]. Nous n'allons pas passer sous silence la citation insistante des oeuvres d'Augustin Bunea, avec une grande valeur documentaire et un horizon interprétatif spécifique à la nouvelle génération d'historiens transylvains: *Din istoria românilor. Episcopul Ioan Inocenţiu Klein (1728-1751) (De l'histoire des Roumains. L 'évêque Ioan Inocenţiu Klein (1728-1751)*, Blaj, 1900 et *Episcopii Petru Pavel Aron şi Dionisiu Novacovici sau Istoria românilor transilvăneni de la 1751 până la 1764 (Les évêques Petru Pavel Aron et Dionisiu Novacovici ou l'Histoire des Roumains transylvains de 1751 jusqu'à 1764)*, Blaj, 1902[229]. A une même échelle historiographique se situe la partie documentaire, riche et

[223] Ioan Lupaş, *Scrieri alese*, I, Introducere, ediţie îngrijită, note şi comentarii de Acad. Ştefan Pascu şi Pompiliu Tedor, Cluj-Napoca, Dacia, 1977, pp. 18-20; Silviu Dragomir, *Studii privind istoria revoluţiei române de la 1848.* Ediţie, introducere, note şi comentarii de Pompiliu Teodor, Cluj-Napoca, Dacia, 1989, pp. 10-11, 14.
[224] Bună Vestire, XVII, l, 1978, pp. 23-68 (Chap. Ier, Biserica Unită sub vicariatul lui Petru Pavel Aron - 1745-1751).
[225] *Ibid*, passim.
[226] *Ibid.*
[227] *Ibid.*
[228] *Ibid.*
[229] *Ibid.*

variée, utilisable aujourd'hui encore, de Silviu Dragomir, *Istoria dezrobirii religioase a românilor din Ardeal în secolul XVIII (L'histoire de la libération religieuse des Roumains de Transylvanie au XVIIIème siècle)*, I-II, Sibiu, 1920-1930[230].

Les différentes catégories de sources utilisées en connaissance de cause par Zenovie Pâclişanu dans *L'Histoire de l'Eglise Roumaine Unie* sont beaucoup plus diverses que celles déjà mentionnées. Une lecture plus attentive du texte nous fera découvrir d'autres titres auxquels l'auteur avait fait appel, dans le système spécifique de la citation raccourcie, qui provoque, plus d'une fois, des points d'interrogation. Nous y rencontrerons un univers historiographique varié, allant de l'historiographie romantique-libérale et positiviste jusqu'aux textes représentatifs du nouvel esprit critique ou du domaine des préoccupations éclectiques. Si George Barițiu est cité dans le premier volume de *Părţi alese din istoria Transilvaniei (Parties choisies de l'histoire de Transylvanie)*, Sibiu, 1889, à côté de Gh. Bogdan Duică, *Procesul episcopului Inochentie Micu-Klein (Le procès de l 'évêque Inochentie Micu-Klein)*, Caransebeş, 1896, Nicolae Iorga est utilisé seulement avec *Sate şi preoţi din Ardeal (Villages et prêtres de Transylvanie)*, Bucureşti, 1902 et *Scrisori şi inscripţii ardelene şi maramureşene (Lettres et inscriptions de Transylvanie et Maramureş)*, II de *Studii şi documente cu privire la istoria românilor (Etudes et documents concernant l'histoire des Roumains)*, Bucureşti, 1906[231]. En même temps, Ioan Lupaş est mentionné seulement pour *Studii, conferinţe şi comunicări istorice (Etudes, conférences et Communications historiques)*, IV, Sibiu, 1943, et l'historien J. Toth Zoltán est présent avec le livre *Az erdélyi román nacionalismus elsö százada 1697-1792*, Budapest, 1946 et avec l'article *Cotorea Gerontius és az erdélyi román nemzéti öntudat ebrédése (Hitel*, IX, 2_4 1944)[232]. Dans une recherche historiographique où l'expositif va de pair avec l'interprétatif, Zenovie Pâclişanu fait aussi appel à des contributions personnelles; parmi celles-ci comptent: *Corespondenţa din exil a episcopului Inochentie Micu Klein (La correspondance de l'exil de l'évêque Inochentie Micu Klein)*, Bucureşti, 1924; *Din istoria bisericească a românilor ardeleni. Teologul vlădicilor uniţi (De l'histoire ecclésiastique des Roumains transylvains. Le «théologien» des prélats unis)*, Bucureşti, 1923; *Tipografia din Blaj - L'imprimerie de Blaj (Boabe de grâu*, V, 2, 1934), où il aborde d'un oeil critique des constats de I. Georgescu)[233].

Dans un discours préfacé le 8 octobre 1949, date coïncidant avec un moment de dure épreuve pour la Roumanie, quelques années après l'installation du gouvernement communiste, moment qui avait imposé, selon l'avis du Professeur Pompiliu Teodor, une nouvelle «tournure historiographique»[234], Zenovie Pâclişanu fait la preuve d'une clarté notionnelle suffisante, même d'un penchant attentif pour les concepts typiques au sujet abordé, consacrés à l'Eglise Roumaine Unie en tant qu'*institution nationale.* Ce fut une raison suffisamment sérieuse pour que l'auteur fasse appel non seulement à des sources telles que celles offertes dans les oeuvres de Vasilie Popp, *Disertaţie despre tipografiile româneşti din Transilvania şi învecinatele ţări (Dissertation sur les imprimeries roumaines de Transylvanie et les pays voisins)*, Sibiu, 1838, Iosif Pop-Szilagyi, *Enchiridion juris ecclesiae orientalis catholicae*, IIème édition, Oradea, 1880[235], mais aussi à des instruments de travail envers lesquels il a exprimé ses opinions critiques: Nicolae Comşa, *Manuscrisele româneşti din Biblioteca Centrală de la Blaj (Les manuscrits roumains de la Bibliothèque Centrale de Blaj)*, Blaj, 1944 et Andrei Veress, *Bibliografia româno-ungară*, I, Bucureşti, 1931[236].

La démarche historiographique reçoit une nouvelle preuve de l'érudition de Zenovie Pâclişanu, même si nous ne faisons qu'énumérer par ordre alphabétique d'autres ouvrages

[230] *Ibid.*
[231] *Ibid.*
[232] *Ibid.*
[233] *Ibid.*
[234] Pompiliu Teodor, *Scena istoriografică română postbelică*, in *Apostrof*, I, 3-4, 1990, p. 30.
[235] *Bună Vestire*, XVII, l, 1978, pp. 23-68 (Chap. Ier, Biserica Unită sub vicariatul lui Petru Pavel Aron - 1745-1751).
[236] *Ibid*.

utilisés: Teodor Bodogae, *Despre cunoştinţele teologice ale preoţilor români de acum două sute de ani (Sur les connaissances théologiques des prêtres roumains d'il y a deux cents ans)*, Sibiu, 1944; Dimitrie Gazdaru, *Contribuţiuni la relaţiile lui Grigore Maior, Gheorghe Şincai şi Petru Maior cu Roma (Contributions aux relations de Grigore Maior, Gheorghe Şincai et Petru Maior avec Rome)*, Iaşi, 1939; Traian Popa, *Monografia oraşului Târgu Mureş (La monographie de la ville de Târgu Mureş)*, Târgu Mureş, 1932; Emilian Stoica, *Informaţiuni nouă privitoare la «protectorii Unirii» din Transilvania (Nouvelles informations sur les «protecteurs de l'Union» de Transylvanie)*, in *Revista istorică*, XIX, 1933; Carlo Tagliavini, *Contribuţii la Bibliografia Românească Veche - Trei tipărituri unite de la Blaj (Contributions à l 'Ancienne Bibliographie Roumaine -- Trois textes imprimés unis de Blaj)*, in *Cercetări literare*, V, 1943[237] etc.

La proposition de recherche sur des aspects de la technique des sources dans *L 'Histoire de l'Eglise Roumaine Unie* de Zenovie Pâclişanu est finalisée, comme dans le cas de l'investigation de la contribution du même auteur à l'historiographie du *Supplex*[238] par quelques constatations qui imposent une réflexion plus attentive. En rapportant la méthode, la conception et l'expression littéraire de *L 'Histoire de l'Eglise Roumaine Unie* à des contributions antérieures sur l'ensemble des problèmes de l'Union religieuse - nous pensons à des textes signés par Silviu Dragomir, Ioan Lupaş, Ştefan Lupşa, Ştefan Meteş, pour ne rester qu'à ces quelques cas, nous constatons que le discours de Zenovie Pâclişanu représente, avant tout, une recherche sérieuse, brusquement achevée - et pour cela sans un dernier regard sur l'ensemble - dans des conditions défavorables du point de vue politique, culturel et ecclésiastique. Même si, ça et la, les accents critiques ou les tons à caractère de confession ne sont pas absents - caractères et tons qui, de notre point de vue ne font pas perdre les valences de cette *serenitas discussionis*, *L'Histoire de l 'Eglise Roumaine Unie* s'appuie sur des sources d'archive et de bibliothèque et dispose d'un riche choix historiographique sur lequel nous avons insiste ci-dessus. L'horizon historiographique et livresque proposé par l'auteur n'exclut pas les ouvrages représentatifs pour l'écriture historique roumaine du XVIIIème au XXème siècles (avec des textes significatifs de l'illuminisme, du romantisme, du criticisme et du positivisme) sur un ensemble incitatif de problèmes. De ce point de vue, nos conclusions restent convergentes avec les appréciations du Mgr dr. Octavian Bârlea[239], à l'exception de quelques situations isolées. Si la plupart des informations véhiculées par Zenovie Pâclişanu ont à leur base des sources inédites ou connues à l'aide desquelles il avait essayé de surprendre, dans une indiscutable lutte contre le relativisme, *la vérité dans l'histoire*, nous pouvons accepter ou pas la qualité de «maître» que le même éditeur lui attribue, seulement si nous avons en vue les principaux achèvements historiographiques contemporains. Nous pensons à deux cas seulement, proposés par l'écriture historique d'Octavian Bârlea et Francisc Pall[240]. Quelles que soient les constatations, que nous laissons pour une autre étape de la recherche, l'effort scientifique et humain de Zenovie Pâclişanu pour une «histoire plus pleine», où la disponibilité et l'érudition du chercheur vont de pair avec l'audace du patriote et l'entendement du prêtre restent incontestables. Le but

[237] *Ibid*.
[238] Iacob Mârza, *Din istoriografia Supplex-ului: cercetările lui Zenovie Pâclişanu*, in *Acta Musei Porolissensis*, XX, 1996, pp. 321-328.
[239] Oct. Bârlea, *Observaţii preliminare privitoare la Zenovie Pâclişanu*, in *Perspective*, XVII, 65-68, 1994-1995, pp. 10-11.
[240] Oct. Bârlea, *Unirea Românilor (1697-1701). Die Union der Rumäen (1697-1701)*, in *Îndreptar*, XIII, 1990, pp. 1-91; *Ein Siebenbürgischer Bischof im Römischen Exil: Inochentie Micu-Klein (1745-1768).* Studien und unveröffentliche Dokumente von Francisc Pall, Köln/Weimar, Wien, Böhlau, Verlag, 1991; Francisc Pall, *Inochentie Micu-Klein Exilul la Roma 1745-1768.* Studiul *Exilul lui Inochentie Micu-Klein la Roma (1745-1768)*, selecţia şi transcrierea documentelor, aparat critic de Francisc Pall. Cuvânt înainte de I.P.S. Lucian Mureşan. Prefaţă de Pompiliu Teodor, membru corespondent al Academiei Române. Ediţie îngrijită şi indice de Ladislau Gyémánt, I-H/1-2, Cluj-Napoca, 1997.

de l'effort a été celui de rechercher et d'interpréter l'Eglise Roumaine Unie en tant qu'institution nationale, partie intégrante de l'histoire de Roumains transylvains.

Traduction: Rodica Chira

REZUMAT

ASPECTE ALE TEHNICII UTILIZĂRII SURSELOR ÎN ISTORIA BISERICII ROMÂNE UNITE DE ZENOVIE PÂCLIŞANU

O cercetare a discursului istoric românesc contemporan, onorat de Zenovie Pâclişanu (1886-195) şi ilustrat convingător prin sinteza *Istoria Bisericii Române Unite*, pledează pentru formula trinomului *context, text* şi *subtext*. În raport direct cu această formulă istoriografică, autorul studiului abordează, în cadrul unor mai vechi preocupări istorigrafice aupra operei scrise de Zenovie Pâclişanu, aspecte ale sursologiei utilizată de eminentul cercetător. Din acest punct de vedere este subliniată abundenţa unor izvoare diplomatice, interne şi externe, texte narative, la care se adaugă întrebuinţarea câtorva lucrări din Patrimoniul Şcolii Ardelene, respectiv operele unor istorici romantici şi pozitivişti, fără să lipsească reprezentaţii spiritului critic în scrisul istoric românesc contemporan.

Nicolae EDROIU (Cluj-Napoca)

DAVID PRODAN - ISTORIC AL RĂSCOALEI LUI HOREA (DOCTORATUL ISTORICULUI)

Contribuţia de faţă priveşte începuturile cercetărilor ştiinţifice ale istoricului David Prodan referitoare la Răscoala lui Horea (1784-1785). Cel care avea să devină autorul impresionantei monografii istorice dedicate mişcării ţărăneşti din Transilvania de acum 220 de ani (publicată în două ediţii - 1979 şi 1984), şi-a susţinut doctoratul cu teza referitoare la *Răscoala lui Horea în comitatele Cluj şi Turda*, tipărită în 1938.

Dosarul tezei de doctorat de acum aproape şapte decenii mărturiseşte seriozitatea acestei abordări ştiinţifice şi, totodată, verticalitatea autorului. Însăşi teza de doctorat de atunci deschidea o direcţie de investigaţie nouă, ce stătea sub înrâurirea istoriografiei franceze, anume istoria mentalităţilor, cantonată la nivelul mentalităţii ţărănimii răsculate. Lucrarea din 1936-1938 anunţa o cercetare de profunzime şi de mare anvergură, care avea să fie finalizată în preajma bicentenarului evenimentului.

*

Istoriografia răscoalei lui Horea are deja o bogată bibliografie, şi, alături de listele mai vechi, special dedicate, ale lui Octavian Beu din 1944[241] şi Gheorghe Bartoş din 1976[242], un volum bibliografic relativ extins se definitivează acum pentru tipar, cumulând titlurile lucrărilor scrise din 1784 până în anul 2000 asupra evenimentului. În preajma bicentenarului răscoalei, literatura istorică se îmbogăţise cu valoroase contribuţii, dintre care se cuvin menţionate ampla monografie istorică datorată lui David Prodan (2 volume, apărute în 1979, reeditate în 1984) şi primele volume din corpusul de izvoare istorice referitoare la răscoală (corpus organizat pe două serii: *A. Diplomataria*; *B. Izvoare narative*, din care au apărut până acum 11 volume). Apariţia, la începutul anului 1979, a amplei monografii asupra răscoalei lui Horea semnată de D. Prodan s-a constituit într-un eveniment editorial şi ştiinţific de primă mărime.

Elaboratul istoriografic, impresionant, venea să încununeze eforturi de investigaţie dedicate, vreme de cinci decenii, cu o tenacitate rar întâlnită, evenimentului din 1784 de către un mare istoric român. Dar, monografia ca atare era semnificativă nu doar ca operă ştiinţifică individuală, marcantă în activitatea unui istoric: ea se constituia - şi ediţia revăzută din 1984, apărută chiar la bicentenarul răscoalei, confirma pe deplin acest lucru - în operă de referinţă a istoriografiei româneşti din totdeauna.

Să observăm şi momentul apariţiei lucrării, într-un climat istoriografic cu tendinţe de abandonare parţială a scriiturii ştiinţifice şi a reconstituirilor pe baze informative cât mai largi şi inedite, prin refacerea întregului contact cu documentaţia problemei, operaţie ştiinţifică necesară la anumite intervale de timp, când trebuie reevaluate mari teme istoriografice. Climat în care se încălcau, şi nu rar, teritorii de specialitate cu argumentaţie derizorie.

Or, lucrarea în discuţie venea atunci să împlinească totodată un benefic rol, asanator, prin faptul că era un model de reconstituire şi interpretare a unui eveniment major al istoriei noastre naţionale. De reconstituire istorică *ad integrum*, în care au fost arătate toate faţetele evenimentului, cu luminile şi umbrele lui, cu tot omenescul din el, cu acea mişcare de mulţimi, de colectivităţi ţărăneşti care lapidar s-a denumit: *Răscoala lui Horea*[243].

---

[241] Octavian Beu, *Bibliografia răscoalei lui Horea*, Sibiu, Centrul de Studii şi Cercetări privitoare la Transilvania, 1944, 32 p. + 2 pl.

[242] Gheorghe Bartoş, *Răscoala lui Horea. Bibliografie analitică*, Cuvânt înainte de acad. D. Prodan, Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1976, 152 p.

[243] Vezi, pentru mai largă informare, şi prezentarea noastră din „Revista de Istorie", tom. 37, 1984, nr. 9, p. 917-921 (intitulată *O lucrare fundamentală asupra evenimentelor din 1784*), din care am desprins aprecierile de mai sus, publicate atunci. În anii 1959-1961, când împreună cu sărbătoritul de astăzi, Gernot Nussbächer, frecventam Arhiva

Povestea monografiei istorice asupra răscoalei din 1784, finalizată în 1979 şi revăzută în 1984, e mai lungă, parţial autorul ei a expus-o şi în *Memoriile* sale. Astăzi putem reconstitui mai mult şi ne oprim acum doar la începuturile ei. Contribuţia de faţă coboară în timp la momentul împlinirii a 150 de ani de la răscoală, între lucrările apărute numărându-se şi teza de doctorat elaborată de David Prodan, pe atunci arhivist la Direcţia pentru Transilvania a Arhivelor Statului, al cărei sediu fusese aşezat, în 1920, în Cluj. Intitulată *Răscoala lui Horea în comitatele Cluj şi Turda*, ea deschidea direcţia de cercetare pe unităţi administrativ-politice a propagării evenimentelor din cursul mişcării, unităţi situate parţial sau în întregime în afara ariei principale de desfăşurare a ei. De aici interesul sporit pentru dosarul tezei de doctorat în istorie de acum 65 de ani.

Ajuns la Arhivele Statului, după absolvirea facultăţii, David Prodan a putut contacta materialul arhivistic privind evenimentul aflător în fondurile comitatelor Cluj şi Turda, acestea din urmă consultate prin bunăvoinţa prefectului de atunci, Ion Modrigan, profesor de istorie şi el. Se păstrau în depozitul arhivistic de la Turda, le-am consultat cu aproape patru decenii în urmă, fiind astăzi depozitate la sediul Direcţiei Judeţene din Cluj-Napoca al Arhivelor Naţionale, şi ele vor intra în corpusul de izvoare diplomatice referitor la răscoală, în curs de publicare.

În acei ani, 1934-1935, când se împlinea un secol şi jumătate de la eveniment, profesorul Ioan Lupaş publicase într-o colecţie a ASTREI o micromonografie asupra răscoalei, cu unele noutăţi[244], iar Octavian Beu cunoscutul său album privind reflectarea răscoalei în arta epocii[245]. Apoi, lucrarea lui Michael Auner, care se baza pe material arhivistic vienez[246]. David Prodan însuşi a dat atunci primul studiu special privind ecourile răscoalei în străinătate[247]. Era ambianţa în care Istoricul şi-a redactat lucrarea privind *Răscoala lui Horea în comitatele Cluj şi Turda*, având înainte, drept model, monografia lui Nicolae Densuşianu de la centenarul mişcării[248].

David Prodan şi-a înaintat textul lucrării, scris de mână, Decanatului Facultăţii de Litere a Universităţii din Cluj, în vederea considerării ei ca teză de doctorat. Au analizat-o profesorii Ioan Lupaş, Silviu Dragomir şi Constantin Marinescu, membri ai Academiei Române, referatele lor purtând data de 4 mai 1936. În aceeaşi zi, decanul Facultăţii, profesorul Nicolae Drăganu, le avizează pentru trimiterea către Consiliul Profesoral al Facultăţii.

Lucrarea era înaintată, totodată, spre publicare, pentru respectarea exigenţei regulamentare de atunci de acordare a doctoratului, care prevedea ca susţinerea să se desfăşoare numai după aceea, pe baza textului publicat, cunoscut deci de specialişti. Lucrarea a fost publicată în ,,Anuarul Institutului de Istorie Naţională" din Cluj pe anii 1936-1938, anuar apărut deci pe trei ani cumulaţi, formând volumul al VII-lea, ieşit de la tipar însă abia în anul 1938[249], atunci şi în *Separatum*, când s-a putut face şi prezentarea ei ca teză de doctorat imprimată. Avem în Arhiva Universităţii, Fondul Rectoratului, depusă la Direcţia Judeţeană Cluj a Arhivelor Naţionale, dosarul tezei, şi putem prezenta acum textul referatelor de recomandare a lucrării.

Istorică a Filialei din Cluj a Academiei Române, academicianul David Prodan elabora, în cabinetul său de lucru alăturat, capitolul privind *Răscoala lui Horea* din volumul III al Tratatului de *Istoria României*, apărut în 1964.

[244] Ioan Lupaş, *Răscoala ţăranilor din Transilvania la anul 1784*, Cluj, 1934, 230 p.

[245] Octavian Beu, *Răscoala lui Horea în arta epocii*, Bucureşti, 1935, 29 p. + 105 pl. + 40 p.

[246] Michael Auner, *Zur Geschichte des rumänischen Bauernaufstandes in Siebenbürgen 1784*, Sibiu, 1935, 47 p.

[247] David Prodan, *Din ecourile răscoalei lui Horea în străinătate*, în ,,Gând Românesc", III, 1935, nr. 2, p. 99-105.

[248] Nic. Densuşianu, *Revoluţiunea lui Horea în Transilvania şi Ungaria 1784-1785*, Bucureşti, 1884, VI + 523 p.; reeditată de N. Edroiu, Bucureşti, 2001, XXIII + 322 p.

[249] Textul tezei de doctorat *Răscoala lui Horea în comitatele Cluj şi Turda* de D. Prodan în ,,Anuarul Institutului de Istorie Naţională din Cluj", VII, 1936-1938, la pag. 223-411.

„Raport
despre teza de doctorat a candidatului D. Prodan,
Răscoala lui Horia în com. Cluj şi Turda

E o cercetare conştiincioasă de istorie locală, în care autorul îşi propune să urmărească, pe baza informaţiei mărunte culese din actele păstrate în arhive judeţene, nu numai felul cum s-a desfăşurat răscoala în regiunea aceasta, ci şi efectul ce a produs în satele angajate la luptă împotriva nobilimii împilatoare.

După un scurt cuvânt introductiv, teza cuprinde următoarele trei capitole: I. Acţiunea ţăranilor; II. Reacţiunea nobilimii şi III. Sancţiunile, pentru a termina cu publicarea câtorva documente inedite ca anexe.

Autorul dă dovadă de judecată matură şi pătrunzătoare, stilul, în genere popular, e împestriţat în câteva locuri cu termini imposibili ca «retardatar», «repriză», «fanteziste», «refracţiune» ş. a., cari vor trebui neapărat înlocuiţi cu termini corespunzători româneşti.

Ar fi de dorit să-şi întindă autorul cercetarea şi asupra regiunii Sălajului şi Crasnei, spre a urmări măsurile de pază luate din partea oficialităţii ca să împiedece satele a se alătura la tabăra răsculaţilor.

Iar într-un capitol introductiv să dea o privire asupra întregii literaturi istorice privitoare la această răscoală.

Cluj 4. V. 1936. Prof. I. Lupaş”[250].

II
„Domnule Decan,

Lucrarea Dlui D. Prodan: *Răscoala lui Horia în comitatele Cluj şi Turda*, prezentată ca teză de doctorat la facultatea noastră este o operă serioasă, întemeiată pe cercetări proprii, care merită toată atenţiunea. Deşi candidatul s-a fixat asupra unui teren restrâns, având în vedere să studieze repercusiunile, pe care le-a avut în judeţele Cluj şi Turda, marea mişcare revoluţionară a lui Horia, lucrarea sa ne dă o icoană preţioasă a stărilor care domneau în Transilvania în toată jumătatea a doua a sec. XVIII. Împărţit în capitole potrivite, materialul său, adunat cu multă pricepere şi cu un mare belşug de amănunte, e tratat cu aparat critic şi sistematizat într-o expunere clară şi vioaie.

Sunt convins că lucrarea Dlui D. Prodan face cinste nu numai autorului, ci şi facultăţii, în faţa căreia doreşte să o susţină şi de aceea o recomand, cu căldură on. consiliu, să o primească drept teză de doctorat.

Cluj, 4 mai 1936 prof. Silviu Dragomir”[251].

Al treilea referat era al profesorului Constantin Marinescu, în care erau „observaţii de ortografie, nu de fond”[252].

Raportul profesorului Ioan Lupaş asupra lucrării înaintate făcea trei recomandări, de care autorul avea să ţină seama, de două dintre ele chiar la publicarea textului în vederea susţinerii lui ca teză de doctorat. Apreciind „judecata matură şi pătrunzătoare, stilul, în genere popular”, deci curent, recenzentul obiecta că acesta din urmă „e împestriţat în câteva locuri cu termini imposibili ca *retardatar, repriză, fanteziste, refracţiune* ş.a., cari vor trebui neapărat înlocuiţi cu termini corespunzători româneşti”. Pe cei nominalizaţi nu-i mai găsim în textul tezei, unde, de pildă, a putut fi expresia *zvonuri fanteziste* întâlnim *zvonuri neîntemeiate*. Dar, aceşti termeni au devenit din *imposibili* posibili, pe unii dintre ei abia îi mai găsim în dicţionarele de neologisme, aparţin acum limbajului comun. Toate sunt franţuzisme, mărturisind şi în acest fel lecturile sale istorice şi filosofice, interesul din acei ani pentru cartea franceză. A doua recomandare era inoportună în împrejurarea respectivă: extinderea cercetării asupra regiunii Sălajului şi Crasnei

[250] DJAN Cluj, Fond. *Universitatea din Cluj, Rectorat, Dosare profesori*, nr. 185, p. 92.
[251] *Ibidem*, p. 93.
[252] David Prodan, *Memorii*. Text îngrijit şi adnotat, cu o postfaţă de Aurel Răduţiu, Bucureşti, Editura Enciclopedică, 1993, p. 45.

o va face mai târziu, în marea monografie, când a urmărit concentric situaţia din comitatele învecinate ariei de desfăşurare a răscoalei. Teza din 1936-1938 se cantona doar în perimetrul comitatelor Cluj şi Turda[253]. În sfârşit, exigenţa privind „un capitol introductiv care să dea o privire asupra întregii literaturi istorice privitoare la această răscoală" a împlinit-o prin lărgirea scurtului cuvânt introductiv existent în manuscrisul tezei, pe care îl va intitula *Stadiul cercetărilor şi contribuţia lucrării de faţă*[254]. Găsim aici, aşezată la locul ce socotea că i se cuvenea, însăşi lucrarea recenzentului, apărută cu patru ani mai înainte, D. Prodan fiind decis să înfrunte consecinţele calificării respective.

Referatul profesorului Silviu Dragomir, mai scurt, este mai consistent. Nu conţinea nici o recomandare, dacă o exceptăm pe cea făcută, „cu căldură, on. consiliului <profesoral al facultăţii> să o primească drept teză de doctorat". Ştim însă că la examenul oral, susţinut în 1937, profesorul Dragomir a ridicat problema raportului dintre răscoala ţărănească şi acţiunea intelectualităţii române din Transilvania, dintre răscoala lui Horea şi lupta politică românească - în formularea lui David Prodan din *Memorii*.

A urmat o încinsă discuţie, contradictorie, în cursul căreia fiecare şi-a apărat opinia proprie, cu argumentele lui. „Dragomir când n-a mai avut nici unul, a încheiat apăsat: *nu sunt de părerea dumitale !* Am răspuns că pe ale mele - scrie în *Memorii* - le voi susţine şi în scris. Aşa s-a născut *Supplex Libellus Valachorum*, mai întâi ca un articol, apoi ca o carte" va încheia doctorandul de atunci[255].

Din propria teză de doctorat şi din discuţia prilejuită de susţinerea ei, David Prodan avea să tragă cel puţin *trei concluzii*, la fel de importante pentru viitoarele sale cercetări, cu rezultate dintre cele mai benefice pentru întreaga istoriografie română a ultimei jumătăţi de secol. Mai întâi că era nevoie de o monografie istorică de amploare asupra răscoalei lui Horea, care să o depăşească pe cea a lui Nicolae Densuşianu din veacul anterior, cărui istoric de fapt avea să i-o dedice la apariţie, în 1979 şi respectiv 1984: „Memoriei lui NICOLAE DENSUŞIANU închin această carte". Apoi, că în prealabil, pentru înţelegerea temeiurilor răscoalei, era nevoie de reconstituirea raporturilor sociale din Transilvania, din evul mediu şi până în secolul al XVIII-lea. Răscoala lui Horea aparţinea istoriei mişcărilor sociale, răbufniri de suprafaţă ale unor tensiuni interioare, şi trebuiau investigate mai întâi realităţile de adâncime, situate la temelia mişcărilor ca atare. Ne-a dat astfel istoria *iobăgiei transilvănene* până la 1848 (în opt volume masive şi vreo 10 studii pregătitoare, de amploare şi ele). În sfârşit, din necesitatea de a stabili raportul dintre intelectualitate - stările elitare româneşti - şi popor, a rezultat lucrarea asupra *Supplexului*, cel mai important act politic al românilor transilvăneni din secolul al XVIII-lea, o veritabilă contribuţie la istoricul formării naţiunii române. La urmă, a venit şi istoria *răscoalei lui Horea*, capodopera scrisului său, un monument istoriografic care va face, nu ne îndoim, una dintre cele mai îndelungi probe de rezistenţă ştiinţifică din istoriografia noastră.

SUMMARY

DAVID PRODAN – THE HISTORIAN OF HOREA'S REBELLION (THE HISTORIAN'S PHD)

In his PhD thesis the historian David Prodan reconstructs the atmosphere of the elaboration and interest to this theme in the ambience of the years 1934-1935 (celebration of 150 years from Horea's rebellion). Using the original archive about this event in Cluj and Turda counties, D. Prodan was asking

[253] Materialul arhivistic creat în anii răscoalei cu privire la ea din părţile respective ale Transilvaniei au fost publicate la bicentenarul răscoalei, de către Nicolae Edroiu şi Ladislau Gyémánt, *Comitatul Solnocului Mijlociu unit cu Crasna şi Chioar în vremea răscoalei lui Horea (1784)*, în „Acta Mvsei Porolissensis", V, 1984, p. 345-432.
[254] David Prodan, *Răscoala lui Horea în comitatele Cluj şi Turda*, p. 3-15.
[255] Idem, *Memorii*, p. 44-45.

for the approval of The University in Cluj. By mixing the information from the reviews about the thesis made by Ioan Lupas and Silviu Dragomir and also from the memories about the defending of the PhD, it is noticed the influence of the recommendations and scientific conclusions reached by David Prodan as a result of the debate on different aspects regarding the rebellion. It is obvious the necessity of a monograph about the event, seeing the Horea's rebellion in the larger social context represented by the bondage social relations and also treating correctly the problems of relationship between the dependent peasantry and intellectual elite. The ideas coming during the PhD were transformed into fertile suggestions for research afterwards, being followed with admirable consistency and creating the basis of an impressive work by the vastness of information and interpretations and offering the resistance and the value of a model to the Romanian historiography.

ȘTIINȚELE AUXILIARE ALE ISTORIEI

Zsigmond JAKÓ (Cluj-Napoca)

VIZAKNA HAMISÍTOTT OKLEVELEIRŐL

Az Erdélyi Okmánytár a középkori vajdaság területére vonatkozó okleveleknek a jelenleg elérhető teljességgel való összegyűjtésén kívül azok kritikai vizsgálatát, a datálatlan iratok valamilyen keltezését, és a gyanús hitelességű vagy éppen hamisított szövegek kiszűrését tűzte ki céljául. Így akarja megteremteni a máig nélkülözött szilárd alapokat a korszerű erdélyi medievisztikához. Közel félszázada annak, hogy ezek a módszeres ellenőrző vizsgálatok Dés város XIII. századi kiváltságleveleinek kritikájával 1958 előtt elkezdődtek és ezekhez a törekvésekhez ünnepeltünk maga is hasznosan hozzájárult[1]. Ezekben a vizsgálódásokban legtöbb munkát az oklevelek hitelességének vagy hamisítottságának és kiállítási idejének (keltezésének) megállapítása adja.

Jóllehet ezek az ellenőrzések sok vesződséggel járnak, mégsem halaszthatók tovább a medievisztikai kutatások korszerűségének veszélyeztetése nélkül. Hiszen minden történeti rekonstrukcióban a legelső teendő az információ (tartalom) hitelességének és idejének (keltezésének) tisztázása. Az Erdélyre vonatkozó legkorábbi oklevelek között, kb. a XIV. század közepéig, meglehetősen sok hiányos keltezésű (elsősorban év nélküli) akad, amelyeknek adatait az egyes kutatók jelenleg egymástól esetleg több évtizeddel eltérő időpontra vonatkoztatják, többé-kevésbé megalapozatlanul. Ezeket az Erdélyi Okmánytár, minden szempontot és információt figyelembe véve, igyekszik besorolni a napjainkig fennmaradt oklevelek hiteles időrendjébe. Minthogy a legkorábbi oklevelek zöme nem eredetiben, hanem két-három századdal későbbi átiratban került el az enyészetet, számolni kell a keltezésben a másolás során keletkezett kronológiai hibákkal és torzulásokkal is.

Amíg a kronológiai rend helyreállítása során inkább csak hanyagságból, figyelmetlenségből keletkezett hibákkal kell számolni, a hamisítások esetében tudatosan titkolni akart, szándékos félrevezetést kell leleplezni. Igazat kell adnunk ma is annak a véleménynek, hogy az oklevéladás és az oklevélhamisítás egykorúak és hogy a diplomatika tudománnyá fejlődött, azt a hamisítások leleplezését célzó erőfeszítéseknek köszönheti[2].

Az erdélyi középkori oklevelezés a hamisítások területén is a latin írásbeliségben szokásos változatokat termelte ki, azzal egyező fejlődési szakaszokat mutat fel, de némi időbeli késedelemmel. Az írás jogbiztosító erejének elfogadása az erdélyi társadalomban is sokakat, főként a nagymúltú egyházi intézményeket arra késztetett, hogy a szóbeliség korában kapott birtokukhoz való jogukat, a tényleges jogi állapotot rögzítő, de korábbra keltezett, tehát formailag hamisított oklevelekkel bizonyítsák. Például ilyennek lehet tekinteni a kolozsmonostori bencés apátság Szt. Lászlónak vagy IV. Béla királynak tulajdonított adománylevelet[3]. Az ilyen hamisítványok kora Erdélyben elsősorban a XIII. század. Az írásbeliség terjedésének ütemével párhuzamosan azonban a hamis oklevelek száma is növekedett és a XIV. század végére Erdélyben is meghonosodott a hamisításnak minden olyan módja és változata, amit az európai gyakorlat kitermelt. Leggyakrabban birtokperekben, bírósági ügyekben fordultak a hamisítás eszközéhez jogigények megtámasztása érdekében. Egyének, családok, települések próbálnak ezen az úton kiváltságokhoz, anyagi előnyökhöz jutni hamisított korábbi oklevelekre hivatkozva jogforrásként. Pl. Torockó vasbányász lakói is ezen a módon igyekeztek a földesúri joghatóság alól szabadulni és a kiváltságos bányásztelepülések

[1] Jakó Zsigmond: Újabb adatok Dés város legrégibb kiváltságleveleinek kritikájához. In: Studia Universitatis Babeş et Bolyai. Cluj, 1958. Series IV. Historia, tom. 3, nr. 8, fasc. 2, pag. 35–53. – Nussbächer, Gernot: Zur Datierung einer Urkunde über einen Grund- und Mühlenverkauf (Ub. I. Nr. 197. In: Forschungen zur Volks- und Landeskunde 23/1980, Nr. 2, pag. 119–120).

[2] Eckhart Ferenc: A diplomatikai kritika és a hazai okleveles anyag. In: Történelmi Szemle 1/1912. 557–558.

[3] CDTr I. 5, 229. sz. – Jakó Zsigmond: A kolozsmonostori apátság hamis oklevelei. In: Levéltári Közlemények 55/1984. 111–139.

közé bejutni[4]. Mindezekhez járultak a XVIII. századtól fogva Erdélyben is a tudósi hiúságból vagy nemzeti elfogultságból született hamisítványok, melyeket tudományos vélemények igazolására szántak. A hatalomba és a gazdagságba hirtelenében bekerült családok homályos múltjának távoli időkbe visszavetítésére és kiszínezésére, a rendi társadalom ranglétráján feljebb jutás érdekében is készültek hamisítványok. De a középkori oklevélhamisítások legáltalánosabb célja anyagi vagy jogi érdekek érvényesítése.

Érthető tehát, hogy a rendi társadalom minden módon igyekezett megelőzni a hamisításokat, vagy legalább leleplezni és kegyetlenül megbüntetni azokat[5]. Werbőczy magyar jogkönyve, a Tripartitum, ma is elfogadható módon szabályozta az átírásra szánt oklevelek előzetes levéltári ellenőrzését[6]. Az 1462. évi törvény pedig hamis oklevelek kiállítását és felhasználását a hűtlenség (*nota infidelitatis*) esetei közé sorolta, fej- és jószágvesztéssel sújtotta és arcán tüzes vassal bélyegeztette meg azokat a hiteleshelyi tagokat is, akik akárcsak jelen voltak hamisított irat kiállításánál[7]. Az ilyen oklevélvizsgálatok gyakran végződtek a hamisítás leleplezésével és az okmányok érvénytelenítésével. Pl. az 1347. évi alvajdai széken az erdélyi nemesség küldöttei perben beterjesztett királyi, vajdai és káptalani okleveleket nyilvánítottak hamisítványoknak azon az alapon, hogy gyanús helyeken kaparásokat, latinságukban pedig nyelvi hibákat találtak[8]. Adatokkal igazolható, hogy a hamisításokkal kapcsolatos jogszabályok nem maradtak üres fenyegetések. Pl. Szengyeli István deákot, a kolozsmonostori hiteleshely jegyzőjét az erdélyi vajda 1383-ban máglyán égettette meg hamisításért, a király pedig felfüggesztette a konventi hiteleshely működését[9]. De a bihari Zomlini Gábor királyi jegyző is 1448-ban halállal és birtokai elkobozásával lakolt hamisításai leleplezésekor[10]. Ezeknek a szigorú megtorlásoknak sem volt azonban annyi visszatartó erejük, hogy ne kellene az egész középkorban folyamatosan számolnunk az oklevélhamisításokkal. És azzal, hogy ezek egy része még ma is felderítetlen. Hiszen a hamisítás állhatott egyetlen vagy legfeljebb néhány, ma már nem is lényeges szó megváltoztatásából.

A középkori világi társadalmak szinte teljesen írástudatlanok voltak. Ezért az írástudás és a vele kapcsolatos latin nyelvismeret befolyást, hatalmat jelentett. S a formálódóban lévő írástudó réteg tagjai tudatában is voltak ennek. Úgy vélhették, hogy analfabéta, latinul nem tudó, jogban járatlan környezetüknek kevés az esélye arra, hogy leleplezhesse üzelmeiket. Nagy volt tehát a kísértés az oklevelezésben foglalatoskodók körében, hogy kockáztassanak és ismereteik gyümölcsöztetésekor ne tartsák be az előírásokat. Az említett ismeretekkel rendelkező személyek valójában csak a különböző kancelláriákban, főként a hiteleshelyeken foglalkoztatott világi, tanult személyek között akadhattak. Ezek többnyire kisnemesi, jobbágy, vagy városi szabad rendű családokból származtak és iskolázottságuk révén akartak társadalmilag emelkedni és vagyonra szert tenni. A korábbi századok írását, pecsételési szokásait, egykori írásos gyakorlatát egyedül csak ők ismerhették. Tehát elsősorban ők lehettek potenciális oklevélhamisítók is. Az átlagon felül kellett emelkednie annak az írástudónak, aki siker reményében vállalkozhatott a hiteles és a manipulált oklevélrészek összemosására, azaz hamisítására. És végül tanácsos volt a vállalkozáshoz befolyásos és tehetős megbízóval fogózni, aki szintén érdekelt volt az ügy elkendőzésében. A mai történetkutató kritikai munkáját alaposan megnehezíti, hogy a felderítésre váró hamisítványok egy része kancelláriai hivatásos személy kezéből került ki, tehát ún. kancelláriai hamisítvány. Azaz formailag hiteles, tartalmilag azonban részben vagy egészen valótlan.

[4] A torockói legenda kritikája. In: Jakó Zs.: Írás, könyv, értelmiség. Bukarest 1976. 62–79.
[5] A hitelesség ellenőrzése a királyi udvarban: AOkm III. 253–254. – A hiteleshelyeken: CDHung IX/1. pag. 323.
[6] Werbőczy István Hármaskönyve. Budapest 1897. 272–277. (III. Rész, 15–17. Cím).
[7] Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns. II. 1458–1490. Budapest 1989. 125. – Werbőczy: *i. m.* 275. (II. Rész, 16. Cím).
[8] DL 73 657.
[9] Jakó Zs.: A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei. I. Budapest 1990. 39. – ZsOkl I. 5671. sz.
[10] Szentpétery Imre: Magyar oklevéltan. A magyar történettudomány kézikönyve. II. 3. Budapest 1930. 250.

Ilyen egykori adottságok termékei azok a vizaknai hamisított oklevelek, amelyeknek a kritikája e dolgozat tulajdonképpeni tárgya. Az oklevelek kritikai vizsgálata többnyire csupán a kérdéses iromány hitelességének vagy hamisított voltának tisztázására vállalkozhat. Csak egészen kivételes esetekben van lehetősége az egykori hamisítás hátterében meghúzódó érdekek és összefüggések legalább részbeni feltárására. Ilyen nem mindennapi esetnek tekinthető a vizaknai hamisítványok kritikai vizsgálata.

Nem e sorok írója észlelte elsőként, hogy valami nincs rendjén ezeknek a vizaknai okleveleknek az esetében. Barabás Samu már 1895-ben[11] Baczkamadarasi Kis Bálint pedig 1897-ben jelezte a hamisítás tényét[12], de tekintettel Oláh Miklós érsek és kancellár, valamint Haller Péter szász ispán érintettségére, a magyar és a szász kutatók beérték a tudomásulvétellel és vélt nemzeti érdekből óvakodtak az ügy bolygatásától, részletesebb vizsgálatától. A magyar és a szász társadalmi tudat ezt a forráskritikai kérdést, kimondatlanul, összekeverte Oláh Miklós és Haller Péter történelmi értékelésével, mert a nemzeti romantika korában róluk kialakított képpel összeférhetetlennek érezte ebben az ügyben játszott szerepüket. A reneszánsz korának vezető személyiségeit a polgári idők mércéje szerint kívánta volna panteonjába besorolni. Georg Müller 1931-ben a szászföldi gräfekről értekezve számolt azzal, hogy a vizaknai adatok XVI. századi hamisítványokból valók és a XIII. századi állapotok rekonstruálására használhatatlanok, de óvakodott attól, hogy Haller Péternek akár csak a nevét megemlítse ezekkel az oklevelekkel kapcsolatosan[13]. Még 1947-ig kellett várni, amíg Gustav Gündisch egyértelműen kimondta, hogy e hamisítások Haller Péter kezdeményezésére és a szász közösség kárára történtek, a politikus, az új idők szellemében, nem válogatott az eszközökben, ha saját érdekei úgy kívánták[14].

Némileg hasonló volt Oláh Miklós esztergomi érsek és királyi kancellár történelmi értékelése a magyar köztudatban. A magyar közvélemény a reneszánszkori főpapokat a tudományok, művészetek, az irodalom művelt és nagyvonalú pártolóiként tiszteli és csodálja, de értetlenül áll a koruk közéletének sűrűjében tevékenykedő politikus egyházi vezetők némely cselekedetével szemben[15]. A köztudat nem számolt azzal, hogy a reneszánsz korának kiemelkedő alakjai már szükségszerűen összetett személyiségek voltak, akiknek nagyon is világi körülmények és szabályok között kellett helytállniuk és érvényesülniük. Oláh Miklós pályája is 23 éves korában, az ország politikáját irányító, nagyhatalmú kancellár és érsek, Szatmári György (1457–1524), titkáraként kezdődött és ettől fogva a királyi udvar, majd a Habsburgok birodalmának politikai intrikái között kellett élete végéig sikeresen működnie. Mesteri fokon kellett értenie ahhoz, hogy a tudományok művelése, vagy a kancellláriai, kormányzati ügyintézés rafinériái által miként építheti saját egyházi és világi karrierjét. Mindez pedig csak úgy lehetett sikeres, ha önmaga is némileg megváltozott: hozzáidomult környezetéhez. Saját ismert életútja bizonyosan nem valósulhatott volna meg, ha az alkalmazkodás nem történik meg és a saját koráétól eltérő eszközökben sokat válogat. Tehát őt sem a XIX. század, hanem saját kora mércéjével kell mérnie a történésznek.

A vizaknai hamisítási ügy szereplőiről tudnunk kell, hogy Haller Péter (1490 ?–1569) és Oláh Miklós (1493–1568) nemcsak kortársak voltak, hanem feltételezhetően gyermekkoruktól

[11] Barabás Samu: Széki Teleki család oklevéltára. II. Budapest 1895. 60–66.
[12] Baczkamadarasi Kis Bálint: Erdélyi családtörténelmi adalékok. I. A Vizaknai család. In: Turul 15/1897. 23–24.
[13] Müller, Georg: Die Gräven des Siebenbürger Sachsenlandes. In: Festschrift für Bischof D. Dr. Friedrich Teutsch. Hermannstadt 1931. 127, 134, 151.
[14] Gündisch, Gustav: Haller Péter gazdasági vállalkozásai. In: Erdélyi Múzeum 52/1947. 28. – Idem: Über die Vermögensbildung des Hermannstädter Bürgermeister und Sachsengrafen Peter Haller. 1490?–1569. In: Gündisch, Gustav: Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen. Köln–Wien 1987. 180. – Idem: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. VI. Bukarest 1981. 582–583.
[15] Tóth-Szabó Pál: Szatmári György, 1457–1524. Budapest 1906. – Fraknói Vilmos: Erdődi Bakócz Tamás élete. Budapest 1889. – Jakó Zs.: A művészetpártoló. In: Korunk 27/1968. 200–204. – A reneszánszkori főpapság jellemzésére gazdag anyag található: Relationes oratorium pontificiorum. Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Series secunda, tomus primus. Budapestini 1884.

fogva életük végéig személyes kapcsolatban is állottak egymással. Budán, Bécsben s talán Szebenben is. Mindketten a Habsburgok rendíthetetlenül hűséges hívei voltak. Haller – az idősebb Pemfflinger Markus és Armbruster Mathias mellett – az 1530-as évektől fogva I. Ferdinánd királlyal állott bizalmas kapcsolatban és az erdélyi „német pártnak" a mohácsi csatavesztést követően ők hárman voltak a tartóoszlopai. Oláh Miklós pedig 1526 és 1539 között II. Lajos király özvegyének: Anna királynénak budai, majd flandriai udvarában, és 1539-től fogva haláláig I. Ferdinánd bécsi udvarában élt, 1543-tól a magyar királyság kancellárjaként és 1553. májusától kezdődően az esztergomi érsekséget is betöltve[16].

Érthető tehát, hogy amikor Erdély I. Ferdinánd uralma alá került és Castaldo generális 1551. december 16-án meggyilkoltatta Fráter Györgyöt, a törökországi és a nyugat-európai kereskedelemben egyaránt otthonos Haller Péter szebeni polgármester lett az uralkodó és az új vezetők talán legfontosabb helyi szakértője és támasza. Tőle várta mindenki Bécsben és Erdélyben egyaránt, hogy pénzt szerez a császári csapatok zsoldjára és mesés jövedelmet varázsol elő a kincstár részére az erdélyi bányászatból. A császár vajdái őt javasolták erdélyi kincstartónak és I. Ferdinánd ezt 1552. december 21-én különféle előnyös bérletekkel és adományokkal együtt jóvá is hagyta[17]. Castaldo és Báthory András vajda, javaslatukkal egyidejűleg, a szorult pénzügyi helyzetükben Hallertől kölcsönzött 2000 Ft-ban neki inscribálták a férfiágon magvaszakadt Vizaknai Ferenc összes erdélyi birtokát is, de Haller, hosszú huzavona után, ezeknek csak egy részét tarthatta meg szolgálatai jutalmául végleges királyi adományként[18]. Az 1553. november 19-én kelt adománylevélben felsorolt birtokok között volt a vizaknai nemesi kúria és a vele járó királybíróság is.

Közben azonban 1553. márciusában a császári zsoldosok kivonultak Erdélyből és ebből Haller is felmérhette, hogy a Habsburgok nem tudják véglegesíteni itteni uralmukat és ezen az őszön maga is kihátrált a kincstári ügyek intézéséből[19]. Ez bátoríthatta fel a vizaknai lakosságot, hogy szembeszegüljön azokkal az új kiváltságokkal, melyeket Haller Péter, a királyi adományra hivatkozva, igyekezett magának a városi közösségtől kikövetelni. 1554-től fogva azonban a közhangulat Erdély-szerte Ferdinánd király ellen fordult, a „német párt" és Haller Péter személyes pozíciója is megingott[20]. Hallernek nem volt többé lehetősége arra, hogy az egyre jobban elmérgesedő jogvitát hatalmi úton lezárja. Pedig a rendezés sürgős lett volna, mert Izabella királyné és János Zsigmond visszatérése 1555 decemberétől fogva napirenden volt és 1556 októberében be is következett.

Ebben a helyzetben merülhetett fel Hallerben, talán bécsi bíztatásra is, az oklevélhamisítás gondolata. Ennek kivitelezéséhez azonban csak azt követően kezdhetett hozzá, hogy politikai helyzetét sikerült rendeznie az erdélyi új vezetéssel. Izabella és János Zsigmond 1557. február 20-án a vizaknai kúriában és királybíróságban, 27-én pedig a Ferdinánd királytól elnyert szebeni királybíróságban, végül március 10-én az adományul nyert többi birtokaiban is megerősítette[21]. Haller annyira fontosnak érezte ezt a rendezést, hogy az oklevél szövegét családja nemzetségkönyvébe is bevezettette[22]. A vizaknai jogvita kedvező lezárását biztosító okmányok megszerzéséhez segítőtársakra Erdélyben és a bécsi királyi kancellárián egyaránt

[16] Gündisch, Gustav: Peter Haller, Bürgermeister von Hermannstadt und Sachsengraf. In: Deutsche Forschung im Südosten 3/1944. 43–102. – Oláh Miklós pályájának pontos adatai megtalálhatók: Nicolai Olahi compendiarium suae aetatis chronicon. In: Bel Mathias: Adparatus ad historiam Hungariae. Posonii 1735. 38–41. – Oborni Teréz: Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt, 1552–1556. Budapest 2002. 50–51.

[17] Barabás Samu: Erdély történetére vonatkozó regesták, 1551–1553. In: Történelmi Tár 1892. 487. – Oborni: *i. m.* 147–151. – MOL, Liber Regius III. pag. 105–110.

[18] MOL Liber Regius III. pag. 181–182.

[19] Oborni: *i. m.* 119–122, 135.

[20] Uo. 119–133, 135–140.

[21] MOL, Erdélyi káptalan hiteleshelyi lt, Centuriae, Ff 31–32.

[22] Magyar Nemzeti Múzeum, Haller család nemzetségkönyve fol. 431^{r}, 440^{v}, 441^{r}. – [Bedeus, Joseph]: Die Familie der Herrn und Grafen Haller von Hallerstein in Siebenbürgen. In: VerArch, N. F. 3/1858. 201–203. – A nemzetségkönyvvel kapcsolatosan l. Bayern – Ungarn tausend Jahre. Bajorország és Magyarország 1000 éve. Augsburg 2001. 162–165.

számíthatott, de biztonságosabbnak látszott a nagyobb gyakorlattal rendelkező idegen szakemberekre támaszkodni. Azért tételezhetjük ezt fel, mert a feláldozásra kiszemelt oklevelek között Erdélyben nehéz lett volna éppen szlavóniai vonatkozású iromány ra bukkanni, akárcsak Bécsben keresni egy Fehér megyei településre vonatkozó pallosjog-adományt. Az pedig szinte bizonyosra vehető a hamisítás módjából, hogy a Haller Péter érdekében készült oklevelek nem amatőrök, hanem olyan kancelláriai, hivatásos szakemberek munkái, akiknek korábbi oklevelek, valamint a Vizaknai család múltjára vonatkozóan többé-kevésbé hiteles ismeretek is álltak rendelkezésére. Haller segítői korábbi hiteles oklevelek személy- és helyneveinek, esetleg egy-két szavának kicserélésével, vagy hamisított szövegek hiteles átíratásával valóban sikeresen igyekeztek elfogadtatni tákolmányaikat.

Haller Péternek a mindenféle adótól való mentesség és a vizaknai kúriához kapcsolódó különleges bírói jogkör, valamint egyéb kivételes anyagi előnyök miatt támadt vitája a vizaknaiakkal. Ezért a hamisítók elképzelése – feltehetőleg – az lehetett, hogy olyan korai időkből kell szöveget felvonultatniok, amelynek viszonyai, szereplői kevésbé ismertek és ezért állításai nehezebben cáfolhatók. A hamisított szövegek hihetőségét úgy kívánták növelni, hogy keltezésüket hiteles oklevelek dátumaival hozták összefüggésbe. Így kerülhetett az 1222. évi dátum a II. András király nevében hamisított oklevélre, mert ez az a legtávolabbi idő, amiből Szebenben Szászföldre vonatkozó eredeti királyi oklevelekhez juthattak[23]. A Mátyás király nevére fabrikált szöveg pedig azért kaphatta az 1465. április 18-i keltezést, mert Szebenben hallhattak Vizaknai Miklós alvajda haláláról, ifjabb Vizaknai Miklós kivégeztetéséről, a Mátyás elleni lázadással kapcsolatos eseményekről. Ezek szereplőiről nemcsak oklevelek maradtak fenn elég nagy számmal Szebenben, amelyekhez a polgármesterséget és királybíróságot viselő Haller Péter hozzáférhetett, vagy Gyulafehérváron a szétzüllött hiteleshelyi levéltárban is megszerezhetett, hanem közszájon is élhettek még információk a száz évvel korábban nagy port felvert eseményekről. Könnyű volt tehát olyan keltezésű hiteles okleveleket találni, amelyekhez köthették a kellően preparált szövegeiket[24].

Ma már lehetetlen, de az oklevélkritika szempontjából nem is elsőrangú feladat a hamisítás menetének rekonstruálása. Feltételezésünk szerint, Haller akciója azzal kezdődhetett még 1553. decemberében, hogy a bécsi királyi kancellária valamelyik alkalmazottja, talán magyarországi család levéltárából, megszerezte V. László 1457. február 7-én kelt hiteles oklevelét és ezt preparálta úgy, hogy a személy- és helynevek megváltoztatásával felhasználható legyen a vizaknai kúria I. Károly adományáig visszanyúló adómentességének bizonyítására. Ez a szlavóniai tárgyú oklevél azonban nem került „bevetésre", talán mert felismerték, hogy Erdélyben sohasem szedtek nyest- és bánzsolozsma-adót, vagy inkább azért, mert Erdélyben időközben megváltozott a főhatalom és a „német párt" egykori vezéralakja óvatosságra kényszerült[25]. Miután azonban 1557. februárjában Hallert az új vezetés is megerősítette I. Ferdinándtól kapott tisztségeiben és adományaiban, megkísérelte a további lépéseket a vizaknai jogvita neki kedvező lezárására.

Ebben a második szakaszban Haller számára különösen kedvező helyzet alakult ki azáltal, hogy Izabella királyné és János Zsigmond visszatérésével a középkori, régi egyházi szervezet felbomlott, vagyonát 1556-ban szekularizálták[26]. Ennek következtében a reformáció során egyébként is szétzilálódott erdélyi káptalan teljesen megszűnt, a gyulafehérvári hiteleshely és annak levéltára felügyelet nélkül, kancelláriai személyzete pedig megélhetés nélkül maradt. 1556 és 1575 között áttekinthetetlen, anarchikus viszonyok uralkodtak mind a káptalani, mind pedig a konventi hiteleshely levéltára körül. Az átírásokat végző nótárius(ok) felsőbb ellenőrzés nélkül, saját szakállukra dolgoztak, hogy valami jövedelemhez jussanak, amíg a fejedelem „levélkeresőket" nem nevezett ki. Ettől fogva a requisitorok meghatározott

[23] Vö. CDTr I. 107, 114–5, 125, 132. sz. L. Függelék 1. sz.
[24] Ub V. 307–308.; VI. 218–220, 252, 298–304.
[25] Függelék, 4–5. sz.
[26] EOE I. 577.

fizetést kaptak és esküvel kötelezték magukat, hogy „az levelek írásában se barátságot, se atyafiságot, sem fizetést, sem haragot nem ismernek”[27].

Ilyen körülmények között nem lehetett különösebben nehéz Haller Péternek olyan levéltári szakértőt találnia, aki járatos volt a hiteleshelyi munkában, ismerte a Gyulafehérváron őrzött levéltári anyagot és kellő jutalom ellenében hajlandó volt keresni neki interpolálásra alkalmas korábbi okleveleket vagy szerkeszteni és a helyi gyakorlatnak mindenben megfelelő módon kiállítani hamis okleveleket. Másként elképzelni is nehezen lehetne, hogy miként juthatott Haller Péter éppen az erdélyi Fehér megyében fekvő településre vonatkozó pallosjogi kiváltságlevél eredetijéhez, hiszen ilyen jogbiztosítékot egyetlen birtokos sem engedett volna át családi levéltárából[28]. Ebben az esetben pedig csak a helységnevet kellett Vizaknává alakítani és máris készen állott az újabb átírásra alkalmas, formailag támadhatatlan, hiteles, pecsétes oklevél.

Feltehetőleg ugyanennek a szakértő személynek a kezéből került ki a II. András király nevére hamisított, már kevésbé sikerült 1222. évi szöveg is. Ennek az állítólag hártyára írott pátensnek csak az lehetett a szerepe, hogy a Mátyás nevére hamisított és 1465 április 18-ra keltezett hártyára írt pátensbe foglalt hamisított megegyezés régiségét és a vizaknai gerébház kiváltságainak rendkívüliségét sugalmazza[29]. Minthogy a XIII., illetve XV. századi oklevélnek az írását és egyéb külső ismertetőjeleit utánozni kockázatos vállalkozás lett volna, ezt meg sem kísérelték, mert feltehetően megsúgták Hallernek, hogy az átíráskor egészen nagyvonalú ellenőrzésre számíthatnak. Megkockáztathatjuk ezt a feltételezést, mert a pallosjogi privilégium már preparált szövegében lévő *Salisfodium* helynév magával a császár-királlyal aláíratott transsumptumban anélkül alakult át *Wizakna*-vá, hogy erre a változásra a legkisebb utalás is történt volna[30]. Ma már csak vélekedni lehet arról, hogy a királyi kancellária írnokai felsőbb utasításra vagy felületességből jártak el így. Számunkra az első feltételezés látszik valószínűbbnek, mert Haller Péter azután is a bécsi udvarból remélte vizaknai jogvitájához a támogatást, amikor Erdélyben már nem a Habsburgoké volt a főhatalom. Valami ígéret, bíztatás lehetett az oka annak, hogy az Erdélyben elkészített hamis, jogbiztosítékokat 1558. június 4-én az akkor már német–római császárrá választott I. Ferdinánd királlyal Bécsben hitelesítteti olyan fényűzően kiállított, különösen költséges díszoklevélben, hogy az abban foglaltak hitelességét kétségbe vonni eszébe se jusson senkinek sem[31]. Azt sem mulasztotta el, hogy a fontosnak tekintett okmányt az erdélyi rendek gyulafehérvári gyűlésén, 1558. november 10-én kihirdettesse az erdélyi protonotáriussal és igazoltassa, hogy azzal kapcsolatosan semmiféle ellentmondás nem hangzott el. Jó oka lehetett tehát Haller Péternek, hogy 1559. augusztus 3-án is I. Ferdinánd aláírásával adjon súlyt az 1222-re keltezett hamisítvány felettébb különös tartalmi átírásának[32]. Azt remélte ugyanis, hogy a császári hitelesítéssel elhallgattathat minden kétséget és ellenvetést.

Haller Péternek azonban csalódnia kellett. A vizaknai kisnemesek, sóvágók és szász polgárok nem hajoltak meg a rangos „bizonyítékok” előtt, hanem továbbra is szembeszálltak Haller Péter követeléseivel. Sőt ellentámadásba mentek át és maguk is oklevelet hamisítottak azt bizonyítandó, hogy a város kiváltságai régebbiek, mint a hamisítványokkal bizonyítottak[33]. A pereskedők kiegyezésére csak Haller Péter halála után két évtizeddel 1587-ben került sor, miután fiai engedményeket tettek a városiak javára[34]. A fokozatosan magyarokká és

[27] EOE II. 372–373, 506, 549, 562–563. – Jakó: Instrucţiuni arhivistice din Transilvania, 1575–1841. In: Revista Arhivelor 1/1958. 56.
[28] DL 30 831. – Függelék 7. sz.
[29] Függelék 1. és 9. sz.
[30] DL 36 629. – Függelék 7. sz.
[31] DL 36 632. – Függelék 9. sz.
[32] MOL, Erdélyi káptalan hiteleshelyi protocollumai XXVI. kötetének 116–117. lapján.
[33] Függelék 2, 3, 6, 10. sz.
[34] MOL, Erdélyi káptalan hiteleshelyi protocollumai XXVII. kötetének fol. 46^{r}–47^{r} lapján.

főrangúakká vált Hallerek a sok költséget és gondot okozó vizaknai birtokukat, a királybíróságukkal együtt 1693-ban adták el Homoródszentpáli Szentpáli Ferencnek[35].

A fentiekben megkíséreltük kibogozni a vizaknai oklevélhamisítások szövevényes ügyét. Kritikai vizsgálódásunkban annyira talán sikerült eljutnunk, hogy tisztázódott melyik szöveg milyen mértékben torzult a hamisítók kezén, illetve mennyire használható történelmi forrásként. Bár a forráskritika szempontjából érdektelen a kérdés, a mai ember azonban mégis valami magyarázatot vár arra, hogy a szebeni királybíró és szász ispán, a bécsi királyi kancelláriát irányító esztergomi érsek, végül a magyar király és német–római császár hogyan kerülhetett össze ebben a nem mindennapi, de valójában nem jelentős ügyben. Ilyen bizalmason kezelt ügyben merész dolog lenne bármit is határozottan állítani, de apró részletekből az következtethető ki, hogy legalábbis a főszereplők nem is igyekeztek leplezni: előzetes megállapodás szerint, feltehetőleg politikai meggondolásokból, behunyják a szemüket a hamisításról árulkodó jelek előtt.

Haller Péter – életrajzának írója szerint is – nagyformátumú, újkori üzletember és politikus volt, aki a kereskedelemben megszokott módszerekkel, gátlások nélkül tört céljai elérésére[36]. Nehezen lehetne feltételezni róla, hogy a vizaknaiakkal támadt jogvitájában ne igyekezett volna értékesíteni Oláh Miklós kancellárral és I. Ferdinánd királlyal fennálló személyes kapcsolatait. Az erdélyi „német párt" leghasználhatóbb vezetőjének valójában nem is különösen jelentős kérése, a bemutatott oklevelek hitelesítését is jelentő átírása elől nehéz lett volna a kancelláriának kitérnie. Láthattuk, hogy korábbi, hiteles oklevelek interpolálásaira, apróbb kozmetikálására az ötletet Haller a bécsi kancellária környékén kaphatta. 1556 után pedig, amikor a Habsburgok kiszorultak Erdélyből, éppenséggel Bécsnek lett fontos, hogy erdélyi híveinek hűségét minden módon igyekezzék megtartani a kedvezőbb politikai fordulatig. Haller Péter tehát nemcsak remélhette, hanem tapasztalhatta is, hogy korábbi együttműködésük és feltehető megállapodásuk értelmében azután is számíthat Bécs politikai tekintélyére és erkölcsi támogatására a vizaknai ügyben, amikor az erőviszonyok kedvezőtlen fordulatot vettek. Előzetes ígéretet, garanciát kaphatott, valószínűleg magától Oláh Miklóstól. Ezért fordult Bécshez és nem a területileg illetékes államhatalomhoz hamisított jogbizonyítékai átírása és hitelesítése végett.

A kancellár személyes beavatottságára és közreműködésére utal, hogy a hamisítványokat ő maga terjesztette be jóváhagyásra a császár-király elé. Az átírás legünnepélyesebb formában való kiállítását szintén ő javasolhatta Hallernek, mert éppen ebben az időben foglalkoztatta őt is bárói oklevelének művészi díszítése. Annak alapján kockáztatható meg ez a feltevés, hogy Oláh Miklós 1558. április 17-én kelt bárói oklevelének és Haller Péter 1558 június 4-i átíró oklevelének díszírása annyi hasonlóságot mutat egymással, hogy e remekbe készült két díszoklevél, ha nem is azonos személy keze alól, de bizonyosan a császári kancelláriának és a magyar kancellárnak rendszeresen dolgozó, rangos bécsi kalligrafikus műhelyből kerülhetett ki[37].

Kritikai vizsgálatunk végeredménye tehát abban foglalható össze, hogy a vizaknai hamisított oklevelek politikai célú megegyezés alapján a Habsburg királyok Erdéllyel kapcsolatos jogigényének ébrentartására és Haller Péter főúri ambíciói érdekében készült tipikus kancelláriai hamisítványok, melyek legilletékesebb felsőségek tudtával és cselekvő közreműködésével készültek.

[35] MOL, Erdélyi káptalan hiteleshelyi protocollumai XXVI. kötetének 112–113. lapján.
[36] Gündisch: Aus Geschichte und Kultur der siebenbürger Sachsen. 180.
[37] Kovács Andrei: Diplomele de înnobilare şi iconografia lui Nicolaus Olahus. In: Revista Muzeelor 6/1969, nr. 2, pag. 101–110. – Tonk Alexandru: Diplomele de înnobilare ale lui Nicolaus Olahus. In: Revista Arhivelor 12/1969, nr. 1, pag. 12–31.

Mindezek után a hamisnak bizonyult oklevelekkel kapcsolatos kritikai megjegyzéseket kell rövid regeszták mellett időrendben felsorolva a kutatók számára hozzáférhetővé tenni és utalni a közlésekre. Ha a hamisítvány eddig kiadatlan volt, az ellenőrizhetőség érdekében, teljes terjedelmében közöljük a latin szöveget.

Függelék
A hamisított oklevelek jegyzéke

1. 1222. május 20. (Bude, XIII. Kal. Iunii) – Jeruzsáleminek nevezett II. András király Vizaknai Imre besztercei comesnek az erdélyi Fehér vármegyei Vizakna mezővárosban levő házát, amellyel együtt jár a királybíróság, megnemesíti és örökre mentesíti mindenféle tizedfizetés, polgári vagy paraszti teherviselés és beszállásolás alól.

Hártyára írt eredetijét – a tartalmi átírás szerint – privilégiumként, pátens alakban állították ki és a király pecsétjével erősítették meg. Eredetije – ha egyáltalában készült írásutánzatú példány is belőle – nem maradt fenn. Szövege csak abból a kivonatos átiratból ismeretes, amelyet I. Ferdinánd király 1559. augusztus 3-án Bécsben, Haller Péter kérésére állított ki, Forgách Ferenc váradi püspök ellenjegyzése mellett, az általános gyakorlattól erősen eltérő formában. Ennek 1694 körüli másolata az erdélyi káptalan hiteleshelyi protocollumainak XXVI. kötete 116–117. lapján található. Egy másik egyszerű másolata Kemény Sámuelnek az Erdélyi Múzeum-Egyesület levéltárában levő Chartophilatium Transsilvanicum című forrásgyűjteménye XXXI. kötetében (nr. 97), egy harmadik másolata pedig a Batthyaneum könyvtár Miscellaneorum tomus quartus jelzésű forrásgyűjteményének 392. lapján maradt reánk. – Közlés: VerArch 1/1845. 65–66. (Georg Daniel Teutsch) – Regeszta: CDTr I. 120. sz.

A szöveg hitelességével kapcsolatosan már közlőjének is kétségei lehettek, mert nem vette fel Friedrich Firnhaberrel közösen kiadott erdélyi okmánytárába (Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens. Wien, 1857.) és Franz Zimmermann is kihagyta a szász oklevelek corpusából (Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Hermannstadt, 1892.), de a szöveg hitelességének kérdésében egyikőjük sem nyilvánított véleményt. Miután a csak itt említett Vizaknai Imre besztercei comes költött személynek bizonyult és a Mátyás király nevére hamisított, 1465. április 18-án kelt oklevél erre a szövegre alapozza a vizaknai különleges jogokat, Baczkamadarasi Kis Bálint családtörténeti alapon (Erdélyi családtörténelmi adalékok. I. Vizaknai család. In: Turul 15/1897. 23–24.) Georg Müller pedig jogtörténeti ellentmondások miatt minősítette e szöveget hamisítványnak (Die Gräven des Siebenbürger Sachsenlandes. In: Festschrift für Bischof D. Dr. Friedrich Teutsch. Hermannstadt 1931. 127, 134.). A hamisítás mellett szóló érv az is, hogy az átírás indokolatlanul eltér a bevett gyakorlattól. Minthogy I. Ferdinánd meg is erősíti, sőt bővíti a II. András királytól kapott állítólagos jogosítványokat, valójában nem tartalmi, hanem teljes szövegű átírás lett volna szükséges. Mindezek alapján a CDTr I. 120. sz. egyértelműen hamisítványnak minősíti ezt a szöveget.

2. – [1262–1263 körül.] – István ifjabb király Wizakna mezőváros civiseinek és hospeseinek azt a kiváltságot adja, hogy bírót választhatnak maguknak, aki összes ügyükben ítélkezhet, erőszakos szállásadással (*descensus*) senkinek sem tartoznak, magtalan halál esetén vagyonukkal szabadon rendelkeznek, a többieket (*comprovinciales*) terhelő évi census alól mentesülnek, de az Erdélybe érkező királynak ajándékot (*munera*) adnak, sóbányáikhoz bármelyik erdőből vághatnak maguknak fát.

Tartalmi említés III. András király 1291. július 10-e körüli hártya oklevelében, melyet Mátyás király 1467. október 19-i állítólagos oklevele tartalmaz. Keltezése azon alapul, hogy az

ifjabb király ez idő tájt rendezte a dési sóbányászok kiváltságait (CDTr I. 233–234. sz.) és 1262. december 5-től kezdődően használta a *rex iunior* címet (RegArp 1781. sz.). Kéziratos szövege 1785. évi másolatban megtalálható Kemény Sámuelnek az Erdélyi Múzeum-Egyesület levéltárában lévő Chartophilatium Transsilvanicum című forrásgyűjteménye XXIV. kötetében (nr. 168), XIX. századi másolata pedig Georg Daniel és Friedrich Teutschnak a Brukenthal Múzeumban letétbe helyezett gyűjteményében. – Közlés: Ub VI. 300. – Regeszta: CDTr I. 237. sz.

Miután az 1467-es keretoklevél (Függelék, 10. sz.) hamisítványnak vagy gyanúsnak minősíthető, a belefoglalt XIII. századi szövegek is joggal így tekinthetők. Bár a város bíráskodási jogának ez lenne a legfontosabb bizonyítéka, mégis 1467-ben csak kivonatosan íratták át a királlyal és már 1613-ban, amikor Báthory Gáborral megerősíttetik jogbiztosítékaikat, tanácsosnak látták kihagyni okleveleik közül. 1558 és 1587 között készülhetett a városka megrendelésére a Haller Péterrel való jogvita kapcsán. Miután a felek 1587-ben kiegyeztek egymással, többé nem is hivatkoztak reá. Gustav Gündisch tudomása szerint (Ub VI. 300.) az 1467. évi átíró oklevél hártyára írt eredetije megvolt a város levéltárában a XX. század elejéig, de később elveszett. Az egykorú hivatalos nyilvántartások azonban ezt az értesülést nem erősítik meg (Századok 1885. Kongreszusi jkv. 37. – VerArch 23/1891. 731.). Ezért a CDTr I. 237. sz. addig csak gyanúsnak minősítette ezt a szöveget, amíg az elveszett oklevél felől biztosabb információ nem kerül, vagy bizonyíthatóvá nem válik, hogy Vizakna levéltárában korábban is csak egyszerű másolatok voltak a hamisított szövegekről. Jelenleg ugyanis az sem dönthető el bizonyosan, hogy 1904-ben a hamisított szövegeknek a város levéltárában emlegetett példányai egyszerű másolatok, vagy pedig ezektől írásukban, kiállításukban, pecsétjükkel különbözők voltak. Vö. Szentkatolnai Bakk Endre: Vizakna város címere és pecsétje. In: Turul 22/1904. 113–117.

3. – [1291. július 10 körül.] – III. András király megerősíti azokat a kiváltságokat, amelyeket István ifjabb király 1262–1263 körül kelt oklevelével (Függelék, 2. sz.) adott Wizakna mezőváros civiseinek és hospeseinek.

Említés Mátyás király 1467. október 19-i állítólagos oklevelében (Függelék, 10. sz.). A keltezés azon alapszik, hogy a király ez idő tájt foglalkozott az erdélyi sóbányász települések jogi helyzetével (CDTr I. 482. sz.). Kéziratos szövege 1785. évi másolatban megtalálható Kemény Sámuelnek az Erdélyi Múzeum-Egyesület levéltárában levő Chartophilatium Transsilvanicum című forrásgyűjteménye XXIV. kötetében (nr. 168), XIX. századi másolata pedig Georg Daniel és Friedrich Teutschnak a Brukenthal Múzeumban letétbe helyezett gyűjteményében. – Közlés: Ub VI. 300. – Regeszta: CDTr I. 481. sz.

Miután az 1467. évi átíró oklevél hamisítottnak minősült, a benne foglalt XIII. századi két szöveg is joggal volna annak tekinthető. Ezt támasztja alá az is, hogy bár a városka kiváltságai valójában ezeken az okleveleken alapultak, szövegüket csak kivonatosan íratták át, és már akkor jónak látták kihagyni jogbiztosítékaik közül, amikor Báthory Gábor fejedelemmel 1613. június 6-án átíratták a település legfontosabb okmányait (Vö. Függelék, 10. sz.). A hamisítás 1558 és 1587 között, a Haller Péterrel folytatott jogvita során készülhetett a város bírói jogköre régiségének bizonyítása végett. A CDTr I. 481. sz. egyelőre csak gyanúsnak minősíti. Ennek indoklását l. Függelék 2,10. sz. alatt.

4. – 1409. január 6. (Bude, in Epiph.) – Zsigmond király Vizokna-i Todhi Miklós magister udvari lovag (*aule nostre miles*) Erdélyben (*in ditione nostra Transilvanica*), a szász részekben (*in partibus Saxonum nostrorum*) lévő Vizokna-i kiváltságolt kúriájához (*curie privilegiate*) tartozó Admas és Aamas birtokot, ottani jobbágyait, Lajos királynak elveszett régi

és újabb pecsétjével megerősített oklevele alapján, felmenti a nyestadó (*collecte mardurinarum et submardurinarum*) fizetése alól.

Ái V. László király 1457. február 7-i oklevélben, Teleki cs mvhelyi lt, DL 74 138. – Közlés: TelOkl I. 343–344.

A hiteles oklevélből kikapart nevek helyére beírt, erdélyiként feltüntetett nevek és a csak Szlavóniában szedett nyestadó említése miatt a vizaknai jogvitában való felhasználásra 1553–1554 körül Bécsben, a királyi kancellária vonzáskörében preparált hamisítvány. Kritikájára vonatkozóan l. Barabás Samunak, az oklevél közlőjének fejtegetését: TelOkl II. 62–66.

5. – 1409. január 6. (Bude, in Epiph.). – Zsigmond király az erdélyi (*in ditione nostra Transsilvanie*) nyestadó és tized behajtóinak megparancsolja, hogy Stubycha-i Arland fia: Miklós özvegyének birtokaira ne vessék ki és ne hajtsák be a nyestadót és a bánzsolozsmát (*banzolosma*), mert néhai Károly királynak néhai Lajos király által megerősített oklevelével bizonyították, hogy mentesítettek ezek fizetése alól.

Ái V. László király 1457. február 7-i oklevelében, Teleki cs mvhelyi lt, DL 74 138. – Közlés: TelOKl I. 344–345.

A hiteles oklevélbe interpolált erdélyi utalás és a szlavóniai adónemek emlegetése elárulja a hamisítást. A vizaknai jogvitában való felhasználásra 1553–1554 körül Haller Péter érdekében, Bécsben a királyi kancellária vonzáskörében készült hamisítvány. Kritikájára l. Barabás Samunak, az oklevél közlőjének fejtegetését: TelOkl II. 62–66.

6. – 1419. augusztus 24. (Bude, in Bartholomei ap.) – Zsigmond király szabályozza az általa Vizaknára kihirdetett békességet megszegők, gyilkosságot és sebesülést okozó, viszálykodást szító és ezt követően a kiváltságolt gerébházba menekülő személyek feletti bíráskodást.

Privilegium Sigismundi regis de et super domo seu curia nobilitari Grebiana dicta in oppido Vizakna adiacenti et situata.

Nos Sigismundus dei gratia Romanorum rex semper augustus ac Hungarie, Dalmacie, Croacie et cetera rex memorie commendamus per presentes, quod fideles nostri dilecti et circumspecti Caspar [filius Francisci], Martinus Kothel [!] et Valentinus Pellifex iurati cives nostri oppidi de Vizakna vocati, in suis ac universorum civium et hospitum eiusdem nostri oppidi nominibus et personis nobis plurimum conquerendo curaverunt significare, quomodo plerique forent homines, qui timore postposito, personarum suarum pericula non formidans, clandestine et occulte ac malo animi proposito honestas personas fraudulenter occiderent, homicidia et vulnerationes committerent et mox huiusmodi homicidiis et vulnerationibus commissis et perpetratis iidem malefactores ad domum nobilitari privilegio gaudentem, vulgo Grebianam dictam, in medio dicti oppidi nostri fundatam spe libertatis fugiendo, subjungentesque predicti fideles nostri extunc quidam ex civibus ipsorum aut alterius status homines in ipsorum medio rixam vel controversiam importune moverent aut movere intenderent et niterentur, et hec ad ipsorum iudicis et iuratorum civium notitiam devenirent, extunc licet ipsi iudex et iurati cives, consuetudine oppidi nostri requirente, e[x i]isdem concivibus ipsorum et quibusvis alterius status hominibus rixam, litem vel controversiam movere volentibus nostram regiam [!] ad iudicis et iuratorum civium prefati oppidi nostri pacem sub amissione capitis et singulorum bonorum et rerum suarum poenis promulgando pronuntiarent, tamen huiusmodi concives ipsorum aut alii huiusmodi rebellione moti pacem nostram regiam per predictos iudicem et iuratos cives nostri oppidi prenotati causam concordie et compositionis eisdem pronuntiatam et promulgatam minime videndo aut advertendo ipsam nostram pacem ipsis verbo nostro regio indictam violando inter se plurima mala per vulnerationem et interemptionem hominum committerent et perpetrarent. Quibus sic, ut prefertur, commissis et prepetratis ad predictam domum nobilitarem dicti oppidi nostri spe

refugii et libertatis similiter subintrarent in totius oppidi nostri preiudicium et animarum ipsorum perniciem valde grandem. Suplicatum exinde extitit nostre claritati, ut circa premissa ipsis de remedio dignaremur providere oportuno. Unde cum nos, qui ex regii regiminis debito commodis et utilitatibus, precipuumque concordie (que nutrix amoris esse perhibetur) fidelium nostrorum, signanter sacre corone regie immediate subiectorum vigilantius intendere solemus, matura deliberatione superinde prius prehabita, fidelium baronum nostrorum et regni nostri procerum ad id accedentium consilio prematuro et ex certa scientia nostre maiestatis duximus decernendum, imo decernimus et statuimus presentium per vigorem, ut prefati homines huiusmodi homicidia seu vulnerationes modo premisso committentes aut perpetrantes aut pacem nostram regiam ipsis nostro et dicta nostro nomine per predictos iudicem et iuratos cives pronuntiatam infringere omni penitus presidii seu libertatis privilegio in dicto domo nobilitari gaudere et potiri valeant atque possint. Ita tamen, ut iudex regius eiusdem oppidi et domus possessor, una cum fidelibus nostris iudice et iuratis civibus, uti equitas et ius postulat, per sceleratos et malefactores prenotatos ius et iustitiam administrare secundum iura regni nostri Hungarie debeat et teneatur vigore et authoritate nostra regia et harum litterarum presentium attributa et certitudine mediante. Datum Bude, in festo beati Bartholomei apostoli, anno Domini Millesimo trecentesimo decimo nono.

Erantque in pergameno confecte et emanate et ab infra, loco videlicet solito sigillo regis pretitulati authentico super cera rubra impressive communite et roborate. Adiecta a superiori et sinistra earundem margine signatura tali:

Másolat az erdélyi káptalan hiteleshelyi protocollumai (XVII. század végi bejegyzéseket tartalmazó) XXV. kötetének 26–27. lapján. A meglehetősen zavaros fogalmazású, nyelvileg hibás szöveg Vizakna város érdekében, Kolozsvárnak adott királyi oklevelek felhasználásával, a Hallerekkel való jogvitában készült hamisítvány. Úgy készült, hogy csupán Kolozsvár nevét helyettesítették Vizakna nevével, de a mintául használt eredetiekben található személyneveket meg sem változtatták. A hamisítást kétségtelenné tevő, olykor szó szerint átvett szövegrészek az Ub IV. 104–105, 109–112. lapjain olvashatók. A hamisítók műveletlenségét és felületességét mi sem mutatja jobban, minthogy még a keltezés évét is tévesen (1319) adták meg. Vö. ZsOkl VII. 879, 891, 899. sz.

7. – 1455. január 20. (Wratislavie, in Fabiani et Sebastiani) – V. László király Vizaknai Istvánnak és Lászlónak, valamint utódaiknak, szolgálataik jutalmaként, az erdélyi Fehér vármegyében fekvő birtokukra pallosjogot adományoz.

Commissio propria domini regis.

Nos Ladislaus dei gratia rex Hungarie, Bohemie, Dalmacie, Croatie et cetera, ac Austrie et Stirie dux, necnon marchio Moravie et cetera memorie commendamus tenore presentium significantes quibus expedit universis, quod nos sicut desiderio desiderantes tranquillum statum regni ac regnicolarum nostrarum ut iustis et innocentibus pax et securitas in regno nostro Hungarie prebeatur, malorum autem et nocivorum hominum iniquitas ne amplum accrescat, virga equitatis deleatur. Sic non minus debitum respectum habentes ad fidelia servitia nostrorum fidelium Stephani et Ladislai *de Salisfodio* per eos uti edocti sumus sacre regni nostri Hungarie corone atque nostre maiestati exhibite prefatis Stephano et Ladislao ac eorum heredibus et posteritatibus universis id duximus anuendum et plenariam potestatem concedendum, ut ipsi in eadem possessione eorum *Salyffodiensi* in comitatu Albensi partium nostrarum Transsilvanarum habita patibula, rotas, palos et aliorum tormentorum genera erigere, furesque, latrones, predones et alios quoslibet malefactores in territoriis dicte possessionis et intra veras metas eiusdem legitime deprehensos iure mediante suspendere, rotare, mutilare et aliis condignis penis demeritis et crirminibus eorum exigentibus punire et alia, que iuxta regni nostri consuetudinem de iure fieri consueverunt facienda, facere et exercere valeant atque possint presentium nostrarum vigore et testimonio literarum mediante. Datum Wratislauie, in

festo beatorum Fabiani et Sebastiani martirum, anno Domini Millesimo quadringentesimo quinquagesimo quinto, regnonorum autem nostrorum anno Hungarie et cetera quinto decimo, Bohemie vero secundo. (*A befüggesztett pecsét töredékei alatt:* Commissio propria domini regis).

Eredeti hártyán, a szöveg alatt befüggesztett pecsét töredékeivel, DL 30 831. – Ái I. Ferdinánd király 1560. április 20-i oklevelében, DL 36 629.

Ez az oklevél ad alapot annak feltételezésére, hogy a vizaknai hamisítványok részben Erdélyben a káptalani hiteleshely levéltárával valamilyen kapcsolatban készültek. Ugyanis itteni bennfentes személynek is csak onnan lehetett előkerítenie Fehér vármegyei vonatkozású pallosjogot adományozó olyan oklevelet, melyből csupán a helységnevet kellett eltávolítani, majd ezt Salisfodium (Vizakna) nevével lehetett helyettesíteni. A hamisító azonban azt már nem tudta, hogy a kihalt Vizaknai családnak László nevű tagja volt ugyan a XIV. században, de István nevű – jelenlegi ismereteink szerint – sem előbb, sem később nem akadt közöttük (Turul 15/1897. 22, 28. – Magyar Családtörténeti Szemle 8/1942. 253.). Az pedig előzetes megállapodást sejtet, hogy bár az 1560. évi átíró oklevél nyomatékosan hangsúlyozza a szó szerinti, pontos átírást (*de verbo ad verbum, sine diminutione, augmento, variationeque aliquali*), az eredetiben szereplő személy- és helységnév az átiratban *de Salisfodio*-ból *Vizaknavá*, *Wizaknensis*-é változott át anélkül, hogy ezt valamiképpen észrevételezték volna. Jóllehet a különleges királybírói igazságszolgáltatási jogkört pallosjogi privilégiumból nem lehetne levezetni és Izabella királyné 1557. február 26-i, ezzel a szöveggel közösen átírt adománylevele csupán Vizaknai Ferenc nemesi házáról szól, melynek csak a tartozékai között mellékesen említi a királybíróságot (*unacum officio iudicatus regii eiusdem domus seu curie nobilitaris*), a keretszövegben történt csúsztatással egyenlő súlyú tényezőként keveredik össze a két jogosítvány. Hiteles és hamis oklevelek együttes átírása a vizaknai hamisítók által előszeretettel alkalmazott módszernek tűnik. Mindezek külön és együttesen is alapot adnak annak feltételezésére, hogy ebben az esetben meghatározott célt tudatosan szolgáló kancelláriai hamisítvánnyal van dolgunk és ezért nem lettek a feltűnő szabálytalanságok az átírás akadályai. Az oklevél hamisított voltát már Baczkamadarasi Kis Bálint (Turul 15/1897. 23.) majd utána Georg Müller (Festschrift F. Teutsch 127.) és Gustav Gündisch is megállapította (Ub V. 596.).

8. – 1457. február 7. (Bude, f. II. p. Dorothee virg) – V. László király Wizakna-i Hennyg és felesége: Todhi Dorottya kérésére átírja és megerősíti Zsigmond király 1409. január 6-án kelt két oklevelét (Függelék, 4–5. sz.), amelyekkel néhai Todhi Miklósnak az erdélyi (*in ditione nostra Transilvanica*) Vizaknan levő kúriáját és a hozzátartozó Aadamas vagy Aamas birtokot felmenti a nyestadó fizetése alól (*a solutione collectarum mardurinarum et submardurinarum*).

Eredeti, hártyán, sérült cipópecséttel a Teleki cs mvhelyi lt, DL 74 138 – Közlés: TelOkl II. 60–62.

A külsőleg minden tekintetben hiteles oklevélből utólag kikapart nevek helyére írták be az Erdélyre és Vizaknára utaló neveket, de a nyestadóra való utalás, amit kizárólag Szlavóniában szedtek, elárulja a későbbi hamisítást. Az oklevelet közlő Barabás Samu részletes fejtegetései (TelOkl II. 62–66.) feleslegessé tesznek minden további érvelést az eredetileg hiteles szlavóniai oklevélnek Haller Péter érdekében 1553–1554 körül a bécsi királyi kancellária vonzáskörében történt meghamisítása mellett. Barabás Samu nyomán Gustav Gündisch szintén hamisított oklevélnek tekinti (Ub V. 596.).

9. – 1465. április 18. (Bude, f. V. p. Resur. dom.) – Mátyás király megerősítve átírja a Vizaknai Miklós erdélyi vajda, valamint a vizaknai bíró és esküdt polgárok között az ottani házához járó királybíróság miatt az utóbbi időben támadt perükben létrejött megegyezésük pontjait.

Mathias dei gratia rex Hungariae, Dalmatiae, Croatiae et cetera memoriae commendamus tenore praesentium significantes quibus expedit universis, quod egregius Nicolaus filius egregii et magnifici quondam Nicolai Vizaknai tunc vayvode partium nostrarum Transilvanarum pro se ab una ac prudentes et strenui Ioannes Cheh villicus Petrus Kolchyar, Ludovicus Alagozj, Ambrosius et Valentinus Kapusi jurati seniores oppidi nostri Vizakna similiter pro sese ac universis juratis senioribus et inhabitatoribus dicti oppidi nostri partibus ab altera coram nobis personaliter constituti matura prius intra sese deliberatione praehabita in suis et quorum supra nominibus et personis oraculo vivae vocis eorum propriae sponte et libere confessi sunt pariterque retulerunt in hunc modum: Quod licet temporibus superioribus inter eosdem ratione et praetextu judicatus regii ac eiusdem proventus, quibus tum ex collatione divi olim Andreae II. dicti Hiorosolymitanii regis Hungariae beatae memoriae possessa, tum vero de antiqua consuetudine fuisset domus Nicolai Vizaknaj usa certae lites et controversiarum materiae ortae et suscitatae fuissent, nihilominus tamen ipsi cum ex inductione nonnullorum praestantium virorum pro pace ipsorum laborantium, tum vero litibus quarum exitus dubius et incertus est finem imponere volentes ad talem pacis et concordiae devenissent unionem perpetuo duraturam prout sese devenisse coram nobis retulerunt tali modo, quod universi et singuli dicti jurati seniores in suis et inhabitatorum memorati oppidi nostri nominibus et personis ad legitimam instantiam praefati Nicolai praetactum judicatum regium unacum suis usitatis proventibus ac judiciorum consvetis processibus ad eandem domum ab antiquo possessis et de vetusta consuetudine usurpatis eidem Nicolao Vizaknai remisissent, resignassent atque relaxassent istis qui sequuntur articulis antiquitus observatis: Primo. Ut si quis in eodem oppido nostro captus et deprehensus fuit, is in detentione vel captivitate non alibi nisi in domo judicis regii Vizaknensis ductus est, ut et proventus horum in rationem judicis regii cessit totaliter, ita etiam in posterum secundum consuetudinem pristinam cedat eidem judici regio, ut et captivi etiam ad domum judicis regii deferantur. Secundo. Causae litigantium universae in eodem oppido nostro saepefato qualitercunque ortae, motae et suscitatae ibidem in praetacta domo, coram judice regio vel homine eius ad id substituto agitari, ventillari et discuti finemque sortiri debeant, ac extra domum eandem alibi, in foro quovis scilicet contradictorio nec ipse judex regius neque caeteri memorati seniores et inhabitatores actoribus, causidicis vel adversariis suis respondere debeant sintque adstricti. Tertio. Taxa oenopolii universa, more antiquitus solito, in rationem judicis regii fuit deputata, ita etiam deinceps percipiat ipse. Quarto. Nedum aliis sed neque praedecessoribus etiam nostris legitimis, scilicet regibus Hungarie idem judex regius aliquid hactenus pependit sic etiam a modo in posterum successivis semper temporibus nec tributum, nec decimas pendat, neque ulla in parte tributarius sit, sed per omnia tam in bonis, quam in persona liber habeatur. Quinto. Universarum mulctarum sive birsagiorum in saepe memorato oppido nostro quoquo modo provenientium mediam et coaequalem partem, secundum usum antiquum deinceps etiam idem judex regius percipiat. Sexto. Ligna ex silvis dicti oppidi nostri tam pro igne, quam pro aedificiis in emolumento domus judicis regii portare semper liceat. Septimo. Boves et pecudes, caeteraque jumenta ac greges in pascuis oppidi nostri idem judex regius intertenere sine ulla injuria possit. Octavo. Subditi sive coloni eiusdem judicis regii ubi hactenus in eodem oppido nostro manserunt, ii in posterum quoque ibidem manere et cohabitare possint. Nono. Eidem judici regio singulis in annis ratione oeconomiae qudraginta et octo terrarum arabilium jugera oppidum nostrum dare promisit. Decimo. Quae autem terrae arabiles, foenilia et stagna ac aliae pertinentiae fuerunt a judice regio ab antiquo ad domum eandem tentae et possessae, omnio eaedem omni controversia vel contradictionis velamine remota maneant deinceps etiam in reali ac quieto domino et pacifica eiusdem possessione. Undecimo. Idem judex regius secundum privilegia sua officio suo fungi et uti realis judex regius curam oppidi gerere possit. Prout modo quo immediate praemissum est remiserunt atque relaxarunt nostra in praesentia. In cuius rei fidem et testimonium firmitatemque perpetuam praesentes litteras nostras sub sigillo nostro iudiciali et autentico quo ut rex Hungariae utimur impressive communitas annotato Nicolao Vizaknai

jurium suorum ulteriorem ad cautelam dandas duximus et concedendas. Datum Budae, feria quinta proxima post festum resurrectionis Domini, anno Domini Millesimo quadringentesimo sexagesimo quinto, regnorum nostrorum anno Hungariae octavo, Bohemiae quarto, coronationis vero secundo. In superiori autem margine scriptum erat: Commissio propria domini regis.

Ái I. Ferdinánd király 1558. június 4-i díszoklevelében, DL 36 632. Ennek XVII. századi másolata az erdélyi káptalan hiteleshelyi protocollumai XXVI. kötetének 98–101. lapján.

Bizonyos hiteleshelyi értesülések alapján megszerkesztett hamisítvány. Pl. a hamisító jól tudta, hogy Cseh János vizaknai bíró az adott időben élt és bizalmas familiárisa volt Vizaknai Miklós alvajdának (Ub V. 307–308, VI. 176, 220.). Az ehhez hasonlóknál azonban jóval több a hamisítók tájékozatlanságáról árulkodó jel. Mindenekelőtt kevéssé valószínű, hogy a királyi kancellária ilyen helyi érdekű ügyek szabályozásával vesztegette volna az idejét. E megállapodást egyszerűbben, hiteleshelyi oklevéllel lehetett volna garantálni; szükségtelen volt királyi megerősítést kérni hozzá. De az is hihetetlen, hogy a királyi kancelláriában nem ismerték volna a hivatalban lévő erdélyi vajdák nevét, akik akkor Újlaki Miklós és Pongrác János voltak. Vagy ne tudták volna, hogy Vizaknai Miklós sohasem volt vajda, hanem csak alvajda. Még ennél is biztosabb jele a hamisítók tájékozatlanságának, hogy a szöveg Vizaknai Miklóst néhainak nevezi, holott ő 1465. augusztus 7-én még csak végrendelkezik és haláláról csupán 1466. augusztus 14-ről maradt biztos adat. Abban is tévedtek a hamisítók, hogy az alvajda Vizaknai Miklósnak nem másik Miklós, hanem János volt az apja. Megjegyzendő az is, hogy az alvajda említett végrendeletében is szó esik a vizaknai királybíróságról, de nem a városiakkal kötött fenti egyezség, hanem György nevű testvérének Miklós nevű fiával a jövedelem megosztása felől létrejött megállapodás kapcsán (Ub VI. 220, 252.). A vizaknai kúria és királybíróság különleges jogosítványairól egyébként egyetlen korábbi hiteles oklevél sem tud. A felek között 1587. április 29-én létrejött megállapodás az itt átírt és hamisított állítólagos korábbi megegyezést követte némi módosítással (Erdélyi káptalan hiteleshelyi protocollumai XXIII. kötetének 257–263. és XXVII. kötetének fol. 46r–47r lapján).

Oláh Miklós kancellár sugalmazása sejthető abban is, hogy Haller Péter a bécsi transumptumot olyan fényűzően és művészi színvonalon állíttatta ki, hogy a tartalom hitelességét illetően még kérdés se vetődhessék fel. Maga a kancellár is így járt el saját rangemelő oklevelei ellentmondásainak leleplezésére (Kovács: *i. m.* 101–106.). Az arany és vörös szín használatával készült díszírás olyan ünnepélyes köntösbe öltöztette a viszonylag jelentéktelen tartalmat, hogy az valósággal sugározta a megingathatatlan bizonyosságot. Ezt a benyomást tovább erősítette az is, hogy a protonotarius Haller kérésére az erdélyi országgyűlésen, Gyulafehérváron 1558. november 10-én bemutatta a mindenkit elkáprázta díszes oklevelet és rájegyzésével igazolta, hogy az abban foglaltakkal kapcsolatban ellentmondás vagy kifogás nem hangzott el. A bonyolult hamisítási ügy tehát, legalábbis ideiglenesen, sikerrel végződött.

10. – 1467. október 19. (Cibinii, f. II. p. Luce ev.) – Mátyás király, Wizakna mezőváros polgárainak és hospeseinek kérésére, kivonatosan és cikkelyekként (*breviter et articulatim*) tartalmilag átírja III. András király 1291. július 10. körül kelt oklevelét (Függelék, 3. sz.) városuknak István ifjabb király által 1262–63 körül adott kiváltságlevelének megerősítéséről (Függelék 2. sz.) és szintén Mátyás királynak Hunyadi Jánostól elnyert mentességeit megerősítő (1464. április 14-én kelt) oklevelét (Ub VI. 175–176.).

Hártyára írt eredetijét – kiadójának tudomása szerint – 1890 körül még Vizakna levéltárában őrizték, ahonnan azonban napjainkra eltűnt. Ennek az értesülésnek azonban ellentmond az a hivatalos adat, miszerint a város levéltárában a XIX. század végén csak 5 vagy 7 középkori oklevél volt és ezek közül a legrégebbi 1346-ban kelt (Századok 1885. Kongresszusi jkv 37. – VerArch 23/1891. 731.). – 1785-ből való kézirata Kemény Sámuelnek

az Erdélyi Múzeum-Egyesület levéltárában lévő Chartophilatium Transsilvanicum című forrásgyűjteménye XXIV. kötetében (nr. 168), XIX. századi másolata pedig Georg Daniel és Friedrich Teutschnak a Brukenthal Múzeumban letétbe helyezett gyűjteményében található. – Közlés: Ub VI. 175–176, 300–301.

Hamisított volta melletti döntő érv, hogy a Vizakna kiváltságainak alapját alkotó fenti okleveleket tartalmi kivonatban és nem teljes átiratban adja, illetve, hogy nem szerepel Báthory Gábor fejedelemnek a város összes kiváltságlevelét megerősítő, 1613. június 8-i terjedelmes átiratában (Erdélyi káptalan hiteleshelyi protocollumainak XXV. kötete, p. 184–190.), noha a jóval jelentéktelenebb jogbiztosító erejű 1464. április 14-i hiteles oklevél sem maradt ki a megerősített iratok közül. Megjegyzendő, hogy a vizaknai hamisítók preparált szövegeiket előszeretettel íratták át hiteles oklevelek társaságában. Ezt a gyakorlatot követi ez az oklevél is, mely 1558 és 1587 között a város rendelkezésére készülhetett a Hallerekkel való jogvita kapcsán. Minthogy Mátyás király 1467 őszén valóban Szebenben tartózkodott az erdélyi lázadás leverése miatt, a Szászföldön könnyen lehetett hiteles oklevelet találni száz évvel később is a hamisítvány helyes keltezéséhez. Nagyon valószínű, hogy a hamisított szövegnek nem is készült a XV. századi írást utánzó változata, hanem csak egyszerű másolatban igyekeztek felhasználni a jogvitában. Gustav Gündisch nem vette fel oklevéltára VI. kötetében a hamisított vagy gyanús hitelességű oklevelek jegyzékébe. Véleményünk szerint azonban az átíró oklevél is hamisítványnak vagy legalábbis gyanúsnak tekintendő mindaddig, amíg végérvényesen tisztázódik, hogy a szövegnek egyáltalában volt-e vagy sem hártyára írt eredetije Vizakna levéltárában.

Rövidek:

AOkm	=	Nagy Imre–Tasnádi Nagy Gyula: Anjou-kori okmánytár. I–VII. Budapest, 1878–1920.
CDHung	=	Fejér Georgius: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Budae, 1829–1844.
CDTr	=	Jakó Sigismundus: Codex diplomaticus Transsylvaniae. I. Budapestini 1997.
EOE	=	Szilágyi Sándor: Erdélyi országgyűlési emlékek. I–XXI. Budapest, 1875–1899.
RegArp	=	Szentpétery Emericus–Borsa Ivan: Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. I–II. Budapestini, 1923–1987.
TelOkl	=	Barabás Samu: Széki Teleki család oklevéltára. I–II. Budapest, 1895.
Ub	=	Zimmermann, Franz–Werner, Carl–Gündisch, Gustav: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I–VII. Hermannstadt–Bukarest, 1892–1991.
VerArch	=	Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. I–L. 1845–1944.
ZsOkl	=	Mályusz Elemér–Borsa Iván–C. Tóth Norbert: Zsigmondkori oklevéltár. I–VIII. Budapest, 1951–2003.

REZUMAT

DOCUMENTE FALSIFICATE PRIVIND ISTORIA MEDIEVALĂ A ORAŞULUI OCNA SIBIULUI

Editorii care pregătesc în cadrul Asociaţiei Muzeului Ardelean volumele diplomatarului intitulat „Codex diplomaticus Transsylvaniae" au o grijă deosebită ca publicaţia lor să cuprindă – în măsura posibilităţilor de azi – toate izvoarele diplomatice privitoare la Transilvania medievală, controlate critic şi cronologic.

Deşi în voievodatul Transilvaniei falsificarea diplomelor a fost pedepsită cu moartea, pe parcurs au apărut diferite forme şi metode ale falsificării. Dintre acestea cele mai multe greutăţi pentru critica diplomatică prezintă falsificările efectuate în cadrul cancelariilor. Adică dacă notarul din cancelarie a fost corupt sau din oarecare interes şi scop persoana sau instituţia care a emis documentul în mod conştient a introdus un fapt neadevărat în diploma de altfel întocmită conform regulilor. În această grupă pot fi încadrate majoritatea acelor 10 documente falsificate ale oraşului Ocna Sibiului, care au fost datate între 1222-1467 şi care au fost examinate în mod critic în acest studiu.

Când între 1552-1556 Transilvania a ajuns sub dominaţia Habsburgilor, Petru Haller, primarul Sibiului şi tezaurar regal în 1553 a obţinut de la regele Ferdinand I în forma de donaţie, în oraşul Ocna Sibiului conacul nobiliar al familiei Vizaknai stinse în 1552 şi împreună cu aceasta şi judecătoria regală din localitate. Populaţia oraşului Ocna Sibiului însă a ţinut şi ea la privilegiile sale judecătoreşti şi s-a opus pretenţiilor lui Haller. Între timp în 1556 regina Izabella, văduva regelui Ioan Zapolya şi fiul ei principele Ioan Sigismund au fost rechemaţi de stările ardelene. În această situaţie Haller pentru a câştiga disputa juridică a recurs la falsificarea documentelor. Având în vedere că în Transilvania conducătorul partidului prohabsburgic a fost Petru Haller, regele Ferdinand I din interese politice şi cu intervenţia lui N. Olahus, cancelar şi arhiepiscop din Strigoniu, originar tot din Sibiu, a susţinut pe omul său prin transcrierea în formă legală a acelor documente falsificate. În cursul disputei juridice şi cei din Ocna Sibiului au falsificat documente pentru a dovedi vechimea privilegiilor lor juridice. Din şirul documentelor examinate cele inedite sunt prezentate în anexă integral şi în latină, iar cele edite în formă de regest împreună cu datele şi argumentele care dovedesc faptul falsificării.

RÉSUMÉ

DOCUMENTS FALSIFIÉS CONCERNANT L'HISTOIRE MÉDIÉVALE DE LA VILLE OCNA SIBIULUI

Bien que dans le voïvodat de la Transylvanie la falsification des diplômes fût condamnée à la peine de mort, des formes et des méthodes diverses de falsification ont tout de même existé le long du temps. Pour la critique diplomatique, les falsifications effectuées dans les chancelleries créent les problèmes les plus graves. On y analyse dix documents falsifiés de la ville Ocna Sibiului, datés entre 1222-1467. Parmi les documents examinés, les inédits en sont présentés dans l'annexe, intégralement et aussi en version latine, tandis que ceux présentés en résumé sont accompagnés des dates et des arguments prouvant la falsification.

Sándor Antal PÁL (Tg. Mureş)

SIGILIILE PROVINCIILOR, SCAUNELOR ŞI DISTRICTELOR SĂSEŞTI (1224–1848)

Întrebuinţarea sigiliilor la saşii din Transilvania datează de timpuriu, încă din timpul aşezării lor pe aceste meleaguri. Veniţi din Europa apuseană, saşii au adus cu ei relaţii juridice din patria lor de origine, unde se practica deja în mod obişnuit întrebuinţarea sigiliilor pentru autentificarea documentelor întocmite. Utilizarea sigiliilor de către scaunele şi districtele săseşti a fost precedată de cea a provinciilor săseşti, formate înaintea acestora. Se cunosc patru astfel de provincii: a Sibiului, a Braşovului, a Bistriţei şi a celor două scaune[1].

Cel mai vechi sigiliu este cel *al provinciei Sibiu* şi datează din prima jumătate a secolului al 13-lea. Deşi sigiliul s-a păstrat pe un document din 1302, tiparul lui a fost confecţionat încă în anul 1224, când regele Andrei al II-lea le-a îngăduit „*...să aibă o singură pecete, care să fie cunoscută de noi şi de magnaţii noştri în chip lămurit*"[2]. În câmpul acestui sigiliu se pot vedea patru bărbaţi ridicând deasupra capetelor lor o coroană în formă piramidală, asemănătoare unui acoperiş de turn sau bastion, având în colţuri nişte turnuleţe cu globuri. Legenda sigiliului este: *Sigillum Cibiniensis provincie ad retinendam Coronam* (Vezi Planşa I, nr. 1). Din anul 1372 provincia Sibiului folosea un tipar nou care nu a păstrat din cel vechi decât legenda. În câmpul acestuia apare noua stemă a provinciei Sibiului – cea cu trei frunze stilizate fixate pe un triunghi, având deasupra o coroană deschisă cu fleuroane de crin (Vezi Planşa I, nr. 3–4). Pe la mijlocul secolului 15, provincia avea un nou sigiliu, cu legenda: *S[igillum] minus septem sedium Saxonicalium,* iar în câmp stema din anul 1372. Sigiliile celorlalte provincii săseşti apar pe la mijlocul secolului al 14-lea: al Braşovului în 1353, al Bistriţei în 1367, al Celor două scaune (Mediaş şi Şeica) în 1356, nelipsind din câmpul acestora crinul angevin.

La început, provincia Braşov purta şi denumirea de comitat. Astfel, primul sigiliu braşovean cunoscut, cel din anul 1353, are legenda: *S[igillum] comitatus de Braschow*[3]. Între anii 1353-1368 a fost introdus noul tipar sigilar care avea inscripţia: *Sigillum civium et provincialium de Brascho* (Vezi Planşa II, nr. 2). Un al treilea sigiliu al provinciei Braşov datează din anul 1368, care are legenda similară cu cel anterior şi simbolurile de pe câmpul sigilar sunt dominate de crinul angevin (Planşa II nr. 3).

Până la mijlocul secolului al 15-lea întrebuinţarea sigiliilor de provincie a fost tot mai mult limitată de cele ale oraşelor devenite centre ale ţinuturilor respective şi înlocuite treptat de acestea. Numai în cazul provinciei Sibiu se constată o continuitate. Simbolurile provinciei în cauză, reprezentate şi pe sigilii, vor constitui stema obştei saşilor, a „naţiunii săseşti"[4] (Vezi Planşa I, nr. 2). Aceste simboluri vor fi folosite şi după anul 1659, când prin hotărâre dietală pe sigiliul „naţiunii săseşti" vor fi gravate cele şapte turnuri. În celelalte cazuri, simbolurile provinciilor au fost înlocuite de cele ale oraşelor devenite reşedinţe de ţinut. Braşovul a preluat din însemnele provinciei, într-o formă stilizată, crinul angevin. (Fleuroanele de pe coroană sunt crini stilizaţi.) Mediaşul a preluat stema provinciei Celor două scaune, înlocuind doar crinul cu semiluna, făcând schimbări esenţiale mai târziu prin introducerea viţei de vie între însemnele sale. Sigiliul cel mai vechi al oraşului Bistriţa păstrează stema angevină, dar capul de struţ va

[1] Menţionăm că problematica stemelor şi sigiliilor provinciilor săseşti, cât şi a scaunelor şi districtelor săseşti din evul mediu a fost cercetată şi în bună parte elucidată deja. Cercetările lui Fr. Zimmermann, C. Werner, A. Gräser, A. Arz v. Straussenburg şi ale altora au fost sintetizate de S. Jakó în lucrarea întitulată: *Sigilografia cu referire la Transilvania (până la sfârşitul sec. al XV-lea)*, publicată în *Documente privind istoria Romîniei. Introducere*, vol. II, Editura Academiei R. P. Romîne, Bucureşti, 1956, p. 605-613. De aceea, în cele ce urmează ne vom referi doar tangenţial la sigiliile din epoca menţionată şi mai mult la cele din perioada următoare.

[2] *Documente privind istoria României, Seria C. Transilvania, Secolele XI–XIII,* vol. I, p. 209; J. Jakó, *op. cit*., p. 609.

[3] *Ibidem*, p. 607.

[4] *Ibidem*, p. 606–607.

rămâne mai târziu unicul însemn heraldic de bază al acestui oraş. Sigiliile autentice la scaunele săseşti apar la începutul secolului al 14-lea şi se generalizează treptat. Cel mai vechi sigiliu scăunal este cel al scaunului Cincu, fiind amintit într-un act din anul 1329[5]. Următorul în ordine cronologică este cel al scaunului Rupea (Cohalm), din anul 1444[6]. Urmează apoi scaunele Miercurea în secolul al 17-lea şi Nocrich la începutul secolului al 18-lea[7].

Sigiliul oraşului şi scaunului Sibiu. Până la mijlocul secolului al 14-lea oraşul Sibiu folosea tiparul provinciei Sibiu, atât pentru actele oraşului, cât şi pentru cele ale scaunului[8]. Datorită prestigiului mare al oraşului, scaunul Sibiu n-a putut dobândi un sigiliu distinct pentru autentificarea actelor proprii. Cel mai vechi sigiliu cunoscut al oraşului Sibiu este din anul 1367. Acesta reprezintă două săbii încrucişate cu vârfurile îndreptate în jos, cu o coroană deschisă deasupra lor, având în jur şase stele. Stema aceasta a fost combinată, la începutul secolului al 15-lea, cu stema provinciei Sibiu – cu cele trei frunze şi triunghiul[9]. Încă din secolul al 15-lea Sibiul avea două sigilii, unul mare şi unul mai mic. Cel mic era – probabil – cel purtând legenda: *S[igillum] Judicii de Cibinio*[10]. Din perioada mai târzie se cunosc mai multe sigilii ale Sibiului, folosite atât pentru oraş, cât şi pentru scaun, cum sunt cele din anii 1583, 1594, 1621 şi 1658 (Primul şi ultimul dintre acestea sunt reproduse în Planşa III, nr. 5–6 şi Planşa IV, nr. 1). Un sigiliu sibian din anul 1788 are legenda: *Sigillum Magistratus Cibiniensis 1788*[11]. Acest sigiliu, după cum se poate constata şi după inscripţie, este doar al oraşului, şi a fost confecţionat pentru magistratul orăşenesc. În urma reformei administrative introduse de Iosif al II-lea, în anul 1784, scaunul s-a desfiinţat, iar noul comitat al Sibiului, în care a fost înglobat atât scaunul Sibiu, cât şi o parte din comitatul Alba de Sus, în anul 1787 a confecţionat un sigiliu propriu, cu stema principatului (Vezi Planşa VIII, nr. 6). Dar reforma administrativă s-a dovedit a fi de scurtă durată şi, odată cu desfiinţarea comitatului, în anul 1790, s-a revenit la vechea uzanţă şi în privinţa folosirii stemei şi sigiliului sibian.

Sigiliul oraşului şi scaunului Sighişoara. Cea mai veche amprentă a sigiliului oraşului Sighişoara este cunoscută din anul 1509, dar a apărut – probabil – mai înainte[12]. Emblema acestuia înfăţişează un bastion cu trei turnuri şi cu o poartă deschisă, păzită de un leu rampant spre dreapta, ţinând în labele anterioare o sabie ridicată în sus. Despre acest sigiliu se ştie că avea un diametru de aproximativ 24 mm[13]. Pentru perioada mai târzie se cunosc câteva variante ale sigiliului, având toate în câmp emblema menţionată mai sus. Acest sigiliu a fost folosit şi la sfârşitul secolului al 17-lea, fiind identificat pe un act din anul 1687 cu legenda: *Sigillum castri Segesch,* scrisă cu litere gotice cursive mici[14]. Sigiliile mai târzii ale acestui oraş şi scaun au emblemă identică cu cele anterioare, doar legenda şi modul de executare diferă, purtând fiecare stilul epocii. Din secolul al [18]-lea există un sigiliu cu legenda: *Sigil[lum] iudic[ium] Schesburgensis,* destinat – probabil – autentificării actelor judiciare. În prima jumătate a secolului 19, la Sighişoara apare un nou sigiliu a cărui legendă indică faptul că este al *oraşului şi al scaunului Sighişoara* (Vezi Planşa V, nr. 6). Deşi amprenta reprodusă de noi apare pe un document din anul 1840, presupunem că tiparul lui a fost confecţionat cu două-trei decenii mai devreme.

---

[5] *Ibidem*, p. 610. Se cunoaşte şi o menţiune mai veche, din anul 1303, cu privire la sigiliul scaunului Sebeş, dar aceasta este nesigură.
[6] Albert Arz v. Straussenburg, *Die historischen Wappen der ehemaligen siebenbürgisch–sächsischen Gebietskörperschaften*, Hermannstadt, 1936, p. 37.
[7] *Ibidem*, p. 35, 37, 39, 54.
[8] S. Jakó, *op. cit*., p. 611.
[9] Franz Zimmermann, *Das älteste Siegel der Stadt Hermannstadt*, în *Korrespondenzblatt*, I, 1878, p. 2-5; Albert Arz v. Straussenburg, *op. cit*., p. 25.
[10] *Ibidem*.
[11] *Ibidem*, p. 48.
[12] *Ibidem*, p. 48.
[13] S. Jakó, *op. cit*., p. 613.
[14] Albert Arz v. Straussenburg, *op. cit.*, p. 49.

Sigiliul oraşului şi districtului Braşov. La început – pe la mijlocul secolului al 14-lea – oraşul Braşov avea un sigiliu comun cu provincia Braşov, a cărui imagine avea la bază crinul adaptat din stema dinastiei angevine. La sfârşitul secolului 14 apare şi sigiliul separat pentru oraş. Pe acesta crinul este înlocuit cu o coroană deschisă, dar cu fleuroanele din crin (Vezi Planşa II, nr. 4). Al doilea sigiliu orăşenesc al Braşovului apare în prima parte a secolului al 15-lea, având ca simbol – de asemenea – coroana deschisă, dar fleuroanele nu mai sunt formate din crin, ci din alte motive florale. Apoi, în anul [1507] apare şi un alt sigiliu, mai mic, şi care va fi folosit atât pentru oraş, cât şi pentru districtul Braşov[15]. În câmpul sigiliilor de mai târziu – din secolele 18–19 – chiar dacă legenda acestora a suferit modificări, a fost în continuare menţinută coroana deschisă. Matricea sigilară nedatată, păstrată şi azi, are legenda: *Kronstädter Stat-Magistrat* şi a fost confecţionată – probabil – în timpul lui Iosif al II-lea, când districtul Braşovului a fost desfiinţat şi înglobat în comitatul Trei Scaune. Ca şi în cazul Sighişoarei, la începutul secolului al 19-lea şi la Braşov apare un sigiliu aparte pentru oraş şi district. Acesta a fost introdus – probabil – în anul 1822, având inscripţia: *Stadt u[nd] Dist[rikt] Magistrat Kronstadt als Gericht*[16]. Chiar dacă avem de a face cu un sigiliu folosit numai de instanţa judecătorească, apariţia lui ilustrează creşterea importanţei districtului în raport cu oraşul.

Sigiliul oraşului şi districtului Bistriţa. Sigiliul propriu al oraşului apare pe la mijlocul secolului al 14-lea. Cea mai veche amprentă a acestuia apare pe un act din 1367, împreună cu sigiliul provinciei Bistriţa[17]. După ce, pe la sfârşitul secolului al 14-lea sau la începutul celui următor, sigiliul provinciei dispare, instrumentul de autentificare a actelor emise în numele districtului devine cel al oraşului. Primul sigiliu al oraşului are în câmp un scut triunghiular cu stema ungară angevină. Deasupra, spre stânga, se înalţă un struţ cu o coroană pe cap şi cu o potcoavă în cioc (Vezi Planşa IV, nr. 2). Următorul sigiliu al Bistriţei, cel de la sfârşitul secolului al 15-lea, reprezintă un scut cu capul de struţ, ridicându-se din coroană şi având o potcoavă în cioc. Dar pe un sigiliu mic, identificat pe un act din 1523, nu se mai vede coroana, ci numai capul de struţ[18]. În anul 1545 oraşul pare să aibă două sigilii mai mici, amândouă cu capul de struţ, dar în execuţie diferită (Vezi Planşa IV, nr. 3–4). Este posibil ca tiparele celor două variante să fi fost executate în perioade diferite, păstrându-se la amândouă anul primei confecţionări. După stilul executării, primul (Planşa IV, nr. 3) pare a fi din secolul al 16-lea, iar celălalt din secolele 17–18. Cert este că în secolul al 18-lea era folosit cel din urmă şi nu cel dintâi (Vezi Planşa IV, nr. 5–6).

În anul 1815 apare la Bistriţa un sigiliu cu legenda: *Sigill[um] l[iberae] r[egiaeque] civitatis et districtus Bistriciensis 1815*[19]. Deci, după mai bine de patru secole, în care districtul Bistriţei – în privinţa sigiliului – era reprezentat de oraş, se intră în normalitate, noul sigiliu indicând sfera de activitate a instituţiei pe care o reprezenta.

Sigiliul oraşului şi scaunului Mediaş. Cel mai vechi sigiliu al oraşului Mediaş, întâlnit pe un document din anul 1492, este identic cu cel al Celor două scaune. Inscripţia acestuia, cu litere gotice, este *S[igillvm] opidi Midies 1448*[20]. Din secolul următor sunt cunoscute trei sigilii, potrivit anului – 1549 – gravat pe emblemele acestora. Dar se ridică întrebarea dacă toate sunt din acest an, sau în totalitate ori parţial sunt postdatate. Credem că cel puţin unul – cel reprodus la Planşa VI, nr. 3 – este postdatat, viţa de vie şi coroana închisă ca însemne fiind folosite

[15] S. Jakó, *op. cit*., p. 612; Gernot Nussbächer, *Die Stadtsiegel als äusseres Hoheitszeichen*, în *Karpaten Rundschau,* nr. 33, 16 August 1985.
[16] ANDJ Braşov, Colecţia de matrice sigilare, nr. 145. Anul aproximativ al confecţionării ne-a fost comunicat de dl. Gernot Nussbächer prin d-na Monica Cincu.
[17] S. Jakó, *op. cit*., p. 612.
[18] *Ibidem*.
[19] A. Arz v. Straussenburg, *op. cit*., 52.
[20] Andreas Gräser, *Umrisse zur Geschichte der Stadt Mediasch*, Hermannstadt, 1862; A. Arz v. Straussenburg, *op. cit*., p. 31; S. Jakó, *op. cit*., p. 613.

începând cel mult de la finele secolului al 17-lea[21]. Celelalte două sigilii, potrivit inscripţiei de pe ele, erau folosite unul de instanţa de judecată, altul de consiliul oraşului şi probabil şi al scaunului. Din prima jumătate a secolului al 18-lea, Mediaşul foloseşte un sigiliu esenţial modificat. Simbolurile sale sunt identice cu cele ale sigiliului presupus a fi de la sfârşitul secolului 17, devenind dominantă viţa de vie cu rod, ca simbol al bogăţiei locului. Tot pe acest sigiliu apare o nouă legendă, indicând faptul că este *al oraşului liber regesc şi al scaunului Mediaş* (Vezi Planşa VI, nr. 4).

Sigiliul oraşului şi scaunului Sebeş. Cea mai veche menţiune despre existenţa sigiliului propriu al Sebeşului este din anul 1303 şi se referă – probabil – la scaunul Sebeş. Următoarea menţiune, din anul 1345, se referă la sigiliul oraşului Sebeş[22]. Legenda sigiliului identificat pe un act din anul 1606 este: *Sigillvm civitatis Sabesiensis*, iar în câmp, pe un scut triunghiular, un leu rampant încoronat. Pentru perioada următoare cunoaştem două astfel de sigilii, unul având gravat în câmp anul „1664", altul „1709", simbolul ambelor fiind leul rampant cu coroană pe cap. (Planşa VIII, nr. 2–3).

Sigiliul târgului şi scaunului Orăştie este dintr-o perioadă relativ târzie. Amprentele cunoscute ale acestui sigiliu nu sunt mai vechi de secolul al 18-lea, deşi în anul 1703 se vorbeşte de un „sigiliu foarte vechi"[23]. Dacă analizăm desenul din anii 1842–43, executat după o amprentă a acestui sigiliu de târg şi scaun, ne dăm seama că poartă caracteristicile unui stil practicat în secolul al 18-lea (Vezi Planşa VIII nr. 5).

Sigiliul scaunului Cincu. Cel mai vechi sigiliu de scaun este cel al *scaunului Cincu* care, după stema din câmpul sigilar – un scut triunghiular despicat, care înfăţişează în partea dreaptă fâşii, în partea stângă crini stilizaţi, iar deasupra scutului o coroană şi un crin – indică epoca angevină (secolul al 14-lea). Documentar este amintit din anul 1329, dar probabil este mai vechi şi are legenda: *Sigillum de sede Schenk*[24]. Un alt sigiliu al acestui scaun, din secolul al 15-lea, avea inscripţia: *Sigillvm Sedis Schenk. 1448*[25]. Sigiliul de mai târziu, cel din anul 1828, are în câmp, în loc de crini, opt stele (Vezi Planşa VII, nr. 3–4).

Sigiliul scaunului Rupea apare pe un document din anul 1444, înfăţişând, pe ridicături (movile), trei turnuri, având fiecare deasupra câte o coroană deschisă[26]. Legenda sigiliului este: *Sigillum Sedis dictae Kooz*. Mai târziu, în secolul al 17-lea, pe exerga sigiliului acestui scaun este gravată inscripţia: *Sigil[lum] Sedis Rupensis*[27], apoi pe cel din prima jumătate a secolului al 19-lea: *Sigill[um] Sedis Saxonicalis Rupensis*, cu păstrarea în continuare a emblemei cu cele trei turnuri (Vezi Planşa VII nr. 5–4).

Sigiliul *scaunului Miercurea* este din secolul al 16-lea sau de mai târziu[28]. Cunoaştem un sigiliu al oraşului (şi scaunului) Miercurea nedatat – probabil din secolul al 16-lea – şi altul din secolul al [17]-lea. Emblema aşezată în câmpul sigilar – în primul caz – se compune din trei fire de lalele, înconjurate din două părţi de câte un corn de cerb cu cinci ramuri, având legenda: *Reismar[k]t ste[h]t in Gottes Hand* (Vezi Planşa VI, nr. 6.) Sigiliul din secolul al [17]-lea are simboluri şi legendă schimbată. Dintre simboluri au dispărut coarnele, iar mănunchiul de lalele

[21] Arz presupune că varianta sigiliului cu viţa de vie a fost folosită din timpul domniei lui Mihail Apafi, deci în a doua jumătate a secolului al 17-lea. Cf. A. Arz v. Straussenburg, *op.cit*., p. 31-32. În vederea stabilirii mai precise a introducerii şi întrebuinţării acestui sigiliu sunt necesare cercetări suplimentare. Este cert însă că prima variantă a sigiliului cu viţa de vie este mult mai târzie decât indică anul gravat în legendă, adică 1549. Prin urmare, avem de a face cu un sigiliu post-datat.

[22] S. Jakó, *op. cit*., p. 613.

[23] A. Arz v. Straussenburg, *op. cit*., p. 54.

[24] S. Jakó, *op. cit.*, p. 611. Menţionăm că traducerea denumirii de „Schenk" în „Şeica" este greşită. „Şeica" a fost un mic scaun, formând o vreme, împreună cu scaunul Mediaş, provincia Celor două scaune. Acest scaun însă în secolul 16 nu mai exista, a fost înglobat în scaunul Mediaş, şi nu avea sigiliu propriu.

[25] A. Arz v. Straussenburg, *op. cit.*, p. 53.

[26] *Ibidem*, p. 37.

[27] *Ibidem*.

[28] *Ibidem*; Monica Vlaicu, *Scaunul Miercurea*, în *Culegere de referate*, Direcţia Generală a Arhivelor Statului, vol. II, 1974, p. 117.

a rămas doar o componentă a stemei. De data aceasta, legenda indica faptul că este sigiliul scaunului: *Sigillum * Sedis * Zerdahelii* * (Vezi Planşa VII, nr. 1–2).

Sigiliul scaunului Nocrich. În cazul acestui scaun nu avem cunoştinţă de existenţa vreunui sigiliu mai vechi de secolul al 18-lea. Cel dintâi este din anul 1708, iar următorul din anul 1741. Ambele variante au acelaşi simbol: ursul rampant. Sunt asemănătoare şi legendele. Prima are textul: *Sigil[lum] Sed[is] Sax[onicalis] Egyház. 1709*[29]. Al doilea, pe care îl reproducem în anexă, poartă inscripţia: *Sigil[um] : Sed[is] : Sax[onicalis] : Vyegyhaz : 1741* (Vezi Planşa VIII, nr. 1–2).

În concluzie se poate constata că la instituţiile autonome teritorial-administrative săseşti s-a încetăţenit de timpuriu, mult înaintea comitatelor şi a scaunelor secuieşti, întrebuinţarea sigiliilor, şi anume a sigiliilor unice cu stemă.

După inscripţiile de pe ele, sigiliile scaunelor şi districtelor săseşti din secolele 15-18, din punct de vedere al raportului dintre oraşul reşedinţă şi ţinutul administrat, pot fi grupate în trei categorii: cele care poartă doar denumirea oraşului, cele care menţionează atât denumirea oraşului cât şi a scaunului, cele care poartă doar denumirea scaunului. În prima categorie intră cazurile în care oraşele de reşedinţă predomină din toate punctele de vedere scaunul sau districtul, exprimând şi în acest mod poziţia lor dominantă. Acestea sunt: Sibiu, Braşov, Bistriţa, Sighişoara şi Sebeş. În a doua categorie intră Mediaş şi Orăştie, iar în a treia Cincu, Cohalm (Rupea), Miercurea şi Nocrich. Credem că în acele cazuri s-a ajuns la exprimarea pe inscripţie sigilară a existenţei jurisdicţiunii comune a oraşului de reşedinţă şi scaunul administrat, în care în fruntea scaunului se afla un târg mai puţin dezvoltat economic. Iar acolo unde scaunul nu avea o reşedinţă stabilă, ori aceasta nu prea se distingea de celelalte sate, primordialitatea scaunului a fost exprimată şi prin sigiliu. De aceea, numai în unele cazuri amintite mai sus se poate vorbi de sigiliile scaunelor săseşti deosebite de cele ale oraşelor lor de reşedinţă.

Dar această ierarhizare nu a rămas imuabilă, a fost supusă unor modificări continue, cu înclinaţie în favoarea scaunelor şi districtelor. Treptat, apar în legendele sigiliilor orăşeneşti inscripţii care precizează că instrumentul de autentificare în cauză este doar al scaunului, sau – împreună cu oraşul – este şi al scaunului sau al districtului. Acest ultim caz s-a generalizat în prima jumătate a secolului al 19-lea. Pentru primul caz este semnificativ situaţia scaunului Miercurea. Pe la sfârşitul secolului al 16-lea, actele scaunului Miercurea au fost autentificate cu sigiliul târgului Miercurea (Vezi Planşa VI, nr. 6). Dar cele din secolul 17 începând, poartă sigiliul propriu al scaunului. În cazul Mediaşului se constată că legenda sigiliilor folosite aici la început indica: *târgul Mediaş, iudicatul Mediaş* sau *consiliul Mediaş,* ca în secolul al 18-lea să se specifice faptul că este al *oraşului liber regesc şi al scaunului Mediaş*[30].

În urma reorganizării teritoriale a Transilvaniei din anul 1784, efectuată la porunca lui Iosif al II-lea – care a fost în vigoare doar până în anul 1790 – s-a făcut o ruptură nu numai în privinţa organizării administrative tradiţionale, dar şi în cea a folosirii sigiliilor de către jurisdicţiuni. Cu această ocazie – între altele – au fost desfiinţate şi scaunele şi districtele săseşti şi incluse ori în comitatul nou al Sibiului, ori în comitatele restructurate, cum s-a întâmplat cu districtul Bistriţa, care a ajuns să facă parte din comitatul Turda unit cu Dobâca de Jos. Comitatele – atât cele vechi, nemodificate, cât şi cele noi – au fost obligate să schimbe sigiliul vechi şi să confecţioneze sigilii cu stema principatului. În aceste împrejurări, sigiliile vechi – orăşeneşti-scăunale – au fost folosite de oraşele săseşti numai pentru uzul propriu. Unele dintre acestea – Sibiul şi Braşovul, de exemplu – pentru uzul magistratului lor, au confecţionat şi sigilii noi.

La începutul secolului al 19-lea, după cum am menţionat mai sus, s-au înmulţit sigiliile cu inscripţiile oraş-scaun sau oraş-district. Deocamdată cunoaştem trei astfel de cazuri – al

[29] A. Arz v. Straussenburg, *op. cit*., p. 39.
[30] *Ibidem*, p. 31.

Bistriţei, al Braşovului şi al Sighişoarei – dar nu-i exclus ca situaţia să fie similară şi la Sibiu şi Sebeş.

Sigiliile provinciilor şi ale scaunelor şi districtelor săseşti, în majoritatea lor, sunt sigilii heraldice şi doar în parte emblematice. Primele au gravate în mijlocul câmpului sigilar câte un scut triunghiular sau cu baza rotunjită, ultimele (cel mai vechi sigiliu al provinciei Sibiului, primele sigilii ale Braşovului, cele ale scaunelor Rupea şi Orăştie) fără scut. Imaginile imprimate pe câmpurile sigilare – de regulă – sunt simple, dar sugestive, cum ar fi: un leu, o coroană, două paloşe încrucişate etc. Altele sunt mai bogate în simboluri şi ornate, de jur-împrejur, cu înfloriturі (lambrechini de tip baroc, motive liniare ori florale), redând stilul epocii. Simbolurile sigiliilor din secolul al 14-lea au preluat însemne din stema regilor angevini de la care au primit privilegii (între altele, şi pentru folosirea de sigiliu autentic, cu stemă). Ornamentaţia celor din secolele 15–16-lea reflectă gustul renascentist al celor din epoca mai târzie, pe cel baroc (împodobiri florale sau liniare în jurul scutului). Legenda sigiliilor din secolele 14–15 de regulă, este scrisă cu litere unciale, gotice cursive, a celor de mai târziu cu litere majuscule simple.

DESCRIEREA SIGILIILOR

1. Sigiliile provinciei Sibiu

a) *Sigiliul provinciei Sibiului* din anul [1224], desen din anii 1842–43 după o amprentă de pe un document din anul 1302. Rotund, cu diametru de 62 mm.

În exergă, între linii legenda: + SIGIL[LUM CIBINIENSI]S PROVINCIE A[D RETINENDA]M CORO[NA]M.

Câmpul sigiliului: pe un soclu imaginar în formă de trepte patru bărbaţi ridică deasupra capetelor lor o coroană în formă piramidală asemănătoare unui acoperiş de turn sau bastion, având pe colţuri turnuleţe (sau globuri). (Planşa I, nr. 1).

b) *Sigiliul provinciei Sibiului* din anul [1372], desen din anii 1842–43 şi amprentă în ceară roşie, fără an. Rotund, cu diametru de 68 mm.

În exergă, între linii, legenda: + SIGILLVM CIBINIENSIS · PROVINCIE · AD RETINENDAM · CORONAM.

Câmpul sigiliului: un contur cu patru loburi în ale căror colţuri exterioare se află câte un crin stilizat (crinul angevin – însemnul familiei regale Anjou). În partea superioară este înfăţişată o coroană deschisă împodobită cu cinci fleuroane din crin, sub care sunt dispuse, pe trei scuturi triunghiulare, pe două rânduri, mai întâi stema Ungariei, apoi cea a Poloniei – regate stăpânite de angevini – de desubt stema nouă a provinciei Sibiului. Aceasta din urmă reprezintă trei frunze stilizate pe un triunghi (care va deveni simbolul întregii „naţiuni săseşti" şi folosită pe sigiliul Universităţii Săseşti până în anul 1659, când dieta le fixează ca simbol cele şapte bastioane). (Planşa I, nr. 3–4).

c) *Sigiliul mic al celor şapte scaune săseşti (provincia Sibiului)*, de la mijlocul secolului al 15-lea, desen din anii 1842–43. Rotund, cu diametru de 34 mm.

În exergă, între linii, legenda: + · S[IGILLVM] · MINUS · SEPTEM SEDIUM · SAXONICALIVM ·

Câmpul sigiliului: pe un scut rotunjit la bază, o coroană deschisă în parte superioară, sub ea – legaţi în formă dreptunghiulară – trei crini stilizaţi. (Planşa I, nr. 2).

2. Sigiliile provinciei Braşov

a) *Sigiliul comitatului Braşov* din anul [1353]. Rotund, cu diametru de 38 mm.

În exergă, între două linii, legenda: + S[IGILLVM] COMITATVS DE BRASCHOW.

Câmpul sigiliului: un scut triunghiular brăzdat de trei fâşii, deasupra scutului – probabil – doi îngeri şi o coroană deschisă. (Aceste simboluri din urmă sunt greu identificabile). (Planşa II, nr. 1).

b) *Sigiliul orăşenilor şi provincialilor din Braşov* din anii [1353–1368], pe un document din anul 1368. Rotund, cu diametru de 45 mm.

În exergă, legenda greu descifrabilă: + S[IGILLVM] CIVIVM ET PROVINCIALIVM DE BRASCHO.

Câmpul sigiliului: pe un scut rotund, la bază se află un scut triunghiular cu [un crin stilizat]; deasupra scutului o coroană deschisă susţinută de doi îngeri rezemaţi pe cele două colţuri superioare ale scutului. (Planşa II, nr. 2).

c) *Sigiliul orăşenilor şi provincialilor din Braşov* din anii 1368 (pe un document din anul 1368). Rotund, cu diametru de 48 mm[31].

În exergă, între două linii formate din puncte (mărgele), legenda: + S[IGILLVM] CIVIVM ET PROVINCIALIVM DE BRASCHO.

Câmpul sigiliului: pe un scut rotund cu şase lobi, la bază se află un scut triunghiular cu un crin stilizat. Deasupra scutului, în mijlocul câmpului o stea. Pe cele două colţuri superioare ale scutului câte un înger îngenuncheat susţinând o coroană deschisă. Pe cele două laturi ale scutului se agaţă câte un vultur. La colţurile exterioare ale lobilor se află câte un crin stilizat. (Planşa II, nr. 3).

3. Sigiliul provinciei Bistriţa, din anul [1367]. Rotund, cu diametru de 38 mm.

În exergă, între două linii, legenda: + S[IGILLVM] PROVINCIALIVM DE BISTZA.

Câmpul sigiliului este tăiat în două. În partea superioară se distinge un zid de cetate, în mijlocul căruia se înalţă un bastion. În partea inferioară sunt motive vegetale, probabil patru fire de crin natural. (Planşa I, nr. 6).

4. Sigiliul provinciei Celor două scaune din anul 1356 (reprodus în desen de A. Gräser, 1862.). Rotund, cu diametru de 39 mm.

În exergă, între două linii, legenda: *S[igillum] provinciale iudicu[m] et iuratoru[m] seioru[m] duabu[m] sediu[m]*.

Câmpul sigiliului: pe un scut rotunjit la bază se află o palmă cu faţa spre noi, îndreptată în sus. Pe cele două laturi ale palmei câte un vrej cu frunze, pe cel din dreapta – la mijloc – o stea, pe cel din stânga un crin stilizat. (Planşa I, nr. 5).

5. Sigiliile oraşului şi scaunului Sibiu

a) *Sigiliul oraşului [şi scaunului] Sibiu* din anul 1583, desen din anii 1842–43 şi amprentă în ceară roşie, fără an. Rotund, cu diametru de 36 mm.

În exergă, între linii, legenda: SIGILLVM · CIVIVM · DE · VILLA · HERMANI · 1583.

Câmpul sigiliului: scut rotund subţiat pe laturi prin îndepărtarea câte unei felii şi fragmentat în partea inferioară. În partea superioară a scutului este o coroană deschisă cu cinci fleuroane, sub coroană două paloşe încrucişate, cu vârful în jos. (Planşa III, nr. 5–6).

b) *Sigiliul oraşului [şi scaunului] Sibiu* din anul 1658, desen din anii 1842–43. Rotund, cu diametru de 43 mm.

În exergă, între linii, legenda: · SIGILLVM · CIVIVM · DE · VILLA · HERMANI · 1658.·

Câmpul sigiliului: Un scut rotunjit la bază, împodobit, de jur-împrejur, cu linii ondulate. Pe scut un triunghi aşezat pe unul dintre colţuri, la capătul fiecărui colţ este câte o floare în formă de inimă. Deasupra triunghiului o coroană deschisă, cu cinci fleuroane, legată de colţurile

[31] Acest sigiliu a fost identificat de M. Dogaru ca fiind al „Ţării Bârsei" (Cf. Maria Dogaru, *Sigiliile mărturii ale trecutului istoric*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1976, p. 146). După cunoştinţele noastre, „Ţara Bârsei" nu a fost unitate teritorial–administrativă, deci n-a putut avea un astfel de sigiliu. Nici denumirea localităţii din legendă n-a fost corect redată de dânsa. Este „Brascho" şi nu „Braschow".

superioare ale triunghiului prin două linii înclinate. Peste triunghi sunt aşezaţi două paloşe încrucişate cu vârful în jos. (Planşa IV, nr. 1).

6. Sigiliile oraşului şi districtului Braşov[32]

a) *Sigiliul oraşului [şi districtului] Braşov* din secolul al 14-lea, desen. Rotund, cu diametru 40 mm.

În exergă, între două cercuri de mărgele, legenda: S[IGILLVM] CIVIVM * DE CORONA CIVI[TATE]. Între cuvinte, în ordine: un punct, un crin, o floare de nu-mă-uita, o stea şi o cruce.

Câmpul sigiliului: o coroană deschisă cu trei fleuroane din crin stilizat. (Planşa II, nr. 4).

b) *Sigiliul oraşului [şi districtului] Braşov* din secolul al 15-lea, desen şi mulaj după matricea sigilară[33]. Rotund, cu diametru 44 mm.

În exergă, între două linii dublate cu cercuri de mărgele, legenda: + S[IGILLVM] CIVIVM DE CORONA CIVI[ATE]. Între cuvinte desene asemănătoare literei „f".

Câmpul sigiului: o coroană cu cinci fleuroane din frunze stilizate. (Planşa II, nr. 5–6).

c) *Sigiliul oraşului [şi districtului] Braşov* din anul [1507], desen din 1842–1843. Rotund, cu diametru de 27 mm.

În exergă, între două linii (linia exterioară dublată de un cerc format din x-uri), legenda: + S[IGILLVM] + CIVITATIS + ~ + BRASCHOVIENSIS + :

Câmpul sigiliului: pe un scut rotunjit la bază, o coroană deschisă cu cinci fleuroane din frunze. (Planşa III, nr. 1–2).

d) *Sigiliul oraşului [şi districtului] Braşov* din [1787], mulaj. Rotund, cu diametru de 33 mm.

În exergă legenda: * KRONSTÄDTER STADT-MAGISTRAT.

Câmpul sigiliului are patru lobi, în mijloc un scut aproape dreptunghiular, puţin ascuţit la vârful bazei. Pe scut este aşezată obişnuita emblemă a oraşului Braşov, coroana deschisă. În spaţiul destinat pentru lobi sunt raze de soare. (Planşa III, nr. 3).

e) *Sigiliul Magistratului oraşului şi districtului Braşov ca judecătorie* din anul [1822]. Rotund, cu diametru de 34 mm.

Legenda este aşezată pe două rânduri. Prima parte a textului aflat în exergă este: STADT U[ND] DIST[RIKT] MAGISTRAT KRONSTADT, iar în partea superioară a câmpului: ALS GERICHT.

Câmpul sigiliului redă emblema tradiţională a oraşului Braşov, coroana deschisă, dar de data aceasta cu fleuroane terminate în globuleţe. (Planşa III, nr. 4).

7. **Sigiliile oraşului şi scaunului Sighişoara**

a) *Sigiliul oraşului [şi scaunului] Sighişoara* din secolul al [15]-lea, desen din anii 1842–43, amprenta în ceară de pe un document din 1687. Rotund, cu diametru de 30 mm.

În exergă, fără să se extindă şi în partea superioară a exteriorului sigiliului, legenda: *Sigillum Castri Segesch* ·

Câmpul sigiliului: un scut rotunjit la bază şi subţiat puţin pe laturile superioare, în câmpul căruia se află un bastion cu trei turnuleţe, cu intrarea blocată de un leu rampant spre dreapta, ţinând în labele anterioare o sabie ridicată. (Planşa III, nr. 1-2).

b) *Sigiliul oraşului [şi scaunului] Sighişoara* din secolul al [17]-lea, desen din anii 1842–43, amprentă în ceară roşie, fără an. Rotund, cu diametru de 40 mm.

În exergă, pe o panglică întinsă pe trei sferturi din exteriorul câmpului sigilar, legenda: SIGILLVM CIVITATI · SCHESBVRGENSIS ·

[32] Mulţumesc aici colegilor arhivişti Elisabeta Marin, Monica Cincu şi Bogdan Popovici de la Braşov pentru ajutorul dat la efectuarea unor reproduceri de sigilii de la Braşov, prezentate mai jos.

[33] Maria Dogaru datează acest sigiliu la anul 1780 (M. Dogaru, *op. cit.*, 162). Dar se ştie că tiparul acestui sigiliu a fost folosit cu un sfert de mileniu în urmă, între anii 1429-1557.

Câmpul sigiliului coincide cu cel prezentat mai sus (sub nr. 7/a.), cu deosebirea că scutul nu este subţiat în partea superioară. În exterior scutul este bogat ornamentat cu motive liniare. (Planşa V, nr. 3-4).

c) *Sigiliul judiciar al oraşului [şi scaunului] Sighişoara*, din secolul al [18]-lea. Rotund, cu diametru de 28 mm.

În exergă, între un cerc de mărgele în exterior şi o linie în interior, în partea superioară a sigiliului, legenda: SIGIL[UM] : JUDIC[IUM] : SCHESBURGENSIS.

Câmpul sigiliului este identic cu cel de la nr. 7/a–b. Ornamentaţia exterioară a scutului este bogată, de jur-împrejur fiind împodobit cu motive liniare şi florale. (Planşa V, nr. 5).

d) *Sigiliul oraşului şi scaunului Sighişoara*, pe un document din anul 1840, amprentă timbrată. Rotund, cu diametru de 40 mm.

În exergă, între două linii, legenda: SIGILL[UM] CI[VI]T[A]TIS ET SEDIS SCHESBURGENSIS.

Câmpul sigiliului este asemănător cu a celor anterioare. În jurul scutului se găsesc ornamente liniare. (Planşa V, nr. 6).

8. Sigiliile oraşului şi districtului Bistriţa

a) *Sigiliul oraşului [şi districtului] Bistriţa,* probabil din secolul al 14-lea, desen din anul 1842–43. Rotund, cu diametru de 45 mm.

Legenda scurtă, din două cuvinte, gravată pe o panglică îndoită la capete şi întretăiată la mijloc de o stemă, se află pe două laturi ale câmpului: S[IGILLVM] CIVITATIS, pe dreapta şi BISTRICIEN[SIS], pe stânga.

Câmpul sigiliului este încărcat cu mai multe însemne. În partea de jos se află un scut îndoit spre dreapta, având în primul cartier trei crini, iar în al doilea patru brâuri (stema Ungariei din timpul Angevinilor). Deasupra scutului un coif cu înfloriturі pe ambele părţi. Deasupra coifului, o coroană deschisă cu cinci fleuroane din care se ridică un cap de struţ încoronat, cu o potcoavă în cioc. (Planşa IV, nr. 2).

b) *Sigiliul oraşului [şi districtului] Bistriţa* din anul 1545 (o variantă), desen din anii 1842–43. Rotund, cu diametru de 26 mm. După stilul gravării simbolurilor, pare a fi confecţionat din prima jumătate a secolului al 17-lea.

În exergă, între două linii, legenda: * SIGILLVM · CIVITATIS · BISTRICIE.

Câmpul sigiliului: pe un scut rotunjit la bază, rupt şi ondulat la margini şi îngustat la mijloc pe ambele laturi, dintr-o coroană deschisă cu cinci fleuroane se înalţă un cap de struţ cu gât alungit, îndreptat spre stânga, cu o potcoavă în cioc. Pe cele două laturi ale scutului este gravat, împărţit în două, anul 15 – 45. (Planşa IV, nr. 3.)

c) *Sigiliul oraşului [şi districtului] Bistriţa.* Potrivit anului gravat pe câmpul sigilar, este tot din anul 1545 (o altă variantă). Dar după stilul executării simbolurilor credem că este confecţionat la sfârşitul secolului al 17-lea ori la începutul celui de al 18-lea[34] Desen din anii 1842–43 şi amprente timbrate din anii 1710 şi 1716. Rotund, cu diametru de 26 mm.

În exergă, între o linie la exterior şi un cerc de mărgele în interior, legenda: SIGILLVM · CIVITATIS BISTRICIE ·

Câmpul sigiliului: pe un scut rotunjit la bază şi îngustat la partea superioară, se află un cap de struţ cu gât alungit, înclinat la dreapta şi îndreptat spre stânga, cu o potcoavă în cioc. Deasupra scutului anul: 1545. (Planşa IV, nr. 4–6).

9. Sigiliile oraşului şi scaunului Mediaş.

a) *Sigiliul târgului Mediaş* din anul 1448. Rotund, cu diametru de 25 mm.

[34] Mulţumesc colegului arhivist de la Cluj, d-lui Ioan Dordea pentru sprijinul acordat în vederea executării reproducerilor de pe amprentele sigilare timbrate prezentate aici.

În exergă, între două linii duble, cu litere gotice cursive, legenda: *S[igillum] opidi Medies 1448*. În spaţiile goale dintre cuvinte, flori de nu-mă-uita.

Câmpul sigiliului: pe un scut triunghiular cu vârful de la bază alungit, o palmă îndreptată în sus, cu dosul spre noi, având în partea dreapta o semilună, în colţul din stânga o stea cu cinci colţuri. Pe cele două laturi ale scutului motive florale (Planşa VI, nr. 1).

b) *Sigiliul iudicatului din Mediaş* din anul 1549 (potrivit anului gravat în exergă). Rotund, cu diametru de 21 mm.

În exergă, între două linii, legenda: IVDICATVS MEDIESNIS 1549.

Câmpul sigiliului: pe un scut rotunjit la bază o palmă îndreptată în sus, în dreapta palmei o semilună, în colţul de sus stânga o stea. Pe cele două laturi ale scutului simple motive liniare. (Planşa VI, nr. 2).

c) *Sigiliul consulatului din Mediaş* din anul 1549 (potrivit anului gravat în exergă). Rotund, cu diametru de 21 mm.

În exergă, între două linii, legenda: CONSVLATVS MEDIESNIS 1549.

Câmpul sigiliului: pe un scut rotunjit la bază, o palmă în poziţie verticală, fără semilună şi fără stea. Pe cele două laturi ale scutului simple motive liniare. (Planşa VI, nr. 5).

d) *Sigiliul consulatului din Mediaş* din secolul al 17-lea (deşi în exergă este gravat anul 1549). Rotund, cu diametru de 30 mm.

În exergă, între două linii, o cunună de lauri.

Câmpul sigiliului: pe un scut triunghiular, lobat pe două laturi, o viţă de vie smulsă din rădăcini, cu doi ciorchini şi câteva frunze, ţinută într-o palmă îndreptată spre dreapta, cu dosul spre noi. În jurul scutului legenda: CONSVLATVS MEDIESNIS 1549, şi în partea de jos, împărţit în doi, anul: pe dreapta „15” şi pe stânga „49” (Planşa VI, nr. 3).

e) *Sigiliul oraşului şi scaunului Mediaş*, probabil din secolul al 18-lea, desen din anii 1842–43. Rotund, cu diametru de 38 mm.

În exterior, nedespărţită de câmp, legenda: MAGISTRATVS L[IBERAE] · R[EGIAEQUAE] · CIVITATIS · ET SEDIS MEDIENSIS +

Câmpul sigiliului: la mijloc un scut îngustat în partea de mijloc pe ambele laturi, având deasupra o coroană închisă. În partea de jos a scutului un antebraţ de bărbat întins spre dreapta, cu palma deschisă cu dosul spre noi. În palmă, fixat de aceasta cu degetul mare – în poziţie verticală, smulsă din rădăcini – o viţă de vie cu 11 frunze şi cu cinci ciorchini de struguri. (Planşa VI, nr. 4).

10. Sigiliile oraşului şi scaunului Sebeş

a) *Sigiliul oraşului[şi scaunului] Sebeş* din anul 1664, desen din anul 1843-43. Rotund, cu diametru de 32 mm.

În exergă, între un cerc şnurat şi o linie, legenda: * SIGILLVM CIVITATIS · SABESIENSIS ·

Câmpul sigiliului: scut rotunjit la bază, împodobit, de o parte şi de alta, cu motive florale. Pe scut este un leu rampant, orientat spre dreapta, cu laba anterioară dreaptă ridicată în sus şi cu limba scoasă. Deasupra scutului este gravat anul confecţionării (sau al obţinerii dreptului de folosinţă): 16 – 64. (Planşa VIII, nr. 3).

b.) *Sigiliul oraşului [şi scaunului] Sebeş* din anul 1709, amprentă în ceară roşie. Oval, cu diametru de 25/27 mm.

În exergă, între un cerc şnurat dinspre exterior şi o linie dinspre interior, legenda: SIGILLVM CIVITATIS SABESIENSIS.

Câmpul sigiliului: un scut oval ondulat şi ornat pe margini, având în mijloc un leu rampant, orientat spre dreapta, cu laba anterioară dreaptă ridicată în sus şi cu limba scoasă. Deasupra scutului se află gravat anul: 1709. (Planşa VIII, nr. 4).

11. Sigiliul târgului şi scaunului Orăştie, probabil din secolul al 18-lea, desen din 1842–43. Rotund, cu diametru 38 mm.

În exergă, între un cerc de frunze în exterior şi o linie în interior, legenda: + : SIGILVM OPPIDI ET SEDIS SZÁSZVÁROS · : ·

Câmpul sigiliului: o piramidă triunghiulară plasată într-o vale, aşezată pe trei globuri fixate pe un soclu, cu un glob în vârf. Pe cele două laturi ale globului câte un înger, unul având în mână o săgeată, altul o creangă de palmier. În partea de mijloc aşezate încrucişat două paloşe, deasupra mânerelor mai multe globuleţe (ori ghiulele). În partea dreapta jos este un pom cu frunze, în partea stângă doi pomi, de asemenea, cu frunze. (Planşa VIII, nr. 5).

12. Sigiliului scaunului Cincu din anul 1828, desen din anii 1842–43, amprentă în ceară roşie fără an. Rotund, cu diametru de 36 mm.

În exergă, despărţit de scut de un cerc de mărgele, legenda: * SIGILLUM * SEDIS · SCHENK · 1828 · Spaţiul rămas liber între începutul şi sfârşitul legendei, înclinată spre stânga, o creangă cu trei ramuri, terminate în globuri.

Câmpul sigiliului: scut triunghiular alungit, despicat. Primul cartier este traversat de cinci brâuri, iar în al doilea se află opt stele. Deasupra scutului şi în partea stângă mai există câte o stea. Pe colţul stâng din parte superioară a scutului o semilună cu faţa în jos. (Planşa VII, nr. 3–4).

13. Sigiliile scaunului Miercurea

a) *Sigiliul târgului [şi scaunului] Miercurea* din secolul al [16]-lea. Rotund, cu diametru de 27 mm.

În exergă, între o linie la exterior şi un cerc de ornamente liniare şi florale în interior, legenda: REIS MAR[K]T STE[H]T GOTTES HANDT.

Câmpul sigiliului: pe un scut oval, un mănunchi de trei fire de lalele, încadrat pe cele două laturi de câte un corn de cerb cu câte cinci ramuri. (Planşa VI, nr. 4).

b) *Sigiliul scaunului Miercurea,* probabil din secolul al 17-lea, desen din anii 1842–43. Rotund, cu diametru de 40 mm.

În exergă, pe o panglică, legenda: * SIGILLVM * SEDIS * ZEREDAHELII *

Câmpul sigiliului: în partea de jos, la mijloc se află un scut rotunjit la bază şi aşezat în chenar. Din baza scutului se înalţă flăcări de foc (dar care pot fi privite şi ca nişte plante cu frunze şi cu flori). Pe laturile scutului, doi îngeri scutieri stând în picioare, cu o mână sprijinind scutul, cu cealaltă ridicând în sus o cunună de lauri. Din mijlocul cununei se înalţă până la marginea exergăi sigiliului, separând începutul textului legendei de sfârşitul ei, un buchet de trei fire de lalele. (Planşa VII, nr. 1–2).

14. Sigiliul scaunului Nocrich din anul 1741, desen din anii 1842–43 şi amprentă în ceară roşie fără an. Forma ovală, cu diametru de 23/25 mm.

În exergă, între un cerc dinspre exterior şi o linie dinspre interior, legenda: + SIGILL[UM] : SED[IS] : SAX[ONICALIS] : VYEGYHÁZ : 1741.

Câmpul sigiliului: pe un scut rotunjit la bază, un urs rampant, spre dreapta, ţinând cu labele din faţă un stâlp. În jur, ca ornament, pe cele patru părţi ale scutului câte un crin stilizat. (Planşa VIII, nr. 1–2).

15. Sigiliile scaunului Rupea (Cohalm)

a) *Sigiliul scaunului Rupea,* aplicat în ceară pe un document din anul 1777.

În exergă, legenda: SIGILL[UM] SEDIS RUPENSIS.

Câmpul sigiliului: Pe un scut-disc îngustat la mijloc, trei turnuri de cetate cu porţile deschise, având fiecare, deasupra, câte o coroană deschisă. În jurul scutului ornamente liniare. (Planşa VII, nr. 5).

b) *Sigiliul scaunului Rupea,* din secolul al [18]-lea, desen din anul 1842–43. Rotund, cu diametru de 32 mm.

În exergă, între două linii, legenda: * SIGILL[VM] · SEDIS SAXONIC[ALIS] · RUPENSIS.

Câmpul sigiliului: trei bastioane cu porţile deschise, aşezate fiecare pe o ridicătură (movilă) şi având deasupra câte o coroană deschisă. (Planşa VII, nr. 6).

16. Sigiliul comitatului Sibiu din anul 1787. Rotund, cu diametru de 65 mm.

În exergă, între două linii, legenda: COMITATUS CIBINIENSIS CUM PARTIBUS ALBAE SUPERIORIS UNITUS.

Câmpul sigiliului: pe un scut rotund cu laturile subţiate, stema Transilvaniei, acoperită cu o coroană închisă. În jurul scutului, de o parte şi de alta, lambrechini. (Planşa VIII, nr. 6).

RÉSUMÉ

LES SCEAUX DES PROVINCES,
DES CHAISES ET DES DISTRICTS SAXONS (1224 - 1848)

Les sceaux ont d'abord été utilisés dans les provinces des Saxons et par la suite, dans les chaises et les districts saxons. Les sceaux authentiques font leur apparition dans les chaises saxonnes au début du XIV-e siècle et leur utilisation se répand petit à petit. D'après les inscriptions qu'ils portent, les sceaux des chaises et des districts saxons des XV- XVIIIe siècles peuvent former trois groupes, si l'on prend en considération le rapport entre la ville de résidence et la région administrée: ceux qui portent seulement le nom de la ville, ceux qui mentionnent aussi bien le nom de la ville que celui de la chaise et ceux qui portent seulement le nom de la chaise. A la suite de la réorganisation du territoire de la Transylvanie sur les ordres de Josef II, en 1784, qui est restée en vigueur seulement jusqu'en 1790, il y a eu une rupture, aussi bien en ce qui concerne l'organisation administrative traditionnelle, que l'utilisation des sceaux. Les symboles des sceaux du XIV-e siècle ont repris certains signes des armes des rois angevins qui leur ont accordé des privilèges (parmi lesquels, celui de l'utilisation du sceau authentique doué d'emblème).

LISTA SIGILIILOR DIN PLANŞELE ANEXE I–VIII

Planşa I

Nr. 1. Sigiliul provinciei Sibiului din [1224]. (*Erd. pecs*. Tabella 19, nr. 2).[35]
2. Sigiliul mic al Celor şapte scaune, secolul 15. (*Erd. pecs*. Tabella 20, nr. 1).
3. Sigiliul provinciei Sibiului din [1372]. (*Urk.* III. Planşa V, nr. 23).
4. Sigiliul provinciei Sibiului din [1372]. (*Erd. pecs*. Tabella 19, nr. 3).
5. Sigiliul celor două scaune din [1356]. (A. Gräser anexă).
6. Sigiliul provinciei Bistriţa din [1367]. (*Urkb*. III, Planşa I, nr. 3).

[35] În paranteze este menţionat locul de păstrare al sigiliilor reproduse în planşele anexă, prescurtate astfel:
- **ANDJ Braşov** = Arhivele Naţionale Direcţia Judeţeană Braşov.
- **ANDJ Cluj** = Arhivele Naţionale Direcţia Judeţeană Cluj.
- **ANDJ Harghita** = Arhivele Naţionale Direcţia Judeţeană Harghita.
- **ANDJ Mureş** = Arhivele Naţionale Direcţia Judeţeană Mureş.
- **Colecţia sigilii** = Colecţia de sigilii a Muzeului din Cristuru Secuiesc.
- **Erd. pecs.** = Biblioteca Filialei Cluj a Academiei Române, Colecţia Kemény, nr. 413, vol. II.
- **Gräser anexă** = Andreas Gräser, *Umrisse zur Geschichte der Stadt Mediasch*, Hermannstadt, 1862.
- **Nussbächer Siegel** = Gernot Nussbächer, Die Stadtsiegel als äusseres Hoheitszeichen = *Karpaten Rundschau*, nr. 33, 16. August 1985.
- **Urkb.** = *Urkundenbuch zur Geschichte de Deutsen in Siebenbürgen*, III, Hermannstadt, 1898.

Planşa II

Nr. 1. Sigiliul comitatului Braşov din [1353]. (Urkb. III, Planşa II, nr. 3).
2. Sigiliul provinciei Braşov din [1353-1368]. (*Urkb*. III, Planşa V, nr. 21).
3. Sigiliul provinciei Braşov din [1368]. (*Urkb*. III, Planşa V, nr. 20).
4. Sigiliul oraşului [şi districtului] Braşov din secolul 14. (Nussbächer Siegel).
5. Sigiliul oraşului [şi districtului] Braşov din secolul 15. (Nussbächer Siegel).
6. Sigiliul oraşului [şi districtului] Braşov din secolul 15. (ANDJ Braşov, colecţia de matrice sigilare, nr. 305).

Planşa III

Nr. 1. Sigiliul oraşului [şi districtului] Braşov din anul [1507]. (ANDJ Braşov Colecţia de matrice sigilare, nr. 1).
2. Sigiliul oraşului [şi districtului] Braşov din anul [1507]. (Erd. pecs. Tabella 21, nr. 1).
3. Sigiliul oraşului [şi districtului] Braşov din anul [1787]. (ANDJ Braşov Colecţia de matrice sigilare, nr. 125).
4. Sigiliul Magistratului oraşului şi districtului Braşov ca judecătorie, din anul [1822]. (ANDJ Braşov, Colecţia de matrice sigilare, nr. 145).
5. Sigiliul oraşului [şi scaunului] Sibiu din 1583. (*Erd. pecs.* Tabella 20, nr. 3).
6. Sigiliul oraşului [şi scaunului] Sibiu din 1583. (ANDJ Harghita, *Colecţia sigilii*, nr. 193).

Planşa IV

Nr. 1. Sigiliul oraşului [şi scaunului] Sibiu din 1658. (*Erd. pecs*. Tabella 20, nr. 4).
2. Sigiliul oraşului [şi districtului] Bistriţa din secolul [15]. (*Erd. pecs*. Tabella 22, nr. 1).
3. Sigiliul oraşului [şi districtului] Bistriţa din 1545. (*Erd. pecs.* Tabella 22, nr. 2).
4. Sigiliul oraşului [şi districtului] Bistriţa din 1545. (*Erd. pecs*. Tabella 22, nr. 3).
5. Sigiliul oraşului [şi districtului] Bistriţa din 1710. (ANDJ Cluj, Primăria oraşului Bistriţa, Seria II, Fasc. 79, fila 7).
6. Sigiliul oraşului [şi districtului] Bistriţa din 1716. (ANDJ Cluj, Primăria oraşului Bistriţa, Seria II, Fasc. 79, fila 24).

Planşa V

Nr.1. Sigiliul oraşului [şi scaunului] Sighişoara din secolul [16]. (*Erd. pecs*. Tabella 21, nr. 3).
2. Sigiliul oraşului [şi scaunului] Sighişoara din secolul [16]. (ANDJ Harghita, *Colecţia sigilii*, nr. 205).
3. Sigiliul oraşului [şi scaunului] Sighişoara din secolul [17]. (*Erd. pecs*. Tabella 21, nr. 4).
4. Sigiliul oraşului [şi scaunului] Sighişoara din secolul [17]. (ANDJ Harghita, *Colecţia sigilii*, nr. 204).
5. Sigiliul judiciar al oraşului [şi scaunului] Sighişoara din secolul [18]. (ANDJ Harghita, *Colecţia sigilii*, nr. 202).
6. Sigiliul oraşului şi scaunului Sighişoara din [1840]. (ANDJ Harghita, *Colecţia sigilii*, nr. 203).

Planşa VI

Nr. 1. Sigiliul oraşului [şi scaunului] Mediaş din 1448. (A. Gräser anexă).
2. Sigiliul iudicatului Mediaş din 1549. (A. Gräser anexă).
3. Sigiliul consulatului Mediaş din 1549. (A. Gräser anexă).
4. Sigiliul oraşului şi scaunului Mediaş din secolul [18]. (*Erd. pecs*. Tabella 23, nr. 2).
5. Sigiliul consulatului Mediaş din secolul [17]. (A. Gräser anexă).
6. Sigiliul târgului [şi scaunului] Miercurea din secolul [16]. (ANDJ Harghita, *Colecţia sigilii*, nr. 185).

Planşa VII

Nr. 1. Sigiliul scaunului Miercurea din secolul [17]. (ANDJ Harghita, *Colecţia sigilii*, nr. 186).
2. Sigiliul scaunului Miercurea din secolul [17]. (*Erd. pecs*. Tabella 25, nr. 3).
3. Sigiliul scaunului Cincu din 1828. (*Erd. pecs*. Tabella 25, nr. 2).
4. Sigiliul scaunului Cincu din 1828. (ANDJ Harghita, *Colecţia sigilii*, nr. 208).
5. Sigiliul scaunului Rupea din secolul [18]. (*Erd. pecs*. Tabella 26, nr. 2).
6. Sigiliul scaunului Rupea din secolul [17] (ANDJ Mureş*, Asociaţia blănarilor din Târgu Mureş*, nr. 280/1777).

Planşa VIII

Nr. 1. Sigiliul scaunului Nocrich din 1741. (ANDJ Harghita, *Colecţia sigilii*, nr. 213).
2. Sigiliul scaunului Nocrich din 1741. (*Erd. pecs*. Tabella 26, nr. 3).
3. Sigiliul oraşului [şi scaunului] Sebeş din 1664. (*Erd. pecs.* Tabella 25, nr. 1).
4. Sigiliul oraşului [şi scaunului] Sebeş din 1709. (ANDJ Harghita, *Colecţia sigilii*, nr. 210).
5. Sigiliul târgului şi scaunului Orăştie din secolul *[18]*. (*Erd. pecs.*Tabella 27, nr. 1).
6. Sigiliul comitatului Sibiu din 1787. (ANDJ Mureş, Scaunul Mureş, Oficialitatea, nr. 3527/1789).

Planşa I.

1. Sigiliul provinciei Sibiului din 1224, desen

2. Sigiliul mic al Celor şapte scaune, secolul 15, desen

3. Sigiliul provinciei Sibiului din [1372], în ceară roşie

4. Sigiliul provinciei Sibiului din [1372], desen

5. Sigiliul celor două scaune, din 1356, desen

6. Sigiliul provinciei Bistrița din [1367], în ceară roşie

Planşa II.

1. Sigiliul comitatului Braşov din [1353], în ceară roşie

2. Sigiliul provinciei Braşov din [1360], în ceară roşie

3. Sigiliul provinciei Braşov din [1368], în ceară roşie

4. Sigiliul oraşului [şi districtului] Braşov din secolul 14, desen

5. Sigiliul oraşului [şi districtului] Braşov din secolul 15, desen

6. Sigiliul oraşului [şi districtului] Braşov din secolul 15, mulaj

Planşa III.

1. Sigiliul oraşului [şi districtului] Braşov din [1507], mulaj

2. Sigiliul oraşului [şi districtului] Braşov din [1507], desen

3. Sigiliul oraşului [şi districtului] Braşov din [1787], mulaj

4. Sigiliul oraşului [şi districtului] Braşov din [1822], mulaj

5. Sigiliul oraşului [şi scaunului] Sibiu din 1583, desen

6. Sigiliul oraşului [şi scaunului] Sibiu din 1583, în ceară roşie

Planşa IV.

1. Sigiliul oraşului [şi scaunului] Sibiu din 1658, desen

2. Sigiliul oraşului [şi districtului] Bistriţa din secolul [15], desen

3. Sigiliul oraşului [şi districtului] Bistriţa din 1545, desen

4. Sigiliul oraşului [şi districtului] Bistriţa din 1545, desen

5. Sigiliul oraşului [şi districtului] Bistriţa din 1710

6. Sigiliul oraşului [şi districtului] Bistriţa din 1716

Planşa V.

1. Sigiliul oraşului [şi scaunului] Sighişoara din secolul [16], desen

2. Sigiliul oraşului [şi scaunului] Sighişoara din secolul [16], în ceară roşie

3. Sigiliul oraşului [şi scaunului] Sighişoara din secolul [17], desen

4. Sigiliul oraşului [şi scaunului] Sighişoara din secolul [17], în ceară roşie

5. Sigiliul judiciar al oraşului Sighişoara din secolul [18], desen

6. Sigiliul oraşului şi scaunului Sighişoara din [1840], timbrat

Planşa VI.

1. Sigiliul oraşului şi [scaunului] Mediaş din 1448, desen

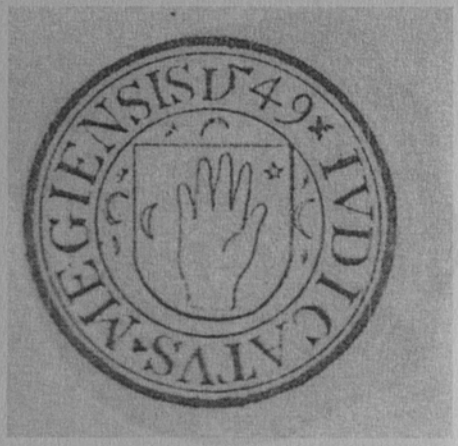

2. Sigiliul iudicatului Mediaş din 1549, desen

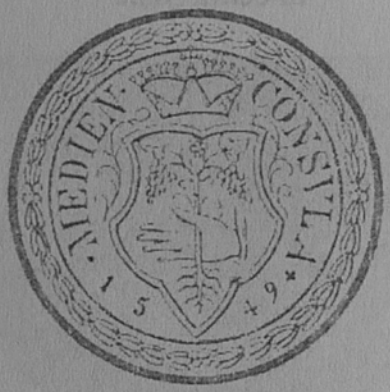

3. Sigiliul oraşului şi [scaunului] Mediaş din secolul [17], desen

4. Sigiliul oraşului şi scaunului Mediaş din secolul [18], desen

5. Sigiliul consulatului Mediaş din 1549, desen

6. Sigiliul târgului [şi scaunului] Miercurea din secolul [16], ceară roşie

Planşa VII.

1. Sigiliul scaunului Miercurea din secolul [17], ceară roşie

2. Sigiliul scaunului Miercurea din secolul [17], desen

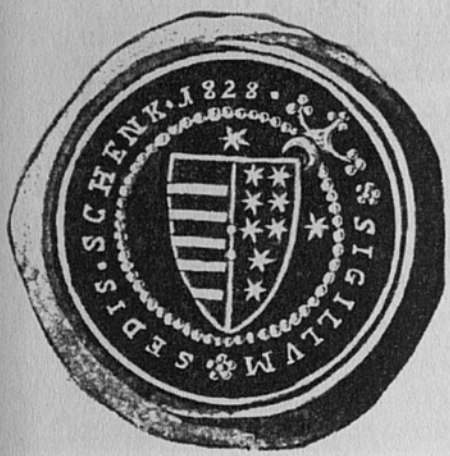

3. Sigiliul scaunului Cincu din 1828, desen

4. Sigiliul scaunului Cincu din 1828, în ceară roşie

5. Sigiliul scaunului Rupea din secolul [18], desen

6. Sigiliul scaunului Rupea din secolul [17], în ceară roşie

Planşa VIII.

1. Sigiliul scaunului Nocrich din 1741, în ceară roşie

2. Sigiliul scaunului Nocrich din 1741, desen

3. Sigiliul oraşului şi scaunului Sebeş din 1664, desen

4. Sigiliul oraşului şi scaunului Sebeş din 1709, în ceară roşie

5. Sigiliul târgului şi scaunului Orăştie din secolul [18], desen

6. Sigiliul comitatului Sibiu din 1787, timbrat

Măriuca RADU (Braşov)

ŢARA BÂRSEI ÎN IZVOARE CARTOGRAFICE (~1450-1699)

Ţara Bârsei /„terra Borza" îşi datorează cea dintâi menţiune documentară actului din 1211, prin care Andrei al II-lea, regele Ungariei, dona sud-estul Transilvaniei cavalerilor teutoni. În anul 1288 este consemnat comitatul Bârsei/ Burcia, prima formă de organizare administrativă a acestei regiuni, locuită deopotrivă de maghiari nobili, saşi, secui şi români; în secolul următor Ţara Bârsei este menţionată de două ori, în 1351 ca „sedes de Brasso" (scaunul Braşov), iar în 1355 ca „districtus de Brasso". Până după dualism (când Transilvania va fi împărţită în comitate) va fi uzitată titulatura de: districtul Braşov sau Bârsa, Burzenland, Ţara Bârsei, Barcaság, însemnând practic aceeaşi unitate administrativ teritorială[1].

Între localităţile componente ale Ţării Bârsei, Braşovul va deţine un rol privilegiat. Menţionat pentru prima dată în relatarea din 1235 sub denumirea de Corona, apoi „Barasu" (1252), „Braso" (1288) oraşul se va dezvolta rapid, devenind din 1377 centrul administrativ al provinciei. Spre deosebire de alte regiuni ale Transilvaniei, Ţara Bârsei se caracterizează prin stabilitatea aşezărilor sale, înregistrându-se puţine cazuri de localităţi dispărute; de asemenea, pe parcursul secolelor,din punct de vedere teritorial s-au înregistrat modificări nesemnificative.

Pentru că, din punct de vedere istoric, cercetările mai vechi sau mai noi (eliberate de constrângeri ideologice) au reuşit în mare parte să umple petele albe ale începuturilor şi să clarifice multiplele aspecte ale devenirii acestei provincii[2], ne-am propus o nouă abordare şi anume din perspectiva istoriei cartografiei.

Iată câteva argumente care au stat la baza acestui demers:

- ✓ Ţara Bârsei şi Braşovul au avut marele privilegiu de a figura încă de timpuriu în primele hărţi, elaborate sub semnul Renaşterii, de către marii învăţaţi europeni; aceasta a însemnat că respectiva regiune era bine definită într-un spaţiu despre care se ştia relativ puţin; în acest context, harta veche poate deveni o importantă sursă documentară;
- ✓ Ţara Bârsei se numără printre puţinele regiuni care figurează practic pe toate hărţile elaborate între secolele XV-XIX, într-o paletă largă de reprezentări grafice;
- ✓ Braşovul a ocupat un rol de primă mărime în istoria cartografiei europene, datorită activităţii umanistului de anvergură europeană, Johannes Honterus (1498-1549), fiu al acestui oraş. Lui i se datorează întocmirea primei hărţi exacte a Transilvaniei (pentru acea vreme) şi introducerea acestei provincii în circuitul cartografiei europene;
- ✓ accesul la literatura de ultimă oră apărută în străinătate şi la reproducerile de calitate ale unor hărţi ne-au creat posibilitatea efectuării unor analize comparative a imaginilor, a stabilirii corecte a filiaţiei şi a contextului istoric în care aceste preţioase mărturii au fost scoase la lumină;
- ✓ convingerea că aceste informaţii pot oferi istoricilor posibilitatea unor noi datări şi interpretări.

---

[1] În documentele emise între secolele XIII şi XV mai apar următoarele denumiri:

- ✓ 1222 – terram de Burza
- ✓ 1223 – terra Boza
- ✓ 1232 – terram Burze
- ✓ 1436 – terre Burcie
- ✓ 1443 – Terre Bwrcza
- ✓ 1458, 1460, 1462, 1470 – terrae Bárcza.

Vezi pentru detalii: Dr. Florin Salvan, Dr. Florea Costea, *Civilizaţie şi continuitate românească în Ţara Bârsei din cele mai vechi timpuri până spre amurgul evului mediu timpuriu*, Braşov, 1999, p. 210-211.

[2] Gernot Nussbächer, *Caietele Corona. Contribuţii la istoria Braşovului,* 1-2, Braşov, Editura Aldus, 2002-2003; Dr. Florin Salvan, *Viaţa satelor din Ţara Bârsei în evul mediu (secolele XIII-XVII*), Bucureşti, Editura Academiei Române, 1996.

Între hărţile moderne, de la mijlocul secolului al XV-lea, inspirate de Renaşterea ptolemeică, se detaşează cea a Europei Centrale, aparţinând lui Nicolaus Cusanus (1401-1464), cunoscut teolog şi filosof[3]. Ea trebuie să fi fost întocmită către anul 1451, după ce Cusanus a cutreierat Europa, în calitate de legat papal, adunând numeroase date despre teritoriile şi popoarele acesteia. Astfel se explică exactitatea hărţii pentru Europa de vest, greşelile şi spaţiile albe rămânând doar pentru Europa de est. Ceea ce se ştie cu precizie este faptul că manuscrisul a fost desăvârşit la Eichstätt, în Bavaria. Din originalul dispărut au rezultat direct sau indirect (în condiţii încă neelucidate) trei variante:

1. aşa-numita hartă „Eichstätt" a fost tipărită în anul 1491, fiind cea mai veche gravură în aramă; pe acest exemplar intitulat: **GERMANIA TOTA TABELA**, în partea de sud-est a Transilvaniei (denumire repetată) se găseşte SEPTEM CASTRA, teritoriu plasat între Dunăre şi râul CATARABON?, a cărui singură localitate este VNZEMBORG (care s-ar putea să fie numele stâlcit al lui Wurzenland, deci al Ţării Bârsei; această afirmaţie se bazează pe harta Schedel - 1493, avându-l tot pe Cusanus ca punct de plecare şi pe faptul că manuscrisul trecând prin multe mâini se puteau strecura cu uşurinţă greşeli de transcriere; de asemenea nu se poate aprecia cuantumul contribuţiei autorului iniţial şi al copiştilor sau al cartografilor care au preluat ca atare sau au îmbogăţit această operă); in imediata apropiere se mai găsesc trei simboluri de localităţi, situate în linie dreaptă, cu următoarele denumiri (de la vest la est): TEONBORG, oraşul germanilor?, CRON[4] (Braşov) şi GROSESTEVA?.
2. prelucrarea florentinului de origine germană Henricus Martellus (Hammer) Germanus (activitate desfăşurată între cca. 1480-1496)[5], apărută în codexul Ptolemeu, intitulat Magliab, probabil că în perioada 1490-1495, poate fi considerată un pas înainte; Transilvania se leagă de SEPTE CASTRV (TRANSILVANIA SIVE SEPTE CASTRV), iar singurele localităţi lizibile (specialiştii nu s-au pus de acord dacă planşele sunt manuscris sau tipărite din cauza stării precare în care au ajuns până la noi) sunt: Cron – Braşov, Sibigno-Sibiu, Sabessus-Sebeş; izolat, ceva mai la nord, în dreptul Rusiei apare brasseno (probabil că este vorba tot despre Braşov, cazurile de dublare sau triplare fiind frecvente). O noutate demnă de interes este adusă de o variantă realizată de Germanus, în colaborare cu editorul său Francesco Rosselli[6], apărută spre sfârşitul secolului al XV-lea la Florenţa. Sintagma: „Isti sunt theotonici" (acolo trăiesc germani) reprezintă prima menţiune a saşilor transilvăneni pe un document cartografic. Această hartă va fi cel mai frecvent preluată de către autorii secolului al XVI-lea: Martin Waldseemüller (cca. 1470-1518), Andrea Vavassore (ca 1495? – după 1572), Antonio Salamanca (cca. 1500-1562), Marco Beneventanum (prima jumătate a secolului al XVI-lea) şi va fi eliminată de către harta lui Honterus.

[3] Ivan Kupčik, *Alte Landkarten*, 7. Auflage, Dausien, Hanau, p. 87-88; Szathmáry Tibor, *DESC RIPTIO HUNGARIAE*, Fusignano, 1986, p. 23-24; Ingrid Kretschmer, Johannes Dörflinger, Franz Wawrick, *LEXIKON ZUR GESCHICHTE DER KARTOGRAPHIE*, I Band, Wien, Franz Deuticke, 1986, p. 147-148.

[4] Marin Popescu-Spineni, *România în izvoare geografice şi cartografice*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1978, p. 114; în lucrarea citată, GRON este identificată ca fiind Sarmizegetusa, ceea ce este inexact, deoarece pe exemplarul Eichstätt se vede foarte clar CRON (Braşov), denumire provenită din dialectul săsesc şi folosită la un moment dat. Facem cu această ocazie cuvenita rectificare pentru afirmaţia apărută în lucrarea dedicată Ţării Haţegului (Măriuca Radu, Ioachim Lazăr, *Ţara Haţegului în izvoare cartografice, secolele XIV-XVIII*, în CVMIDAVA, XXII-XXIV, Braşov, 1998-2000, p. 268).

[5] Szathmáry Tibor, *op. cit*., p. 28.

[6] Francesco Roselli (Rosselli) (1447/48-după 1513), ilustrator de cărţi, editor, cosmograf florentin; în 1476 se deplasează în Ungaria lucrând la curtea lui Matia Corvin. După reîntoarcerea la Florenţa rezultă o hartă a Ungariei (astăzi dispărută). De la Roselli s-a păstrat şi harta Europei Centrale, menţionată în text, inspirată după Cusanus şi Benincasa (autor care a trăit în secolul al XV-lea). Menţionarea germanilor din Transilvania se datorează probabil faptului că italianul s-a aflat mult mai aproape de realităţile acestei provincii. LEXIKON..., p. 679.

3. O variantă de data aceasta redusă a hărţii lui Cusanus a apărut în monumetala lucrare **LIBER CRONICARUM** (Schedelsche Weltchronik)[7], tipărită în anul 1493 la Nürnberg, cel mai important centru al cartografiei germane. Ea aparţine medicului umanist Hieronymus Münzer (Monetarius) (1437-1508) şi reprezintă Europa schematizată. Pe această planşă Ţara Bârsei (WVRZLANT) apare pentru prima dată ca teritoriu distinct, plasat la est de Carpaţi; este interesant de menţionat că în timp ce „Sibenburg" era înscrisă cu minuscule, Ţara Bârsei era înscrisă cu majuscule, ceea ce reprezintă un indiciu al importanţei acestei provincii în viziunea unui autor occidental. Şi această hartă va apărea ulterior în mai multe ediţii, nemodificată.

Cu harta lui Cusanus se inaugurează seria dedicată Europei Centrale, prototipul hărţilor ce vor apărea în Italia şi regiunea Rinului şi care vor domina secolul al XVI-lea. Cu toate inexactităţile în ceea ce priveşte estul Europei, inerente oricărui pionierat, aceste creaţii cartografice, cele mai multe unicate de mare valoare, au meritul de a fi reprezentat în premieră spaţiul românesc.

Spre deosebire de hărţile rudimentare inspirate din modelul „Cusanus", secolul al XVI-lea este dominat de trei creaţii monumentale. Este vorba de creaţiile autorilor Lazarus-Tannstetter, Honterus şi Lazius, în care Transilvania capătă un contur bine individualizat şi mult mai realist. Aceste progrese sunt vizibile şi în cazul Ţării Bârsei.

În anul 1528 apărea prima hartă tipărită a Ungariei, cunoscută sub denumirea de Lazarus-Tannstetter. Faţă de creaţiile anterioare, conţinutul este mult mai amănunţit, deşi nu-i lipsesc greşelile de orientare.

Bartza Prouincia (Ţara Bârsei) este disociată de localităţile sale, fiind plasată dincolo de Carpaţi, alături de „Fogaras montes". Braşovul apare sub dubla denumire de Brassa/Cronstat; lui i se alătură în premieră: Volkan (Vulcan), Feketehalem (Codlea), Vildebach (Ghimbav), Brazvar (Prejmer) şi Branul (Tertz)[8]. În plus, mai sunt desenate trei simboluri de sate şi unul de târg, fără a fi nominalizate[9].

Pasul cu adevărat important îl săvârşeşte umanistul Johannes Honterus în **CHOROGRAPHIA TRANSYLVANIAE/Sibemburgen**, tipărită la Basel în 1532[10]. În această lucrare fundamentală, BVRZELAND (Ţara Bârsei), ţinutul natal este amplu reprezentat, practic cu toate satele şi târgurile componente; nu lipsesc nici elementele inspirate din realitate (biserici fortificate, cetatea Râşnov-plasată pe o înălţime în imediata apropiere a localităţii omonime, cetatea Bran etc.). Este de remarcat faptul că Honterus foloseşte pentru Braşov doar denumirea de Corona, aşa cum el însuşi se semna cu monograma IHC (Ioannes Honterus Coronensis). Privind cu atenţie desenul reprezentând cetatea Braşovului, plasată între Tâmpa şi Raupenberg (Dealul Omizilor), mai poate fi observat un detaliu şi anume un simbol de localitate în dreapta Tâmpei, care nu putea fi decât Şcheiul.

Numele de Corona pentru Braşov este reluat şi pe „tabula modernă" a Daciei apărută în ediţia definitivă a primului atlas de buzunar, tipărit la Braşov în 1542[11].

Importanţa celor două capodopere rezidă pe de o parte în prima redare exactă, pentru acea vreme a realităţilor ţinuturilor consemnate, iar pe altă parte în preluarea lor în cătrе marea cartografie europeană, timp de aproape două secole.

---

[7] *Die Schedelsche Weltchronik von 1493*, Kommentiert von Rudolf Pörtner, Dortmund, Harenberg Edition, 1978, p. 599-611.

[8] Este interesant că Branul apare ca localitate, în timp ce, pe hărţile din 1532 şi 1566 este definită ca o cetate.

[9] Hans Meschendörfer, Otto Mittelstrass, *Siebenbürgen auf alten Karten*, Heidelberg, 1996, p. 7-17.

[10] *Ibidem*, p. 17-51; Gernot Nussbächer, *Viaţa şi opera lui Johannes Honterus*, Editura Kriterion, Bucureşti, 1974; Gerhard Engelmann, *Johannes Honter als Geograph*, Köln Wien, Böhlau Verlag, 1982; Paul Binder, *Johannes Honterus' Karten und Beschreibungen der Rumänischen Länder*, în „Revue Roumaine d'Histoire", Tome XII, 6, 1974, p. 1038-1065.

[11] Johannes Honterus, *Rudimenta Cosmographica (Elementele Cosmografiei), Braşov, 1542*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1988.

Tabloul secolului al XVI-lea nu poate fi complet fără harta umanistului vienez Wolfgang Lazius (1514-1565)[12]. O activitate bogată şi diversificată i-a permis acestuia elaborarea între 1552 şi 1556 a unei noi hărţi a Ungariei, al cărei conţinut a fost influenţat în mare parte de Lazarus şi Honterus. În ceea ce priveşte sud-estul Transilvaniei se pot remarca câteva curiozităţi: astfel stema Braşovului (coroana aşezată pe rădăcina unui copac) introdusă de Honterus în 1532 este inversată; Petersberg (Sânpetru) este plasat, greşit pe o înălţime, în schimb Branul (Turczfest, Torch) apare pentru prima dată cu detalii inspirate din realitate. Ca o ultimă curiozitate, din ciorchinii de struguri generos răspândiţi pe întreaga suprafaţă rezulta că în acest ţinut înconjurat de munţi şi împânzit cu păduri de foioase se practica pe scară largă viticultura.

Sebastian Münster (1488-1552), contemporan şi prieten al lui Honterus este primul autor care foloseşte două reducţii ale hărţii Transilvaniei în ediţiile Geografiei lui Ptolemeu apărute între 1540 şi 1552 şi în Cosmografiile tipărite între 1544 şi 1578, sub titlurile: **TRANSYLVANIA XXI Nova Tabula** şi **„Die Siebenbürg, so man sunst auch Transsyluaniam nennt”.** Ambele planşe au fost realizate la Basel, în tipografia lui Petri, unde probabil a apărut şi originalul din 1532[13]. Cele două variante sunt asemănătoare în ceea ce priveşte Ţara Bârsei. Braşovul este denumit Croñenstat sau Cronstatt, iar Vulcanul este preluat ca Molkendorf, în loc de Wolkendorf, greşeală perpetuată. Singura îmbunătăţire o reprezintă introducerea lui Sides Wald (Pădurea Codlei) în a doua variantă. Un alt câştig este dat, conform uzanţelor epocii, de amplele descrieri ale oraşelor. Braşovul „Pressouia vulgo Cronestat” este considerat al doilea oraş ca importanţă din Transilvania, după Sibiu, „...bogat în mărfuri greceşti”

Pe harta Transilvaniei, întocmită de Sambucus (1531-1584) şi inclusă în prima ediţie a atlaselor lui Ortelius (1570), Braşovul apare pentru prima dată cu toate denumirile sale: CORONA, STEPHANOPOLIS, Cronstatt, Brasso şi cu două simboluri. Sambucus a folosit a doua ediţie a hărţii lui Honterus, din care se păstrează câteva fragmente descoperite în legătura unei cărţi, în timpul restaurării[14] incluzând şi satul Zărneşti (Cernen).

Opera honteriană se regăseşte până către sfârşitul secolului al XVII-lea în atlasele elaborate de către reprezentanţii şcolilor de cartografie olandeză şi engleză. Printre ultimele creaţii, demne de semnalat se numărau cele ale fraţilor Blaew[15] şi a lui Moses Pitt (cca. 1654-1686), publicată în „THE ENGLISH ATLAS”, apărut la Oxford în 1683. Singurul detaliu care merită consemnat constă în menţionarea Măgurei Codlei (Mons Kotla)[16].

Lipsa de progrese înregistrată în creaţiile amintite se datorează mutării centrului de interes către noile ţinuturi descoperite, importante surse de bogăţii, Lumea Veche fiind cuprinsă de febra metalelor preţioase şi a exotismului.

Transilvania revine în centrul atenţiei, odată cu ocuparea ei militară şi anexarea de către Habsburgi în urma tratatului de pace de la Karlowitz (1699). Prima iniţiativă cartografică a acestei noi perioade din istoria Transilvaniei se datorează lui Giovanni Morando Visconti (16?? – 1717)[17], ofiţer austriac, de origine italiană. El este autorul unei hărţi atipice pentru sfârşitul de veac XVII, atât prin dimensiunile neobişnuit de mari, 117 x 99,5 cm, cât şi prin numărul impresionant de localităţi (1141). **Mappa della Transiuania**, tipărită în anul 1699 la Sibiu, reprezintă fructul unei activităţi desfăşurate pe teren, timp de aproape un deceniu, care coincide

[12] Hans Meschendörfer und Otto Mittelstrass, *op. cit.,* p. 45-46.
[13] *Ibidem.*
[14] Gedeon Borsa, *Die beiden Ausgaben der „Chorographia Transylvaniae” von Johannes Honterus*, în „Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde”, Heft 2, 1988, p. 150-160; Gernot Nussbächer, *Beiträge zur Honterus-Forschung 1966-1989*, Braşov, Aldus Verlag, 2003, capitolul 32 - *Siebenbürgenkarte von Honterus*, p. 262-265.
[15] Pe harta întocmită după Guilelmus şi Ioannes Blaew, apărută în Olanda (raritate cartografică datorită cartuşului) este inserată Bodola (Budila).
[16] Harta ne-a fost pusă la dispoziţie de domnul Grof Laszló (Oxford) căruia îi mulţumim şi pe această cale.
[17] Cea mai amplă analiză asupra acestei hărţi a fost făcută de doamna Plihál Katalin (Biblioteca Naţională a Ungariei) în studiul: *G.M. Visconti, Erdély térképe 1699 – ből*, în „Cartographica Hungarica”, Tatabánya, nr. 7, május 2000, p. 2-25.

cu stabilirea lui Visconti în această nouă provincie a Imperiului Habsburgic, în calitate de genist şi inginer şef. Funcţia primită, onorantă, dar plină de răspundere îi conferă posibilitatea întreprinderii unor cercetări amănunţite, efectuării de măsurători la faţa locului şi în final elaborarea de hărţi şi planuri şi vedute ale oraşelor importante. Astfel Braşovul beneficiază de cel dintâi plan efectuat pe baza unor criterii ştiinţifice[18]. Însăşi miza acestei lucrări era mare: în noile condiţii, graniţa dintre austrieci şi turci trebuia trasată foarte exact şi într-un timp scurt, pentru ca cele două puteri învecinate să poată ridica fortificaţii.

Ţara Bârsei (PORZELLAND) nu este delimitată în raport cu alte districte[19], în schimb graniţa cu Ţara Românească este foarte precisă, fiind trecute (cu excepţia Branului) şi punctele vamale. Pentru prima dată este indicată reţeaua drumurilor, astfel că, rolul Braşovului ca nod de comunicaţii este evident[20]. Practic sunt evidenţiate şi diferenţiate toate localităţile districtului; spre deosebire de creaţiile anterioare, zona Săcele care apărea sub expresia „şapte sate" este detaliată. Conform legendei, cetăţile de la Râşnov şi Bran indică prezenţa unor garnizoane, iar Braşovul (Kronstadt), cel mai important centru al regiunii, este înfăţişat împreună cu fortificaţiile sale. Ca un ultim amănunt, nu lipsit de semnificaţie, harta consemnează lupta de la Tohan-Zărneşti din 11-12 august 1690, a cărei amintire era încă vie în conştiinţa contemporanilor, soldată cu înfrângerea trupelor imperiale[21]. Harta lui Visconti, neîntrecută de şirul celor care vor urma decât prin poziţionare geografică, inaugurează noua etapă a şcolii de cartografie austriacă, caracterizată prin hărţi deosebit de amănunţite, de mari dimensiuni, păstrate sub formă de manuscris şi păzite cu străşnicie.

ZUSAMMENFASSUNG

DAS BURZENLAND IN KARTOGRAPHISCHEN QUELLEN (~1450 - 1699)

Die Arbeit behandelt das Burzenland - den südöstlichsten Teil von Siebenbürgen-vom Standpunkt der Geschichte der Kartographie, beginnend mit der ersten Karte von Mitteleuropa, die Nicolaus Cusanus um die Mitte des 15. Jahrhunderts geschaffen hat, bis zu der ersten Karte der österreichischen Kartographie (1699). Eine besondere Aufmerksamkeit wird der ersten detaillierten Siebenbürgenkarte von 1532 gewidmet, die dem Kronstädter sächsischen Humanisten Johannes Honterus (1498/1549) zu verdanken ist. Die Bedeutung der Arbeit besteht darin, dass sie neu entdeckte Aspekte bringt, die die bisherigen dokumentarischen Quellen ergänzen und bereichern. So kommt auf der Honterus-Karte Kronstadt mit zwei Ortschaftssymbolen vor - was bisher nicht hervorgehoben wurde. Eine andere Neuigkeit ist die Untersuchung der Frage, wie das Burzenland - das praktisch auf allen wichtigen kartographischen Dokumenten vorkommt - von den Gelehrten in Westeuropa dargestellt wurde, bis die einheimische Kartographie sich damit befasste.

[18] Planul a fost descris de cercetătoarea Minerva Nistor în ampla lucrare intitulată *Braşovul în izvoare cartografice şi iconografice (sec. XV-XIX),* în CVMIDAVA, IX, Braşov, 1976, p. 8-11; suntem siguri că autoarei nu i-au scăpat cele două cruci plasate pe Tâmpa şi pe Dealul Cetăţuii, însemne, care aşa după cum se ştie, nu erau agreate de cenzura comunistă. De altfel, la vremea aceea, acest studiu fundamental pentru istoria Braşovului a fost considerat „apolitic". Prezenţa unei cruci mari pe Tâmpa, înainte de anul 1712 este semnalată şi în *Collectaneea*. Informaţia a fost preluată din lucrarea *Das Sanitätswesen in Kronstadt im Jahre 1890, von Eduard Gusbeth*, Kronstadt, Buchdruckerei von Adolf Albrect, 1891, p. 1891.

[19] Prima hartă specială a Ţării Bârsei a fost întocmită de Franz von Seethal şi se păstrează sub formă de manuscris în colecţia Muzeului Judeţean de Istorie Braşov; ea a fost publicată de autoare în „Cartographica Hungarica", nr. 7, p. 42.

[20] Reţeaua de drumuri a fost pusă în valoare de Dr. Helga Hühnel (Biblioteca Naţională a Austriei) în studiul *Die Verkehrssituation von Kronstadt und seiner Umgebung vom 17. bis 19. Jahrhundert, gezeigt an Landkartenbeispielen aus den Beständen der Kartensammlung der Österreichischen Nationalbibliothek*, în „CVMIDAVA", XXII-XXIV, Braşov, 1998-2000, p. 217-237; Pavel Binder, *Omonime derivate din antroponime în munţii Braşovului*, în „*Limba română*, nr. 6, anul XXII, 1973, p. 567.

[21] Minerva Nistor, *Brâncoveanu şi Braşovul*, în „CVMIDAVA", XII-1, Braşov, 1979-1980, p. 95.

Lista ilustraţiilor:

1. Spaţiul românesc pe harta cardinalului Nicolaus Cusanus, detaliu. Sursa: Ivan Kupčik, *Alte Landkarten...*
2. WVRTZLAND – denumire sub care Ţara Bârsei apare pentru prima oară distinct pe harta lui Münzer. Sursa: *Die Schedelsche Weltchronik...*
3. Transilvania, cu menţiunea *Isti sunt theotonici* şi oraşele: Brassco, Sabesus şi Sibigno, aşa cum apar pe harta întocmită de Rosselli, în colaborare cu Germanus la sfârşitul secolului al XV-lea. Sursa: Szathmáry Tibor, *DESC RIPTIO HUNGARIAE...*
4. Detaliu din harta LAZARUS TANNSTETTER (1528), reprezentând „Bartza Prouincia" (Ţara Bârsei), împreună cu cinci localităţi (Vulcan, Codlea, Ghimbav, Prejmer şi Bran). Sursa: Hans Meschendörfer, Otto Mittelstrass, *Siebenbürgen auf alten Karten...*
5. Detaliu al hărţii Transilvaniei întocmită de Johannes Honterus la Basel în anul 1532; în dreptul Coronei se mai poate observa un simbol de localitate (probabil Şcheiul). Sursa: Hans Meschendörfer, Otto Mittelstrass, *Siebenbürgen auf alten Karten...*
6. Braşovul cu denumirile: Corona, Stephanopolis, Cronstatt, Brasso, aşa cum apare pe harta lui Sambucus, Viena, 1566.
7. Wurtzland/Barzasag (Ţara Bârsei), împreună cu stema inversată a Braşovului – detaliu din harta lui Lazius. Sursa: Hans Meschendörfer, Otto Mittelstrass, *Siebenbürgen auf alten Karten...*
8. Ţara Bârsei aşa cum apare pe harta tipărită în oficina familiei Blaew (către 1630).
9. Detaliu al hărţii lui Moses Pitt, una din ultimele reluări ale operei honteriene.
10. Primul plan al Braşovului, întocmit de Giovanni Morando Visconti; se remarcă cele două cruci plasate pe Tâmpa şi pe Dealul Cetăţuii.
11. Mappa della Transiluania. Detaliu reprezentând sud estul Transilvaniei şi Ţara Bârsei (PORZELLAND). Se poate observa îndreptarea hărţii către est.

Denumire actuală	Anul atestării	1528	1532	1556	1566	Către 1630	1699
Ţara Bârsei, Burzenland Barcaság	1211	Barza Prouincia	BVRZELAND	Wurtzland	BVRZELAND	Wurtz land Barzazag. h	PORZEL LAND
Braşov Kronstadt Brassó	1235	Brassa Cronstat	CORONA (cu două simboluri de localităţi)	Cronstat Corona	CORONA STEPHANOPOLIS Cronstatt Brasso. H.	Corona Brassovia	KRONSTADT
Apaţa Geist Apáca	1460		Geyst	Geist	Gest	Apacza Geyst	Apacza
Bod Brenndorf Botfalu	1368		Brendorf	Brendorf	Brendorff	Berendorf	Brendorf
Budila	1291					Bodola	
Bran Törzburg Törcsvár	1377	Tertz (simbol localitate)	Turczfest (cetate)	Turtzfest Tarch (cetate)	Turtzfest (simbol localitate)	Turtzfest (cetate)	Tersburg
Codlea Zeiden Feketehalom	1377	Feketehale	Ceidyn	Zeydin	Seiden	Seidyn	Zaiden
Cristian Neustadt Kereszté-Nyfalva	1362		Neustat	Neustat	Neustat	Neustat	Neistadt
Crizbav Krebsbach Krizba	1410						Krisberg
Feldioara Marienbug Földvár	1240		Mergenburg	Mergenburg	Mergenburg	Mergenburg	Marienburg
Ghimbav Weidenbach Vidombák	1342	Vildebach	Weidenbach	Weidnpach	Weidenbach	Weidenbach	Videnbach
Hălchiu Helsdorf Höltöveny	1377		Helczdorf	Holzdorf	Heloden	Heloden	Helsdorf
Hărman Honigberg Szászhérmany	1240		Honsperg		Honsberg	Honsperg	Hanpak?
Măieruş Nussbach Szászmagya-ros	1377		Nusbach	Nussbach		Nusbach	Nusbach
Prejmer Tartlau Prázsmár	1240	Brazvar	Tartln	Tartel	Tarten	Tarten	Tartlen
Râşnov Rosenau Rozsnyó	1331		Rosenau	Rosenaw	Rosenau	Rosenau	Rosnÿo
Rotbav Rotbach Szászveres-mart	1377		Rotbach	Rodpach	Rocback	Rotbach	Rothembach
Satu Nou Neudorf Újfalu	1366		Neudorf	Neudorf	Neudorff	Neudorf	
Sânpetru Petersberg Szentpéter	1240		Petersberg	Petersperg	Petersberg	Petersburg	

Şapte Sate Siebendörfer Hétfalu Baciu Turcheş Cernatu Satulung Tărlungeni Zizin Purcăreni	 1366 1366 1366 1366 1480 1369 1500		7 dorfer	Septem pag Sicul(orum)	7 dorffen Pagi Siculorum (3 simboluri apar mai la nord, separat	(7) Dorfen Hetfalu (în rest idem ca la 1566)	 Bacsfalu Turkos Tartrang Zaizon Purkerecz
Vlădeni Einsiedel?* Wladein Remete b. Vledény	1570						Vladein
Vulcan Wolkendorf Szászvolkany	1377	Volkan	Wolkendorf		Molkendorf	Wolkendorf	Volkendorf
Tohan Tohan Ótohán	1294						Thohanÿ
Zărneşti Zernescht Zernest	1367		Cernen (a doua ediţie)		Cerne	Cernen	Zernest

*einsydl, denumire care apare pe harta lui Honterus (1532) a fost localizată de Gerhard Engelmann (vezi nota 10) ca fiind Codlea- einsydl, în timp ce, Mittelstrass şi Meschendörfer (vezi nota 9) o identifică cu satul Vlădeni, ceea ce ar însemna modificarea anului atestării documentare (1532 în loc de 1570); pe harta lui Sambucus (1566), Einsidel apare împreună cu Herbrig?, iar în hărţile ulterioare (Blaew şi Pitt) apar ca localităţi separate.

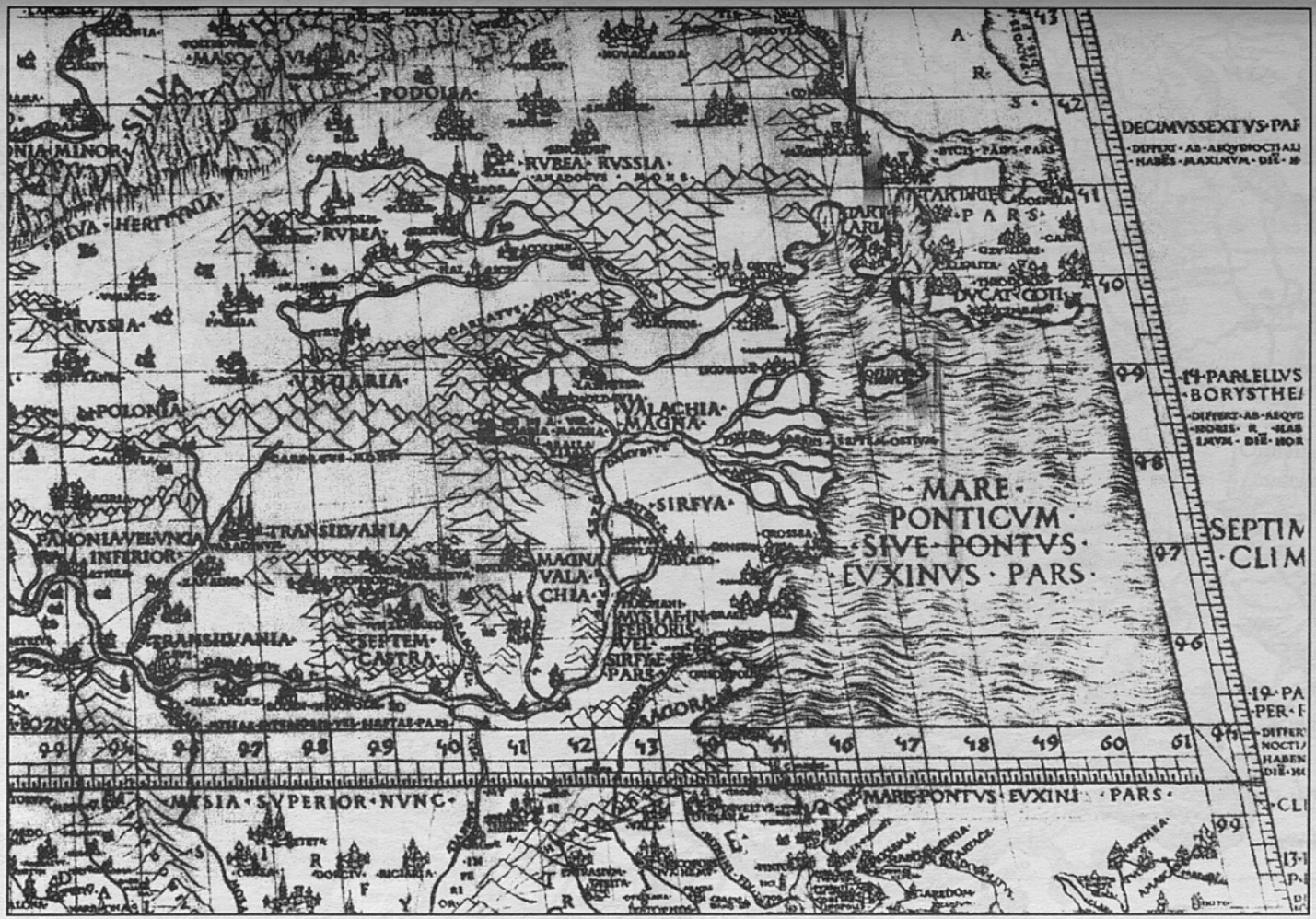
PODOLIA
RVBEA RVSSIA
RVSSIA
POLONIA
VNGARIA
TRANSILVANIA
SIRFYA
MAGNA VALACHIA
MARE PONTICVM SIVE PONTVS EVXINVS PARS
PARS
DVCAT COTI
DECIMVSSEXTVS PAR
PARALLELVS BORYSTHE
SEPTIM CLIM
MOESIA SVPERIOR NVNC
MARIS PONTVS EVXINI PARS

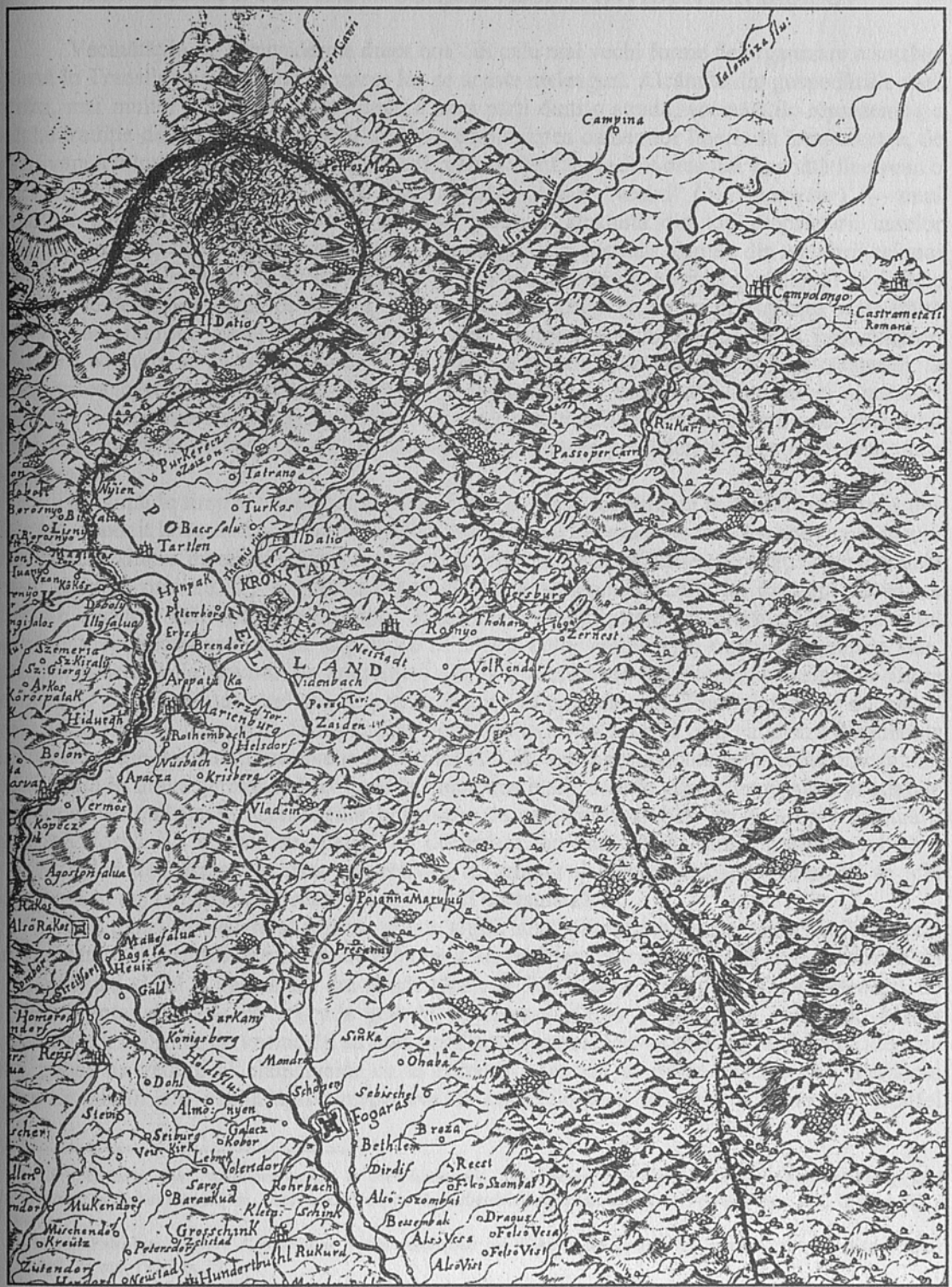
Campina
Campolongo
Castrametati Romani
Datio
Tatrang
Turkos
Bacsfalu
Tartlen
KRONSTADT
Hanpak
Peterhos
Brendorf
Rothenbach
Marienburg
Zaiden
Weidenbach
Neustadt
Rosnyo
Thohan
Zernest
Pojana Maruluj
Predeal
Sinka
Ohaba
Fogaras
Brezza
Bethlen
Dirdis
Recet
Also Szombat
Also Vesa
Felso Vesa
Also Vist
Felso Vist
Draguz
Rukar
Pastoper Carr
Nussbächer 16.

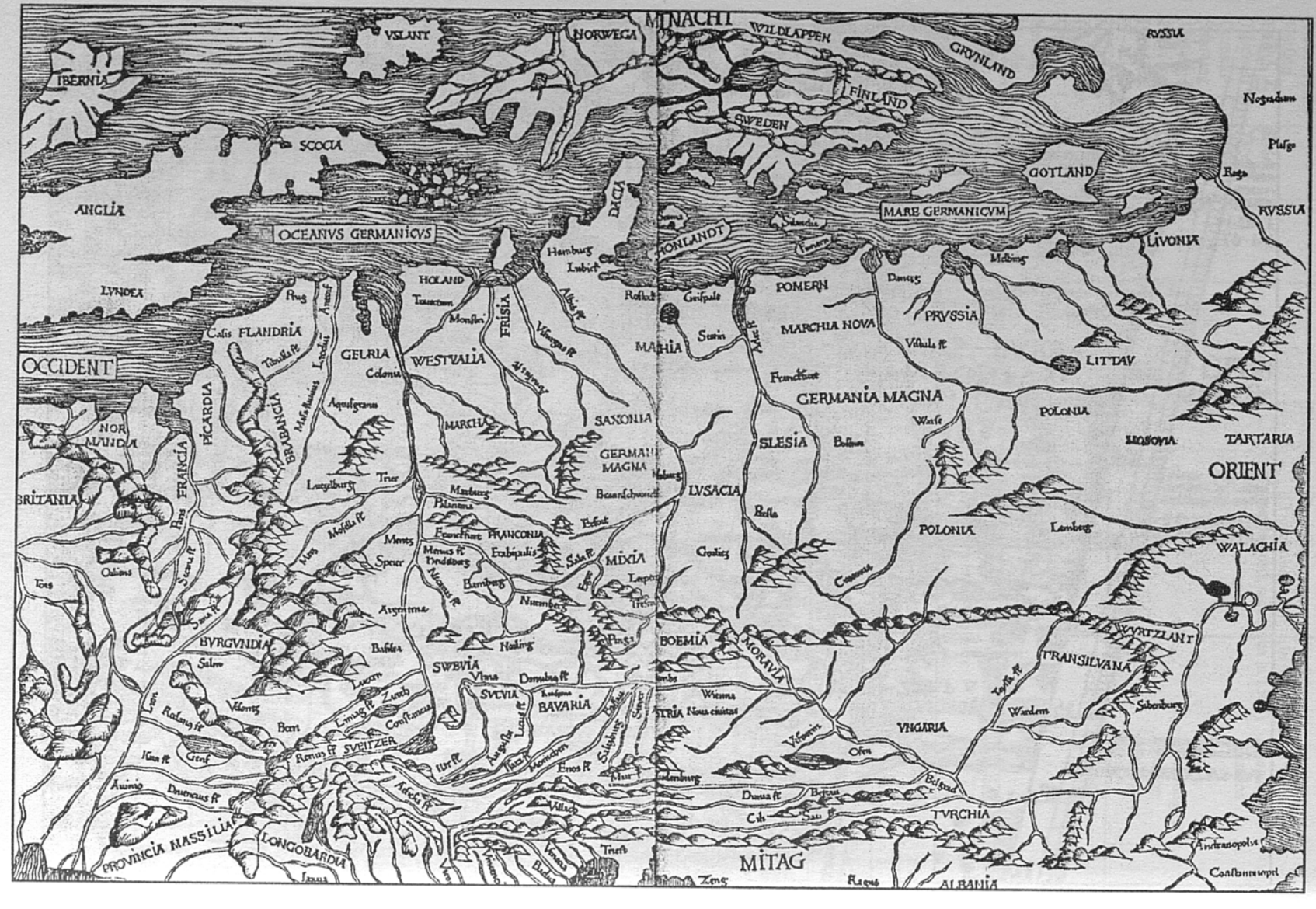
MNACHT
VSLANT
NORWEGA
WILDLAPPEN
RVSSIA
GRVNLAND
IBERNIA
FINLAND
SWEDEN
Nogardum
Plisgo
SCOCIA
GOTLAND
Ruga
ANGLIA
OCEANVS GERMANICVS
DACIA
MARE GERMANICVM
RVSSIA
ONLANDT
LIVONIA
Hamburg
Lubeck
Melbing
HOLAND
POMERN
Dantzig
LVNDEA
Rug
Griepsale
PRVSSIA
Calis
FLANDRIA
FRISIA
MARCHIA NOVA
GELRIA
WESTVALIA
MARCHIA
Vistula fl.
OCCIDENT
Colonia
LITTAV
Francfurt
GERMANIA MAGNA
BRABANCIA
Aquisgrana
POLONIA
NOR MANDIA
PICARDIA
SASSONIA
SLESIA
Wisle
MOSOVIA
TARTARIA
ORIENT
Marpurg
Lutzelburg
Trier
BRITANIA
FRANCIA
Eistet
LVSACIA
Basla
Mens
Spever
FRANCONIA
MIXIA
POLONIA
Lemberg
WALACHIA
Tolos
Oblions
Bamberg
Nuremberg
Lepora
Ingolstat
BOEMIA
MORAVIA
WRITZLANT
BVRGVNDIA
Basilea
Salem
SWEVIA
Vlma
Danubius fl.
TRANSILVANA
Wienna
Wardein
Saburburg
Rodanus fl.
Genf
SVITZER
SVEVIA
BAVARIA
VNGARIA
Ofen
Auinio
Durenceus fl.
Belgrad
TVRCHIA
PROVINCIA MASSILIA
LONGOBARDIA
Villach
Triest
Andrianopolis
MITAG
Coastantinopel
ALBANIA

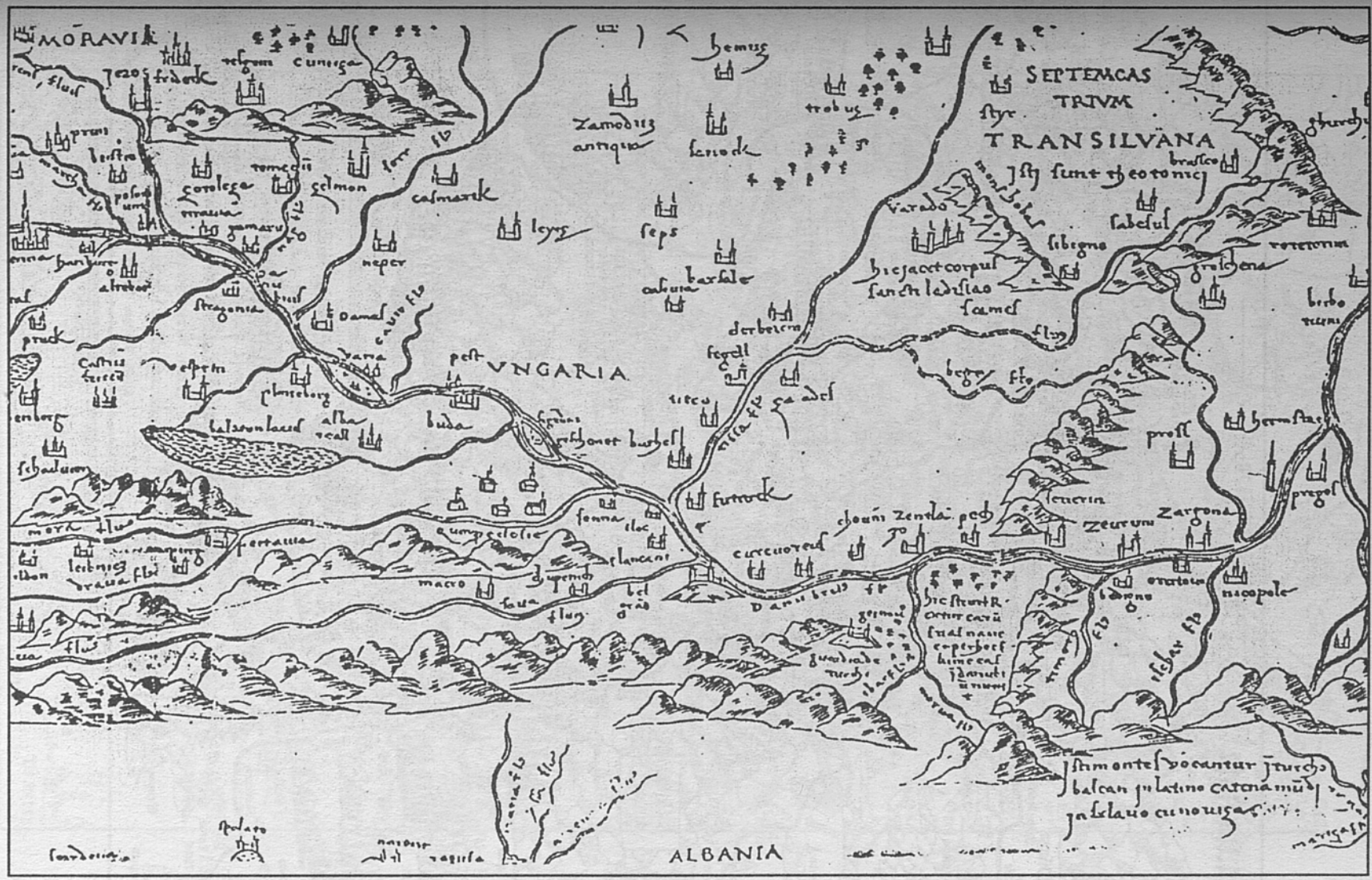
MORAVIA
SEPTEMCAS
TRIVM
TRANSILVANA
VNGARIA
ALBANIA

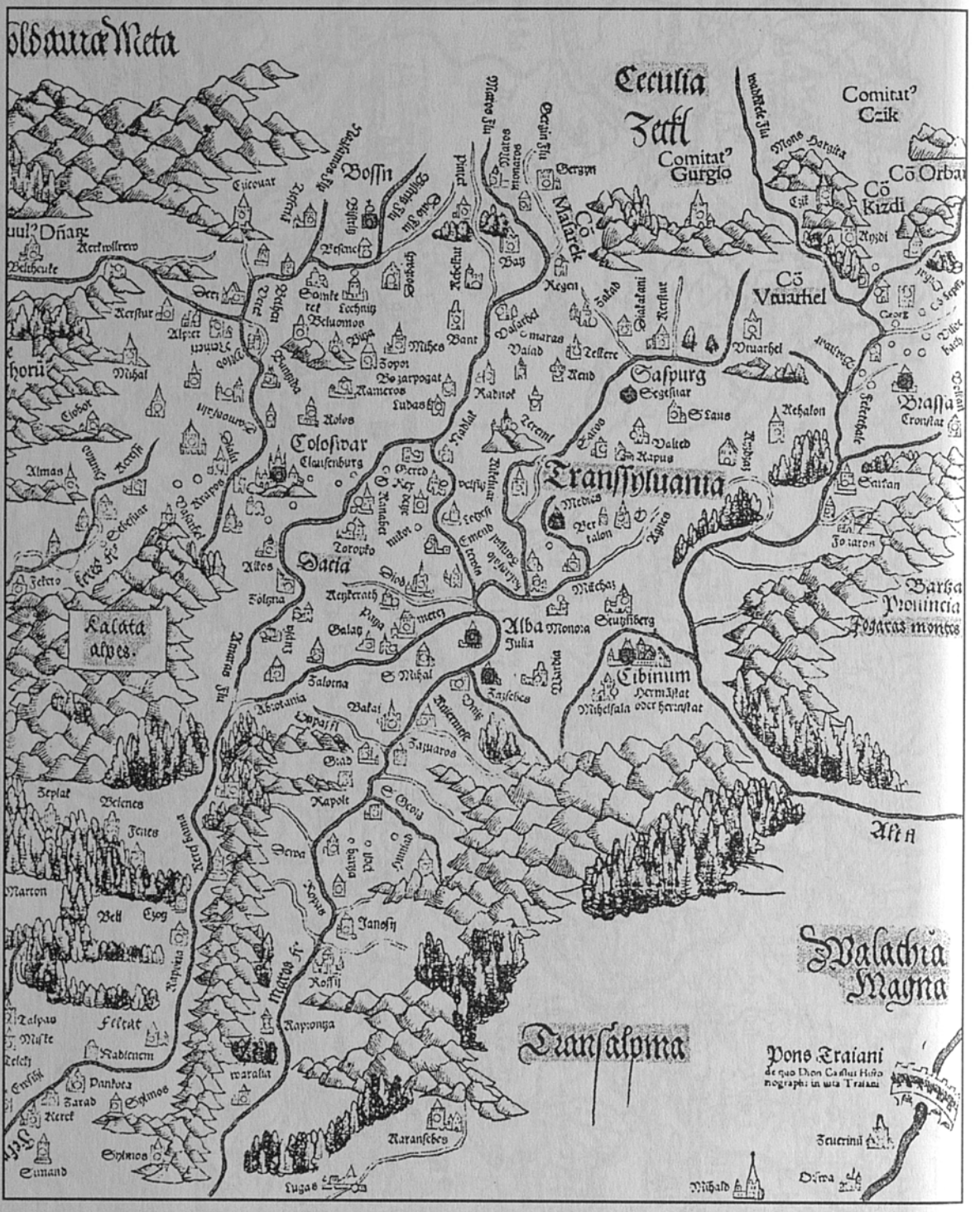
Cecilia
Zekel
Comitat⁹ Gurgio
Comitat⁹ Czik
Bossin
Cō Orbai
Cō Kizdi
Cō Vuarthel
Transsyluania
Colosivar
Clausenburg
Dacia
Alba Julia
Cibinium
Kalata alpes.
Walachia Magna
Transalpina
Pons Traiani
Saspurg
Brassa
Barsa Provincia
Fogaras montes
Alt R

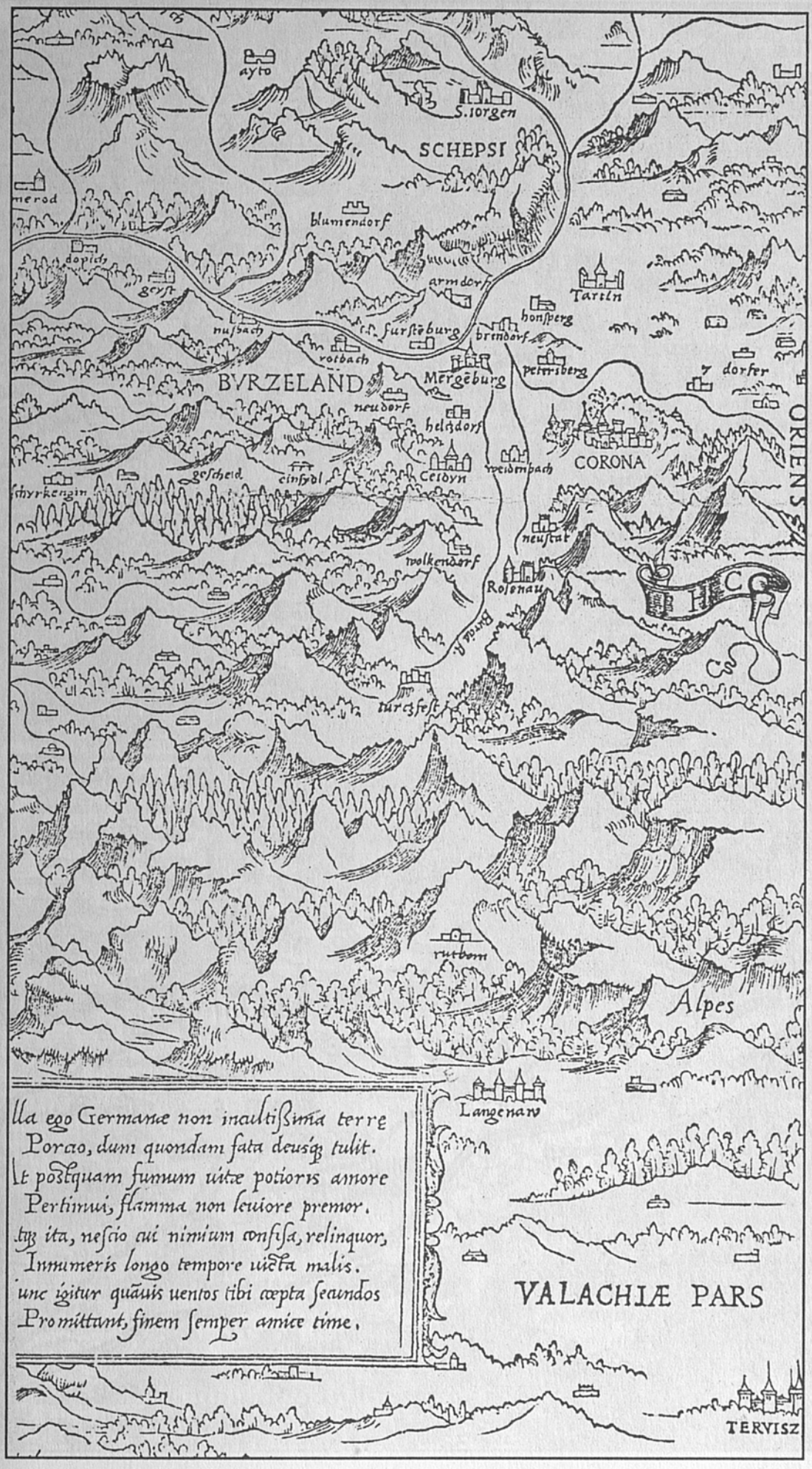
SCHEPSI
BVRZELAND
CORONA
ORIENS
Alpes
VALACHIÆ PARS
TERVISZ
Mergeburg
Celdyn
Rosenau
Tartln
S.iorgen
blumendorf
armdorf
honsperg
petrisberg
neudorf
heltzdorf
weidenbach
neustat
wolkendorf
turtzfest
rutbom
Langenau
gescheid
einsydl
nußach
votbach
brendorf
dorfer
Burzel A.
Ilia ego Germanæ non inultissima terræ
Porcio, dum quondam fata deusq; tulit.
Et postquam summum uitæ potioris amore
Pertimui, flamma non leuiore premor.
Hæc ita, nescio cui nimium confisa, relinquor,
Immeritis longo tempore uicta malis.
Nunc igitur quãuis uentos tibi cœpta secundos
Promittant, finem semper amice time.

SED Veuerhel
Aluta fl.
Neumarck
SED KISDI
Dayla.
SED ORBA
Wagyfch.
Ayto.
S. Georgen.
Pagi Sicu-
lorum.
Draufz
Radlen
Katendorff.
SED SCEPSI
Hamerod.
SED Reps.
Plamendorff.
Armdorff.
Tarten.
Dopich.
Geft
Brendorff.
Peterſberg.
BVRZELAND
Burcia.
Neudorff.
Heloden.
CORONA STEPHANO-
POLIS, Cronſtatt.
Brafſo. H.
Herbrg
Zeiden.
Neuſtad.
Rofenau.
Molkendorff.
Cerne.
Scharken.
Turtzfeſt.
Alt fl.
Blechiſdorffer.
Kertz Abbat.
H. Litera in hac tabula
nonnullis vocabulis
adiuncta ſignificat
ea eſſe Hungarica.
Kertzberg
Rudbom.
Campolongum
Argiſch templum.
Teltz
VALACHIAE
TERGOVISCIA
PARS.
Teruiſch
Rednitz
Pitefi Coenobium
Bocaretz
48
Dambouitz fluuius.
Saluata
fl.
Zorga
Gieriſch.
Danubius fl.

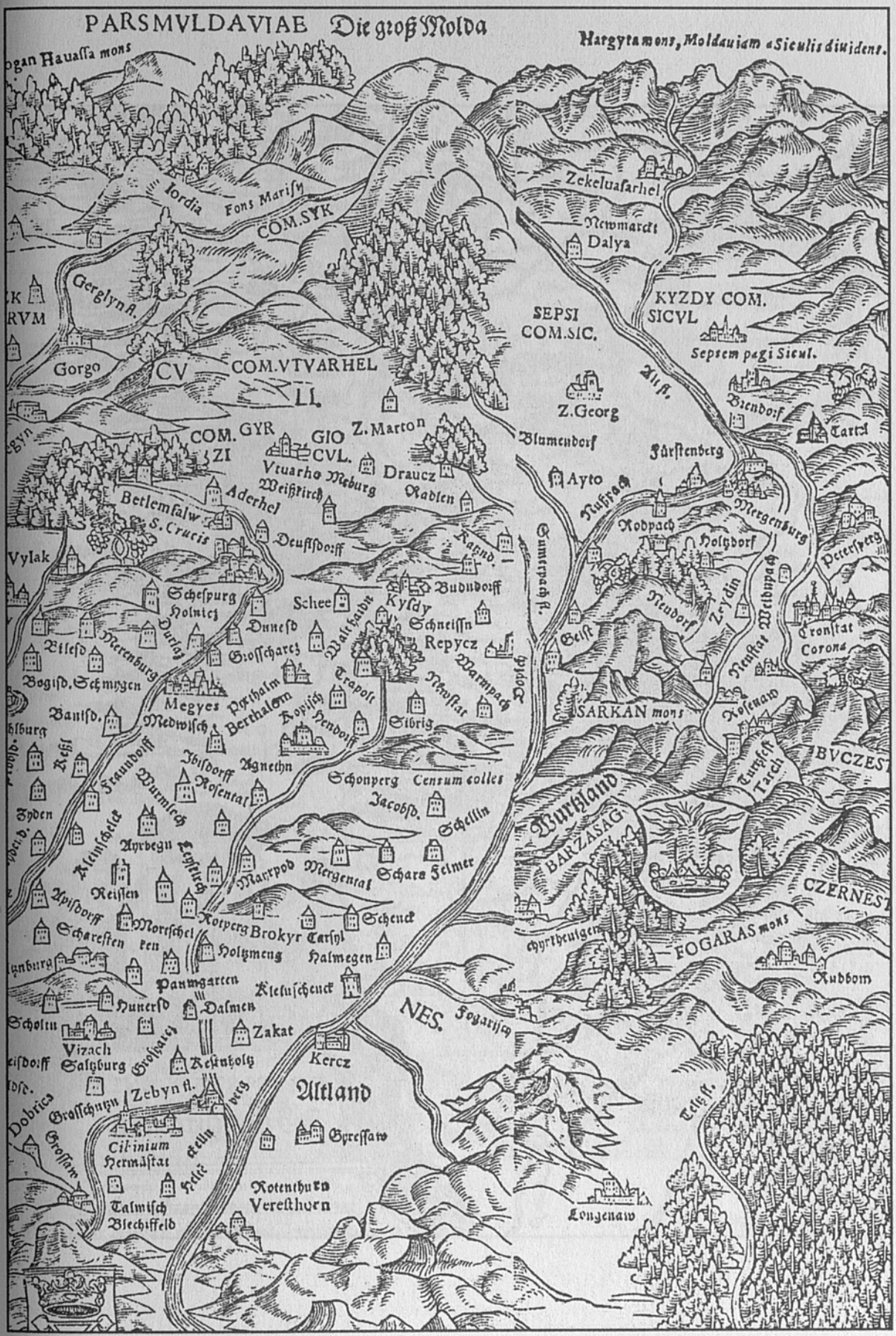
PARSMVLDAVIAE Die groß Molda
Hargyta mons, Moldauiam a Siculis diuident.
ogan Hauassa mons
Iordia
Fons Marisij
COM.SYK
Gerglyn fl.
RVM
Gorgo
CV
COM.VTVARHEL
LI.
Zekeluasarhel
Newmarckt
Dalya
KYZDY COM.
SICVL
SEPSI
COM.SIC.
Septem pagi Sicul.
Alt fl.
Z.Georg
Brendorf
Tartel
Blumendorf
Fürstenberg
COM. GYR
ZI
GIO
CVL.
Z. Marton
Draucz
Vtuarho Meburg
Weißkirch
Radlen
Ayto
Nußpach
Aderhel
Betlemfalw
S. Crucis
Deussdorff
Rotund.
Rodpach
Holtzdorf
Mergenburg
Petersperg
Vylak
Budndorff
Schespurg
Holmicz
Schee
Kysdy
Schneissn
Repycz
Neudorf
Zrydin
Weidnpach
Geist
Cronstat
Corona
Durlas
Merenburg
Bilesd
Dunesd
Grosscharcz
Walthalm
Bogisd. Schmygen
Pyrthalm
Berthalom
Trapoli
Megyes
Medwisch
Hendorff
Sibrig
Newstat
Warmpach
Dorff
SARKAN mons
Rosenaw
Banisd.
Reisd
Freundorff
Wurmloch
Ibisdorff
Rosental
Agnethn
Schonperg
Centum colles
Jacobsd.
Schellin
Burtzland
BARZASAG.
Turpest
Tarch
BVCZES
Byden
Ayrbegn
Reisen
Marrpod
Mergental
Schars
Felmer
CZERNES
Apisdorff
Morgschel
Rotperg
Brokyr
Tarsyl
Schenck
Schareste
ken
Holtzmeng
Halmegen
FOGARAS mons
Rudbom
Panwgarten
Kleuschenck
Hunersd
Dalmen
Scholtn
Zakat
NES.
Fogarisch
Vizach
Salzburg
Grosbacz
Kercz
Altland
Zebyn fl.
Grasschutzn
Dobrica
Cibinium
Hermastat
Gresswarb
Talmisch
Blechiffeld
Rotenthurn
Vereslhorn
Longenaw
Teiss fl.

MOLDAVIÆ
PARS.
Colonia
Guozdziecz
Cernovcz
Prath flu.
Bieſcid dictus.
Snatin
Tartros
Iſczye
Pog Havos
Bereczk
Madaras
Sz Demeter
Kaſzon
Zebel
Sereth
Mikovard
Czick
Kyſdi
Sz. Demeter
Sed. Kezdi.
Szereda
Neumarck
Kyſdi Vaſarhely
Barot
Sed. Wdvarheli
Warqiſch
Sepſy
Sed
Zabola
Mikloſnaza
Tſernaton
Gelencze
Sed. Orbay
Dalnack
Draußz
Summerpach
Arkos
Meburg
Bölön
Sz. Georgy
Gidofalva
Radelen
Budendorf
Katzendorf
Hamered
Schnoyſen
Dorich
Sed. Reps
Geeſt-
Armdorf
Mergenburg
Schelling
Nuſsbach
Wurtz land
Barzazagh
Rohbach
Neudorf
Weidenbach
Schyrkengen
Mons Kotla
Seidyn
Corona
Einſidel herbrig
Volkendorf
Roſenau
Alt vel Alba Jul.
Fogaras
Friod
Scharken
Cerne
Neuſtad
Turtzeſt caſt.
Buzeſt
Blechſdorfer
Fogaras mons
Totros
Cherneſt
Kertz Abbatis
Bachono
Caſt: Bozza
Helſalu
Bodola
Bikſalua
Lißnyo
Pogi Siculorum
Doboly
Szaczava
Bardeotze
Kemecz
Lecznlua
Kovaſzna
Parva
Sz. Gyorgy
Egerpatak
Komollo
Killien
Sz. Livet
Ilſie
Ayaczka
Hidvege
Aranyataka
Uzon
Magioros
Szoti or
Kokes
Brendorf
Pedersberg
Dorfer
Pnts
Rosenau
Bystrua flu.
Hermanſtat
Rothenthurn
Rothenthurn caſt.
Hermanſtat mons
Cibinium flu.
Alt vel Alba Jul.
Mergental
Tovfyl
Schenck
Klein Schenck
Schars
Fehmer
Halmegn
Centum colles
Stein
Nuſtadt
Hamorod flu.
Aranyos flu.
Maros flu.
Küküllö flu.
Aranyos flu.
Sz. Gyorgy
Bistrua flu.
Kerekes flu.
Burcia flu.
Terebeſch flu.
Mons Kezdi
Vertenfal va.
Aderhel
S. Mertem
Meſkirchen
Burhel
Nemecz
R. S.
P. A.
H.

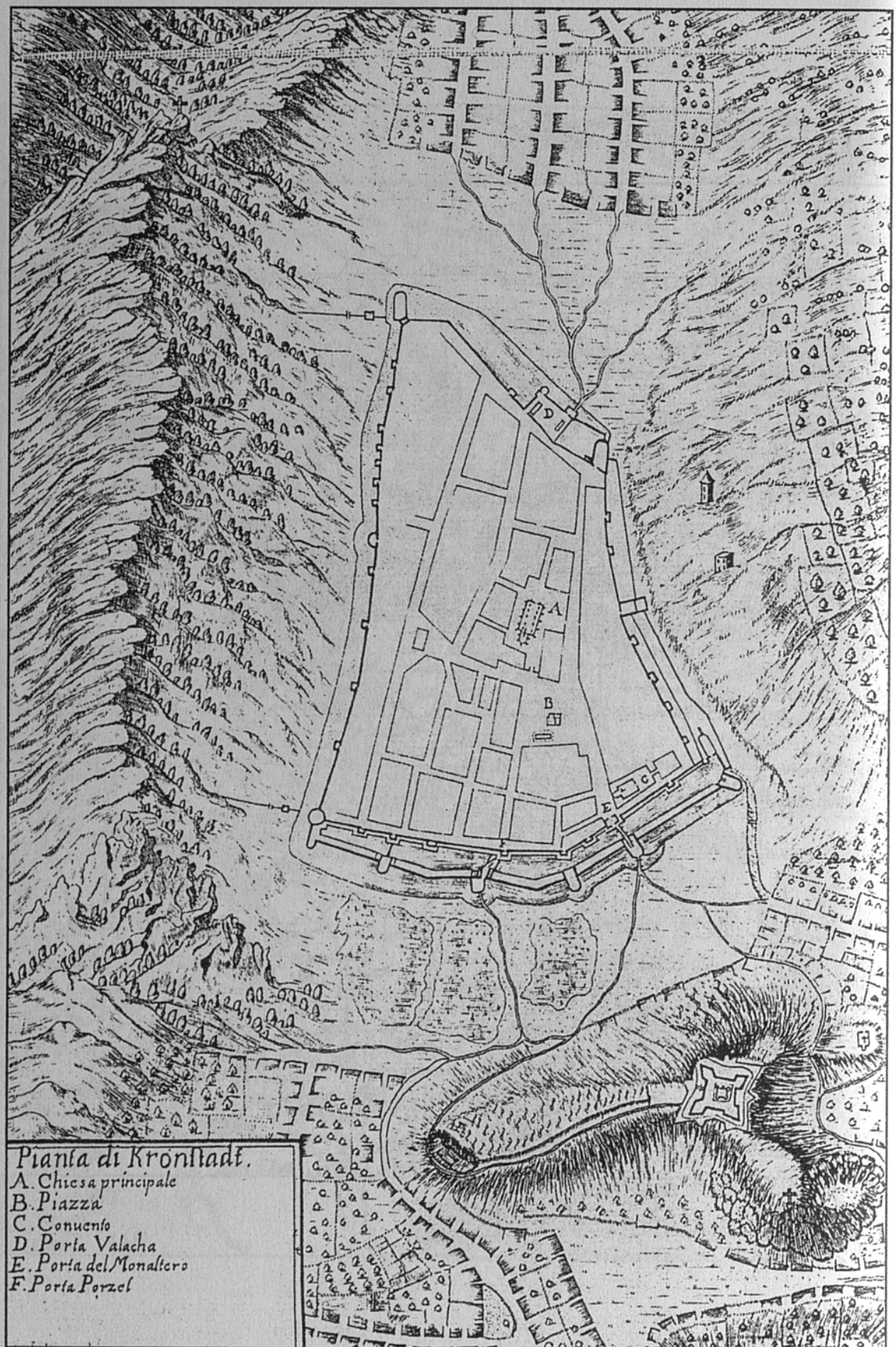
Pianta di Kronstadt.
A. Chiesa principale
B. Piazza
C. Conuento
D. Porta Valacha
E. Porta del Monaltero
F. Porta Porzel

Monica CINCU (Braşov)

CONTRIBUŢII PRIVIND SIGILIILE VECINĂTĂŢILOR DIN BRAŞOV

Vecinătăţile sunt considerate drept una din cele mai vechi forme de organizare a saşilor, adusă în Transilvania odată cu aşezarea lor pe aceste meleaguri. Alcătuite din gospodăriile unei străzi, mai multor străzi sau chiar numai a unei părţi dintr-o stradă, vecinătăţile reprezentau o veche tradiţie de exercitare a puterii de către comunitatea oamenilor liberi, de întrajutorare, de rezolvare a tuturor problemelor în interiorul colectivităţii. În cadrul oraşului vecinătăţile aveau o organizare proprie. În fruntea lor se aflau aşa-zişii „taţi de vecini" (*Nachbarväter*)[1] — unul tânăr şi unul bătrân. Exista apoi o adunare generală alcătuită din toţi proprietarii caselor cuprinse în vecinătatea respectivă, precum şi un organ mai restrâns, format din membrii cei mai bătrâni, numit *Altschaft*[2]. Membrii vecinătăţilor aveau o serie de drepturi şi obligaţii în funcţie de care se desfăşura viaţa lor zilnică, cu bucurii şi necazuri, cu tot ce presupunea viaţa trăită într-o mare familie. Ideea de bază era aceea de întrajutorare. Astfel în cadrul vecinătăţilor, membrii acestora se ajutau „de la naştere şi până la moarte"[3]; se ajutau la munca câmpului, la construirea caselor, la curăţarea străzilor, a fântânilor, la menţinerea liniştei şi siguranţei publice, la prevenirea şi stingerea incendiilor etc. Orice conflict dintre membrii unei vecinătăţi trebuia rezolvat în cadrul acesteia, iar nerespectarea acestei prevederi atrăgea după sine plata unei amenzi[4].

Evoluţia în timp a vecinătăţilor, complexitatea vieţii desfăşurate în cadrul acestora, a dus în mod implicit la emiterea de documente care oglindeau intensa şi variata lor activitate, natura raporturilor dintre membrii acestor comunităţi, relaţiile lor cu diferite autorităţi. Documentele erau validate prin sigilii, ce garantau autenticitatea acestora, constituind totodată adevărate izvoare istorice, mărturii ale trecutului, însumând o complexitate de informaţii privind rolul avut în viaţa social-economică şi politică a celui a cărui emblemă o purtau, aspiraţiile sale, precum şi ocupaţiile locuitorilor, apartenenţa lor la o comunitate sau alta, natura relaţiilor dintre oameni şi nu în ultimul rând gustul pentru frumos al posesorului. Obiectul lucrării de faţă îl constituie sigiliile imprimate în tuş şi fum sau aplicate în ceară roşie care validează documente create de unele vecinătăţi braşovene în secolul al XIX-lea. Aceste documente scrise în cea mai mare parte în limba germană, doar două în limba maghiară, sunt în genere paşapoarte prealabile eliberate de conducerea vecinătăţilor braşovene, la cererea membrilor săi în scopul efectuării unor călătorii[5]. La acestea se adaugă un document din anul 1888, care reprezintă o listă a vecinătăţilor din Braşov la data respectivă[6]. În dreptul denumirii fiecărei vecinătăţi se află imprimat în tuş sau aplicat în ceară roşie, sigiliul corespunzător.

Din punct de vedere al formei, aceste sigilii sunt rotunde sau ovale, excepţie făcând cel al vecinătăţii din strada Porţii de Jos (*Untere Purzengässer Nachbarschaft*), care are formă de scut, precum şi cel al vecinătăţii din strada Nouă de Sus (*Obere Neugässer Nachbarschaft*), de formă dreptunghiulară, cu legenda gravată în câmpul sigilar şi deci fără emblemă. Marea majoritate a sigiliilor de vecinătăţi au însă embleme, constatându-se chiar că unele sunt identice din punct de vedere al elementelor ce le compun. Aceasta se poate explica prin pierderea vechilor sigilii ale vecinătăţilor respective şi confecţionarea în serie a altora noi. Astfel

---

[1] F. Zimmermann, *Die Nachbarschaften in Hermannstadt. Ein Beitrag zur Geschichte der Stadtverfassung und Verwaltung in Siebenbürgen*, în „Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde", Neue Folge, XX, 1885, p. 63.
[2] *Ibidem.*
[3] Hermann Fabritius, *Unsere Kronstädter Nachbarschaften im Wandel der Zeiten*, în „Festausgabe der Kronstädter Zeitung", 24 mai 1936, p. 25.
[4] Julius Römer, *Nachbarschaftsartikel aus alter Zeit*, în „Kronstädter Zeitung", 1922, nr. 289, p. 2.
[5] Aceste documente au fost găsite separat într-o cutie, dar vor fi incluse în fondul Vecinătăţile străzilor braşovene.
[6] DJAN Bv., fond: Primăria oraşului Braşov, seria Acte prezidiale, doc. nr. 646/1888, f. 3–5.

elementul cel mai des întâlnit în componenţa emblemelor sigiliilor aparţinând vecinătăţilor braşovene, îl constituie stema oraşului Braşov, fie cea veche reprezentată printr-o coroană, care uneori diferă de la un sigiliu la altul prin forma şi numărul fleuroanelor, fie cea apărută mai târziu şi alcătuită dintr-o coroană la care a fost adăugat un trunchi de copac cu rădăcini. Prezenţa atât de frecventă a stemei Braşovului în emblemele acestor sigilii poate semnifica conştiinţa apartenenţei membrilor acestor vecinătăţi la locul natal, mândria de a fi locuitori ai oraşului Braşov, ce s-a dovedit întotdeauna un important centru economic, comercial şi cultural nu numai pentru Transilvania, ci şi pentru ţările române extracarpatice.

Celelalte elemente ce compun emblemele acestor sigilii semnifică fie natura relaţiilor dintre membrii vecinătăţilor, fie ocupaţiile acestora. Astfel leul rampant, respectiv cei doi lei rampanţi, simbolizează puterea şi probabil importanţa vecinătăţilor respective, ca formă de organizare a locuitorilor oraşului. Acvila reprezintă comunitatea oamenilor liberi ce alcătuiau vecinătăţile, iar coloana şi florile ar putea însemna dezvoltarea înfloritoare a vecinătăţilor, caracterul de stâlp de sprijin pentru membrii acestora. Tot referitor la natura relaţiilor dintre membrii vecinătăţilor putem menţiona şi porumbelul cu o ramură în cioc, simbol al păcii, colaborării şi întrajutorării. Semnul de înfierare a vitelor apărut în emblema sigiliului vecinătăţii din suburbia Dârste atestă creşterea animalelor ca ocupaţie de bază a membrilor acesteia.

Referitor la legendele acestor sigilii se constată că ele sunt plasate fie numai în exergă, fie numai în câmp, fie şi în exergă şi în câmp. Majoritatea legendelor sunt scrise în limba germană, trei în limba maghiară (vecinătatea din Curmătură, vecinătatea din str. Fântânii ungureşti şi vecinătatea ţigăniei din Blumăna), iar două în limba română (a cincia vecinătate din Şcheii Braşovului şi vecinătatea din suburbia Dârste). Mai trebuie de asemenea subliniat faptul că uneori pe sigilii apare anul confecţionării matricelor sigilare respective. În cazul de faţă se constată că anii indică confecţionarea acestor matrice sigilare în secolul al XIX-lea, deci într-o perioadă relativ târzie, de unde şi concluzia că vechile sigilii ale vecinătăţilor respective s-au pierdut. Menţionăm că şi în Colecţia de matrice sigilare aflată la Direcţia Judeţeană Braşov a Arhivelor Naţionale, se păstrează şapte matrice sigilare aparţinând unor vecinătăţi din Braşov: vecinătatea Târgului de peşte, vecinătatea a treia din str. Castelului, vecinătatea din str. Fântânii de Sus, vecinătatea din str. Sf. Ioan, prima vecinătate din str. De Mijloc, vecinătatea str. Negre de Sus şi vecinătatea str. Porţii de Sus[7]. Aceste matrice sigilare confecţionate din aliaj sunt bine conservate şi după cum se poate constata au fost utilizate la validarea unor documente menţionate în această lucrare.

Luând în considerare cele prezentate de la descrierea sigiliilor vecinătăţilor braşovene şi până la semnificaţia acestora, putem constata că şi de data aceasta se confirmă importanţa sigiliului ca izvor al istoriei economice şi sociale, ca păstrător al aspectelor vieţii trecute.

Descrierea sigiliilor vecinătăţilor braşovene, cu menţiunea că nu toate au putut fi prezentate, deoarece unele, în special dintre cele imprimate în tuş, sunt ilizibile:

Sigiliul vecinătăţii din Târgul Cailor (*Roßmärkter Nachbarschaft*) **(fig. 1, 1a).**
Imprimat: în tuş, rotund, 31 mm.
Emblema: stema oraşului Braşov (coroană cu trunchi şi rădăcini).
Legenda: SIEGEL DER ROSSMÄRKTER NACHBARSCHAFT. IN KRONSTADT

Sigiliul vecinătăţii din Târgul de Peşte (*Fischmärkter Nachbarschaft*) **(fig. 2, 2a).**
Imprimat: în tuş, rotund, 35 mm.
Emblema: stema oraşului Braşov (în scut o coroană deschisă).
Legenda: SIEGEL DER FISCHMÄRKTER NACHBARSCHAFT.

[7] DJAN Bv., Colecţia de matrice sigilare, nr. 129, 184, 185, 219, 222, 223, 229.

Sigiliul vecinătăţii din strada Nouă de Sus (*Obere Neugässer Nachbarschaft*) **(fig. 3, 3a).**
Imprimat: în tuş, dreptunghiular, 40/18 mm.
Emblema: –
Legenda: în câmpul sigilar: OBERE NEUGASSE NACHBARSCHAFT.

Sigiliul vecinătăţii din strada Neagră de Sus (*Obere Schwarzgässer Nachbarschaft*) **(fig. 4, 4a).**
Imprimat: în tuş, rotund, 33 mm.
Emblema: stema oraşului Braşov (în scut o coroană deschisă).
Legenda: OBERE SCHWARZGÄSSER NACHBARSCHAFTS SIEGEL.

Sigiliul vecinătăţii din str. Neagră de Mijloc (*Mittlere Schwarzgässer Nachbarschaft*) **(fig. 5).**
Aplicat: în ceară roşie, rotund, 33 mm.
Emblema: stema oraşului Braşov (coroană cu trunchi şi rădăcini).
Legenda: între două cercuri simple: MITLERE SCHWARZGÄSSER NACHBARSCHAFT.

Sigiliul primei vecinătăţi din strada Castelului (*Erste Burggässer Nachbarschaft*) **(fig. 6).**
Imprimat: în tuş, rotund, 33 mm.
Emblema: stema oraşului Braşov (coroană cu trunchi şi rădăcini).
Legenda: între două cercuri simple: ERSTE BURGGÄSSER NACHBARSCHAFT.

Sigiliul celei de a doua vecinătăţi din strada Castelului (*Zweite Burggässer Nachbarschaft*) **(fig. 7).**
Imprimat: în tuş, rotund, 31 mm.
Emblema: stema oraşului Braşov (coroană cu trunchi şi rădăcini).
Legenda: între două cercuri simple: ZWEITE BURGGÄSSER NACHBARSCHAFT.

Sigiliul celei de a treia vecinătăţi din str. Castelului (*Dritte Burggässer Nachbarschaft*) **(fig. 8).**
Aplicat: în ceară roşie, rotund, 35 mm.
Emblema: stema oraşului Braşov (în scut o coroană deschisă).
Legenda: SIEGEL DER 3 BURGGÄSSER NACHBARSCHAFT.

Sigiliul vecinătăţii din strada Porţii de Sus (*Obere Purzengässer Nachbarschaft*) **(fig. 9).**
Imprimat: în fum, rotund, 33 mm.
Emblema: –
Legenda: În câmp: OBERE PURZENGÄSSER NACHBARSCHAFT, iar în partea inferioară un motiv ornamental.

Sigiliul vecinătăţii din strada Porţii de Jos (*Untere Purzengässer Nachbarschaft*) **(fig. 10).**
Imprimat: în tuş, în formă de scut.
Emblema: stema oraşului Braşov (coroană cu trunchi şi rădăcini).
Legenda: UNTERE PURZENGÄSSER NACHBARSCHAFT KRONSTADT.

Sigiliul vecinătăţii din strada Călugăriţelor (*Nonnengässer Nachbarschaft*).
Aplicat: în ceară roşie, rotund, 35 mm.
Emblema: stema oraşului Braşov (coroană cu trunchi). Tot în câmpul sigilar cuvântul SIEGEL şi anul 1868.
Legenda: NONNENGÄSSER NACHBARSCHAFTS SIEGEL.

Sigiliul vecinătăţii din strada Sf. Ioan (*Johannesneugässer Nachbarschaft*) **(fig. 11).**
Imprimat: în tuş, rotund, 37 mm.
Emblema: -

Legenda: JOHANNIS — NEUGÄSSER NACHBARSCHAFT KRONSTADT (cuvântul KRONSTADT situat în câmpul sigilar).

Sigiliul primei vecinătăţi din Şcheii Braşovului (*Erste Obere Vorstädter Nachbarschaft*).
Imprimat: în fum, oval, 26/23 mm.
Emblema: o acvilă încoronată, conturnată, cu aripile deschise.
Legenda: ERSTE OBERE VORSTÄDTER NACHBARSCHAFT.

Sigiliul celei de a doua vecinătăţi din Şcheii Braşovului (*Zweite Obere Vorstädter Nachbarschaft*).
Imprimat: în fum, oval, 30/28 mm.
Emblema: într-un scut în formă de inimă, timbrat de o coroană şi având în partea superioară două adâncituri, pe o terasă, un pergament pe care se află scris II, apoi o acvilă ieşindă, o coloană pe un soclu şi o floare, probabil floarea-soarelui.
Legenda: SIGIL: DER II OB: VORST: NB 1825.

Sigiliul celei de a treia vecinătăţi din Şcheii Braşovului (*Dritte Obere Vorstädter Nachbarschaft*).
Imprimat: în fum sau aplicat în ceară roşie, oval, 29/25 mm.
Emblema este identică cu cea a sigiliului celei de a doua vecinătăţi din Şcheii Braşovului, diferenţa constând doar în faptul că pe pergament se află înscris I I I N B.
Legenda: SIGIL: DER III OB: VORST: NB 1818.

Interesant de menţionat este faptul că în cazul celei de a doua şi a treia vecinătăţi din Şcheii Braşovului se constată folosirea în anul 1888 a altor sigilii decât cele ale căror matrice sigilare fuseseră confecţionate la 1818, respectiv 1825 (pierdute probabil între timp).
Aceste noi sigilii se prezentau astfel:

Sigiliul celei de a doua vecinătăţi din Şcheii Braşovului (*Zweite Obere Vorstädter Nachbarschaft*) **(fig. 12).**
Imprimat: în tuş, oval, 37/18 mm.
Emblema: -
Legenda: în câmpul sigilar: 2. OB. VORSTÄDTER K.G.NACHBARSCHAFT KRONSTADT.

Sigiliul celei de a treia vecinătăţi din Şcheii Braşovului (*Dritte Obere Vorstädter Nachbarschaft*) **(fig. 13).**
Imprimat: în tuş, oval, 26/23 mm.
Emblema: identică cu cea a sigiliului primei vecinătăţi din Şcheii Braşovului.
Legenda: DRITE OBRE VORSTÄDTER NACHBARSCHAFT.

Sigiliul celei de a cincea vecinătăţi din Şcheii Braşovului (*Fünfte Obere Vorstädter Nachbarschaft*).
Imprimat: în tuş, rotund, 30 mm.
Emblema: în scut o coroană cu un singur fleuron, deasupra scutului, în câmp, anul 1865.
Legenda: SIEGEL VECINII STRADE MARI DIN PREURBU BRASSOVU.

Sigiliul primei vecinătăţi a Străzii Vămii din Braşovul Vechi (*Erste Altstädter Klostergässer Nachbarschaft*) **(fig. 14).**
Imprimat: în tuş, oval, 39/35 mm sau în tuş, rotund, 39 mm.

Emblema: stema oraşului Braşov (coroană cu trunchi şi rădăcini) având drept susţinători doi lei rampanţi, iar în partea inferioară a câmpului un motiv ornamental; la sigiliul rotund motivul ornamental lipseşte.
Legenda: ERSTER ALTSTKLOSTERG NACHBARSCHAFT SIEGEL IN KRONSTADT şi respectiv: ERSTE ALTSTKLOSTERGÄSSER NACHBARSCHAFT KRONSTADT.

Sigiliul celei de a doua vecinătăţi a Străzii Vămii din Braşovul Vechi (*Zweite Altstädter Klostergässer Nachbarschaft*) **(fig. 15).**
Imprimat: în fum sau aplicat în ceară roşie, oval, 34/31 mm.
Emblema: stema oraşului Braşov (coroană cu trunchi şi rădăcini), de o parte şi de cealaltă a acesteia, despărţit, anul 1827.
Legenda: KLOSTERGÄSSER NACHBARSCHAFT: SIEGEL D: ZWEYT ALTSTADT IN KRON. STADT.

Sigiliul vecinătăţii din strada Ţintaşilor (*Schützgässer Nachbarschaft*) **(fig. 16).**
Imprimat: în fum sau tuş, oval, 31/27 mm.
Emblema: într-un scut cu partea inferioară rotunjită, un leu rampant ţinând în gheare o sabie încovoiată. Scutul este încadrat de doi lambrechini şi timbrat de un element în formă de butoi, deasupra căruia se află un element neidentificabil. În partea superioară a câmpului două litere: prima nu se poate identifica, iar a doua este un I.
Legenda: -

Sigiliul primei vecinătăţi a Străzii Lungi din Braşovul Vechi (*Erste Altstadt Langgässer Nachbarschaft*) **(fig. 17).**
Imprimat: în fum sau tuş, oval, 35/32 mm.
Emblema: stema oraşului Braşov (coroană cu trunchi şi rădăcini) având drept susţinători doi lei rampanţi. În partea inferioară a câmpului, două ramuri (motiv ornamental).
Legenda: CRONST: ERSTER: ALTSTA: LANGGÄS: NACHBARSCH: SIEGEL.

Sigiliul celei de a doua vecinătăţi a Străzii Lungi din Braşovul Vechi (*Zweite Altstadt Langgässer Nachbarschaft*).
Aplicat: în ceară roşie sau **Imprimat**: în tuş, rotund, 32 mm.
Emblema: în câmp literele A : ST.
Legenda: SIEGEL AUS DER ZVEUTENLANGGÄSSER NACHBARSCHAFT.

Sigiliul celei de a treia vecinătăţi a Străzii Lungi din Braşovul Vechi (*Dritte Altstadt Langgässer Nachbarschaft*).
Este identic cu cel al primei vecinătăţi a străzii Lungi din Braşovul Vechi, diferită fiind doar **Legenda**: ALTSTADT DER 3ten LANGGÄSSER NACHBARSCHAFTS SIEGEL IN CRONSTADT.

Sigiliul primei vecinătăţi a Străzii de Mijloc (*Erste Mittelggässer Nachbarschaft*).
Imprimat: în fum, oval, 28/26 mm.
Emblema: în câmp un leu rampant, deasupra căruia se află o coroană deschisă.
Legenda: 1 ST. ALTSTÄTER. MIT. GAS. NACHBARSCHAFT.

Şi în acest caz se poate menţiona un sigiliu folosit ulterior de prima vecinătate a Străzii de Mijloc **(fig. 18, 18a).**
Imprimat: în tuş, rotund, 34 mm.
Emblema: o coroană deschisă.
Legenda: între două cercuri simple: ERSTE MITTELGÄSSER NACHBARSCHAFT.

Sigiliul celei de a doua vecinătăţi a Străzii de Mijloc (*Zweite Mittelggässer Nachbarschaft*).
Imprimat: în fum sau tuş, oval, 27/25 mm.
Emblema: în câmp o coroană deschisă şi cuvintele ZU KRONSTADTl.
Legenda: DIE 2te MITTELGÄSSER NACHBARSCHAFT ZU KRONSTADT.

Sigiliul primei vecinătăţi a Străzii Laterale din Braşovul Vechi (*Erste Altstädter Hintergässer Nachbarschaft*) **(fig. 19).**
Imprimat: în fum, tuş sau aplicat în ceară roşie, oval, 28/26 mm.
Emblema: identică cu cea a sigiliului primei vecinătăţi a Străzii de Mijloc.
Legenda: 1 ST. ALTSTÄTER HINT. GÄS. NACHBARSCHAFT.

Sigiliul celei de a doua vecinătăţi a Străzii Laterale din Braşovul Vechi (*Zweite Hintergässer Nachbarschaft*) **(fig. 20).**
Imprimat: în fum sau aplicat în ceară roşie, rotund, 31 mm.
Emblema: o coroană deschisă, alcătuită din cinci fleuroane: în partea superioară a câmpului o draperie, iar în cea inferioară două ramuri legate cu o fundă.
Legenda: între două cercuri perlate: DIE ZWEITE HINTERGÄSSER NACHBARSCHAFT.

Sigiliul vecinătăţii din strada Furcilor (*Galgweiher Nachbarschaft*).
Imprimat: în fum sau aplicat în ceară roşie, oval, 27/23 mm.
Emblema: un porumbel cu aripile deschise ţinând în cioc o ramură, iar la picioarele sale, două ramuri legate cu o fundă.
Legenda: GALTSVÄJÄR NACHBARSCHAFT.

Sigiliul vecinătăţii străzii Crâşmei din Blumăna (*Blumenauer Schenkgässer Nachbarschaft*).
Aplicat: în ceară roşie, rotund, 26 mm.
Emblema: în câmp o coroană deschisă înconjurată de două ramuri legate cu o fundă.
Legenda:BLUMENAUER SCHENKGÄSSER NACHBARSCH.

Sigiliul vecinătăţii străzii Azilului din Blumăna (*Blumenauer Seichesgässer Nachbarschaft*) **(fig. 21).**
Aplicat: în ceară roşie, oval, 29/26 mm.
Emblema: în scut rotund, timbrat de o coroană, trei flori ieşind dintr-o terasă.
Legenda: BLUMENAUER.SEICHES.GAES.NACHBARSCHAFT.

Sigiliul vecinătăţii din strada Fântânii săseşti (Sächsische Brunnengässer Nachbarschaft) **(fig. 22, 22 bis, 22 a bis).**
Imprimat: în tuş, rotund, 33 mm.
Emblema: o coroană deschisă formată din cinci fleuroane.
Legenda: BRUNNGÄSSER SÄCHS. NACHBARSCHAFT.

Sigiliul vecinătăţii din strada Fântânii ungureşti (*Ungarische Brunnengässer Nachbarschaft*) **(fig. 23).**
Imprimat: în tuş, rotund, 32 mm.
Emblema: stema oraşului Braşov (coroană cu trunchi şi rădăcini).
Legenda: BOLONYA KUTUTOZAI FELSÖ SZOMSZEDSAG.

Sigiliul vecinătăţii din Curătură (*Burghals, Martonfalva*) **(fig. 24).**
Imprimat: în fum sau aplicat în ceară roşie, oval, 35/31 mm.

Emblema: în scut triunghiular, cu laturile laterale rotunjite, acoperit în partea superioară de o manta şi timbrat de o coroană, literele BH — de la Burghals (Curmătura).
Legenda: MARTONFALVI SZOMSZEDSAG PETSETJE.

Sigiliul vecinătăţii ţigăniei din Blumăna (Blumenauer Ziganie).
Imprimat: în tuş, rotund, 35mm.
Emblema: în câmp cuvântul *pecsetje* şi anul 1887 (unul sub altul), iar în partea superioară un motiv ornamental.
Legenda: KATONA CSAPATKORHAZ KERÜLETI SZOMSZEDSAG.

Sigiliul vecinătăţii din suburbia Dârste.
Imprimat: în fum sau aplicat în ceară roşie, oval, 25/23 mm.
Emblema: în câmp o coroană sub care se află un semn de înfierare a vitelor; în partea inferioară, două ramuri legate cu o fundă.
Legenda: SUBURBIUL DERSTE.

ZUSAMMENFASSUNG

BEITRÄGE BETREFFEND DIE SIEGEL DER KRONSTÄDTER NACHBARSCHAFTEN

Diese Arbeit befasst sich mit dem Untersuchung der Siegel der Kronstädter Nachbarschaftenen, aus der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts.

Nr. Crt.	Lista vecinătăţilor din Braşov în anul 1851[8]	Lista vecinătăţilor din Braşov în anul 1888[9]
1.	Klostergässer Nachbarschaft	Klostergässer Nachbarschaft
2.	Roßmärkter Nachbarschaft	Roßmärkter Nachbarschaft
3.	Heiligleichnamsgässer Nachbarschaft	Heiligleichnamsgässer Nachbarschaft
4.	Fischmärkter Nachbarschaft	Fischmärkter Nachbarschaft
5.	Obere Neugässer Nachbarschaft	Obere Neugässer Nachbarschaft
6.	Obere Schwarzgässer Nachbarschaft	Obere Schwarzgässer Nachbarschaft
7.	Mittlere Schwarzgässer Nachbarschaft	Mittlere Schwarzgässer Nachbarschaft
8.	Untere Schwarzgässer Nachbarschaft	Untere Schwarzgässer Nachbarschaft
9.	1ste Burggässer Nachbarschaft	1ste Burggässer Nachbarschaft
10.	2te Burggässer Nachbarschaft	2te Burggässer Nachbarschaft
11.	3te Burggässer Nachbarschaft	3te Burggässer Nachbarschaft
12.	4te Burggässer Nachbarschaft	4te Burggässer Nachbarschaft
13.	Obere Spitalsneugässer Nachbarschaft	Obere Spitalsneugässer Nachbarschaft
14.	Untere Spitalsneugässer Nachbarschaft	Untere Spitalsneugässer Nachbarschaft
15.	Obere Purzengässer Nachbarschaft	Obere Purzengässer Nachbarschaft
16.	Mittlere Purzengässer Nachbarschaft	—
17.	Untere Purzengässer Nachbarschaft	Untere Purzengässer Nachbarschaft
18.	Nonnengässer Nachbarschaft	Nonnengässer Nachbarschaft
19.	Johannesneugässer Nachbarschaft	Johannesneugässer Nachbarschaft
20.	1ste Obervorstädter Nachbarschaft	1ste Obervorstädter Nachbarschaft
21.	2te Obervorstädter Nachbarschaft	2te Obervorstädter Nachbarschaft
22.	3te Obervorstädter Nachbarschaft	3te Obervorstädter Nachbarschaft

[8] *Adressenbuch der königlich freien Stadt Kronstadt*, IV Jahrgang, Kronstadt, 1851, p. 6–7.
[9] DJAN Bv., fond: Primăria oraşului Braşov, seria Acte prezidiale, doc. nr. 646/1888, f. 3–5.

23.	—	4te Obervorstädter Nachbarschaft
24.	—	5te Obervorstädter Nachbarschaft
25.	1ste Altstädter Klostergässer Nachbarschaft	1ste Altstädter Klostergässer Nachbarschaft
26.	2te Altstädter Klostergässer Nachbarschaft	2te Altstädter Klostergässer Nachbarschaft
27.	3te Altstädter Schützgässer Nachbarschaft	Schützgässer Nachbarschaft
28.	1ste Altstädter Langgässer Nachbarschaft	1ste Altstädter Langgässer Nachbarschaft
29.	2te Altstädter Langgässer Nachbarschaft	2te Altstädter Langgässer Nachbarschaft
30.	3te Altstädter Langgässer Nachbarschaft	3te Altstädter Langgässer Nachbarschaft
31.	Altstädter Obere Mittelgässer Nachbarschaft	1ste Obere Mittelgässer Nachbarschaft
32.	Altstädter Untere Mittelgässer Nachbarschaft	2te Untere Mittelgässer Nachbarschaft
33.	Altstädter Obere Hintergässer Nachbarschaft	Obere Hintergässer Nachbarschaft
34.	Altstädter Untere Hintergässer Nachbarschaft	Untere Hintergässer Nachbarschaft
35.	—	Galgweiher Nachbarschaft
36.	Blumenauer Schekgässer Nachbarschaft	Blumenauer Schekgässer Nachbarschaft
37.	Blumenauer Seichensgässer Nachbarschaft	Blumenauer Seichensgässer Nachbarschaft
38.	Blumenauer Sächsische Brunnegässer Nachbarschaft	Blumenauer Sächsische Brunnegässer Nachbarschaft
39.	Blumenauer Ungarische Brunnegässer Nachbarschaft	Ungarische Brunnegässer Nachbarschaft
40.	Blumenauer Burghälser Nachbarschaft	Burghälser Nachbarschaft
41.	—	Blumenauer Ziganie
42.	—	Vecinătatea din Dârste
43.	—	Unter Tömös

1

1a

2

2a

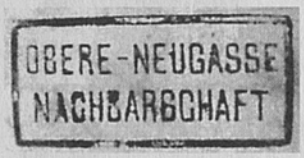

3

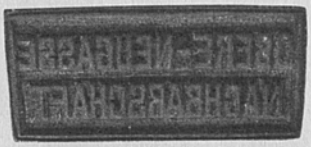

3a

4

4a

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

18a

19

20

21

22

22 bis

22a bis

23

24

Costin FENEŞAN (Bucureşti), Elisabeta MARIN (Braşov)

CONTRIBUŢII LA ISTORIA ARHIVISTICII DIN ROMÂNIA[*]

> „Arhiva unui stat este o avere publică ce merită cea mai de aproape îngrijire a Cârmuirei. Ea este colecţia tuturor actelor publice, atât administrative cât şi judecătoreşti şi politice, carele slujesc de temei legiuirilor şi istoriei ţării".
> Vasile Alecsandri, Arhivistul Statului la Iaşi (1850-1853)

Pentru istoria fiecărui popor, arhivele au o importanţă deosebită. Arhivistica este ştiinţa care se ocupă cu teoria şi practica muncii în arhive sub toate aspectele ei multiple. Arhivele sunt legate organic de conţinutul lor cultural-ştiinţific, politic, economic, administrativ. Importanţa politică, ştiinţifică şi practică a arhivelor constă în faptul că documentele pot furniza informaţii de prim ordin în problema guvernării, a educaţiei, a relaţiilor internaţionale. Atent şi bine studiate, documentele sunt o bază sigură şi constituie izvoare ce duc la elucidarea multor probleme actuale în care se pot evita greşelile şi se pot cunoaşte realităţile istorice în mod just. Toate arhivele din lume, indiferent de forma pe care o au, conţin informaţii istorice scrise, care lămuresc relaţiile politice, sociale, economice, ideologice ale popoarelor unei ţări sau între ţări.

Şi pe teritoriul României de azi au fost create documente care, ajunse în arhive, constituie un bogat material şi tezaur arhivistic. Izvoarele arhivisticii româneşti, similare cu documentarea arhivisticii generale, se găsesc în inventarele întocmite de umanistul Cristian Pomarius (1500-1561) [notarius (secretar al oraşului) Bistriţa (1534-1561), funcţionar la Cluj (1541-1543), secretar al magistratului din Sibiu (1546-1547) şi Braşov (1552-1553)]. Având funcţia de arhivar la Bistriţa, Sibiu şi Braşov, Cristian Pomarius a organizat, sistematizat şi catalogat materialul arhivistic din cele trei oraşe amintite. Primul inventar îl întocmeşte în anul 1546 - pentru arhiva din Sibiu, iar cel de-al doilea în anul 1552 pentru arhiva oraşului Braşov. Inventarele întocmite de Cristian Pomarius au dus într-o măsură hotărâtoare la conservarea şi accesibilitatea arhivelor municipale săseşti. Astfel, în prefaţa inventarului privilegiilor Braşovului, Pomarius foloseşte drept „motto" un citat din Pandectele lui Justinian (tit. 2) care subliniază valoarea documentelor deoarece, ele „conţinând voinţa monarhilor, fixează legile".

O nouă inventariere a privilegiilor oraşului Braşov a fost efectuată în anul 1714 de către Johann Albrich în volumul „Palladium Coronense", unde în prefaţă sunt menţionate primele noţiuni privind organizarea unei arhive orăşeneşti şi utilitatea practică a acestui inventar, motivate în cele cinci puncte astfel: 1. ca arhivarii să poată găsi mai uşor şi să păstreze mai bine documentele; 2. pentru a putea citi mai uşor conţinutul privilegiilor, a căror descifrare adeseori este anevoioasă; 3. pentru cunoaşterea mai bună a istoriei patriei şi în special a oraşului 4. pentru învăţămintele pentru cei din administraţia oraşului; 5. pentru reconfirmarea unor privilegii ale căror originale s-au pierdut.

În aceeaşi prefaţă din „Palladium" Johann Albrich arată că din ordinul magistratului a citit şi ordonat documentele ... după care a întocmit un „Indice general". Printre altele sfătuieşte pe viitorii arhivari să ordoneze actele, să le întocmească rezumate, care să fie anexate „Indicelui general" şi la întreaga lucrare să se întocmească un indice alfabetic - pentru ca pe viitor să se găsească cu uşurinţă „orice scrisoare sau problemă, pentru a trage învăţăminte şi sfaturi din ele, împotriva nedreptăţilor, prejudecăţilor, pagubelor etc. Putem spune că prin cele enunţate Johann

[*] Material prezentat de delegaţia Arhivelor Naţionale ale României la al XIV–lea Congres Internaţional al Arhivelor, Sevilla (Spania), 21-26 septembrie 2000.

Albrich este primul care încearcă să prezinte noţiuni de teorie arhivistică. Tot la Braşov îl mai putem aminti şi pe Georg Michael Gottlieb von Herrmann, care întocmeşte două inventare ale privilegiilor oraşului (1765).

În istoriografia arhivistică a Transilvaniei locul cel mai important îl ocupă Franz Josef Zimmermann. Franz Zimmermann (1850-1935), primul arhivist cu studii superioare de specialitate care a organizat şi condus Serviciul Arhivelor din Sibiu în perioada 1876-1906. [În această perioadă, Arhivele din Sibiu, serviciu cu atribuţii restrânse, de ordin practic, în cadrul organelor politice şi administrative ale oraşului şi a comunităţii saşilor, s-au transformat într-o instituţie care a devenit cunoscută chiar şi în străinătate datorită bogatelor colecţii de documente, accesibile cercetării ştiinţifice ca urmare a prelucrării arhivistice cât şi a conservării publicaţiilor realizate de arhivistul din Sibiu]. Franz Zimmermann a valorificat experienţa din arhivele cele mai moderne ale Austriei şi Germaniei în ordonarea fondurilor Arhivei din Sibiu, pe care le-a completat cu alte fonduri şi colecţii importante şi a stabilit pentru prima dată criteriile corecte de ordonare a materialelor documentare ale serviciilor, într-un ciclu periodic, după o triere prealabilă a actelor lipsite de valoare. Cu o perseverenţă acerbă, arhivistul din Sibiu a luptat pentru promovarea specialiştilor în arhive, care să pună în valoare, la finalizarea cercetării ştiinţifice, bogatul tezaur arhivistic, pentru îmbunătăţirea condiţiilor de păstrare ale arhivelor din Sibiu. Un renumit discipol, profesorul vienez Dr. Theodor Sickel, spunea că arhivistul Franz Zimmermann a contribuit prin publicaţiile sale la clasificarea problemelor din istoria Transilvaniei, mai ales prin stabilirea unor criterii ştiinţifice în tehnica editării documentelor şi a celorlalte ştiinţe auxiliare ale istoriei. El a publicat ediţia de documente „Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen" şi un număr de lucrări cu informaţii din arhivele Transilvaniei, asociind numele său de cercetător cu cel al unuia dintre cei mai remarcabili arhivişti din ţara noastră.

Pentru arhivele oraşului Bistriţa, se cuvine să-l amintim pe arhivistul şi istoricul Albert Berger, cu merite însemnate în domeniul arhivisticii şi a organizării arhivelor din Bistriţa, prin lucrarea - „Documente şi regeste din arhiva veche a Bistriţei, 1203-1526" (1893-1895, Bistriţa) (Urkunden - Regesten aus dem alten Bistritzer Archive von 1203-1526). Dr. Albert Berger (30.09.1864-12.03.1936), reprezentant de seamă al şcolii arhivistice din Transilvania de la sfârşitul secolului al XIX-lea, s-a remarcat în istoria arhivisticii româneşti prin organizarea valoroasei arhive a oraşului Bistriţa (Transilvania). Albert Berger a studiat matematica şi fizica, iar în 1886 obţine titlul de doctor în ştiinţele matematicii. În acelaşi an este angajat la Arhivele din Bistriţa pentru efectuarea lucrărilor de ordonare. Concomitent urmează cursul de diplomatică şi paleografie, organizat de arhivistul Franz Zimmermann din Sibiu.

Lui îi datorăm organizarea arhivei din Bistriţa care a fost păstrată în această formă până în zilele noastre. Materialele documentare au fost împărţite în „grupuri de arhivă": I. Documente (până la 1700); II. Acte (după 1700); III. Protocoale; IV. Registre - Socoteli şi impozite; V. Colecţii de legi; VI. Biblioteca arhivei; VII – Repertorii. Se remarcă de asemenea preocupările lui Albert Berger pentru inventarierea documentelor vechi şi publicarea cataloagelor de documente. Berger a copiat actele până în secolul al XVIII-lea, înainte de introducerea sistemului de registratură. El a clasificat actele pe probleme pornind de la ordonarea anterioară. Pentru a veni în sprijinul cercetării, A. Berger a întocmit şi publicat listele funcţionarilor oraşului - „Lista juzilor primari din Bistriţa pe baza izvoarelor documentare". A publicat lucrări ca „Relaţiile Bistriţei cu voievodul Moldovei Petru Rareş" - 1911 şi „Cetatea Huniazilor din Bistriţa" - 1928 - care se disting de asemenea printr-o bogată documentaţie.

Dintre cei care au adus contribuţii la dezvoltarea ştiinţelor auxiliare ale istoriei, în special a paleografiei latine, criticii izvoarelor, filigranologiei şi arhivisticii, îl amintim şi pe medievistul Zsigmond Jakó (1916 -). Ne referim în mod special la lucrarea „Instrucţiuni arhivistice ale oficiilor din Transilvania, 1575-1841. Problema reorganizării arhivelor vechi din Transilvania". Anexele lucrării cuprind pe perioada menţionată toate instrucţiunile referitoare la organizarea arhivei, după cum urmează: 1575, septembrie-octombrie: Instrucţiuni date

„rechizitorilor" arhivelor reorganizate din Alba-Iulia şi Cluj-Mănăştur; 1604 ianuarie 20, Praga: Reglementări privind activitatea registraturii Camerei Transilvane (împăratul Rudolf); 1648 februarie 27, Cluj: Plan şi instrucţiuni pentru organizarea şi administrarea arhivei Conventului de Cluj-Mănăştur; 1695 octombrie 31, Viena: Prescrierea îndatoririlor registratorului Cancelariei Aulice Transilvane (împăratul Leopold); 1737 iunie 22, Viena: Instrucţiuni asupra organizării Arhivei Tablei Regeşti; 1742 septembrie 19, Viena: Instrucţiuni pentru funcţionarea Registraturii Cancelariei Provinciale; 1743 septembrie 2, Viena: Instrucţiuni pentru organizarea Arhivei Camerale; 1763 octombrie 11, Viena: Instrucţiuni pentru registraturile Tablelor Continue; 1765 ianuarie-mai, Sibiu]: Proiect pentru aranjarea Arhivei Guberniale; 1771 mai 18, Sibiu: Reforma Administraţiei guberniale (guvernatorul Josif Auersperg); 1771 mai 18, Sibiu: Instrucţiunile gubernatorului Josif Auersperg pentru registratura guberniului; 1772 septembrie 17, Viena: Instrucţiuni pentru registraturile comitatelor şi scaunelor secuieşti; 1777 august, Viena: Regulamentul registraturii Tablei Regeşti; [1777 - 1780, Viena]: Instrucţiuni referitoare la administrarea arhivei încredinţate directorului fiscal; 1780 martie 8, Viena: Instrucţiuni privind registraturile tablei continue; 1780, Viena: Instrucţiuni referitoare la arhivă, extrase din regulamentul de organizare a seminarului Sfânta Barbara; 1785 noiembrie 23, Viena: Regulament referitor la administraţia registraturilor judecătoriilor ardelene; 1787, Viena: Regulament privind arhivele comitatelor; [1801 februarie, Târgu-Mureş]: Instrucţiuni pentru arhivarul oraşului Târgu-Mureş; [cca. 1829]: Instrucţiuni pentru administrarea arhivei directoriale; 1841 octombrie 12, Viena: Instrucţiuni administrative pentru registratura Tesaurariatului

În acelaşi context amintim şi „Instrucţiunea pentru arhivarul oraşului Braşov", trecută în registrul intitulat „Constituţiile proprii ale oraşului liber regesc Braşov", 1782-1785, în care sunt cuprinse primele instrucţiuni de organizare a arhivei orăşeneşti şi alte instrucţiuni pentru funcţionarii magistratului cu toate formulele de jurământ pentru toţi aceia care sunt angajaţi în funcţii publice.

Sarcinile arhivarului erau următoarele: 1. Păstrarea unei bune ordini pentru a putea găsi documentele la nevoie. 2. Întocmirea de repertorii sau indici alfabetici pentru toate documentele care nu erau cuprinse în asemenea instrumente auxiliare, precum şi numerotarea documentelor. 3. Păstrarea cu grijă a documentelor şi privilegiilor de interes public, deci a acelora care asigurau drepturi concrete, ferirea lor de mucegai, umezeală şi alţi factori de degradare. 4. Eliberarea de documente numai în baza unui ordin special al Magistratului sau a judelui primar. În locul documentului trebuie pusă o dovadă de primire. 5. Arhiva trebuie ţinută mereu sub cheie. În caz de absenţă era reglementată înlocuirea arhivarului. 6. Arhivarul să nu alcătuiască nicidecum o arhivă separată la domiciliul său, deoarece scriptele publice nu trebuie păstrate în nici un alt loc decât în arhivă. 7. Lucrările de arhivă, în consecinţă, trebuie efectuate numai la arhivă şi în incinta Casei Sfatului, şi nu la domiciliu, aşa cum lucrau ceilalţi funcţionari publici. 8. Rearhivarea actelor conform numerelor de înregistrare. 9. Pentru acte, scoase de la locul lor şi anexate la acte ulterioare, trebuie lăsată o fişă care indică locul real de păstrare al actului scos, pentru uşurarea găsirii lui. 10. Documentele de interes public, contracte, scrisori, de garanţie şi alte asemenea trebuiau păstrate, separat de celelalte scripte, în bolta arhivei vechi, într-un dulap special, întocmindu-se pentru ele o evidenţă aparte. Acestea au constituit apoi seria aşa-ziselor „Acte în depozit". 11. Arhivarul trebuia să îngrijească de legarea protocoalelor Magistratului şi a socotelilor publice, după revizia lor. 12. Arhivarul trebuia să întocmească indici alfabetici la sfârşitul protocoalelor Magistratului „deoarece protocoalele şi scriptele, fără repertorii bune, nu pot aduce un folos bun". 13. Documentele mai importante, îndeosebi dispoziţiile valabile şi pentru anul viitor, să fie cuprinse într-un repertoriu general, unde să se menţină anul şi numărul actului. 14. Documentele persoanelor particulare, actele în depozit şi obiecte confiscate („sequestra") arhivarul avea voie să le primească numai cu ştirea şi din ordinul Magistratului. Trebuia să întocmească pentru ele o evidenţă separată de cea a documentelor publice. Aceste documente erau accesibile numai pentru deponenţi. Obiectele confiscate se păstrau sub cheie şi

sigilate, fiind eliberate numai din ordinul Magistratului. 15. La predarea serviciului arhivarului către succesorul său, trebuia întocmit un proces-verbal, în care să se menţioneze că arhiva a fost predată în ordine şi cu evidenţele la zi, prin care fostul arhivar era desărcinat de responsabilităţi ulterioare. 16. Arhivarul nu are voie să „caseze" nici scripte vechi şi nici noi, oricât de neînsemnate ar părea ele, ci trebuie să le pună în despărţiturile respective. 17. Pentru îndeplinirea serviciului de arhivar sunt necesare următoarele calităţi morale: hărnicie, credinţă şi discreţie. Arhivarul primeşte ordine şi dispoziţii numai de la judele primar şi de la cei doi notari. 18. După necesităţile ce se vor ivi, instrucţiunea poate fi modificată în viitor.

Fără să comentăm toate detaliile, constatăm totuşi că, prima „Instrucţiune pentru arhivarul oraşului" din Braşov conţine în esenţă principii arhivistice valabile şi în prezent: ordine pentru regăsirea uşoară a documentelor; evidenţe detaliate asupra conţinutului; condiţii de păstrare şi securitate; modalităţi de scoatere a documentelor din arhivă; perfectarea documentelor pentru păstrare definitivă; gestionarea şi responsabilitatea pentru documente; interdicţia distrugerii documentelor; calităţi morale şi păstrarea secretului de serviciu.

Dintre cele 18 puncte ale Instrucţiunilor pentru arhivarul oraşului 6 se regăsesc în jurământul pe care acesta trebuia să-l depună în momentul în care era numit sau i se încredinţa această funcţie

JURĂMÂNTUL ARHIVARULUI: *Eu (numele arhivarului) jur în faţa adevăratului Dumnezeu viu, Tatăl, Fiul şi Duhul Sfânt, a Sfintei Treimi, că voi fi faţă de Maiestatea sa cezaro-crăiască romană - Josif al II-lea, principele prea milostiv al ţării noastre şi domn, apoi (jur) faţă de oraşul liber regesc Braşov, faţă de domnul jude primar (al oraşului) şi a întregului şi cinstitului magistrat - în special pentru slujba care mi-a fost încredinţată, cea de arhivar al oraşului, să fiu credincios, ascultător (supus) şi silitor (harnic), că voi ţine într-o registratură corectă şi în ordine, toate înscrisurile, privilegiile şi documentele care îmi sunt predate şi încredinţate spre păstrare, (spre a le purta de grijă), aceleaşi le voi păstra şi le voi ţine împreună într-o arhivă (corectă, exactă) ordonată. În această slujbă mă voi strădui să fiu supus şi ascultător faţă de superiorii mei şi faţă de celelalte persoane (funcţionari) din magistrat şi să păstrez discreţia asupra actelor publice şi a actelor magistratului şi voi îndeplini cu sârguinţă şi credinţă toate cele ce vor promova binele public (fie în folosul public), în măsura în care aceasta depinde de mine. Apoi, în sfârşit, declar că în prezent nu fac parte din nici o societate sau asociaţie din ţările cezaro-crăieşti ale Imperiului Habsburgic şi nu mă voi angaja sau asocia nici pe viitor în nici una din asociaţiile sau societăţile secrete din străinătate indiferent care ar fi pretextul. Aşa să mă ajute Dumnezeu şi să obţin astfel fericirea şi mântuirea sufletului meu. Amin*

Referindu-ne la prezentarea unei sumare periodizări a arhivelor din România putem spune că acestea îşi au începutul în sec. al XIII-lea. Şi în ţara noastră arhivele s-au constituit în trei perioade: la destinatar, la registru şi administrative. Fiind însă vorba de trei principate care au luat naştere şi s-au dezvoltat paralel, datele de început şi sfârşit nu coincid întotdeauna.

Astfel în Transilvania, avem la început locurile de încredere sau adeverire, unde se întocmeau acte de proprietate şi hotărnicii, pe lângă care se vor înfiinţa, ulterior, notariatele. Chiar dacă este vorba de perioada voievodală (până în secolul XVI) sau de arhivele ordinelor şi dietelor (până în sec. XVIII) domină sistemul arhivei la destinatar, cu precizarea că, în secolul XV apare registrul la emitent, iar în anul 1693 se introduce registrul administrativ, care practic nu este folosit, prima registratură fiind constatată abia în 1737. Cu anul 1760 începe modernizarea arhivelor transilvănene. Astfel în 1762 se introduce sistemul de registratură pentru oraş şi comitate. Modernizarea arhivelor transilvănene continuă în tot secolul al XIX-lea sub înrâurirea administraţiei de stat care influenţează întreaga societate, inclusiv cultele religioase ce-şi reorganizează arhivele conform noilor cerinţe. La sfârşitul sec. al XIX-lea în Transilvania, Banat şi Bucovina nu exista o arhivă a statului, sistemul de organizare al arhivelor de stat austriece şi maghiare având la bază principiul centralizării arhivelor la Budapesta şi Viena. În urma reformei administrative din deceniul 8 al sec. al XIX-lea arhivele autorităţilor

centrale ale Transilvaniei (adică locurile de adeverire Alba-Iulia, Cluj-Mănăştur, Guberniul Transilvaniei, Arhiva fiscală) au fost duse la Budapesta şi nu au mai fost restituite după unirea Transilvaniei cu România. Aceste arhive s-ar cuveni pe drept să se afle în depozitele Arhivelor României.

Din unele informaţii documentare reiese că în Ţara Românească şi Moldova au existat arhive pe lângă domnie încă din secolul al XIII-lea (dinainte de 1400), care s-au distrus probabil odată cu reşedinţele domneşti. La curtea domnească şi la dregătorii s-au organizat cancelarii, care au emis acte. Aceste cancelarii au evoluat mulţumitor încât redactarea actelor a putut ajunge o adevărată artă. Astfel a fost posibilă crearea de arhive la destinatari. Alături de aceste cancelarii se afla şi o arhivă care păstra copii sau unele însemnări despre cuprinsul actelor emise precum şi parte din actele primite. Astfel putem să constatăm existenţa arhivei la emitent. În ceea ce priveşte arhiva de registru încă din secolul XV avem menţiuni despre existenţa catastifului, iar la sfârşitul secolului XVI se păstrează chiar un astfel de registru. Este adevărat că acestea sunt cu caracter fiscal, dar în jurul anul 1600 apar şi registrele de cancelarie. Abia în vremea lui Constantin Brâncoveanu, domnul Ţării Româneşti (1688-1714), constatăm că în cancelaria domnească s-au luat măsuri să se întocmească registre (condici) cu copii de pe acte emise, cât şi după actele vistieriei. Tot atunci s-au dat dispoziţii şi mănăstirilor domneşti să-şi copieze actele în condici speciale. În 1741 Constantin Mavrocordat ia cea dintâi iniţiativă dispunând, în timpul domniei sale în Moldova, ca documentele să se păstreze în copii transcrise în condici după toate actele cancelariei, ca şi ale instanţelor administrative şi judiciare, care au avut atunci o simţitoare îmbunătăţire de organizare. Îndată va face acelaşi lucru şi în Ţara Românească. În perioada care urmează se constituie astfel adevărata arhivă de registru, foarte importantă. Unele condici păstrează copiile integrale ale actelor emise, altele numai în rezumat. Odată cu această organizare a arhivei de registru se simte şi începutul arhivei moderne, arhiva administrativă. În amândouă ţările această inovaţie se situează între 1769-1774, când pe actele păstrate la destinatar se vede numărul de ordine al registraturii. Transformările de la începutul secolului al XIX-lea, Regulamentele Organice, au grăbit înfiinţarea Arhivelor Statului la Bucureşti (1 mai 1831) şi Iaşi (1 ianuarie 1832).

Legislaţia şi organizarea Arhivelor Statului: Regulamentele Organice cuprind dispoziţii generale cu privire la înfiinţarea acestui «nou ram de dregătorie». Organizarea Arhivei Statului s-a făcut ulterior prin diferite regulamente şi instrucţiuni emise de organele superioare de care depindeau, Vornicia cea Mare sau Departamentul Trebilor din Lăuntru în Ţara Românească şi Logofeţia Dreptăţii sau Departamentul Justiţiei în Moldova. Arhiva Statului şi-a atins într-o mare măsură scopul, prin strângerea într-un singur loc şi sub supravegherea unor funcţionari destinaţi special în acest scop, a tuturor actelor publice. Dispoziţiile Regulamentului Organic din Ţara Românească, referitoare la organizarea şi funcţionarea Arhivei Statului, dovedindu-se cu totul insuficiente, se întocmeşte, la 4 decembrie 1840, un regulament ce conţine norme referitoare la numirea personalului, preluarea materialelor documentare şi folosirea acestora. La 4 noiembrie 1843 se întocmeşte Jurnalul Sfatului Administrativ cu privire la măsurile ce trebuiesc luate în vederea selecţionării şi predării materialelor arhivistice.

În Moldova, Regulamentul Organic nu conţine dispoziţii clare despre înfiinţarea unei noi instituţii cu numirea de Arhiva Statului. Primele instrucţiuni care reglementau activităţile noii instituţii sunt din 2 ianuarie 1832 şi cuprind dispoziţii referitoare la modul de depunere, păstrare a actelor în Arhiva Statului şi de întocmire a evidenţei acestora. Pentru lămurirea confuziilor din legislaţia iniţială, sau completarea instrucţiunilor pe care practica arhivistică le găsea insuficiente, s-au dat până în anul 1862 de către organele competente diferite hotărâri din care cele mai importante au fost adunate şi publicate în «Codul judiciar pentru tribunalele din Moldova».

După Unirea Principatelor era necesară o nouă organizare a Arhivelor Statului. La 4 aprilie 1862, prin Ordonanţa Domnească nr. 398, Arhivele Statului trec de la Departamentul de Interne în Ţara Românească şi de la cel al Justiţiei în Moldova, la Ministerul Cultelor şi

Instrucţiunii Publice, pe lângă care au funcţionat aproape un secol. La 27 septembrie 1862 s-a întocmit un proiect de regulament pentru organizarea Arhivelor Statului, ce a intrat în vigoare la 31 octombrie acelaşi an. Arhiva Statului din Bucureşti este organizată ca Direcţie Generală, având în subordine Arhiva Statului din Iaşi. Se prevede că la Arhivele Statului să se depună toate actele de interes public, a căror conservare se va socoti cu folos şi care nu mai sunt trebuincioase ministerelor sau dregătoriilor centrale şi generale, fără a se menţiona şi despre arhivele judeţene, comunale etc. De asemenea se modifică organizarea Direcţiei, care cuprinde două despărţiri şi anume: 1. Istorică şi a Aşezămintelor Publice şi 2. Despărţirea de Stat sau administrativă, judecătorească şi legislativă; se arată atribuţiile fiecărei secţii şi materialele arhivistice ce le primesc spre păstrare. Regulamentul conţine totodată ideea înfiinţării la Bucureşti, pe lângă Direcţia Generală, a unei Şcoli de Paleografie cu cursuri speciale, spre a forma arhivişti. Arhiva Statului din Iaşi urma să rămână «provizoriu cu titlu de Arhivă sucursală, cu depozite administrative şi judecătoreşti». Tendinţa era ca toate materialele arhivistice mai importante să fie centralizate la Bucureşti.

Ordonanţa domnească nr. 705 din 23 iulie 1863 dispune ca toate actele mănăstirilor pământene să se concentreze treptat la Arhivele Generale ale Statului. Ordonanţa domnească nr. 1074 din 24 august 1864 desfiinţează Comisia instituită în acelaşi an, cu scopul de a reglementa chestiunea actelor mănăstireşti secularizate şi se dă această sarcină Direcţiunii Generale a Arhivelor Statului. Prin acelaşi act Secţia Istorică trece în cadrul Secretariatului, Direcţia având următoarea organizare: a. Direcţiunea Generală din Bucureşti: cuprinde 1. Secţiunea Istorică şi Secretariatul; 2. Secţiunea Bunurilor publice; 3. Secţiunea de Stat; b. Sucursala din Iaşi. În noiembrie 1868, Direcţia Arhivelor Statului propune modificarea Regulamentului din 1862 şi organizarea Direcţiei în patru secţii, despărţindu-se Secţia Istorică de Secretariat, iar la 4 martie 1869 se întocmeşte un nou regulament care prevede revenirea la cele trei secţiuni (regulament întocmit fără avizul Direcţiei generale a Arhivelor Statului). La 11 iulie 1872 se pune în aplicare Regulamentul Arhivelor Statului nr. 1236, după care s-au condus Arhivele Statului până în anul 1925.

Secţiile au următoarele atribuţii: Secţia Istorică şi de Stat primeşte, conservă, clasifică şi inventariază acte istorice, administrative, legislative şi judecătoreşti; Secţia Bunurilor Publice primeşte, conservă, clasifică şi inventariază actele privitoare la proprietăţile Statului, alege şi clasifică titlurile acestor proprietăţi, transcriindu-le în condici speciale. În acest regulament, se arată că „după înfiinţarea arhivelor judeţene, aceste arhive vor fi sub supravegherea şi conducerea Direcţiunii Generale a Arhivelor", fără a mai da lămuriri în această privinţă. În anul 1924 se întocmeşte un proiect de lege pentru organizarea Arhivelor Statului. În acest scop, Direcţia Generală a Arhivelor Statului a convocat la 17 iunie 1924, la Bucureşti, pe directorii Arhivelor din Cluj, Iaşi şi Chişinău şi pe preşedinţii Comisiunilor Arhivelor din Chişinău, Cluj şi Cernăuţi, care au întocmit un proiect de lege, discutat şi votat în iunie 1925. Legea pentru organizarea Arhivelor Statului din 1925 se ocupa de următoarele probleme: organizare, personal, depozite şi activitate ştiinţifică. Arhivele Statului, cu sediul la Bucureşti, depind de Ministerul Instrucţiunii Publice şi sunt conduse de un director general. În ce priveşte organizarea, se prevede, în afară de Direcţia Generală, cu sediul la Bucureşti, patru direcţii regionale cu raza de activitate respectivă. Dacă era necesar se puteau înfiinţa direcţii şi în alte regiuni ale ţării. Toate autorităţile statului, judeţelor, comunelor, civile, bisericeşti şi militare aveau obligaţia de a depune materialele arhivistice cu o vechime mai mare de 30 de ani la Arhivele Statului.

Arhivele naţionale minoritare şi confesionale, existente în momentul promulgării acestei legi - deci nu şi cele ce se vor înfiinţa ulterior - urmau să-şi păstreze organizarea lor, fiind însă puse sub supravegherea şi controlul directorului general al Arhivelor Statului, dispoziţie care însă nu s-a aplicat. Regulamentul prevăzut însă de această lege n-a fost întocmit niciodată, rămânând în vigoare, paralel cu legea din 1925 şi regulamentul din 1872. În anii 1932, 1943 şi 1946, legea de mai sus a suferit diferite modificări. Situaţia în care se aflau arhivele instituţiilor

şi întreprinderilor după cel de-al doilea război mondial se datora în cea mai mare măsură faptului că Direcţia Arhivelor Statului nu avea dreptul de a le îndruma şi controla. Era deci necesară o reorganizare a activităţii acesteia. De aceea în anul 1951, Direcţia Arhivelor Statului în baza decretului Nr. 17 din 27 ianuarie acel an, trece de la Ministerul Învăţământului Public la Ministerul Afacerilor Interne. Prin Hotărârea Consiliului de Miniştri nr. 472 din iunie 1951 s-au stabilit atribuţiile şi normele de funcţionare ale Direcţiei Arhivelor Statului. Odată cu intrarea în vigoare a acestei hotărâri s-a abrogat legea din 1925 şi regulamentul din 1872, aşa după cum se prevedea de altfel în Decretul menţionat mai sus. Hotărârea susmenţionată prevede că Arhivele Statului se organizează şi funcţionează ca Direcţie pe lângă Ministerul Afacerilor Interne şi conţine următoarele dispoziţii: Direcţia Arhivelor îndrumă şi controlează organizarea şi conservarea materialului arhivistic al instituţiilor şi întreprinderilor de orice fel, adună, selecţionează şi clasează materialul arhivistic de pe teritoriul ţării, conservând pe acela care prezintă importanţă istorică şi naţională de stat.

În baza Decretului Prezidiului Marii Adunări Naţionale Nr. 353, din 16 iulie 1957, se înfiinţează Fondul Arhivistic de Stat, iar Hotărârea Consiliului de Miniştri Nr. 1119 din 17 iulie 1957 vine cu noi reglementări privind organizarea şi funcţionarea Direcţiei Generale a Arhivelor Statului şi administrarea Fondului Arhivistic de Stat al R.P.R. Arhivele Statului îşi continuă activitatea de administrator al Fondului Arhivistic Naţional prin aplicarea Decretului Nr. 472 din 20 decembrie 1971 cu modificări prin Decretul Consiliului de Stat 206/1974 care se va aplica până în aprilie 1996 când se abrogă prin promulgarea Legii Nr. 16/1996 - Legea Arhivelor Naţionale.

Învăţământul arhivistic: Şi în România au fost câteva încercări venite din partea directorilor generali ai arhivelor (G. Bengescu; Gr. Manu) de a înfiinţa o şcoală de arhivistică. Abia în anul 1923, Constantin Moisil, noul director general al Arhivelor Statului, obţine aprobarea pentru înfiinţarea unei Şcoli practice de arhivari paleografi, care începe să funcţioneze din noiembrie 1924. În 1930 la 31 mai se promulgă regulamentul Şcoalei superioare de arhivistică şi paleografie care avea ca scop pregătirea arhiviştilor, bibliotecarilor şi experţilor grafologi pentru instanţele judecătoreşti - cursuri cu durată de doi ani. Prin modificarea legii de organizare a Arhivelor Statului din 1932 - devine Şcoala specială de arhivistică şi paleografie, iar în anul 1938, Aurelian Sacerdoţeanu, fiind numit director general al Arhivelor Statului şi ca director al Şcolii de arhivistică, obţine încadrarea acesteia în cadrul învăţământului superior - sub numele de „Şcoala de arhivistică" - cu durata cursurilor de 3 ani şi 11 discipline fundamentale.

În cadrul Şcolii a luat fiinţă şi Institutul de cercetări arhivistice. Prin restructurarea învăţământului din 1948 a devenit „Institutul de arhivistică, bibliologie şi muzeografie" care s-a desfiinţat în 1950, în locul lui rămânând doar o secţie în cadrul Facultăţii de Istorie din Bucureşti. Ulterior, la Arhivele Statului, a funcţionat Centrul de perfecţionare arhivistică, continuat de „Şcoala naţională de perfecţionare arhivistică". (după apariţia legii 16/1996 la Arhivele Naţionale ale României). Din anul 1992 s-a înfiinţat, în cadrul Academiei de Poliţie „Al. I. Cuza", Facultatea de arhivistică, cu durata studiilor de 4 ani. Absolvenţii facultăţii de arhivistică obţin o dublă specializare, de arhivist şi profesor şi sunt pregătiţi în paleografiile latină, germană, maghiară, greacă, turcă, chirilică.

Publicaţii arhivistice: Tezaurul documentar de o varietate şi bogăţie deosebită, cu documente scrise în limbile latină, germană, maghiară, turcă, greacă, slavonă, nu a rămas nevalorificat. Munca arhiviştilor s-a concretizat în numeroase inventare arhivistice (12), îndrumătoare în Arhivele Statului - judeţene (24), indici cronologici de documente (26), ediţii de documente (71), lucrări de istorie şi din domeniul ştiinţelor auxiliare (38), albume de documente (12), lucrări de prezentare a arhivelor (49), manuale şi instrucţiuni arhivistice (7), periodice arhivistice (8), bibliografii arhivistice (6). Printre ele remarcăm: Condica de venituri şi cheltuieli a Vistieriei (1694-1704), Bucureşti, 1873; Aurelian Sacerdoţeanu, „Inventarul general", Bucureşti, 1939 - repertoriu al fondurilor şi colecţiilor arhivistice păstrate în Direcţiile

regionale ale Arhivelor existente atunci; „Dicţionar al ştiinţelor speciale ale istoriei”, D.G.A.S. Bucureşti, 1962; „Glosar de termeni şi expresii din documentele latine privind istoria medie a României”; „Revista Arhivelor” - serie veche / serie nouă; „Hrisovul”, Buletinul Şcoalei de arhivistică; „Arhiva Românească”. Arhivele Naţionale au sprijinit şi alte publicaţii de specialitate ele fiind o prezenţă activă în istoriografia ţării. Arhivele Naţionale ale României sunt organizate astfel: Direcţia Generală a Arhivelor Naţionale - instituţie coordonatoare; Arhivele Naţionale Istorice Centrale; 41 direcţii judeţene ale Arhivelor Naţionale; Direcţia Municipiului Bucureşti a Arhivelor Naţionale. Arhivele româneşti au avut întotdeauna relaţii de colaborare şi schimburi de experienţă reciproce cu arhivele din alte ţări, mai ales pe linia cercetării şi găsirii informaţiilor referitoare la România în arhivele străine, încercând să se alinieze şi noilor metode şi exigenţe de prelucrare a documentelor prin aplicarea tehnicilor moderne - prelucrarea automată a datelor, aplicaţii arhivistice pe calculator (programe), restaurare - recondiţionare documente. Arhiviştii români se apleacă cu pioşenie asupra documentelor din arhive deoarece acestea sunt „o comoară de informaţii relativă la sufletul neamului românesc” şi ele „...arhivele reprezintă documente prin care poporul român se legitimează în faţa lumii” după cum spunea marele istoric Nicolae Iorga.

SUMMARY

CONTRIBUTIONS TO THE HISTORY OF THE ARCHIVES IN ROMANIA

The main stages of the development of archives in Transilvania, Moldavia, Wallachia and also United Romania are presented. A special attention is offered to Brasov, the place where important archivists did their job. There are also information regarding the special education, the law of the field, the most important books and periodicals edited by archivists.

Gedeon BORSA (Budapesta)

CLAVIS TYPOGRAPHORUM REGIONIS CARPARTHICAE

Az adatok kezelésében, csoportosításában és ezzel azok sokoldalú áttekinthetőségének biztosításában áttörő jelentősége volt a személyi számítógépek elterjedésének. Amikor azután az ezekhez történő nemzetközi hozzáférhetőség az Interneten keresztül gyakorlatilag szinte korlátlanná vált, rendkívüli távlatok nyíltak meg. Áll ez különösen a könyvtári dokumentumokra, vonatkozó adatokra. Egyre több és több gyűjtemény katalógusa válik így világszerte gyakorlatilag mindenki számára hozzáférhetővé. A könyvek legfontosabb, az azonosításukat alkalmassá tevő csoportjai a következők: a szöveg (szerző és cím), a megjelentetés (helynév, év nyomda, ill. kiadó), a terjedelem (lapszám és méret) és a lelőhely (ahol a kiadvány hozzáférhető). Ezek közül az alábbiakban egyedül a megjelentetés helyének és a kiadványt előállító nyomdászok csoportja kerül — igen korlátozott módon — megvizsgálásra. Ráadásul mindez csak Európa egyik szegletében, a Kárpát-medencében.

Ez a terület nyelvi szempontból egyike a legszínesebbeknek. Az uráli nyelvcsalád finn-ugor ágához tartozó magyar mellett az indoeurópai nyelvcsalád európai felének három legfontosabb ága van itt képviselve: a germán (német), a szláv (szlovák, szerb, horvát és szlovén) és az újlatin (román). A földrajzi helymegjelölések többsége — az örököltektől eltekintve — lényegében igazodik az ott lakók anyanyelvéhez. Miután a Kárpát-medencében a különböző nyelvet beszélőknek csupán egy része élt zárt tömbökben, a vegyes lakosságú, vagy a kereskedelmi utak mellett fekvő városoknak, ahol sok idegen megfordult, több nyelvű elnevezése alakult ki. Ezért viszonylag nagyon sok helységnek több neve is van. A hivatalos nyelv a Kárpát-medencében az írásbeliség kifejlődésétől kezdve 1844-ig az egységes latin volt. (Eltekintve a másfél évszázadon át önálló erdélyi fejedelemségtől, ahol ezt a feladatot a magyar töltötte be.) Mikor azután egész Magyarországon a hivatalos nyelv a magyar lett, az egységesítő latin eltűnt. A közigazgatásban azonban a kisebbségi nyelveket is használhatták, amennyiben ezt a törvényhatóság tagjainak legalább egyötöde igényelte.

A 19. század során az ipar létrejöttével párhuzamosan kiépülő vasút és posta számára egyre nagyobb gondot jelentettek a többnyelvű és az országon belül nem ritkán ismétlődő helynevek. Ezért 1898-1912 között igen jelentős számban került sor helységnevek módosítására (átalakítás, helyettesítés, fordítás). De nem csak a helynevekben történt sok változás, hanem a lakosság egy részénél a családnevekben, így a nyomdászokéban is. Mindezek a körülmények sokszor megnehezítik a kiadványokon olvasható helynevek pontos azonosítását, és nem ritkán egy-egy nyomdász tevékenységének nyomon követését is. Sajnos a kiadványok megjelentetésének jelölése, az un. impresszum (helység, év és nyomdász/kiadó) nem ritkán hiányos, így azok pontos számbavétele gondot okoz. Ezt a problémát a Consortium of European Research Libraries (CERL — London) is felismerte, ezért adatbázisa 1,6 millió tételéhez egyrészt helynév, másrészt a nyomdász/kiadó névtezauruszt készített. Bekérik továbbá az egyes országoktól ennek javítását és kiegészítését.

Amennyiben a helynevek és nyomdák elnevezésének eltérő alakjait pontosan nyilvántartásba kerülnek, úgy a hiányzó adatok jelentős része pótolható lenne. Így pl. a nyomda megnevezése, ha az illető helységben az adott évben csak egyetlen műhely működött, vagy a helynév kiegészíthető, ha ismeretes, hogy az illető nyomdász a megjelölt évben hol dolgozott.

A fentiekben vázolt körülmények között tehát az Interneten világszerte mind több helyen hozzáférhető katalógusokban a Kárpát-medencében a 19-20. században készült kiadványokra vonatkozó adatokban ma bizony meglehetősen nehéz az eligazodás. A számítógép rendkívüli jelentőségét itt nem kell újólag hangsúlyozni. Az ilyen, nagyon hasznos berendezés is azonban csak „buta vas", ha nem támaszkodhat az emberi szorgalomra épülő adatokra. Ezeknek (szerző

neve, a megjelenés helye stb.) a könyvtári címleírásban történő szabványosítása tehát igen nagy jelentőségű. Ennek felismerése és a nemzetközi szabványok kialakításának munkája az utóbbi évtizedekben immár lankadatlanul folyik. Azokat zömükben az új megjelenésű könyvek könyvtári feldolgozása során alkalmazzák. A szabványok folyamatos kialakítása is még sok-sok további munkát igényel. Így a régebbi időkben megjelent könyvek példányait az egyes gyűjteményeknek korábban egymástól igencsak eltérő, kizárólag a belső használatra szánt és a saját gyakorlatban kialakított szabályok szerint írták le a kiadványok megtalálását, biztosító adatokat. (Elég itt azonos nyelvterületről olyan nagy könyvtárak példáját hozni, mint a bécsi Nationalbibliothek és a berlini Staatsbibliothek, ahol a legutóbbi évtizedekig egymástól igencsak eltérő gyakorlat folyt e téren.) Az azonosítást biztosító adatok a könyvtárosi munka során nem ritkán még félreértések miatt vagy nyelvismeret hiányában továbbtorzulhattak.

Felmerült tehát annak igénye, hogy a Kárpát-medencében tevékenykedett nyomdászok és a nyomdahelyek minél pontosabb nyilvántartása épüljön ki. A retrospektív magyar nemzeti bibliográfia 1801 előtti részének az Országos Széchényi Könyvtárban folyó munkálata (Régi Magyarországi Nyomtatványok = RMNy) immár több évtizede ellátja ezt a feladatot. Azonban a nyomdahelyek és nyomdák, valamint az azokban bekövetkezett változások száma a korábbiaknál összehasonlíthatatlanul nagyobb a későbbi (1801-1950) időkben. A szocializmus útjára terelt országokban a teljes nyomdaipart államosították a 20. század negyvenes éveinek végén. Ez a sorsdöntő fordulat — a Kárpát-medence nyugati peremén vékony csíkban (Burgenland) elhelyezkedő Ausztria kivételével — valamennyi itteni országot érintette. A tulajdoni viszonyokban bekövetkezett eme alapvető változás megfelelő záró időhatárt jelöl ki a fentiekben körvonalazott „Clavis typographorum regionis Carpathicae" megjelölésű vállalkozásnak, amely kezdeményezésemre a 2000. év májusában az Országos Széchényi Könyvtárban (OSzK) megindult.

Az OSzK e témakör feltárásában kivételesen kedvező helyzetben van, hiszen ez az a gyűjtemény, amely megalapításától (1802)—elvben—kötelespéldányt kap valamennyi magyarországi nyomdából. Így állománya — 1918-ig — messze kimagaslóan a legteljesebb a Kárpát-medencében előállított kiadványokból. Különösen jó az áttekintése a műhelyekről a kötelespéldányok beszolgáltatásának jogi korszerűsítését (1897-1898) követően. Ekkor felfektették a nyomdák országos törzskönyvét, amelybe bejegyezték a kötelespéldányoknak negyedévenkénti ütemezésben előírt beérkezését, hogy az elmaradásokat sürgethessék. A nyomdák jegyzékét, ill. az azokkal kapcsolatos változásokat 1898-tól az OSzK kiadásában megjelenő Magyar Könyvszemle c. könyvtörténeti folyóiratban, majd 1935-től a Magyar Nemzeti Bibliográfia éves köteteiben folyamatosan közreadták.

A fenti és az RMNy által nyilvántartott adatoknak bedolgozásával a vállalkozás adatbankjában eddig immár mintegy félezer nyomdahely és 3400 nyomda legfontosabb adatai szerepelnek[1]. Egyetlen városban, Budapesten egyidejűleg olyan sok nyomda működött ezekben az évtizedekben, hogy az azok azonosításához és a hely- ill. névváltoztatás követéséhez, valamint a jogutódok azonosításához elengedhetetlenné vált az utca és a házszám nyilvántartása is.

A vállalkozása a nyomdahelyek esetében valamennyi névforma rögzítésére törekszik, amely a kiadványokon szerepel. Ezen felül mind a régi (latin, magyar, német), mind a jelenlegi, összes hivatalos helynév regisztrálása történik a mai országnév megjelölésével. Ezek mindegyike azonos értékű adat, és utalókkal kapcsolódnak össze. De nem csupán a helységek, de a nyomdák elnevezésének kérdése is igen sok gondot vet fel. Itt ugyanis egyrészt a személynevek, másrészt a fantázianevek buja szövevénye alakult ki. Az előbbieknél gondot okoz a családnévnek a hivatalos nyelvtől eltérő helyesírása és az ilyen keresztnevek használata. Külön nehézség a családnévnek a hivatalos nyelvre történő megváltoztatásának és időpontjának nyomon követése, ill. a két névnek azonos személyben történő azonosítása. A 19. század

[1] Bánfi Szilvia: Clavis typographorum regionis Carpathicae. In: Fata libelli. Budapest 2003. 154.

második felétől mind inkább elterjedtté vált a tulajdonos családneve helyett a nyomdának valami fantázianévvel (pl. Danubius, Transsylvania) történő jelölése. A két, egymástól merőben eltérő nevű nyomda jogfolytonosságának azonosítása nem mindig könnyű feladat. A nyomdaipar kialakulása maga után vonta a mind nagyobb cégek kialakulását. Az ilyen vállalkozások egyre inkább név nélküli, részvénytársasági formában működtek. Ezek megjelölésére, pedig egyre ritkábban használták a (volt) tulajdonos családnevét, inkább valamilyen fantázianevet (pl. Athenaeum, Franklin) vettek fel. A gépi adatkezeléshez elengedhetetlenül szükséges szabványosítást itt is végre kell hajtani.

Igen fontos az egyes nyomdák tevékenységét időhatárait lehetőleg minél gondosabban megjelölni. Ez a cégbíróságok működésének idején már napra pontosan megállapítható, ami bizony nem kevés utánjárását fog majd igényelni. Külön rögzíteni kell, ha a vállalkozás tevékenységét átmenetileg szüneteltette. Pontos adatok hiányában a nyomda ismert működésének évei kerülnek egyelőre rögzítésre.

Fontos műszaki adat, hogy a műhely milyen jellegű munkát végzett: magas-, mély, vagy síknyomást. A további összefüggések szempontjából kell nyilvántartani, hogy a vállalkozás még milyen más, a könyv megjelentetésével kapcsolatos rendszeres tevékenységet is folytatott: kiadó, kereskedő, könyvkötő stb.

A nyomdára és annak tulajdonosára vonatkozó további részletes adatok nyilvántartásba vétele indokolt, valamint a tulajdonos neve, születése és halála helyének és idejének megadása, továbbá, hogy mikortól meddig volt az övé a vállalkozás. A család- és keresztnevek változatairól a fentiekben már szó esett. Az özvegyeknél (asszonyoknál) a leánykori teljes néven kívül a férjével vegyes változat is fontos lehet az azonosításhoz. Ha a tulajdonos jogi személy (város, egyház rt. stb.), úgy a tényleges vezető (vezérigazgató, rendi megbízott stb.) neve is kerüljön be — munkakörének megjelölésével — a nyilvántartásba. Ugyanitt helyes rögzíteni a műszaki vezető (faktor) nevét is. A társ- és résztulajdonosokon felül regisztrálni érdemes a bérlő(ke)t is a fentiekben körvonalazott igény szerint, továbbá az időkört is, amikor az említett személyek a megjelölt kapcsolatban álltak a nyomdával. Ha a nyomda nem új alapítás, ill. nem szűnt meg, úgy a közvetlen elől és utód megjelölése igen fontos azok működési időkörével. Fiókok és lerakatok esetében a főtelep kiemelésére és a többi működési időkörének megadása indokolt. Fontos szempont, hogy az adatgyűjtés során minden esetben jelölésre kerüljön a forrás, ahonnan az a „Clavis" nyilvántartásába bekerült. Csakis így lehet az ellentmondásos adatokat újra ellenőrizni, majd mérlegelés útján fokozatosan kiküszöbölni

A fentiekben megjelölt adatigény sokak számára feltehetően túlzottnak tűnhet. Összegyűjtésükre természetesen egyetlen munkamenetben nem is lehet számítani. Azonban a fentiekben említett és a kötelespéldányok beszolgáltatásának ellenőrzésére az OSzK-ban vezetett, ill. az azok alapján kiadott jegyzékein túlmenően még rendkívül sok, további forrás igénybevétele szükséges. Gondolni kell itt a Petrik Géza nevével fémjelzett, retrospektív bibliográfiának az 1712-1920 közötti korszakot felölelő köteteire. Ez immár digitalizálásra és CD formájában forgalomba került. Itt az impresszum adatokról külön is pontos áttekintést lehet kapni. Vannak bizonyos gépiratos előmunkálatok e témakörben, amelyek az OSzK-ban már a korábbi évtizedek során készültek, elsősorban Markos Béla szorgalmának köszönhetően. Igen nagy „falat"-nak ígérkezik a szakirodalom módszeres átvizsgálása. Hasznosnak tűnik a mennyisége miatt nehezen áttekinthető budapesti nyomdák esetében az itteni sajtó adattára.[2] Ennek során az alapvetően lényeges monográfiákon kívül több folyóiratban jelent meg e témakörben számos írás, amely adatainak a „Clavis"-ba történő beépítése igen fontos, de sok munkát igénylő feladat. A legbiztosabb és leghitelesebb források azonban a levéltárak és irattárak mélyén lapulnak az OSzK-tól kezdve a különböző hatóságok iratain át a cégbíróságokig. Amennyire megbízhatóak az ezekből nyerhető adatok, annyira fáradságos ezek kikeresése, majd azokból a „Clavis" számára szükséges adatok kivonatolása.

[2] Voit, Krisztina: A budapesti sajtó adattára 1873-1950. Budapest 2000.

Elvégzendő feladat tehát bőven van, de persze az ezek elvégzésére, rendelkezésre álló erő mindig szűkében van és lesz. Ráadásul az 1918 utáni, Magyarországon kívüli helyzetről az OSzK nem is rendelkezik megfelelő áttekintéssel. A burgenlandi[3] és a szlovákiai[4] nyomdákról megjelent egy-egy szakkönyv ugyan sokat segít, de az igazi megoldást a szomszédokkal történő egyeztetett és tartós együttműködés fogja jelenteni. Ennek eredményeképpen nem csupán a Kárpát-medencében a 19-20. században működött nyomdahelyek, nyomdászok és nyomdatulajdonosok száma fog jelentősen emelkedni, de az ezekre vonatkozó részadatok sokoldalú és pontos képet fognak nyújtani ezek tevékenységéről.

A fent körvonalazott feladatokra eddig fordított és még szükséges munka azonban igen hasznos eredményre vezet. Nem csupán a kiindulópontul szolgáló feladatot, a nyomdahelyek és nyomdák nevének és működésük áttekinthetővé tétele valósulhat meg ennek során, hanem számos más „melléktermék" is lesz. Rendkívüli segítséget jelent a Kárpát-medence nyomdászatának, könyvkiadásának és könyvkereskedésének jobb megismeréséhez. De igen fontos adatbázisként használhatják a fenti témakörök történetével foglalkozókon kívül a művelődés-, sajtó-, de az általános gazdaságtörténészek is.

ZUSAMMENFASSUNG

CLAVIS TYPOGRAPHORUM REGIONIS CARPARTHICAE

In der heutigen Zeit, wenn die Kataloge der Bibliotheken durch das Internet immer mehr und mehr zugänglich gemacht sein werden, erhöht sich das Problem der Erkennung und der Identifizierung der verschiedenen Varianten von sprachlich abweichenden Formen der Druckorte und Drucker nun schon auf internationaler Ebene. Es ist ein ernstes Problem, besonders auf einem Gebiet, wie das Karpaten-Becken, wo mehrere Völker gemeinsam leben, und wo in den vergangenen Jahrhunderten mehrere amtliche Sprachen in Gültigkeit waren und sind.

Die Arbeitsgruppe der Ungarischen Nationalbibliothek, die die älteste Periode der retrospektive Nationalbibliographie betreut, hat die obige Fragen bis 1801 meistens geklärt, doch die Lösung der quantitativ unvergleichbar größeren Probleme der 19. und 20. Jahrhunderte steht noch bevor. Abgesehen von dem schmalen Streifen von Ost-Österreich wurden alle Druckereien am Ende der 1940-er Jahre im ganzen Karpaten-Becken verstaatlicht. Dieser Umstand bestimmt fast von sich selbst die Zeitgrenze der oben geschilderten Aufgabe.

Ein bedeutender Teil der Arbeit fällt auf die Ungarische Nationalbibliothek, wohin die Pflichtexemplare bis 1918 von diesem Gebiet — im Prinzip — eingeschickt wurden. Auch dort wurde die Kontrolle der Erfüllung von dieser Obligation ab 1898 registriert. In den folgenden Jahrzehnten haben aber die Nachbarländer in großen Teilen des Karpaten-Beckens die Übersicht von den Druckereien übernommen. So ist eine fortdauernde, gut koordinierte, internationale Zusammenarbeit notwendig, um die Identifizierung der Namen von Druckorten und Druckereien, die oft parallel — mehr oder weniger — von einander abweichen, durchführen zu können.

Es ist notwendig zu der Identifizierung der Namensformen von jeweiligen Inhabern und den Druckorten zahlreiche Einzelheiten (z. B. die Zeitspanne der Tätigkeit von einzelnen Druckereien und Personen, die Eigentumsverhältnisse usw.) zur klären.

Diese Angaben werden sicher nicht nur für Forscher, die sich mit der Geschichte der Typographie beschäftigen, sondern auch für die Historiker der Presse, der Kultur und der allgemeinen Wirtschaft im Karpaten-Becken nützlich sein.

[3] Durstmüller, Anton: 500 Jahre Druck in Österreich. I-III. Wien 1982-1988.

[4] Breza, Vojtech: Tlačiarne na Slovensku 1477-1996. Bratislava 1997.

REZUMAT

CLAVIS TYPOGRAPHORUM REGIONIS CARPARTHICAE

Odată cu transpunerea pe Internet a cataloagelor de bibliotecă, pe plan internaţional apare o problemă: recunoaşterea şi identificarea diferitelor variante ale produselor tipografice. Dilema apare mai cu seamă în bazinul carpatic, unde, de-a lungul istoriei, au convieţuit mai multe popoare şi, din acest motiv, coexistau mai multe limbi oficiale. Departamentul bibliografiei retrospective din Biblioteca Naţională Széchényi de-a lungul deceniilor a rezolvat problemele de acest gen pentru secolele anterioare, dar pentru secolele XIX-XX, datorită bogăţiei mari de tipărituri, mai sunt cazuri de rezolvat. Sfârşitul anilor 1940, naţionalizările în ţările bazinului carpatic (cu excepţia unei fâşii înguste din estul Austriei), constituie sfârşit de perioadă în domeniul amintit. Soluţionarea dilemei revine Bibliotecii Naţionale Maghiare, unde până în 1918 – teoretic – au intrat produsele tipografice din zona amintită. Pentru controlarea acestora din 1898 chiar tipografiile au fost înregistrate. Iar pentru deceniile următoare ţările vecine au o privire de ansamblu asupra tipăriturilor de pe teritoriul lor. Din acest motiv ar fi nevoie de o cooperare internaţională continuă pentru identificarea diferitelor nume de tipografii şi locuri tipografice. Trebuie să fie clarificate şi unele amănunte, de exemplu activitatea diferitelor tipografii şi a unor persoane, relaţiile de proprietate etc. Acestea sunt importante, de mare ajutor atât pentru cercetătorii istoriei tiparului şi presei, cât şi pentru istoricii culturii şi ai economiei.

Bogdan-Florin POPOVICI (Braşov)

CONSIDERAŢII ASUPRA DENUMIRII ŞI ORDONĂRII DOCUMENTELOR DIGITALE

Abordarea problematicii documentelor digitale s-a impus şi în România ca unul dintre aspectele semnificative în problematica arhivistică modernă. Aşa cum anticipam încă din 1999, la acest fapt s-a ajuns nu atât prin imposibilitatea desfăşurării activităţii în cadrul instituţiei, ci prin provocarea lansată implicit de către creatorii de documente, cărora, conform legislaţiei actuale, ANR ar trebui să le acorde asistenţă de specialitate în problema managementului documentelor[1]. În această problematică specifică, au existat o serie de contribuţii importante, dar şi o serie de perspective uşor deformate. Astfel, se consideră uneori că „digitalizarea" documentelor reprezintă introducerea pe calculator a informaţiilor din documentelor preexistente pe suport clasic. Imaginea este una falsă, deoarece orice document digital nu condiţionează existenţa sa de pre-existenţa unui document similar pe hârtie. Practic, genurile de documente digitale sunt toate celelalte genuri documentare existente, uneori cu denumire particulară: corespondenţa clasică devine *mesaj „electronic"*, pliantele de prezentare devin *pagini web* etc. În esenţă, conţinutul informaţional al documentelor este acelaşi, speciale sunt elementele de mediu şi tehnica de scriere.

Dintr-o asemenea abordare rezultă că prelucrarea arhivistică a documentelor digitale ar trebui să se supună aceloraşi principii din arhivistica „clasică". Acest „transfer de cunoştinţe" se loveşte în unele cazuri, după opinia noastră, de câteva obstacole: deficienţe în definirea unor termeni arhivistici, lipsa unei conceptualizări suficiente, astfel încât principiile de lucru (accentuăm, la nivel conceptual) să poată transcede cazurile practice, şi să poată aplica logica arhivării documentelor de la un mediu (dominat de suportul hârtie) la altul (suportul pentru documente digitale). În momentul în care aceste dificultăţi vor fi surmontate, vom putea discuta firesc despre operaţiuni de arhivare şi prelucrare arhivistică a documentelor digitale: înregistrarea documentelor, descrierea informaţiei din aceste documente, organizarea documentelor pe fonduri, serii, „dosare" etc., selecţionare ş.a.m.d. Din toate aceste elemente, ne propunem în continuare să ne ocupăm pe scurt de formularea unor linii directoare pentru denumirea fişierelor, ca primă etapă în descrierea informaţiilor, precum şi pentru maniera de organizare a documentelor digitale. Precizăm că aceste consideraţii au în vedere în principal procesul de creare a documentelor digitale în procesul activităţii unei instituţii şi mai puţin digitalizarea documentelor pre-existente, deşi o serie întreagă de principii sunt aplicabile şi acestui din urmă domeniu.

Documentul, în sine, poate fi definit ca ansamblul format din informaţie şi suportul pe care este înscrisă această informaţie. Una din caracteristicile documentelor digitale, din acest punct de vedere (raportat la documentele pe suport clasic) este posibilitatea de transfer de pe un suport pe altul fără pierderea caracteristicilor informaţiei. Aşadar, în analiza organizării documentelor digitale, de primă importantă este conţinutul informaţional şi mai puţin suportul. În linii mari, remarcăm faptul că primul nivel de organizare al informaţiilor digitale îl reprezintă fişierul (*file*), care se poate grupa în structuri superioare, denumite *directoare* (*folder*).

Ca prim nivel de descriere a conţinutului informaţional vom aborda problema numelor ce se atribuie documentelor digitale.

Denumirea documentelor digitale

Activitatea practică a demonstrat că, atât la nivel de creator individual, dar mai ales la nivelul unor instituţii, este nevoie de stabilirea unor reguli/convenţii interne pentru numirea uniformă a fişierelor. Aceste reguli ar trebui stabilite de fiecare instituţie în parte, pentru a

[1] Bogdan-Florin Popovici, *Arhivele şi calculatorul*, citat de Mera, în *Îndrumar arhivistic*, Cluj Napoca, 2001, p. 324.

asigura atât uniformitatea modului de lucru în cadrul instituţional respectiv, cât şi adaptarea principiilor generale la particularităţile de lucru ale respectivului creator de documente. Mai ales în cazul mai multor utilizatori, reguli precise de denumire, uniforme, capabile să depăşească fanteziile individuale, sunt esenţiale pentru eficienţa activităţii.

Denumirea unui fişier ar trebui să conţină **două părţi esenţiale**: descrierea conţinutului fişierului (*titlul*), şi descrierea individualităţii fişierului (*identificator*): „referat_matem_ _2003.05.doc". Identificatorul poate să cuprindă informaţii gen: tipul de fişier, autor, versiune, data creării etc. Ca locaţie, identificatorului ar trebui să fie întotdeauna ultimul cuvânt, asigurând individualitatea fişierului în cadrul documentelor de acelaşi tip. La numirea identificatorilor, trebuie reţinut că ei pot fi folosiţi pentru a genera liste de fişiere cu acelaşi identificator[2]. În atribuirea identificatorului, se pot ivi cazuri diferite, în funcţie de conţinutul de informaţie. Astfel, atunci când cronologia are un rol important în identificarea documentelor, se recomanda sistemul YYYYMMDD. Această topică permite ordonarea corespunzătoare în sisteme informatice. La fel, în cazul în care se lucrează frecvent cu versiuni finale şi cu proiecte (*draft*-uri), numele trebuie să includă elemente distinctive pentru fiecare caz în parte[3]. În cazul documentelor transmise între mai mulţi utilizatori, pot apare o serie de situaţii distincte, cărora regulile de numire trebuie să le facă faţă. Astfel, o procedură recomandată este de a deschide un director cu documente primite. Aici, fişierul poate fi redenumit, astfel încât să fie relevată provenienţa lui, şi abia apoi să fie „îndosariat" la locul cuvenit[4]. Este recomandabil ca toate aceste documente folosite de mai mulţi utilizatori să aibă indicat autorul respectivei versiuni, evitându-se astfel dublarea existenţei fişierelor[5].

În privinţa **alcătuirii numelor fişierelor**, s-au formulat o serie de reguli, a căror respectare asigură o eficienţă sporită în activitate.

1. *Folosiţi nume sugestive, descriptive***.** Este esenţial pentru ca alţi să poată înţelege ce este în fişier. În loc de „45dhg21234-3.fm" folosiţi „UserGuide.fm."

2. *Evitaţi numerotarea ca nume de fişier***.** Folosirea poate determina greutăţi la combinarea fişierelor (*merging*) sau la introducerea de noi fişiere între cele existente deja. De aceea, evitaţi sau limitaţi la extrem folosirea unor astfel de nume. Folosiţi denumiri descriptive: în loc de „Panel023a.tif" folosiţi „Panel_UserID.tif". În cazul în care numerotarea este esenţială, se vor aplica 2 reguli de bază: a). folosiţi numerotarea în combinaţie cu elementele descriptive; b). formaţi cifrele din 3 caractere: 001, 002, … 010,… 100 etc). Această măsură asigură sortarea corectă, datorită cerinţelor sistemelor informatice.

3. *Fiţi consecvenţi*. Documentele se pot regăsi mult mai uşor dacă se păstrează o anume consecvenţă în denumirea fişierelor. Contează dacă un fişier este numit la un moment dat: „prim_rupea_n" sau „s_prim_rupea". Ordinea cea mai potrivită este determinată de ordinea de regăsire. În principiu, se începe de la descriere generală spre descriere particulară. Astfel, pe exemplul de mai sus, fişierul poate fi denumit atât „prim_rupea_n", „prim_rupea_s", cât şi „n_prim_rupea", „s_prim_rupea". În primul caz, se vor păstra la un loc documentele referitoare la aceeaşi instituţie, în al doilea caz genurile documentare, şi apoi creatorii[6].

4. *Evitaţi redundanţa*. Dacă există un director (CS_mai_2003), nu mai trebuie repetat numele în denumirea fişierului situat în acel director (CS_mai_2003_nomenclator), ci

---

[2] National Archives of Canada, *Managing Shared Directories and Files*, 1996, p. 5–6 (în continuare, NAC, *Managing*…).
[3] NAC, *Managing*…, p. 8–9.
[4] *Ibidem.*
[5] *Ibidem.*
[6] http://www.raycomm.com/techwhirl/magazine/technical/filenaming.html

este suficientă denumirea „nomenclator” [7]. În felul acesta se asigură un număr mai mare de caractere disponibil pentru descrierea fişierului[8].

Un aspect important de care trebuie să se ţină seama este **lungimea numelui**. Aşa cum este cunoscut, în mediul de operare DOS şi Windows 3.11, fişierele puteau avea maxim 11 (= 8 + 3) caractere. Această limită a fost eliminată sub versiunile ulterioare ale Windows-ului, însă există limita de 255 de caractere. Prin standardul ISO 9660, pentru scrierea CD–R nu se acceptă ramificaţii mai mari de 8 nivele şi căi (*paths*) mai lungi de 255 caractere. Standardul Microsoft Joliet în schimb nu acceptă decât 64 de caractere pentru denumirea directoarelor sau fişierelor. În cazul altor sisteme de operare decât Microsoft Windows, există de asemenea o serie de restricţii referitoare la lungimea căilor de referinţă sau de denumire a fişierelor/directoarelor. Iată de ce, dincolo de anumite „facilităţi” oferite de producători, este recomandată folosirea unor denumiri cât mai scurte pentru a descrie documentul; se pot folosi abrevierile general-acceptate. Mai departe, **tipurile de caractere** folosite ridică de asemenea o serie de probleme, fiind direct legate de specificaţiile sistemului. În general, se recomandă ori de câte ori este posibil, folosirea caracterelor alfanumerice (cifre şi litere) şi evitarea folosirii caracterelor speciale (\ / : * ? " < > | (space) % @ + -). Unele sisteme de operare nu acceptă caracterele speciale şi pot crea probleme. De asemenea, se recomandă evitarea folosirii caracterelor regionale (ş, ţ, î, ö, á etc.) în denumirea fişierelor. Totodată, se recomandă utilizarea *underscore*-ului (_) în locul caracterului spaţial liber: caracterul este sigur din punct de vedere al recunoaşterii de către sisteme şi asigură legătura vizuală între caractere şi cuvinte[9].

În ceea ce priveşte directoarele, numele lor trebuie să reflecte extrem de concis (într-un „titlu”) problema respectivului „dosar”. S-a spus că ,,la denumirea directoarelor, regulile sunt aceleaşi ca la fişiere, cu excepţia faptului că directoarele nu au extensie”[10].

Ordonarea documentelor digitale

Ordonarea documentelor, în general, nu este necesară doar pentru uzul personal, ci pentru că, mai ales în cadrul instituţiilor, documentele pot fi folosite de mai mulţi utilizatori, de aceea schema de ordonare trebuie să transceadă propriile viziuni şi să fie inteligibile în măsură egală mai multor utilizatori. La nivel general, documentele digitale pot fi organizate fie ca o structură funcţională relaţională, fie ca una (relativ) independentă. *Structura funcţională relaţională* se referă la situaţii în care un fişier nu poate transmite întreaga informaţie conţinută sau nu poate rula decât în interdependenţă cu alte fişiere. Cazuri clasice: sistemele de operare, aplicaţiile, site-urile, baze de date relaţionale. În general, acestea se ordonează de către informaticieni, după logica proprie. Analizând însă per ansamblu, observăm că, dincolo de unele restricţii tehnice impuse, sistemele de operare au un director principal, aplicaţiile sunt, în general, grupate în directorul de programe, iar documentele se recomandă a fi grupate în directorul de documente. Se sugerează astfel o structură ierarhizată, pe probleme, a informaţiei.

În cazul *structurii funcţionale (relativ) independente*, exemplele sunt banalele fişiere create cu diferite aplicaţii. Sunt independente deoarece pentru transmiterea informaţiilor cuprinse în ele nu este nevoie de alte fişiere. Ele sunt *relativ* independente, deoarece pentru accesarea lor este nevoie de un set de fişiere ce ţin de sistemul de operare şi de aplicaţia de bază. Aceste fişiere, cunoscute în special sub denumirea de „documente” pot cuprinde o gamă largă de forme de transmitere a informaţiei: texte, table, imagine, filme, muzică, etc. Aşa cum arătam, această organizare a informaţiei la nivel elementar, în fişiere (*files*), iar fişierele se grupează în directoare (*folders*), permite o posibilă analogie cu documentele pe suport clasic: putem considera un *file* ca fiind un document, iar un *folder* ca fiind un dosar. De aici, opinăm că un *file* trebuie să conţină un singur document, ca structură similară celui pe suport clasic; un

[7] NAC, *Managing*…, p. 8–9. Vezi şi http://web.nwe.ufl.edu/writing/help/files/names.html
[8] *Ibidem.*
[9] http://www.raycomm.com/techwhirl/magazine/technical/filenaming.html
[10] http://web.nwe.ufl.edu/writing/help/files/names.html

fişier nu ar trebui să fie considerat un soi de „depozit” de documente, mai mult sau mai puţin asemănătoare, ci ar trebui respectată individualitatea lor funcţională. Ca exemplu, certificatele „dactilografiate” nu ar trebui păstrate toate într-un singur fişier, ci fiecare text de certificat să fie un fişier distinct.

În privinţa organizării fişierelor şi a grupării acestora în directoare, există cel puţin două poziţii.

I. Dată fiind capacitatea sporită de regăsire a informaţiilor, există opinia conform căreia nu este necesară nici un fel de organizare în mod deosebit a fişierelor. Ele pot fi pur şi simplu salvate într-un singur director (în My Documents, de pildă), de unde pot fi accesate la nevoie printr-o interogare efectuată la nivelul sistemului de operare. Un calcul simplu arată falsitatea unei asemenea opinii. Astfel, pe un HDD de 20 GB, considerând mărimea medie a unui fişier de 500 Kb, încărcarea completă ar implica existenţa a 40 000 de fişiere. Oricât de performant ar fi sistemul, regăsirea unei informaţii cere suficient de mult timp astfel încât o asemenea metodă de ordonare (sau de ne-ordonare) să fie complet neeficientă.

În ajutorul acestei variante de organizare (sau, mai bine spus, de „neorganizare”) pare a veni tehnica indexării fişierelor. Această tehnică presupune stabilirea de *metadate* (descriptori), cu scopul de a descrie conţinutul informaţional al documentelor. Se consideră că ar fi suficientă structurarea acestor descriptori pentru ca informaţia să poată fi regăsită cu uşurinţă. Există două metode principale de indexare de acest tip: *câmpuri index* (fiecare fişier are un număr de elemente standard ce trebuie completate, câmpuri care descriu succint informaţia conţinută) sau *indexarea întregului text* (practic, fiecare cuvânt din fişier este considerat descriptor)[11].

Dincolo de entuziasmul unei asemenea soluţii, se ascund o serie de dificultăţi nu tocmai uşor de surmontat. Astfel, indexarea prin descriptori poate fi la rândul ei de două feluri: cu descriere independentă, în care descriptorii sunt aleşi de fiecare utilizator, şi descriere coordonată, în care descriptorii sunt preluaţi dintr-un tezaur de termeni. În primul caz, rezultatul poate fi o infinitate de termeni, unii sinonimi, o infinitate de criterii de stabilire a descriptorilor, şi o mare relativitate a rezultatelor obţinute în cazul unei interogări. În cel de-al doilea caz, descriptorii aleşi, de multe ori pot să nu corespundă realităţii descrise, fidelitatea descrierii informaţiei conţinute având de suferit. Aşadar, în opinia noastră, indexarea nu poate suplini întotdeauna lipsa unei organizări efective a documentelor digitale. O astfel de variantă de ordonare, într-un singur director, poate fi recomandată pentru un număr mic (până în 30) de fişiere. Pentru un număr mai mare, este recomandabilă o grupare „în funcţie de tipul de informaţie”[12].

II. O altă variantă de organizare este cea ce poate fi preluată din organizarea arhivelor pe suport clasic. Considerând echivalenţele: document = fişier (*file*), dosar = director (*folder*), rezultă ca formă de organizare aceea de a grupa documentele pe probleme, în dosare. Astfel, o primă ordonare a documentelor se face prin asocierea fişierelor pe baza elementelor comune de subiect. Însă este evident că la un număr mare de documente, în cadrul unei instituţii de amploare, această simplă ordonare tematică nu este suficient de eficientă.

O opţiune bine fundamentată, în acest sens, este cea rezultată din experienţa arhivistică canadiană. Într-un articol referitor la ordonarea eficientă a documentelor digitale (informatice), André Vigneau concluziona: „referitor la acest subiect, pare clar că o ordonare bazată pe funcţiile unei instituţii este cea care poate urma cu deplină fidelitate toate modificările funcţionale ale organizaţiei”[13]. Arhivele Naţionale ale Canadei au împărtăşit acest punct de vedere: „recomandăm structura atribuţiilor de muncă drept model pentru organizarea spaţiului de lucru cu documente digitale. Această structură a atribuţiilor furnizează un model excelent

---

[11] Mircea Sabău, *Stocarea şi indexarea documentelor*, în *NET Report*, aprilie 2003, p. 22–23.
[12] http://www.uwec.edu/webDev/Pagebuild/naming.htm
[13] André Vigneau, *Les documents informatiques: pour une classification efficace*, în http://www.ebsi.umontreal.ca/cursus/vol1no2/matieresvol1no2.html.

pentru structura directoarelor, deoarece reflectă activităţile instituţiei, atribuţiile şi sarcinile angajaţilor. Aceste activităţi urmează o ordonare ierarhică, care poate fi uşor adaptată într-o structură arborescentă de directoare şi sub-directoare. De asemenea, sistemele existente de gestiune a documentelor pe suport clasic sunt în general bazate pe structura activităţii instituţiei”[14].

În mod concret, Arhivele canadiene, pledează pentru structura ierarhică a sistemului de directoare („dosare”), pornind din rădăcina discului. „Deşi directoarele pot fi structurate în diverse moduri, inclusiv după numele utilizatorilor, dată, structura instituţională, genuri de documente etc., folosind abordarea schemei de activităţi se asigură faptul că documentele sunt organizate în mediul de lucru conform modului de lucru al compartimentelor, respectiv al angajaţilor. Pentru diverse probleme în ierarhizarea informaţiei, noi ramificări de directoare pot fi create, pornind de la directorul rădăcină. Apoi, sub-directoare sunt create în cadrul fiecărui fiecare director pentru a împărţi problema mai departe, pentru a uşura gruparea, păstrarea şi regăsirea documentelor. Sub-directoarele pot fi create pe diverse criterii comune ale documentelor, ca probleme secundare, cazuri particulare, utilizatori individuali etc. Documentele pot fi ordonate ca fişiere în cadrul directorului sau sub-directorului corespunzător” [15].

Pentru a se evita probleme legate de numărul prea mare de nivele de ierarhizare (vezi mai sus discuţia despre ISO 9660), arhiviştii canadieni subliniază că „un spaţiu de lucru împărţit între mai mulţi utilizatori trebuie să reflecte *activităţile* în care grupul de lucru este implicat şi nu încearcă să reproducă integral structura organizatorică şi funcţională a întregii instituţii”. Definind principiile generale de lucru, se desprind următoarele 3 reguli de bază:

1. Structura trebuie să fie simplă şi logică.
2. Ordonarea directoarelor trebuie să pornească de la general la particular. Altfel spus, trebuie pornit de la o activitate la o sub-activitate, de la o responsabilitate la o sub-responsabilitate.
3. Trebuie folosiţi în mod consecvent termeni clari la denumirea directoarelor şi fişierelor. Acest lucru permite ca atât utilizatorii primari, cât şi cei potenţiali să identifice cu uşurinţă şi să regăsească documente[16].

Prezentul material a încercat să propună câteva principii de bază în activitatea de denumire şi ordonare a documentelor digitale. Am pledat pentru o uniformizare a modului de lucru la nivelul fiecărui creator de documente digitale şi am propus câteva reguli pentru denumirea fişierelor şi directoarelor, care iau în considerare atât clauzele tehnologice, cât şi principiile generale de descriere a informaţiei. Apoi, utilizând experienţa practică şi soluţiile adoptate de arhiviştii canadieni, am propus structurarea ierarhică, pe probleme şi pe atribuţii de muncă, a documentelor digitale. Sperăm ca dezvoltări viitoare ale subiectului să confirme concluziile noastre şi să contribuie astfel la elaborarea unui punct de vedere al ANR asupra problematicii arhivelor informatice.

SUMMARY
OPINIONS ON NAMING AND ARRANGING OF DIGITAL DOCUMENTS

Nowadays, the amount of information processed by computers requires more and more know-how in managing digital documents. This article deals with this issue and tries to offer some guidelines for a good documents archiving.

[14] NAC, *Managing*…, p. 7-8.
[15] *Ibidem*.
[16] *Ibidem*.

MEDIAEVALIA

Harald ZIMMERMANN (Tübingen)

DER FÜNFKIRCHNER BISCHOF WILHELM VON KOPPENBACH UND DIE SIEBENBÜRGER SACHSEN. EINIGE ÜBERLEGUNGEN

Am 20. Juni 1366 hat der Ungarnkönig Ludwig d. Gr. (1342–82) während einer Siebenbürgenreise die Rechte und Freiheiten der Siebenbürger Sachsen in einem Großen Privileg bestätigt[1]. Es geschah auf Intervention des königlichen Kanzlers, des Bischofs Wilhelm von Fünfkirchen (1361–74), der in der Narratio der Urkunde nicht nur mit diesen beiden Würden und mit der des Vorstandes der königlichen Hofkapelle vorgestellt wird (*dominus Wilhelmus, episcopus Quinqueecclesiensis, comes capelle* nostre *et regius secretarius cancellarius*), sondern auch als *vicarius Saxonum Septem Sedium terre nostre Transiluanie per nos constitutus generalis*, also als vom König generell bestellter Vikar, als Generalvikar für die auf dem Gebiete der Sieben Stühle in Siebenbürgen siedelnden Deutschen, als Stellvertreter des Königs im Sachsenland. Das ist eine ganz singuläre Titulatur, die einer Erklärung bedarf und zu historischen Überlegungen anregt.

Wie im Mittelalter in Ungarn meist üblich, erfolgte die Erneuerung der alten Privilegien einfach durch die wortwörtliche Übernahme des früheren Urkundentextes in ein neues Diplom. So inserierte Ludwig 1366 seines Vaters Karl Robert (1308–42) Bestätigung von 1317, die wiederum den berühmten Freibrief Andreas' II. (1205–35) von 1224 vollständig enthielt und laut eigenen Angaben auf den von König Geisa II. (1141–62) den deutschen Kolonisten, den *fideles hospites Theutonici Ultrasiluani*, bei ihrer Berufung und Ansiedlung in Siebenbürgen gewährten Rechten beruht[2]. Ob es ein ,,Geysanum" jemals gegeben hat, ob damals nicht alles bloß mündlich abgemacht worden war, und wie sich das vom „Andreanum" unterschieden hat[3], ist die Frage.

Manches war sicher so selbstverständlich[4], daß es keiner schriftlichen Abmachung bedurfte, wie vor allem die meistzitierten Bestimmungen über die freie Pfarrer- und Richterwahl, denn bei geltendem Personalitätsprinzip im Rechtsleben wäre es unsinnig gewesen, den Siedlern Richter zu geben, die nicht das von ihnen mitgebrachte und weiterhin gültige Gewohnheitsrecht kannten, oder Pfarrer, die ihre Sprache nicht verstanden. Wenn es 1224 im „Andreanum" heißt, die Kolonisten hätten sich darüber beklagt, die ihnen

[1] Es ist im Original erhalten im Staatsarchiv Sibiu (Hermannstadt) unter der Signatur: U.I. 18, wie ich aus der jüngsten Edition entnehme. Eine Photographie aus Hermannstadt war nicht zu bekommen. Ich verdanke ein Photo dem Historischen Institut der Universität Klausenburg (Cluj-Napoca). Ediert ist die Urkunde im „Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen" (künftig zitiert: UB) von Franz *Zimmermann*, Carl Werner und Georg Müller, 2. Band (Hermannstadt 1897) S. 252ff. als Nr. 860, und in: Documenta Romaniae Historica, C. Transilvania (künftig zitiert: DRH-C) veac. XIV vol. 13 von Ioan Dani, Konrad Gündisch, Viorica Pervain, Aurel Răduţiu, Adrian Rusu und Susana Andea (Cluj 1994) S.148ff. als Nr. 84. Zitiert wird im Folgenden aus dieser Editionsreihe auch vol. 10, 11 und 12 redigiert, von Ştefan *Pascu* (Bukarest 1977, 1981 und 1985) sowie nebst vol. 13 auch vol. 14 bearbeitet von Aurel Răduţiu, Viorica Pervain, Susana Andea und Lidia Gross (Bukarest 2002).

[2] Die beiden Urkunden sind ediert in UB 1 (Hermannstadt 1892) S. 32ff. als Nr. 43 und S. 322ff. als Nr. 350 bzw. in: Documente privind istoria României, C. Transilvania, veac. XI, XII şi XIII, vol. 1: 1075-1250 (Bukarest 1951) S. 383f. (künftig zitiert: DIR-C) und DIR-C veac. XIV vol. 1 (Bukarest 1956) S. 274. Vgl. Zum „Andreanum" von 1224 auch Sigismund *Jakó*, Codex diplomaticus Transsylvaniae, 1. Band (Budapest 1997) S. 161 f. Nr. 132.

[3] Vgl. dazu Karl Kurt Klein, Geysanum und Andreanum, in: Ders., Saxonica Septemcastrensia (Marburg 1971) S. 197ff.

[4] Vgl. dazu Harald Zimmermann, Siebenbürgen und seine Hospites Theutonici (Köln 1996) S. 48ff.: Hospites Theutonici, Rechtsprobleme der deutschen Südostsiedlung, und Dietrich *Kurze*, Zur historischen Einordnung der kirchlichen Bestimmungen des Andreanum, in: Siebenbürgisches Archiv 8 (Köln 1971) S. 133–159.

versprochenen Freiheiten eingebüßt zu haben, spricht das ebenfalls gegen frühere schriftliche Verträge, also gegen ein „Geysanum“.

Die Andreasurkunde ist bekanntlich verloren und nur aus wortwörtlichen Bestätigungen aus späterer Zeit bekannt, zuerst eben durch das Diplom des Karl Robert von 1317, des ersten Ungarnkönigs aus der die Arpaden ablösenden Anjou-Dynastie. Die bei der Ansiedlung gewährten Vorrechte waren den Kolonisten aber begreiflicherweise so wichtig, daß sie beinahe jeden ungarischen König um die Erneuerung des Andreanischen Freibriefes von 1224 baten, der erstmals die seinerzeitigen Vergünstigungen und Verpflichtungen fixiert hatte. Das war die Praxis, bis 1691 mit der Habsburger-Herrschaft das Leopoldinische Diplom Kaiser Leopolds I. (1658–1705) als Rechtssicherung an die Stelle des „Andreanum“ trat. So kennt man den Text[5] von 1224 nach den Inserten von 1317 und 1366 noch aus den Bestätigungen von Ludwigs d. Gr. Erbtochter, der Königin Maria I. (1382–95), und ihres Gemahls Sigismund von Luxemburg (1387–1437) aus den Jahren 1383, 1387 und 1406, weiters aus dem Privileg des Humanistenkönigs Mathias Corvinus (1458–90) von 1486, berühmt als Konstituierung der siebenbürgisch-sächsischen „Nationsuniversität”, dann aus den Diplomen des Jagellonen Wladislaw II. (1490–1516) von 1493 und des Habsburgers Ferdinand I. (1526–64) von 1532 sowie der siebenbürgischen Fürsten Stephan Báthory (1571–86) von 1583 und Gabriel Bethlen (1613–29) von 1627, sämtliche im Original im Hermannstädter Staatsarchiv erhalten, dem einstigen Archiv der Nationsuniversität. Hinzu kommen noch einige, ebenfalls original überlieferte Beglaubigungen von den als *loca credibilia* fungierenden kirchlichen Institutionen in Klausenburg und Weißenburg von 1407, 1423 und 1428. — Schon alle diese Daten sind nicht ohne Interesse. Man könnte eine Geschichte des „Andreanum” schreiben und darzulegen versuchen, was in den betreffenden Jahren die Siebenbürger Sachsen veranlaßt habe, sich ihrer Freiheiten und Rechte zu versichern, in welcher politischen Situation es geschah und welche führenden Persönlichkeiten der sächsischen Gemeinschaft dabei hervortraten: eine Geschichte der Siebenbürger Sachsen im Spiegel der Geschichte einer Urkunde.

Sehr wahrscheinlich hat 1317 der Dynastiewechsel[6] von den Arpaden zu den Anjou nach 1301 den Anlaß gegeben, das „Andreanum“ in seiner fortdauernden Gültigkeit auch von der neuen Herrscherfamilie bestätigen zu lassen, zumal es damals einige Irritationen zwischen ihr und den Sachsen gegeben hatte. Diese hatten zunächst den deutschen Rivalen des französischen Anjou, Herzog Otto von Bayern (1305–12), als ungarischen König favorisiert. Zwei Gräfen aus Hermannstadt sind damals (1317) vor König Karl als Repräsentanten der *universitas Saxonum* erschienen, um die Erneuerung des Arpadenprivilegs zu erwirken. Daß es wenige Jahre später (1324) zu einem großen Aufstand gegen den nun anerkannten König und gegen den von ihm mit der höchsten Gerichtsbarkeit auch im Sachsenland ausgestatteten Woiwoden von Siebenbürgen kam, war die Reaktion auf diesen Bruch der Andreanischen Freiheiten. Nach dem Friedensschluß das „Andreanum” wieder in Kraft zu setzen, erschien gleichwohl nicht nötig oder wurde vom Hofe abgelehnt.

König Ludwigs d. Gr. Bestätigung von 1366 ist durch den damaligen Aufenthalt des Herrschers in Siebenbürgen veranlaßt. Obgleich er, aus den Urkunden zu erschließen, von April

[5] Vgl. die Stemmata der Nachurkunden in UB 1 S. 33 und S. 322 sowie UB 2 S. 252. Im Voll- Text ediert sind die Nachurkunden erst gemeinsam mit dem Diplom des Mathias Corvinus von 1486 bie József *Teleki*, Hunyadiak kora Magyarországon, 12. Band (Pest 1857) S. 289ff. als Nr. 729. Xerokopien der als Photo im Ungarischen Staatsarchiv in Budapest verwahrten Urkunden der Königin Maria von 1383 und des Königs Sigismund von 1387 verdanke ich Herrn Archivoberrat Prof. Dr. Géza Érszegi (Budapest) — Zum Leopoldinischen Diplom vgl. Harald Roth. Das Diploma Leopoldinum, in: Siebenbürgisches Archiv 34 (Köln 1999) S. 1-10.

[6] Zuletzt auf deutsch dargestellt von Gustav *Gündisch* in: Carl Göllner, Geschichte der Deutschen auf dem Gebiete Rumäniens (Bukarest 1979) S. 62ff. und Konrad *Gündisch*, Siebenbürgen und die Siebenbürger Sachsen (München 1998) S. 54f., auf ungarisch von Gyula *Kristó*, A korai Erdély (Szeged 2002) S. 310ff. Vgl. auch Harald *Zimmermann*, Die deutsche Südostsiedlung im Mittelalter, in: Deutsche Geschichte im Osten Europas, Land an der Donau, herausgegeben von Günter Schödl (Berlin 1995) S. 56f.

bis August 1366 gedauert hat[7], lag merkwürdigerweise Hermannstadt nicht auf der Reiseroute. Die Erneuerung des „Andreanum" datiert vom 20. Juni ohne Ortsangabe. Am 11. Juni weilte der König noch im Norden Siebenbürgens, in Bistritz im Nösnergau, am 20. Juni angeblich (laut einem freilich wenig Vertrauen erweckenden Dokument) in Görgen im Szeklerland, am 24. Juni war er in Neumarkt am Mieresch, und von dort ging es weiter nach Weißenburg. Wahrscheinlich mußte die sächsische Delegation dem Herrscher entgegenziehen und konnte ihn nicht zu einem Besuch ihrer Hauptstadt bewegen. Daß man sogar die Fürsprache des königlichen Kanzlers Wilhelm von Fünfkirchen für die Audienz und seine Intervention für die Bestätigung der sächsischen Freiheiten in Anspruch hatte nehmen müssen, braucht man nicht zu argwöhnen, denn Hermannstadt und andere sächsische Orte besaßen die Gunst des Königs seit langem, wie manche Urkunden bezeugen.

Wilhelm von Fünfkirchen, der erste ungarische Sekretkanzler und der einzige königlich-siebenbürgisch-sächsische (General)vikar, ist vor allem als Gründer der ersten ungarischen Universität bekannt[8], die er 1367 in seiner Residenzstadt errichtete. Wie man jetzt weiß, stammte er aus dem saarländischen Bliesgau, aus einer kleinadeligen Familie von Koppenbach, die zur Zweibrücker Ministerialität gehörte. Er war Pfarrer in Bergzabern gewesen, später Domherr in Speyer geworden und dürfte auf Empfehlung Kaiser Karls IV. (1347–78), noch vor 1357 nach Ungarn gekommen sein. Über seine Tätigkeit als königlicher Sekretkanzler (seit 1358) und ungarischer Diplomat sowie als Bischof der südungarischen Diözese Fünfkirchen (1361–74) wurde zusammengetragen, was sich aus den erhaltenen Dokumenten entnehmen läßt, und natürlich ebenfalls sein Engagement für die von ihm gestiftete Universität. Hier wurde übrigens die erste Promotion 1369 an dem königlichen Kapellan, Weißenburger Domherrn und Hermannstädter Propst (seit 1358) Paul vollzogen, der später im dalmatinischen Knin Bischof wurde (1373–96) und als solcher noch mit Siebenbürgen nur insofern zu tun hatte, als sein Name in der Zeugenliste von Großen Königsdiplomen genannt wurde. Ein Siebenbürger Sachse ist er schwerlich gewesen. Im Oktober 1366 begegnet er aber im königlichen Auftrag als Kollektor siebenbürgischer Steuern[9]. Sein Sonderauftrag tangierte schwerlich des (General)vikars Zuständigkeitsbereich, verdient aber doch Aufmerksamkeit als Einsetzung eines zusätzlichen königlichen Funktionärs.

Daß Wilhelm von Fünfkirchen 1366 als Vikar des Königs im Sachsenland erscheint, wird kein Zufall gewesen sein. Offensichtlich wollte man dem deutschen Siedlungsgebiet einen deutschen Vorsteher geben. Eine Intervention zugunsten der Siebenbürger Sachsen ist ihm sicher zuzutrauen. Die sächsische Delegation, die Sprecher der *universitas fidelium Saxonum* vor dem König, in der Petitio seiner Urkunde nach dem Fünfkirchner Bischof genannt, die Gräfen Johann von Heltau und Nikolaus von Burgberg, waren beide höchst prominente Repräsentanten der sächsischen Gemeinschaft und kamen aus politisch profilierten Familien.

Nikolaus, mit dem Beinamen *Niger* laut einer Urkunde[10] von 1368, war nämlich wohl der Enkel jenes Comes Blafuuz, der 1317 den Sachsen die Bestätigung ihres Andreanischen Freibriefes bei König Karl Robert erwirkt hatte. Das ergibt sich aus Dokumenten, in denen der

[7] Vgl. UB 2, S. 234-268 (= DRH-C 13 S. 39–227).

[8] Vgl. Harald *Zimmermann*, Wilhelm von Koppenbach, der Gründer der Universität Fünfkirchen, in: Die ungarische Universitätsbildung und Europa, herausgegeben von Márta Font (Pécs 2001) S. 33–40, weiters Pál *Engel*, Magyarország világi archontológiája 1301–1457, 2 Bände (Budapest 1996) S. 73 u. S. 90 (wo sein Name fehlt).

[9] Vgl. über ihn Karl *Reinerth*, Die freie königliche St. Ladislaus-Propstei zu Hermannstadt und ihr Kapitel, in: Deutsche Forschung im Südosten 1 (Hermannstadt 1942) S. 577, als Kollektor genannt in UB 2 S. 274 Nr. 876 (29. Okt. 1366) (= DRH-C 13 S. 262), als Bischof von Knin *Engel* (wie Anm. 8) S. 85.

[10] Diese und die im Folgenden zitierten Urkunden findet man in UB 2 S. 318 Nr. 921 (1. Okt. 1368) (= DRH-C 13 S. 552), 1 S. 323 Nr. 350 (25. Mai 1317) (= DIR-C 1 S. 274), 2 S. 253 Nr. 860 (20. Juni 1366)(= DRH-C 13 S. 149), 1 S. 441 Nr. 482 (2. März 1331), 1 S. 497 Nr. 548 (17. Feb. 1339), 2 S. 60 Nr. 640 (14. Juli 1349), 1 S. 273 Nr. 314 (Prozeß-Protokoll 1309), 1 S. 315 Nr. 341 (13. Juli 1315), 1 S. 323 Nr. 350 (25. Mai 1317) (= DIR-C 1 S. 274), 1 S. 441 Nr. 483 (16. März 1331).

seltsame Name *Blafuuz*, was man mit „Edelfalke“ übersetzen könnte[11], in verschiedenster Schreibweise als Beiname vorkommt. Daß des Nikolaus *Niger* Vater Martin hieß, weiß man aus jener Urkunde von 1368 und aus dem „Ludovicianum” von 1366. Dieser Martin aber begegnet 1331 als Sohn eines *Blawch*, seine Brüder Nikolaus und Michael 1339 und 1349 als Söhne des Gräfen *Blauuz* oder *Blauus de Borcperg*, also von Burgberg[12] nordöstlich von Hermannstadt. Auch das politische Verhalten dieser Gräfenfamilie läßt sich aus den Diplomen rekonstruieren. Der Großvater ist wohl identisch mit jenem Nikolaus *Blauus*, der laut einem Weißenburger Prozeßprotokoll von 1309 im Jahre 1306 dem Bayernherzog Otto namens der *universitas Saxonum* im Heerlager vor Pest gehuldigt hatte. Die Sachsen unterstützten, wie schon gesagt, den deutschen Thronbewerber gegen den vom Papst protegierten süditalischen Angiovinen Karl Robert. Otto wurde nach Siebenbürgen eingeladen, kam aber dort in die Gefangenschaft des mächtigen Woiwoden Ladislaus Kán (1301–14), der sich zunächst ebenfalls als sein Parteigänger ausgegeben hatte, ihn dann aber dazu zwang, nach Bayern heimzukehren, unter Zurücklassung der Stephanskrone, die freilich erst nach einigem Zögern an Karl Robert ausgeliefert wurde. Kaum war der an seinem Königstitel festhaltende Otto 1312 gestorben, findet man den Gräfen *Blauuz* 1315 am Hofe des immer noch mit manchen Schwierigkeiten gerade auch in Siebenbürgen kämpfenden Anjou in Temeschburg im Banat, wo er einen neuerworbenen Besitz vom König als *fidelis noster* bestätigt bekam. Kein Wunder, daß er dann 1317 erfolgreich bei Karl Robert intervenieren konnte. Seine Söhne Martin und Nikolaus haben sogar 1330/31 den Feldzug in die Walachei gegen die unter Bassarab rebellierenden Rumänen mitgemacht.

Das ist bemerkenswert, denn bekanntlich waren nicht alle Siebenbürger Sachsen mit der neuen angiovinischen Herrschaft zufrieden. Des ,,Edelfalken” Gefährte im Jahre 1317, der Unterwälder Gräf Henning von Petersdorf, war gar der Führer jenes Aufstandes von 1324 gegen den siebenbürgischen Woiwoden Thomas Szecsényi (1322–42), den Karl Robert zusätzlich auch zum Hermannstädter Grafen ernannt hatte. Henning ist in der Schlacht bei Reps gefallen, aber seine Söhne konnten den konfiszierten Besitz bald zurückkaufen, wodurch der Friede wiederhergestellt wurde. Die darüber handelnde Urkunde von 1325 ist die wesentlichste Quelle[13] für die Revolte.

Auch die Familie des zweiten Petenten in König Ludwigs Bestätigung des „Andreanum” (bzw. seiner Erneuerung durch Karl Robert) ist höchst aufschlußreich. Der hier 1366 sogar noch vor dem Burgberger Nikolaus rangierende Johannes wird als Sohn eines Petrus von Heltau vorgestellt[14]. Dieser begegnet schon 1336 und 1343 gemeinsam mit seinem Vater Jakob mit dem Beinamen *Cheh* oder *Chech*. Es handelt sich um einen Zweig des aus dem Nógráder Komitat in Oberungarn nach Siebenbürgen übersiedelten Adelsgeschlechtes derer von Kács oder Kácsics, dessen Ursprünge bis in die Zeit der ungarischen Landnahme zurückgehen sollen. Zur Großfamilie zählte auch Thomas Szécsényi, gegen den sich die Sachsen unter Henning von Petersdorf 1324 erhoben hatten. Peter Cseh war der Neffe des Woiwoden und zunächst Kastellan von Solymos bei Lippa, sein Vater Jakob unter Ladislaus Kán 1312/14 Gespan von

[11] So Karl Kurt *Klein*, Wer hat uns Siebenbürger Sachsen den Goldenen Freibrief erwirkt?, in: Ders, Saxonica (wie Anm. 3) S. 206, nicht ganz exakt. Der Blaufuß ist ein Jagdfalke; vgl. Elisabeth *Kargo-Gasterstädt* u. Theodor *Frings*, Althochdeutsches Wörterbuch, 1. Band (Berlin 1968) Sp. 1187. „Blau” gilt aber (gemäß Albertus Magnus, De animalilus 23, 13, 69 ed. Hermann *Stadler*, Münster 1920, 2. Bd. S. 1467) auch für „dunkel“, was bestens zum Beinamen „Niger” des Enkels paßt.

[12] Vgl. über diese Gräfenfamilie Friedrich *Schuller*, Beiträge zur äußeren Geschichte der Erbgrafen der Sieben Stühle, in: Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, Neue Folge 21 (Hermannstadt 1887) S. 330ff.

[13] UB 1 S. 392 Nr. 432 (12. April 1325).

[14] UB 2 S. 253 Nr. 860 (20. Juni 1366) (= DRH-C 13 S. 149). Zum Folgenden vgl. die Urkun den in UB 1 S. 477 Nr. 525 (17. Mai 1336) u. S. 480 Nr. 528 (23. Sept. 1336), UB 2 S. 5 Nr. 588 (10. Mai 1343), UB 1 S. 371 Nr. 400 (13. Jan. 1323), UB 2 S. 207 Nr. 804 (6. Feb. 1364) (= DRH-C 12 S. 233), UB 2 S. 525 Nr. 1127 (23. Apr. 1380), UB 2 S. 273 Nr. 875 (10. Okt. 1366) (= DRH-C 13 S. 250). — Zur Heltauer Familie vgl. *Schuller*, Beiträge (wie Anm. 12) S. 318ff. und Gustav *Gündisch* in: Siebenbürgisches Archiv 13 (Köln 1976) S. 140ff., weiters *Engel*, Archontológiá (wie Anm. 8) s.v: Cseh, Geréb, Kacsics, Szécsényi, auch: Korai magyar történeti lexikon (9.-14. század) (Budapest 1994).

Klausenburg. Sowohl Peter als auch sein Sohn Johann heirateten in den siebenbürgisch-sächsischen Gräfenadel ein, in die Talmescher und in die Kellinger Familie. Von seinem Talmescher Schwager hatte Peter 1323 Besitz in Heltau bekommen und nannte sich seither nach diesem Städtchen, Johann erwarb 1364 von den Neffen des Szécsényi das ehemals Talmescher Martinsdorf nördlich von Burgberg, das dann zeitweilig namengebender Hauptsitz des Geschlechtes wurde. Spätere Urkunden zählen andere Besitzungen dieses *filius Petri dicti Chech de Diznoyo* (Heltau) auf, bis 1380 seine Gattin Anna als Witwe genannt wird. Aus der Betitelung des Vaters im Jahre 1364 *comes vulgo greb* hat der gleichnamige Sohn des Ehepaars aus Gräf bzw. *greb* den Familiennahmen Geréb gemacht und nannte sich nach dem noch von der Mutter ererbten Kellinger Ort Weingartskirchen *de Vingart*, wurde also der Begründer der jüngeren Linie dieses reichen, zuletzt ganz magyarisierten Adelsgeschlechtes. Daß Johann der Ältere, der Sohn des Peter Cseh, das Wohlwollen König Ludwigs d. Gr. besaß, belegt auch ein königliches Mandat zu seinen Gunsten an den siebenbürgischen Vizewoiwoden noch von Oktober 1366, als der Herrscher längst Siebenbürgen verlassen hatte.

Vermutlich hatten die sächsischen Gemeinden und Stühle 1366 keine besseren Delegierten an den Königshof, keine besseren Petenten um Bestätigung des „Andreanum" aussuchen können, als diesen „Heltauer" und jenen „Blaufuß" aus Burgberg, beide aus Familien, die der angiovinischen Herrschaft positiv gegenüberstanden. Unterstellen sollte man also, daß beide mit der vom König verfügten Neuordnung der Administration und der Ernennung des Fünfkirchner Bischofs Wilhelm von Koppenbach zum königlichen Statthalter im Sachsenland zufrieden waren. Ob das auch für andere Repräsentanten der Siebenburger Sachsen gilt, die damals im Kontakt mit dem König und seinem Kanzler und Vikar erscheinen, muß überprüft werden.

Aufmerksamkeit erregt schon[15] eine in Hermannstadt am 4. August 1366, also nur sechs Wochen nach der königlichen Bestätigung des „Andreanum" ausgefertigte Streitschlichtungsurkunde, in der einige Vizevikare des soeben zum Vikar bestellten Koppenbachers als Aussteller fungieren, zwei Gräfen und zwei Bürgerliche. Neben dem Hermannstädter Bürgermeister Jakob Hentzmann erscheint Peter Schewer aus Schäßburg. Dann kommen die Gräfen Konrad von Hermannstadt und Henning von Schenk. Über die Familien läßt sich leider aus den Urkunden nicht viel erheben. Hentzmann ist der erste namentlich bekannte Hermannstädter Bürgermeister, sicher eine hochangesehene und potente Persönlichkeit, wenn er ein halbes Jahr später, im Februar 1367, als Provinzialrichter amtierte. Die Schenker Gräfen stammen aus Tarteln; der gleichnamige Vater Hennings war schon 1337 als Hermannstädter Graf im Amt; der Sohn begegnet bereits im Mai 1366 als *homo regius*, also in besonderer Vertrauensstellung im Burzenland; er darf sich 1374 *iudex regalis* oder *iudex regie maiestatis*, also Königsrichter nennen. Konrad von Hermannstadt findet man seit 1349 als Comes neben anderen sächsischen Gräfen, war dann spätestens seit 1359 Königsrichter und bekam als solcher auch besondere Aufträge vom König; 1366 ist sein letztes Lebenszeichen. Als dritter Comes, aber anscheinend in besonderer Rolle als persönlicher Vertreter des Königs (*in persona regie maiestatis*), also nicht als Vizevikar des (General)vikars tritt noch Andreas von Mühlbach in der Hermannstädter Urkunde auf, ebenfalls als *iudex Cibiniensis*. In beiden Funktionen, als Mühlbächer Graf und Hermannstädter Richter, wird er noch öfter in Diplomen aus den 70er Jahren des 14. Jahrhunderts genannt, bereits 1365 aber mit dem besonderen Titel eines *comes regie maiestatis*.

Es ist also ein großes Aufgebot[16], das im Sommer 1366 den Streit zwischen den Gräfen von Kelling und der Gemeinde Kelling in Vertretung des Fünfkirchner Bischofs und

[15] Vgl. zum Folgenden UB 2 S. 269 Nr. 870 (4. Aug. 1366) u. S. 290 Nr. 893 (24. Feb. 1367) (= DRH-C 13 S. 227 und 329), UB 1 S. 484 Nr. 532 (29. Jan. 1337), UB 2 S. 243 Nr. 850 (16. Mai 1366) (= DRH-C 13 S. 101), UB 2 S. 432ff. Nr. 1033, 1034, 1035 (23. Sept. u. 25. Nov. 1374) (= DRH-C 14 S. 489f. u. S. 503), UB 2 S. 60 Nr. 640 (14. Jul. 1349) u. S. 174 Nr. 760 (1359) (= DRH-C 11 S. 347), UB 2 S. 228 Nr. 830 (19. Aug. 1365) (= DRH-C 12 S. 440).

[16] Vgl. nochmals UB 2 S. 269 Nr. 870 (4. Aug. 1366) (= DRH-C 13 S. 227).

königlichen Vikars im Beisein eines zusätzlichen Beauftragten des Königs entscheiden oder schlichten sollte. Daß der Bischof einer weit entfernten Diözese ebenso wie der König Stellvertreter[17] brauchte, ist klar und war wohl von vornherein eingeplant. Gleichwohl fragt man sich in diesem speziellen Fall, ob sich der große personelle Aufwand rechtfertigt im Hinblick auf strittige Gewässer, Wiesen und Wälder und auf ein abgekommenes Dorf, dessen Lage sich heute nicht einmal mehr exakt bestimmen läßt. Daß sich der König und sein Vikar, falls sie noch im Lande waren, nicht persönlich um derlei Dinge kümmern wollten, wird man verständlich finden. Aufmerksamkeit verdient jedoch, daß der Hermannstädter Auftritt der Vizevikare am 4. August 1366 ihr einziger geblieben ist. Laut den überlieferten Urkunden sind sie nie wieder in Aktion getreten.

Noch ein zweites Mal haben die Siebenbürger Sachsen mit Hilfe des Fünfkirchner Bischofs und königlichen Sekretärs Wilhelm von Koppenbach ein Privileg von Ludwig d. Gr. erwirkt. Am 2. September 1370 wurde es[18] vom ungarischen Vizekanzler Bischof Ladislaus von Veszprim ausgefertigt und datiert sowie mit dem Kanzleivermerk versehen, daß Wilhelm Relator gewesen sei, also selbst die Sache dem König vorgetragen habe, wie sich auch aus der Narratio der Urkunde ergibt. Hier führt der Fünfkirchner eine vielköpfige Delegation aus Siebenbürgen vor den Thron und trägt deren Bitte vor. Genannt werden der Hermannstädter Dechant Martin und die Gräfen Lorenz von Rothberg, Johann von Hermannstadt, Nikolaus von Reps, Herrig (= Heinrich) von Alzen und Jakob von Schäßburg sowie der 1366 als Vizevikar fungierende Henning von Schenk und der Königsrichter Andreas von Mühlbach. Sie blieben anscheinend alle stumm; laut der Formulierung des Diploms hat einzig der referierende Kanzler Wilhelm vor dem König das Wort geführt. Das wird wohl nicht ganz der Wahrheit entsprochen haben, denn nur um den Kanzlerworten Nachdruck zu verhelfen, wird man kaum so viele und so würdige Repräsentanten aus beinahe dem ganzen Sachsenland von Mühlbach bis Schäßburg und Reps auf die weite Reise gar nach Ofen geschickt haben, wo Ludwig jedenfalls 20 Tage später urkundlich nachweisbar ist[19]. Es ging ja auch nur um den Erlaß von Abgaben für die von den Sachsen verdienstvoll zum Grenzschutz am Roten-Turm-Paß erbaute Burg Landskron. Weder in diesem formal Großen Privileg aus Ofen von 1370 noch 1366 in der Hermannstädter Urkunde der Vizevikare Wilhelms[20] wird dieser als königlicher „Generalvikar" im Sachsenland betitelt. Auch als er im November 1367 in Ofen eine Woiwodenverfügung für Deesch bestätigte, gebrauchte er diesen Titel nicht in seiner Intitulatio, zumal es um weit vom Sachsenland entfernte Orte und Sachen ging. Als Wilhelm im Mai 1370 bei Talmesch gemeinsam mit dem siebenbürgischen Vizewoiwoden Johann zur Schlichtung eines Besitzstreites zwischen den Gräfen von Freck und Gierelsau eine Generalversammlung des Hermannstädter Stuhls abhielt, ist es fraglich, ob sich die Urkundenformel *ex mandato regie maiestatis* auf ihn oder auf den als Urkundenaussteller fungierenden Vizewoiwoden bezieht. Ansonsten findet man Wilhelm bis zu seinem Tode 1374 nur in der Zeugenliste Großer Privilegien des Königs als Fünfkirchner Bischof und nie als „Generalvikar", selbst wenn sich diese Diplome auf Siebenbürgen bezogen. Und schon eine Woche nach der Bestätigung der sächsischen Freiheiten und der „Ernennung" des Koppenbachers, schon am 28. Juni 1366 scheint man nichts mehr von dieser Würde zu wissen[21]. Man hat daraus geschlossen[22], daß

[17] Vgl. allgemein und in bezug auf die westeuropäische Situation Marie-Luise *Heckmann*, Stell- vertreter, Mit- und Ersatzherrscher (= Studien zu den Luxemburgern und ihrer Zeit 9) (Warendorf 2002).
[18] UB 2 S. 358 (2. Sept. 1370) (= DRH-C 13 S. 825).
[19] UB 2 S. 361f. Nr. 961 (21. Sept. 1370) (= DRH-C 13 S. 834f.).
[20] Vgl. oben Anm. 16.
[21] Vgl. die genannten Urkunden UB 2 S. 258 Nr. 862 (28. Juni 1366), S. 304 Nr. 906 (30. Nov. 1367) u. S. 349 Nr. 949 (14. Mai 1370) (= DRH-C 13 S 274 u. S. 512), dazu UB 2 S. 750 im Register zu *Wilhelmus episcopus Quinqueecclesiensis.* Zum Diplom vom 28. Juni siehe auch unten S.
[22] Vgl. G. *Gündisch* (wie Anm. 6) S. 64 und vorher am eingehendsten Georg *Müller*, Die Entstehung der Stühle, des Königs- und des Stuhlsrichteramtes in der Hermannstädter Provinz oder den sogenannten Sieben Stühlen, in: Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, 29 (Hermannstadt 1906) S. 49-63; Ders.,

seine am 20. Juni 1366 erfolgte Beauftragung aus irgendwelchen Gründen sofort wieder anulliert wurde. Immerhin gab es aber Anfang August 1366 noch Vizevikare des Vikars und spielte er selbst 1370 im Mai und im September noch eine hervorragende Rolle für die sächsische Gemeinschaft.

Natürlich könnte man argwöhnen, daß die Erneuerung des „Andreanum" durch Ludwig d. Gr., daß das „Ludovicianum" von 1366 nicht ganz echt und gerade an der entscheidenden Stelle verfälscht wurde, wo Wilhelm von Fünfkirchen als königlicher (General)vikar für das Sachsenland auftaucht. Aber das gut erhaltene Original zeigt keinerlei Spuren einer Verfälschung etwa durch Rasuren. Die Schrift paßt in die Zeit, ist allerdings weniger feierlich als etwa das Diplom Karl Roberts[23] von 1317, obwohl die Ludwigurkunde anders als ihre Vorurkunde ein sogenanntes Großes Privileg ist mit Aufzählung aller Reichswürdenträger als Zeugen im Eschatokoll. In seinen inneren Merkmalen, die in Ermangelung von ausreichendem Photomaterial anderer damaliger Diplome Ludwigs einzig zum Vergleich überprüft werden können, folgt das „Ludovicianum" dem ungarischen Kanzleigebrauch jener Zeit. Vor allem eine siebenbürgische Ludwigurkunde vom 2. Januar 1367, also wenig später für die Söhne des Gräfen Peter von Heltau ebenfalls zur Bestätigung einer Vorurkunde ausgestellt und, wie die gleiche, mit den Worten *Solet a principe confirmari*…beginnende Arenga verrät, wohl von demselben Notar stilisiert, macht das deutlich[24]. Alle in der Zeugenliste genannten Personen sind damals belegt und fast alle kommen auch in anderen damaligen Privilegien vor. Besonders hingewiesen werden soll auf den siebenbürgischen Bischof Dominik (1357–68) und den siebenbürgischen Woiwoden Dionys Lackfi (1359-67), falls man deren Konsens unterstellen darf. Das vor der Datierung im Eschatokoll angekündigte Doppelsiegel hängt am Original noch im weißen Wachs an grünroten Seidenschnüren und ist identisch mit dem großen Hängesiegel, das seit 1364 auch sonst siebenbürgische Urkunden König Ludwigs d. Gr. beglaubigt. Weiters stimmt das Procedere bei der Bestätigung der sächsischen Freiheiten durch Ludwig weithin mit dem überein, was man aus dem Jahre 1317 weiß. Das Konfirmationsdiplom Karl Roberts hat für manche, wenn auch nicht für alle Passagen als wörtliche Vorlage gedient. Letztlich wird selbstverständlich die Ernennung Wilhelms zum königlichen „Generalvikar" in den bestätigenden Nachurkunden der Königin Maria und ihres Gatten Sigismund von 1383, 1387 und 1406 übernommen[25], obwohl sie längst nicht mehr aktuell war und schon 1366 sogleich anulliert worden sein soll.

Das kurze sächsische Vikariat Wilhelms muß nun freilich im Zusammenhang der Geschichte der Administration des Sachsenlandes gesehen werden. Das „Andreanum"[26] hatte zwar den *fideles hospites Theutonici Ultrasiluani* die freie Wahl ihrer Pfarrer und Richter zugestanden, wie es ja auch kaum anders möglich und vernünftig gewesen wäre, an die Spitze des so geschaffenen Autonomiegebietes „von Broos bis Draas", des Hermannstädter Komitates (*comitatus Chybiniensis*) wollte der König aber einen Grafen seiner Wahl stellen als obersten Richter (*unus sit populus et sub uno iudice censeantur)*, während alle bis dahin bestehenden gräflichen Sprengel aufgelöst sein sollten (*omnibus comitatibus praeter Chybiniensem cessantibus radicitus*). Die Namen dieser Hermannstädter Grafen[27] sind erst seit der Herrschaft

---

Verfassungs- und Rechtsgeschichte, in: Korrespondenzblatt 43 (1920) S. 5–38; Ders., Die Gräven des Siebenbürger Sachsenlandes, in: Festschrift für Bischof DDr. Friedrich Teutsch (Hermannstadt 1931) S. 103–178; Ders., Stühle und Distrikte als Unterteilungen der siebenbürgischen Nationsuniversität (Hermannstadt 1941, Nachdruck Köln 1985 herausgegeben von Konrad G. Gündisch = Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 10).

[23] Vgl. das Photo bei Ernst *Wagner*, Quellen zur Geschichte der Siebenbürger Sachsen, 2. Auflage (Köln 1981) S. 17. Jüngst (2003) hat das Ungarische Staatsarchiv ein Faltblatt mit einem farbigen Photo des Diploms Karl Roberts von 1317 samt erklärendem Text in deutscher Sprache herausgegeben.

[24] UB 2 S. 278f. Nr. 883 (2. Jan. 1367) (= DRH-C 13 S. 297f.).

[25] Vgl. dazu oben Anm. 5.

[26] Vgl. dazu oben S. mit Anm. 4.

[27] Man findet die Namen in UB 1 S. 557 s.v. *Cibinium* und (bis 1290) bei Emericus *Szentpétery*, Regesta regum stirpis Arpadianae, 2. Band (Budapest 1987), auch bei Gustav *Seiwert*, Chronologische Tafel der Hermannstädter Plebane,

König Stephans V. (1270–72) als Unterkönig (*iunior rex)* (seit 1262) in Siebenbürgen bekannt. Es handelt sich um hohe ungarische Würdenträger aus besten Adelsfamilien, die sich, weil auch anderswo im Reich und am Hofe als Gespan, als Marschall oder gar als Palatin beschäftigt, wohl kaum viel um ihre siebenbürgische Grafschaft gekümmert haben dürften, einzig an deren Einnahmen und an der Kompensation der dafür aufgewandten Gelder interessiert. Das ging im raschen, anscheinend oft jährlichen Wechsel so von dem 1266 in einer Stephansurkunde als Hermannstädter Graf genannten Palatin Dominik aus dem Hause Csák bis zur Ernennung des siebenbürgischen Woiwoden Thomas Szécsényi auch zum Hermannstädter Grafen, wogegen sich 1324 der sächsische Aufstand unter dem Gräfen Henning von Petersdorf richtete. Der 1306 am Hofe des Ungarnkönigs Otto von Wittelsbach in Pest als Repräsentant der Siebenbürger Sachsen auftretende Gräf Blafuuz dürfte demnach der erste Hermannstädter Graf aus sächsischem Gräfenadel gewesen sein und das könnte mit dem Dynastiewechsel nach 1301 im Zusammenhang gestanden haben, jedenfalls erscheint sein Vater Arnold noch nicht unter der Würde eines *comes de Cibinio* oder gar *comes universitatis Saxonum*, wie der Sohn im Prozeß von 1309. Vielleicht war der Tod des zuletzt 1317 bezeugten sächsischen Grafen der Anlaß für die Ernennung des Szécsényi und die Vereinigung des Woiwodenamtes mit dem des Grafen und damit praktisch der Suspendierung der Grafschaft, wogegen sich die Sachsen wehrten.

Das alles wirft ein besonderes Licht nicht nur auf die schwierigen Anfänge des Hauses Anjou in Ungarn, sondern ebenso auf die Bestellung Wilhelms von Fünfkirchen zum königlichen (General)vikar im Sachsenland 1366. Diese erscheint als Rücknahme von administrativen Maßnahmen, die infolge der Revolte von 1324 getroffen worden waren. Georg Eduard Müller († 1944), hat schon 1906 herausgearbeitet[28], daß damals die vor hundert Jahren (1224) dekretierte Einheit des Sachsenlandes aufgehoben und nun wieder für die einzelnen Stühle sogenannte „Königsrichter“ als Administratoren eingesetzt wurden, möglichst nicht aus der eigenen Region, so daß beispielsweise in Hermannstadt 1329 kurzfristig ein Kronstädter „Magister“ namens Nikolaus begegnet, sei es gewählt, sei es oktroiert. Müller bezog seine These aus Urkunden, wo 1322 noch für das ganze Sachsenland ein *comes provincialis Cybiniensis* aufscheint und sich Thomas Szécsényi 1324 noch letztmalig als *comes de Cybinio* betitelt, während 1329 erstmals ein *iudex domini regis* im Schenker Stuhl genannt wird, ein Gräf Benher (wohl Werner) von Tarteln, und 1374 in Ludwigurkunden für den Leschkircher Stuhl die dortige Jurisdiktion einem Hedrich aus Magarei und dessen Bruder Salamon als *iudices* übertragen wird, beide aus der Alzener Gräfenfamilie, während der ganzen Gemeinschaft der Sachsen (*totique communitati Saxonum*) und insbesondere den zwischenzeitlich für Leschkirch zuständigen Gräfen Andreas von Mühlbach und Johann von Hermannstadt verboten wird, sich hier weiter einzumischen, praktisch also der Vorrang der sächsischen Hauptstadt bestritten wird.

Diese Urkunden für Leschkirch datieren schon nach dem offensichtlich gescheiterten Versuch König Ludwigs d. Gr. von 1366, die von seinem Vater eingeführte Königsrichter-Verfassung im Sachsenland durch die Bestellung eines königlichen Statthalters doch wieder zu überdachen im Sinne der Bestimmungen des „Andreanum”. Im Vorblick aber könnte Wilhelm von Koppenbach wegen seiner größeren Zuständigkeit als der erste „Sachsengraf” gelten, wie später die obersten Repräsentanten der Gesamtheit der Siebenbürger Sachsen genannt wurden, der *universitas Saxonum*, der sächsischen „Nationsuniversität”, — zuerst laut seinem Hermannstädter Epitaph der berühmte Albrecht Huet (1577-1607) —, nachdem König Mathias

---

Oberbeamten und Notare, in: Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde 12 (Hermannstadt 1874) S. 191. Zum erstgenannten Dominik vgl. das Regest in UB 1 S. 98 Nr. 114 (fehlt bei *Jakó*, Codex, wie Anm. 2). Zu Thomas Szécsényi siehe oben S., zum Gräfen Nikolaus Blafuuz siehe oben S..

[28] *Müller* (wie Anm. 22) in: Korrespondenzblatt 29, S. 49–63, bes. S. 61f. Die zitierten Urkunden finden sich in UB 1 S. 357 u. 360 Nr. 388 (29. Jan. 1322), S. 388 Nr. 426 (2. Sept. 1324), S. 431 Nr. 472 (1329) sowie UB 2 S. 417 Nr. 1023 (13. Jan 1374) u. S. 426 Nr. 1026 (22. März 1374) (= DRH-C 14 S. 437 u. 447). Über den Magister Nikolaus siehe UB 1 S. 427 Nr. 467 (16. Apr. 1329).

Corvinus 1486 seine Bestätigung des Andreanischen Freibriefes für die gesamte Sächsische Nation ausgefertigt und für den an ihrer Spitze stehenden Hermannstädter Grafen schon vorher, 1464 und endgültig 1477 die freie Wahl konzediert hatte[29].

Man kann also eine im Laufe der Zeit schwankende Administration des Sachsenlandes konstatieren. Anfangs die Bildung mehrerer Komitate in den einzelnen Ansiedlungsgebieten wohl durch die Siedlungsunternehmer und Lokatoren, aus denen später die Gräfen wurden. Zusammenfassung dieser für das Gerichtswesen zuständigen „Stühle" zum Hermannstädter Komitat unter einem vom König ernannten Grafen durch Andreas II. 1224, wobei für diese meist landfremden Grafen stellvertretend frei gewählte, aber von ihm beauftragte ortsansässige *iudices* die Niedergerichtsbarkeit in den verschiedenen Siedlungsgebieten auszuüben hatten. Auflösung der Hermannstädter Grafschaft durch Karl Robert nach 1325 und Einsetzung von „Königsrichtern" in den einzelnen „Stühlen" durch den König unter Beibehaltung eines gewissen Vorranges von Hermannstadt. Erneuter Versuch eines engeren Zusammenschlusses des Sachsenlandes durch Bestellung eines königlichen (General)vikars in der Person des aus Deutschland stammenden Fünfkirchner Bischofs Wilhelm von Koppenbach 1366 durch Ludwig d. Gr. und Beauftragung von Vizevikaren mit dessen Stellvertretung. Nach dem Scheitern dieser Maßnahme Wiedereinführung der Königsrichter-Verfassung. Freigabe der Wahlen der Königsrichter durch König Mathias Corvinus und Bildung der „Nationsuniversität" unter dem später „Sachsengraf" genannten Hermannstädter Königsrichter 1486.

Das „Ludovicianum" von 1366 nennt in seiner Zeugenliste auch den Agramer Bischof Stephan (Kanizsai) Vikar des Königs für das Königreich Slawonien (*Stephano … vicariatum regni nostri Slauonie tenente et gubernante*). Obwohl man das versucht hat, vergleichen läßt sich dies[30] nicht mit der gleichzeitigen Betrauung Wilhelms von Fünfkirchen mit dem Vikariat im siebenbürgischen Sachsenland. Der *fundus regius* hier, das exempte Gebiet der Sachsen war nur ein relativ kleiner Teil der Woiwodschaft Siebenbürgen, Slawonien hingegen ein mit Ungarn in Personalunion vereintes Königreich, dessen Regierung usuell ein Ban führte und jetzt nur ausnahmsweise in einer Vakanz seit 1362 eben der vornehmste Bischof dieses Teilreiches, wie es schon vorher (1349/50) und auch später (1393/94) manchmal *vicarii* gegeben hat.

Darauf muß allerdings nochmals aufmerksam gemacht werden, daß dem Agramer Bischof noch in einem Großen Privileg König Ludwigs vom 28. Juni 1366 der Titel eines königlichen Vikars für Slawonien zugestanden wird, während der in der Zeugenreihe unmittelbar vor ihm rangierende Wilhelm von Fünfkirchen nur mehr als Vorsteher der königlichen Kapelle und als Geheimkanzler aufscheint, nicht mehr mit dem nur acht Tage vorher verliehenen siebenbürgischen Vikarstitel, obwohl auch diese jüngere Königsurkunde durchaus seinen Zuständigkeitsbereich betraf und beide Diplome unter ein und demselben Erzkanzler hergestellt bzw. datiert wurden. Es ist das ein Indiz für die kaum begreifliche Kurzfristigkeit der königlichen Maßnahme, will man nicht grobe Nachlässigkeit des Notars beim Verschweigen eines Würdetitels trotz Anwesenheit des Betroffenen annehmen.

---

[29] Vgl. zur Nationsuniversität zuletzt den von Wolfgang *Kessler* herausgegebene Band 24 des Siebenbürgischen Archivs (Köln 1990): Gruppenautonomie in Siebenbürgen. 500 Jahre siebenbürgisch-sächsische Nationsuniversität. Vgl. dazu die Urkunden in UB 7 herausgegeben von Gustav *Gündisch*, Herta Gündisch, Konrad G. Gündisch und Gernot Nussbächer (Bukarest 1997) S. 412f. Nr. 4623 (6. Feb. 1486) u. S. 129f. Nr. 4171 (7. Jan. 1477) sowie UB 6 (Bukarest 1981) S. 171f. Nr. 3358 (6. Apr. 1464). Zum Wahlrecht vgl. *Müller*, Stühle und Distrikte (wie Anm. 22) S. 199ff. Das Epitaph des „Sachsengrafen" Albrecht Heut findet sich ediert bei Ioan *Albu*, Inschriften der Stadt Hermannstadt aus dem Mittelalter und der frühen Neuzeit (= Quellen zur Geschichte der Stadt Hermannstadt 3) (Hermannstadt 2002) S. 124 Nr. 132. Huets Vorgänger führen Titel *comes Saxonum* noch nicht, sondern nur *iudex regius*.

[30] Vgl. nochmals UB 2 S. 253 Nr. 860 (20. Juni 1366) (= DRH-C 13 S. 149) und dazu die Bemerkungen von *Müller*, Entstehung (wie Anm. 22) S. 61, auch *Engel*, Archontológia (wie Anm. 8) S. 17f. Die Nachurkunde vom 28. Juni 1366 findet sich in UB 2 S. 258f. Nr. 862 (= DRH-C 13 S. 161) (hier irrig zu 27. Juni datiert).

Ein Seitenblick auf das andere große und ähnliche wie Siebenbürgen privilegierte Siedlungsgebiet deutscher Kolonisten in Ungarn, auf die Zips[31], führt zu keinem Ergebnis und deckt keinerlei Parallelen auf. Hier amtierte der „Sachsengraf" von Leutschau über die ungeteilte Grafschaft. Hier hatte es auch zu Beginn der Anjou-Herrschaft keine Revolte wie in Siebenbürgen gegeben — im Gegenteil unterstützten die Zipser Sachsen den neuen König gegen den auch sie bedrückenden oberungarischen Machthaber Mathias Csák von Trentschin († 1321). So hätte es auch keine Notwendigkeit gegeben, zuerst im Sinne des Prinzips *divide et impera* zu verfahren, um später wieder eine Vereinigung vorzunehmen unter einem vom König extra bestellten Funktionsträger.

Umso deutlicher tritt das siebenbürgische Sachsenland als Beispiel für damalige administrative Überlegungen hervor. Georg Eduard Müller hat das „Scheitern" der 1366 versuchten Bestellung eines königlichen Vikars im Sachsenland mit finanziellen Hindernissen erklärt[32]. Da den Königsrichtern in den einzelnen Stühlen zwei Drittel der Gerichtsgefälle zustanden und ein Drittel an den untergeordneten Ortsrichter fielen, sei nichts für den Vikar und dessen Vizevikare oder sonstigen Helfer übrig geblieben. Das klingt wenig überzeugend. Ein reichbepfründeter südungarischer Bischof, der es sich leisten konnte, in seiner Residenzstadt Fünfkirchen eine Universität zu gründen und zu erhalten, die dann nach seinem Tode aus Mangel an Mitteln prompt dahinsiechte[33], ein solcher Prälat und Hofmann, königlicher Kanzler und Erzkaplan wird nicht auf Gerichtsgefälle aus seinem neuen siebenbürgischen Amtsbereich angewiesen gewesen sein.

Eher könnte man an eine Opposition gegen die königliche Maßnahme denken, die sich sofort bemerkbar machte. Als ihre Proponenten kommen die aus ihrem Amt gedrängten Königsrichter in Frage oder eventuell auch der siebenbürgische Woiwode, falls dieser die Schaffung eines königlichen Vikariats im Sachsenland als Schmälerung seiner eigenen Position empfunden hat, ähnlich wie sich der Weißenburger siebenbürgische Bischof stets energisch dagegen gewehrt hat, daß etwa aus der exemten Hermannstädter Propstei ein eigenen Bistum für die Siebenbürger Sachsen entstehe[34].

Die Woiwodschaft in Siebenbürgen gehörte unter König Ludwig d. Gr. von 1344–85 mit nur kurzen Unterbrechungen der angeblich deutschstämmigen, sich von einem gewissen Hermann herleitenden Familie Lackfi[35], deren siebenbürgisches Besitzzentrum nächst Thorenburg lag. Während der Kanzlerschaft Wilhelms von Koppenbach lösten sich die Brüder Dionys (1359–67), Nikolaus (1367–68), Emmerich (1369–72) und Stephan (1372–76) im Woiwodat ab. Von ihnen allen gibt es urkundliche Belege[36] für Aktivitäten auch in bezug auf das Sachsenland. Natürlich wird Dionys in der Zeugenliste des „Ludowicianum" vom 20. Juni 1366 genannt. Er mag den König aber schon im April 1366 in Weißenburg auf

[31] Vgl. dazu *Zimmermann*, Südostsiedlung (wie Anm. 6) S. 44ff., auch *Zimmermann*, Siebenbürgen (wie Anm. 4) S. 62. Der Zipser Freibrief König Stephans V. von 1271 ist ediert von Richard *Marsina*, Codex diplomaticus necnon epistolaris Slovaciae, 1. Band (Preßburg 1984) S. 55f.

[32] Vgl. *Müller*, Entstehung (wie Anm. 22) S. 62.

[33] Vgl. *Zimmermann*, Wilhelm von Koppenbach (wie Anm. 8) und im selben Fünfkirchner Tagungsband von 2001 den Beitrag von Márta *Font*, Ede Petrovich, Forscher der mittelalterlichen Universität von Pécs/Fünfkirchen S. 76f., auch Mária D. *Sándor*, Die mitterlalterlichen Gebäude und Gebäudereste der Bischofsburg zu Pécs, in: Die Bischofsburg zu Pécs (München 1999) S. 39f.

[34] Vgl. schon UB 1 S. 13 Nr. 2 (= *Jakó*, Codex, wie Anm. 2, S. 135 Nr. 42) das Schreiben Papst Innozenz' III. an König Andreas II. vom 12. Febr. 1212 mit der Ablehnung einer Bistumsgründung; dazu *Zimmermann*, Südostsiedlung (wie Anm. 6) S. 42, auch *Reinerth*, Ladislaus-Propstei (wie Anm. 9) S. 332f.

[35] Vgl. *Engel*, Archontológia (wie Anm. 8) S. 11f. u. 2 S. 138f., dazu den Artikel von Pál *Engel* im Lexikon (wie Anm. 14) S. 391. Eine genealogische Tafel findet sich bei Erik *Fügedi*, A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása (Budapest 1970) S. 147.

[36] Vgl. UB 2 S. 252ff. Nr. 860 (20 Juni 1366), S. 234 Nr. 838 u. Nr. 839 (23. Apr. 1366), S. 249f. Nr. 858 (11. Juni 1366) u. S. 269f. Nr. 871 (17. Aug. 1366) (= DRH-C 13 S. 43ff., S. 142f., S. 148ff u. S. 231f.), weiters UB 2 S. 328 Nr. 929 (29. Juli 1369), S. 339 Nr. 939 (22. Feb. 1370 für Hermannstadt), S. 394 Nr. 994 (2. Sept. 1372 für Hermannstadt), S. 349 Nr. 949 (14. Mai 1370) (= DRH-C 13 S. 618, S. 701 sowie 14 S. 268 u. 13 S. 774). Zum Aufenthalt Ludwigs in Thorenburg (vom 8.-16. Mai) und zum dortigen Landtag vgl. die Urkunden in DRH-C 13 S. 59-99 (in UB 2 fehlend).

siebenbürgischem Boden begrüßt und dann auf seiner Rundreise begleitete haben, zuerst nach Thorenburg, wo im Mai unter königlichem Vorsitz ein Landtag (*congregatio generalis*) abgehalten wurde. So kann man jedenfalls aus den Urkunden sowohl des Königs als auch des Woiwoden entnehmen. Zwar nicht das Bistritzer Original vom 11. Juni, ein sogenanntes Kleines Privileg Ludwigs, aber dessen Erneuerung in einem Großen Privileg am 17. August 1366 nennt unter den vielen Zeugen nebst dem Fünfkirchner Bischof auch den Woiwoden und man darf wohl dessen Zustimmung unterstellen, daß der Bistritzer Distrikt, der Nösnergau, jurisdiktionell Hermannstadt unterstellt wurde. Eine Beschneidung der eigenen Rechte wurde also darin nicht gesehen. Des Dionys jüngerer Bruder und zweiter Nachfolger Emmerich erscheint 1369 in der Zeugenliste einen ähnlichen Diploms für die Zwei Stühle Mediasch und Schelk, hat im Feber 1370 und im September 1372 seinen Konsens zu berühmten Hermannstädter Handelsprivilegien erteilt, und im Mai 1370 findet man seinen Vizewoiwoden Johann in Talmesch gemeinsam mit Wilhelm von Koppenbach *ex mandato regie maiestatis* einer Versammlung aus den Sieben Stühlen vorsitzen. — Nirgendwo entdeckt man einen Gegensatz zwischen den Lackfi und dem kurzfristig als Königsvikar fungierenden Fünfkirchner. Aber natürlich kann das auch am Mangel aussagekräftiger Quellen liegen.

Das gilt genauso für die Königsrichter. Der Quellenmangel macht es leider unmöglich, eine vollständige Liste der Königsrichter der Sieben Stühle zu erstellen; und nicht einmal für die Haupt- und Hermannstadt will das trotz ihres Vorranges gelingen. Zwar werden in den überlieferten Urkunden etwa aus der Zeit der ungarischen Kanzlerschaft des Wilhelm von Koppenbach (1358–74) mehr als 100 Gräfen (*comites*) für rund 40 sächsische Orte genannt, von denen sicher viele auch richterliche Funktionen ausgeübt haben werden, obwohl nur 15 den Titel *iudex* führen, ausdrücklich als Königsrichter erscheinen[37] aber nur vier, nämlich Andreas von Mühlbach, Johann von Hermannstadt und Henning von Schenk als *iudices regie maiestatis* in Gerichtsurkunden von 1372 und 1374 sowie Konrad von Hermannstadt als *iudex regalis* schon 1359. Das spricht nicht gerade für eine flächendeckend durchorganisierte Königsrichter-Administration. Geht man bis ans Ende der Regierung Ludwigs d. Gr. (1382), dann gesellen sich noch die Gräfen Andreas von Burgberg, Nikolaus von Rothberg und Johann von Agnetheln als *iudices regii* zu den Genannten. — Von diesen sieben Gräfen waren zwei 1366 zu Vizevikaren des Fünfkirchners bestellt worde[38], nämlich Konrad von Hermannstadt und Henning von Schenk, und neben ihnen fungierte Andreas von Mühlbach in besonderem königlichen Auftrag (*in persona regie maiestatis*).

Darüber wüßte man gerne mehr und nicht minder über den Beauftragten[39]: wozu man seiner überhaupt bedurfte, wenn es doch einen königlichen (General)vikar gab. Offenbar spielte Andreas von Mühlbach eine besondere politische Rolle. Zwar ist er 1366 nicht Vizevikar geworden, aber schon im August 1365, also ein Jahr vor der administrativen Neuordnung im Sachsenland, durfte er seinem Comes-Titel das Prädikat *regie maiestatis* hinzufügen und agierte in Hermannstadt an der Spitze einer Versammlung der Sieben Stühle (*tota universitas seniorum eiusdem sedis et aliarum septem sedium*). Ebenso ist das 1372 und 1374 der Fall, in welchen Jahren er in anderen Urkunden auch als *iudex regie maiestatis* aufscheint. Die in Hermannstadt unter seiner Führung versammelten Senioren fühlten sich offensichtlich zuständig für das ganze Sachsenland und kümmerten sich nicht darum, daß König Ludwig 1374 unter ausdrücklicher Nennung des Andreas eine Einmischung in Leschkircher Angelegenheiten untersagt hatte.

[37] Vgl. UB 2 S. 394 Nr. 996 (1. Dez. 1372), S. 432 Nr. 1033 (23. Sept. 1374) (= DRH-C 14 S. 283 u. S. 486), UB 2 S. 174 Nr. 760 (1359) (= DRH-C 11 S. 347), UB 2 S. 553 Nr. 1156 (7. März 1382).
[38] UB 2 S. 269 Nr. 870 (4. Aug. 1366) (= DRH-C 13 S. 227).
[39] Vgl. zum Folgenden UB 2 S. 269 Nr. 870 (4. Aug. 1366) (= DRH-C 13 S. 227), UB 2 S. 228 Nr. 830 (19. Aug. 1365) (= DRH-C 12 S. 420), UB 2 S. 394 Nr. 996 (1. Dez. 1372), S. 432 Nr. 1033 (23. Sept. 1374), S. 373 Nr. 976 u. 977 (12, März 1372), S. 376 Nr. 980 (11. Apr. 1372), S. 426 Nr. 1026 (22. März 1374) u. S. 434 Nr. 1035 (25. Nov. 1374) (= DRH-C 14, S. 283, S. 486, S. 125f., S. 147, S. 447 u. S. 503).

Nach Andreas wird in diesem Mandat Johann von Hermannstadt genannt, dessen Name sich ebenfalls in den anderen zitierten Urkunden meist an zweiter Stelle findet[40]. Schon 1365 ist er Graf und Richter von Hermannstadt, ist dann aber 1366 nicht Vizevikar geworden und hatte anscheinend sogar beide Ämter verloren. Aus welcher Familie er stammte, läßt sich nicht eindeutig ermitteln, aber wenn er in mehreren Urkunden magyarisiert als *Janus*, *Janusch* oder *Yanusch* auftritt, möchte man eher ausschließen, daß er politisch nicht zum Ungarnkönig gestanden habe. Umso merkwürdiger ist die Entscheidung von 1366. Im Jahre 1370 gehört er aber zu jener Deputation an den Königshof, die wegen der Burg Landskorn vorstellig werden wollte, und er rangiert in der Liste der Teilnehmer sogar vor Andreas von Mühlbach. Wie dieser sind er 1372 und 1374 Königsrichter und einer der Senioren der sächsischen *universitas*.

Zu ihnen zählt 1365 auch Andreas von Burgberg[41], dessen politische Bedeutung sich nicht nur daraus ergibt, daß er 1378 als Richter zugleich gar in drei Stühlen, in Broos, Mühlbach und Reußmarkt wirkt und 1382 *iudex regius* ist; man darf in ihm einen Enkel jenes Grafen Blafuuz sehen, der zu Anfang des 14. Jahrhunderts eine so große Rolle gespielt hatte, und einen Cousin jenes Nikolaus von Burgberg, der 1366 gemeinsam mit Johann von Heltau und Wilhelm von Fünfkirchen von Ludwig d. Gr. die Erneuerung des Andreanischen Freibriefes erwirkte. Offensichtlich hatte die Familie ihre Geltung gewahrt, auch wenn sie keinen Vizevikar stellte.

Noch zwei unterschiedlich berühmte Gräfenfamilien müssen mit ihren damaligen Repräsentanten genannt werden. Der 1365 als letzter unter den in Hermannstadt versammelten Senioren rangierende Albert von Großscheuern[42] war immerhin der Vater des späteren Weißenburger Bischofs Goblinus (1376–86). Den Rothberger Gräfen Lorenz findet man 1365 und noch 1372 unter den Senioren sowie 1370 als Mitglied der sächsischen Gesandtschaft zu König Ludwig. Er soll der Bruder jenes Nikolaus von Rothberg gewesen sein, der 1374 an jener aufmüpfigen Hermannstädter Versammlung teilgenommen hatte, die sich entgegen königlicher Mandate in Leschkirch einmischte, und 1382 als Königsrichter begegnet. Berühmt geworden ist das Geschlecht freilich erst durch den Hermannstädter Königsrichter Peter (1456–60 u. 1466–67), der nach einem siebenbürgischen Aufstand gegen Mathias Corvinus 1467 enthauptet worden ist. Die Gründe der Revolte und der sächsischen Beteiligung werden in den Quellen nicht so ganz deutlich, gar wenn man weiß, daß der König 1464 erstmals das freie Wahlrecht konzediert hatte und somit dieser *Petrus greb de Ruffomonte* ab 1466 als der erste freigewählte „Sachsengraf" gelten darf, ohne freilich noch diesen Titel zu führen[43].

Er steht sozusagen am Ende einer Epoche der sächsischen Geschichte, die 1324 mit der Erhebung des Gräfen Henning von Petersdorf gegen König Karl Robert begonnen hatte. Soll man sie als das Zeitalter der Königsrichter bezeichnen? Jedenfalls wird sie durch zwei divergierende administrative Maßnahmen des Königtums in bezug auf das Sachsenland eingegrenzt: am Anfang die Auflösung seiner schon 1224 durch das „Andreanum" geschaffenen politischen Einheit, am Ende deren Neubegründung, gipfelnd in der

[40] Vgl. UB 2 S. 434 Nr. 1035 (23. Sept. 1374) (= DRH-C 14 S. 486), UB 2 S. 228 Nr. 830 (19. Aug. 1365) (= DRH-C 12 S. 420), UB 2 S. 269 Nr. 870 (4. Aug. 1366) (= DRH-C 13 S. 227), UB 2 S. 358 Nr. 959 (2. Sept. 1370) (= DRH-C 14 S. 825), UB 2 S. 373 Nr. 976 (12. März 1372), S. 376 Nr. 980 (11. Apr. 1372), S. 394 Nr. 996 (1. Dez. 1372), S. 432 Nr. 1033 (23. Sept. 1374), S. 434 Nr. 1035 (25. Nov. 1374) (= DRH-C 14 S. 125, S. 147, S. 283, S. 486, S. 503). Zur Benennung des Johann als *Janus* etc. vgl. UB 2 S. 701 im Register sowie *Seiwert*, Tafel (wie Anm. 27) S. 220.

[41] Vgl. über Andreas von Burgberg UB 2 S. 667 im Register, bes. UB 2 S. 228 Nr. 830 (19. Aug. 1365) (= DRH-C 12 S. 420), S. 481 Nr. 1086 (10. Jan. 1378), S. 553 Nr. 1156 (7. März 1382) sowie *Schuller*, Beiträge (wie Anm. 12) S. 330ff.

[42] UB 2 S. 228 Nr. 830 (19. Aug. 1365) (= DRH-C 12 S. 420).

[43] Vgl. zu den Rothbergern *Schuller*, Beiträge (wie Anm. 12) S. 323ff. und Gernot *Nussbächer*, Aus Urkunden und Chroniken, 2. Band (Bukarest 1985) S. 87ff. sowie die zitierten Urkunden UB 2 S. 228 Nr. 830 (19. Aug. 1365) (= DRH-C 12 S. 420), UB 2, S. 373 Nr. 976 (12. März 1372) u. S. 376 Nr. 980 (11. Apr. 1372) (= DRH-C 14 S. 125 u. S. 147), UB 2 S. 959 (2. Sept. 1370) (= DRH-C 13 S. 825), UB 2 S. 434 Nr. 1035 (25. Nov. 1374) (= DRH-C 14 S. 503), UB 2 S. 553 Nr. 1156 (7. März 1382) weiters über Peter von Rothberg und den siebenbürgischen Aufstand UB 6 S. 298ff. und das Wahlprivileg von 1464 UB 6 S. 171f. Nr. 3358 (6. Apr. 1464), sowie endgültig UB 7 S. 129f. Nr. 4171 (17. Jan. 1477).

„Nationsuniversität" 1486. In der Mitte der Epoche aber liegt jener voreilige Versuch von 1366, ein Vikariat für das gesamte Sachsenland einzurichten. Woran er gescheitert ist, soll nochmals gefragt werden.

Man muß davon ausgehen, daß Begriff und Vorstellung von einem Generalvikar[44] kirchliche Grundlagen hatte. Er war in Ungarn westlicher Import, hier noch kaum entwickelt und vielleicht erst von Wilhelm von Koppenbach aus seiner rheinischen Heimat mitgebracht. Freilich hat dieser trotz seiner Vielbeschäftigung auch außerhalb seiner Fünfkirchner Diözese hier keinen Generalvikar eingesetzt. Erst im Jahr vor seinem Tod (1373) erbat er wegen Alter und Kränklichkeit einen Koadjutor möglichst *cum iure successionis*, ohne jedoch seinen Wunschkandidaten durchsetzen zu können[45]. Mit dem Amt eines Generalvikars verbindet sich die Idee einer totalen Stellvertretung des Beauftragenden, umschrieben mit den Worten, daß der Generalvikar das „*alter ego*" dessen sei, dem er zugeordnet war.

Das war sehr weitgehend und vielleicht nicht immer und überall erwünscht. So ergibt sich, daß eventuell auch dem ungarischen König im Sommer 1366 Bedenken gekommen sein könnten in bezug auf die Einrichtung eines solchen Generalvikariats auf dem ihm, dem König unterstehenden „Königsboden" (*fundus regius*) im Sachsenland. Auffallend und kaum verständlich bleibt gleichwohl der rasche Gesinnungswandel. Er bedeutete die doch eigentlich blamable Preisgabe einer durchaus vernünftig erscheinenden Regierungsmaßnahme, eines zentralistischen Konzeptes, das mehr als hundert Jahre später bei der Begründung der siebenbürgisch-sächsischen Nationsuniversität wieder aufgegriffen wurde, weil es für das Königtum vorteilhaft war, sich wegen irgendwelcher Forderungen nur an eine Stelle, an eine Person zu wenden, statt mit vielen zu verhandeln[46].

Für die Betroffenen im Lande, also für die hier wirkenden Königsrichter und für die als Senioren in Hermannstädter Versammlungen auftretenden Gräfen, bedeutete freilich damals (1366) die Einrichtung eines „Generalvikariats" und der neue Amtsträger die Mediatisierung ihrer Person und Funktion. Man wird das durchschaut und als negativ empfunden haben, jedenfalls schlechter als die seit rund einem halben Jahrhundert, seit der Revolte des Petersdorfers Henning (1324) eingeführte administrative Ordnung. Zurückzukehren zu der vorherigen Praxis, also zur Ernennung eines für das ganze Sachsenland zuständigen Hermannstädter Grafen durch den König aus dem Kreise der hauptsächlich in weiter Ferne beschäftigten Hofwürdenträger, die naturgemäß wiederum Stellvertreter und Vikare brauchten, mußte als Rückschritt erscheinen, der durch nichts plausibel gemacht werden könne, nicht einmal durch die Tatsache, daß Wilhelm von Koppenbach durch seine deutsche Herkunft der im „Andreanum" verankerten Rechtsautonomie des Sachsenlandes besser entsprach als frühere Inhaber der Hermannstädter Grafschaft. Sicher haben nicht alle so argumentiert, aber doch wohl die politisch maßgebenden, zu direkter Einflußnahme und Königsnähe drängenden und doch zugleich auf größtmögliche Unabhängigkeit bedachten Adelsgeschlechter im Lande, vor allem im Hermannstädter Stuhl, dessen gewohnheitsrechtlicher Vorrang innerhalb der Sieben Stühle bei der Bestellung der Vizevikare zumindest relativiert wurde.

Auf der Verliererseite sahen sich also wohl die Königsrichter und nicht nur die vier, die man aus der Amtszeit des Wilhelm von Koppenbach als königlicher Geheimkanzler (1358–74) namentlich kennt. Hinzugezählt[47] werden müssen noch die drei gräflichen Senioren aus der Hermannstädter Versammlung von 1365 und weitere vier aus den Jahren 1372 und 1374 sowie zwei Deputierte nach Ofen vom Jahre 1370. Freilich kann man diesen Personenkreis höchstens in seiner Gruppenidentität erfassen, kaum nach Individualitäten. Meist muß wegen wechselnden Verhaltens auch das Urteil schwankend bleiben. Sieht man auf die Herkunft, so findet man das

[44] Vgl. Emil *Fournier*, Les origines du vicaire général (Paris 1912) und Alexander *Szentirmai*, Die ungarische Diözesankurie im Spätmittelalter, in: Zeitschrift für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung 79 (Weimar 1962) bes. S. 172ff. über den Generalvikar.
[45] Vgl. *Zimmermann*, Wilhelm (wie Anm. 8) S. 37.
[46] Vgl. *Zimmermann*, Südostsiedlung (wie Anm. 6) S. 75.

ganze Sachsenland von Broos bis Reps. Wenn aber 1366 unter den eben eingesetzten Vizevikaren und noch dazu an erster Stelle der damalige Hermannstädter Bürgermeister erscheint und dazu noch ein Vertreter der Schäßburger Bürgerschaft[47], dann tritt damit doch wohl auch eine neue, die politische Zukunft bestimmende Gesellschaftsschicht in den Vordergrund: das städtische Patriziat[48], das die Königsrichter und Gräfen ablösen sollte.

Ob der König und sein erster Ratgeber und Sekretkanzler diese Entwicklung vorausgeahnt haben und solchen Tendenzen entgegenkommen wollten mit der Neuregelung der Administration im Sachsenland vom Jahre 1366? Was sie letztlich damals zu Fall gebracht hat: ihre ungenügende politische Vorbereitung und die schnelle Einsicht in die Unmöglichkeit ihrer Durchsetzung oder eine spontane Opposition? Vielleicht beides; aber das zu entscheiden, wer[49] möchte das wagen?

Edit: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, II, Sibiu, 1897, Nr. 860.

1366 Juni 20. König Ludwig 1. bestätigt für die Sachsen der sieben Stühle die Urkunde des Königs Karl von 1317 Nr. 350 mit der Urkunde des Königs Andreas II. von 1224 Nr. 43, betreffend die Siebenbürger Deutschen von Broos bis Draas.

Orig. Perg. Hermannst. Archiv. Siegel, weisses Wachs, an grün-roter Seidenschnur angehängt, derselbe Stempel wie Nr. 807.
Alle hier genannten Origg. befinden sich im Hermannst. Archiv.
Druck: Eder De initiis 175. Schlözer Krit. Sammlungen 523, 686. Fejer Codex IX, 3, 558. Teleki Hunyadiak kora XII, 293.
Regest: Kemeny Notitia 1,163. Transilvania 1871,287. Densusianu Documente ***118.***

Lodouicus dei gratia Hungariae, Dalmaciae, Croaciae, Ramae, Seruiae, Galliciae, Lodomeriae, Comaniae Bulgariaeque rex, princeps Sallernitanus et honoris ac montis sancti Angeli dominus omnibus Christi fidelibus praesen-tibus pariter et futuris praesentium notitiam habituris salutem in omnium salvatore. Solet a principe confirmari, quod a suis praedecessoribus sibi subiecto populo est indultum et gratiose concessum. Proinde noverint universi, quod *fidelis noster devotus venerabilis in Christo pater dominus Wilhelmus episcopus Quinqueecclesiensis comes capellae nostrae et regius secrettarius cancellarius ac vicarius Saxonum septem sedium terrae nostrae Transiluanae per nos constitutus generalis*, necnon Johannes filius Petri de Diznoio ac Nicolaus filius Martini de Hyuhalm ad nostrae serenitatis accedentes praesentiam in personis universitatis fidelium nostrorum Saxonum praedictarum sedium exhibuerunt nobis quasdam literas privilegiales quondam serenissimi principis domini Karoli genitoris nostri carissimi felicis recordationis regis Vngariae illustris, privilegium olim domini Andreae regis avi nostri super libertatibus ipsorum confecrum confirmantes tenoris subsequentis, supplicantes nostrae maiestati nominibus eorundem Saxonum humiliter et devote, ut ipsas literas privilegiales paternas acceptare et nostris literis inseri facere ac nostro privilegio confirmare dignaremur. Quarum tenor talis est. (*Folgt die Urkunde des Konigs Karl, von 1317*

[47] Vgl. oben S. sowie aus UB 2 S. 228 Nr. 830 (19. Aug. 1365) (= DRH-C 12 S. 420) über Lorenz von Rothberg, Andreas von Burgberg und Albert von Großscheuern, aus UB 2 S. 373 Nr. 976 (12. März 1372) u. S. 376 Nr. 980 (11. Apr. 1372) (= DRH-C 14 S. 125 u. S. 147) über Peter von Schäßburg, Nikolaus von Reps, Michael von Leschkirch, Stephan von Broos, ebenso UB 2 S. 432 Nr. 1033 (23. Sept. 1374) (= DRH-C 14 S. 486). Laut UB 2 S. 358 Nr. 959 (2. Sept. 1370) (= DRH-C 13 S. 825) kommen noch Herrig von Alzen und Jakob von Schäßburg hinzu.

[48] Vgl. UB 2 S. 269 Nr. 870 (4. Aug. 1366) (= DRH-C 13 S. 227) und ergänzend über Peter Schewer UB 2 S. 322 Nr. 925 (10. Apr. 1369) (= DRH-C 13 S. 588): *Petro dicto Schever civi in castro Schez.*

[49] Vgl. Konrad *Gündisch*, Das Patriziat siebenbürgischer Städte im Mittelalter (= Studia Transylvanica 18) (Köln 1993), über Hentzmann S. 235ff. 50) Obige Ausführungen wurden am 16. Jan. 2004 im Tübinger „Historikerkranz" zur Diskussion gestellt. Ich verdanke wertvolle Anregungen vor allem den Professoren Dr. Walter Haug, Dr. Frank Kolb und Dr. August Nitschke.

Nr. 350 mit der Urkunde des Konigs Andreas II. von 1224 Nr. 43.) Nos itaque supplicationibus praedictorum fidelium nostrorum episcopi videlicet et Saxonum regii favoris benevolentiam adhibentes praedictas literas privilegiales ipsius quondam domini Karoli regis patris nostri carissimi praesentibus de verbo ad verbum insertas acceptamus, approbamus, et eas, in quantum in scriptura et sigillo vigorem seu valorem habere censentur, confirmamus harum sub maiestatis nostrae duplici sigillo testimonio literarum. Datum per manus venerabilis in Christo patris domini Nicolai archiepiscopi Strigoniensis locique eiusdem comitis perpetui aulae nostrae summi cancellarii fidelis nostri et dilecti, duodecimo Kalendas mensis Julii, anno a nativitate domini millesimo trecentesimo sexagesimo sexto, regni autem nostri anno vigesimo sexto. Venerabilibus in Christo patribus dominis eodem Nicolao Strigoniensi, Thoma Colocensi, Wgolino Spalatensi et Nicolao Jadrensi archiepiscopis, necnon Demetrio Waradiensi, Michaele Agriensi, Colomanno Jauriensi, Dominico Transiluanensi, *Wilhelmo praedicto Quinqueecclesiensi*, Stephano Zagrabiensi, Ladizlao Wesprimiensi, Johanne Waciensi, Dominico Chanadiensi, Petro Boznensi, Demetrio Syrimiensi, Stephano Nitriensi, Nicolao Tyniniensi, Protiua Segnensi, Michaele Scardonensi et Dominico Corchulensi ecclesiarum episcopis ecclesias dei feliciter gubernantibus, sede Corbauiensi vacante. Item magnificis viris dominis Nicolao Kont palatino et iudice Comanorum, comite Stephano Bebek iudice curiae nostrae, Dionisio vaivoda Transiluano et capitaneo Bodiniensi comitatusque Temesiensem et de Zonuk tenente, Nicolao de Zeech Dalmaciae et Croaciae et Nicolao de Gara Machouiae banis, eodem Stephano episcopo Zagrabiensi vicariatum regni nostri Sclauoniae tenente[1)] et gubernante ex nostra dilectione speciali, item Johanne tavarnicorum, Petro Zudor dicto pincernarum, Paulo de Lizkow dapiferorum, Johanne filio Thomae filii Petri ianitorum et Emerico fratre praedicti vaivodae agasonum nostrorum regalium magistris ac eodem Johanne filio Thomae comitatum Jauriensem regente, Ladizlao filio Zobonia comite Posoniensi, item Georgio Bebek tavarnicorum, Nicolao de Hedrehwara ianitorura, Petro filio Stephani de Darow agasonum et Nicoiao filio Pauli de Pukur dapiferorum reginalium magistris, necnon Johanne filio Oliueri Symigiensi, Nicolao filio Lachk Zemliniensi, Paulo fratre eiusdem de Berek, Benedicto filio Pauli filii Heem de Kewe et de Crassow, Andrea filio Dionisii de Zarand, item Nicolao filio quondam Stephani vaivodae Siculorum nostrorum et Zathmariensi, Maramorosiensi et de Wgacha, Nicolao filio Dominici Pilisiensi et castellano de Wyssegrad, Johanne filio Laurencii de Canisa, de Worosd et de Zaguria comitibus existentibus ceterisque quampluribus comitatus regni nostri tenentibus et honores.

') Vorlage: teaeneate.

REZUMAT

EPISCOPUL DE PÉCS WILHELM VON KOPPENBACH ŞI SAŞII DIN TRANSILVANIA. CÂTEVA REFLECŢII

Pe baza privilegiului emis saşilor de către Ludovic cel Mare la 20 iunie 1366 se analizează legăturile dintre episcopul Wilhelm von Koppnebach şi saşi şi intervenţia lui pentru reînnoirea diplomei andreene. În actul din 20 iunie 1366 episcopul de Pecs poartă titlul *vicarius Saxonum septem sedium terrae nostrae Transiluaniae*, care nu se mai întâlneşte în actul următor din 28 iunie acelaşi an. Probabil decizia de a numi un vicar pe Pământul Crăiesc (*fundus regius, Sachsenland*) se explică prin dificultăţile dinastiei de Anjou de a se impune, măsurile de reorganizare administrativă, iar retragerea titlului presupune o anumită opoziţie care a determinat renunţarea la hotărâre.

Vorder- und Rückseite des Siegels,
Vorder- und Rückseite des Schutzumschlags
sowie Vorderseite der Urkunde vom 20. Juni 1366
(Staatsarchiv Hermannstadt U.I.18)

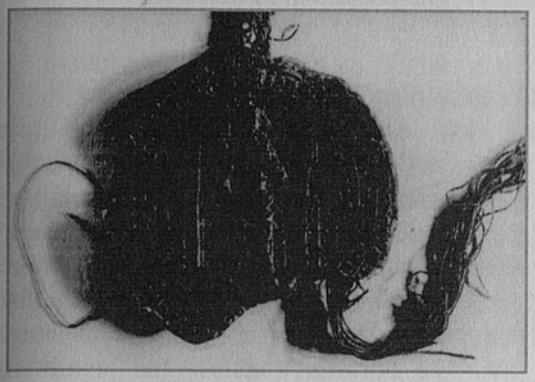

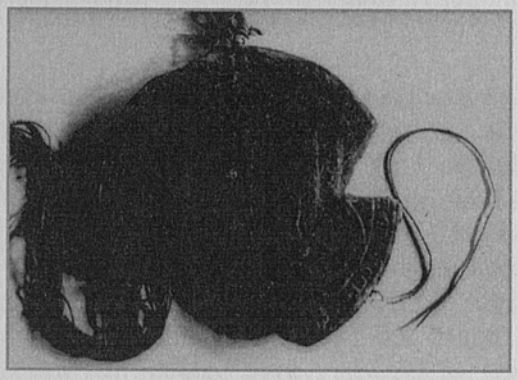

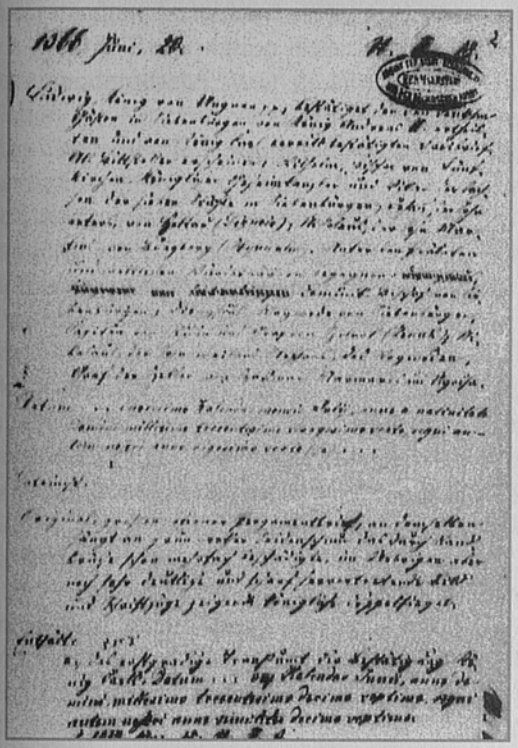

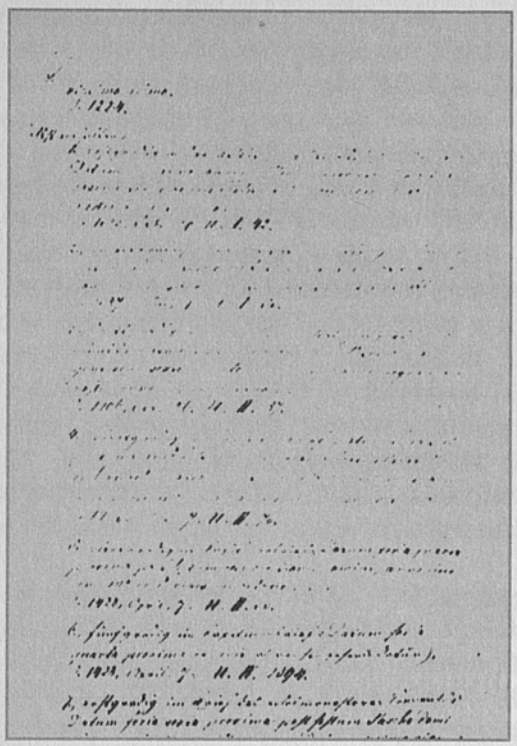

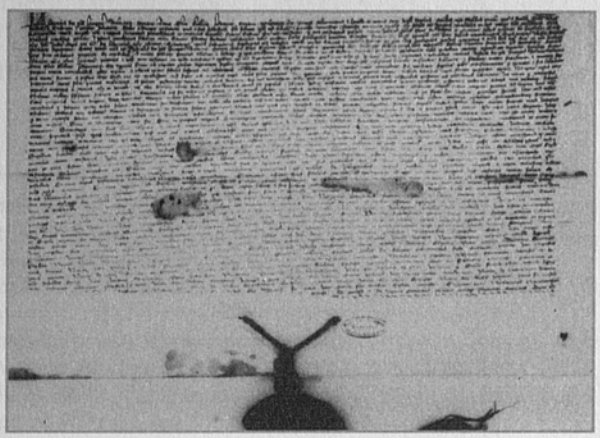

Edit SZEGEDI (Cluj-Napoca)

TRADITION UND TRADITIONALISMUS IN SIEBENBÜRGISCHEN ANTITRINITARISMUS (16.–17. JH.)

Über antitrinitarischen Traditionalismus zu sprechen scheint ein Widerspruch an sich zu sein, denn schon der Name der Bewegung deutet auf die Ablehnung einer Selbstverständlichkeit traditioneller christlicher Theologie hin. Solch ein radikaler Traditionsbruch scheint mit keinerlei legitimierender Überlieferung vereinbar zu sein, weil sie keine braucht. Bei einer näheren Betrachtung sowohl dessen, was christliche Tradition überhaupt bedeutet, als auch der antitrinitarischen/unitarischen Schriften selbst, wird ersichtlich, daß, gleich den anderen reformatorischen Bewegungen, der Antitrinitarismus die Tradition durchaus ernstgenommen und sie keinesfalls undifferenziert abgelehnt hat. Die Frage ist allerdings, auf welche Tradition sich die Antitrinitarier bezogen haben, sowohl in ihren theoretischen Auseinandersetzungen als auch in der liturgischen Praxis[1].

Die Reformation hatte sich schon in ihren Anfängen mit der Frage der Tradition auseinandergesetzt, was in einer Zeit, in der jede Neuerung (*innovatio*) auf theologischem Gebiet als Ketzerei verurteilt wurde, eine selbstverständliche Haltung war. Die Tradition war eine bedeutende Legitimationsinstanz, auf die keine der reformatorischen Strömungen verzichten konnte, denn Tradition bedeutete Kontinuität und Orthodoxie. Der Unterschied zu den altkirchlichen Gegnern bestand nicht nur in der verschiedenartigen Wertung der Tradition, sondern auch in dem Traditionsstrang, auf den sich die Reformatoren bezogen. Schon im Reformationszeitalter wurde zwischen den verschiedenen Ebenen der kirchlich-theologischen Tradition unterschieden. Infolge der Entstehung und Konsolidierung der Konfessionen wurde die von Martin Chemnitz eingeführte Differenzierung von apostolischer, patristischer und mittelalterlichen Tradition[2] ein grundlegendes Element konfessioneller Selbstdefinition. Die apostolische und patristische Tradition wurde von den Theologen lutherischer und reformierter Provenienz als verbindlich erklärt. Wenn sie sich auf die Kirchengeschichte als Legitimationsinstanz bezogen, dann ging es um die urchristliche Gemeinde, die als apostolische Kirche als Vorbild diente. Gemeinsam mit den Entscheidungen der ersten ökumenischen Konzile galt diese Tradition als sakrosankt[3].

Der Umgang mit der mittelalterlichen, vorreformatorischen Tradition war hingegen umso problematischer. Einerseits galt die konstantinische Wende als Beginn des Verfalls, andererseits jedoch wurde ein Erbe geschaffen, das nicht übersehen werden konnte. Die Reformatoren selbst waren Erben der mittelalterlichen Theologie und Frömmigkeit. Die Haltung der verschiedenen Reformatoren und reformatorischen Strömungen war differenziert, je nachdem wie sie diese Überlieferung auslegten: als *adiaphoron* oder nutzloses, ja sogar schädliches Beiwerk[4]. Die nachreformatorischen Auseinandersetzungen verwandelten die Erhaltung, Relativierung oder Ablehnung der Tradition zu einer grundlegenden Frage

[1] Die vorliegende Arbeit versucht, die Frage auf einer eher theoretischen Ebene zu untersuchen. Und verwendet deshalb die Schriften siebenbürgischer Theologen, die Einfluß ausgeübt haben. Eingehende Forschungen über das Überleben des vorreformatorischen Erbes im Alltag bleiben deshalb aus.

[2] Jaroslav Pelikan, Obedient Rebels. Catholic Substance and Protestant Principle in Luther's Reformation, New York and Evanston 1964, S. 50sq.

[3] Peter Meinhold, Geschichte der kirchlichen Historiographie, I., Freiburg/ München 1967, S. 227 ff, 231, 256; Ernst Breisach, Historiography. Ancient, Medieval & Modern, Chicago 1983, S. 164 ff.

[4] Zu dieser Frage siehe Edit Szegedi, Tradition as a Constitutive Element of the Transylvanian Saxon Identity in the 16th–17th Centuries in: Colloquia, VIII–IX, Nr. 1–2 (2001–2002), S. 6–8

konfessioneller Identität[5]. Die Entstehung der Bekenntnisse, die sich voneinander abgrenzten oder zumindest danach trachteten, geschah auch aufgrund der verschiedenartigen Auslegung der Reformation und schuf somit eine neue Tradition, die *protestantische*. Nicht nur die Bekenntnisse untereinander, sondern auch innerhalb der nachreformatorischen theologischen Richtungen gab es heftige Auseinandersetzungen über das Erbe der Reformation. Für die Fragestellung des vorliegenden Aufsatzes ist dieser jüngste Traditionsstrang von großer Bedeutung, da der Antitrinitarismus in dieser Zeit der nachreformatorischen Auseinandersetzungen entstand, wodurch die Reformation zur Legitimationsinstanz erhoben wurde[6].

Jenseits dieser „klassischen" Ebenen des reformatorischen und protestantischen Traditionsverständnisses spielte im siebenbürgischen Antitrinitarismus auch die Vielfalt der theologischen Strömungen eine entscheidende Rolle. Zwar waren, zumindest im 16. Jh., die lutherischen und reformierten Kirchen ebenfalls von der Auseinandersetzung zwischen den verschiedenen Strömungen gekennzeichnet[7], doch gab es immerhin ein ausformuliertes und verbindliches Glaubensbekenntnis[8], auf das sich die verschiedenen theologischen Richtungen beziehen konnten. Im siebenbürgischen Antitrinitarismus fehlte solch eine Einheit bis 1638, so daß mehrere theologische Richtungen nenebeneinander existierten, was sich u.a. in der katechetischen Literatur äußerte.

Der siebenbürgische Antitrinitarismus ist im Laufe der 1560-er Jahren aus der reformierten Theologie herausgewachsen. Radikale Theologen zogen die Konsequenzen aus der Kritik am lutherischen Abendmahlsverständnis, indem sie die überlieferte Trinitätslehre, die für Zwingli und Calvin unantastbar waren, vom „päpstlichen Zusatz" reinigten. Der Kompromiß, der 1566 zwischen (trinitarischen) reformierten und trinitätskritischen Theologen geschlossen wurde, *Sententia concors*, enthält nicht nur die Grundzüge antitrinitarischer Theologie, sondern macht auch ersichtlich, worin sich der Traditionsverständnis der Antitrinitarier von den übrigen reformatorischen Strömungen unterscheidet: „Wir glauben und bekennen die wahre und heilige Dreieinigkeit, so wie sie von der Heiligen Schrift gelehrt wird und in deren Namen wir getauft wurden, nämlich den Vater, den Sohn und den Heiligen Geist: weil Gott immer Gott war und auch jetzt Gott ist, immer Vater war, und auch jetzt Vater seines Sohnes ist, der seinem Vater gleich ist, und den Heiligen Geist, weil der Heilige Geist der Geist des Vaters und des Sohnes ist. Wir haben das Reich des Papstes, des wahren Antichrists verlassen, zusammen mit seinen Traditionen verworfen und gleichermaßen verwerfen wir jede abscheuliche Wissenschaft über die Grundlagen des christlichen Glaubens […]. Erstens, weil er den einfachsten Gott aus vier Dingen zusammenstellt, nämlich aus einer Essenz und drei Personen […] und so vier Götzen schuf […]. Zweitens glauben wir an Jesus Christus, unseren Herrn […] den wir nicht als unseren, sondern als Herrn aller bekennen. Und deshalb treten wir durch ihn und in seinem Namen vor das Angesicht des Vaters, durch ihn und mit ihm rufen wir den Vater zur Hilfe an, indem wir anerkennen, daß der Vater ihm alles gegeben hat und daß er uns alles gibt, weil wir

[5] vgl. Bodo Nischan, Lutherans and Calvinists in the Age of Confessionalism, Aldershot Brookfield Singapore Sydney 1999, S. 1-51.

[6] Zur Rolle der Reformation als Legitimationsinstanz im Protestantismus allgemein siehe Jaroslav Pelikan, The Christian Tradition. A History of the Development of Doctrine, IV, Reformation of Church and Dogma (1300-1700), Chicago and London 1985, S. 304 und im siebenbürgischen Protestantismus, vornehmlich im Luthertum Edit Szegedi, a.a.O., S. 17–21.

[7] Irene Dingel, Concordia controversa: die öffentlichen Diskussionen um das lutherische Konkordienbuch am Ende des 16. Jahrhunderts (Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte, Bd. 16), Gütersloh 1996, S. 16-34; die Siebenbüger Sachsen war der Philippismus lange vorherrschend, vgl .Juhász András, a.a.O., S. 32; Ludwig Binder, A Heidelbergi Káté az erdélyi szász egyház történetében in: Református Szemle, 56 (1963), S. 318-125.

[8] Vgl. Rolf Decot, Kirchenreform durch Konfessionalisierung. Überlegungen zu Luthers reformation und ihren Wirkungen im Reich in: Stefan Oelmig (Hg.), 700 Jahre Wittenberg. Stadt Universität Reformation, Weimar 1995, S. 161; über die Vielgestaltigkeit der Reformation siehe Bernd Hamm, Bernd Moeller, Dorothea Wendebourg, Reformationstheorien: ein kirchenhistorischer Disput über Einheit und Vielfalt der Reformation, Göttingen 1995, S. 34–36, 39–50; 57–58; 64; 73–85, 88–96.

in ihm vor der Erschaffung der Welt erwählt wurden. Wir erkennen diesen natürlichen und geliebten eingeborenen Sohn Gottes als Hohepriester, Vermittler an, und forschen nicht haarspalterisch, wie es die Scheinklugen tun: stammt er wohl aus dem Wesen oder aus der Person des Vaters? Weil darüber die Heilige Schrift nirgends etwas schreibt […]. Drittens glauben wir an den Heiligen Geist, weil wir in seinem Namen getauft, durch ihn geheiligt und zum ewigen Leben neugeboren werden. Wir glauben weiterhin, daß er der Geist des Vaters und des Sohnes ist, unser Tröster und Lehrer, und glauben alles, was die Heilige Schrift über ihn aussagt oder lehrt. Wir glauben aber nicht an eine dritte Person oder an ein Individuum, weil uns das die Heilige Schrift nicht lehrt"[9].

Die vorsichtige Formulierung kann den Bruch mit der traditionellen Theologie nicht verbergen. Die Trinitätslehre wie auch die überlieferte Christologie werden als ,,papistische" Schöpfungen abgelehnt und somit ein radikaler Traditionsbruch vollzogen. Die *Sententia concors* belegt für Siebenbürgen die Anfänge einer neuen Art christlichen theologischen Denkens jenseits der klassischen Begriffe und Denkstrukturen. Der strenge Biblizismus und Rationalismus beseitigte eine mehr als 1000-jährige theologische Tradition. Der Antitrinitarismus war jedoch der Denkweise seiner Zeit verpflichtet, derzufolge die kirchliche sanktionierte vorreformatorische Tradition die eigentliche *innovatio* sei, während die Reformation versuche, die wahre Tradition wieder ans Licht zu befördern. Somit waren Trinitätslehre und Christologie Neuerungen, die die wahre, biblische Tradition verdunkelt haben.

In seiner populären Zusammenfassung antitrinitarischer Prinzipien von 1567, Rövid magyarázat, weist Franz Davidis auf die Wurzeln dieser Theologie hin. Einerseits gehört die Reformation, die die Antitrinitarier vollenden wollten, und die Davidis als ,,Befreiung Christi aus seinen Särgen" bezeichnet[10], zur langen Vorgeschichte des Antitrinitarismus, andererseits jedoch die Geschichte des Christentums selbst. Zu den reformatorischen Vorgängern zählte Davidis Luther und Zwingli, die, indem sie die Missbräuche der alten Kirche beseitigten, durch ihre Tätigkeit nur die Grundlagen für die Wiederherstellung des wahren Glaubens geschaffen haben: ,,als Gott Martin Luther gegen den Antichrist auferweckt hatte, so hatte er nicht das Fundament, sondern nur die Früchte des Glaubens gereinigt […] Deshalb war Martin Luther nur der Zerstörer des Götzendienstes[…] Nachher erweckte Gott Zwinglius und andere, die die Erfindungen des Antichrists gründlicher zerstörten, wie die Messe, die hölzernen Bilder, die Altäre, die Zeremonien mit verschiedenen Gesängen, den ins Brot eingeschlossenen Christus mit all seinem Zierrat, und das Abendmahl, das Luther, weil er ihn noch nicht erkannt hatte, nicht reinigen wollte; so gelangte er (Zwingli) fast bis zum Fundament"[11].

Die Vollendung der Reformation war kein antitrinitarisches Spezifikum, wir treffen sie auch bei den Anhängern der schweizerischen Reformation und vor allem bei den Anhängern Calvins an. Der Unterschied zu den trinitarischen Richtungen liegt zum einen darin, daß der siebenbürgische Antitrinitarismus zu einer dritten Generation von Reformatoren gehört, die zu den Anfängen und Durchführung der Reformation schon eine zeitliche Distanz und eine historische Perspektive entwickeln konnten – der Höhepunkt der Tätigkeit von Franz Davidis fällt in eine Zeit, in der sowohl Melanchthon und Calvin schon gestorben waren und eine neue Theologengeneration sich um das Erbe der Hauptreformatoren stritten. Zum anderen verstand sich der Antitrinitarismus als radikale Reformation der Lehre, wodurch verständlich ist, weshalb Davidis Luther und nicht Calvin zu seinen Vorgängern zählte.

[9] Kiss Áron, A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései (A Magyarországi Protestansegylet Kiadványai, XIX. kötet; Protestans Theologia Könyvtár, XV), Budapest 1988, S. 499–501.
[10] Rövid magyarázat miképpen az Antichristus, az igaz Istenröl valo tudomant meg homaliositotta. Es a Christus az ö hiveinec altala tanituan minket, mikeppen epitette meg az ö menniei ßent Attiarol, es ö magarol, es a ßent Lelekröl bizonios értelmet aduan elönkbe, Albae Iuliae MDLXVII, S. 44-45 (nachträglich paginiert).
[11] Ebenda, S. 44–45.

Die Vollendung der Reformation bedeutete, daß die Reformation der Sakramente von der Reformation der Lehre weitergeführt werden muß. Das bedeutete auch die Beseitigung jeglichen menschlichen Zusatzes: „So sind wir zum wahren Sinn des Abendmahls angelangt, wonach alle falschen teuflischen Lehren abfielen […] Es ist deshalb nicht mehr nötig, an ihrer Reinigung zu arbeiten, sondern nur an uns selbst, damit wir alles häßliche Unkraut des Antichrists aus unseren Herzen herausreißen. Aus diesem Grund muß der Gott der einen Substanz und der drei Personen verderben, damit nur der Vater Jesu Christi in der Seele und in der Wahrheit geehrt und angebetet wird. So müssen auch die falschen Christusse verderben, die zweimal geboren, fleischgeworden sind, und aus zwei Naturen gezeugt wurden […] Genauso müssen alle menschlichen Zusätze, die Konzilien und die Schriften der Kirchenväter zunichte werden, damit nur dem Wort Gottes jede Ehre gegeben wird, und nur Christus als wahrer Lehrmeister erkannt wird. […] Die vielen Glaubensbekenntnisse, die nicht ohne Irrungen sind, müssen verschwinden, damit nur das Apostolische Glaubensbekenntnis bleibe, damit wir auch die Lehre der Apostel […] haben. Desgleichen mussten auch die Sakramente von aller Häßlichkeit des Antichrists gereinigt werden, das Abendmahl von den Artikeln der Messe und die Taufe von den Zaubereien des Antichrists befreit werden. Schließlich müssen wir mit all den vielen Verwirrungen kämpfen, damit nirgends etwas anders übrig bleibe, als das, was in der Heiligen Schrift steht. […] Wir müssen vor allem an das Gebot des Herrn erinnern, durch das er sein Volk verpflichtet hatte, ihm keine steinernen Altäre zu bauen und keine Höhlen neben Gottes Altar zu errichten. Gleichermaßen müssen wir jede menschliche Erfindung und die Waffen der menschlichen Weisheit abtun und die Kirche aus den Steinen des Gotteswortes errichten, damit sie das Lob Gottes in der Seele und Wahrheit werden”[12].

Die antitrinitarische Theologie lehnte somit das reformatorische Verständnis der apostolischen Tradition ab, indem sie die apostolische Tradition von der patristischen, d.h. nachbiblischen trennte. Dadurch löste sie sich zwar von einer kanonisierten Tradition, stellt sich aber in eine andere. Während die reformatorische Theologie ihre Orthodoxie zu beweisen versuchte, lehnte der Antitrinitarismus solche Versuche ab. Die logische Schlußfolgerung wäre die Rehabilitierung jener Tradition gewesen, die auch von den Reformatoren als häretisch betrachtet wurde[13]. Liest man jedoch die Liste der Vorkämfer und Sympathisanten des Antitrinitarismus, so läßt sich diese Schlußfolgerung nur teilweise aufrecht erhalten, da nicht nur Ketzer auftauchen, sondern auch Vertreter der „Orthodoxie”: die Arianer, Erasmus, Gregor von Nazianz, Ambrosius, Sabellius, Nestorius, Eutyches, Servet, Gentile und Ochino[14]. Somit stellte sich der Antitrinitarismus nicht in eine eindeutig häretische Tradition hinein. Durch seine Offenheit in der Lehrentwicklung[15] war der Antitrinitarismus fähig, viele Impulse und Einflüsse aufzunehmen und zu verarbeiten und dadurch auch die Traditionsbezüge zu ändern. Daher versteifte sich der Antitrinitarismus nicht auf eine rein häretische und, wie es die Weiterentwicklung der Theologie von Franz Davidis bewies, auch nicht auf eine rein christliche Tradition.

In einem veränderten politischen und theologischen Kontext veröffentlichte Valentin Radecius, Bischof der siebenbürgischen Unitarier, 1620 ein Gesangbuch und einen Katechismus in deutscher Sprache und stellte die erste vollständige antitrinitarische/unitarische Kirchenordnung zusammen. Im Vorwort seines Gesangbuches verteidigt der Verfasser den Kirchengesang gegen die Angriffe der Reformierten ausgehend von biblischen Belegen und theologisch-kulturellen Autoritäten wie Tertullian und Augustin. Diese Argumentationsweise

[12] Ebenda, S. 50-53

[13] Die Reformatoren und ihre Nachfolger rehabilitierten die mittelalterlichen Ketzer und Kirchenkritiker, die sie als Vorgänger der Reformation betrachteten, jedoch nicht die altkirchlichen Ketzer.

[14] ebenda, S. 16, 30, 32, 33, 34, 40, 58-59.

[15] Balázs Mihály, Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén, Budapest 1988 (Der siebenbürgische Antitrinitarismus am Ende der 1560-er Jahre)1988, S. 40, 86;ders., Early Transylvanian Antitrinitarianism (1566–1571). From Servet to Palaelogus (Bibliotheca Dissidentium 7), Baden-Baden & Bouxwiller 1996, S. 44.

hätte an sich nichts ungewöhnliches gehabt, wenn zu den Gegnern des Kirchengesanges nicht mittelalterliche Ketzer oder trinitarische Theologen aus dem reformierten Lager gezählt worden wären[16]. Dadurch scheint sich der Unitarismus, wie sich der Antitrinitarismus im seit dem frühen 17. Jh. nannte, vom Ruch des Ketzerischen befreien zu wollen.

Das Gesangbuch belegt aber auch den Umgang mit dem mittelalterlichen und reformatorischen Erbe. Es enthält sowohl vorreformatorisches Liedgut als auch lutherische Choräle und Psalmbearbeitungen neben den antitrinitarischen Liedern. Der freie Umgang mit theologisch fremdem Liedgut war möglich, weil aus der Sicht des Autors die Reformation vollendet und beendet sei, so daß nichts mehr die Reinheit der Lehre stören könne. Die Verwendung des vorreformatorischen und lutherischen Liedgutes (das calvinistische fehlt!) war aber nur in einer gereinigten Form möglich:

„Nun aber / nach dem durch Gottes gnade die Lere in unserer Kirchen also reformiret ist / das in derselben nicht zufinden / welches den H. Götlichen Wort zu wider were: Hab ich für notwendig angesehen auch die Gesänge zu corrigieren / damit sie in allen puncten mit der Leere ubereinstimmen möchten"[17]. So greift Radecius in den Text der Lieder ein und verändert sie gemäß der unitarischen Theologie (siehe Anhang). Somit erscheint der Unitarismus nicht mehr als radikaler Traditionsbruch, sondern als Korrektur und Vollendung der Tradition.

Die Kirchenordnung von 1626 dokumentiert den Umgang mit der allgemein-christlichen Tradition sowie mit den eigenen theologischen und liturgischen Traditionen. Für das Verständnis der Haltung von Radecius ist seine theologische Zuordnung grundlegend. Das Nebeneinander von verschiedenen Richtungen im siebenbürgischen Antitrinitarismus bedeutete, daß die eine oder andere Richtung eine Zeit lang dominierte, ohne die andere auszuschalten. Die beiden großen Richtungen, die nonadorantistisch und die socinianisch geprägte, stellten aber gewissermaßen zwei Extreme dar, die das Kernstück antitrinitarisch-unitarischer Theologie, den ungeteilten Gottesglauben, verschiedenartig interpretierten. Die Nonadorantisten führten das Erbe von Davidis fort, während die Socinianer einen gemäßigten Antitrinitarismus der Anfänge vertraten. Ohne sie restlos ihrem Herkunftsland gleichzusetzen, war die erste Richtung eine eher „siebenbürgische", während die zweite eine eher „polnisch-deutsche" war.

Die Kirchenordnung von Radecius wie auch sein Gesangbuch könnten als ein Versuch betrachtet werden, einen Minimalkonsens-Unitarismus durchzusetzen, der für alle verständlich sei. Selbst wenn Radecius durch seine theologische Ausrichtung (und Herkunft) der socinianischen, d.h. der polnischen, Richtung angehörte, so führte er in der Sakramentsfrage die siebenbürgische Tradition weiter, die, anders als die polnischen Antitrinitarier, die Kindertaufe als adiaphoron betrachteten und kein Kernstück ihrer Theologie und kirchlichen Praxis machten[18], obwohl Davidis 1569 die Kindertaufe zusammen mit der Trinitätslehre zu den Erfindungen des Antichrists zählte[19]. Die Kindertaufe wird geduldet und gleichzeitig vor der Überbewertung dieses Brauches gewarnt[20]. Das Hl. Abendmahl wird hingegen aufgewertet, was auch auf die Zurückdrängung judaisierender Tendenzen zurückgeführt werden kann[21].

Jedoch abgesehen vom theologischen Hintergrund dieser Entscheidungen ist der Unterschied zu den trinitarischen Protestanten in der Sakramentsfrage wesentlich. Egal, ob die Kindertaufe abgelehnt oder geduldet, oder ob das Hl. Abendmahl aufgewertet oder verachtet wurde, der Unitarismus behandelte sie als Kirchenbräuche und nicht als Sakramente wie die

[16] Radecius, Valentin, Geistliche Gesänge, Clausenburg 1620, Vorwort, unpaginiert.
[17] Ebenda, Vorwort.
[18] Balázs 1996, S. 217.
[19] Franciscus Davidis, De regno Christi liber primus. De regno Antichristi liber secundus, Albae Iuliae 1569, unpaginiert
[20] Valentin Radecius, Disciplina Ecclesiastica in usum Ecclesiarum Unitariarum dispersatum conscripta, Claudiopoli 1694; die Kirchenordnung ist allerdings viel früher (1626) erschienen, vgl. Tóth György, Az unitárius egyház rendszabályai 1626–1850 (Az Unitárius Egyház Törvényeinek Gyüjteménye, II), Cluj–Kolozsvár 1922, S. XI-XIV, XVII., S. 34.
[21] Gál Kelemen, A Kolozsvári unitárius kollégium története (1568–1900), I, Cluj-Kolozsvár 1935, S. 59, 60.

Lutheraner und Reformierten. Der Unterschied war in diesem Fall nicht graduell, sondern radikal, denn der Unitarismus konnte auch ein sakramentsloses Christentum entwickeln, wodurch ein grundlegendes Zeichen des Christentums nebensächlich und sogar abgelehnt wurde. Aber selbst diese Haltung war nicht wurzellos, sondern das Ergebnis des ethisch ausgerichteten Bibelhumanismus, den die antitrinitarischen Theologen konsequent zu Ende dachten. Wenn sich die Antitrinitarier auf große Gestalten der europäischen Geistesgeschichte beriefen, so geschah das nicht aus Opportunismus, sondern aus Traditionsbewußtsein.

Der theologische Pluralismus wurde, offiziell zumindest, nach 1638 infolge der Complanatio von Deesch beendet. Fürst und Landtag zwangen die unitarische Kirche, Lehren und Bräuche anzunehmen, die ihr fremd waren, bzw. nicht als verbindlich galten, wie die Anerkennung der Gottheit Christi gemäß des Bekenntnisses von 1579 und die verpflichtende Kindertaufe im Namen der Hl. Dreieinigkeit[22]. Durch den Ausschluß der Nonadorantisten und Judaisierer wurde die socinianische Linie als einzig gültige durchgesetzt[23]. Die unitarische Kirche wurde somit gezwungen, um des Überlebens willen ihre Tradition und Identität aufzugeben.

Welche Rolle spielte nun die Tradition in der antitrinitarischen/unitarischen Identität? Um diese Frage beantworten zu können, müssen wir davon ausgehen, daß die theologischen und philosophischen Subtilitäten nur von einer Minderheit verstanden wurden. So war auch die Frage der Tradition nur für die geistig-geistliche Elite von Belang. Durch Gesangbuch und Katechismus jedoch konnten Elemente einer Identität vermittelt werden, die auf der eigenen Tradition sowie auf der Zugehörigkeit zum Christentum jenseits der allgemeinverständlichen Unterscheidung „trinitarisch"-„antitrinitarisch" beruhte. Für die Elite konnte die Berufung auf die Tradition als zweifache Legitimation dienen, nach innen und nach außen. Da sich die vorliegende Arbeit vornehmlich mit der inneren auseinandergesetzt hat, möchte ich mich auf die äußere beziehn.

Gleich den anderen reformatorischen Strömungen wehrte der Antitrinitarismus die Anklage ab, sie sei eine Neuerung (*innovatio*). Die Beschuldigung theologischer Natur hatte aber auch einen politischen Aspekt. Der Antitrinitarismus wurde in seinen Anfängen sowohl von der Zentralgewalt als auch vom Magistrat der Stadt Klausenburg unterstützt[24]. Die Lage änderte sich als der katholische Stefan Báthory zum Fürsten gewählt wurde. 1572 erließ der Landtag einen Beschluß, der als Innovationsgesetz bekannt wurde: „Zuerst was die Religionsangelegenheiten betrifft, den Beschluß, welcher zu den Zeiten des verstorbenen Fürsten, Seiner Hoheit bestand [...] haben wir von Reichswegen beschlossen, er solle in demselben Stand und in Kraft bleiben; wo aber jemand außer jenem Beschlusse in der Religion Neuerungen machte, wie denn Ew. Gnaden uns vorgetragen haben, daß es solche gäbe, so wollen Ew. Gnaden den Franz Davidis und den Superintendenten zu sich rufen lassen, von denselben erfahren, ob solche Männer anderer Religion sind, als die Religion, in der sie zu unsers verstorbenen Herrn Zeiten waren; wenn sie in absonderlicher und neuer Religion betroffen werden, lasse sie Ew. Gnaden exkommunizieren, wenn sie auf diese Exkommunikation nicht achten, soll Ew. Gnaden zur Bestrafung solcher nach ihrem Verdienst Macht haben"[25].

---

[22] Monumenta Comitialia Regni Transsilvaniae = Erdélyi Országgyülési Emlékek, hg. von Szilágyi Sándor, Budapest 1875 ff, Bd. X, S. 136–137.

[23] Gizella Keserű, Religiones rationales in Transilvania in : György Enyedi and Central European Unitarianism in the 16th–17th Centuries ("Studia Humanitatis", Publications of the Centre for Renaissance Research, 11), Budapest 2000, S. 131.

[24] Vgl. Die Ratsprotokolle der Stadt Klausenburg von 1566-1569, (Fond Primăria Municipiului Cluj-Napoca, Protocoalele adunărilor generale) Mikrofilm, Sign. 14-1-85-143 (I/1 1566-1569; I/2 1556-1565; I/3 1569), vgl. Jakab Elek, Kolozsvár története, II, Budapest 1888, S. 176–177.

[25] Landtag Thorenburg 1572, in: G. D. Teutsch (Hrsg.), Urkundenbuch zur Geschichte der ev. Landeskirche A.B. in Siebenbürgen, I., Hermannstadt 1862, S. 96–97.

Somit wurde jede lehrmäßige Weiterentwicklung vor allem des Antitrinitarismus gesetzlich verhindert. Der Landtag bestimmte, was Rechtgläubigkeit bedeutete, ausgehend von der eigenen trinitarischen Tradition. Gleichzeitig wurde ein gewisser Stand theologischer Entwicklung kanonisiert und somit nicht nur zur Pflicht, sondern auch zur einzig verbindlichen Tradition erhoben. Die Berufung auf die Tradition als Legitimationsinstanz wurde zur Notwendigkeit.

Der Umgang der Antitrinitarier, so wie das zumindest aus den untersuchten Schriften hervorgeht, war freier als der der anderen reformatorischen Strömungen, in dem Sinne, daß sie sich zwar gewisse Traditionen aneigneten, ohne sie jedoch als verbindlich zu betrachten. Sie überschritten auch die letzten Schranken der Relativierung der Tradition und konnten gleichzeitig gewisse, scheinbar miteinander unvereinbare Überlieferungen aufnehmen und korrigieren. Allerdings haben sie unter dem Druck der Zentralgewalt, aber auch der Anpassung diese freie Haltung z.T. aufgeben müssen. Es ist wohl nicht übertrieben zu sagen, daß die siebenbürgischen Antitrinitarier zwischen 1566 und 1638 den Versuch unternommen hatten, ein lehrmäßig und liturgisch alternatives Christentum zu vertreten, wobei sie eine Tradition rehabilitierten, die von allen anderen Kirchen verworfen wurde, ohne sich aber auf diese zu beschränken.

Neu zugerichtetes Gesang-und Gebetbüchlein / Aus D. M. Lutheri und anderer geistreichen Theologen Schrifften / auff mancherley Fälle / zusammengetragen / Und dieser neu auffgegebenen Kreutz-Schuel /auff Begehren / mit angefüget, Lüneburg 1678	Valentin Radecius, Geistliche Gesänge, Clausenburg 1620
Ach Gott vom Himmel	
7. Str. O dämpffe recht /du starcker Gott / die deine ehr dir rauben O Jesu Christ. in aller noth Stärck unsern schwachen glauben: O heilger Geist / verleih uns gnad /Daß wir für sünd und missethat / Mit allem Ernst uns hüten	fehlt
Allein zu dir Herr Jesu Christ	
Unnd Jesu Christi Seinem einigen Sohn / der uns allzeit Behüte / Und Gott dem heiligen Geist/	Unnd Jesu Christi Seinem einigen Sohn / der uns allzeit Behüte /***Durch seinen heiligen Geiste***
Aus meines Herzens grunde	
Du wollst auch gnädiglichen / Mich behüten diesen Tag / Fürs Teuffels list und wüten / Für sünde und für schmach / Für fewr und wassersnoth / Für armuth und für schanden / Für hellen und für banden	Wollst gnädiglich behüten / mich heute diesen tag / ***Für all meiner feinde wüten / für gfahr und grosser plag*** */ Für* Fewer und Wassernot / für gfengnis und für banden / für sünd / laster/ und schanden / und für dem jähen tod
Christe / der du bist Tag und Licht	**Gott Vater der du bist Tag und Licht**
[…] Hilf uns HErr Gott aus aller noth Durch dein heilige wunden roht	[…] Hilf uns Herr Gott aus aller noth Bewar uns für dem ewigen Todt

Gott Vater sey lob/ehr und preiß Darzu auch seinem Sohne weiß Des heilgen Geistes gütigkeit/	Gott Vater sey Lob/Ehr unnd Preiß Dazu auch seinem Sohne weis ***Für seine grosse Gütigkeit/***
Christ fuhr gen Himmel	
Christ fuhr gen himmel/Was sandt er uns Hernieder/Den Tröster den Heiligen Geist/ Zu trost der armen Christenheit	Christ fuhr gen Himmel/Da sandt er uns hernieder den Tröster den heiligen Geist/ ***Der uns den rechten Glauben weist***
Christ ist erstanden	
Alleluja/Alleluja/Alleluja/Des sollen wir Alle froh sein / Christ will unser Trost seyn	Erstanden ist der Herre Christ/***Der aller Welt Erlöser ist/*** Halleluja
Ein feste Burg Er heißt Jesu Christ / Der Herr Zebaoth Und ist kein ander Gott	Er heißt Jesu Christ*:* ***der trewe Heiland Ist Gottes Sohn genannt***
Gelobet seist du Jesu Christ	
4. Str. Das ewig liecht geht da herein 5. Str. Der Sohn des Vaters Gott von art	***Das helle Licht*** geht da herein Der Sohn des Vaters ***fein und zart***
Vom Himmel hoch	
3. Str. Es ist der Herr Christ unser Gott 9. Str. Ach Herr du Schöpfer aller Ding	Es ist der Herr CHRIST ***unser Hort*** Ach Herr ***du König aller Ding***
Herr Gott dich loben wir (Te Deum laudamus)	
[…] Deinen rechten und ewigen Sohn/ Den heilgen Geist und Tröster selbst Mit gleichem dienst sie lobt und ehrt […] Der jungfraun leib nicht hat verschmäht	[…] Deinen rechten und ***einigen Sohn***/ ***Durch den H. Geist und Tröster*** werd mit ***rechtem dienst*** sie lobt und ehrt […] Die ***Knechtgestalt*** nicht hat verschmeht.
Jesus Christus unser Heiland	
2. Str. Der ohne sünde war geborn/ Trug für uns Gottes Zorn/ Hat uns versöhnet/ Daß uns Gott sein huld gönnet	fehlt
Mitten wir im Leben sind	
Vergossen ist dein theures blut/ Das gnug für die sünde thut	Vergossen ist dein thewres blut/ ***das die Sünde abwaschen thut***
Von Gott will ich nicht lassen Das ist des Vaters wille/ Der uns geschaffen hat/ Sein Sohn hat guts die fülle erworben und genad: Ach Gott der heilge Geist	Das ist des Vaters wille Der uns geschaffen hat **bey ihm ist guts die fülle/ist leben und genad** **Sein Gut Heiliger Geist/**

REZUMAT

TRADIŢIE ŞI TRADIŢIONALISM ÎN UNITARIANISMUL TRANSILVĂNEAN (SEC. XVI - XVII)

Tradiţia a constituit o importantă instanţă de legitimare pentru curentele reformatoare deoarece ea însemna continuitate şi ortodoxie. Aceasta a fost receptată diferit: astfel, în timp ce tradiţia apostolică şi patristică era acceptată de teologii luterani şi reformaţi, aspectul medieval a fost respins. Integrat în ampla dezbatere şi tentativă de reînviere a adevăratei tradiţii, susţinute de Reformă, unitarianismul a procedat la epurarea doctrinei şi practicii liturgice de reziduurile tradiţiei medievale. Pe acest teren s-au afirmat mai multe curente şi tendinţe şi s-au înregistrat variate influenţe şi oscilaţii. Elementele contradictorii ale identităţii unitariene transpar chiar şi în manuale (catehisme şi cărţi de imnuri). Sub egida autorităţii politice, aceste direcţii s-au unificat, iar tradiţia, epurată şi reabilitată, a devenit canon.

Sarolta SOLCAN (Bucureşti)

NECAZURILE VIEŢII COTIDIENE PE DOMENIILE FEUDALE DIN TRANSILVANIA SECOLULUI AL XVII-LEA

Deşi izvoarele narative interne din secolul al XVII-lea nu acordau atenţie traiului de zi cu zi al oamenilor de rand, totuşi investigarea celorlalte documente lasă să se întrevadă o complexitate extraordinară a vieţii acestora. Datele din urbarii dezvăluie efortul majorităţii ţăranilor aserviţi şi liberi de a întreţine o gospodărie din care să nu lipsească principalele animale necesare muncii şi hranei. În gospodăria unui iobag erau cel mai adesea doi boi, două vaci, trei-patru porci şi şapte-opt oi care să asigure traiul lui, al soţiei şi al celor trei-patru copii pe care-i avea în medie o familie[1]. Echilibrul cotidian a fost adesea perturbat. Cel mai puternic impact distructiv l-au avut războaiele şi calamităţile naturale. De multe ori consecinţele lor s-au resimţit vreme îndelungată în viaţa economico-socială şi în evoluţia demografică a comunităţilor afectate. Cu acest prilej nu vom aborda neajunsurile generate de aceste calamităţi care, la intervale de timp destul de mari, s-au abătut asupra oamenilor. Scopul cercetării este de a surprinde factorii care au generat tensiunile din relaţiile cotidiene. Documentele juridice au surprins multe nemulţumiri ale locuitorilor domeniilor transilvănene.

Diferendele priveau viaţa personală şi a familiei, relaţiile cu vecinii şi cele cu autorităţile locale. Anchetele întreprinse arată cum orice eveniment legat de un membru al comunităţii era urmărit de săteni, judecat de ei, devenind astfel un eveniment al aşezării. Martorii proveneau deopotrivă dintre iobagi şi mici nobili. În general erau bărbaţi a căror vârstă varia între 25-80 de ani. Împărţirea pe categorii de vârstă, care s-a făcut pentru un grup de 203 persoane din Ţara Făgăraşului anchetate în diverse procese din perioada 1657-1703, duce la concluzia că 57,2 % aparţineau grupului de 41-60 de ani. Grupul era împărţit aproape egal între cei de 41-50 de ani (59 de persoane) şi cei de 51-60 de ani (57 de persoane). Următoarele grupuri erau ale celor de 31-40 de ani (18,7%), 61-70 de ani (14,8%). Cei mai puţini reprezentanţi aveau grupele de vârstă de 25-30 de ani (6,4%) şi de 71-80 de ani (3%)[2]. Cauzele reprezentării reduse din aceste două grupe de vârstă erau total diferite: experienţa şi prestigiul tinerilor erau mai mici şi astfel rolul lor în viaţa comunităţii era mai redus. În ceea ce-i priveşte pe cei foarte vârstnici, în mod natural numărul lor era foarte mic în condiţiile în care speranţa de viaţă probabil nici aici nu depăşea 38 de ani, cifră estimata pentru Franţa şi Anglia acelei perioade[3]. Femeile erau rar prezente ca martori. În general erau consultate când se judecau probleme legate de destinul persoanelor şi nu de al comunităţii.

Analiza tensiunilor care au măcinat viaţa ţăranilor din secolul al XVII-lea arată că cele mai lacunare sunt informaţiile referitoare la necazurile cu care se confruntau familiile în intimitatea lor. Procesele vrăjitoarelor cuprind crâmpeie din problemele familiilor: femeile cereau ajutorul vrăjitoarelor să poată avea urmaşi, să nu mai fie bătute de soţii lor şi să fie curmată infidelitatea acestora[4]. La rândul lor vracii din sate priveau cu teamă spre bolnavii pe care-i aveau în grijă. Agravarea stării lor putea declanşa reacţii violente din partea membrilor familiilor lor. Procesele din comitatul Bihor din 1715 arată cât de justificată era teama. O femeie-vraci fusese bătută cu biciul de un tată disperat, ameninţările cu moartea erau frecvente, astfel unii ca Ioan Dosa din Paleu promitea că va tăia cu toporul femeia-vraci dacă nu i se însănătoşeşte fiul[5].

[1] Sarolta Solcan, *Familia în secolul al XVII-lea în ţările române*, Bucureşti, 1999, p. 122.
[2] *Ibidem*, p.110.
[3] Massimo Livi Bacci, *Populaţia în istoria Europei*, Iaşi, 2003, p. 69-70.
[4] *Magyarországi boszorkányperek*, ed. de Fr. Schram, vol. I, Budapesta, 1970, p. 40-43, 48, 51, 54.
[5] *Ibidem*, p. 67, 78.

În afara neînţelegerilor din familie oamenii trebuiau să se confrunte cu necazurile generate de acţiunile consătenilor. La 19 aprilie 1650 în comitatul Hunedoara se ancheta cazul soţiei lui Laszlo Demeter care fusese foarte tare bătută în propria casă de nişte necunoscuţi[6]. Au fost anchetaţi şaisprezece martori, şapte femei şi nouă bărbaţi, între 24 şi 70 de ani. Din declaraţiile lor rezulta că femeia fusese agresată de cineva căruia soţul ei i-a tăiat braţul cu o bardă. Deşi i s-a propus agresorului să lase femeia şi să se judece cu soţul ei, acesta a refuzat. Scandalul era atât de mare încât oamenii aflaţi în apropierea casei auzeau ce se discuta. Nimeni dintre martori nu a încercat să intre în casă ca să o salveze. Doar un bărbat de 30 de ani, Stoica Inca, care văzuse femeia căzută în momentul ieşirii agresorului i-a spus acestuia să n-o mai bată. Nimeni dintre cei de faţă nu a intervenit. Caracterul laconic al declaraţiilor consemnate nu permite cunoaşterea cauzelor acestei pasivităţi. Poate unul dintre motive era violenţa deosebită a agresorilor, bătăi pornite într-un moment de furie se puteau transforma rapid în crime. La 1636 la cârciuma din Sâmboleni fusese ucis Dumitru Moldvai (Moldoveanu) cu două lovituri de secure în cap[7]. Cei doisprezece martori, bărbaţi între 25-75 de ani, au relatat cum Moldvai stătea în pridvor şi bea dintr-o cupă cu Ioan Moldvai (Moldoveanu), un consătean de 75 de ani, când agresorul i-a cerut 100 de denari. Refuzul lui Moldvai a atras furia lui Ioan Longa, care l-a ucis. Documentul prezintă interes şi sub alte aspecte, oferind detalii despre cei ce frecventau cârciumile săteşti şi relaţiile dintre ei. Cei doisprezece care au văzut cele întâmplate erau toţi bărbaţi, dintre ei cinci aveau între 25-30 de ani, alţi cinci între 35-55 de ani şi doi de 70 respectiv 75 de ani. Neînţelegerile dintre agresor şi victimă probabil erau mai vechi sau erau firi mai irascibile. Aceste lucruri erau cunoscute de cârciumar care, pentru a evita conflictele, nu l-a lăsat pe Moldvai înăuntru.

Asemenea incidente probabil erau destul de frecvente din moment ce consumul de băuturi alcoolice era atât de mare încât un ţăran din Comana de Sus declara la 1633 că în casa lui cumnatul său a vândut un butoi cu bere într-o noapte[8]. Evidenţa gloabelor confirmă frecvenţa violenţei în comunităţile rurale. În Registrul parţial de gloabe percepute de plăieşii mari ai Ţării Făgăraşului din 9 iulie 1665[9] din 39 de cazuri au fost 21 de amenzi date pentru vătămare, 5 pentru vânătaie şi 16 pentru rănire. Agresiunile pentru care ajungeau să se judece au fost în general între bărbaţi. Dintre gloabe doar una a fost plătită pentru învineţirea unei femei.

Aşa cum ilustrează acelaşi document viaţa comunităţilor rurale era tulburată adesea de hoţi. Cei doisprezece hoţi din şapte sate din Ţara Făgăraşului -Arpaşu de Sus, Comana de Jos, Marginea, Părău, Poiana Mărului, Sărata, Şinca, în decurs de câteva luni, au furat doi boi, trei vaci, doi porci, patru oi şi un stup. Fărădelegile acestora erau facilitate de prezenţa unor complici şi gazde tăinuitoare, precum Achim Banci din Scoreiu.

Ancheta din 14 iunie 1684 referitoare la activitatea provizorului domeniului Comana, Ştefan Deac de Copăcel[10] relevă că în fiecare sat pot fi documentate tâlhării şi conflicte ce degenerau în bătăi în ciuda gloabelor mari ce erau percepute. Valoarea lor varia între 4 şi 14 florini, sume considerabile în condiţiile în care preţul unui bou era de 8-10 florini, unei vite de tăiat de 6 florini, al unui porc gras de 4 florini[11]. Majoritatea amenzilor erau date pentru agresiune. Doar în Comana de Sus au fost unsprezece globiţi pentru bătaie, în Comana de Jos patru, în Cuciulata şase şi la Veneţia de Sus doi. Cu acelaşi prilej s-a pomenit de gloabele percepute de la cei care furaseră un miel, alţii un berbec (Comana de Sus), făn (doi din Comana de Jos, unul din Veneţia de Sus). Uneori violenţa putea ajunge la forme extreme. Astfel, Radu Fuiora din Cuciulata la 1684 se plângea de faptul că fratele său fusese ucis de un om, care după

[6] Arhivele Statului din Cluj-Napoca, Fond Familia Kemény, nr. 1629/1650.
[7] *Ibidem*, nr. 793x766, doc. din 5 mai 1636.
[8] *Urbariile Ţării Făgăraşului*, ed. de D. Prodan, L. Ursuţiu, M. Ursuţiu, vol. I, Bucureşti, 1970, p. 318.
[9] *Ibidem*, vol. II, Bucureşti, 1976, p. 315-316.
[10] Arhivele de Stat ale Ungariei, F 234, 106/fasc, 455.
[11] *Urbariile Ţării Făgăraşului*, vol. II, p. 46, nota 12.

ce a fost prins de săteni ulterior a fugit din neglijenţa, posibil chiar intenţionată, a provizorului.

Poate tot aici trebuie incluse cazurile de viol şi răpire. Situaţia era şi mai gravă dacă făptaşii erau autorităţile. Lui Ştefan Deac de Copăcel i se reproşa că de la târgul din Braşov a răpit-o pe soţia lui Onişor Olah din Comana de Jos. Maierul de la conacul din Comana de Jos se plângea de faptul că judele şurilor a vrut să-i violeze de trei ori soţia. Un caz deosebit a fost anchetat la 29 septembrie 1654 la Deva. Un anume Andrei Harasztosi a violat o fetiţă[12]. Cei doi martori audiaţi atunci iobagul Ioan Nagy şi soţia sa se întâlniseră cu făptaşul în pădure, unde acesta era refugiat. Harasztosi iniţial a negat fapta, ulterior a recunoscut, dar considera că prin el a acţionat de fapt diavolul. Întrebat dacă vrea să fugă în ţinuturile turceşti ori în secuime, pentru a i se pierde urma, şi astfel să scape de pedeapsa ce-l aştepta, a spus că va rămâne locului ,,chiar dacă mă fierb ori mă prăjesc". Alteori zicea că mai degrabă se sinucide decât să-şi părăsească locul natal. De la martor s-a interesat de felul în care vorbesc oamenii despre el. Acest om părea hotărât să-şi aştepte pedeapsa. Alţii, după fapte care atrăgeau pedepse aspre ce putea să-i coste viaţa ori avutul, adesea fugeau.

Relaţiile dintre săteni în parte erau tensionate din cauza datoriilor şi a actelor nesăbuite ale unora. Acestea în general creau probleme personale, dispute între familii. În paralel au fost o serie de diferende legate de posesia şi folosinţa pământului şi de problemele libertăţii care implicau un număr mare de săteni şi care se prelungeau de-a lungul câtorva generaţii, răbufnind periodic. Lipsa contractelor scrise, a unor unităţi de măsură foarte bine clarificate creau o atmosferă confuză la procese. Declaraţiile martorilor anchetaţi confirmă acest lucru. Spre exemplu, la 12 iulie 1657, s-a cercetat la Veneţia de Jos şi de Sus dreptul de stăpânire asupra loturilor unor boieri şi iobagi[13]. Unii precum Stan Pasăre, iobag din Veneţia de Sus, Stan Cornea, boier din Veneţia de Jos, Mailat Dureţcul junior, iobag din Veneţia de Sus, susţineau că loturile şi fâneţele lor fuseseră cumpărate de părinţi. Partea adversă pretindea că acestea doar au fost zălogite. Martorii, în cea mai mare parte, afirmau că pământurile fuseseră zălogite. Apărea totuşi printre ei câte unul care nu-şi mai amintea exact ori care susţinea că fusese vorba de vânzare-cumpărare. Procesul scotea în evidenţă neînţelegeri şi în privinţa unităţilor de măsură folosite în aceeaşi zonă. Despre acelaşi lot, al lui Stan Cornea din Veneţia de Jos Stan Oncia spunea că-i de două zile, iar Stan Pasăre că-i de trei zile. Alteori pentru acelaşi pământ se foloseau unităţi de măsură diferite. De exemplu, pentru ogorul lui Stan Pasăre, un martor spunea că-i de două zile, iar altul că-i de patru câble. Suma pentru care fusese pământul zălogit de asemenea se reconstituia prin martori. Impreciziile care puteau crea tot atâtea nemulţumiri reapar. Astfel referitor la suma pentru acelaşi pământ se estimau valori diferite. De exemplu despre fâneaţa lui Aldea Daicul din Veneţia de Sus unii spuneau că fusese zălogit pentru 8 florini, alţii pentru 12 florini, ogorul lui Stan Pasăre conform unora fusese dat zălog pentru un bou, conform altora pentru 11 sau chiar 12 florini. Deşi părerile erau atât de diferite cu prilejul reglementărilor de proprietate din Veneţia de Jos şi de Sus nu s-a semnalat decât un singur conflict. Acesta s-a desfăşurat între Stan Cornea şi Manea Popiţa, ultimul voia să restituie cei 3,5 florini pentru care fusese zălogit ogorul şi apoi să-l vândă cu 20 de florini.

Faptul că satele erau împărţite între mai mulţi proprietari, care nu întotdeauna se înţelegeau, ducea la o serie de conflicte chiar între locuitorii aserviţi. Cu prilejul unei anchete din 10 decembrie 1669 iobagii din Lisa ai principesei se plângeau de faptul că iobagii nobilului Ştefan de Lisa şi-au făcut drum prin grădinile lor[14]. Această atitudine a oamenilor de rând era încurajată de stăpânul lor care nu se sfia să ocupe pământurile iobagilor principesei. Astfel Aldea Bogdan din Lisa spunea că mătuşa lui se căsătorise cu un iobag al lui Ştefan de Lisa. La moartea ei pământul ce i-ar fi revenit ca moştenire lui Aldea Bogdan a fost ocupat de nobil. Acelaşi Ştefan de Lisa a ocupat şi grădina unei bătrâne deoarece aceasta, din cauza sărăciei, nu a putut s-o împrejmuiască. Acestea se adaugă la alte câteva ogoare şi fâneţe ocupate în mod

[12] Arhivele Statului din Cluj-Napoca, fond Familia Kemény, nr. 1450/1654
[13] Arhivele de Stat ale Ungariei, F 234, 109/fasc. 473.
[14] *Ibidem*, 101/fasc. 431.

abuziv şi la recoltele de orz şi de ovăz confiscate de acelaşi nobil.

Acestor neînţelegeri dintre locuitorii unui sat se adaugă şi conflictele cu autorităţile locale. Anchetele cu privire la activitatea provizorilor de pe domeniile făgăreşene ale principesei evidenţiază abuzurile şi corupţia acestor dregători. Cei 102 iobagi din satele Comana de Jos, Comana de Sus, Cuciulata şi Veneţia de Sus de pe domeniul Comana anchetaţi în această problemă în 14 iunie 1684 au descris cum în cei trei ani de provizorat Ştefan Deac de Copăcel i-a pus să lucreze pe domeniul lui, le-a ocupat ogoarele, le-a dat gloabe deosebit de mari pentru furt, agresiune şi imoralitate, ce variau între 3 şi 14 florini, a vândut dregătoriile de pe domeniul princiar, a acordat imunităţi în schimbul unor sume ori vite[15]. Iobagii relatau că îi plăteau mită provizorului pentru a fi jude 2-4 florini, pădurar 2-4 florini, păstor de oi 4 florini, podar 4-8 florini, plăieş 4,6-6 florini. În afara acestor sume martorii din Comana de Jos spuneau că fiecare dintre cei cu dregătorii făcea diverse servicii provizorului.

Deşi copiii nu puteau fi puşi la slujbe pe domeniu, totuşi familiile cu fii adolescenţi se confruntau cu presiunile provizorului care-i prindea pe băieţi şi-i obliga să muncească pe domeniul lui. Martorii au exemplificat prin cazurile lui Stan Căpăţină, Toader Bib, Coman Bora din Comana de Jos, Lup Toia, Opra Simon din Veneţia de Sus, care pentru a scăpa i-au dat lui Ştefan Deac câte o oaie (Comana de Jos) sau câte 2 florini (Veneţia de Sus). După aceea i-a eliberat şi i-a lăsat să plece slugi şi argaţi. Dacă se tocmeau slugi şi argaţi fără acordul provizorului răzbunarea acestuia se revărsa asupra întregii familii. Despre Aldea Tomei din Veneţia de Sus se spunea că a plecat cu fiul său din sat, deoarece după ce băiatul se tocmise argat, fără ştirea lui Ştefan Deac, acesta „s-a purtat abuziv şi necruţător cu el”. Martorii ascultaţi la ancheta din 1686, la moartea lui Ştefan Deac, relatau că Aldea Tomei fusese atât de tare bătut încât a zăcut un an[16]. În acelaşi timp beneficiau de bunăvoinţa provizorului, materializată prin scutire de slujbele de pe domeniu cei ce-şi lăsau fii să muncească la el. Aşa a fost şi cazul lui Lia Corbul din Veneţia de Sus. O altă problemă cu care se confruntau locuitorii satelor era aceea a familiilor extinse, acele familii care, deşi cuprindeau mai multe nuclee familiale, prestau o singură slujbă. Legislaţia obliga tinerii de peste 20 de ani să-şi întemeieze o gospodărie, care firește să fie unitate birnică. Era permis doar în primii trei ani de după căsătorie familia tânără să trăiască laolaltă cu familia părinţilor sau fraţilor mai mari şi să fie scutită de slujbe, de contribuţiile fiscale ce reveneau unei familii[17]. Mituind provizorul se putea obţine acordul acestuia de a forma o familie extinsă, aşa cum demonstra şi cazul lui Stan Oncia din Comana care pentru 3 florini a putut fi într-o slujbă cu fratele său Lazăr Oncia.

Adesea motive personale îi determinau pe iobagi să părăsească satele de baştină. Pentru aceştia viaţa era plină de riscuri, ei şi urmaşii lor putând fi readuşi şi după zeci de ani. Urbariul fiecărei aşezări cuprindea o listă a bărbaţilor plecaţi în ultimele trei-patru decenii. Problema plecării unora dintre săteni era o chestiune apăsătoare pentru ceilalţi locuitori. Pe de o parte creşteau obligaţiile pe domeniu, pe de altă parte adesea oamenii trebuiau să fie chezaşi cu zeci de florini pentru cei care erau suspectaţi că vor să fugă. Dovada acestui obicei sunt documentele întocmite cu prilejul angajării ca chezaşi pentru cineva. Astfel, la 16 dec 1659, patru iobagi din Recea stăteau chezaşi cu câte 40 de florini pentru păstorii Stanciul şi Oprea Paraschivul, iobagii lui Sigismund Boer, pentru plata daunelor, prezentarea la judecată şi că nu vor fugi de pe domeniu[18], la 8 iulie 1668 cinci iobagi din Şercaia erau chezaşi cu 300 de florini pentru Mihail Suffwa că nu va fugi şi nu se va scuti[19]. De asemenea pentru cei readuşi de multe ori sătenii trebuiau să fie chezaşi cu zeci de florini că nu vor mai fugi cum a fost şi în cazul iobagului Neag Dragomir fugit la Făgăraş şi readus în Ileni şi pentru care, la 22 iunie 1668, şapte iobagi din

[15] *Ibidem*, 106/fasc. 455.
[16] *Ibidem*, 101/fasc. 416.
[17] D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania secolului al XVI-lea*, vol. II, Bucureşti, 1968, p. 16.
[18] *Urbariile Ţării Făgăraşului*, vol. II, p. 201.
[19] *Ibidem*, p. 397.

Ileni şi Hârseni stăteau chezaşi cu 200 de florini[20]. Deşi oamenii care erau chezaşi se străduiau şi-i readuceau în unele cazuri, provizori precum Ştefan Deac de Copăcel în schimbul unei sume primite îi lăsa să plece. Aşa s-a întâmplat cu Bucur Zburătura din Veneţia de Sus şi cu Iuon Vasi din Cuciulata care, readuşi de săteni, au plătit un taler, respectiv 4 florini provizorului şi iar au fugit.

Ancheta din 1684 de pe domeniul Comana dezvăluie şi existenţa unor cazuri de iobagi care cu ştirea şi acordul provizorului se mutau în alte sate. Fireşte de la aceştia provizorul primea grâne, ceară, bani, blănuri. Aceasta a fost situaţia lui Radu Baicul, Stan Mailat din Cuciulata, care în schimbul darurilor stăteau netulburaţi la Mândra pe domeniul Făgăraş şi la Veneţia de Sus aflat tot pe domeniul Comana ca şi satul lor. Iobagii din satele de unde proveneau aceştia erau nemulţumiţi, deoarece plecarea lor însemna creşterea obligaţiilor pe domeniu pentru cei rămaşi. Pe unii dintre cei mutaţi i-au readus, cum au fost fraţii Bogdan şi Simion Stoica, dar provizorul Ştefan Deac de Copăcel i-a lăsat să se întoarcă netulburaţi la Bogata, după ce i-au dat o blană de vulpe. În afara celor ce trăiau într-o gospodărie şi a celor mutaţi din sat, au beneficiat de scutire de slujbe în mod abuziv din partea provizorului şi o serie de capi de familie care l-au mituit pe acesta. Printre cei menţionaţi au fost Ioan Ulia din Cuciulata, Vasi Fuiara din Veneţia de Sus şi Lia Corbul din acelaşi sat, care beneficia de scutire deoarece fiul său era sluga provizorului.

Cu toate neajunsurile care trebuiau îndurate zi de zi totuşi iobagii, în afara câtorva excepţii, au rămas locului. Erau legaţi de satul lor atât de cadrul legislative, cât şi prin existenţa unei gospodării şi a unei familii pentru care au trudit toată viaţa. În acelaşi timp erau conştienţi de faptul că nici viaţa de fugar nu era o soluţie. Zeci de ani erau urmăriţi şi puteau fi oricând readuşi ei sau urmaşii lor. La 9 iunie 1670 la Râuşor în Ţara Făgăraşului se ancheta cazul lui Costin Iuon în scopul readucerii acestuia pe domeniu[21]. Dintre cei 14 martori ascultaţi nici unul nu-l cunoştea deoarece plecase cu tatăl său, Cionta Iuon, cu mulţi ani în urmă, pe când era copil. A stat cu acesta prin comitatul Alba la Grânari şi la Dătăşeni şi în momentul anchetei, când deja tatăl său era mort, locuia la Deag pe domeniul Iernut. Riscul de a fi oricând obligaţi să se întoarcă pe domeniul de unde au fugit îi obliga să-şi schimbe numele, fenomen de altfel bine cunoscut în epocă. Ioan Movilă la 28 iulie 1639 afirma despre cel ce-i jefuise biserica: „Aici în satul meu s-a chemat Ion, dar ştiu că acolo se va numi cu alt nume, cum obişnuiesc astfel de ticăloşi”[22]. Apoi se putea să nu aibă o soartă mai bună nici în altă parte. La 1686 oamenii au relatat cum de la cei ce veneau să se aşeze pe domeniu provizorul Ştefan Deac de Copăcel pretindea blănuri de vulpe şi alte daruri. Locuitorii din Veneţia de Jos îşi aminteau de un flăcău venit din câmpie, care pentru a putea rămâne în Ţara Făgăraşului a fost obligat de Ştefan Deac de Copăcel să se lege iobag la el. Când a vrut să fugă a fost prins şi întemniţat la Făgăraş, după care nu s-a mai ştiut nimic de el[23]. Pericolul de a fi aserviţi în mod abuziv exista oricând pentru cei ce se aşezau pe un domeniu. Despre Gligoria Rus, venit şi el în Copăcel, se ştia că fusese închis pentru imoralitate şi deşi şi-a plătit gloaba nu a fost eliberat decât după ce s-a legat iobag la acelaşi Ştefan Deac de Copăcel[24]. Alteori oamenii liberi, după ce încălcau legea, erau nevoiţi să se aservească la cei care le plăteau răscumpărarea. Astfel a fost şi cazul lui Francisc Nagy din Alba Iulia, care la 18 noiembrie 1637 se dădea iobag celui ce-i plătise eliberarea din temniţă. A fost închis deoarece a fugit cu o femeie căsătorită[25].

Starea de tensiune din lumea satelor era amplificată de conflictele care se derulau între locuitorii aşezărilor învecinate. În general disputele porneau de la stabilirea hotarelor din

[20] *Ibidem*, p. 396.
[21] Arhivele de Stat ale Ungariei, F 234, 105/fasc. 446.
[22] *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei şi Ţării Româneşti*, ed. A. Veress, vol. X, Bucureşti, 1938, nr. 33, p. 59-61.
[23] Arhivele de Stat ale Ungariei, F 234, 101/fasc. 416.
[24] *Ibidem*.
[25] Arhivele Statului din Cluj-Napoca, fond Familia Kemény, nr. 801/1637.

câmpie şi din păduri. Procesele se puteau prelungi de-a lungul mai multor ani, dar uneori neînţelegerile îmbrăcau forme deosebit de violente, cum s-a întâmplat şi între sătenii din Şoarş şi din Galaţi. În vara anului 1678 în timpul disputei pentru un loc aflat la hotarul celor două sate un grup din Şoarş i-a atacat pe cei care păzeau vitelor celor din Galaţi, au ucis un om, au rănit altul şi au luat cu ei 30-40 de vite[26].

Puţine documente s-au ocupat de aspectele neplăcute ale vieţii cotidiene de pe domenii. În general, se ajungea să se pună în discuţie aceste probleme când oamenii disperaţi plecau în număr tot mai mare sau denunţau ca vrăjitoare pe cineva. Relatările sătenilor aserviţi, dar şi a celor liberi dezvăluie lupta continuă a lor cu abuzurile autorităţilor locale şi cu ambiţiile nejustificate a unora dintre consăteni. De asemenea, cursul firesc al vieţii putea fi perturbat de rivalităţile dintre sate. În mijlocul acestor dificultăţi se văd cei direct implicaţi singuri, deoarece consătenii lor îi urmăreau cu atenţie, compătimire, însă cu pasivitate. Toate aceste neajunsuri făceau parte din peisajul vieţii cotidiene. Necazurile pricinuite de ele erau adesea amplificate de sărăcie, foamete şi molimă generate de frecventele anomalii climaterice şi de războaie.

SUMMARY

THE TROUBLES OF THE EVERYDAY LIFE ON THE TRANSILVANIAN FIEFS IN THE 17TH CENTURY

Starting from judicial documents from the seventeenth century, the paper offers a short analysis of the tensions in the everyday life on feudal domains in Transylvania. These were tensions between family members, between inhabitants of the same village, and between inhabitants of neighboring villages.

Abuses of the local authorities were an important part of the tensions of everyday life. They could even lead to emigration from the domain.

The individual confronted her misfortunes alone, because neighbors were following closely, but passively, the events.

[26] Arhivele de Stat ale Ungariei, F 234, 98/fasc. 408, doc. din 18 iunie 26 iunie şi 29 iunie 1678.

Florentina NIŢU (Bucureşti)

PREŢURILE PRODUSELOR DE ORFEVRĂRIE ŞI VOCAŢIA EUROPEANĂ A MEŞTERILOR ARDELENI (SEC. XVII)

De-a lungul secolelor XV-XVII, meşteşugul prelucrării artistice a metalului preţios a constituit o activitate pe care meşterii saşi din Transilvania au reprezentat-o cu strălucire; în aceste ateliere s-au realizat o serie de opere valoroase, la nivelul lucrărilor de prestigiu din marile centre europene. În istoriografia noastră, preocupările privind activitatea breslelor de aurari, precum şi analiza evoluţiei stilistice a pieselor de orfevrărie există de multă vreme[1], şi ele reprezintă contribuţii importante la reconstituirea imaginii de ansamblu asupra operei acestora; preţurile acestor obiecte nu sunt însă menţionate, decât rareori, de regulă având rolul de a ilustra valoarea unora dintre piesele excepţionale. Nu se urmăreşte, aşadar, o evoluţie a preţului metalului prelucrat sub forma produselor de orfevrărie, analiză care oferă indicii importante privind circulaţia metalului preţios în spaţiul nostru, plata muncii aurarilor şi, în ultimă instanţă, chiar asupra activităţii acestora.

Documentele păstrate din secolul al XVII-lea sugerează o mare varietate a produselor de orfevrărie realizate de meşterii aurari şi argintari din Transilvania, care se încadrează în curentele artistice europene. Astfel, se realizau, piese pentru necesităţile de oficiere a cultului (potire, pocale, ciborii, monstranţe, cristelniţe etc.), dar şi obiecte de caracter laic, a căror tipologie era mult mai diversă: cupe, pahare (dintre care, unele, cu forme speciale, de ou de struţ sau seturi de pahare de diferite dimensiuni, care intrau unele în altele[2]), căni, seturi de tăvi şi talere (farfurii), linguri, diverse cutii, pumnale etc. Dintre acestea, cel mai frecvent confecţionate de către meşterii ardeleni erau cupele sau potirele în secolul al XVI-lea[3], dar şi paharele ori cănile, mai ales în secolul al XVII-lea. Piesele laice aveau ca scop, atât satisfacerea unor necesităţi practice sau de decorare a locuinţei, cât şi dorinţa de a sugera fastul şi opulenţa, de către nobilimea ardeleană sau orăşenii înstăriţi. Un client important al meşterilor aurari era şi curtea princiară. Ca şi podoabele, piesele de orfevrărie laice aveau un important rol social, marcând rangul posesorului în societate.

Trebuie menţionat, în primul rând, faptul că nu a existat în această perioadă o delimitare foarte clară între meşterii care realizau produse de orfevrărie (cupe, pahare, talere, sfeşnice ş.a.) şi bijutieri. În cadrul aceluiaşi atelier, se confecţionau ambele categorii de produse, după cum o demonstrează şi componenţa lucrării de probă a unei calfe, în vederea admiterii în breaslă: confecţionarea de giuvaeruri (de regulă, un inel), montarea de pietre preţioase, gravarea de steme sau alte reprezentări, *confecţionarea unui potir*[4]. De multe ori, meşterii argintari realizau, pe lângă produse de orfevrărie sau bijuterie, şi monede, atunci când oraşul, în care îşi desfăşurau activitatea, deţinea şi dreptul de a bate monedă, drept acordat de principe.

---

[1] J. Bielz, *Arta aurarilor saşi din Transilvania*, Bucureşti, 1957; Corina Nicolescu, *Arta metalelor preţioase în România*, Bucureşti, 1973; Eadem, *Argintăria laică şi religioasă în Ţările Române (sec. XIV-XIX). Catalogul operelor de argintărie din colecţiile Muzeului de Artă al României*, Bucureşti, 1968; Victor Simion, *Contribuţii la o istorie a orfevrăriei vechi româneşti*, în „Revista muzeelor", XXVII, 1990, nr. 11-12, p. 51-62; XXVIII, 1991, nr. 1, p. 29-37; nr. 2, p. 41-48; Idem, *Masterpieces of the precious metalwork art in Romania (Capodopere ale artei metalelor preţioase din România)*, Bucureşti, 1997; Samuel Goldenberg, *Clujul în secolul XVI. Producţia şi schimbul de mărfuri*, Bucureşti, 1958. Cu toate acestea, nu există încă o imagine de ansamblu asupra creaţiei meşterilor ardeleni specializaţi în prelucrarea metalelor preţioase, în sensul că nu există o repertoriere a tuturor pieselor realizate de aceştia, datorită şi faptului că nu toate prezintă sigla meşterului, după cum unele sigle nu au fost încă identificate.

[2] Astfel de seturi, alcătuite din 6 sau 12 exemplare, se regăsesc frecvent în inventarele de bunuri transilvănene şi din spaţiul unguresc.

[3] S. Goldenberg, *Clujul*…, p. 92.

[4] *Ibidem*, p. 96.

Ceva mai bine cunoscută ne este activitatea meşterilor clujeni, breasla de aici fiind dominată, în cursul secolului al XVII-lea, de către meşterii maghiari, superiori numericeşte, spre deosebire de Braşov şi Sibiu, care rămân, prin excelenţă, centre ale aurarilor saşi. Clujul era numit, de altfel, „oraşul-comoară", titlu care se datora, desigur, şi faimei meşterilor aurari de aici, recunoscuţi printr-o tehnică proprie de lucru - *modo transilvano*[5]. Şi numărul acestora pare să îndreptăţească faima: circa 180 de membri în breaslă, între 1550-1600[6], faţă de circa 40 de argintari, care lucrau la Braşov, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea şi probabil, de un număr asemănător de meşteri, la Sibiu[7]. Numărul meşterilor clujeni pare să fi scăzut puţin în secolul următor, documentele existente menţionând un număr de circa 300 de breslaşi în cursul acestui secol[8]. La Sibiu, au existat în cursul secolului al XVII-lea, 165 de meşteri, iar la Braşov mai existau, în 1691, doar 36 de meşteri breslaşi, la care se adăugau 14 calfe. La Mediaş, erau menţionaţi, de-a lungul secolului, doar 28 de meşteri[9], iar despre centrele de aurari şi argintari de la Sighişoara, Bistriţa, Alba Iulia sau Baia Mare informaţiile sunt şi mai sărace. De altfel, perioada de maximă înflorire a prelucrării metalului preţios în Transilvania pare să fi fost totuşi, secolul al XVI-lea. În a doua jumătate a secolului al XVII-lea, o serie de meşteri argintari din Braşov şi Sibiu au preferat să lucreze la curtea Ţării Româneşti, răspunzând unor comenzi consistente venite din partea unor domni ca Şerban Cantacuzino sau Constantin Brâncoveanu[10]. Şi boierii moldoveni din secolul al XVII-lea îşi cumpărau (de regulă, prin intermediari) argintărie din Ardeal, de la Bistriţa[11]. Faptul că unii dintre meşterii refugiaţi peste munţi aleg să nu se reîntoarcă în centrele lor ardelene, pare să sugereze o situaţie de criză, probabil o lipsă a comenzilor din Ardeal. O explicaţie a acestei situaţii ar putea fi poziţia importantă dobândită de meşterii clujeni în acest secol, precum şi faptul că sediul monetăriei era la Cluj, deci aceştia aveau posibilitatea de a se aproviziona mai uşor cu metal preţios. Faima dobândită de meşterii clujeni a făcut ca ei să fie preferaţi de principii transilvăneni Gabriel Bethlen, Gh. Rákóczi I şi Gh. Rákóczi II ori de Mihail Apafi, care le-au adresat comenzi importante. Totuşi, numărul argintarilor din Cluj scăzuse, la sfârşitul secolului al XVII-lea, la 11 meşteri[12]. Scăderea interesului pentru această meserie se datora, pe de o parte, poate, şi faptului că spre jumătatea secolului XVII au început să se înmulţească plângerile clienţilor în legătură cu calitatea nesatisfăcătoare a argintului prelucrat[13], în condiţiile în care breslele erau destul de conservatoare şi frânau progresul tehnic, fenomen specific de altfel întregii Europe. Existau, totuşi, şi meşteri neîncadraţi în bresle, a căror activitate a fost în continuă creştere, de-a lungul secolului al XVII-lea[14]. Mai exista şi problema materiei prime, din ce în ce mai greu de

[5] *Modo transilvano* era un tip de email filigranat, aplicat la rece, pe care documentele străine îl indică ca având originea în Transilvania.

[6] Situaţie destul de apropiată de cea existentă la Kassa (azi, Košice, Slovacia), unde, între 1561-1620, actele breslei menţionează existenţa a 108 membri; v. Vera Zimányi, *Economy and Society in Sixteenth and Seventeenth century Hungary (1526-1650)*, Budapest, 1987, p. 55.

[7] În 1571, activau la Sibiu, 33 aurari; v. Corina Nicolescu, *Arta metalelor preţioase…*, p. 14.

[8] Magdalena Bunta, *Aurari clujeni şi operele lor (sec. XVII) (I)*, în „Acta Musei Napocensis", XIII, 1976, p. 330.

[9] S. Goldenberg, *Meşteşugurile în Ţările Române în secolul al XVII-lea: muncă şi forme de organizare*, în „Anuarul Institutului de istorie şi arheologie Cluj", XXVI, 1983-1984, p. 151.

[10] Meşterul sas Georg May, din Braşov, a lucrat la comanda lui Constantin Brâncoveanu o serie de piese de orfevrărie (ferecături de evanghelie, cădelniţă, candele, tipsie de anafură), venind chiar personal în Ţara Românească, pentru a aduce lucrările terminate. De asemenea, Sebastian Hann, din Sibiu, considerat cel mai reprezentativ artist al barocului transilvănean, ale cărui opere fac parte din patrimoniul artei universale, a lucrat o serie de piese comandate de domnul muntean. Un alt meşter sas, care s-a aflat în legătură cu spaţiul extracarpatic, a fost braşoveanul Martinus Weiss senior, care a executat diverse piese de orfevrărie pentru familia Cantacuzino, pe la jumătatea secolului al XVII-lea; v. Ana Dobjanschi, *Un argintar al familiei Cantacuzinilor – Martinus Weiss sr. şi monumentala sa realizare de la mănăstirea Bistriţa – Vîlcea*, în „Revista muzeelor şi monumentelor. Seria Muzee", 1977, nr. 1, p. 60-64.

[11] Colecţia Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XV/2, Bucureşti, 1913, p. 1117, doc. MMLXIV.

[12] S. Goldenberg, *Meşteşugurile…*, în *loc.cit.*, p. 149.

[13] *Ibidem*, p. 151. Vezi şi reflectarea în legislaţie a acestei stări de lucruri, *Constituţiile aprobate ale Transilvaniei (1653)*, ed. îngrijită de Liviu Marcu, Cluj, 1997, partea a V-a, edictul XVIII, p. 220.

[14] S. Goldenberg, *Meşteşugurile..*, în *loc.cit.*, p. 151.

procurat, ca urmare a scoaterii ilicite din principat a metalelor nobile, fie sub formă neprelucrată, fie sub formă de monede sau diverse obiecte; ca urmare a acestei situaţii, meşterii clujeni se plângeau, la 1642, de scumpirea aurului[15]. În plus, meşterii nu aveau voie să cumpere bucăţi de monede, aur ori argint, procurate pe căi necinstite ori să cumpere obiecte de cult sau alte obiecte din argint suspecte[16]. Din această cauză, încă de la jumătatea secolului al XVI-lea începea o cursă a aprovizionării cu metal preţios, în lipsa acestuia meşterii neputând să-şi desfăşoare activitatea. Ca urmare a insistenţelor meşterilor, principii transilvăneni au interzis scoaterea din principat a aurului de bună calitate. Astfel de măsuri au fost luate încă din secolul al XVI-lea[17], dar mai ales în timpul lui Gabriel Bethlen[18], care duce o politică mercantilistă în această direcţie, în consonanţă cu măsurile principilor europeni; principele ardelean era conştient că bogăţia unui stat se bazează pe acumulările sale de metal preţios şi de aceea a încercat să împiedice ieşirea acestuia din ţară[19]. La contrabandă şi proasta organizare a activităţii miniere se adăugau şi scoaterea în mod oficial din ţară a aurului şi argintului, sub formă de daruri către Imperiul Otoman precum şi tezaurizarea acestora.

Faima aurarilor ardeleni a trecut dincolo de graniţele Principatului în Evul Mediu; regăsim aurari saşi din Transilvania pe lângă curţile principilor vecini sau realizând de acasă opere remarcabile, care ajungeau apoi peste hotare. În registrul oraşului Cracovia apărea, în 1603, aurarul Andreas Karai, originar din Cluj, iar în 1625, un alt aurar, Ioan Tholmaczy, venit de la Cluj obţinea dreptul de cetăţean al Cracoviei[20]. La Augsburg s-a stabilit Georg Siebenbürger, care era menţionat pe la 1600. De asemenea, meşterul aurar braşovean Mihail Sommer a lucrat mulţi ani ca aurar al curţii suedeze, după ce călătorise timp de 16 ani prin Germania, Anglia şi Franţa[21]. Produsele argintarilor clujeni ajungeau în Polonia (fiind folosite chiar ca modele pentru argintarii de aici, după cum o demonstrează piesele păstrate), Cehia (la Košice cu care argintarii clujeni aveau legături strânse) sau în Ungaria (mai ales la Debrecen). Dar ele se desfăceau probabil şi în interior, mai ales în oraşele care nu aveau bresle de tradiţie în domeniul prelucrării artistice a metalului preţios[22]. Lucrări ale meşterilor ardeleni ajungeau şi în Imperiul Otoman, prin intermediul tributului sau a diverselor daruri făcute sultanului şi marilor dregători sau în centrul şi apusul Europei, contribuind la răspândirea prestigiului lor[23]. La 1614, Gabriel Bethlen trimitea, de pildă, o delegaţie la Poartă, care prezenta o serie de obiecte din argint, după cum urmează: 40 de vase, un bufet cu 12 vase de servit, 12 farfurii, o căldare, o cană, 12 pocale, 12 cuţite, 24 linguri, 4 sticle, 4 solniţe, 4 sfeşnice, 4 foarfece pentru mucuri, 4 vase mici pentru flori, un lighean (lavoar) mare cu o cană[24]. Apoi, în 1615, acelaşi principe comanda la Cluj 2 sfeşnice de o excepţională calitate artistică, cântărind 200 de mărci (circa 49

[15] *Ibidem*.
[16] *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen*, vol. IX, *Zunfturkunden 1420-1580*, ed. îngrijită de Gernot Nussbächer şi Elisabeta Marin, Braşov, 1999, p. 95, doc. 40 şi p. 261, doc. 133.
[17] În 1585, dieta interzicea scoaterea aurului din ţară, chiar şi în cazul celor care beneficiau de privilegii comerciale; v. *Monumenta comitialia regni Transilvaniae*, vol. III, Budapesta, 1877, p. 217.
[18] În 1618, acesta le cerea bistriţenilor să oprească scoaterea din ţară a aurului şi argintului şi în special a monedei, de către negustorii greci; Hurmuzaki, *Documente…*, vol. XV/2, p. 875, doc. MDCCXLI.
[19] De altfel, principele a mai luat şi alte măsuri specifice mercantilismului, încercând să intensifice producţia internă în vederea obţinerii de venituri mai mari. Apoi, la jumătatea secolului, *Constituţiile aprobate ale Transilvaniei* prevedeau amenzi de 200 florini pentru cei care ar fi fost prinşi că scot în afara ţării aur sau argint; v. *Constituţiile aprobate ale Transilvaniei (1653)*, titlul al XVI-lea, art. I, p. 94.
[20] Dan Mihail, *Negustori clujeni la Cracovia în ultimul deceniu al secolului al XVI-lea,* în „Acta Musei Napocensis", VIII, 1971, p. 212.
[21] J. Bielz, *Arta aurarilor…*, p. 15.
[22] S. Goldenberg, *Clujul…*, p. 64, 96.
[23] Opere ale celor mai importanţi argintari saşi de secol XVII, Sebastian Hann sau Georg May, se găsesc în marile colecţii muzeale ale lumii: Muzeul de arte decorative Cluny (Franţa), colecţia Rotschild, din Londra, colecţia Teleki Andor, din Argentina, la München, etc; v. Virgil Cândea, *Mărturii româneşti peste hotare. Mică enciclopedie de creaţii româneşti şi de izvoare despre români în colecţii din străinătate*, vol. I, Bucureşti, 1991, p. 7, 352, 375, 582; vol. II, Bucureşti, 1998, p. 81.
[24] J. Bielz, *Arta aurarilor…*, p. 14.

kg), şi care urmau a fi trimise sultanului[25]. La 1639, principele Gh. Rákóczi I trimitea şi el o solie la meşterii din Cluj, în legătură cu o comandă a sa, cuprinzând 33 de cupe, căni şi un lighean (lavoar), toate urmând a fi trimise la Constantinopol[26]. Şi aurarul Mihai Eppel, din Cluj, a prelucrat în decursul unui an (1625) o cantitate importantă de argint, realizând, pentru principele Gabriel Bethlen, 20 de tăvi, un lighean (lavoar) cu cană, 201 de tăvi de dimensiuni medii, toate acestea fiind apoi trimise la Košice, unde avea loc nunta principelui[27].

Din aceste cifre prezentate rezultă faptul că meşterii clujeni şi probabil nu numai aceştia reuşeau să prelucreze într-un singur an o cantitate importantă de metal preţios, sub forma atât a produselor de orfevrărie laică sau de cult cât şi, desigur, sub forma unor podoabe, solicitate de clientela înstărită[28]. Printre beneficiarii acestei activităţi susţinute a argintarilor ardeleni s-a aflat principele Gabriel Bethlen. Testamentul acestuia, din 1629, menţiona o serie de obiecte preţioase care au fost donate împăratului Ferdinand al II-lea şi fiului său, Ferdinand al III-lea sau regelui Suediei, Gustav Adolf; de asemenea, erau înşirate alte sute de potire, pahare, farfurii, ceşti sau căni, lucrate din metal preţios, lăsate moştenire soţiei sale, Caterina de Brandenburg[29]. Mare parte dintre ele se regăsesc şi în registrul de cumpărături al curţii, din această perioadă, unde apare un număr impresionant de argintării, achiziţionate de principe, atât din Ardeal, cât şi din afară[30]. Multe dintre aceste argintării deţinute de principi reprezentau şi daruri primite cu diverse ocazii din partea unor oraşe. Astfel, inventarul curţii lui Mihai Apafi arată că mai mult de 100 de căni şi potire fuseseră dăruite de oraşele Sibiu, Braşov, Sighişoara şi Cluj. Numai obiectele din argint, în număr de 200, amanetate de principe pentru acoperirea datoriilor, cântăreau 504 mărci şi 16 semiuncii (circa 125 kg) şi fuseseră evaluate la 10.017 florini imperiali[31]. Şi inventarele nobilimii ardelene indică o cantitate importantă de vase din argint sau argint aurit. De pildă, pe la 1660, inventarul de bunuri ale familiei Bálint cuprindea 10 cupe, 12 pahare, un lighean (lavoar), o cană, o solniţă, mai multe furculiţe şi cuţite, majoritatea din argint aurit[32].

Desigur, unele dintre piesele de orfevrărie menţionate de inventare vor fi fost poate cumpărate şi din afara spaţiului transilvănean, după cum la unele obiecte se făcea chiar precizarea că provin din alte centre importante, în special, din Augsburg sau Nürnberg. De altfel, aici îşi făceau, de regulă, ucenicia şi meşterii ardeleni şi tot de aici proveneau o serie de caiete cu modele. Ilustrativă poate fi, din acest punct de vedere, colecţia de argintărie a Bibliotecii Batthyaneum din Alba Iulia, care cuprinde 33 de piese, majoritatea obiecte de cult. Cea mai mare parte a acestor obiecte au fost executate în Transilvania (28 de bucăţi), un pocal cu capac a fost realizat la Nürnberg, iar un potir la Augsburg; alte trei obiecte provin de la Viena şi sunt de secol XVIII, moment în care supremaţia Vienei se impusese deja[33]. Totuşi, e foarte posibil ca acest raport să nu se aplice în cazul principilor ardeleni sau a nobilimii bogate, ale căror posibilităţi erau mult mai mari. În plus, orice obiect produs de un argintar străin nu putea fi desfăcut pe piaţa Clujului, spre exemplu, înainte de a fi supus unui control de calitate din partea breslei[34].

---

[25] M. Bunta, *Aurari clujeni…*, în *loc. cit.*, p. 331.
[26] *Ibidem*, p. 332.
[27] *Ibidem*, p. 331.
[28] S. Goldenberg estima că între 1652 şi 1653 atelierele de aurari şi argintari din Cluj au trimis numai la Curtea de la Alba Iulia un număr de 20 de lucrări de orfevrărie, comandate de principe; v. *Meşteşugurile…*, în *loc. cit.*, p. 151.
[29] 115 pahare, 100 cupe, 109 ceşti, 469 tăvi, 54 farfurii, 40 linguri, 30 furculiţe, 17 solniţe, 13 sfeşnice, 9 lighene (lavoare), 8 căni.
[30] *Udvartás és számadáskönyvek*, közli Báró Radvánszky Béla első kötet, *Bethlen Gábor Fejedelem udvartása*, Budapest, 1888, p. 9, 10, 13, 23, 24, 77, 88, 102, 125, 135, 137.
[31] J. Bielz, *Arta aurarilor…*, p. 16.
[32] Frigyes Svábz, *Művelődéstörténeti adat*, în „Történelmi Tár", Évnegyedes Folyóirat, 1880, p. 588.
[33] Carmen Petrişor, *Colecţia de argintărie a Bibliotecii Batthyaneum din Alba Iulia (Catalog)*, în „Apulum", XIX, 1981, p. 464.
[34] S. Goldenberg, *Clujul…*, p. 177.

Piese de orfevrărie valoroase se găseau şi printre bunurile orăşenilor, consemnate cu grijă în testamente sau diverse liste. Astfel, un inventar al unui orăşean clujean, din secolul al XVII-lea, oferă o imagine şi asupra cantităţii importante de vase din metal preţios pe care acestea le putea deţine; este vorba de Stenczel Imre, care, la 1637, enumera printre bunurile sale un număr de 8 piese de argintărie (cupe, pahare, simple sau în formă de ou de struţ ori nucă de cocos), o cană, o solniţă şi o tăviţă din argint sau argint aurit) în valoare de 367 de florini[35]. La începutul aceluiaşi secol, printre bunurile unui aurar din Cluj, Vicei Máté, se găseau o cană împodobită cu ,,bani păgâni", o cupă dublă aurită şi o ceaşcă, însumând valoarea de 344 florini[36], care reprezenta contravaloarea a circa 11 tone de carne de vită de bună calitate sau a 172 de dolmane din catifea ori a peste 30 de boi mijlocii[37]. De altfel, registrele tricesimale ale Clujului, din perioada 1599-1637, fac dovada luxului practicat de orăşeni clujeni şi nu numai; acesta pare să fie mult mai intens în perioada cuprinsă între 1599 şi 1623, când importurile au depăşit ca valoare exporturile[38]. Frecvenţa prezenţei printre bunurile orăşenilor a vaselor din metal preţios este sugerată şi de unele prevederi din *Tratatul despre moştenirea din Cluj*, care, în 1603, menţiona, printre obiectele din metal preţios ce puteau să constituie zăloguri, paharele, alături de inele şi pietre preţioase[39]. Şi feţele bisericeşti deţineau piese de orfevrărie, printre bunurile lor; inventarul alcătuit în anul 1680 şi care cuprindea averea lui Sava Brancovici, vlădica românilor din Transilvania, conţinea referiri la argintării diverse: potire, anaforniţe, pahare, ceşti, linguri, furculiţe de argint, cruci aurite[40].

Evoluţia preţului produselor de orfevrărie.

Dacă în cazul podoabelor, informaţia documentară care ne-a stat la dispoziţie nu ne permite o analiză a evoluţiei preţurilor pe gram de metal prelucrat, de-a lungul secolului al XVII-lea, produsele de orfevrărie au, în schimb, o situaţie mult mai bună, în ciuda problemelor generate de caracterul posibil subiectiv al unora dintre surse. Spre deosebire de spaţiul extracarpatic, înregistrările privind Transilvania sunt mai numeroase, în special până la jumătatea secolului al XVII-lea[41]. Rărirea acestor înregistrări, după jumătatea secolului al XVII-lea, trebuie pusă şi în legătură cu fenomenul surprins la nivelul breslelor în aceeaşi perioadă şi anume scăderea numărului meşterilor breslaşi, pentru ca ulterior să apară şi concurenţa Vienei care a ruinat acest meşteşug în Transilvania, în secolul al XVIII-lea. În general, se poate observa că exista o uşoară variaţie a preţului pe gram de metal prelucrat, respectiv pe marcă, determinată de anume detalii artistice ale piesei, de folosirea pietrelor preţioase sau de diverse cerinţe ale celui care le comandase. Deşi, în statutele breslelor se preciza că există o plată separată pentru aurirea obiectelor, în practică, documentele nu par să facă întotdeauna o distincţie între preţul pe marcă al vaselor lucrate din argint şi a celor aurite.

Cupele sau *potirele* (Tabel 1) au constituit cel mai des menţionat obiect de argintărie în secolul al XVI-lea; frecvenţa cu care ele apar indică o anume preferinţă sau chiar o modă în folosirea acestui produs de orfevrărie, în egală măsură destinat ospeţelor, dar şi aşezămintelor religioase (mai ales în spaţiul extracarpatic, după instaurarea Reformei în Transilvania). În secolul al XVII-lea, această întâietate a fost cedată altor produse de orfevrărie, în special cănilor sau paharelor din metal preţios, multe dintre ele suferind influenţe stilistice venite dinspre Orient, prin intermediul otomanilor. Sugestiv ni se pare, din acest punct de vedere, faptul că, dacă la 1555, regele Ferdinand trimitea la Constantinopol 29 de cupe de diverse forme (mai

[35] M. Bunta, *Aurari clujeni…*, în *loc. cit.*, p. 330.
[36] *Ibidem*, p. 332.
[37] *Monumenta comitialia…*, vol. VIII, Budapest, 1882, p. 387-390, 472.
[38] *Kolozsvári harmincadjegyzékek (1599-1637),* bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közreadja Pap Ferenc (*Registrele de tricesimă ale Clujului)*, Cluj, 2000, p. 629.
[39] S. Goldenberg, *Clujul…*, p. 280.
[40] I. Lupaş, *Documente istorice transilvane*, vol. I, *1599-1699*, Cluj, 1940, p. 376-385.
[41] Ele sunt chiar anuale pentru perioadele 1532-1543, 1545-1550, 1555-1559.

mari sau mai mici, bogat ornamentate sau simple, cu sau fără capac) pentru a i se conceda stăpânirea asupra Transilvaniei, în 1663, solii germani aduceau lui Ali paşa 2 lighene de argint cu cănile lor, 6 farfurii şi 2 carafe de argint, 1 ulcior tot din argint ş.a.[42].

Din păcate, documentele care ne-au stat la dispoziţie nu oferă informaţii privitoare la preţul cupelor din metal preţios, pentru perioada dintre 1589 şi începutul secolului al XVII-lea, o perioadă care – în cazul produselor alimentare sau meşteşugăreşti – a cunoscut importante modificări de preţuri şi care ar putea constitui un punct de reper pentru analiza evoluţiei preţului. Din cea mai timpurie informaţie de secol XVII, rezultă că preţul metalului preţios prelucrat sub formă de cupe începuse să crească în Transilvania, ajungând la 16 florini şi 20 dinari[43] şi chiar la 17 florini şi 8 dinari, în anul 1604[44], după ce, în deceniul 9 al secolului (1589) o marcă valora 14 florini, ceea ce înseamnă că gramul de metal prelucrat costa 5,70 dinari (1,311 gr. argint fin)[45]. Avem de-a face, aşadar, cu o creştere nominală de 21%, faţă de anul 1589, şi de 71%, faţă de începutul secolului al XVI-lea (când o marcă era evaluată la 10-11 florini[46]), în timp ce creşterea reală a fost de 21%, faţă de 1589, şi de 35%, faţă de începutul secolului al XVI-lea. Creşterea preţurilor la această categorie specială de produse, vizibilă în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, a continuat în cursul secolului al XVII-lea şi, deşi nu dispunem decât de puţine informaţii, cele câteva puncte de reper existente (în anii 1630, 1633 şi 1699[47]) indică faptul că preţul mediu al mărcii prelucrate sub formă de cupe a crescut la circa 25 florini (era situat între 22 şi 28 florini, însă cu destul de multe atestări ale preţului de 25 florini). Prin urmare, preţul nominal pare să fi crescut, faţă de începutul secolului al XVII-lea, cu 46%, iar faţă de începutul secolului al XVI-lea, cu 150%, însă preţul real trebuie să fi crescut cu foarte puţin, în condiţiile puternicei devalorizări a dinarului, din anii 1619-1625.

Tabel 1

Preţul cupelor din metal preţios în Transilvania (pe marcă, respectiv gram de metal preţios prelucrat)[48]

Indice 1589 = 100 Legendă: f. = florin cameral; d. = dinar

Anul	Nr. menţ.	Preţ maxim/ marcă	Preţ minim/ marcă	Preţ mediu/ marcă	Preţ mediu/ gram[49]	Indice nominal	Preţul/ gram prelucrat, în ag. fin	Indice real
1589	1	-	-	14 f.	5,70 d.	100	1,312 gr.	100
Înc. XVII	2	-	-	16 f., 20 d.	6,60 d.	116	1,518 gr	116
1604	1	-	-	17 f.	6,92 d.	121	1,593 gr	121
1630	3	25 f.	22 f.	23 ½ f.	9,57 d.	168	1,435 gr	109
1633	2	28 f.	25 f.	26 ½ f.	10,79 d.	189	1,618 gr	123

[42] Hurmuzaki, *Documente…*, vol. II/5, Bucureşti, 1894, p. 327-328; G. Kraus, *Cronica Transilvaniei*, p. 517.
[43] Arnold Ipolyi, *Rimay János portai vásárlásai*, în „Történelmi Tár", 1878/1, p. 161.
[44] N. Iorga, *Socotelile Braşovului şi scrisori românesci către sfat în secolul al XVII-lea*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii Istorice", s. II, t. XXI, Bucureşti, 1899, p. 8.
[45] *Quellen…*, vol. II, *Rechnungen aus den Archiv der Stadt Kronstadt*, Kronstadt, 1889, p. 2-3, 108, 212-213; Hurmuzaki, *Documente…*, vol. XV/1, p. 225, XI, p. 840.
[46] Hurmuzaki, *Documente…*, vol. XV/1, Bucureşti, 1911, p. 225.
[47] Dispunem, pentru anul 1699, de o informaţie din Moldova, unde preţul a două cupe de argint zălogite fusese stabilit la 24 bani/dram, ceea ce ar însemna că o marcă ajungea la 14 taleri, adică în jur de 28 florini; v. Gh. Ghibănescu, *Surete şi izvoade*, vol. XIV, *Documentele Şendricenilor,* Iaşi, 1925, p. 27-28.
[48] Tabel alcătuit pe baza cifrelor din Hurmuzaki, *Documente…*, vol. XI, Bucureşti, 1900, p. 840; N. Iorga, *Socotelile Braşovului…*, p. 8; Arnold Ipolyi, *Rimay János portai vásárlásai*, în *loc. cit.*, 1878/1, p. 161 şi Lajos Zoltai, *Adatok a Debreczén Régi polgárok háztartártásához 1567-1638*, în „Történelmi Tár", 1903, p. 272; *Udvartás…*, p. 296-297.
[49] Echivalarea preţului în argint fin s-a realizat pe baza informaţiilor privitoare la greutatea dinarului, în Lajos Huszar, *Munzkatalog Ungarn, von 1000 bis heute*, München, 1979, p. 13-14.

Dacă pentru secolul al XVI-lea, informaţiile despre *paharele* din metal preţios (Tabel 2) sunt mult mai puţin numeroase, comparativ cu cele referitoare la cupe, în secolul următor, paharele apar mai des menţionate în documente, semn al schimbării gusturilor în această privinţă. Date concrete despre preţul gramului/mărcii prelucrate, în cazul paharelor, apar abia după jumătatea secolului al XVI-lea, mai precis din anul 1569[50], când o marcă de argint prelucrat era socotită la 14 florini şi 66 dinari (1 gram = 6 dinari). Ulterior, preţurile cunosc aceleaşi variaţii înregistrate şi în cazul cupelor, iar informaţia care încheie secolul al XVI-lea provine din anul 1589, când paharele respective erau calculate la 12 florini/marcă (4,91 dinari/gram)[51]. Aceeaşi creştere înregistrată în cazul cupelor, la începutul secolului al XVII-lea, se poate constata şi aici: cu excepţia unui pahar de curte socotit la 14 florini/marcă, celelalte pahare erau preţuite la 17 florini şi 50 dinari – 18 florini/marcă[52].

Preţul acesta pare să se fi menţinut şi în timpul lui Gabriel Bethlen, deoarece în registrele de cumpărături ale curţii sale, pe anii 1616-1626, apar mai multe pahare, unele dintre ele cu capac, dar în general cu greutăţi ridicate, de până la circa 3,5 kg (cele cu capac) şi cu valori de 16 florini şi 70 dinari (în cazul unor pahare simple, care intrau unele în altele) şi 18 florini (paharele cu capac)[53]. În 1630, evaluarea bunurilor unor nobili ardeleni confirmă preţul de 16-18 florini/marcă prelucrată, în cazul paharelor de argint[54]. Prin urmare, în acel moment, creşterea nominală maximă, faţă de jumătatea secolului al XVI-lea, era de 23%, iar o creştere reală este posibil să nici nu fi existat, ţinând cont de devalorizarea dinarului, la începutul secolului al XVII-lea.

Datele pentru restul perioadei, de până la sfârşitul secolului al XVII-lea, sunt destul de diverse, unele dintre ele chiar contradictorii, astfel încât, uneori, ne aflăm pe tărâmul supoziţiilor; cert este că, la 1631, marca de argint prelucrat se calcula la 19 florini şi 11 dinari, dar şi 23 florini şi 82 dinari[55], ceea ce vine în concordanţă cu preţurile mărcii prelucrate la cupe. În schimb, la 1633, în cazul mai multor pahare de aur, marca era socotită la un preţ de 32 până la 319 florini; dacă preţul de 32 florini/marcă este relativ credibil, ţinând cont de faptul că era vorba despre un pahar de aur împodobit cu flori şi - după cum spune documentul - realizat cu măiestrie, celelalte două pahare, dintre care unul era bătut cu rubine, scapă posibilităţii noastre de analiză. În special, paharul din aur împodobit cu rubine avea preţul (319 florini/marcă) determinat în mare măsură de numărul şi calitatea pietrelor preţioase folosite şi el se apropie mai mult de preţul podoabelor, care aveau încastrate pietre scumpe (cum este cazul unui inel de aur cu diamant, de la 1569, al cărui preţ era de 147 florini/marcă)[56], decât de cel al produselor de orfevrărie obişnuite. Spre sfârşitul secolului, preţul mărcii prelucrate pare să fi cunoscut o uşoară încetinire a ritmului creşterii, dacă nu chiar o scădere; din păcate, singura informaţie existentă provine din anul 1678, când o marcă de argint prelucrat costa circa 24 florini[57]. Era, aşadar, o creştere nominală de circa 64%, faţă de jumătatea secolului anterior şi de circa 70%, în raport cu începutul secolului al XVII-lea.

[50] A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei şi Ţării Româneşti*, vol. I, Bucureşti, 1929, p. 278.
[51] *Hurmuzaki,* Documente…, vol. XI, p. 840.
[52] N. Iorga, *Socotelile Braşovului…*, p. 24, 27, 32.
[53] *Udvartás…*, p. 9, 10, 13, 135.
[54] Lajos Zoltai, *Adatoka Debreczén Régi polgárok háztartártásához 1567-1638*, în *loc. cit.*, 1903, p. 272.
[55] *Ibidem*.
[56] A. Veress, *Documente…*, vol. I, p. 278.
[57] *Călători străini despre Ţările Române*, vol. VII, red. resp. Maria Holban, Bucureşti, 1980, p. 368.

Tabel 2
Preţul paharelor din metal preţios în Transilvania (pe marcă, respectiv gram de metal preţios prelucrat)[58]
Indice 1589 = 100

Anul	Nr. menţ.	Preţ maxim/ marcă	Preţ minim/ marcă	Preţ mediu/ marcă	Preţ mediu/ gram	Indice nominal	Preţul/ gram prelucrat, în ag. fin	Indice real
1589	1	-	-	12 f.	4,91 d.	100	1,129 gr	100
1611	2	18 f.	14 f.	16 f.	6,51 d.	133	1,303 gr	115
1613	1	-	-	17 f., 50 d.	7,13 d.	145	1,426 gr	126
1616	1	-	-	18 f.	7,33 d.	149	1,466 gr	130
1617	14	18 f.	16 f., 70 d.	17 f., 35 d.	7,06 d.	144	1,413 gr	125
1626	1	-	-	17 f., 30 d.	7,04 d.	143	1,056 gr	94
1630	4	18 f.	16 f.	17 f.	6,92 d.	141	1,038 gr	92
1630	1	-	-	30 f.[59]	12,21 d.	249	1,832 gr	162
1631	2	23 f., 82 d.	19 f., 11 d.	21 ½ f.	8,75 d.	178	1,313 gr	116
1678	1	-	-	24 f., 15 d.	9,84 d.	200	5,018 gr	444

Preţul *cănilor* din metal preţios (Tabel 3) vine să confirme, în linii mari, ceea ce ştiam din analiza preţului paharelor: la 1589, braşovenii socoteau marca de argint prelucrat sub formă de căni, la 13 florini şi 40 dinari[60] apoi, la începutul secolului al XVII-lea (1611)[61], asistăm la o creştere de 27% (17 florini/marcă); această creştere continua în anii următori, ajungând până la preţul de 18-20 florini/marcă (preţ comparabil cu al paharelor), respectiv la o creştere cu circa 34-50%, în anul 1614, comparativ cu 1589[62].

Tabel 3
Preţul cănilor din metal preţios în Transilvania (pe marcă, respectiv gram de metal preţios prelucrat)[63]
Indice 1589 = 100

Anul	Nr. menţ.	Preţ maxim/ marcă	Preţ minim/ marcă	Preţ mediu/ marcă	Preţ mediu/ gram	Indice nominal	Preţul/ gram prelucrat, în ag. fin	Indice real
1589	2	13 f., 40 d.	13 f.	13 f., 20 d.	5, 40 d.	100	1, 236 gr	100
1611	1	-	-	17 f.	6,92 d.	128	1,384 gr	112
1614	1	-	-	20 f.	8,15 d.	151	1,630 gr	132
1619	1	-	-	18 f.	7,33 d.	136	1,246 gr	101

Din puţinele informaţii care ne-au stat la dispoziţie, putem deduce că şi preţul *ceştilor* (Tabel 4) a cunoscut aproape aceleaşi mişcări cu cel al paharelor sau cănilor. Aşadar, la 1617, o marcă prelucrată de argint aurit se socotea la 18 florini, la 1624, ajungea la 19 florini şi 20

[58] Tabel alcătuit pe baza cifrelor din Hurmuzaki, *Documente…*, vol. XI, p. 840; N. Iorga, *Socotelile Braşovului…*, p. 24, 27, 32; *Udvartás…*, p. 9, 10, 13, 125, 135, 296, 297; Lajos Zoltai, *Adatok a Debreczén Régi polgárok háztartártásához 1567-1638*, în *loc. cit.*, 1903, p. 272; *Călători străini…*, vol. VII, p. 368.
[59] Este din argint aurit şi reprezintă un cadou de nuntă pentru sora lui Leon vodă al Ţării Româneşti.
[60] Hurmuzaki, *Documente…*, XI, p. 840.
[61] N. Iorga, *Socotelile Braşovului…*, p. 27.
[62] *Quellen…*, vol. V, *Croniken und Tagebücher*, Kronstadt, 1909, p. 500; *Udvartás…*, p. 24.
[63] Tabel alcătuit pe baza cifrelor din Hurmuzaki, *Documente…*, vol. XI, p. 840; N. Iorga, *Socotelile Braşovului…*, p. 27; *Quellen…*, vol. V, p. 500; *Udvartás…*, p. 24.

dinari, iar în 1633, la 20 florini[64]. Asistăm, prin urmare, într-un deceniu şi jumătate, la o creştere nominală de 11%, în timp ce, în termeni reali, preţul a scăzut, de fapt.

Tabel 4
Preţul ceştilor din metal preţios în Transilvania (pe marcă, respectiv gram de metal preţios prelucrat)[65]
Indice 1617 = 100

Anul	Nr. menţ.	Preţ maxim/ marcă	Preţ minim/ marcă	Preţ mediu/ marcă	Preţ mediu/ gram	Indice nominal	Preţul/ gram prelucrat, în ag. fin	Indice real
1617	1	-	-	18 f.	7,33 d.	100	1,466 gr	100
1624	1	-	-	19 f., 20 d.	7,82 d.	107	0,625 gr	43
1633	1	-	-	20 f.	8,15 d.	111	1,222 gr	83

Lingurile şi *talerele* au urmat aproximativ acelaşi curs al preţurilor. Dacă la 1562, preţul mărcii prelucrate sub formă de linguri era asemănător cu cel al cupelor (12 florini)[66], în perioada 1616-1617 (în decurs de jumătate de secol, dar este, în egală măsură, perioada de maximă ascensiune a preţurilor, la toate categoriile de mărfuri) acesta urca cu 40% (creştere nominală), ajungând la 16 florini şi 70 dinari[67].

În privinţa talerelor, informaţiile oferite de documente sunt foarte puţine şi, în majoritatea lor, nu indică greutatea. Prin urmare, ne vom referi la singura informaţie pe care o deţinem, şi din care rezultă că preţul mărcii, prelucrată sub formă de talere (probabil mai uşor de realizat) era, la 1633, doar de 15 florini[68].

Un salt important au cunoscut preţurile şi în cazul *lighenelor* şi *ulcioarelor* de turnat apa, lucrate din metal preţios. Dacă la 1532, guvernatorul Ludovic (Aloisio) Gritti primea de la braşoveni un astfel de lighean cu vasul aferent, la care marca era socotită la 10 florini, în prima parte a secolului următor, preţul pe marcă de metal preţios creştea cu 67-80% (în 1617, o marcă era calculată la 16 florini şi 70 dinari, precum şi 18 florini) şi cu 92%, în 1624 (19 florini şi 20 dinari)[69]. În termeni reali, şi aici avem de-a face cu o scădere a preţului, în deceniul al treilea al secolului al XVII-lea, faţă de anul 1532, datorată în principal, devalorizării dinarului.

În fine, pentru *sfeşnice* dispunem de câteva informaţii, din anii 1617-1619, când preţul pe marca prelucrată de metal preţios ajunsese, în cazul acestui produs de orfevrărie, în jurul valorilor de 14 florini şi 16 florini, 70 dinari[70]. Compararea acestor preţuri cu cele ale altor obiecte din metal preţios scoate în evidenţă faptul că nici sfeşnicele nu se abăteau cu mult de la preţul mediu al mărcii prelucrate din perioada respectivă[71].

O evoluţie asemănătoare a preţurilor se constată şi în cazul menţiunilor referitoare la produse de argintărie diverse, dar care erau evaluate împreună (Tabel 7). Astfel, dacă la 1550, în Braşov, o marcă de argint prelucrată (în cazul unui pocal şi a două linguri, din argint) costa 11 florini, la începutul secolului următor, tot la Braşov, preţul pentru mai multe obiecte de argintărie ajunsese la 13 florini şi 35 dinari; avem de-a face cu o creştere nominală de 21%, în circa jumătate de secol, perioadă care acoperă şi momentul de vârf al „revoluţiei preţurilor". La jumătatea secolului al XVII-lea, o marcă de metal preţios, prelucrată sub forma unor produse

[64] *Udvartás…*, p. 10, 88, 297.
[65] Tabel alcătuit pe baza cifrelor din *Udvartás…*, p. 10, 88, 297.
[66] *Monumenta comitialia…*, vol. II, Budapest, 1877, p. 156, nota 2.
[67] *Udvartás…*, p. 13.
[68] *Ibidem*, p. 297.
[69] *Ibidem*, p. 10, 13, 88.
[70] *Ibidem*, p. 13, 23.
[71] O discuţie mai amplă referitoare la aceste preţuri se găseşte în teza mea de doctorat, aflată în curs de pregătire.

diverse de argintărie, ajunsese să coste 15 florini, ceea ce însemna o creştere nominală de doar 36%, şi o creştere reală cu circa 150%, datorată valorizării dinarului.

Tabel 5
Preţul produselor de orfevrărie amestecate, în Transilvania (pe marcă, respectiv gram de metal preţios prelucrat)[72]
Indice 1550 = 100

Anul	Nr. menţ.	Preţ maxim/ marcă	Preţ minim/ marcă	Preţ mediu/ marcă	Preţ mediu/ gram	Indice nominal	Preţul/ gram prelucrat, în ag. fin	Indice real
1550	1	-	-	11 f.	4,50 d.	100	1,260 gr	100
1604	1	-	-	13 f., 35 d.	5,44 d.	121	1,251 gr	99
1611	1	-	-	12 f., 43 d.	5,06 d.	112	1,012 gr	80
1616	1	-	-	19 f.	7,73 d.	171	1,546 gr	123
1618	2	18 f.	16 f., 70 d.	17 f., 35 d.	7,06 d.	157	1,412 gr	112
1619	2	18 f.	17 f.	17 ½ f.	6,92 d.	154	1,176 gr	93
1626	2	20 f., 40 d.	18 f.	19 f., 20 d.	7,82 d.	174	1,173 gr	93
1635	2	20 f.	15 f.	17 ½ f.	6,92 d.	154	1,038 gr	82
1659	6	15 f., 77 d.	14 f., 40 d.	15 f.	6,14 d.	136	3,131 gr	248
1660	1	-	-	15 f., 75 d.	6,42 d.	143	3,274 gr	260
1673	1	-	-	17 f.	6,92 d.	154	3,529 gr	280
Cca. 1690	1	-	-	24 f.	9,70 d.	215	-	-

Prin urmare, în primele decenii ale secolului al XVII-lea, preţurile la marca de metal preţios prelucrat se prezentau destul de diferenţiat. Documentele atestă preţuri mai ridicate la căni şi ceşti (18-20 florini), urmate destul de aproape de lighene (16-19 florini) şi pahare (16-18 florini), în timp ce cupele şi lingurile erau evaluate la doar 16-17 florini/marcă, iar sfeşnicele, de la 14 până la 16 florini şi 70 dinari. Începând cu anii '30 ai secolului, se poate observa un nou val de creştere a preţurilor la marca de metal prelucrat, care ajungea, în cazul cupelor, la 25 florini, în cazul paharelor varia între 19-23 florini, iar în cel al ceştilor, era plasat în jurul valorii de 20 florini. Cel mai scăzut preţ al acestei perioade se înregistra în cazul talerelor, evaluate la 15 florini/marcă. Cu toate acestea, preţul mărcii de argint, prelucrată sub formă de talere, era de peste 65 de ori mai mare decât cel al mărcii de plumb folosită în acelaşi scop, aşa cum ne-o dovedesc registrele de cumpărături ale principelui Gabriel Bethlen, în anii 1617-1618. Documentele atestă, cu această ocazie, o serie de farfurii şi talere din plumb lucrate în aceeaşi formă ca cele din argint, şi la care marca de plumb prelucrată era evaluată la 22 ½ -23 dinari[73].

Urmărind în paralel preţurile din Transilvania cu cele din regiunile învecinate, vom observa, în majoritatea cazurilor, că, dacă în înregistrările de secol XVI apare o diferenţă de preţ (în sensul că produsele meşterilor saşi din Transilvania aveau valori mai ridicate), spre jumătatea secolului al XVII-lea, preţurile au tins să se apropie devenind relativ comparabile, în cazul majorităţii produselor de orfevrărie. Putem să presupunem prin urmare, că în Transilvania, creşterea preţurilor la produsele de orfevrărie a început, în secolul al XVI-lea, ceva mai devreme decât în Slovacia, Ungaria sau chiar la Viena ori Augsburg. Astfel, în 1643-

[72] Tabel alcătuit pe baza cifrelor din *Quellen…*, vol. III, Kronstadt, 1896, p. 486; *Udvartás…*, p. 9, 18, 23, 137, 352; *Monumenta Comitialia…*, vol. XII, Budapest, 1887, p. 260-270, 454; Béla Szádeczky, *I Apafy Mihály fejedelem udvartása*, első kötet, *Bornemisza Anna Gazdasági Naplói (1667-1690)*, Budapest, 1911, p. 218, nota 2; J. Bielz, *Arta aurarilor…*, p. 16.
[73] *Udvartás…*, p. 14, 18.

1644, 2 cupe aurite erau evaluate, la Košice la 16 florini/marcă[74], în timp ce în Transilvania, preţul mărcii de argint era, la 1633, de circa 25 florini. Interesant se dovedeşte a fi şi un capac mic din aur, care deşi fusese lucrat la Augsburg, era evaluat la preţul de 16 florini/marcă, în anul 1643-1644, la Košice, preţ foarte apropiat de cel al produselor realizate de meşterii de aici. La momentul acesta, preţurile argintarilor din Slovacia şi Germania se găseau încă sub preţul practicat de meşterii din Transilvania. Cauza preţurilor ridicate la marca de metal preţios în Transilvania ar putea fi căutată, probabil, şi în problemele cu care se confrunta aici mineritul de metal preţios, încă de la jumătatea secolului al XVI-lea; la acestea se adăugau lipsurile generate de scoaterea acestui metal preţios peste graniţe, care se încerca a fi oprită de principii ardeleni, în secolul al XVII-lea.

Evoluţia preţului mărcii avea să cunoască o încetinire în Transilvania, după deceniul al patrulea al secolului XVII, în timp ce în regiunile învecinate, creşterea pare să se fi accelerat în această perioadă, făcând ca preţurile să se apropie, spre jumătatea secolului. Nu ştim exact care era situaţia preţurilor altor produse din Slovacia, la jumătatea secolului al XVII-lea, în schimb, se cunoaşte faptul că, în Polonia, preţurile au cunoscut o creştere puternică între 1651-1660, pentru ca ulterior să scadă[75]. Desigur, preţurile la marca prelucrată din metal preţios aveau o evoluţie proprie pentru fiecare spaţiu, mai ales că lipsa unor informaţii detaliate nu permite comparaţii perfecte[76]. Cert este că, în 1661, la Trencsin (Slovacia), o marcă de metal preţios era evaluată, în cazul unor cănuţe aurite pe interior, la 20 florini[77], preţ apropiat de cel al orfevrăriei transilvănene. Şi în cazul lighenelor sau solniţelor, preţurile din Transilvania erau destul de apropiate de cele din Trencsin, la 1661[78]. Această creştere a preţurilor la marca de metal preţios prelucrat ar putea fi pusă în legătură cu problemele cu care se confruntau exploatările de minereu preţios în Slovacia (reflectate în scăderea înregistrată de Cămara de la Kremnitz, la începutul secolului al XVII-lea)[79]. În aceeaşi situaţie se aflau produsele de orfevrărie la Viena, de unde principele Gabriel Bethlen, aducea, la 1624, nişte lighene şi sfeşnice. De altfel, această regiune resimţea o scădere a cantităţii de metal preţios exploatat, încă de la sfârşitul secolului al XVI-lea[80]. Pe de altă parte, creşterea mai puţin rapidă înregistrată de produsele de orfevrărie transilvănene pare să indice faptul că politica de limitare a preţurilor dusă de principii transilvăneni, în prima jumătate a secolului al XVII-lea, se aplica şi domeniului orfevrăriei. De asemenea, deşi nu există cifre care să ne susţină supoziţia, este posibil să fi dat rezultate şi politica de revigorare a mineritului în Transilvania, în strânsă legătură şi cu eforturile de eliminare a contrabandei cu metal preţios, deci în ultimă instanţă a ieşirilor de metal preţios din Principat. Singurele măriri de preţuri admise, în cazul nostru, au fost cele la manoperă, cu 30%, în 1625, după ce acestea rămăseseră constante circa un secol[81]. Pe de altă parte, evoluţia preţurilor orfevrăriei în centrele ungare şi slovace din vecinătatea spaţiului nostru – atâtea câte ne-au stat la dispoziţie – arată o creştere importantă în 20 de ani (între 1643-1661), cu circa 40%, în timp ce în Transilvania, aceeaşi creştere de 40% s-a produs în circa jumătate de secol[82].

---

[74] Béla Pettkó, *Kassa városa kincstára 1643-1644-ben*, în „Történelmi Tár", 1883, p. 178.
[75] St. Hoszowski, *Les prix à Lwow (XVI e – XVII e siècles)*, Paris, 1954, p. 59.
[76] Evoluţia aceasta este determinată şi de regulamentul breslelor, de preţul practicat pentru manoperă ca şi de uşurinţa, sau dimpotrivă, dificultatea cu care meşterii îşi procurau materia primă.
[77] Szerémi, *Gróf Illésházy Ilona menyasszonyi hozománya,* în „Történelmi Tár", 1880, p. 197.
[78] Lajos Merényi, *Vardai Pál érsek ingóságai*, în „Történelmi Tár", 1894, p. 170; Szerémi, *Gróf Illésházy Ilona menyasszonyi hozománya,* în *loc. cit.*, p. 196.
[79] Oszkár Paulinyi, *The crown monopoly of the refining metallurgy of precious metals and the technology of the cameral refineries in Hungary and Transylvania in the period of advanced and late feudalism (1325-1700) with data and output*, în *Precious metals in the age of expansion*, ed. Hermann Kellenbenz, Stuttgart, 1981, p. 27-39 şi Hermann Kellenbenz, *Final remarks: production and trade of gold, silver and lead from 1450 to 1750*, în *Precious metals in the age of expansion*, p. 307-311, 316-320.
[80] *Ibidem*.
[81] *Monumenta comitialia…*, vol. VI, Budapest, 1880, p. 149 şi vol. VIII, p. 291, 343, 387.
[82] Béla Pettkó, *Kassa városa kincstára 1643-1644-ben*, în *loc. cit.*, 1883, p. 178; Szerémi, *Gróf Illésházy Ilona menyasszonyi hozománya*, în *loc. cit.*, 1880, p. 197.

În privinţa evoluţiei preţurilor, în general, se observă cum creşterea preţurilor, începută în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, a continuat şi în secolul al XVII-lea la Cluj, după cum se observă din analiza registrului de tricesimă al Clujului; astfel, luând ca referinţă anul 1599 se poate observa că preţul grâului crescuse, în 1632, cu 200%, cel al boilor tot cu 200%, în 1633, în schimb, postavurile şi catifeaua au cunoscut, în general, creşteri de circa 50%, în aceeaşi perioadă[83]. Se poate, de altfel, constata că evoluţia preţurilor la ţesături şi articolele de încălţăminte a cunoscut fluctuaţii valorice importante (creşteri spectaculoase şi scăderi) în prima parte a secolului al XVII-lea, unele dintre ele cunoscând chiar reveniri la preţurile din 1599. Creşterea preţurilor la aceste produse, în anii 1632-1633, se datorează, pe de o parte efectelor războiului de 30 ani, care se resimţeau pe o zonă mult mai mare, dar şi eforturilor principilor Gabriel Bethlen şi Gheorghe Rakoczy I în direcţia stabilizării balanţei comerciale, ei determinând urcarea preţurilor la produsele autohtone, ca reacţie la creşterile europene de preţuri[84]. Şi preţurile produselor argintarilor ardeleni au cunoscut, în deceniul al treilea al secolului, o creştere nominală de 63%, faţă de începutul acestuia (cazul cupelor din argint), creştere domolită ulterior. Explicaţia trebuie căutată, în primul rând, în devalorizarea importantă, pe care a cunoscut-o dinarul în perioada 1619-1625. Creşterea mai puţin acută a preţurilor produselor de orfevrărie în raport cu preţurile cerealelor sau animalelor se datorează şi faptului că argintăriile nu erau produse de primă necesitate, deci aveau o evoluţie mai puţin dinamică.

În privinţa factorilor care ar fi putut influenţa creşterile reale de preţ (dincolo de devalorizarea monetară, care se reflectă în preţul real) nu avem prea multe indicii; ştim pe de o parte, că începând de la jumătatea secolului al XVI-lea, în Transilvania, a existat chiar o penurie a metalului preţios, poate şi din cauza concurenţei generate de baterea monedei; există numeroase plângeri ale meşterilor care arătau că nu-şi pot desfăşura activitatea din lipsă de materie primă. Cu acelaşi probleme încep să se confrunte, foarte probabil şi meşterii din centrele slovace sau germane, după declanşarea Războiului de 30 de ani. Această greutate a procurării metalului preţios poate constitui, şi ea, o cauză a fluctuaţiilor preţului real la produsele de orfevrărie; vedem, în felul acesta, că indiferent de zona în care lucrau, meşterii aurari şi argintari din Transilvania şi cei din spaţiile central europene se confruntau cu aceleaşi probleme, la care răspundeau prin măriri ale preţurilor produselor.

SUMMARY

THE PRICES OF THE APPLIQUED PRECIOUS METAL OBJECTS AND THE EUROPEAN VOCATION OF THE TRANSILVANIAN MASTERS IN THE 17TH CENTURY

Between XV-XVII centuries, the precious metal processing art constituted an important activity which was successfully represented by the Transylvanian artisans. In the Saxons workshops there were created a number of valuables works. These works were at the same level with the prestigious works from the great European centers. In the XVII century, the Transylvanians gold and silversmiths created a large variety of objects, both liturgical (goblets, chalices, monstrance) and lay (goblets, tankards, plates, spoons, different boxes). The most frequent work was made of cups and glasses. The lay objects responded to the every day needs but, at the same time, marked the social rank. The work of these artisans was sent to Walachia or Moldavia (answering to the orders made by the members of the local upper classes or by the Prince), to Ottoman Empire, but also to Poland or even further more, to Central Europe, as the pieces left in the museums from Germany, Austria and France prove. The most expensive precious objects in this

[83] Postavul londonez (*fajlondis)* a cunoscut creşteri ceva mai importante, de 125% şi de asemenea, postavul de tip aba a crescut cu până la 220% în 1633 faţă de 1599; *Kolozsvári harmincadjegyzékek…*, p. 74-75.

[84] Fr. Pap, *Fluctuaţii de valoare vamală la oficiul tricesimal clujean în prima jumătate a secolului XVII*, în „Acta Musei Napocensis", VIII, 1971, 241-248.

period were: tankards and goblets, followed by the spoons and candlesticks. What increased the prices was, on one hand, the handwork (which meant to create some decorations in detail), and, on the other hand, the difficulties in purchasing the raw material. The price of the precious metal mark was increased beginning with 30's of the century; period of time which coincides with the increased price of the labor costs, visible in the price limitations made by the Transylvanian princes. The price of the processing silver mark seems to be much higher in Transylvania than in the neighboring territories (for example Kosice, in Slovakia), at least until the fourth decade of the XVII century. These high prices maybe were caused by the precious metal exploitation problems but also by the smuggling with precious metals, despite of the efforts made by the princes to stop it. However, the increase of the metalwork prices did not meet the same level as the one registered for the cereals or animals due to the fact that precious metal were not products of immediate need.

MODERNITAS

Ioan-George ANDRON (Braşov)

MĂCELARII ROMÂNI DIN ŞCHEI ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA

Măcelăria, îndeletnicire aflată la interferenţa dintre meşteşug (prin specializarea în tăierea animalelor, tranşatul cărnii şi uneori prepararea acesteia) şi negustorie (cei ce o praticau îşi cumpărau materia primă şi îşi vindeau ei înşişi produsul), se numără printre cele mai vechi meserii practicate de românii din Şcheii Braşovului. Era un meşteşug mai simplu de învăţat, un negoţ mai puţin pretenţios în cunoştinţe, putând începe cu capital modest, fiind favorizat de abundenţa mărfii şi de o piaţă de desfacere sigură constând în clientela urbană constantă şi numeroasă a Braşovului şi adesea în armata austriacă încartiruită în oraş[1]. Ambivalenţa acestui meşteşug rezultă şi din aceea că în „tabella" negustorilor din Şchei din 20 iunie 1769 figurează şi măcelari precum Ion Prişcu, Barbu Cătană, Oprea Pitiş, Dumitru Pitiş, Dumitru Keluroi, Ion Benitz şi Florea Ankusel[2].

Prima referire despre existenţa unor măcelari „valahi" în Şchei o aflăm dintr-un document din anul 1634, o plângere împotriva lor a unor cetăţeni din Rotbav[3]. Într-o hotărâre a Magistratului oraşului Braşov din 21 iulie 1671 se arată că cei 23 de măcelari români din Şchei au vândut carnea de vită cu 1,5 pfeningi funtul, nerespectând o hotărâre a Dietei din Alba Iulia, care stabilise preţul de 1 pfening funtul. Totuşi, apreciind că „în acele vremuri de criză" au aprovizionat „în chip mulţumitor" populaţia, li se aprobă cererea de a continua negustoria până la moarte şi să vândă în măcelăriile lor carne de vită, în zilele de miercuri şi sâmbătă. Cei 23 de măcelari români menţionaţi în document sunt Szaoul Macsularjul, Velican al Czoczoje, Serban Byruly, Petru Byruly, Sztojtka Borde, Vere Gura Sztrembulje, Thodoran Szakrojul, Petrican, Iuon Iuonna, Vajskuly Szerbuly, Kroszte Czinczoje, Dumitru Bogius, Raduly Carnjegrasze, Raduly Mucsa, Opre Czarika, Vasy Padlosi, Velican Szerbuly, Wassi Fulga, Mihaile Iene, Petre Kojete, Opre Szerbuly, Iene Ignat, Bukur Poszderca şi Radul Fulga[4]. Este un document deosebit de important prin aceea că aprobarea – acordată măcelarilor ca grup, ca asociaţie, fiind chiar nominalizaţi – poate fi asimilată unui privilegiu dat unei grupări profesionale distincte, cu drepturi explicite, care avea o organizare asemănătoare „ţehurilor", cum denumeau românii breslele. Numită în adrese oficiale din anul 1791 „Compagnia Laniorum Vallachorum Bolgarszegiensium", unii autori consideră asociaţia măcelarilor români din Şchei ca fiind „un ţeh, de fapt"[5], ceea ce e mult spus, deoarece ea nu întrunea toate elementele specifice care definesc în principiu o breaslă (statut de funcţionare, un anume drept de monopol, protecţie în faţa concurenţei din afară, organisme de conducere, trepte ierarhice profesionale, cotizaţia membrilor, lada breslei etc.) şi nici nu se bucura de o recunoaştere oficială explicită, fiind mai degrabă tolerată decât privilegiată.

Măcelarii şcheieni trebuie să fi desfăcut încă de la sfârşitul veacului al XVII-lea carne în cantităţi mari, din moment ce se aprovizionau cu berbeci nu numai de pe piaţa locală, dar şi din Ţara Românească, după cum aflăm din scrisoarea datată 6 octombrie 1697, în care Stoica pârcălabul de Rucăr se plânge judelui Braşovului că a fost înşelat de măcelarii din Şchei Ion Boghici, Stoica Boghină şi Toader Ţap, care au luat de la el berbeci în valoare de 100 de taleri, iar aceştia refuzau să-i plătească. Cum şi alţi doi „oameni ai noştri de aici", anume Radu al lui

[1] Eugen Pavlescu, *Meşteşug şi negoţ la românii din sudul Transilvaniei (sec. XVII-XIX)*, Bucureşti, Ed. Academiei, 1970, p. 83.
[2] B. Baiulescu, *Monografia comunei bisericeşti gr. or. române a Sfintei Adormiri din cetatea Braşovului*, Braşov, 1898, p. 56–57.
[3] DJAN-Braşov, Fond Primăria Braşov, seria Actele Magistratului, nr. 30/1634.
[4] *Ibidem*, nr. 2/1777, XII.
[5] E. Pavlescu, *op. cit.*, p. 84.

Dragomir şi unchiaşul Mihail au dat aceloraşi măcelari berbeci în valoare de 60 de taleri şi 50 de bani şi nici acestora cei trei măcelari nu le-au plătit, pârcălabul avertizează că va spune lui vodă despre acest lucru şi va lua „oi de ale şchiailor de aici din ţară pentru acei bani”[6]. În adevăr, în aprilie anul următor rucărenii au oprit – la sfatul lui vodă Brâncoveanu – berbeci de la „Voicu şi Oprea, fraţi ai acelor înşelători”, iar de nu vor primi banii până la Ispas, vor fi liberi să îi vândă pentru a-şi recupera paguba[7]. În 1735, şcheienii aveau turme de vite proprii pe care le trimiteau la îngrăşat în Ţara Românească, pentru care tricesimatorul Hornstein îi taxa, abuziv se pare, cu câte patru dinari pe cap de vită[8].

Măcelarii saşi, organizaţi în breaslă proprie încă din 1503, încep să fie concuraţi de români, ceea ce îi determină să aducă la 30 martie 1699 anumite modificări statutului breslei, iar la 5 aprilie 1710 ei obţin de la Magistrat, pe o cerere a lor, o rezoluţie care stipulează că „în afară de cei 25 de măcelari valahi existenţi în Şchei, nici un alt valah nu are voie să taie carne de porc decât pentru uz propriu”[9]. Mai târziu îi găsim pe măcelarii români, ajunşi la un număr de 31, specializaţi în trei ramuri, recunoscute printr-o hotărâre a Magistratului din 7 iunie 1712, care stabilea trei categorii de măcelari cărora li se permite să aibă „butuci” şi să taie animale, iar în condiţiile în care unul dintre ei se lăsa de meşteşug, putea fi înlocuit de un altul:

1. 12 măcelari care pot tăia şi vinde carne de vită, de porc, de berbec, de miel: Thodoran Hodze, Vasi Orghidan, Velican Mocse, Jane Erbess, Dumitru Szekerojul, Thodor Tzapul, Mittre Bogyine, Vlad Söcze, Thodor al Valikan, Iuon Potlocse, Krecsune Mucse, Opere Macs;
2. 14 măcelari care pot tăia şi vinde carne de porc, berbec şi miel: Bukur Suczajka, Dumitru Fulge, Dumitru Bodje, Radul Herba, Thodoran Szekerojul, Barbul Kattane, Stinge Oltyan, Dumittru Muntjan, Stancsul Furnik, Juon Sussajkul, Radul Drakul, Nekulle Veveritze, Radul Czinczoj şi Vaszi Kakacse;
3. 5 măcelari care pot tăia şi vinde numai carne de berbec şi miel: Bukur Vellikan, Gabrille Chertul, Juon Tigaje, Vaszi Fiskott şi Petru Sztan[10].

Limitarea la 31 a numărului măcelarilor români s-ar fi datorat, potrivit însemnărilor cronicarului sas braşovean Simon Christophori, unor instrucţiuni imperiale pe care Magistratul le depăşeşte la 6 februarie 1714, când acordă la încă 12 măcelari români autorizaţia de a tăia şi vinde carne de porc, berbec şi miel. La propunerea starostelui pieţei, aceştia vor fi obligaţi să folosească numai greutăţi de metal şi nu din piatră la cântărirea cărnii, altfel li se va confisca marfa[11]. Unele măcelării funcţionau în prăvălii stabile, mai ales în cetate, sau în locuri amenajate în piaţă şi protejate de soare şi ploaie de o pânză prinsă pe patru pari, toate purtând numele de „Bänke” (scaune); vitele mari puteau fi tăiate numai de două ori pe săptămână, în zilele de miercuri şi sâmbătă, iar porcii, berbecii şi mieii se puteau tăia oricând şi în orice cantitate[12]. Conducerea oraşului a reglementat condiţiile de desfacere a cărnii, stabilind un număr de „scaune”, fiecare scaun fiind rezervat unui anume măcelar, potrivit unui număr de ordine ce era controlat de starostele pieţei; de pildă, în 1721, Oppre Maatz avea scaunul nr. 1, Stinghe Oltean numărul 20, iar Thodoran Szekrojul avea scaunul numărul 24[13].

În faţa puternicei concurenţe a românilor, breasla măcelarilor saşi cere judelui la 14 februarie 1724 ca „încetul cu încetul să fie stârpiţi toţi măcelarii nebreslaşi, iar îndată ce moare unul nu trebuie îngăduită înlocuirea lui cu o rudă, sau sub alt pretext”, iar măcelarii români să fie opriţi a mai tăia carne de vită şi de porc, permiţându-li-se doar tăierea cărnii de oaie,

[6] N. Iorga, *Braşovul şi românii*, Bucureşti, 1905, p. 207–208.
[7] *Ibidem*, p. 50–51 şi 162–164.
[8] E. Pavlescu, *op. cit.*, p. 85.
[9] Caius T. Jiga, *Pagini din trecutul breslei măcelarilor braşoveni*, în „Revista Arhivelor”, an XII, nr. 2, 1969, p. 109.
[10] DJAN-Braşov, Fond Primăria Braşov, seria Actele Magistratului, nr. 2/1777, III.
[11] A. Armbruster, *Dacoromano-Saxonica. Cronicari români despre saşi. Românii în cronica săsească*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1980, p. 307.
[12] E. Pavlescu, *op. cit.*, p. 85.
[13] Caius T. Jiga, în *loc. cit.*, p. 110.

berbece, capră şi miel[14]. Conştient de contribuţia importantă pe care o au nebreslaşii în aprovizionarea locuitorilor, judele aprobă cele cuprinse în cerere doar pentru o perioadă de trei luni şi cu condiţia ca breslaşii să aprovizioneze întreg oraşul, inclusiv Braşovul Vechi, iar dacă nu vor mulţumi populaţia, se va reveni la situaţia anterioară[15]. Deşi prevăzută a fi aplicată pe o perioadă limitată, această măsură stârneşte îngrijorarea saşilor din acest cartier, care cer judelui să permită măcelarilor români să taie carne de vită şi de porc, comunitatea respectivă considerând că ar fi dezavantajată de măsura preconizată, deoarece de la măcelarii „valahi" se poate cumpăra carne mai ieftină[16].

Cu toate acestea, „zavistia măcelarilor" saşi a izbutit să determine pe Magistrat să ia unele măsuri restrictive împotriva măcelarilor români, acesta hotărând la 27 martie 1726 următoarele:

Cei 12 măcelari valahi de carne de vită nu au voie să taie săptămânal 12 vite, ci numai 6, celelalte 6 urmând să fie tăiate de măcelarii saşi;

1. Măcelarii valahi vor putea tăia carnea de porc zilnic, dar numai la două scaune (la un scaun al măcelarilor de vită şi la un scaun al măcelarilor de carne de oaie);
2. Valahii îşi păstrează libertatea tăierii nelimitate a cărnii de berbec, oaie, capră şi miel;
3. Breasla măcelarilor saşi este obligată să ţină un scaun de măcelărie în Braşovul Vechi şi să vândă orice fel de carne[17].

Într-o plângere din anul 1738 subscrisă de 55 de fruntaşi şi de toţi preoţii obştii din Şcheii Braşovului, nemulţumirile legate de măcelarii români ocupă un capitol distinct, în care se arată că „mai nainte vréme tăia carne de vacă şi mercuré şi sâmbăta, după acéia dela o vréme i-au oprit de miercuré, ce tăia numai sâmbăta căte un bou; după acéia i-au oprit şi sâmbăta, de tae şi acum în doao simbete un bou; carne de rămători şi de părlit au fost slobod mai nainte, iară acum nu; mai nainte tăia rumânii la 3 zile a târgu slobodului cât puté să trécă, iară acum i-au oprit să nu tae nici un bou; pieile de miel dela oile noastre pe séma casii şi aceia la iau"[18].

În şedinţa sa din 9 martie 1750, adunarea magistratuală ia în dezbatere memoriul breslei măcelarilor, prin care aceasta solicită luarea unei măsuri prin care măcelarii români să-şi poată păstra locul (scaunul) doar până la moarte, după care aceste locuri să nu mai poată fi ocupate de alţii[19]. Dacă s-ar fi aplicat această măsură aprobată de Magistrat, ea ar fi dus la dispariţia, în câteva decenii, a măcelarilor români. Senatul ia din nou în discuţie, în şedinţa din 13 aprilie, plângerile măcelarilor breslaşi împotriva celor români. Argumentând că „aceşti cârpaci români" nu au în vedere nevoile generale ci numai folosul lor propriu, ei prejudiciază breasla saşilor prin vânzarea de berbeci, miei şi porci ca şi cum le-ar smulge bucata de pâine de la gură, ei nu sunt supuşi poverilor atât de grele ca un cetăţean, nici nu trebuie să suporte poverile şi cheltuielile breslei, în schimb numărul meşterilor din breasla măcelarilor a crescut mai mult decât oricând şi în câţiva ani va deveni şi mai mare[20], măcelarii breslaşi, fiind o breaslă privilegiată formată numai din cetăţeni, se consideră pe deplin îndreptăţiţi să aibă o prioritate şi mai multe libertăţi decât măcelarii cârpaci şi suburbani. De aceea, „cinstita breaslă a măcelarilor" cere ca sfatul orăşenesc să le menţină – apreciind prioritatea lor ca cetăţeni – privilegiile lor de breaslă şi să-i aducă într-o stare care să fie „în avantajul publicului", iar „cârpacii români" să fie desfiinţaţi cu timpul şi anume locurile celor decedaţi să nu mai fie completate şi ocupate de alţii.

Luând în consideraţie argumentele breslei măcelarilor şi găsindu-le întemeiate pe adevăr şi echitate, Sfatul orăşenesc hotărăşte să dea curs cererii acesteia însă în următoarele condiţii:

---

[14] *Ibidem*.
[15] *Ibidem*.
[16] *Ibidem*.
[17] *Ibidem*, p. 111.
[18] S. Stinghe, *Documente privitoare la trecutul romînilor din Şchei*, vol. V, Braşov, 1906, p. 131-132.
[19] *Arhiva Magistratului Oraşului Braşov. Inventarul actelor neînregistrate*, Bucureşti, D.G.A.S., vol. I, 1959, p. 200, doc. 1004.
[20] Estimare care s-a adeverit, breasla măcelarilor ajungând să numere nu mai puţin de 56 de membri în anul 1798 (H. Wachner, *Istoria Ţării Bârsei*, Braşov, Ed. Aldus, 1995, p. 52).

1. breasla măcelarilor, atât în timpuri ieftine cât şi în perioade de scumpete, să aprovizioneze în cantitate suficientă oraşul şi suburbiile cu carne din toate sortimentele;
2. preţul cărnii să fie estimat de către Magistrat;
3. statutele de breaslă care sunt potrivnice acestui scop să fie abrogate.

Hotărârea Magistratului nu este surprinzătoare dacă avem în vedere că breasla măcelarilor saşi era bine reprezentată în conducerea oraşului, Paulus Heiser fiind orator şi senator, Martin Reinert era senator, iar starostele Johannes Laurentius, starostele tânăr Christian Rhener şi meşterul Caspar Schromm erau membri ai comunităţii centumvirale[21]. Cronicarul Josef Teutsch consemna şi el că în octombrie 1750 măcelarii saşi au obţinut de la Magistrat un privilegiu prin care li se promitea că măcelarilor români li se vor retrage treptat autorizaţiile, ,,viitorul a arătat însă, că afacerea a evoluat cu totul altfel"[22].

Dintr-o copie după cele 21 de puncte înaintate Guberniului de obştea din Şchei în martie 1752, aflăm că ,,mai întâi să da voe măcelarilor noştri să tae 24 de boi în scaunele cetăţii mai pă urmă s-au slobozit până la 12 boi, iară acum numai şase boi cutéză"[23], iar într-o notă de pe acelaşi document este consemnat ,,1754. Murind un măcelar al nostru nu dă altuia scaunul"[24], ceea ce confirmă că hotărârea Magistratului era pusă în aplicare. Chiar dacă au fost restrânşi în drepturile lor de a vinde carne de vită, măcelarii români continuau să vândă carne de porc şi deoarece nu-şi mai pot procura porci la preţurile şi în condiţiile de până acum, la 27 februarie a aceluiaşi an ei solicită Magistratului să le permită să ridice preţul cărnii de porc de la 4 dinari la 5 dinari funtul[25]. Măcelarii saşi breslaşi, deoarece au ieşit din iarnă în deficit datorită concurenţei făcute de românii care desfăceau carne de oaie şi de miel la preţ redus, se angajează în 1754 să aprovizioneze ei oraşul cu acest sortiment de carne, cu condiţia să li se fixeze un preţ ,,convenabil"[26] (adică mai ridicat), dar cererea nu le-a fost acceptată, orăşenii saşi preferând oferta românilor, mai avantajoasă.

Constatând că măcelarii breslaşi nu şi-au îndeplinit obligaţiile prevăzute în hotărârea senatului din 13 aprilie 1750, anume aprovizionarea populaţiei oraşului din cetate şi suburbii cu carne suficientă şi ieftină, la 3 august 1754 judele acordă măcelarilor români nebreslaşi drepturile pe care le-au avut înainte, dar se confruntă cu un protest al breslaşilor, care se plâng că nebreslaşii s-au înmulţit ajungând la un număr de 29, au crescut preţul cărnii la 4 cruceri funtul şi favorizează exportul de vite în ţările române[27]. Cel puţin ultima acuzaţie pare să fi avut un sâmbure de adevăr, deoarece, pe fondul unui import masiv şi constant de animale din principate, au fost şi perioade în care, din cauza războaielor sau epidemiilor, preţul acestora a crescut într-atât încât s-au vândut vite din Ardeal în Ţările române[28]. Un motiv de invidie al breslaşilor faţă de măcelarii români decurgea din sursele diferite de aprovizionare cu materie primă: în timp ce breslaşii se vedeau puşi deseori în situaţia de a nu găsi vite de cumpărat în târgurile săptămânale sau la ţăranii satelor din Ţara Bârsei şi Trei Scaune, principalele lor surse, măcelarii români aveau strânse legături cu ţările româneşti de unde cumpărau vite la un preţ mai mic (ceea ce le permitea să vândă mai ieftin carnea pe piaţă) prin intermediul negustorilor români din Şchei, deşi nu rareori măcelarii breslaşi le-au confiscat acestora vitele[29].

Conflictul dintre măcelarii saşi şi români a ajuns la cunoştinţa Guberniului, ceea ce îngrijorează pe Magistrat, care la 15 august 1762 cere unor persoane de încredere sus-puse să intervină pe lângă von Seeberg şi Samuel Brukenthal în aşa fel încât părţile să nu fie audiate şi

[21] DJAN-Braşov, Fond Primăria Braşov, seria Actele Magistratului, doc. nr. 2/1777, XI. (Document tradus de d-l Gernot Nussbächer, pentru care îi mulţumim).
[22] A. Armbruster, *op. cit.*, p. 310.
[23] S. Stinghe, *op. cit.*, vol. V, p. 146.
[24] *Ibidem*, p. 147.
[25] *Arhiva…*, vol. I, p. 207, doc. 1046.
[26] E. Pavlescu, *op. cit.*, p. 87.
[27] DJAN-Braşov, Fond Primăria Braşov, seria Actele Magistratului, nr. 94/1754.
[28] Caius T. Jiga, în *loc. cit.*, p. 113.
[29] *Ibidem*.

procesul să fie remis spre soluţionare Magistratului[30]. Se pare că această încercare nu a avut rezultatul scontat, deoarece la 1 octombrie 1762 Magistratul înaintează Guberniului un amplu raport, în care arată istoria conflictului dintre măcelarii saşi şi români, evidenţiind prejudiciile aduse măcelarilor saşi de către români, şi cere guvernului să aprobe înlăturarea acestora din urmă de la tăierea vitelor mari, păstrându-şi dreptul de a tăia doar animale mici[31]. În răspunsul său, Guberniul cere să se păstreze starea de lucruri existentă[32], considerând că privilegiile breslei nu sunt prejudiciate dacă, cu consimţământul comunităţii, Magistratul îi restrânge tăierile şi vânzarea, asigurând în acelaşi timp aprovizionarea cetăţii şi suburbiei cu carne suficientă şi de calitate, la un preţ stabilit de Magistrat.

În petiţia înaintată la 6 iunie 1773 de locuitorii din Şchei către Iosif al II-lea, situaţia măcelarilor români este prezentată astfel: „Pentru carne avem mare lipsă de când au scos pă măcelarii de rumâni, de nu-i lasă să facă carne de bou, că şedem câte o jumătate de zi la scaune pân a putea [căpăta] câte puţintică carne de bou şi abia căpătăm cu mare nevoie şi ne dă ce e mai prost pă banii noştri şi de nu o am merge noi însuşi capul nostru, cu sluga sau cu slujnica nu putem căpăta carne; şi sânt din oamenii noştri şezători departe de cetate ca la un ceas, la capul oraşului, care pierd lucrul lui până să-şi ia carne viind în cetate îşi strică zioa de lucru şi, fiind oamenii săraci, le cură mare pagubă; pentru că într-alte vremi de răjmiriţă, având cetatea mare lipsă de carne, măcelarii de rumâni au umblat de au adus vite şi au făcut carne din destul, de am putut trăi toţi săracii, care le-au şi dat carte de slobozenie de la Magistrat, ca să fie slobozi ei şi neamul lor a tăia carne de bou şi de alte vite. Iar acum de 6 ani i-au oprit să nu tae carne de bou. Şi acum umblă să-i scoată ca să nu tae nici un feli, să fie numai sassii [saşii] slobozi să tae carne cum voar vrea ei şi să pue preţ mare cum au şi pus mai mare. Când tăia rumânii, toţi săracii căpăta carne cu 2 crăiţari fontul, iar acum de când au oprit pre rumâni şi fiind carnea mai scumpă nici aşa nu o pot căpăta săracii, iar de ar fi rumânii slobozi, ar fi toţi îndestulaţi. Sîntem în Bolgarseghi oameni mulţi, mai mult decât 1000 de familii şi ne rugăm să ni să dea slobozenie să tae măcelarii pă 2 sau 3 scaune carne în Bolgarseghi pă cât ne-ar trebui, ca să nu-şi piarză săracii lucrul şi neguţătorii, neguţătoria”[33]. Într-o copie tradusă din limba latină a aceleiaşi petiţii din 6 iunie 1773 publicată de Sterie Stinghe, se află un pasaj în care locuitorii din Şchei cer pentru măcelarii români nu 2 sau 3, ci măcar 6 scaune: „cu lacrimi ne jeluim şi ne rugăm, de préputernica milă a împărăţiei tale, ca fiind noi obşté rumănéscă acii în Bolgarseghi, mai mult de 1000 de familii, să avem graţie să ne tae măcelarii noştri, acii măcar în vr-o 6 locuri tot feliul de carne, să avem când mâncăm de dulce, să nu ne leşinăm lângă scaunele de carne ale saşilor”[34].

Măsurile restrictive impuse de Magistrat măcelarilor români, cărora li se permite doar tăierea animalelor mici, au avut drept consecinţă o aprovizionare insuficientă cu carne a oraşului, care i-a afectat nu numai pe români, cum reiese din petiţia lor, ci şi pe saşii din cetate. Reacţia acestora din urmă nu se lasă mult aşteptată, şi, la patru luni după memoriul românilor, pe 4 octombrie a aceluiaşi an, treisprezece bresle săseşti înaintează Magistratului un memoriu prin care cer ca măcelarii români să fie repuşi în drepturi, arătând consecinţele dezavantajoase pe care le-ar avea asupra cetăţenilor măsura desfiinţării măcelarilor români:

1. criză de carne de animale mici, măcelarii saşi nefiind capabili să aprovizioneze piaţa cu carne suficientă;
2. scumpirea pieilor de pe piaţa locală, deoarece măcelarii breslaşi colectează şi vând pieile şi osânza străinilor la preţuri ridicate;

[30] *Arhiva…,* vol. I, p. 364, doc. 1835.
[31] E. Pavlescu, *op. cit.*, p. 87.
[32] *Ibidem*.
[33] Aurel Răduţiu, Ladislau Gyémánt, *Supplex libellus Valachorum în variantele româneşti de la Şchei*, Cluj-Napoca, Ed. Dacia, 1975, p. 62.
[34] S. Stinghe, *op. cit.*, vol. V, p. 190.

3. măcelarii breslaşi prepară şunci din cele mai bune părţi ale porcilor, vânzând cetăţenilor căpăţâni, picioare şi oase;
4. măcelarii breslaşi urmăresc ca după înlăturarea românilor să ridice preţul cărnii de animale mici, cum au făcut cu cea de vacă;
5. măcelarii breslaşi nu au dreptul să se îmbogăţească pe seama cetăţenilor prin înlăturarea românilor, care, în vremurile grele de război, foamete sau ciumă, au aprovizionat oraşul, iar breslaşii singuri nu pot satisface nevoile obşteşti[35].

În urma acestui demers colectiv, după doar zece zile, Magistratul păstrează situaţia neschimbată, deoarece „s-ar produce multe discuţii dacă s-ar proceda la excluderea măcelarilor români, menţinuţi până acum, iar pretextul ţehului că aceştia ar fi prea mulţi, că nu taie toţi vite în acelaşi timp şi că nu sunt în stare să aprovizioneze populaţia cu carne suficientă, nu stă în picioare”[36]. Deoarece judele cetăţii Traugott von Schobeln împiedică breslele săseşti să ia apărarea măcelarilor români, saşii folosesc ca argument atestatul din 19 iulie 1776 al obştii Şcheilor („Comunitatis Bolgarsseh”) privind serviciile aduse cetăţii Braşovului de măcelarii români, care, practicând meşteşugul de 150 de ani, au aprovizionat populaţia şi „în vremuri de linişte şi în vremuri de restrişte”. În timpul răscoalelor, când saşii se închideau în cetate şi măcelarii saşi nu ieşeau în afara zidurilor, măcelarii români şi ceilalţi locuitori din Şchei şi-au tăiat până şi propriile vite pentru a aproviziona cetatea. Pe vremea curuţilor ei aduceau turme de oi din Ţara Românească, pe care le luau soldaţii, ei rămânând în pagubă. Pe timpul ciumei din 1718 şi 1755 tot ei aduceau hrană pentru populaţie, iar în 1740, pe vremea scumpirii vitelor, când măcelarii saşi refuzau să aprovizioneze cetatea, tot măcelarii români din Şchei (ca Theodor Catana şi Rudolf Vargas) şi-au tăiat propriile vite, n-au mai aşteptat ca tovarăşii lor să vină cu vite din Ţara Românească[37].

Prin raportul său din 28 decembrie 1776, Magistratul caută să justifice în faţa împărătesei măsurile luate, arătând că dreptul de măcelărie este unul privilegial, de care se bucură numai cei din breaslă (adică măcelarii saşi) cu excluderea legală a celor ce nu fac parte din ea (adică măcelarii români, cărora nu li se recunoştea acest statut), permiţând acestora din urmă să aprovizioneze oraşul doar când măcelarii breslaşi nu făceau faţă cererii de carne. Măcelarii saşi s-au înmulţit, astfel încât pot procura suficientă carne de toate sortimentele, iar când nu vor mai putea face faţă, va admite din nou măcelarilor români să taie animale mici[38]. Cu alte cuvinte, măcelarii români erau buni pentru oraş doar în vremuri şi împrejurări dificile, permiţându-li-se să-şi exercite meseria doar atunci când măcelarii saşi nu făceau faţă cererii de carne. Curtea de la Viena va amenda însă această poziţie prin rescriptul din 8 octombrie 1777 al împărătesei Maria Terezia, prin care se hotărăşte că măcelarii români îşi păstrează dreptul de a tăia şi de a vinde carne, stabilind numărul scaunelor acestora la 14, la care vor avea acces toţi cei 28 de măcelari ce practicau meşteşugul[39].

În următorii ani, diferendele dintre măcelarii saşi şi cei români par a se purta doar asupra drepturilor de a tăia şi vinde carne de vită şi de porc, deoarece la 27 mai 1782 Magistratul dă o rezoluţie în care, sprijinindu-se pe un decret interpretativ din 28 octombrie 1778, dă numai breslei saşilor dreptul de a tăia vite mari. Românii se plâng comisiei trimise la Braşov din ordinul împăratului Iosif al II-lea să ancheteze pricinile dintre românii din Şchei şi Magistrat, că sunt împiedicaţi să vândă carne de vită şi de porc, ba mai mult, sunt supuşi unor încercări de a li se reduce numărul de 14 scaune şi sunt împiedicaţi să vândă cu amănuntul[40]. În „Reprezentaţiunea ce-a înaintat-o aghentul în numele obştii din Bolgarseg împăratului” pe 29 decembrie 1782 se arată că „măcelarii noştri de rumâni au căpătat decretul împărătesc pă cum

[35] DJAN-Braşov, Fond Primăria Braşov, seria Actele Magistratului, nr. 2/1777, XIV.
[36] *Ibidem*, XIII.
[37] *Ibidem*, VIII.
[38] E. Pavlescu, *op. cit.*, p. 89.
[39] *Ibidem*, p. 90.
[40] *Ibidem*, p. 90-91.

să tae tot feliul de carne şi nu li să ţine în samă, ci numai de porc şi de oaie sînt slobozi, iar de bou nu, şi mare lipsă au săracii că ar fi şi mai ieftină şi mai multă, n-ar şedea săracii cu zioa pănă capătă puţintică carne şi aceia nu după placul lor, ci cum li se întâmplă. Măcelarii den Şchei carii aşijderea cu privileghium împreună să arată însă obştea noastră ar pofti ca şi în oraşul nostru Bolgarseghi măcar 4 scaune de măcelării în zilele de duminice să putem avea, că atâta norod de gazde mai mult de 1000 să nu să tranpele aşa departe după carne la cetate în Braşov şi să nu-şi strice zilele cu paguba care-i a lor, cerşind carne de la saşi, neavând înaintea altora luare aminte”[41].

Plângerea românilor pare să fi găsit înţelegere la împăratul Iosif al II-lea, care, prin rescriptul din 18 octombrie 1784, urmărea ameliorarea situaţiei economice a românilor, măcelarii români primind dreptul de a tăia carne dacă „cunosc bine meseria” şi odată cu dobândirea cetăţeniei puteau fi primiţi în breaslă, iar decretul imperial din 11 iulie 1785 anulează toate dispoziţiile anterioare ale Magistratului, măcelarii români primind drepturile (teoretice) cuvenite tuturor celorlalţi cetăţeni[42]. Samuel Brukenthal, guvernatorul Transilvaniei, emite în 1785 o „ordonanţă prin care se dispune ca Magistratul să publice obştii din Şchei privilegiile primite de la înălţatul împărat, şi să o apere pe aceasta de aceia, care voiesc a o lipsi de aceste privilegii”, iar o copie tradusă „pă limba rumânéscă” este întărită pe 27 iulie 1785 la Braşov, prin semnătura şi pecetea sa de Solomon Naghi, canţelist gubernial. Referitor la măcelari, ordonanţa prevede ca „măcelărie de carne şi cărciumărie în Şchei slobod totdéuna a ţiné li să îngăduiaşte, încă într-acest chip, ca nu numai carne de vită, ci de tot feliul de carne a tăia...”[43].

În decembrie 1790, „întreaga societate a şcheienilor care au în Braşov 14 măcelării” trimite noului împărat, Leopold al II-lea, o scrisoare în care se plâng de nedreptăţile suferite din partea măcelarilor din breaslă şi a Magistratului şi apelând la „simţul de dreptate” al suveranului, cer să le acorde un „privilegiu” pentru a putea vinde în cele 14 măcelării din oraş, pe lângă carne de animale mici, şi carne de vită şi de porc, cât şi untură şi cârnaţi (iată că oferta lor se diversifică, incluzând şi produse de mezelărie) iar de acest drept să se bucure şi urmaşii lor[44]. La scurtă vreme, în 4 ianuarie 1791, românii cer urgentarea satisfacerii cererilor lor, mai cu seamă dreptul de tăiere a animalelor mari, presaţi fiind de nevoia de a tăia şi a vinde cele 380 de vite pe care le-au cumpărat şi le-au îngrăşat[45]. În urma numeroaselor cereri înaintate de şcheieni, prin rescriptul imperial din 8 iunie 1791 nu li se permite acestora să taie, ca români, decât animale mici, dreptul de tăiere a vitelor fiind rezervat măcelarilor saşi. Acelor şcheieni însă, care au obţinut dreptul de cetăţenie, având aceleaşi obligaţii faţă de cetate, li se acordă aceleaşi drepturi cu ale celorlalţi cetăţeni mai vechi, admiţându-li-se să taie şi să vândă carne de vacă, atât în oraş cât şi în afara lui. Încurajaţi de aceste prevederi, măcelarii români se extind, instalându-şi scaune de măcelărie şi în celelalte două suburbii ale oraşului, Braşovechi şi Blumăna, însă în urma protestului breslaşilor o hotărâre judecătorească stabileşte că măcelarii români au voie să taie carne de vită numai în Şchei[46].

Îngrijorată de consecinţele pe care le-ar avea acest rescript nu numai asupra breslei măcelarilor saşi, dar şi asupra celorlalte, văzându-şi ameninţate vechile privilegii de breaslă, comunitatea saşilor braşoveni ia în dezbaterea şedinţei Senatului din 27 iulie 1791 chestiuni de principiu privind drepturilor celor două comunităţi, dezbateri care dezvăluie mentalitatea şi atitudinea saşilor – privilegiaţi prin sistemul juridic de esenţă medievală al breslelor – faţă de revendicările românilor şi noile reglementări ale curţii imperiale, de natură să zdruncine din temelii vechile raporturi sociale şi economice dintre populaţia săsească şi cea românească. Se

[41] A. Răduţiu, L. Gyémánt, *op. cit.*, p. 69.
[42] DJAN-Braşov, Fond Primăria Braşov, seria Actele Magistratului, nr. 2454/1784.
[43] S. Stinghe, *op. cit.*, vol. V, p. 261.
[44] E. Pavlescu, *op. cit.*, p. 92.
[45] *Ibidem*.
[46] Caius T. Jiga, în *loc. cit.*, p. 114.

afirma în şedinţa senatului că s-au produs nemulţumiri din partea unor locuitori din Şchei ,,ai căror strămoşi au obţinut dreptul de a se stabili, ca străini, în suburbie şi şi-au luat angajamentul de a nu avea pretenţii la drepturi constituţionale... ei au venit ca străini în ţară şi românii colonizaţi în acest oraş şi în tot districtul nu au avut niciodată aceleaşi drepturi cu adevăraţii băştinaşi saşi şi au fost trataţi întotdeauna ca venetici". Senatul considera prevederile rescriptului ca ,,jignitoare" pentru saşii care sunt astfel prejudiciaţi de întâietatea lor constituţională, puşi la discreţia unui popor care, datorită situaţiei sale mărginite şi condiţiilor primordiale în care a fost primit, nu poate să aibă niciodată pretenţia la drepturi egale. În consecinţă, senatul decide să se adreseze Înaltului Comitet Naţional şi Universităţii Săseşti de la Sibiu, pentru a le cere sprijinul[47].

Curtea de la Viena nu a cedat, şi, prin rescriptul imperial din 14 august 1793, nu dă câştig de cauză recursului breslei saşilor, menţinând hotărârile celui din 1791, anume că şcheienii cu drept de cetăţenie nu se pot bucura de mai puţine drepturi decât ceilalţi cetăţeni, trebuind să se conformeze regulilor breslei, iar dreptul de tăiere a cărnii de vită li se cuvine nu ca o consecinţă a dreptului de cetăţenie, ci ca drept al breslei. Din punct de vedere al principiilor generale de drept public, prevederile rescriptului sunt progresiste, şi în consecinţă, de drept, măcelarii români îşi puteau continua meşteşugul. În realitate însă, ei erau excluşi de la practicarea lui, prin îngrădirile aproape insurmontabile pe care le întâmpinau la intrarea în breasla măcelarilor controlată de saşi[48]. Mai mult, printr-o dispoziţie a Guberniului din 27 februarie 1794, toate petiţiile şi documentele în legătură cu neînţelegerile dintre măcelari vor fi adresate pe viitor Magistratului, care este în măsură să ia decizii[49].

Totuşi, în urma protestele românilor, care nu conteneau, Guberniul continuă să se implice în conflict şi pe 3 decembrie 1794 aduce la cunoştinţa Magistratului că va trimite la Braşov pe comisarul provincial Alexius Gyulai şi pe judele regesc Alexandru Turi, să cerceteze neînţelegerile dintre părţi, şi să afle dacă: a) măcelarii din breaslă pot asigura singuri buna aprovizionare a oraşului dinlăuntru şi din suburbii şi b) dacă publicul îi doreşte numai pe măcelarii saşi sau şi pe măcelarii din Şchei[50]. La începutul anului următor, Magistratul scrie unei oficialităţi din Sibiu că, în urma plângerii înaintate de măcelarii români, a primit ordinul aulic şi a raportat că breasla măcelarilor are membri suficienţi să aprovizioneze cetatea şi suburbiile, dar este îngrijorat de felul în care cei doi comisari vor desfăşura ancheta şi mai ales de eventualitatea ca, pe baza rezultatelor anchetei, să se dea o rezoluţie de natură să prejudicieze demnitatea şi autoritatea Magistratului. Pentru a preîntâmpina o asemenea evoluţie a lucrurilor, Magistratul a cerut chiar înlăturarea acestei comisii[51], ceea ce nu a reuşit, comisarii şi-au efectuat ancheta şi au constat că în urma voturilor, în favoarea breslei s-au numărat 487 de voturi, iar în favoarea românilor s-au numărat 1387 voturi. Magistratul contestă rezultatul votului, sub pretextul că nu s-a verificat calitatea celor ce au votat, iar votul s-a luat numai din Şchei, dar contestaţia nu pare să fi fost luată în considerare, deoarece decretul imperial din 28 decembrie 1795 hotărăşte definitiv că măcelarii români sunt în drept de a tăia şi vinde şi carne de vacă, aceasta fiind dorinţa locuitorilor braşoveni[52].

Măcelarii români par să-şi fi exercitat meseria netulburaţi, dar nu pentru mult timp, căci la 10 mai 1797 breasla măcelarilor saşi se plânge Magistratului că cei 48 de membri ai săi sunt aproape ruinaţi şi cer să ia măsuri împotriva românilor care vând şi în alte prăvălii decât în ale lor proprii, şi nu numai carne de porc şi de viţel, dar şi tot felul de alte produse ca slănină, untură topită, osânză şi cârnaţi, pentru care n-au avut niciodată îngăduinţă. Românii taie după bunul plac şi nu o cotă proporţională cu numărul scaunelor lor (ceea ce ar reveni la opt vite pe

[47] DJAN-Braşov, Fond Primăria Braşov, seria Actele Magistratului, nr. 1611/1791.
[48] E. Pavlescu, *op. cit.*, p. 94.
[49] *Ibidem*.
[50] DJAN-Braşov, Fond Primăria Braşov, seria Actele Magistratului, nr. 104/1795, II.
[51] *Arhiva…*, vol. II, p. 269, doc. 1510.
[52] E. Pavlescu, *op. cit.*, p. 95.

săptămână), ei nu ascultă ordinele judelui pieţei şi răspund că „nu primesc ordine nici de la Magistrat, nici de la Guberniu, căci au această libertate de la Curte şi numai de dânsa ascultă", iar numărul acestor nebreslaşi (caracterul de breaslă, chiar neprivilegiată, al asociaţiei măcelarilor români nu este nicidecum recunoscut de saşi) este de 28 şi nu de 14, căci la fiecare măcelărie lucrează câte doi[53]. Conform tabelei („conspectus") întocmite de Magistrat la 14 iunie 1797, în care se evidenţiază situaţia meşteşugărească, cetăţenească şi civilă a măcelarilor români, cei 17 măcelari care au dobândit dreptul de cetăţenie au fost Dumitru Orgydan (1785), Vaszi Voina (1785), Iuon Sztingye (1785), Oprea Pitiş, (1785), Dumitru Oprea Pitiş (1788), Bukur Pitiş (1785), Georgje Bukur Pitiş (1788), Fluore Orgydan (1785), Vojna Vojne junior (1788), Radul Sztoica Pitiş (1785), Thodor Katane Bukmeloj (1785), Radul Sztingye (1785), Iuon Sztingye fiul (1788), Iuon Navre (1785), Nic[olae] Labor Katane (1785), Dum[itru] Otzotzoul (1785) şi Iuon Bobitz (1785), din care în anul 1797 mai erau în activitate Dumitru Orgydan, Vaszi Voina senior, Dumitru Oprea Pitiş, Georgje Bukur Pitiş, Fluore Orgydan, Vojna Vojne, Radul Sztoica Pitiş, Iuon Sztingye, Iuon Navre, Nicolae Labor Katane şi Dumitru Otzotzoul. Alături de aceştia mai activau alţi 13 măcelari care nu au dobândit dreptul de cetăţenie (Gyorgie Voina, Nicolai Sztingye, Radul Orgydan, Vaszi Otzotzojul, Vojne Pitiş, George Katane Bukmeloj, Voine Katane Bukmeloj, Vaszi Orgydan, Thodor Sztingye, Dumitru Orgydan junior, Dumitru Bukur Pitiş, Iuon Sztingye junior şi Fluore Govne)[54].

Apreciind că numărul scaunelor măcelarilor români este de 14 faţă de 48 de măcelari saşi (*grosso modo* a patra parte), Magistratul consideră că şi cantitatea de carne pe care aceştia au dreptul să o vândă trebuie să fie în aceeaşi proporţie şi cere judelui pieţei să limiteze cantitatea de carne desfăcută de români la un sfert din cea desfăcută de saşi. Mai mult, consideră că cei 13 măcelari români care nu au obţinut cetăţenia sau nu erau succesori legitimi ai vechilor meşteri autorizaţi să exercite meseria, să fie opriţi de la exercitarea meşteşugului[55]. Dispoziţia Magistratului pare a nu se fi aplicat, ori s-a aplicat într-o manieră care nu a satisfăcut pe măcelarii breslaşi saşi, deoarece aceştia revin la 30 martie 1800 cu o nouă plângere[56] dar nu obţin satisfacţie, căci Guberniul prin ordinul din 7 iulie 1800 constată că măcelarii români îşi îndeplinesc toate îndatoririle de cetăţeni şi deci nu pot fi excluşi de la drepturile lor, iar breasla măcelarilor saşi este invitată să renunţe la cererea sa până la o nouă reglementare a breslelor[57]. La 22 iulie 1800, Curtea de la Viena le recunoaşte măcelarilor români dreptul de a folosi 14 scaune de măcelărie din oraşul Braşov[58]. Magistratul va continua să facă şi în perioada următoare şicane măcelarilor români, dar nu-i va mai putea împiedica să-şi exercite meseria, impunându-le doar condiţii limitative. La începutul secolului al XIX-lea, la 14 aprilie 1811, un număr de 14 măcelari „de rumân" , într-o declaraţie către Magistrat, arătau că „la tăierea de carne în scaunele din cetate voiesc a ţine cu măcelarii cu a patra parte şi la toate cum au avut până acum rânduială"[59], ceea ce înseamnă că Magistratul şi-a impus principiul afirmat în 1797, anume ca măcelarii români să aibă dreptul de a desface un sfert din cantitatea de carne pe care o vindeau măcelarii saşi.

Măcelarii români, pe lângă vitele cumpărate pentru tăiere de la diverşi crescători şi din târguri, creşteau şi un număr de vite proprii, pe care le păşunau în poienile deţinute de oraş. Astfel, în anul 1816 ei cer Magistratului aprobarea „ca şi în viitor să-şi pască vitele de tăiat pe seama oraşului în Poiana lui Brâncă, unde le-au păscut 15 ani, plătind o arendă de 41,40 fl. ren. anual". Numărul vitelor lor trebuie să fi fost mare sau în creştere, deoarece ei mai cer, pe lângă scutirea de arendă, să li se dea şi muntele Crucurul cel Mare, vecin cu Poiana lui Brâncă,

[53] DJAN-Braşov, Fond Primăria Braşov, seria Actele Magistratului, nr. 957/1797, I.
[54] *Ibidem*, nr. 1596/1797, I.
[55] E. Pavlescu, *op. cit.*, p. 95.
[56] *Ibidem*, p. 96.
[57] DJAN-Braşov, Fond Primăria Braşov, seria Actele Magistratului, nr. 535/1800.
[58] Caius T. Jiga, în *loc. cit.*, p. 115.
[59] *Catalogul documentelor româneşti din Arhivele Statului Braşov*, vol. II, p. 339, doc. 1829.

deoarece ,,Poiana lui Brâncă nu este suficientă pentru vitele lor de tăiat”[60]. Terenurile de păşunat ale măcelarilor braşoveni s-au extins într-atât încât, la 1818, locuitorii săraci din Şchei care ţin câte o capră cu lapte cer Magistratului să le rânduiască locul pentru a paşte caprele, deoarece ,,măcelarii i-au strâmtorat atât în Valea Seacă şi Colţurile cât şi în Valea Hoabenului şi Stâna Navrii”[61].

După o strădanie de două secole de a primi recunoaşterea oficială a ţehului lor, măcelarii din Braşov reuşesc abia în anul 1872 să-şi întemeieze o organizaţie profesională cu recunoaştere oficială, anume ,,Societatea industrială a măcelarilor români din Braşov”. Aceasta îşi avea un statut propriu – întocmit după prevederile Legii VIII apărută în acelaşi an –, iar scopul principal era promovarea ,,după putinţă” a dezvoltării profesiei de măcelar şi a puterii ei de concurenţă[62]. Măcelarii şi-au avut un steag al lor mai demult, din anul 1858, confecţionat din mătase roşie, lat de 160 cm. şi lung de 200 cm., decorat cu ornamente şi un cap de vită pictate, având ca semne distinctive uneltele specifice meseriei (barda şi două cuţite) şi inscripţia ,,Societatea măcelarilor români Braşov” precum şi anul ,,1858”[63].

RÉSUMÉ

LES BOUCHERS ROUMAINS DE SCHEI AU XVIII-E SIÈCLE

La première mention sur la pratique du métier de boucher par certains/ quelques Roumains de Scheii Brasovului date de 1634. Par un document émis le 21 juillet 1671, le Conseil de Brasov approuve la demande de 23 bouchers roumains de continuer le négoce „jusqu'à la mort” et de vendre dans leurs boucheries la viande de bœuf tous les mercredis et samedis . En 1712, le Conseil accordait aux 31 bouchers roumains le droit de sacrifier et de vendre du bœuf, du porc et du mouton. Si quelqu'un renonçait à ce métier, sa place pouvait être prise par un autre boucher roumain. Bien que les bouchers roumains étaient constitués dans un groupement professionnel qu'il nomaient „ţeh” (corporation), celle -ci n'a jamais été reconnue par aucune autorité publique.

Devant la concurence de plus en plus puissante des bouchers roumains (qu'ils considéraient plutôt „dilétants”), les bouchers sacs de la cité de Brasov – constitués en corpotation dès 1503 – réussissent, vers la fin du XVIII-ième siècle, à déterminer le Conseil de la ville à limiter le nombre des bouchers roumains, de même que la quantité de viande (particulièrement le bœuf) que ceux-ci avaient le droit de vendre. L'effet de ces mesures a été l'affaiblissement de la concurrence et la hausse des prix de la viande, ce qui a mécontenté les habitants, les Sacs y compris, qui ont solicité que les bouchers roumains soient remis en droits, car ceux-ci vendaient la viande meilleur marché.

Les bouchers roumains ont défendu leurs intérêts par de nombreuses interventions auprès du Conseil de Brasov, du gouvernement de Transylvanie et même à la Cour impériale de Vienne, ils réussissant à bénéficier de quelques révendications satisfaites par Marie-Thérèse, Joséph II et par Léopold II.

Après 1791, aux bouchers roumains qui ont obtenu la citoyenneté on leur a reconnu aussi le droit de vendre de la viande tout comme les bouchers de la corporation. Ils étaient organisés dans „La Société des Bouchers Roumains de Brasov”, ayant en 1858 un drapeau avec les enseignes spécifiques (la hache et deux couteaux), et, en 1872, dans „La Société Industrielle des Bouchers de Brasov”.

[60] *Ibidem*, p. 513, doc. 2911.
[61] *Ibidem*, p. 560, doc. 3209.
[62] E. Pavlescu, *op. cit.*, p. 375.
[63] *Ibidem*, p. 282.

Thomas ŞINDILARIU (Braşov)

ROLUL FRANCMASONERIEI ÎN ÎNCEPUTURILE CARIEREI LUI SAMUEL VON BRUKENTHAL. O NECUNOSCUTĂ ÎN BIOGRAFIA SA.

Îşi datorează oare Brukenthal începuturile pline de succes ale carierei sale în primul rând relaţiilor şi apartenenţei la lojile francmasonice europene? Probabil ca da. Însă pentru a găsi un răspuns precis la aceasta întrebare, ar fi necesare nişte studii detaliate în arhivele din Europa centrala (cele vieneze, în special). Rolul central pe care francmasoneria l-ar fi avut pentru începuturile carierei lui Samuel von Brukenthal ni s-a conturat în urma discuţiilor avute cu Manfred Wittstock. Am remarcat deja în studiul nostru de masterat faptul că Schuller, biograful lui Brukenthal, nu avea cunoştinţă despre oprirea acestuia la Viena, şi susţine că acesta a mers direct pentru studii la Halle. La momentul respectiv nu era oportun să aprofundăm această problemă şi de aceea revenim acum cu o serie de noi precizări.

În perioada anterioară plecării sale din Sibiu, Brukenthal a lucrat drept cancelist al Guberniului Transilvaniei. Fratele său, cu averea obţinută în urma căsătoriei, a putut răscumpăra de la Samuel şi partea acestuia de moştenire. Astfel, Brukenthal, cu banii obţinuţi, a investit sume mari pentru cariera sa, mizând astfel totul pe o singură carte. Heidendorf nota despre acest lucru: „[Brukenthal] se întorcea din Germania la Sibiu ca un bărbat, care strălucea nu doar prin tinereţe, ci şi prin cultura şi cunoştinţele sale. O frumuseţe de bărbat, a cărui întreagă avere era el însuşi" (p. 279). Baza pe care Brukenthal şi-a creat-o astfel era atât de promiţătoare, încât i-a permis să se însoare cu fiica primarului provinciei sibiene, Catharina Sofia Klokner von Kloknern. Trebuie adăugat că prin această căsătorie s-a detaşat de legătura mai apropiata, prestabilită, de înrudire cu familia comitelui saşilor, Simon de Bausznern (Schuller, p. 40–41).

În Viena catolică, Brukenthal cu siguranţă nu avea de gând să-şi facă studiile; aceasta ar fi fost o cale neobişnuită pentru un sas, deoarece obiceiul timpului era să meargă pentru studii la universităţile germane protestante. Pe de altă parte, putem presupune că a venit la Viena să îşi caute relaţii şi prietenii, în vederea unei cariere de succes în administraţia Monarhiei. Cu siguranţă, aşa cum se obişnuia atunci, el avea asupra sa pentru Viena şi scrisori de recomandare din Sibiu. Acest aspect – încă nelămurit – rămâne un deziderat pentru viitoare cercetări asupra biografiei lui Brukenthal. Ar fi fără îndoială relevant pentru istoria socială a Sibiului să se identifice din ce categorie a orăşenilor a venit sprijinul pentru tânărul Brukenthal, care era încă, în acel timp, un nimeni. Ernest Krivanec îl identifică pe Brukenthal între membrii lojei masonice vieneze „Aux Trois Canon", ca fiind iniţiat în data de 2 martie 1743, chiar în ultima întrunire înainte de dizolvarea în forţă a lojei de către oficialităţi. Krivanec publică o listă de membrii ai lojei, care pot fi consideraţi ca posibili destinatari pentru scrisorile de recomandare ale lui Brukenthal. Datorită faptului că Gabriel Bethlen, cancelarul Transilvaniei şi adversarul politic al lui Brukenthal de mai târziu, fusese iniţiat în lojă deja pe 19 septembrie 1742, ar fi posibil ca legătura cu francmasonii vienezi să se fi stabilit prin el.

Trebuie remarcat la acest punct că istoriografia mai veche a saşilor ardeleni, axată pe valorile tradiţionale ale naţiunii săseşti şi ale bisericii evanghelice, are dificultăţi în abordarea temei francmasoneriei şi anume în înţelegerea tendinţelor universale ateiste. Loja sibiană „St. Andreas zu den drei Seeblättern", în care au fost membri şi numeroşi saşi, este doar amintită în istoria saşilor, scrisă de episcopii Teutsch (vol. 2, p. 448). Schuller se străduieşte să privească apartenenţa lui Brukenthal în loja din Halle, „Zu den drei goldenen Schlüsseln", ca rezultat al nevoii sale de a avea „contacte cu cercuri mai distinse şi cultivate ale societăţii" (vol. 1, p. 31).

Rolul principal care i-a revenit ulterior lui Brukenthal la primirea, din partea lojei berlineze „Zu den drei Weltkugeln", al cărei mare maestru era însuşi regele Prusiei, Frederic al II-lea, a patentei de înfiinţare pentru loja din Halle este privită ca o dovadă a carismei personale a lui Brukenthal. În consecinţă, Schuller pune accent pe baza creştină a lojei din Halle, care era cerută de statutul ei. Având în vedere această premisă istoriografică este de presupus că şi cariera lui Brukenthal poate fi pusă în legătură cu fenomenul francmasoneriei. Generaţia de istorici citată n-a aplicat însă şi pentru acest aspect aceeaşi acribie, care îi este recunoscută în general.

Cinci zile după primirea lui Brukenthal, loja „Aux Trois Canons" din Viena a fost desfiinţată forţat, de către Garda Regală, în 7 martie 1743. Fraţii de lojă surprinşi la întrunire au fost pedepsiţi cu arest la domiciliu, amenzi băneşti şi chiar accesul la curte le-a fost interzis pentru un anumit timp. Astfel, respectivii au devenit obiectul de amuzament pentru curtea regală (după cum relatează jurnalul contemporanului Obersthofmarschall Fürst Johann Joseph Khevenhüller-Metsch, citat dupa Krivanec, p. 111 f.). Daca Brukenthal a participat la această întrunire a lojei nu reiese în mod clar din documente. Este de presupus însă că a participat, în calitate de proaspăt admis în rândurile lojei. De altfel, este foarte probabil ca acel incident să fie şi cauza plecării sale din Viena spre Halle. În căutarea motivelor care au dus la desfiinţarea forţată a lojei din Viena trebuie să se ţină cont că, dincolo de intrigile de la curte şi suspiciunea clerului catolic, loja avea şi implicaţii pe plan internaţional. Impunerea succesiunii pe tron şi în linie feminină, adică recunoaşterea Pragmaticei Sancţiuni (1713), era o problemă fundamentală pentru statul habsburgic, care a condus, de altfel, şi la confruntări războinice şi la epuizarea puterilor lui în anii 1740. Înfiinţarea lojei „Aux Trois Canons" este astfel într-o anumită măsură brizanta, dacă ţinem cont de faptul că fondatorul lojei din Viena, Albrecht Joseph von Hoditz, venea din loja „Aux Trois Squelettes" din Breslau, care, la rândul ei, era o loja subordonată celei deja menţionate, din Berlin: „Zu den drei Weltkugeln". Concepţia lojei de la Viena ca Lojă Mare pentru ţările habsburgice, cu autonomie aproape deplină, nu schimba prea mult percepţia ei la curtea vieneză, ca organizaţie supusă Berlinului.

Datorită acestor evenimente şi legături, Brukenthal nu era un necunoscut când s-a deplasat împreună cu patru colegi de studiu la Berlin, pentru a obţine o patentă pentru înfiinţarea lojei la Halle. Fiind probabil văzut ca o victimă a desfiinţării forţate a lojei din Viena – Heidendorf cel puţin remarcă arestarea lui Brukenthal şi a altor membri de lojă (p. 281) – se poate presupune că prestigiul personal a lui Brukenthal era în creştere, căci incidentul de la Viena era cunoscut şi discutat în cercurile francmasonice din statele germane. În acest context s-ar putea plasa întâlnirea lui Brukenthal cu Frederic al II-lea. Conform mult-citatei istorioare, Frederic al II-lea i-a propus lui Brukenthal să intre în administraţia sa, ceea ce acesta a refuzat, din motive patriotice, pentru a stârni astfel mai multă admiraţie. Introducerea lui Brukenthal la Berlin ca „maestru deputat" pentru înfiinţarea lojei la Halle, pe care a condus-o mai apoi ca „maestru de scaun" până la izbucnirea celui de-al doilea război silezian, în vara anului 1744, apare deci ca o evoluţie naturală a carierei de francmason, începută la Viena de Brukenthal.

Pe 8 martie 1753, Brukenthal îşi lua concediu de la Magistratul sibian. Protocolul Magistratului menţiona drept motiv: „călătorie spre Viena, pentru a se lansa în afaceri proprii, la picioarele majestăţii sale". Rapiditatea realizării acestui deziderat – deja pe 25 martie – îl uimeşte pe biograful său, Schuller. El încearcă să motiveze succesul acţiunii destul de riscante a lui Brukenthal cu ideea momentului bine ales şi cu ajutorul unor recomandări către împărătească, care se pot doar vag reconstitui. Schuller face şi referire la sus-numitul francmason şi influent consilier al Curţii, contele Bethlen, cu care Brukenthal întreţinea în acel moment contacte bune. Ţinând cont de cele relatate mai sus, remarca lui Heidendorf (p. 280), conform căreia Brukenthal se folosea de contactele sale francmasone pentru a pătrunde în cercurile superioare ale Curţii vieneze capătă o altă credibilitate decât este dispus să îi acorde Schuller (vol. 1, p. 62), decât [faţă de] cea legendară, a „cheii succesului". În consecinţă, Brukenthal a fost numit

pe 18 ianuarie 1754 secretar gubernial, fiind primul sas în istoria Guberniului ardelean care ocupa această funcţie. Brukenthal a ştiut să-şi valorifice şansa la carieră astfel obţinută.

Rămâne de remarcat faptul că Krivanec aduce date importante pentru existenţa în secret a lojei „Aux Trois Canons", până la 1754, pentru că loja vieneză „Aux Trois Coeurs", a cărei existenţă este atestată documentar pentru intervalul 21 iunie–29 decembrie 1754, se vede confruntată cu o lojă concurentă, al cărei nume nu este din păcate menţionat. Astfel, Brukenthal s-ar fi putut folosi şi de contactele sale încă active din timpul primului său stagiu la Viena. Cercetarea istoriei lojei „St. Andreas zu drei Seeblättern" din Sibiu n-a scos la iveală contacte directe ale lui Brukenthal cu aceasta. O poziţie protectoare a baronului, pe care Krivanec caută s-o deducă din apartenenţa la loja a unor personaje din împrejurul său, printre ei şi rude, nu s-a putut confirma, dar nici exclude. Rolul protectorului trebuie mai degrabă atribuit celui care l-a urmat pe Brukenthal în funcţia de guvernator, György Bánffy, care a prezidat din 1778 francmasonii sibieni şi din 1780 şi pe cei transilvăneni. De altfel, trebuie menţionat şi că, prin căsătoria sa, Brukenthal a refuzat candidata familiei Baußnern. Este posibil ca rivalitatea izbucnită în acel timp între familiile Baußnern şi Klokner să se fi menţinut până în anii 1770, fapt ce ar motiva rezerva lui Brukenthal faţă de loja sibiană. Oricum, în anul 1790, când loja din Sibiu şi-a încheiat activitatea, protocolul final prevedea, ca actele şi scrierile lojei să îi fie predate lui Brukenthal, ceea ce, contrar presupunerii lui Zieglauer, nu s-a realizat. Abia în 1868, Muzeul Brukenthal a cumpărat aceste documente, care actualmente se află la Arhivele Naţionale Sibiu. Din aceste documente reiese că Brukenthal şi loja sibiană n-au avut contacte foarte strânse.

Comparând contactele lui Brukenthal de la începutul şi sfârşitul carierei sale cu francmasoneria, se poate concluziona că identificarea sa cu filozofia francmasonă a fost în mod evident subordonată aspiraţiilor sale de carieră. Francmasoneria a fost în cele mai rare cazuri un scop în sine. Însă ca primă formă de manifestare a culturii de asociere burgheză moderne, francmasoneria a întrunit persoane cu interese individuale similare şi orientare iluministă, oferind astfel un cadru în care se puteau cultiva contacte şi relaţii personale, dincolo de barierele stărilor sociale. Aceste legături puteau deveni decisive pentru evoluţia unei cariere, mai ales la persoane de provenienţă burgheză şi din mica nobilime. Cariera lui Brukenthal este astfel un exemplu emblematic pentru acest rol, de altfel, în concepţia noastră, cel mai important al francmasoneriei în istoria socială europeană a sec. al XVIII-lea.

BIBLIOGRAFIE

Heidendorf, Michael Conrad von: Eine Selbstbiographie. Mitgeteilt von Rudolf Theil, in: Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, N.F. 18 (1883/1884), p. 1–379.

Krivanec, Ernest: Die Loge „Aux Trois Canons" in Wien (1742–1742), in: Quatuor Coronati Jahrbuch, 12 (1975), p. 95–117.

Krivanec, Ernest: Die Loge „Aux Trois Coeurs" in Wien, in: Quatuor Coronati Jahrbuch, 13 (1976), p. 19–39.

Krivanec, Ernest: Freimaurerei in Siebenbürgen im 18. Jahrhundert, Wien 1978.

Schuller, Georg Adolf: Samuel von Brukenthal, 2 Bde., München 1967–69.

Şindilariu, Thomas: Die Freimaurerloge „St. Andreas zu den drei Seeblättern im Orient zu Hermannstadt" (1767–1790). Ihre Rolle in Gesellschaft, Kultur und Politik Siebenbürgens, lucrare de masterat din 2001 la Ludwigs-Maximilians-Universität-München.

Şindilariu, Thomas: Die Freimaurerloge „St. Andreas zu den drei Seeblättern in Hermannstadt" (1767–1790), in: Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde, 25 (2002), p. 218–228.

Teutsch, Friedrich; Teutsch, Georg, Daniel: Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk, 4 Bde., Hermannstadt 1907–1926.

Wittstock, Manfred: Zwischen Maria Theresia und Joseph II. Gedenken an Samuel von Brukenthal (V), in: Allgemeine Deutsche Zeitung vom 9. Mai 2003, p. 5.
Zieglauer, Ferdinand von: Geschichte der Freimaurerloge St. Andreas zu den drei Seeblättern in Hermannstadt, (1767–1790). Nach den Quellen des Archivs der bestandenen Loge dargestellt, in: Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, 12, 13 (1874/1875, 1876), H. 3, 1, p. 447–592, 1–92, p. 62–92.

SUMMARY

THE ROLE OF FREE MASONRY AT THE BEGINNINGS OF SAMUEL BRUKENTHAL'S CAREER. AN UNKNOWN PERIOD IN HIS BIOGRAPHY.

The article deals with the connections between Samuel von Brukenthal and the Free Masonry lodges. It seems that these contacts were owned to the Brukenthal's career aspirations. The similarities of interest perspectives among the members of Lodges and the opportunities for mounting social scale were serious arguments for the character to cultivate a membership to the secret organization.

Olga CICANCI (Bucureşti)

INFORMAŢII PRIVIND BRAŞOVUL DIN ARHIVA COMUNITĂŢII GRECEŞTI DIN VIENA

Cercetările întreprinse în ultimele decenii, îndeosebi asupra unor fonduri arhivistice referitoare la activitatea negustorilor „balcanici", au permis apariţia unor lucrări, care ne oferă o imagine de ansamblu asupra modului cum era organizat comerţul în sud-estul Europei[64], chiar dacă informaţia este departe de a fi completă deoarece o mare parte a documentelor referitoare mai cu seamă la comerţul de tranzit dintre Orient şi Europa Centrală au rămas inedite şi uneori neinventariate. Totuşi, se poate afirma că în comerţul de tranzit dintre Orient şi Europa Centrală erau angrenaţi în principal negustorii din zona sud-est europeană (greci, români, bulgari, sârbi, albanezi etc.), organizaţi în asocieri (întovărăşiri) sau companii comerciale, cum erau cele de la Sibiu, Braşov şi Timişoara în veacul al XVII-lea şi al XVIII-lea şi, începând cu a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, în case de comerţ[65]. De asemenea, precizăm că Ţările Române au avut un rol important în negoţul de tranzit înspre Viena şi Leipzig.

Casele de comerţ, forme moderne de organizare a negoţului, au existat în spaţiul românesc, mai cu seamă în centrele economice de pe principalele rute comerciale spre Europa Centrală (Bucureşti, Braşov, Sibiu, Timişoara etc.), a căror activitate însă este departe de a fi pe de-a întregul cunoscută. Ce putem constata este faptul că erau întemeiate de negustori „balcanici" şi români care conlucrau în derularea unor afaceri prospere. Una dintre aceste case de comerţ, mai puţin cunoscută, era aceea a lui Kiriaki Polizu[66], care îşi avea sediul principal la Viena, de unde coordona afacerile din Europa şi Imperiul Otoman, aşa cum reiese din cercetarea „Dosarului Polizu", care se află în arhiva Bisericii Sf. Treime din Viena, sediul Comunităţii greceşti[67]. Dosarul conţine corespondenţa, îndeosebi comercială, diferite acte eliberate de autorităţile româneşti, austriece şi prusace, liste de mărfuri, chitanţe etc., redactate în majoritate în limba greacă, dar şi în germană, franceză şi română. Dar cine era Kiriaki? Din arhiva cercetată şi din alte informaţii, aflăm că, în afară de supuşenie turcă[68], mai avea paşapoarte şi cetăţenie austriacă[69] şi prusacă[70], că era „capitalist" la Bucureşti, unde în 1790, avea mai multe prăvălii şi că, după mărturia sa „era legat de afacerile din Ţara Românească şi Moldova"[71].

În Ţările Române avea o reţea de reprezentanţi cum erau: Nicolae Panu Ioannu la Braşov, Manicati Safranu la Sibiu, Constantin Darvaris, Dimitrie Varlaan şi Grigore Sfungaras la Bucureşti, pe vameşul Vasile Iconomu la Galaţi, care era şi responsabil cu afacerile lui Polizu

---

[64] Vezi, de pildă, Olga Cicanci, *Schimburile comerciale dintre Ţările Române şi Asia Mică prin intermediul negustorilor greci (sec. XVII-XIX)*, în „Hrisovul", VIII, Seria nouă, Bucureşti, 2002, p. 157-162.

[65] Eadem, *Formes d'organisation de l'activité commerciale dans le Sud-Est de l'Europe aux XVII-e et XVIII-e siècles jusqu'au commencement du XlX-e siècle,* în „Actes du II-ème Colloque International d'Histoire <<Economies méditerranées. Equilibre et Intercommunications>>", Atena, 1985, p. 77-90.

[66] Eadem, *Rolul Casei de negoţ Polizu în comerţul internaţional al Ţărilor Române,* în „Sud-Estul şi contextul European", Buletin I, 1994, p. 129-140.

[67] Arhiva neinventariată, care cuprinde corespondenţa dintre anii 1790-1810, este pentru prima oară prezentată de noi în *L' activité commerciale de Kiriaki Polizu dans les Principatés Roumaines vers la fin de l'époque phanariote d'après les Archives de l'église grecque de Vienne,* în volumul „Symposium. L' époque phanariote", Salonic, 1974, p. 401-411.

[68] În Arhiva Bisericii Sf. Treime din Viena am găsit două paşapoarte: unul de cetăţean turc, celălalt poartă menţiunea „griechisch Gemeide".

[69] Într-o scrisoare din 13 mai 1801, agentul austriac la Bucureşti îl consideră pe Kiriaki Polizu cetăţean austriac.

[70] La 8 noiembrie 1792 Berlinul îl informează pe Polizu că i-a fost trimisă patenta prin care este numit consul al Prusiei în Moldova şi Ţara Românească, Arhivele Bisericii Sf. Treime, corespondenţa din 8 noiembrie 1792. Arhiva nu era inventariată atunci când am consultat-o în 1969.

[71] Olga Cicanci, *Rolul Casei de negoţ Polizu…*, p. 129-140.

din Moldova etc. De altfel, reprezentanţii lui Polizu din Bucureşti achiziţionau şi mărfurile de la Constantinopol care erau apoi expediate prin Braşov şi Sibiu, prin Pesta - unde era reprezentat de Ianaki Merkuri de la Viena, care era înlocuit în ultimul oraş de Gheorghe Pazzani, ce gira afacerile lui Kiriaki Polizu. Acesta primea prin Braşov şi Sibiu, mărturiseşte în corespondenţa sa, bani care erau transferaţi la bănci din Berlin şi Amsterdam în contul lui Kiriaki Polizu[72]. Printre multele personaje legate prin afaceri de Kiriaki Polizu, amintite în arhiva citată, ne vom opri asupra lui *Nicolae Panu Ioannu,* reprezentantul său la Braşov, dar care derula şi afaceri proprii. Din corespondenţa existentă în Arhiva Bisericii Sf. Treime din Viena reiese că Panu Ioannu trimitea la Viena şi Bucureşti lui Polizu rapoarte (sub formă de corespondenţă) asupra cursului diferitelor monezi, trimiterii de diferite cantităţi de monezi şi emiterii de poliţe în contul lui Polizu. De pildă, Panu Ioannu primea groşi din Ţara Românească, pe care îi transforma în florini şi îi expedia la Viena[73]. Panu Ioannu supraveghea şi trecerea mărfurilor achiziţionate la Viena şi Leipzig, provenite din Europa Apuseană, precum haine, pantofi, saci, diferite vinuri, şampanie etc., prin vama de la Bran[74]. Panu Ioannu cumpăra din Transilvania cordovane şi piei de iepure pe care i le vindea lui Polizu[75]. Toate aceste operaţiuni, ca şi alte detalii le aflăm din corespondenţa lui Panu Ioannu, expediată din Braşov, către Polizu şi Sfungara, la Bucureşti între anii 1803-1804.

Panu Ioannu avea şi propriile sale afaceri, ceea ce rezultă din câteva documente găsite în arhiva Casei de Comerţ Stamu. Astfel, la 26 aprilie 1802 face o „înţelegere" la Bucureşti cu Trandafir Chircu Daşcu de a desfăşura negoţ în Rusia şi Turcia (împreună şi cu Dimitrie Bolduru) în perioada 20 aprilie 1802 - 20 aprilie 1805. Cei doi depun un capital de 13.000 groşi, iar la expirarea termenului înţelegerii de negoţ, după scăderea cheltuielilor, câştigul şi pierderile urmau să fie repartizate potrivit cu capitalul dispus[76]. Dintr-o serie de documente greceşti şi caramanice cercetate de Valentina Filip şi Claudiu Turcitu în arhivele din Galaţi reiese că Ianache Panu din Braşov avea o casă de comerţ la Braşov împreună cu Gheorghe Gheorghiu din Rusciuc, unde acesta din urmă îşi avea sediul şi care asigura transporturile de mărfuri orientale către Bucureşti, de unde luau drumul Braşovului şi Sibiului[77]. Se vorbeşte de casa de comerţ a fraţilor Pannu din Braşov, cel de al doilea Pannu era Chiriac Antonie, care avea afaceri şi la Galaţi. Din alte corespondenţe aflăm că fraţii Pannu întreţineau relaţii comerciale cu loan şi Stere Stamu între anii 1833-1841[78]. Chiar dacă fraţii Pannu nu erau (cel puţin Ianache) decât urmaşii lui Pannu Ioannu, casa lor de negoţ din Braşov avea să aibă un rol important în comerţul oriental, dar şi în cel din spaţiul românesc, având legături şi cu fraţii Engürlii, stabiliţi şi aceştia la Braşov şi Bucureşti[79].

Cazul Pannu Ioannu este tipic pentru evoluţia economico-socială a unor negustori greci sau balcanici angrenaţi, iniţial în colaborare cu puternice case de comerţ, cum era cea a lui Kiriaki Polizu, ca apoi să-şi întemeieze propria casă de negoţ, care presupunea un important capital şi mijloace organizatorice. De asemenea, informaţiile furnizate de corespondenţa lui Pannu Ioannu ce se află în arhiva Comunităţii greceşti din Viena, confirmă faptul că Braşovul cu vama de la Bran (alături de Sibiu) va continua să aibă un rol important în comerţul de tranzit din Orient, prin Constantinopol şi Peninsula Balcanică, spre Europa Centrală la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi începutul celui de-al XlX-lea. Negustorii români şi greci, alături de cei

[72] *Ibidem*.
[73] Aşa cum reiese din corespondenţele lui Pannu Ioannu din 25 septembrie 1803, 12 şi 31 ianuarie, 22 februarie şi 6 aprilie 1804 din Arhiva Bisericii Sf. Treime din Viena.
[74] Consemnate în scrisorile din 24 iulie 1803, 3 ianuarie 1804 către Polizu şi a celor din 1 ianuarie şi 1 aprilie 1800 trimise lui Sfungara.
[75] Corespondenţă din 11 aprilie 1803.
[76] *Documente economice din arhiva Casei comerciale loan St. Stamu (1714— 1876)*, vol. I, Bucureşti, 1983, doc. I, 82, p. 70-71.
[77] Vezi documente în Olga Cicanci, *Schimburile comerciale dintre Ţările Române şi Asia Mică*.
[78] *Documente economice*, p. 457, 606-607.
[79] Olga Cicanci, *Schimburile comerciale...,* p. 161

bulgari şi sârbi, vor colabora în cadrul unei forme evoluate de organizare, cum este casa de comerţ modern, având monopolul asupra comerţului de tranzit prin Viena dintre Orient şi Europa[80].

SUMMARY

INFORMATION ABOUT BRASOV
IN THE ARCHIVES OF THE GREEK COMMUNITY IN VIENNA

The original documents offer information about the merchant Pannu Ioannu from Brasov, one of the partners of the Kiriaki Polizu great commerce house, having its premises in Vienna, and who also run other businesses in Wallachia. As a Polizu's representative, Panu was taking care of the transport and expedition of the merchandise between 1803 and 1804. In the same time he was running his own business in commerce, continued afterwards by his descendants. By means of his activity and the alliance with a strong commercial firm, Pannu Ioannu's case is typical for the social-economic evolution of the Greek merchants.

[80] Eadem, *Le rôle de Vienne dans Ies rapports économique et culturel du sud-est européen avec le centre de l' Europe,* în *RESEE,* tom XXIV, nr. 1, 1986, p. 3-16.

Lajos DEMÉNY (Bucureşti)

A KÁLVINISTA EGYHÁZKÖZSÉGRŐL ÉS A MAGYAR – SZÁSZ/NÉMET VISZONYRÓL BUKARESTBEN 1852-IG

A romániai német, közelebbről az erdélyi szász történetírás utolsó jeles képviselője, a brassói Gernot Nussbächer nemsokára 65. születésnapját ünnepli, s vele együtt készülünk a számvetésre mindazok, akik tudományos pályafutását figyelemmel kísértük és akik haszonélvezői voltunk/vagyunk a vele való kapcsolatnak, együttműködésnek. Nem csupán az ünnepi hangulat késztet erre, hanem azon nemzedék kisebbségi szakembereinek szűkebb köre is, akik osztoztunk/osztozunk a közös sorsban. Valóban az ő alkotó munkássága magában foglal egy bizonyos sajátosságot, mégpedig az itthonmaradás hangulatát, hogy ne mondjam rögeszméjét, mert fiatalabb kollegánk német és szász nemzeti önazonosságát következetesen vállalva végezte és végzi az erdélyi szászság történelmi örökségének feltárását. Bevalljuk, hogy van visszatekintésünkben némi nosztalgia, a közös múltunk iránti vonzódás, mert ez már sajnos csak a letűnt idők emléke marad, ugyanis a valamikori nagy szász történész elődök vagy eltávoztak az élők sorából vagy külföldön folytatnak kutatói tevékenységet a romániai németség örökségéről. Már pedig gazdag ez az örökség, hiszen nyolc évszázadon át az erdélyi szászság sikeresen védte autonóm intézményeit, majd az Universitas Saxonum keretében biztosította önálló fejlődését. Ám kiváltképpen az utolsó félévszázadban az erdélyi szászok és általában a romániai németek - az örmény, görög és zsidó nemzeti közösségek után – a kivándorlásra kényszerültek, gazdasági terepvesztésükkel egyidejűleg számolták fel önrendelkezésük minden nyomát, sőt részük volt a második világháború utáni időkben a teljes és igazságtalan jogfosztottságban is.

Gernot Nussbächer kutatásaiban mindig higgadtan számolt a romániai realitásokkal, a szász történelmi hagyományok feltárásában sohasem tévesztette szem elől az egész valóságot, a román – magyar – szász együttélés adottságait. Ám a háború utáni gazdasági, társadalmi és polikai élet irányítói nyiltan vagy burkoltan követték a nemzeti homogenizálás politikáját a kisebbségekkel szemben, s ez mély megrázkodtatást okozott kiváltképpen a szászok és svábok soraiban. A valamikori Nagyszebenben, Szászbesztercén, Brassóban, Medgyesen, Segesváron ma már alig van egyenként néhány tucatnyi, kivételesen tán néhány száz szász család.. Az egykor oly gazdag szász falvak többnyire romokban hevernek, német lakosságuk vándorbotot vett kezébe. Nussbächer kollega kutatásai is figyelmeztetnek, hogy mit vesztett az ország a romániai németek kivándorlásával, mindennek súlyos voltát máig sem mértük fel. Ha pedig dereng tudatunkban valami, az már nem változtat a szomorú valóságon, késő a bánat. Kiesett erdélyi valóságunk egyik támpontja a román – magyar – szász együttélés letűnt, sajnálatunkra az csupán a múlté.

Bevallom, Gernot Nussbächer hely- és művelődéstörténeti feltáró munkája is serkentett abban, hogy a romániai szórványmagyarság, pontosabban a bukaresti magyarok múltja felé forduljak, ugyanis az ő tevékenysége is ma már a szórványtörténet pászmáján mozog. Teszem ezt annál inkább, mert a magyar – szász s főleg a református és a német lutheránus bukaresti egyházközségek történetében is nyomon követhetők a kölcsönös viszony értékei. Csak a napokban emlékezett meg a román főváros német közössége a helyi lutheránus templom másfélszázados fennállásáról.

A közös múltból, a jóban-rosszban való egymásrautaltság nem kerülhető meg akkor sem, amikor a bukaresti kálvinista magyar és a lutheránus német külön-külön történetét próbáljuk felidézni, számolva természetesen a néha-néha eltérő érdekekkel. A bukaresti kálvinista egyházfelekezet kezdeti történetét fürkészve bukkantam egy 1852, december 29-én Bukarestben keltezett írásra, melynek szövegét a mellékletben közlöm Gernot Nussbächer baráti köszöntése

alkalmából. Az idézett beszámoló készítőjének kilétét homály fedi, ugyanis szerzője csupán **Ÿ. f.** kézjegyét vetette papírra. Egyelőre azt sem tudjuk, hogy a tudósítás kinek a számára készült. Csak a végén tett megjegyzés enged következtetni arra, hogy valamelyik magyar lap szerkesztőségének címére íródott. Mindez azonban nem csökkenti forrásértékét, mert a benne foglalt adatok, információk más forrásokkal összevetve egészében helytállóak, megfontoltak. Higgadtságról tanúskodik a szerző, amikor a személyiségekről és állapotokról mond ítéletet. A levél megfogalmazója már az elején felidézi azt a közismert tényt, hogy a Kolozsvárról Bukarestbe érkezett Küküllő vármegyei szőkefalvi Sükei (alias Sütő) Imre 1815. május 14-én a lutheránus templomban tartotta a frissen szervezett gyülekezet első istentiszteletét magyar nyelven a lutheránus esperes erdélyi származású szász Johann Klockner jóvoltából és engedélyével.

A kálvinista magyar és lutheránus német együttélésnek Havaselve fővárosában a 17. század végéig visszanyúló gyökerei voltak/vannak. Mind a két protestáns egyházközség tudatában az együttműködés emléke elevenen élt még a 19. század derekán is. Ez így volt akkor is, ha a köztudat árnyalatbeli különbségeket rejtett magában. Mind a lutheránusok, mind a kálvinisták úgy emlékeztek, hogy a 18. század elején a bukaresti magyar és német protestánsok közös imaházat és temetőt tartottak fenn a mai román főváros akkori szélén fekvő Tölgyfa Negyedében (*Mahalaua Stejarului*) az Ökörkút (*Fântâna Boului*) mellett. A lutheránusok tudatában első lelkészük Stefan Molnar (1742–1750) „szász pap" volt. A kálvinista magyarok viszont úgy tudták, hogy a legrégebbi protestáns templomot II. Rákóczi Havaselvére menekült szabadságharcosai hozták létre. Ezt emelte ki Sükei Imre is az 1831. május 25-én Bukarestben keltezett és az Erdélyi Református Egyházkerület Főkonzisztóriumához küldött részletes jelentésében. Kiemelte benne: „Helybeli ekklézsiánk kezdetekor első ismeretségem néhai lutheránus pap (ki a Constaninapolyi Svéciai – svéd – Missiótól superintendensnek is íratott) tiszteletes Klochner János úrral tettem vala. Ez a hosszúéletű tisztes öreg (ki ekklézsiáját egy fél saeculumig pásztorolta) hozzám legközelebbi barátságot láttatott mutatni, s barátságát magam is hasonlóval kívántam viszonozni, annyira ment, hogy életének utolsó napjait többnyire velem való társalkodásba töltötte. Ez a nexus ösztönözte őtet arra, hogy a lutheránum templomban szent vallásunk szertartása szerént lehető Isteni tiszteletünket megengedte s ekklézsiájával megengedtette[1].

Sükei szerint Johann Klockner mondta neki, hogy a lutheránus templomban tartandó szertartáshoz a bukaresti református felekezetnek „méltó jussa volna, midőn ő azt jól tudná és ekklézsiájának írásaiban is meg volna, hogy a fennforgó templom, mely most szász templomnak neveztetik, néhai nagyemlékezetű felséges fejedelmünk Rákóczi alatt a maga eredetét a reformátusoktól vette, két fő munkás reformátusokat is hozván emlékezetbe, kiknek nevek Matkai és Détsi"[2]. Mi több, Johann Klockner - mint azt Sükei megjegyezte – „testamentomában tulajdon személyemet nevezte ki, hogy árva rokonairól (kiknek minden vagyonát hagyta) mint tutor gondoskodjam". Sükei Imre, akárcsak Johann Klockner, nem mellőzte a bukaresti realitásokat, hol az ortodox egyház kiváltságos hitfelekezet volt. Ellenkezőleg, a már idézett beszámolójában szükségesnek tartotta külön kiemelni, hogy: „Toleráltatott itt minden templom, a reformátum ugyanúgy mint a lutheranum. A sidók zsinagógája is szintúgy, mint más keresztények temploma, mert az idevaló orthodoxa igaz hiten lévő keresztények mindegyikét egyaránt vészik és tollerálják, s örvendik, ha a megtelepedett idegen népek és nemzetek szertartások szerént szép gyűlésű templomot gyakorolnak és formálnak"[3]. Megkövetelték közben, hogy bármely templom tornyán a kereszt ékeskedjék és a templomban oltár legyen, hol gyertyák égjenek, még a kálvinistáknál is. Ürmösy Sándor is az 1844-ben kiadott beszámolójában szükségesnek tartotta kiemelni, hogy a bukaresti lutheránus

[1] Demény Lajos, *A Bukaresti Református Egyházközség és magyar iskola a 19. század elso felében.* Kéziratban a 83. lapon.
[2] Uo. 84.
[3] Uo. 85.

templom belső berendezése és szertartása eltér „az erdélyi lutheránus isteni tisztelet módjától”[4]. Ürmösy a bukaresti református és lutheránus templom kezdeteiről az itten hallottak alapján számolt be. „1690-ben *Rákóczy* fejedelem *Musztafa* szultánságában bejövén Oláhországba seregével *Bránkován* vajda alatt megállapodik Kiprovicz nevezetű hellyen, kinek kíséretében valának *Matkai* és *Décsei* nemesek, mint bajtársai Rákóczynak, kik látván, hogy a fejedelemnő mint catholica jövedelmezi a catholica magyar ekklézsia pénztárát, ők is mint reformátusok” kezdeményezték egy református templom alapítását. A vajdától kapott összeget „saját zsebekből is nevelvén, megvásároltak Bukurestben egy *Fontona Boului* nevezetű helyet, mellyen egy imaházat építettek, hol oztán huzamos időkig, egy *Müller* vagy *Molnár* nevű lelkésszel isteni tiszteletet tartatnak – ezen két nemesek tehát az ekklézsiának alapítói; kiknek tetemei a tőlök vásárolt czinteremben vannak eltemetve Müller vagy Molnár lelkészével együtt”. Ürmösy részletes tájékoztatást ad a templom sorsáról és a szász lutheránusokkal való viszonyról[6]. Az általa hallásból megörökített hagyomány több időrendi és ténybeli pontatlanságot foglal magában.

A 19 – 20. századi német szakirodalomban több összefoglaló jelent meg a bukaresti német közösségről és a lutheránus templomról[7]. Szó esik a bukaresti két protestáns felekezet múltjáról a román történetírásban is[8].

Nem számítva a korábbi német szakirodalmat a bukaresti lutheránusok 18. századi történetét részletesen Teutschländer írta meg az 1869. évi könyvében. Megemlékezett arról, hogy a bukaresti lutheránusok első ismert papja az Erdélyből származott Wagner volt, őt követte a Küküllő vármegyei Stefan Müller/Molnar, s végül a század derekától a kőhalomszéki Zsiberkről származó Georg Göldner.

A már idézett 150 éves évforduló alkalmából kiadott könyvecskében Daniel Zikeli által összeállított történelmi vázlatban a szerző az alábbiakat jegyzi meg: „A 18. század elején a német és magyar nyelvet beszélő protestáns hívek kénytelenek voltak közös temetőt felállítani, amely különben az első volt a hasonlók közül és amely messze a városon kívül feküdt. A Tölgyfa Negyed nevet viselő városrészben az Ökörkút mellett. Ma ez a város közepén van és a Luterana utca néven ismert”. Az első „szász pap”, Stefan Molnar (1742–1750) a hitközség birtokát kibővítve, hozzálátott a templom tervének kivitelezéséhez, számítva az európai protestantizmust felkaroló Svédország támogatására[9]. Svéd közbenjárásra a lutheránus felekezet vajdai kiváltságleveleket kapott (1747 és 1851). 1853. április 24-én szentelték fel a ma is fennálló templomot, mely a többszöri felújítás jegyeit is magán viseli.

*

[4] Ürmösy Sándor, *Az elbujdosott magyarok Oláhországban. Utazása után írta …*Kolozsvártt 1844. 53.

[6] Uo. 53–55. Ezek között a legkirívóbbak: II. Rákóczi Ferenc hadaival sohasem lépett Havaselvére, Kiprovác nem volt havaselvi település, hanem Bulgáriában a 16. és 17. században fontos kereskedelmi központ és a szófiai katolikus püspök székhelye, a vajda felesége sem volt katolikus.

[7] Rudolf Neumeister, *Wo der Herr nicht das Haus mit bauet, da arbeiten umsonst, die daran bauen (Rede bei der Grundsteinlegung zur neuen evangelischen Kirche 29. August 1851).* Bukarest 1851; Willibald St. Teutschländer, *Geschichte der Evangekischen Kirchengemeinde Augsb. Conf. in Bukarest,* Bukarest 1869; Idem, *Geschichte der Evangelischen Gemeinde in Rumänien mit besonderer Berüchsichtigung der Deutschtums.* Bukarest 1891; Idem, *Geschichte der evangelisch/lutherischen Gemeinde zu Bukarest 1891;* Meyer, *Die Diaspora der Evangelischen Kirche in Rumänien, Serbien und Bulgarien.* Postdam 1901; Petri Hans Pfarrer in Bukarest, *Evangelische Diasporapffarrer in Rumänien im 19. Jahrhundert.* Berlin 1930. Újabb kiadás: Leipzig 1939; Rudolf Pfefferkorn, *Keysers Europäische Stilkunde.* Wiesbaden 1973.

[8] Gheorghe Ionescu-Gion, *Istoria Bucurescilor.* Bucuresci 1899; C. I. Karadja, *Despre biserica luterană din Bucureşti.* In: Revista Istorică. IX (1923). 121–123; Popescu-Lumina, *Bucureştii din trecut şi astăzi.* Bucureşti 1935. 315–317; Grigore Ionescu, *Bucureşti. Ghid istoric şi artistic*, Bucureşti 1938; Stela Mărieş, *Supuşii străini în Moldova în perioada 1781–1862.* Iaşi 1985; N. Ionescu-Ghinea és mások, *Istoria şi arhitectura lăcaşurilor de cult din Bucureşti.* Vol. III. Bucureşti 2000.

[9] Daniel Zikeli, *Vereinte Kraft wirkt Grosses. 150 Jahre Evangelische Kirche A. B. Bukarest.* Bukarest 2003. 6–7.

A mellékletben közölt tudósítás bőven értekezik arról, hogy Sükei Imre az Erdélyben, Magyarországon, Ausztriában, Svájcban, Franciaországban, Törökországban, a német fejedelemségekben de főleg Poroszországban és Angliában gyűjtött pénzen 1819-ben telket vásárolt, 1821-ben felavatta a fából épített templomot és magyar iskolát létesített. Leírja a bukaresti magyarok sajátos társadalomszerkezetét, életmódjukat, kiemelve az orvosok szerepét, akik közül választották a felekezet gondnokát. Sükei volt az, aki "első alapját ezen gyülekezetnek… tette le ,,fennmaradása és gyarapodása egyedül a lelkész eszélyes (= okos) és lelkiismeretes gondosságától függ" – hangzik a levél. Sükei a csaknem 34 évi szolgálata végén, 1849 elején történt halálakor 2288 aranyat hagyott az egyházra. A kamatból évi 120 arany fizetés járt a lelkésznek, 40 a kántortanítónak.

A viszontagságos idők megrostálta írott források kis száma, hiányossága arra készteti a kutatót, hogy apránként gyűjtse össze a szükséges adatokat. Több mint három évtizede ezt tette és teszi Gernot Nussbächer barátunk. Állítson emléket szerény hozzájárulásunk ennek a szorgos és fáradtságot nem ismerő munkásságnak.

Melléklet

Bukarest. 1852. december 29-én.

Mivel amint látod belebonyolódtam az egyházi dolgokba, minapi felszólításod következtében megírom az érdekesebb tudni valókat az Evangélikus Református Gyülekezet környületeiről. Úgyis a politikai világban itt teljes szélcsend van, bár a francia zivatarok híre ide is elszárnyalt lassudan.

1815-nek tavaszán űzte vala a sors viszontagsága Tiszteletes Sükei Imrét Bukarestbe (addig Kolozsvárt unitárius deák volt); ő itten létezett mintegy húsz családból álló protestáns magyarokat öszvegyűjtvén magyar Isteni tiszteletet kezdett tartani május 14-én a Lutheránus Templomban. Ezen kezdet után többeket is csatlakozásra bírván, sőt Erdély s Magyarországból a bévándorlók megszaporodván, szabályozott reformált gyülekezet alakult, mely, miután az Evangélikus Lutheránus atyafiak lemondották előbbi szívességüket, s nem engedték meg az Isteni tisztelet tartását, bármi korán is délelőtti 9 óráig, elkeseredve egy kertben a szabad ég alatt gyűlt öszve, s felhatalmazta nevezett lelkészét jóltevőköt keresni fel a két magyar honban, hogy a bégyűjtendő pénzekkel templom és parochiális hely szereztessék.

Ez után több ízben béutazta Sükei Imre a két magyar haza különböző vidékeit, sőt kijár Németország[ba], sőt Porosz- és Angolországba és mindennemű nagy öszvegekkel tért vissza hiveihez, de tisztán számot adni mindég vonakodott, s emiatt terhes gyanú homályosítja különben elvitázhatatlan érdemeit. Ő tagadhatatlanul legelső s egyedüli eszköz volt a gondviselés intézeteiben avégre, hogy Oláországban az Evangélikus Reformál[t] hit meghonosuljon, az Isten dicsősége magyar hangon is terjedjen, s az ide vándorlott honfiak és leányok nemzeti nyelvükön némi művelődést nyerjenek. Bámulást és méltánylást érdemel Sükei eszélyes eljárása, bátorsága és kitartása, miket kitűntetett azon soknemű nehéz akadályok s néha veszélyek legyőzésében, melyek vállalatának útjában állottak. 1819-ben szerzette meg a telket, melyre épült fából, vakolt deszkafalazattal a ma is fennálló templomocska, melyben elfér 200 személy, a papi kisszerű lak, melyet Ürmösi nem tudom miféle színes üvegen át látott volt szépnek és kántori egy szoba a gyenge iskolaházzal. Ezek körül van 12–13 négyszögölnyi helyen a temető, hova évenként bezsúfoltatik 30 halott.

A gyülekezet számát nem lehet tisztán meghatározni. Ugyanis az ide vándorlók gyakran vagy visszatérnak honukba egy-két év elteltével, vagy más városba veszik lakjokat, hol könnyebb életmódot s jobb jövedelmet remélnek. Csakugyan a születtek és megholtak számából ítélve úgy hiszem ezer lélek tartozik ezen egyház kebelébe, de amelynek csak fele helvét hitvallású, a más fele ágostai vallástételt követő Brassó vidéki magyarok.

Sükei Imrének 1849 elején történt halála a fiakkal tett computus szerént papiroson írva maradott az eklézsiának 2288 arany tőkepénze. Ennek kamatjából a lekész 120, a kántor 40 arany évi fizetéssel tengenek a költséges városban, hol semmit meggazdálkodni nem lehet, hol a vizet is drágán fizetjük, a petrezselem levélen kezdve mindenért pénzt kell naponként küldeni mégpedig messze piacra. A stóla keveset ád. 30 keresztelésből, 10– 12 pár esketés[é]ből és 25–30 temetésből, holott ennek is több mint

harmadát a közpénztár veszi el. Valamint első alapját ezen gyülekezetnek a lelkész tette le, úgy fennmaradása és gyarapodása egyedül a lelkész erélyes és lelkiismeretes gondosságától függ.

Az eklézsia tagjai, kikből a szükséges előljárók választandók legnagyobb részt oly mestermívesek, kik csak kenyér és pénzkeresés végett tartozkodnak néhány évig Bukarestben. A mindennapi kemény munkával elfoglalva, nem birna elegendő képességgel a hivatalok viselésére, de nem is fekszik úgy szíveken az egyház közjova, mind azokan szokott érdekében állani, kik családi utódaikkal is öszvekötetvék. Házat s telket bíró tag jelenben csupán tiz van, de akik egy s más tekintetből nem lehetnek mind hivatalbeliek, rendszerint egy orvos doktort rendel a gondviselés a gondnoki tiszt betöltésére; jelenleg doktor Borosnyói János úr bírja a gyülekezet bizalmát, ki lehetőleg segíti a mostani lelkészt nehéz vállatában, miszerént ez már 8 hónap óta lankadatlan küzd a volt pénztárnok Sz[öllösi] J[ózsef] furfangos erőszakjával, hogy a Sükei halálával egyszer tisztába hozatva volt, de N[agyságos] Péterfi Albert rövid hivatalkodása közben ismét zavarba bonyolult egyházi tőkepénzt s annak kamatját rendezhesse. Amiket egy hónapi idő alatt négy egyházi gyűlésben könnyen el lehetett volna igazítni, 8 hónap alatt 15-ször tartott Bizottmányi Ülésben és 13 közgyűlésben még sincs befejezve, pedig ottan-ottan a Cs[ászári] [Királyi] Ügynöki Hivatalhoz is volt folyamodás, s alig lesz kikerülhető az Erdélyi Méltóságos Egyházi Főtanács bíráskodása, hová ez ügyet a lelkész fellebbezni kényszerülend, ha keblileg nem sikerül legyőzni négy egyénnek részint rövidlátását, részint erőszakos fortélykodásait.

Ezen egyházi ügy további fejlődését is megírom, tám lesznek olvasóid, kiket némileg érdekel az ily tárgy. Most levelem befejeztére valami egyebet.

Ÿ. f.[10]

REZUMAT

DESPRE BISERICA CALVINĂ DIN BUCUREŞTI ŞI RAPORTURILE MAGHIARO– SĂSEŞTI/GERMANE PÂNĂ LA 1852

La 29 decembrie 1852 fu înregistrată la Consistoriul Suprem Reformat din Ardeal scrisoarea /darea de seamă despre starea comunităţii calvine din Bucureşti. Actul de 6 pagini este însoţit de siglele **Ÿ. f.** Nu cunoaştem deocamdată autorul relatării, ştim doar că ea a fost adresată redacţiei unei reviste de limbă maghiară şi era destinată publicării, ceea ce rezultă din ultima propoziţie a misivei. Preotul pastor al comunităţii calvine era atunci József Dimény, dar de fapt relatarea se referă mai mult la activitatea lui Imre Sükei (alias Sütő), cel care închegase din enoriaşii calvini, în majoritate unguri locuitori în Bucureşti, noua comunitate ecleziastică reformată. Sosit în capitala Ţării Româneşti în primăvara lui 1815, Sükei din banii strânşi din colecte, întreprinse de el în diferitele ţări ale Europei şi Asiei Mici, a cumpărat intravilanul din Mahalaua Stejarului de pe lîngă Biserica luterană, ridicând aici o biserică din lemn. Pastorul reformat a condus comunitatea până în 1849, când decedase, lăsând o sumă de bani importantă, din camăta căreia se plăteau salariile preoţilor şi dascălilor şcolii maghiare întemeiată tot de el la 1822.

În comunicare sunt înfăţişate începuturile comunităţilor protestante (calvină şi luterană) din Bucureşti, care datează încă de la finele secolului al XVII-lea şi începutul veacului al XVIII-lea. Insistăm asupra raporturilor dintre cele două comunităţi, asupra legăturilor dintre unguri şi germani/saşi până la 1852. Menţionăm că ambele comunităţi aveau la început un singur lăcaş de cult, ridicat împreună de unguri şi saşi, lăcaş în care în veacul al XVIII-lea preotul era de cele mai multe ori comun. Totodată, se menţionează spiritul de toleranţă ce domina atunci în Bucureşti, spirit ce înconjura din partea românilor comunităţile străine stabilite aici.

*

Închinăm modesta noatră scriere colegului Gernot Nussbächer, care – prin cercetările sale atât de temeinice – a contribuit în mare măsură la cunoaşterea moştenirii săseşti din Ardeal, el fiind de fapt ultimul reprezentant de seamă al istoriografiei săseşti de la noi din ţară şi care, asumându-şi deschis apartenenţa la comunitatea naţională germană (săsească) din România, promovează idealurile nobile ale cunoaşterii reciproce. Sunt cuprinse în acest moment de aniversare sentimentele de regret, dar şi cele de luarea aminte cât a pierdut România prin plecarea masivă şi din păcate definitivă a germanilor din ţară în urma politicii naţionale nesăbuite a regimului totalitar comunist.

[10] Az Erdélyi Református Egyházkerület Főkonzisztóriumának Gyujto Levéltára Kolozsvárott. 29. December/852. Közleményünk készült az Arany János közalapítvány támogatásával, melyért itt is köszönetünket fejezzük ki.

ZUSAMMENFASSUNG

ÜBER DIE REFORMIERTE KIRCHE IN BUKAREST UND DIE UNGARISCH-DEUTSCH-SÄCHSISCHEN BEZIEHUNGEN BIS ZUM JAHRE 1852

Am 29. Dezember 1852, wurde der Rechenschaftsbericht über die Lage der kalvinischen Gemeinschaft aus Bukarest im siebenbürgischen reformierten Konsistorium eingetragen. Die 6-seitige Urkunde deren Verfasser unbekannt bleibt wurde an die Redaktion einer ungarischen Zeitschrift geschickt.

Der damalige Pfarrer der kalvinischen Gemeinschaft war Jozsef Dimányi, doch der Bericht enthält mehrere Informationen über die Tätigkeit von Imre Sükei (alias Sütö) welcher die neue kirchliche reformierte Gemeinschaft organisierte. Dazu gehörten zum größten Teil ungarische Bewohner Bukarests.

In der walachischen Hauptstadt im Jahr 1815 angekommen, errichtete Sükei mit dem gesammelten Geld, welches aus Kollekten während seiner Reisen durch Europa und Kleinasien stammte, eine Holzkirche neben der Lutherischen Kirche in Bukarest.

Der reformierte Pfarrer leitete die Gemeinschaft bis 1849, als er starb. Zurück blieb eine wichtige Summe Geld aus dessen Zinsen die Gehälter der Pfarrer und Lehrer der ungarischen Schule (die auch von ihm errichtet wurde) bezahlt wurden.

Im Bericht finden wir Informationen über die ungarischen und deutschen Gemeinschaften. Anfangs hatten sie eine gemeinsame Kirche und im 18. Jh. sogar einen gemeinsamen Pfarrer. Die fremden Gemeinschaften wurden zu der Zeit von den Rumänen toleriert.

Zoltán SZÁSZ (Budapesta)

PROBLEMA ŞCOLILOR ROMÂNEŞTI DIN BRAŞOV ÎN POLITICA UNGARIEI FAŢĂ DE NAŢIONALITĂŢI LA SFÂRŞITUL SECOLULUI AL XIX-LEA*

O etapă nouă a politicii naţionale: guvernul Bánffy

Guvernul Bánffy, investit de Camera Deputaţilor pe 19 ianuarie 1895, şi-a început activitatea administrativă în condiţii aparent destul de favorabile. Disputele privind politica cultelor, în care erau implicate toate formaţiunile politice din Ungaria, se încheiaseră practic prin victoria poziţiei politice liberale. Dezbaterile furtunoase referitoare la chestiunea naţionalităţilor, procesele „Replica" şi al „Memorandiştilor", se terminaseră de mai bine de o jumătate de an. Mişcarea naţională românească din Transilvania suferise o ruptură evidentă şi grea, deşi aceasta a fost mascată temporar de spectacolul procesului din Cluj din 1894, care se adăuga divergenţelor personale acute ale participanţilor. În timpul procesului din Cluj din 1894, în perioada în care trebuiau să apară solidari în public, toate aceste neînţelegeri au fost mascate temporar faţă de opinia publică, prin farsa jocului concertat, mimat convingător. În fine, în curând avea să se producă şi schimbarea în viaţa politică a Regatului României, dat fiind faptul că s-a pregătit şi s-a reuşit venirea la guvernare a Partidului Liberal (până atunci în opoziţie), protectorul autoritar al aripei active a Partidului Naţional Român din Transilvania. Ca partid de guvernământ, acesta trebuia să ţină cont că România era un aliat al Monarhiei Austro-Ungare, deci s-a abţinut să sprijine deschis activitatea politicienilor români din Transilvania împotriva guvernului maghiar.

Printre primii paşi ai guvernului Bánffy s-a numărat înfiinţarea unui nou organ, al aşa-zisei *Secţiuni pentru naţionalităţi* (Secţia V), menită să elaboreze reglementările centrale în vederea ţinerii sub observaţie a mişcărilor naţionale şi sociale, respectiv cu scopul de a elabora metodologia reglementărilor centrale în acest sens. Conform hotărârii Consiliului de Miniştri din 31 ianuarie 1895, în viitor miniştrii de resort trebuiau să trimită, în mod confidenţial, problemele referitoare la mişcările naţionale şi sociale preşedinţiei pentru o apreciere prealabilă. Conducătorul noii Secţii a fost numit consilierul de secţie Jeszenszky Sándor, procurorul de odinioară al faimosului proces „Replica", dar, după cum reiese şi din documentele păstrate, îndrumarea a fost exercitată în permanenţă chiar de către Bánffy Dezső. În calitate de „referent teoretic şi publicistic" a fost angajat profesorul de liceu Jancsó Benedek, specialist în istoria şi mişcarea naţională română, şi tot aici şi-a început cariera de politician, ca subsecretar de stat, contele Klebensberg Kunó. La început Secţia era formată din trei persoane.

Înfiinţarea noii Secţii a fost un semn incontestabil al schimbărilor produse în mişcările naţionale şi în politica faţă de naţionalităţi a guvernului, precum şi al începutului unei ere noi. În perioada anterioară, conform concepţiilor liberale, statul nu avea pretenţii la coordonarea activităţilor culturale, politice sau economice ale naţionalităţilor. Activitatea guvernelor maghiare se îndrepta către maghiarizarea şcolilor şi a oficiilor, ca organe locale ale aparatului de stat şi doar ocazional ele s-au străduit să influenţeze şi din interior auto-organizarea naţionalităţilor (de exemplu în cazul congreselor naţionale-religioase). Dincolo de aceasta, problema naţională a fost privită din punctul de vedere al practicii politice ca o chestiune de ordine publică; activitatea politică a unor formaţiuni apolitice nemaghiare împotriva

* Articolul a fost publicat în limba maghiară sub titlul *A brassói roman iskolák ügye a századvég nemzetiségi politikájában* în „Történelmi Szemle", Budapesta, nr. 1-2, 1976, p. 35-63. Date fiind importanţa materialului pentru istoriografia şcolilor româneşti şi – după cunoştinţa noastră – circulaţia lui restrânsă în istoriografia română braşoveană, am considerat binevenită publicarea în limba română, idee îmbrăţişată de autor, ce şi-a dat acordul pentru publicarea prezentului studiu în această formă.

dualismului a fost privită ocazional ca o violare a codului penal, fiind sancţionată ca atare. În atmosfera politică specifică dualismului, care se compunea din elemente liberale şi absolutiste, inclusiv politicienii minoritari aveau deplină libertate a cuvântului şi a presei, deşi în cazul lor au fost sancţionate mai aspru aşa zisele delicte de presă. Ocazional, gazetelor naţionalităţilor li se intenta câte un proces. Spunem ocazional deoarece de multe ori erau publicate articole dure, pe un ton incalificabil, fără să fie sancţionate, iar alteori unii redactori de ziare erau traşi la răspundere în faţa justiţiei pentru pasaje preluate din scrieri publicate în revistele maghiare sau din cărţile de largă circulaţie. Deci, politica liberală naţională până la guvernul Bánffy era ca în toate domeniile în care interesele statului nu se loveau aparent în mod direct de năzuinţele naţionalităţilor, guvernul să nu limiteze mişcările naţionalităţilor. În cele mai multe cazuri, s-a abţinut să se amestece în mod direct în viaţa lor; mulţumindu-se cu represalii ocazionale, pe lângă tendinţa de maghiarizare amintită mai sus.

Politica faţă de minorităţi a guvernului Bánffy s-a separat de atitudinea anterioară - care maghiariza cu ajutorul legii şi aplica represalii precaute sau mai degrabă evita sancţiunile - şi a introdus instituţionalizarea şi birocratizarea în tratarea problemelor naţionalităţilor. Scopul acesteia a fost ca guvernul să aibă control permanent asupra vieţii culturale a naţionalităţilor şi asupra mişcărilor politice naţionale. Pe baza aceasta urma să aplice în mod accentuat tendinţele naţionaliste în toate domeniile: în legislaţie, în administraţie, în politica economică, în educaţie şi în biserică, tendinţe care au caracterizat guvernul anterior doar instinctiv şi nesistematic. Însuşi Bánffy a vrut să creeze ceva durabil în politica naţională prin înfiinţarea Secţiei şi prin celelalte măsuri luate. Era de părere că în cazul schimbării guvernului „nu există nici o siguranţă materială să nu revină vechea indiferenţă. Chiar şi gândul la această posibilitate cere, ca prin înfiinţarea unui astfel de organ de control, puterea de stat, indiferent de sensibilitatea sau insensibilitatea celor care se află la guvernare, să fie înarmată şi înzestrată în mod instituţional pentru rolul care îi revine să exercite o supraveghere şi un control cât mai eficient”[81].

Contemporanii spuneau despre Bánffy că trata întreaga ţară ca un mare comitat minoritar. Această constatare reprezintă evident o parte a realităţii. Bánffy a introdus în sfera politicii sale de stat elementele tradiţionale de forţă ale politicii naţionale, care până atunci caracterizau în primul rând comitatele şi organele de administraţie publică – conform diviziunii politice specifice a Ungariei dualiste. Micile tachinări meschine nu mai erau mijloacele organelor locale în hotărârile lor samavolnice, acceptate de sus, ci vor fi aplicate sub îndrumarea directă a guvernului central. La aceasta creştere a terorii administrative contribuia, pe lângă problema naţională, şi socialismul agrar ca şi întărirea organizaţiilor Partidului Popular. Toate acestea au marcat şi atmosfera de pregătire a alegerilor. Însă înfiinţarea Secţiei pentru naţionalităţi a însemnat întărirea trăsăturilor centralizatoare ale politicii dualiste, existentă în permanenţă, moştenită din perioada absolutistă. Acest organ central s-a dezvoltat cu scopul coordonării şi îndrumării politicii de forţă existentă până atunci în cadrul independent al administraţiei comitatelor. Cu ajutorul aparatului de stat – deşi la un nivel destul de rudimentar –, a strâns şi a ţinut evidenţa informaţiilor şi a considerat ca o datorie elaborarea liniei teoretico-politice în chestiunea naţionalităţilor, ceea ce ar fi putut deveni ulterior baza coordonării măsurilor concrete.

*

Reconstituirea de mai jos a fost întocmită pe baza mai multor surse istorice. Scopul este identificarea unui răspuns la întrebarea cum s-a purtat guvernul Bánffy (cel care aplica cu predilecţie măsuri poliţieneşti în problemele politice şi care afişa faţă de naţionalităţi o rigoare excesivă) în condiţiile în care avea de-a face cu adversari ce nu erau lipsiţi total de apărare şi susţinere şi când în hotărârile sale trebuia să ţină cont şi de reacţiile generate pe planul politicii externe. Prezentarea detaliată a situaţiei care nu avea influenţă directă asupra dezvoltării politice

[81] Scrisoarea lui Bánffy către Wlassics Gyula, ministrul cultelor (în problema controlului bisericilor româneşti) din 25 august 1898, aflată la OL ME 1907. XLI. 1138 – ME 1899. XXXI. 7914.

generale – considerată poate pe bună dreptate superfluă –, se impune însă pentru înţelegerea situaţiei complexe, creată de luptele diferitelor formaţiuni politice, de interese antagoniste privind politizarea chestiunii naţionale. Descrierea luptelor care au reuşit cu greu să producă câte o schimbare poate aduce lumină în înţelegerea posibilităţilor şi limitelor politicii naţionale a guvernului maghiar de atunci.

Folosirea cantitativă şi calitativă a surselor istorice referitoare la o anumită temă va fi determinată nu de către cercetător, ci de cursul evenimentelor. O datorie din ce în ce mai importantă a istoriografiei este prezentarea, prin mulţimea surselor, a modului de dezvoltare a organizaţiilor şi a aparatului politic şi, prin aceasta, să dezvăluie mecanismul desfăşurării evenimentelor. De multe ori nu mai există surse referitoare la cele mai importante decizii şi la cauzele acestora. Se găsesc însă altele, referitoare la cazuri mai puţin importante, dar care, în linii mari, au fost soluţionate prin mecanisme asemănătoare, şi din acestea se pot trage concluzii analoage. Din lămurirea unui caz relativ neînsemnat, se poate obţine o imagine completă asupra situaţiei şcolilor aparţinătoare de Biserica ortodoxă română (din Ardeal) şi despre politica guvernului maghiar referitoare la aceasta şi corelaţia ei în politica externă. Toate acestea au constituit chestiuni care în deceniile de dinaintea primului război mondial au ajuns destul de mult în centrul politicii de stat şi care urmau să influenţeze celelalte decizii politice de anvergură. În cazurile de mai târziu, nu va fi posibilă identificarea atât de detailată a mecanismului deciziilor; el era însă similar – *mutatis mutandis* – şi în situaţii mai importante, dar mai puţin clare.

Mişcarea naţională şi sprijinul extern

Înfiinţarea la începutul anilor 1890 a Ligii Culturale Române – organizaţia care şi-a propus înfăptuirea unităţii culturale a românilor –, întărirea mişcării naţionale a românilor din Transilvania, ca şi sprijinul material, dar mai ales moral, a activităţii politice a românilor din Ardeal venit de dincolo de Carpaţi au îndemnat guvernul maghiar să facă demersuri pentru descoperirea şi blocarea surselor din care se scurgeau banii din Regatul românesc pe teritoriul Ungariei. Concepţia burgheză atribuia un rol exagerat de mare aşa-zişilor instigatori şi agitatori în dezvoltarea mişcărilor naţionale şi sociale şi conform acesteia a pus accent pe descoperirea surselor pentru materialele de agitaţie. Prim-ministrul Wekerle Sándor scrie în corespondenţa sa către ministrul de externe încă în 1893 că mişcarea naţională românească „primeşte sprijinul cel mai substanţial din legăturile sale cu agitatorii din România. Însă nu numai elementele extremiste din România exercită influenţe instigatoare asupra acestor mişcări, ci se observă chiar din partea cercurilor oficiale urmărirea unor proceduri care să încurajeze elementele agitatoare la contravenţii repetate". Conform surselor proprii ale guvernului maghiar, românii din Ungaria au primit de la Bucureşti din banii statului 400 000–420 000 forinţi, dar nu a putut să îi urmărească, pentru că „aceşti bani nu sunt trimişi prin poştă, ci îi preia personal în Bucureşti distinsul avocat din Sibiu, Partenie Cosma, persoană impecabilă în ale finanţelor, dar din punctul de vedere al politicii – un om care urmăreşte tendinţe periculoase. Banii ajung prin intermediul Casei de economii şi societate de credit Albina din Sibiu[82] nu la ajutorarea bisericilor şi a şcolilor, ci sunt folosiţi pentru stârnirea agitaţiilor politice. Sprijinirea în acest mod a extremiştilor de limba română din Ungaria din partea cercurilor oficiale din România este împotriva relaţiilor de bună vecinătate". Wekerle îi cere ministrului de externe să fie atent la acest aspect şi să se intereseze la guvernul român cui se dau donaţii de aici[83]. Ministrul de

[82] Nu se ştie dacă „Albina" chiar a avut un rol important în transferarea banilor trimişi din Regatul românesc pentru sprijinirea politicii românilor din Transilvania. Din situaţia bugetară a Partidului Naţional Românesc pentru anul 1894 se poate constata că partidul a avut bani la „Albina" (Vezi Şerban Polverejan, Nicolae Cordoş, *Mişcarea memorandistă în documente (1885–1897)*, Cluj, 1973, p. 354).

[83] Scrisoarea primului ministru din 18 septembrie 1893 către ministrul de externe. OL ME 1895. III. 61 – ME 1893. Nr. 2223. În scrisoare se spune că în bugetul României figurează suma de 750 000 franci pentru ajutorarea bisericilor şi şcolilor din străinătate. Rolul instituţiilor culturale ale românilor din Transilvania în mişcarea naţională este analizat de

externe Kálnoky nu a arătat nici în această problemă solicitudine prea mare faţă de guvernul maghiar, deşi formal a împlinit cerinţele lui Wekerle. În timp ce într-o scrisoare de a sa face observaţii ironice asupra politicii maghiare faţă de naţionalităţi şi critică legea căsătoriilor, consideră drept cel mai important ţel menţinerea actualului guvern român la putere şi nu vrea să cauzeze dificultăţi conservatorilor prin forţarea exagerată a acestor probleme[84].

În orice caz, schimbul de scrisori Wekerle–Kálnoky a pus în mişcare şi în această problemă aparatul comun al Ministerului de Externe. Chiar dacă în Ballhausplatz (Viena) şi palatul Sándor (Budapesta) se aprecia în mod diferit importanţa subvenţiilor primite din Bucureşti, mai ales privind eventualele contramăsuri, au fost de acord, în orice caz, că ar fi folositoare obţinerea informaţiilor precise. Consilierul ambasadei Monarhiei, Constantin Dumba, expertul cel mai bun în problema românească, cunoscând o serie de date parţiale, l-a interpelat pe ministrul de finanţe Menelas Ghermani, care însă a ocolit răspunsul de fond, cu promisiunea (repede uitată) a unui raport scris. Pe baza informaţiilor obţinute de la Ministerul Învăţământului din Bucureşti, Dumba aprecia ajutorul de stat trimis in Transilvania la 150 000 franci – în aşa-zisa zonă francă, *leul nou* era numit şi *franc*. Iar ministrul român al învăţământului, Take Ionescu, l-a asigurat că guvernul român nu acordă nici un ban pentru agitaţie politică[85]. La puţin timp după aceea, ministrul român de externe, Alexandru Lahovary, a recunoscut că în bugetul anului 1894–1895 figurează suma de 525 000 franci pentru ajutorarea bisericilor şi şcolilor româneşti din străinătate şi că din aceasta, 20 000 ajung în Bucovina, iar cca. 100 000 în Transilvania. Însă ministrul de externe nu a vrut să dea amănunte şi nu i-a permis lui Dumba nici măcar să-şi ia notiţe. Dar şi-a dat cuvântul de onoare că banii sunt trimişi numai cu scopul sprijinirii bisericii şi culturii şi a adăugat că influenţa Ligii Culturale din Bucureşti şi tensiunile privind problema naţională apărute în relaţia dintre Monarhie şi România ar putea să fie atenuate dacă guvernul maghiar ar face concesii românilor din Transilvania[86].

Wekerle s-a gândit că va cere guvernului român pe cale diplomatică dizolvarea Ligii Culturale şi totodată să protesteze şi împotriva subvenţiilor oficiale din Bucureşti. Însă Kálnoky a insistat ca toată chestiunea să rămână la nivelul unui dialog confidenţial între guvernul român şi ambasada austro-ungară. Ballhausplatz, acceptând argumentele politicienilor români, a fost de părere că Liga nu poate fi dizolvată, pentru că legislaţia românească nu permite aceasta, dar şi pentru că, în cazul în care autorităţile vor lua o atitudine mai severă, Liga ar ajunge în totalitate în mâinile opoziţiei şi guvernul nu şi-ar putea impune influenţa moderatoare. Conform concepţiei sale conservatoare, Kálnoky a propus politica netulburării situaţiei şi susţinerea guvernului român aflat tocmai la putere[87]. În ceea ce-l privea, a şi încheiat cazul cu aceasta şi totodată a dat o lecţie guvernului maghiar să nu se amestece în amănuntele politicii externe. I-a atras atenţia lui Wekerle că „Ungaria este foarte încrezută" în aspectele politicii externe şi este în mod deosebit dispusă să desconsidere România. Tonul scrisorilor lui Kálnoky se explica prin faptul că a avut divergenţe nu numai cu guvernul din Budapesta, dar şi presa maghiară îl ataca din ce în ce mai des. Acum se temea deja că în delegaţie se va aduce în discuţie chestiunea

---

V. Curticăpeanu, *Le mouvement culturel pour le parachévement de l'etat national roumain (1918)*, Bucureşti 1973, p. 264.

[84] „Actualul guvern român este explicit cel mai bun dintre cei cu care am putea avea de-a face". Scrisoarea lui Kálnoky din 20 mai 1894 (*Ibidem*).

[85] În amintirile sale din 1919, apărute şi în limbile engleză şi franceză, scrie că a sprijinit politicieni şi gazetari români din Transilvania sub pretextul editării manualelor şcolare. Vezi Take Ionescu, *Some personal impressions*, London, p. 147-148. În mai 1893 Ionescu a dat „Gazetei Transilvaniei" din Braşov 90 000 (lei?). Vezi Şerban Polverejan, Nicolae Cordoş, *op. cit.*, doc. nr. 59. Vezi raportul lui C. Dumba de la Sinaia din 2 sept. 1894. OL ME 1895 III. 61.–ME 1894. 2025.

[86] Raportul de la Sinaia din 5 sept. 1894 al lui C. Dumba. OL ME 1895. III. 61.

[87] Însărcinatul cu afacerile străine din Bucureşti spune explicit în raportul său că nu trebuie să se cramponeze de guvernul conservator, că în cazul ajungerii la putere, liderul liberalilor D. A. Sturdza, în problema naţională, „ar retrage tot ce a spus fiind în opoziţie" (*Ibidem*, vezi şi nota nr. 8).

românească de către partea maghiară ca „să se arunce asupra lui o parte de vină” pentru eşecurile politicii faţă de naţionalităţi[88].

Problema ajutoarelor băneşti venite din România se pare că a fost scoasă de pe ordinea de zi a vieţii politice din Budapesta, în urma interpelării lui Berzeviczky şi a reacţiei palide a ministrului de externe, care a recunoscut, referitor la guvernul român, ajutorul de 150 000 franci acordat bisericilor şi şcolilor, dar i-a asigurat pe cei interesaţi că nu sosesc bani cu scopuri politice[89]. Dar între timp, problema subvenţiilor a ajuns şi în România subiect de lupte politice şi de dezbateri în presă. Existenţa României independente şi consolidarea ei la sfârşitul secolului al XIX-lea au avut un efect important asupra mişcării naţionale româneşti din Transilvania[90]. S-au stabilit relaţii personale între politicienii români din Ungaria şi partidele din Regat. Lupta pentru putere a partidelor din România a avut efect dincoace de Carpaţi[*] şi contradicţiile de aici au avut reacţii în viaţa politică internă a României. Situaţia românilor din Ungaria şi atitudinea lor politică a devenit în România nu numai o chestiune de politică externă, ci şi o problemă permanentă a politicii interne.

Partidul Liberal, aflat în opoziţie, ataca de regulă guvernul conservator că „nu ia apărarea” românilor din Transilvania împotriva măsurilor represive ale guvernului maghiar şi nu se angajează pentru rolul mediator de „samsar cinstit”, ceea ce ar fi dreptul lui, pe baza relaţiei sale de aliat faţă de Monarhie[91]. În octombrie 1894, conducătorul Partidului Liberal, D. A. Sturdza, îi acuza deja pe conservatori că în consens cu guvernul maghiar se străduiesc să nimicească mişcarea naţională română din Ardeal; după cum susţinea Sturdza, ministrul învăţământului, Take Ionescu, ar trimite bani sub pretextul subvenţiilor culturale pentru susţinerea acelei facţiuni din Transilvania înclinată spre compromisuri. În vestitul său discurs ţinut în Sala Orfeului din Bucureşti, Sturdza a comunicat informaţii exacte referitor la numărul mandatelor şi sumelor primite de anumite persoane oficiale din Transilvania care, lucru bine cunoscut, ţineau cu Partidul Conservator din Regat. După un an, Sturdza devenea prim-ministrul României şi se întorcea împotriva poziţiei sale anterioare în problema românilor din Ardeal, în declaraţia sa obligatorie de loialitate faţă de Monarhia Austro-Ungară (13 oct. 1895

---

[88] Scrisoarea lui Kálnoky către Wekerle din 7 sept. 1894. OL ME 1895. III. 61. Mai devreme Kálnoky dezaproba intentarea unui proces împotriva Comitetului naţional român. În cazul Ligii Culturale, din cauza lipsei legislaţiei privind asociaţiile, se putea lua atitudine doar împotriva anumitor persoane care ar fi fost cu siguranţă achitate de juraţii din Bucureşti. Vezi Constantin Dumba, *Dreibund und Entenpolitik in der Alten und Neuen Zeit*, Zürich–Leipzig–Wien, 1931, p. 66, 70, 73.

[89] Jancsó Benedek, *A román irredentista mozgalmak története* [Istoria mişcării iredentiste româneşti], Budapesta, 1920, p. 204–208, 249. Din sursele pe care le avem la dispoziţie, nu putem aprecia mărimea sumei trimise din Bucureşti pentru sprijinirea mişcării naţionale româneşti din Ardeal. Bugetul anual al Partidului Naţional Român din 1893-1894 a fost publicat parţial de către Şerban Polverejan şi Nicolae Cordoş în lucrarea de referinţă *Mişcarea memorandistă în documente (1885–1897)*, Cluj, 1973, 364 p.. Din aceasta reiese că între 1 sept. 1893 şi 31 mai 1894 „prin intermediul” preşedintelui Raţiu, au ajuns 33 386 forinţi în visteria partidului. Având în vedere că celelalte loturi intrate reprezentau sume mici (20-500 forinţi) se poate presupune că o parte a banilor contabilizaţi pe numele lui Raţiu veneau din Bucureşti – în cazul unei sume de 1707 forinţi chiar s-a putut demonstra acest lucru. Cele spuse aici se susţin prin publicarea în volum a fotocopiei chitanţei semnate de Raţiu din 13 dec. 1892. Conducerea partidului a primit din partea Ligii Culturale în ultimii şase ani ai secolului doar 4-5 000 forinţi (Ioan Georgescu, *Ioan Raţiu*, Sibiu, 1828, p. 157). Liga a întrebuinţat sume mai mari pentru susţinerea unor gazete (Polonyi Nóra, *Liga Culturală és az erdélyi román nemzetiségi törekvések* [Liga Culturală şi năzuinţele naţionale româneşti din Transilvania], Budapesta, 1939, p. 49). Existenţa subvenţiei culturale anuale de 150 000 franci amintită de Ministrul de Externe este susţinută de menţionarea sumei de 803 000 pe lista găsită în arhiva familiei Brătianu, sub titlul *Ajutoarele rezervate în diferite forme din fondurile de stat pentru Transilvania şi Ungaria* referitoare la perioada 8 iun. 1889-13 sept. 1895. Informaţia este publicată în volumul *Unirea Transilvaniei cu România*, ed. a II-a, red. Ion Popescu-Puţuri şi A. Deac, Bucureşti, 1972, p. 267.

[90] Tóth Zoltán, *A nemzetiségi kérdés a dualizmus korában 1867-1900*, în „Századok”, 1956, nr. 3, p. 368-393, respectiv *Magyarok és románok*, Budapesta, 1966, p. 408, 446.

[*] Transilvania, Ungaria (n. ed.).

[91] M. Constantinescu, G. Penelea, *Însemnările din închisoare de la Seghedin ale doctorului Ioan Raţiu*, în *Studii*, 1965, nr. 2, p. 353-362; T. Maiorescu, *Istoria contimporană a României*, Bucureşti, 1927, p. 333; Jancsó Benedek, *op. cit.*, p. 160; T. Lungu, *Viaţa politică în România la sfârşitul secolului al XIX-lea (1888–1899)*, Bucureşti, 1967, p. 155-169.

„scuzele din Iaşi"). Declaraţia de loialitate a fost urmată de sistarea în mare parte a ajutoarelor acordate şcolilor româneşti din Transilvania[92]. În toate acestea, guvernul Bánffy a avut un rol decisiv.

La numirea guvernului Bánffy nu se prea credea în viabilitatea lui. Partidul de guvernământ l-a privit ca o soluţie provizorie, iar împăratul Franz Joseph a văzut în primul-ministru Bánffy doar un funcţionar înflăcărat de ambiţii loiale[93], nepermiţându-i să păstreze nici măcar portofoliul de interne. Ministrul de externe Kálnoky îl dispreţuia pe Bánffy şi, cunoscând părerea împăratului, s-a străduit să pună piedici peste tot acestor „oameni total neînsemnaţi care reprezintă acum evreimea maghiară"[94]. Kálnoky nu ştia că înalta aristocraţia şi Curtea îl considera şi pe el mediocru şi, în urma conflictului iscat între el şi Bánffy din cauza amestecului papal în politica maghiară a cultelor şi în politica partidelor din Austria (cazul Agliardi), împăratul îl va sacrifica pe el. Căderea lui Kálnoky a consolidat poziţia lui Bánffy şi totodată i-a permis acestuia să joace un rol neaşteptat de mare în politica externă. Între noul ministru de externe, Goluchowski şi Bánffy s-a format o colaborare relativ nestingherită, în pofida faptului că noul stăpân de la Ballhausplatz a încercat tot timpul, ca şi diplomaţii de dinainte şi de mai târziu din Bucureşti, să obţină, din motive de politică externă, concesii politice în favoarea românilor din Transilvania. Bánffy ar fi vrut să determine, prin intermediul Ministerului de Externe comun, ca în Bucureşti guvernul Sturdza să nu acorde ajutor nici instituţiilor de cultură româneşti din Transilvania, nici mişcărilor naţionale româneşti[95]. După astfel de precedente, a urmat în 1896 sistarea parţială – după cum am arătat mai sus – a ajutoarelor din Bucureşti pentru şcolile româneşti din Transilvania. Reducerea subvenţiilor nu îl prea afecta nici pe Sturdza. În poziţiile cheie ale instituţiilor bisericeşti şi culturale româneşti din Transilvania se aflau simpatizanţi ai Partidului Naţional Român, care ţineau mai degrabă cu Partidul Conservator de la Bucureşti. Liberalii erau reprezentaţi deocamdată doar de aşa zişii „tineri tribunişti", care duceau o politică de opoziţie în minoritate pe teritoriul statului maghiar. Ei editau ziarul „Tribuna" din Sibiu, iar începând din 1897 au editat în Arad şi gazeta independentă „Tribuna Poporului". Cu ajutorul lor a intenţionat Sturdza să aibă efect moderator asupra mişcării naţionale româneşti din Transilvania.

Folosirea serviciului de Afaceri Externe

Deci, guvernul Bánffy s-a hotărât deja la începutul activităţii sale să oprească ajutoarele oficiale şi neoficiale venite din Bucureşti şi să blocheze, cât se poate de bine, canalele prin care se scurgeau bani în Ungaria. Clarificarea situaţiei a fost pornită pe două căi: în ţară a început urmărirea relaţiilor autorităţilor bisericeşti române cu România, iar în Bucureşti s-a încercat obţinerea de informaţii prin intermediul ambasadei austro-ungare. Bánffy, respectiv Secţia pentru Naţionalităţi, i-a cerut ministrului de externe comun, pe 16 martie 1895 şi ulterior în mai şi iunie, în mod repetat, să obţină cu ajutorul organelor sale proprii date precise, retrospectiv până la 1 ianuarie 1894, despre întrebuinţarea subvenţiilor trimise în Ungaria ca ajutoare şi despre modul lor de distribuire. „Un stat nu-şi poate permite" – spunea Bánffy – „din punctul de vedere al suveranităţii sale, ca ...o parte însemnată a cetăţenilor săi să beneficieze an de an, în

[92] Liviu Botezan, Nicolae Cordoş, *Politica guvernului Bánffy în Transilvania din anii 1897–1898*, în *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie Cluj* (în continuare *AIIAC – Cluj*), XIV, 1971, p. 173-192.

[93] Analiza în ansamblu a activităţii guvernului Bánffy vezi în *Magyarország története*, IV, red. Hanák Péter, Budapesta, 1972, p. 303-324 şi I. Tóth Zoltán, *op. cit*.

[94] Raportul diplomatului Eulenburg din Karlsbad la 5 mai 1895 despre discuţiile purtate cu Kálnoky. În faţa lui, Kálnoky a vorbit despre Bánffy pe un ton „pe care am auzit vorbind până acum doar politicieni suedezi despre colegii lor norvegieni". Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes – Bonn (în continuare PAA – Bonn). Österreich 92 No. 6a. Bd. 4.

[95] Referitor la această activitate a reprezentanţei Monarhiei din Bucureşti vezi Constantin Dumba, *op. cit.*, p. 70, 73, 83 şi T. Lungu, *op. cit.*, p. 162-167, 201, 203-204, 207-208. Punctul de vedere al lui Goluchowski se înţelege clar din memoriile sale scrise în iulie 1894 despre problema românească. Vezi lucrarea lui Erich Prokopowitsch, *Die rumänische Nationalbewegung in der Bukovina und der Dako-romanismus*, Graz-Köln, 1965, p. 160-164.

secret, sistematic, de sprijin material, fără consimţământul, întrebarea şi cunoştinţa prealabilă a guvernului şi astfel să ajungă în relaţii de dependenţă sau de obligaţie faţă de un stat străin"[96]. Ministerul comun de externe nu a fost însă dispus să facă aceste demersuri şi Bánffy, care îşi pierduse răbdarea, l-a rugat pe ministrul de pe lângă rege să intervină[97]. Răspunsul smuls astfel conţinea doar că statul român trimite ajutoarele la adresa consistoriilor ortodoxe din Sibiu, Arad şi Caransebeş şi aceştia le împart între biserici şi şcoli[98]. Mai mult de atât, nu s-a dorit deocamdată să se afle. Goluchowski, noul ministru de externe, cu care de altfel Bánffy stabilise deja relaţii acceptabile, era de părere că nu ar fi oportun nici măcar să se şteargă subvenţiile din bugetul guvernului român, pentru că astfel ar rămâne total necunoscute sumele respective. Iar de procurarea datelor să se ocupe chiar preşedinţia ministerială în Transilvania şi Bucureşti[99].

Cercetările efectuate în Ungaria au dat deocamdată rezultate deplorabile. Ministerul Cultelor şi Învăţământului (VKM[*]) a somat forurile superioare ale bisericilor române încă din februarie 1895 să trimită o listă detaliată despre banii primiţi din străinătate. În răspunsurile lor, acestea au scris că nu primesc bani[100]. Omul de încredere pe care au vrut să-l infiltreze în filiala „Albinei" din Braşov şi astfel în mişcarea naţională română, a trimis celor care l-au angajat informaţii total contrare adevărului, probabil „mici oscioare de ros", despre situaţia banilor[101]. Prefecţii din comitatele Braşov, Sibiu, Caraş-Severin, Alba şi Arad au ordonat verificarea fişelor de sosire în speranţa că vor da de urmele intermediarilor[102]. Cel mai mult s-a aflat despre ajutoarele acordate şcolilor ortodoxe româneşti din Braşov, parţial din datele publicate în diverse locuri, parţial din discursurile lui Sturdza. Dar pentru guvern, aceasta era prea puţin. Până la urmă nu a rămas altceva de făcut decât să se recunoască eşecul investigaţiilor din ţară şi să se adreseze din nou organelor serviciului extern: „În cadrul autonomiei bisericeşti şi şcolare nu s-au putut obţine informaţii, din cauza drepturilor garantate bisericii şi învăţământului românesc, ca şi din cauza neîncrederii arătate de intendenţii români responsabili şi pentru că predarea şi preluarea ajutoarelor avea loc în Bucureşti şi nu în Ungaria". De data aceasta, Bánffy i-a solicitat consulului din Bucureşti, baronul Waldberg, să strângă informaţii, subliniind să acorde atenţie deosebită subvenţiilor pentru şcolile româneşti din Braşov[103].

În privinţa ajutoarelor băneşti venite din România, guvernul Bánffy a ajuns la sfârşitul anului 1895 într-o situaţie destul de contradictorie. În perioada guvernului conservator din Bucureşti, Sturdza a făcut public în 1894 în discursul său de la Orfeu, deja amintit, o parte din ajutoarele guvernului român, mai ales cele acordate şcolilor româneşti din Braşov, făcând publice numerele mandatelor şi comunicând numele destinatarilor, ca şi sumele trimise. La alegerea sa în fruntea guvernului din octombrie 1895, a făcut promisiuni că nu se va amesteca în problema românilor din Ungaria şi va opri ajutoarele materiale oficiale. Cu aceasta s-a format un fel de consens între guvernul Bánffy şi guvernul Sturdza în administrarea problemei mişcării naţionale române din Ardeal şi o colaborare parţială. Numai că guvernul Bánffy nu s-a mulţumit doar cu sistarea ajutoarelor, ci a vrut să iniţieze proceduri împotriva celor care au primit banii sau măcar să creeze o situaţie în care să nu se mai poată repeta ajutoarele. În plus, guvernul nu era convins deloc că Sturdza a sistat într-adevăr ajutoarele. A avut informaţii –

[96] Scrisoarea primului ministru către ministrul de externe din 2 mai 1895. OL ME 1895. 12. 61. 333.
[97] Scrisoarea lui Bánffy către Jósika din 4 iul. 1895. OL ME 1895 IV. 171–606.
[98] Scrisoarea lui Jósika Samu către Bánffy din 13 aug. 1895. OL ME 1895. IV. 171–827 res.
[99] Scrisoarea lui Goluchowski către Bánffy din 17 oct. şi 3 nov. 1895. OL ME 1895. 171-1134.
[*] Vallási és Közoktatásügyi Minisztérium.
[100] Doar episcopul greco-catolic din Blaj a semnalat că a primit de la o fundaţie a Academiei Române 370 forinţi şi 50 creiţari. Vezi scrisoarea secretarului de stat Zsilinszky Mihály din 9 apr. 1895 către Bánffy. OL ME 1895. 274 res.
[101] Vezi raportul din Braşov din 4 sept. 1895 şi informaţia prefectului din 23 sept. 1895. OL ME 1895. IV. 941 şi 1036.
[102] În urma investigaţiilor Bánffy i-a expulzat din Ungaria pe fraţii Bozanu din Bucureşti. Vezi: OL ME 1895. IV. 171–1009. A fost planificată dispunerea cercetărilor împotriva şcolilor braşovene, dar acestea au fost amânate până la procurarea altor informaţii. Vezi scrisoarea lui Bánffy către Wlassics din 27 iul. şi 9 sept. 1895. OL ME 1895. IV. 724 şi 749. Raportul prefectului comitatului Braşov din 27 aug. 1895. OL ME 1895. IV. 321–874.
[103] Scrisoarea lui Bánffy către Max von Waldburg din 4 nov. 1895. Consulul a trimis date foarte cunoscute, apoi pe 21 nov. relata personal despre informaţiile obţinute. Vezi OL ME 1895. III. 61–12.

foarte nesigure – că învăţătorii ortodocşi români „primesc din Bucureşti” suplimentul de salarizare prescris de legea referitoare la completarea salariilor pentru învăţători din 1893, şi de aceea nu recurg la ajutorul de stat pentru susţinerea şcolilor. Însă informaţiile de acest gen s-au dovedit a fi nesigure, ba chiar de multe ori greşite. Aceasta explică nerăbdarea – amintită de mai multe ori până acum – cu care asalta Bánffy reprezentanţa diplomatică pentru procurarea unor informaţii credibile şi detaliate. Ştia că sosesc bani pentru că şi miniştrii români au recunoscut aceasta în faţa diplomaţilor Monarhiei, dar nu avea detalii. Ierarhii români au negat că ar primi subvenţii, chiar şi la somaţia insistentă a Ministerului Cultelor, care se baza pe anumite date. Singura informaţie amănunţită a fost rostită de Sturdza în discursul de la Orfeu amintit. Dar guvernul maghiar nu putea să se folosească de ea, pentru că, pe de o parte, era şi prea puţin dacă o făcea, iar pe de altă parte opoziţia din România, aflând de aceasta, l-ar fi putut învinui pe prim-ministrul român de trădare. Bánffy scria pe un ton ironic despre politica Ministerului de Externe comun: „în vremea existenţei guvernării conservatoare, reprezentanţa noastră de externe ne avertiza de venirea la putere a liberalilor, iar acum în perioada guvernului liberal se teme de venirea la putere a conservatorilor, consideraţi pe atunci drept cei mai favorabili. Există consens doar într-o singură problemă: să nu creăm greutăţi guvernului român, oricare ar fi în funcţie, să nu răscolim ,,chestiunea transilvană”, ci să ne liniştim că interesele noastre vor fi respectate la fel de ambele guverne care se succed” [104]. Totuşi a acceptat punctul de vedere că nu este în interesul Monarhiei şi al Ungariei „să creeze în problema naţională greutăţi în plus” lui Sturdza. De aceea, a acceptat, din considerente diplomatice, ca această chestiune să fie reluată după soluţionarea problemelor economice între România şi Monarhie şi reînnoirea alianţei militare secrete şi probabil a ţinut cont şi de festivităţile Mileniului, ca şi de păstrarea atmosferei paşnice necesară pentru vizita în România a împăratului Franz Joseph în urma inaugurării Porţilor de Fier. Când Ministerul de Externe a aflat că Sturdza ar fi trimis 20 000 de franci la Braşov, a spus că priveşte aceasta ca un act neprietenos, dar în mod surprinzător, despre suma de câte 5 000 de franci trimisă pe baza dispoziţiilor Ministerului de Externe român politicienilor de naţionalitate română Vasile Lucaciu şi Vasile Mangra, a scris „până la urmă, împotriva acestor ajutoare nu putem avea obiecţii”, cel mult, se poate vedea cât valorează cuvântul lui Sturdza[105].

Colaborarea tacită dintre Bánffy şi Sturdza a creat deci o situaţie extrem de curioasă. Interesul guvernului din Budapesta a fost ţinerea la putere a Partidului Liberal care a avut o influenţă marcantă asupra mişcărilor naţionale române din Ardeal, fiind exponentul naţionalismului din România. Doar fiind la putere putea să exercite presiuni asupra ei pe cale diplomatică şi prin Sturdza să aibă un oarecare efect moderator asupra mişcării naţionale româneşti din Ardeal. În timp ce Bánffy avea în principiu interesul să-i dea tot sprijinul lui Sturdza, avea şi scopul să aplice în ţară lovituri semnificative mişcării naţionale româneşti, atât timp cât susţinătorii lor cei mai importanţi de dincolo de Carpaţi se aflau la putere, deci puteau fi ţinuţi în mână într-o oarecare măsură. Această contradicţie nu a putut să fie soluţionată de Bánffy, mai precis de triumviratul Bánffy–Jeszenszky–Jancsó, care alcătuiau Secţia pentru Naţionalităţi. Politica naţională a lui Bánffy a creat împotriva voinţei conducătorilor lor tot mai multe greutăţi în politica guvernului Sturdza.

Reclamaţiile perseverente ale Secţiunii pentru Naţionalităţi au dat până la urmă rezultate. Ambasada din Bucureşti a procurat lista sumelor oficiale trimise ca subvenţii pe anii 1893–1894 şi numele oamenilor de încredere care îi primeau. Conform listei întocmite în 1893 au fost repartizaţi 159 000 franci şi în 1894 192 000 franci de la Bucureşti pentru sprijinirea şcolilor şi bisericilor româneşti din Transilvania. În 1895, a venit suma de 170 000 franci, iar în 1896 au fost repartizaţi 50 000 franci şcolilor româneşti braşovene. După această sursă, Comitetul

[104] Vezi scrisoarea lui Aerenthal din 14 febr. 1896 şi scrisoarea lui Bánffy către Goluchowski din 28 febr. 1896. OL ME 1896. III. 206.
[105] Scrisoarea lui Bánffy către ministrul de externe din 26 iun. 1896. OL ME 1895. 206–774.

Naţional Român din Transilvania a primit în 1894 de la Bucureşti 185 000 franci[106], iar subvenţiile ridicate de conservatori la 525 000 franci din 1895 figurează şi în bugetul anilor 1895–6 şi 1896–7. Sturdza l-a asigurat însă pe Aerenthal într-o discuţie în repetate rânduri că nu trimite subvenţii în Transilvania, doar şcolile braşovene primesc bani, aceştia însă nu se consideră subvenţii, ci venituri legale vechi[107]. Aceste date au fost folosite de guvern să exercite presiuni asupra ierarhilor români şi asupra şcolile româneşti cu scopul de a avea un control de stat mai intens asupra şcolilor.

Politica şcolară şi corelaţia cu subvenţiile din România

Din datele obţinute de guvernul maghiar despre subvenţiile acordate mai devreme de statul român trei au avut valoare considerabilă: cei 78.000 franci acordaţi Consistoriului ortodox din Sibiu şi şcolilor lui (1894), cei 17.000 franci trimişi Institutului de teologie şi gimnaziului din Blaj şi suma apreciată la 50–100 000 franci acordată Gimnaziului român din Braşov[108]. Guvernul s-ar fi putut împotrivi cu greu în cazul subvenţiilor trimise episcopiilor româneşti, iar în ceea ce priveşte problema şcolilor din Sibiu şi Blaj nu a vrut să intervină în mod direct; persoanele conducătoare ale celor două biserici au reprezentat oricum o anume garanţie că banii primiţi vor fi folosiţi în scopuri bisericeşti şi culturale. În cazul şcolilor româneşti din Braşov se impuneau alte criterii. Năzuinţa principală a guvernului Bánffy în privinţa învăţământului naţionalităţilor era promovarea maghiarizării şcolilor. Calea spre aceasta era construirea şcolilor de stat cu limba de predare în întregime sau parţial maghiară, dar pentru aceasta nu au fost destui bani, nici măcar în entuziasmul construcţiilor şcolare a anului în care se celebra Mileniul. Noul ministru al cultelor şi învăţământului, Wlassics Gyula, în consens total cu Preşedinţia Consiliului de Miniştri, a încercat să aplice Legea XXVI din 1893, referitor la stabilirea salariilor pentru învăţători şi să forţeze susţinătorii şcolilor să recurgă la solicitarea subvenţiilor de stat şi prin aceasta să fie constrânşi să recunoască dreptul de control sporit al guvernului. Legea spunea că salariile învăţătorilor nu pot să fie mai puţin de 300 forinţi; chiar şi hotărârile anterioare pretindeau ca toate clădirile şcolilor să corespundă unor cerinţe elementare de siguranţă şi igienă. Aceste două dispoziţii, în sine absolut fireşti, loveau în primul rând în cei mai săraci susţinători ai şcolilor şi în comune, pentru că ele nu reuşeau deloc sau doar parţial să facă rost de mijloace materiale şi de aceea au fost nevoiţi să recurgă la subvenţii de stat. În unele comune, impozitele de cult ajungeau şi aşa la 70–100% din impozitul pe venit[109].

Pentru păstrarea independenţei şcolilor susţinătorii minoritari ai şcolilor s-au apărat cum au putut. „Unii învăţători au făcut benevol sau cedând presiunilor externe [bisericeşti, n.a.] declaraţii solemne că nu vor revendica salarii mărite”[110]. În multe locuri nu s-a acordat învăţătorilor nici salariul minim, însă nu au cerut nici subvenţii de stat. Din această cauză Ministerul Cultelor a atras atenţia comitetelor de administrare a comitatelor, prin hotărârea nr. 75477 din 26 februarie 1896, ca în asemenea cazuri să solicite de la susţinători şi sumele necesare pentru mărirea salariilor învăţătorilor şi prin aceasta să forţeze solicitarea subvenţiilor de stat. Au fost locuri unde învăţătorii şcolilor ecleziastice ortodoxe au semnat chitanţe de salarii de 300–400 forinţi, deşi în realitate li se putea acorda doar jumătate din această sumă. Pe 15 martie 1896, Bánffy le-a atras atenţia prefecţilor judeţelor locuite de români să controleze executarea hotărârii amintite şi totodată să clarifice dacă sursele de subvenţionare ale şcolilor

[106] Raportul cu nr. 46 din 3 aug. 1896 şi anexele ambasadorului din Bucureşti. OL ME 1899. XXXI. 7914. 1009–1027 f. şi 1658–1660 f. Ambasada a ajuns la aceste liste aparent sigure din actele confidenţiale ale ministerului cultelor şi învăţământului prin omul ei de încredere. Ataşatul l-a rugat pe ministrul de externe să trateze aceste date cu deosebită discreţie.

[107] Raportul cu nr. 47 din 12 aug. 1896 al ataşatului din Bucureşti. Chiar şi ataşatul a aflat că parohiile bisericilor din Braşov ar deţine o moşie în România care aduce anual un venit de 40.000 lei. OL ME 1896. 206–1045.

[108] Anexele cu nr. 46 din 3 aug. 1896 ale ataşatului din Bucureşti. OL ME 1899. XXXI. 7914. 1009–1027. f.

[109] Publicat pe baza actelor episcopatului greco-catolic din Arad de L. Botezan, N. Cordoş, *op. cit*.

[110] Raportul prefectului comitatului Târnava Mică din 13 apr. 1896. OL ME 1896. 448. res./310.

sunt reale şi dacă sunt într-adevăr suficiente pentru acoperirea cheltuielilor[111]. În răspunsul său, prefectul comitatului Făgăraş a spus dinainte că „se vor găsi portiţe de scăpare chiar şi împotriva investigaţiilor referitoare la autenticitatea surselor de venit"; aceasta s-ar putea rezolva doar dacă susţinătorii ar plăti secţiei financiare sau casieriei de comitat şi astfel ar fi scutite şi autorităţile de multe greutăţi[112]. Neplăcerile cauzate de încercarea de amestec pentru mărirea salariilor învăţătorilor a avut repercusiuni asupra statului şi administraţiei publice, pentru că „autorităţile bisericeşti doar au impus cheltuielile contribuţiei pentru învăţământ, dar încasarea lor din partea poporului o lasă în seama forurilor administrative şi nu iau parte la aceasta"[113]. Bisericile româneşti, ca şi contribuabilii români de la sate, s-au împotrivit la fel extinderii sistemului de subvenţionare de stat. Pentru înfrângerea rezistenţei lor, guvernul a pus în mişcare întregul aparat administrativ şi a încercat să se folosească şi de cointeresarea materială a învăţătorilor români. O parte însemnată dintre ei a susţinut principial ideea permanentizării subvenţiilor de stat, dar aceştia nu constituiau practic un sprijin prea mare pentru guvern, căci nu aveau curajul de a lua atitudine faţă de mişcarea naţională română, întrucât se temeau de reacţia unor „extremişti"[114]. Pentru ca guvernul să poate pune şcolile elementare româneşti în slujba maghiarizării şcolilor – ceea ce ulterior s-a dovedit iluzoriu – ar fi fost necesar ca aceştia să recunoască de bunăvoie dreptul de amestec sporit al statului, să ceară ei înşişi subvenţiile de stat şi să le considere firesti. Din cele spuse până acum vedem că guvernul a obţinut în acest domeniu rezultate foarte restrânse şi în esenţă nu a reuşit să frângă rezistenţa şcolilor româneşti[115]. S-ar fi putut aduce schimbare în această situaţie dacă Gimnaziul român din Braşov, fiind cel mai important dintre şcolile (nu neapărat eclesiastice) româneşti din Ardeal şi care era privit ca un exemplu în menţinerea conştiinţei naţionale, ar fi putut fi convins să accepte subvenţiile şi astfel să accepte îngrădirea autonomiei proprii. Braşovul era legătura principală între intelectualitatea din Transilvania şi Regatul românesc, iar dintre elevii şcolilor de aici au ieşit personalităţi cunoscute nu numai în mişcarea naţională a românilor ardeleni, ci şi în România. Această situaţie aparte a şcolilor braşovene este cheia înţelegerii luptei îndelungate care s-a dat în cauza subvenţiilor din România, între guvernul maghiar şi sprijinitorii şcolilor româneşti din Braşov.

Antecedentele subvenţiilor Gimnaziului român din Braşov

Sub denumirea de Gimnaziu român din Braşov sau „Şcolile centrale române din Braşov" contemporanii înţelegeau Gimnaziul, Şcoala inferioară reală, Şcoala populară superioară şi Şcoala de fete, pentru că toate acestea erau în esenţă sub acelaşi acoperiş, sub conducerea aceluiaşi director şi aveau acelaşi susţinător principal, vechea Biserică ortodoxă „Sfântul Nicolae" din Şchei. Cheltuielile pentru construirea gimnaziului (edificare iniţiată în perioada reformelor şi fondată în 1850), ca şi susţinerea lui timp de un deceniu au fost achitate de această biserică deja amintită şi de biserica comercianţilor înstăriţi din Cetate. O serie de negustori s-au angajat că timp de zece ani vor sprijini cheltuielile şcolii cu o anumită sumă[116]. Construcţia şcolii, ale cărei cheltuieli (80 000 forinţi) au întrecut cu mult estimările, s-a terminat în 1856, adică aproape de sfârşitul perioadei de zece ani pentru care negustorii s-au angajat să sprijine

[111] OL ME 1896. 426. res/310.
[112] Raportul prefectului Bauszern Guidó din 8 apr. 1896 OL ME 1896. 426. res./310.
[113] Raportul citat al prefectului Sándor János. OL ME 1896. 448 res/310.
[114] Scrisoarea lui Bánffy din 17 ianuarie 1896 adresată prefectului comitatului Arad. OL ME 1896. 16 (pach. 367).
[115] În comitatul Timiş au fost 30 de şcoli greco-catolice care nu au vrut să ceară subvenţii, în comitatul Arad 69, iar în Caraş-Severin au fost notate 20 de asemenea cazuri. Vezi OL ME 1896. 497. res./310, 527. res/310; centralizatorul estimează la aproape 200 numărul acelor şcoli în care salariul învăţătorilor de 300 forinţi nu a putut să fie asigurat; acestea aparţineau, cu excepţia unor şcoli reformate şi catolice, bisericilor ortodoxe. De reţinut că în comitatul Cluj toate şcolile luate în evidenţă au cerut subvenţii (*Ibidem*, 792. res./310).
[116] Pentru istoria şcolilor române din Braşov vezi monografia – subiectivă faţă de negustori, dar scrisă cu multă grijă – a lui Andreiu Bârseanu, *Istoria şcólelor centrale române gr. or. din Braşov*, 1902, 606 + 79 şi cartea care foloseşte şi documente oficiale a lui Huszár Antal, *A magyarországi románok* [Românii din Ungaia], Budapesta, 1907, p. 339-350.

şcoala. Nu a avut succes încercarea de rezidire a clădirii băii publice, cu intenţia de a folosi veniturile rezultate din folosinţa ei în interesul şcolii[117]; în 1858, datoriile Eforiei, (comisia din 6 trimişi ai corpului delegaţilor din cele două parohii), care administra problemele economice ale şcolii, ajunseseră la suma de 20 000 forinţi[118]. Gimnaziul, care se lupta cu greutăţi materiale de la început, a primit din partea Guberniului Transilvaniei din perioada absolutismului 4 000 forinţi anual, iar din partea oraşului Braşov o subvenţie permanentă (ordinară) de 1 500 forinţi[119]. Biserica „Sfântul Nicolae" a solicitat ajutor şi din partea principelui Cuza, la care guvernele principatelor încă separate, Moldova şi Ţara Românească, au repartizat în 1860 şi 1861 suma de câte 2 500 forinţi pentru susţinerea şcolii. În 1863, legislaţia Principatelor Unite a votat din nou subvenţia. Biserica „Sfântul Nicolae" a cerut ajutor în 1863 din partea guvernului român şi pentru construirea Şcolii de comerţ şi a primit ca noi subvenţii 23 500 lei anual[120]. Cele două sume au fost amintite până în 1886 în bugetul statului român de mai multe ori, iar din 1887 probabil s-a dizolvat în suma „subvenţiilor acordate şcolilor şi bisericilor româneşti din străinătate". Ministrul învăţământului român a ridicat subvenţiile pentru braşoveni pe cale discreţională la 58.500 lei[121].

Guvernul maghiar acorda gimnaziului din Braşov în primii ani ai dualismului austro-ungar o subvenţie de 4 000 forinţi anual şi totodată tolera ca bisericile şi şcolile române din Transilvania să primească subvenţii şi din Bucureşti. Aceste subvenţii însă au creat greutăţi guvernului de la bun început. Guberniul Transilvaniei, fiind încă în funcţiune, a înştiinţat Ministerul de Interne în august 1867 că episcopul din Blaj a primit o cerere din partea ministrului cultelor al Principatelor Dunărene să îi fie trimisă lista parohiilor sărace, pentru a li se distribui ca ajutor cărţi şi vase bisericeşti. Episcopii români ai Bisericii Unite din Gherla şi cel ortodox din Arad au raportat de asemenea guvernului că au primit câte un bon de valoare din partea guvernului român şi chiar le-au şi trimis. Ministrul învăţământului, Eötvös József, considera o injurie că guvernul din Bucureşti a iniţiat o corespondenţă oficială cu episcopii, ignorând total statul maghiar şi – după cum reiese din argumentarea subvenţionării – tratează Ardealul ca un fel de provincie românească. Insista ca guvernul din Bucureşti „să nu intre în relaţii directe şi oficiale cu ierarhii diecezelor române – ci dacă guvernul sau parlamentari doresc să acorde subvenţii guvernului sau unor biserici din Ungaria ori din Transilvania, să înştiinţeze despre aceasta guvernul maghiar, iar acesta se oferă cu plăcere să trimită la destinaţie toate ajutoarele de acest gen"122. Andrássy a trimis o adresă ministrului comun de externe, rugând să se ia măsuri ca România să subvenţioneze „biserici şi instituţii şcolare" doar cu înştiinţarea guvernului, pe cale diplomatică şi prin guvernul maghiar. Consulatul din Bucureşti a

[117] Corpul de reprezentanţi ai celor două biserici emite acţiuni în 1855, reconstruieşte baia cu un întreprinzător şi o închiriază pentru suma de 4 000 florini anual. Din cauze tehnice şi economice, arenda se micşorează la un sfert, care este consumat pe întreţinere. Apoi, în 1873, aducea în cheltuieli de regie proprie un venit de 3-4 000 forinţi anual. Vezi A. Bârseanu, *op. cit.*, p. 121, 176-177.

[118] *Ibidem*, p. 123.

[119] A. Bârseanu, *op. cit.*, p. 142-144, 146, 149-150. Suma primită ca subvenţie de stat pentru şcolile braşovene a fost votată şi formal de către Reichsratul din Viena în 1863. Vezi Kemény G. Gábor, *Iratok a nemzetségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualiszmus korában* [Documente referitoare la istoria problemei naţionale în perioada dualismului din Ungaria], I, 1867-1892, Budapesta, 1952, p. 290.

[120] Universitatea Săsească a acordat, începând din 1868, 3 000 forinţi, iar din 1871 5.000 forinţi, ca ajutor financiar şcolilor româneşti din Braşov.

[121] Proiectul de raport al lui Jancsó Benedek pentru Ministerul Cultelor din 19 oct. 1898. OL ME 1907. XLI. 1138–1899. XXXI. 7914. 1686-1703. De reţinut că datele din raportul lui Jancsó coincid cu datele dintr-o lucrare de cu totul alt gen a lui A. Bârseanu. În detaliu se deosebesc pe alocuri de datele prezentate de el în cartea din 1920.

[122] Adresa ministrului cultelor şi învăţământului, Eötvös József către primul ministru din 30 ian. 1868. OL ME 1868. 225–161. „Compromisul" austro-ungar nu a fost privit cu ochi buni de intelectualii din România, considerându-l periculos din punctul de vedere al dezvoltării fraţilor români din Ardeal şi pentru năzuinţa de unire a tuturor românilor într-un singur stat. Organele externe ale Monarhiei considerau în vremea aceasta că România are tendinţe iredentiste. Vezi *Istoria Romîniei*, vol. IV, Bucureşti, 1964, p. 576; *Unirea Transilvaniei cu România*, Bucureşti, 1972, p. 169-170. Vezi raportul dintre aceste năzuinţe şi politica internaţională (E. Prokopowitsch, *op. cit.*, p. 22-23).

făcut demersuri conform acestor cereri, ceea ce l-a liniştit total pe Andrássy, iar Eötvös a permis ierarhilor români să folosească subvenţiile sosite până atunci123.

Când în vara anului 1868 Camera Deputaţilor din Bucureşti a votat subvenţii noi pentru şcolile braşovene, Ministerul de Interne maghiar a protestat imediat124. L-a rugat pe primul ministru să ia atitudine împotriva acesteia şi, pe cale diplomatică, să obţină ca „subvenţiile susnumite să ajungă la destinaţie prin intermediul guvernului”125. Andrássy s-a adresat din nou Ministerului de Externe pentru a interveni pe lângă guvernul român, ca acesta să nu trimită bani în mod direct la Braşov126. Şcolile româneşti din Braşov au primit, în 1868, 1873 şi 1874, sumele scadente (deci partea a doua) de câteva ori prin Consulatul austro-ungar din Bucureşti sau prin intermediul Consulatului şi al Ministerului Cultelor din Budapesta. Prin evoluţia acestor subvenţii se poate vedea foarte bine schimbarea politicii faţă de minorităţi. Conform concepţiei liberale a guvernelor maghiare din primii ani ai dualismului austro-ungar, se considera de la sine înţeles ca vorbitorii de aceeaşi limbă să-şi sprijine material sau chiar pe calea subvenţiilor reciproce cultura din afara graniţelor ţării. Guvernul maghiar recunoştea prin măsurile amintite dreptul statului român de a sprijini instituţiile de învăţământ din Ungaria. Această poziţie a fost însă revizuită şi modificată de guvern în 1874–1875. Guvernul a aflat între timp că şcolile din Braşov primesc subvenţii peste suma aprobată (prima parte a subvenţiei propriu-zise, adică suma stabilită în 1860–61). Iar când s-a propus din partea Comisiei financiare a Parlamentului ca acordarea celor 4 000 forinţi drept ajutor din partea statului să fie condiţionată de aprobarea numirii cadrelor plătite din aceşti bani şi de către guvern, susţinătorii şcolii nu au mai acceptat banii (cu toate că această condiţie exista din perioada absolutismului[127]), pentru că au văzut în aceasta o tendinţă de ştirbire a independenţei lor; timp de doi ani nu au ridicat subvenţiile, pe care, până la urmă, statul le-a tăiat din buget. Totodată au cerut din partea statului român ridicarea subvenţiei, ceea ce s-a şi întâmplat, ba chiar a fost stabilit într-o nouă lege din 1875 că ajutorul (acordat în 1860–61) să fie de acum de 15 000 franci[128]. Reacţionând, unele gazete maghiare au atacat şi ele şcoala din Braşov, iar directorul acesteia a răspuns cu articole explicative şi problema a ajuns să fie discutată chiar şi în parlament[129].

Consiliul de Coroană (în Viena) a dezbătut, pe 24 martie 1875, în aceeaşi şedinţă, contractele comerciale care urmau să fie încheiate cu România şi problema subvenţiei şcolilor româneşti din Braşov. Se pare că Andrássy a vrut să înainteze pe cale diplomatică un protest guvernului român, dar mai apoi a decis (pe considerentul că România nu este încă stat independent şi acest pas nu s-ar potrivi cu autoritatea Monarhiei) ca „în cazul subvenţionării şcolilor interne de către state străine trebuie să se emită o hotărâre din partea Consiliului de Miniştri, în care să se declare în principiu că este interzis ca orice instituţie de învăţământ să primească ajutor din alte state. Bineînţeles, subvenţiile individuale nu pot fi interzise”. Este de

---

[123] „…Vă caut pe Domnia Voastră ca să înştiinţaţi Guvernul Principatelor Dunărene pe calea Ministerului comun de externe despre distribuirea subvenţiilor”, scrie Eötvös lui Andrássy (30 mart. 1868). OL ME 1868. 225–407.

[124] Ministrul de Interne a considerat că Guvernul român ar putea avea influenţă asupra şcolii. „Conform experienţelor de până acum, s-a străduit să trimită ajutoarele de acest gen în mod direct, prin ocolirea căii reglementare”. A semnalat şi ce anume vedea ca un pericol politic direct: „toate agitaţiile de gen panslaviste porneau şi erau alimentate sub masca protejării bisericii, a şcolii şi a literaturii naţionale”. Adresa ministrului de interne Wenckheim Béla către primul ministru din 3 iul. 1868. OL ME 1868. 854.V.

[125] *Ibidem*.

[126] Vezi scrisoarea lui Andrássy către ministrul de externe din 5 iul. 1868 şi rapoartele Ministerului de Externe. OL ME 1868. 854. V. şi 1868. 1043, 1059, 1084.

[127] A. Bârseanu, *op. cit.*, p. 150, 192. Comisia financiară a pus condiţii similare şi în cazul subvenţionării gimnaziilor române din Brad şi cel sârbesc din Novi Sad. Vezi Kemény G. Gábor, *Iratok...* , I, p. 248-249.

[128] Titu Maiorescu, *Discursuri parlamentare*, vol. V, 1895–1899, Bucureşti, 1915, p. 200-233. Maiorescu a fost cel mai serios protector din România al şcolilor braşovene, un sprijin de încredere şi în problemele de toate zilele.

[129] A. Bârseanu, *op. cit.*, p. 195–201 (Răspuns la atacurile gazetei *Közérdek*). Despre disputa în parlament vezi discursurile lui Partenie Cosma şi Ordódy Pál reproduse în *Képv. Napló*, 1875, III, 95–101 şi T. V. Păcăţian, *Cartea de aur*, VI, Sibiu, 1910, p. 541.

ajuns apoi ca această hotărâre să fie adusă la cunoştinţa guvernului român şi invitat ca suma votată să fie folosită în alte scopuri. Împăratul, care la început era de acord cu primirea subvenţiilor pe calea Consulatului, tocmai din cauza posibilităţii controlării acestora, a atras atenţia guvernului că în cazul intrării în vigoare a interdicţiei să „facă demersurile necesare chiar în Braşov, astfel ca hotărârea emisă să nu poată fi ocolită”130. Pe baza hotărârii Consiliului de Coroană, Ministerul Cultelor a interzis cu stricteţe pe 2 aprilie ca bisericile să primească subvenţii din străinătate. Consulul principal din Bucureşti, baronul Calice, a încercat să convingă guvernul român în cursul verii să taie subvenţiile din bugetul statului131. Iar legea referitoare la gimnazii din 1883 (Legea XXX), paragraful 72, interzice preluarea subvenţiilor străine. În anii ’70 s-a produs deci o schimbare în problema aprecierii, aprobării şi tolerării subvenţiilor din străinătate. Aceasta era semnul întăririi tensiunilor dintre guvern şi naţionalităţi şi al faptului că politicienii maghiari, care s-au îndepărtat treptat de liberalismul lor doctrinar, ce îi caracteriza încă în anii ’60, sperau să întărească unitatea politică a ţării prin extinderea lărgită a controlului statului. În această abordare a fost şi o doză mare de concesie faţă de opinia publică naţionalistă. De acum este explicit interzisă acceptarea subvenţiilor din străinătate. Restricţia însă nu a fost luată în serios de susţinătorii şcolilor şi nici chiar de către guvernul maghiar. Cei care patronau şcolile braşovene au încasat şi de acum înainte subvenţiile votate pentru ei de Parlamentul din Bucureşti şi nici guvernul român nu s-a grăbit să taie aceste subvenţii din bugetul statului, pregătit de altfel şi cu scopul de a informa publicul. Pentru împiedicarea efectivă a ridicării subvenţiilor venite din Bucureşti primul care a luat măsuri a fost guvernul Bánffy.

Atitudinea lui Bánffy împotriva subvenţiilor pentru Gimnaziul din Braşov

După cum am văzut din cele prezentate până acum, guvernul Bánffy a ţinut din 1895 sub urmărire şcolile româneşti, a analizat starea lor materială pe baza actelor puse la dispoziţia lor de către Ministerul Cultelor şi a plănuit începerea unor investigaţii în problema subvenţiilor care soseau în secret din România de câteva decenii[132]. Primii paşi ai guvernului Bánffy împotriva subvenţiilor din Bucureşti păreau la început să dea rezultate; primul ministru Sturdza nu a trimis bani în 1896 şcolilor româneşti din Ardeal[133]. Ce-i drept, anul următor a adus schimbări la Bucureşti, fiindcă din 21 noiembrie 1896 şi până în 31 martie 1897 a fost la putere guvernul reprezentat de grupul aşa-zişilor „drapelişti”, format din politicienii desprinşi din rândurile politicienilor liberali. Acest guvern a acordat din nou subvenţia[134] în 1897, dar în curând a cedat locul noului cabinet al lui Sturdza, care a oprit-o din nou. Se insista doar pentru menţinerea subvenţiilor trimise anterior şcolilor braşovene şi se urmărea ca guvernul maghiar să aprobe acordarea acestora. Sturdza a înmânat ambasadorului din Bucureşti un memorandum în care sunt luate în evidenţă privilegiile şi donaţiile din Moldova şi Ţara Românească, începând din secolul al XVI-lea, pentru Biserica „Sfântul Nicolae” din Braşov, în calitate de patron al şcolii. Dar din memorandum a reieşit de asemenea că în prima parte a secolului al XIX-lea, din cauza stărilor anarhice, aceste „donaţii” nu au fost acordate. Biserica „Sfântul Nicolae” a cerut „din această cauză despăgubire” în 1860 şi, ca răspuns, a obţinut suma anuală de 58 500 franci plătită chiar şi în anii 1890[135]. Poziţia guvernului român a fost deci că, deşi a luat la cunoştinţă de interdicţia formulată de guvernul maghiar asupra subvenţiilor din străinătate bazate pe cauze

[130] OL. Proces verbal al Consiliului de Miniştri din 24 mart. 1875, punctul 2.

[131] Acţiunile lui Calice şi inconsecvenţa sa bazată pe anumite interese se pot vedea bine în lucrarea lui Titu Maiorescu, *Însemnări zilnice 1855-1880*, Bucureşti, 1930 (Vezi 17 ian. 1876 şi celelalte note din paginile 239 şi 241).

[132] Vezi scrisoarea prim-ministrului din 27 iul., 9 sept. şi 12 oct. 1895 către Wlassics. OL ME 1895. IV. 749 şi ME 1895. III. 1101.

[133] Adresa lui Jancsó către VKM din 19 oct. 1898. OL ME 1899. XXXI. 7914. p. 79-80, de asemenea L. Botezan, N. Cordoş, *Politica guvernului Bánffy...*, în *AIIA-Cluj*, XIV, 1971, p. 177.

[134] Titu Maiorescu, *Istoria contimporană a României (1866-1900)*, Bucureşti, 1925, p. 356-366, 388.

[135] Extrasul şi anexa din raportul ambasadorului de la Bucureşti din 12 mart. 1898 nr. 11-D. OL ME 1899. XXXI. 7914. 79-80. f.

politice, în cazul şcolilor braşovene este vorba de o chestie pur tehnică şi anume că şcoala primeşte despăgubiri după bunurile şi privilegiile din România, expropriate în trecut.

La cererea Secţiei pentru Naţionalităţi, pe 22 martie 1898, Bánffy a dat mustrare regală mitropolitului din Sibiu, Miron Romanul, pentru că negase anterior existenţa subvenţiilor şi cu această ocazie a pus în faţa episcopului chitanţele care dovedeau că au fost ridicaţi bani din partea Ministerului Învăţământului din România pentru şcolile din Braşov. Mitropolitul a spus că nu poate spera să obţină informaţii referitoare la amănuntele subvenţionării din partea comisiei care supraveghează şcolile braşovene, iar gimnaziul poate fi constrâns să accepte subvenţia statului maghiar dacă el, mitropolitul, poate să le demonstreze prin date bine documentate ilegalităţile financiare comise de cei care patronau şcolile. A întărit aceste afirmaţii prin scrisoarea sa din 31 martie, susţinând că cel ce era „confidentul lui", este preşedintele comisiei de supraveghere a şcolilor din Braşov. Protopopul Vasile Voina a accentuat de asemenea că a primit bani din venitul celor două moşii aflate în folosinţa statului român şi, deşi acestea acum sunt suspendate, îşi menţine pretenţia la ele[136]. Bánffy a prezentat mitropolitului rezumatul informaţiilor guvernului referitoare la subvenţionarea şcolilor române din Braşov, în lungul său memorandum[137] din 6 aprilie. Pe lângă analiza istorică a situaţiei materiale a şcolilor, a menţionat că, după 1875, guvernul maghiar era de părere că şcolile nu primesc subvenţii din străinătate, dar Sturdza a demonstrat contrariul cu date concrete în vestitul său discurs de la Orfeu, din toamna anului 1894. S-a referit şi la faptul că s-au adresat pe cale diplomatică Guvernului român „şi acesta a făcut o declaraţie de recunoaştere prin menţionarea sumei". Scrisoarea a subliniat că, după strângerea datelor şi documentelor referitoare la avuţia Gimnaziului român din Braşov, aflată în România, ca şi la pretenţiile lor, trebuie să se facă revendicarea juridică. „Important e ca ajutorul să-şi piardă caracterul său de subvenţie, reprobabilă din punct de vedere politic". Cumnatul mitropolitului, Partenie Cosma, directorul „Albinei" din Sibiu, a dus varianta prescurtată a scrisorii la Braşov şi împreună cu directorul sucursalei băncii de acolo şi cu directorul şcolii au studiat actele semnalate în scrisoare, pe baza cărora Parohia din Braşov şi şcolile ar putea avea pretenţii la despăgubire materială de drept civil faţă de statul român[138].

Pe 12 aprilie, Jeszenszky s-a dus personal la mitropolit ca să-l convingă să „solicite" subvenţia de stat. Totodată, a încercat să pună în mişcare pe toate personalităţile româneşti cu influenţă, ca în şedinţa Consistoriului din 24 aprilie să ia poziţie în acest sens şi „cazul să fie soluţionat pe cale paşnică, internă" şi să se evite prin aceasta – cum spunea ameninţător – ancheta şi închiderea şcolii[139]. În Sibiu a aflat că, deşi nu a reuşit să găsească acte care să susţină revendicările Bisericii „Sfântul Nicolae" faţă de România, comisia Inspectoratului General al şcolii îşi menţine punctul de vedere că nu se primesc subvenţii din Bucureşti, ci o rentă anuală după moşiile expropriate. Ca rezultat al deplasării la Sibiu, a fost trimisă mitropolitului o nouă scrisoare. Adresa Ministerului Cultelor, redactată în Secţia pentru Naţionalităţi, dar trimisă de Wlassics pe 18 aprilie, încearcă deja să-l convingă pe mitropolit, respectiv Consiliul Şcolar al Consistoriului bisericii, să „solicite" subvenţii de stat, prin ameninţarea cu închiderea şcolilor, promiţând că, în cazul acceptării, nu se va atinge de limba

[136] Scrisoarea mitropolitului Miron Romanul către consilierul ministerial Jeszenszky Sándor OL ME. 1907. XLI. 1138-1899. XXXI. 7914. 851-852. f.

[137] Memorandumul a fost redactat de Jancsó Benedek, corectat de Bánffy, tot el semnând şi conceptul. Data scrisorii trimise fără număr este „aprilie 1898" şi a fost semnată de Jeszenszky Sándor. Mai târziu s-a dat mare importanţă faptului că el este autorul. OL ME 1899 XXXI. 7914. 854-860. f.

[138] Traducerea scrisorii protopopului Voina. OL ME 1899. XXXI. 7914. 1311-1315. f sau ca referire la Jancsó B., *op. cit.*, p. 250.

[139] Scrisoarea lui Jeszenszky către Gáll József, membru în dietă, din 11 apr. 1898. OL ME 1899. XXXI. 7914. 868-870 f.

de predare română a şcolilor şi de caracterul lor eclesiastic[140]. Totodată, guvernul a decis ca în caz că gimnaziul nu solicită ajutor din partea statului, va porni investigaţii în problema subvenţiilor din România[141].

Problema şcolilor braşovene în politica partidelor româneşti

Copia adresei Ministerului Cultelor din 18 aprilie a ajuns la Braşov la Comisia de supraveghere a şcolii, precum şi rezumatul confidenţial din 6 aprilie întocmit pentru mitropolit. Prin acestea, problema subvenţionării şcolilor braşovene a trecut din canalul administraţiei oficiale pe terenul plin de contradicţii al publicităţii politice naţionale din Transilvania şi în arena politică a luptelor extrem de ascuţite ale partidelor din Regat, cu care şcolile erau în strânse legături. În cadrul Comisiei de supraveghere a şcolilor braşovene a apărut o ruptură asemănătoare cu cea din Partidul Naţional Român. Grupul din Cetate, format din medici, avocaţi, industriaşi şi comercianţi români se confrunta cu preoţii, care reprezentau locuitorii mai săraci şi de aceea şi mai puţin şcoliţi din Şcheii Braşovului. În Comisie, aceştia din urmă erau singurii reprezentanţi ai păturii intelectualilor. Cel care dădea tonul grupului din Cetate era comerciantul Manole Diamandi, una dintre eminenţele cenuşii, susţinătorul calm, dar energic, al mişcării naţionale româneşti. Protopopul Voina, preşedintele Consiliului şcolii, era reprezentantul celor din Şcheii Braşovului. Amândoi atrăgeau sistematic diferite subvenţii din Bucureşti (nu numai pentru şcoala braşoveană) şi cu ajutorul acestora au încercat, în treacăt, primii să consolideze poziţia adepţilor de aici ai Partidului Liberal din Vechiul Regat, iar cei din urmă, pe adepţii Partidului Conservator[142]. Cele două tendinţe ale Comisiei de supraveghere – aflată în faza rupturii totale – au reacţionat bineînţeles în mod diferit la cele două documente amintite ale guvernului maghiar.

Consistoriul Mitropoliei din Sibiu, ca şi conducătorii bisericii „Sfântul Nicolae" din Braşov au decis să încerce mai târziu să-şi valideze pe cale juridică „pretenţiile" şcolii şi ale bisericii faţă de România. Protopopul Voina găsea apoi, bineînţeles, în persoana conducătorului opoziţiei conservatoare din România, avocatul de la care ar fi putut să primească sfaturi pentru pornirea procesului şi înmânându-i totodată copiile celor două acte amintite ale guvernului maghiar[143].

Cu ajutorul celor două copii obţinute, Take Ionescu a pornit în Cameră pe 11 mai un atac furtunos împotriva primului ministru Sturdza[144]. L-a acuzat că în perioada când a fost liderul opoziţiei a dezvăluit guvernului maghiar subvenţiile din România pentru şcolile braşovene în vestitul său discurs de la Orfeu şi pe baza acelui discurs, guvernul maghiar va constrânge şcolile să accepte subvenţiile statului, ceea ce este egal cu maghiarizarea lor. Pentru confirmarea celor spuse, a dat citire adresei lui Wlassics din 18 aprilie şi a adăugat că în cealaltă adresă (pe care Ionescu a atribuit-o tot lui Wlassics) se spune şi modul în care guvernul maghiar a ajuns în posesia altor date incriminatoare referitoare la subvenţionarea secretă a şcolilor. Adresa

[140] Vezi adresa VKM nr. 1816 redactată de Jancsó cu semnătura lui Bánffy. OL ME 1899. XXXI. 7914-1898. V. 694. De reţinut că Jancsó schimbă ordinea cronologică a acestor două scrisori în lucrarea sa *Istoria iredentismului român*, Budapesta, 1920, p. 249-253.

[141] Adresa lui Bánffy către ministrul învăţământului şi cultelor din 21 apr. 1898. OL ME 1907. XLI. 1138-1898. IV. 549-619. Istoria şi cercetările subvenţiilor şcolilor româneşti din Braşov sunt prezentate pe scurt de Magyari Piroska, *A magyarországi románok iskolaügye* [Problema şcolii românilor din Ungaria], Szeged, 1936, p. 87–90.

[142] Aurelia Bunea, *Date noi despre legăturile cultural-politice dintre românii din Transilvania şi din vechea Românie la sfârşitul secolului al XIX-lea*, în *Lucrări ştiinţifice – Istorie*, Oradea, 1971, p. 91-97. Diferendele dintre cele două parohii erau cunoscute. Diamandi a comandat articole împotriva reprezentanţilor din Şcheii Braşovului în ziarul liberal „Voinţa Naţională" din Bucureşti ca şi în „Tribuna Poporului" din Transilvania (*Ibidem*). În articolul lui Magyari P. (*op. cit.*, 90) se face cunoscută activitatea lui Voina pe baza surselor româneşti.

[143] Vezi pentru asta scrisoarea mitropolitului Miron Romanul din 24 mai 1898 către prim-ministru, respectiv traducerea scrisorii citate a protopopului Voina.

[144] Istoria luptelor parlamentare ale lui Take Ionescu este prezentată din următoarele lucrări: Jancsó B., *op. cit.*, p. 248-253, Titu Maiorescu, *Istoria contimporană a României (1866-1900)*, p. 384-390 şi Constantin Bacalbaşa, *Bucureştii de altădată*, II, 1885–1901, Bucureşti, 1928, p. 238-241.

prezentată arată că la solicitarea diplomatică, guvernul Sturdza a dat în răspunsul său oficial informaţii referitoare la aceste subvenţii Ministerului de Externe al Monarhiei Austro-Ungare. Interpelarea, susţinută de scrisori, a declanşat o mare furtună, atât în Parlamentul României, cât şi în presă. Partidul Conservator era de părere că a reuşit să-l stigmatizeze pe Sturdza ca trădător tocmai în problema naţională, să-l facă imposibil moral şi să-l nimicească politic. Sturdza şi presa guvernamentală au negat învinuirile, dar nu au putut aduce nimic în apărarea lor, în timp ce opoziţia „a dovedit" cu acte „trădarea lui Sturdza".

Râvna Secţiei pentru Naţionalităţi a avut repercusiuni asupra guvernului Bánffy tocmai prin Parlamentul românesc. Pentru că altfel nu ar fi putut demonstra existenţa subvenţiilor pentru şcolile braşovene, s-au folosit şi de datele obţinute de la Sturdza, dându-l astfel în mâna opoziţiei, şi aşa înverşunate. Bánffy a încercat să ia mai multe măsuri pentru îmbunătăţirea situaţiei lui Sturdza. Într-o declaraţie semioficială, guvernul maghiar a precizat că numai adresa din 18 aprilie vine de la ministrul învăţământului, că de acolo nu s-a trimis alt document mitropolitului. Prin aceasta s-a produs deocamdată doar o mică schimbare şi s-a întărit poziţia lui Sturdza. Folosindu-se de faptul că Ionescu a tras o serie de concluzii greşite (bineînţeles în detrimentul lui Sturdza) din adresa lui Wlassics[145] şi că guvernul maghiar a dat declaraţii despre existenţa actului mai puţin compromiţătoare pentru primul ministru român – a învinuit opoziţia de falsificare de documente. Ionescu s-a retras treptat, recunoscând că numai un document este întocmit de Wlassics, dar a susţinut că şi celălalt are caracter oficial. Guvernul maghiar a dat răspuns şi la aceasta într-un nou comunicat semioficial, accentuând că este vorba de un simplu avertisment întocmit la solicitare de profesorul de gimnaziu Jancsó Benedek, care „nici nu face parte din efectivul corpului funcţionarilor din Preşedinţia Consiliului de Miniştri" şi deci documentul nu are nici un fel de caracter oficial[146]. Take Ionescu s-a văzut nevoit să se retragă deocamdată.

Reabilitarea lui Sturdza a fost bineînţeles pregătită cu multă grijă. În nota adresată lui Aerenthal, acesta s-a interesat care ar fi aceste documente menţionate. Iar Ministerul comun de Externe a reproşat guvernului maghiar într-o scrisoare, redactată pe un ton iritat, că nu a tratat informaţiile obţinute de Sturdza de o manieră mai discretă[147]. Jeszenszky s-a dus imediat la Sibiu pe 1 august la mitropolitul Miron Romanul, căruia i-a cerut înapoi originalul documentului deja amintit, din 6 aprilie, într-adevăr compromiţător pentru Sturdza[148]. După aceea, Bánffy putea să nege mai liniştit în faţa Ministrului de Externe indiscreţia făcută şi declara sigur pe sine că „originalul actului este în mâinile mele şi poate să fie tratat ca inexistent"[149]. Aerenthal i-a comunicat verbal toate acestea lui Sturdza şi apoi pe 19 septembrie într-o notă[150]. După aceasta gazetele liberale au acuzat pe toate persoanele române care puteau să fie învinuite de indiscreţia amintită, în egală măsură, de la mitropolit şi până la Take Ionescu,

[145] Ionescu a interpretat pasajele adresei care vorbesc despre datele obţinute de guvernul regal maghiar, din cauza traducerii incomplete, ca şi cum documentul s-ar baza pe date emise de guvernul român. Vezi T. Maiorescu, *op. cit.*, p. 385.

[146] A fost nevoie de această luare de poziţie care de altfel conţinea şi multe elemente adevărate, după luarea înapoi a scrisorii, parţial din cauza sincerităţii minimale obligatorie faţă de Ministerul de Externe, parţial pentru apărarea reputaţiei mitropoliei ortodoxe din Sibiu. Prin aducerea în prim plan a lui Jancsó Benedek ca autorul adresei, guvernul a negat documentul în aşa fel încât nimeni nu s-a îndoit de existenţa lui.

[147] Vezi nota lui Sturdza şi raportul cu nr. 29 A-D al lui Aerenthal din 26 iul. 1898 şi scrisoarea lui Goluchowski din 29 aug. OL ME 1898. IV. 569-1282.

[148] Jeszenszky a „împrumutat" scrisoarea amintită de la mitropolit, „a pus-o imediat în buzunarul interior de sus din dreapta al hainei şi a trecut subit la alt subiect". A cerut mitropolitului o declaraţie în care acesta spunea că nu ştie în ce măsură este adevărat sau fals documentul prezentat în parlament. Vezi scrisoarea lui Partenie Cosma din 27 oct. 1898 către Jeszenszky Sándor în care prezintă vizita aceasta pe baza însemnărilor lui Miron Romanul. Vezi OL ME 1899. XXXI. 7914-1988. IV. 1559. Gestul lui Jeszenszky arată şi modul cum îl trata guvernul pe mitropolit, care, în opinia publică naţională română, era privit ca „jandarmul guvernului". Vezi Keith Hitchins, *Studien zur modernen Geschichte Transsilvaniens*, Klausenburg, 1971, p. 133.

[149] Scrisoarea prim-ministrului către ministrul de externe, 6 sept. 1898. OL ME 1899. XXXI. 7914 – 1898. IV. 569-1282

[150] Maiorescu se referă la notă, *op. cit.*, p. 286.

de falsificare în acte. Astfel a supravieţuit Sturdza furtunii atacurilor opoziţiei, cu ajutorul Secţiei pentru Naţionalităţi a guvernului maghiar.

Cercetări la faţa locului

În timp ce scrisorile lui Wlassics către Mitropolia Ortodoxă au făcut vâlvă mare în Parlamentul României şi în cercurile diplomatice, acasă, la Sibiu şi la Braşov, nu şi-au atins deloc scopul. Deşi mitropolitul a înmânat guvernului copia listei referitoare la folosirea subvenţiilor secrete, atât Consiliul şcolar, care funcţiona alături de mitropolit, cât şi cei care patronau direct şcoala, considerau subvenţiile ca despăgubire şi nu vroiau să ceară ajutor din partea statului maghiar. La Sinodul parohial din 29 mai până şi comunitatea total scindată a luat atitudine, susţinând că poate să facă rost şi din surse proprii de banii necesari pentru susţinerea şcolii, până când îşi vor valida pe cale juridică revendicările lor faţă de România[151].

Românii din Cetate nu erau de acord să se procedeze pe cale juridică, deoarece ştiau că un proces intentat la Tribunalul României cu scopuri de revendicări materiale, din partea unei instituţii naţionale şi culturale a românilor din Ardeal ar da opoziţiei apă la moară şi ar dăuna poziţiei susţinătorilor lor, guvernul liberal de acolo. Dar de bani aveau nevoie. În memoriul lor confidenţial trimis lui Sturdza, ei au subliniat de aceea importanţa existenţei şcolilor româneşti din Braşov: „acestea sunt cele mai tari verigi ale unităţii culturale şi naţionale a întregii românimi". Subvenţiile de stat maghiare „ar însemna moartea naţională a acestor şcoli"; şi pentru că „fără subvenţiile de până acum ale statului român aceste şcoli nu vor putea exista în viitor", l-au îndemnat pe primul ministru român să încerce să obţină aprobare pe cale diplomatică pentru continuarea subvenţionării în viitor[152].

Guvernul maghiar însă a respins propunerea în acest sens a lui Sturdza[153] – petrecută simultan cu acest memorandum – negăsind justificată ideea despăgubirii şi, conform intenţiei anterioare, trimitea, cu acceptul împăratului[154], o comisie de verificare la Braşov. Comisia formată din 5 experţi condusă de Jancsó Benedek, a verificat între 29 iunie şi 8 iulie arhivele şi conturile Gimnaziului, ale Bisericilor „Sfântul Nicolae" şi cea din Cetate, ca şi cele ale Eforiei care conducea patronarea şcolilor. Rezultatele verificării au fost cuprinse de Jancsó Benedek într-un memoriu amplu[155].

Cercetările au constatat că Biserica „Sfântul Nicolae" a primit, începând de la sfârşitul secolului al XVI-lea, anumite donaţii din partea unor voievozi români, dar acestea au fost sistate total în secolul al XVIII-lea[156]. Conducătorii Parohiei nu aveau deloc cunoştinţă de către cine şi când le-au fost luate proprietăţile de odinioară din România. Proprietăţile din România despre care au date mai concrete sunt şi astăzi în posesia bisericii. Subvenţiile primite din partea statului român au fost votate de legislativul român ca ajutoare şi nu ca despăgubire. A doua subvenţie (din 1868) a fost deja cerută, dar nu de biserică, ci de şcoală. Şi în fine, protopopul Voinea a adus la cunoştinţa comisiei că la cererea sa a ridicat ministrul anterior al învăţământului, Take Ionescu, în 1891, suma anuală a subvenţiilor la 58 500 franci.

---

[151] Adresa lui Bánffy către Wlassics, 20 iun. 1898. OL ME 1907. XLI. 1138–ME 1898. IV. 569-1011, respectiv A. Bârseanu, *op. cit.*, p. 233, A. Bunea, *op. cit.*, p. 91-97 şi Magyari P., *op. cit.*, p. 89.

[152] A. Bunea, *op. cit.*, prezintă memorandumul din 23 iun. 1898, scris de Manole Diamandi şi tovarăşii săi către Sturdza şi dă citate din acesta.

[153] Adresa lui Bánffy către Goluchowski din 20 iun. 1898. OL ME 1907. XLI. 1138-ME 1899. XXXI. 7914-ME 1898. IV. 569.

[154] Scrisoarea lui Bánffy către împăratul Franz Joseph din 23 iun. 1898. OL ME 1907. XLI. 1138-ME 1898. 1044. V.

[155] În comisie a participat şi un expert în documente şi un inspector financiar. Rezultatul verificării a fost făcut cunoscut pe scurt de Jancsó B., *op. cit.*, p. 253-254. Vezi memoriul lui Jancsó şi procesele verbale ale controlului OL ME 1900. XXXI. Ad. 213, respectiv 1899. XXXI. 7914. 1686-1703. f.

[156] Donaţia iniţială a fost de 12 000 accele, ceea ce corespunde aproximativ cu 100 forinţi maghiari. Acestea erau menite, după cum arată şi actul donator, să acopere cheltuielile unor slujbe de mulţumire. În secolul al XVII-lea a fost scăzută la 8.000 şi mai târziu a fost reînnoită în sume identice, fără să se ţină cont de inflaţie. Din partea voievozilor din Ţara Românească biserica a primit drept de acces la păşuni. Constatările istorice ale verificării coincid cu datele prezentate de Bârseanu în cartea sa de cu totul alt gen. Vezi A. Bârseanu, *op. cit.*, p. 141, Huszár A., *op. cit.*, p. 344.

Astfel s-a dovedit deci şi prin documente că şcolile româneşti din Braşov primeau contrar legii şi hotărârii guvernului subvenţii de stat din România. Aceasta însă ar fi fost de ajuns numai pentru închiderea Gimnaziului, ceea ce nu era interesul lui Bánffy sau al Secţiei pentru Naţionalităţi şi nici al lui Wlassics, considerat şi el un om riguros. Scopul lor era, după cum am văzut deja, întărirea controlului de stat şi forţarea acceptării subvenţiilor din partea statului maghiar. Tocmai din această cauză, comisia a studiat starea materială şi sursele complexe de venit ale şcolilor şi ale bisericilor care le patronau.

În timpul verificării, averea Bisericii „Sfântul Nicolae" şi a şcolilor ajunsese la 1,5 milioane de forinţi. Parohia a primit numai în urma celor două moşii din România (Ţara Românească) un venit anual de 76 400 forinţi – până în 1896 arenda acestora crescând foarte mult la licitaţii. Din bugetul de 67 586 forinţi al şcolilor pe anul 1898, cei ce patronau şcoala au putut dovedi o acoperire de 62 738 forinţi, după încetarea subvenţiei din partea statului român[157]. Deficitul de 4 844 forinţi. vroiau să îl rezolve prin vânzarea unor păduri.

Intrând în posesia rezultatelor investigaţiilor, Secţiunea pentru Naţionalităţi a început un joc dublu: încerca să convingă Ministerul de Externe că şcolile braşovene nu se cuvine să primească sprijin din România şi nici nu au nevoie de aşa ceva[158]; iar pentru uz intern, după cum arată şi raportul trimis împăratului, au recunoscut că şcoala nu va avea destui bani pentru acoperirea cheltuielilor crescânde şi pe viitor va cere din nou ajutor din partea României. Dat fiind faptul că statul maghiar este neputincios faţă de eventualele subvenţii secrete, trebuia să se intensifice controlul de stat asupra bisericii ortodoxe prin reinterpretarea dreptului de supraveghere regal[159].

Planul supravegherii bisericii ortodoxe române

Pentru popoarele de naţionalitate nemaghiară din Ungaria, care aveau aşa numita „biserică naţională", organizaţia de cult proprie s-a dovedit a fi un bastion deosebit de puternic în susţinerea culturii naţionale şi conservarea specificului lor. Am văzut anterior că biserica română greco-catolică şi mai ales cea ortodoxă au stat în calea maghiarizării şcolilor. Totodată, erau refugiul şi parţial producătoarea garniturii a doua a mişcării naţionale române, elita care influenţa mai amplu opinia publică populară română.

Guvernul Bánffy a încercat în mod conştient să extindă controlul de stat asupra bisericilor române. Pe baza constatării referitoare la subvenţiile şcolilor braşovene, Departamentul minorităţilor naţionale a plănuit ca guvernul să ceară o împuternicire din partea monarhului pentru înfiinţarea unui serviciu menit să exercite drept de suveranitate faţă de biserica română. Acest serviciu permanent ar verifica şi starea materială – lucru considerat foarte important de contemporani, pentru că avuţia bisericii ortodoxe române, banii administraţi de aceasta, ca şi fundaţiile atinseseră suma de 8–10 milioane de forinţi. Serviciul de verificare – scrie Bánffy – „ar putea fi singurul mijloc care să taie calea curgerii subvenţiilor din România şi totodată să strângă relaţia preoţilor şi a bisericii, care au o influenţă atât de mare asupra naţionalităţii române cu statul şi guvernul"[160]. Instaurarea regulată a controlului se cerea grăbită şi de faptul că statul a vrut să folosească în continuare completarea veniturilor preoţilor ortodocşi (*congrua*) cu suplimentul de stat ca un mijloc de influenţă politică. Conform Legii XIV din 1898, sistemul de remunerare se va schimba peste 9 ani; „renunţând la sistemul discreţional al ajutoarelor de stat ...văd deja cu îngrijorare că guvernul şi-a pierdut şi influenţa

[157] Scrisoarea lui Bánffy către Aerenthal din 13 iul. 1898. OL ME 1907. XLI. 1138. 965–972. f. În acoperire era amintită în continuare suma de 8.000 forinţi primiţi ca ajutor din partea Universităţii săseşti şi a oraşului Braşov.

[158] „Deci privind în general cercetările au găsit justificate acele declaraţii ale sinodului parohial ale bisericii Sfântul Nicolae din 29. V. că poate să întreţină şcolile ortodoxe centrale române din Braşov din venitul lor obişnuit fără orice fel de ajutoare din România sau din ţară, astfel şcoala nu are pretenţii la nici un fel de despăgubiri judiciare pe baza celor prezentate" (*Ibidem*).

[159] Scrisoarea lui Bánffy către împăratul Franz Joseph din 14 iul. 1898. OL ME 1907. XLI. 1138 – ME 1898. IV. 569-1119.

[160] Adresa lui Bánffy către Wlassics din 25 aug. 1898. OL ME 1907. XLI. 1138–1898. IV. 569-1226.

parţială dobândită asupra preoţimii ortodoxe de jos, în ultimii trei ani". Pe baza acordului dintre Preşedinţia Consiliului de Miniştri şi Ministerul Cultelor, Bánffy a plănuit ca – după ce ar fi obţinut dreptul de control regal asupra bisericilor – mai târziu să ceară aprobare pentru înfiinţarea unui astfel de serviciu. Dar a trebuit să se renunţe la acest plan, ca şi la toate celelalte proiecte referitoare la schimbări esenţiale care s-ar fi atins de atribuţiile regale ori de ansamblul organic al statului dualist sau de vreun element important al structurii parţial anchilozate. Extinderea în fond a controlului de stat asupra bisericilor naţionale şi în general asupra bisericilor nu a fost posibilă din cauza raporturilor de putere interne, ca şi din cauza concepţiei liberale dominante în această perioadă. Varianta prescurtată a planului amplu (postul de inspector care ar fi asigurat verificarea profesional-politică a şcolilor eclesiastice ortodoxe române, post ce trebuia să fie ocupat de Jancsó Benedek) a rămas de asemenea numai un plan. Sau nici măcar atât. Timpul a trecut cu stabilirea sediului adecvat pentru inspectoratul general. Până când au decis că „viziunea politică largă care trebuie să-l caracterizeze neapărat" poate să fie asigurată numai în Budapesta şi au obţinut în principiu aprobarea mitropolitului din Sibiu, a căzut guvernul Bánffy. Şi cu el a căzut şi postul de inspector planificat. Au ajuns doar până la formularea scopului: „scopul lui nu poate să fie decât să îndeplinească rolul de serviciu de stat de securitate superioară"[161].

Acordul prealabil al celor două guverne

Cu toate că poziţia guvernului Sturdza s-a refăcut după încurcăturile din jurul subvenţiilor şcolilor române din Braşov, victoria lui nu a fost uşoară. Răspunzând la învinuirile gazetelor Partidului Liberal, „Tribuna" din Sibiu, care era de partea conservatorilor români, publica în numărul ei din 17 septembrie scrisoarea deschisă a protopopului Voina, care demonstra mai mult sau mai puţin că documentul din 6 aprilie, luat înapoi de Jeszenszky şi tăgăduit pe jumătate, „provine din Gremiul Preşedinţiei Consiliului de Miniştri"[162]. Prin aceasta, toată acţiunea care îl apăra pe Sturdza şi-a pierdut sensul. Cu atât mai mult că mitropolitul a murit pe 17 octombrie, iar cumnatul său, Partenie Cosma, nu a permis ca Bánffy să se folosească de declaraţia smulsă de el şi ţinută ca rezervă şi cu care poate ar mai fi putut susţine învinuirea de „fals în acte" împotriva lui Take Ionescu[163]. Acum, Sturdza a cerut deja din partea guvernului maghiar ca „din punct de vedere politic mai înalt", pentru încheierea cazului neplăcut, subvenţiile să fie acceptate ca rentă de natură de drept civil în bugetul României.

Dacă mai înainte guvernul român susţinea că subvenţia este de fapt o despăgubire, acum, când acest lucru nu putea fi dovedit, şi-a schimbat argumentaţia politică şi a vrut să convingă guvernul Bánffy să-i accepte voinţa, din oportunism politic. Pentru că Aerenthal a accentuat că prin aceasta relaţia maghiaro-română este în mâinile guvernului maghiar, chiar şi îmbunătăţirea sau deteriorarea raporturilor dintre Austro-Ungaria şi România, Bánffy a decis ca în cazul în care România virează o singură sumă de capital, din ale cărei dobânzi rezultă suma subvenţiei anuale, atunci se mulţumeşte, de dragul aparenţelor, cu justificarea guvernului român privind

[161] Scrisoarea lui Bánffy către Wlassics din 31 ian. 1899. OL ME 1907. XLI. 1138 ME 1898. IV. 569-1699. Sfera de activitate şi structura inspectoratului urmau să fie stabilite împreună de VKM şi Departamentul minorităţilor naţionale. Vezi şi Jancsó Benedek, *Bánffy Dezső nemzeségi politikája* [Politica naţională a lui Bánffy Dezső], Budapesta, 1899, p. 17.

[162] Formularea aceasta a folosit-o chiar mitropolitul în scrisoarea sa adresată lui Voina ca o dezaprobare – tocmai pe baza mustrării severe venite din partea guvernului – în zilele care urmau după indiscreţia comisă, atunci când nici Bánffy &. comp. nu credeau că-şi vor retrage propriul document şi vor nega caracterul lui oficial. Scrisoarea deschisă a protopopului şi răspunsul dezaprobator al mitropolitului din 19 mai au fost publicate în curând şi de gazetele partidului conservator. Vezi textul lor în Nicolae Filipescu, *Discursuri politice*, I, 1912, p. 505–507.

[163] Cosma povesteşte în scrisoarea sa dură către Jeszenszky, pe baza relatărilor şi însemnărilor mitropolitului, toată istoria de confiscare a documentului şi a luării declaraţiei. Insista ca documentul să nu fie folosit că „eu nu aş suporta asta cu tăcere…punând la o parte orice alt punct de vedere aş fi nevoit pentru apărarea sa să dau în vileag ceea ce ştiu şi atunci ar fi greu de susţinută legenda cu Jancsó Benedek". Însuşi Bánffy a dat răspuns evaziv la această scrisoare pe 2 nov., dar totodată a dispus să nu fie folosită declaraţia mitropolitului. OL ME 1907. XLI. 1138 –1898. IV. 1559.

originea de drept civil a subvenţiei[164]. Această soluţie era considerată însă de regele României Carol I, ca şi de Sturdza, de la început inacceptabilă, pentru că dădea impresia că prin aceasta ar fi cedat guvernului maghiar controlul material asupra şcolilor braşovene; iar opinia publică naţională română contemporană ar fi interpretat acest caz ca şi cum guvernul român ar subvenţiona politica de maghiarizare a şcolilor. Oricât de mult ar fi dorit Sturdza să încheie aceasta problemă atât de incomodă pentru el, totuşi nu a îndrăznit să o facă pe baza celor propuse de Bánffy[165]. Însă poziţiile nu au rămas atât de rigide în continuare, pentru că şi românii din Braşov au intrat în acţiune.

Consiliul de patronaj şcolar bisericesc al şcolilor din Braşov, ştiind că beneficia de sprijinul opoziţiei conservatoare din România, a decis pe 9 octombrie 1898 să intenteze un proces împotriva statului român pentru dovedirea originii de drept civil a subvenţiilor primite din România şi pentru obţinerea lor în continuare. După o consfătuire intensivă în Bucureşti, reprezentantul lor a însărcinat pe 16 octombrie trei politicieni, dintre conducătorii celor trei tendinţe politice din opoziţia lui Sturdza din Regatul vechi şi anume: pe T. Maiorescu, pe C. Dissescu şi pe V. Lascăr să-i reprezinte la proces[166]. Procesul urma să aibă loc la Tribunalul din judeţul Ilfov. Vestea procesului, plănuit de altfel de mai de mult, ca şi atacul simultan din Parlament au provocat bineînţeles din nou senzaţii în gazetele bucureştene şi au făcut ca guvernul Sturdza să fie din nou în dificultate. Încercările simpatizanţilor lor din Braşov (G. Pop şi M. Diamandi) de a demonstra ilegalitatea mandatului pentru pornirea procesului nu au dat rezultate[167]. Ambasadorul Monarhiei din Bucureşti, Aerenthal, discutând cu politicienii români din opoziţie, care forţau procedura juridică, s-a convins că procesul va fi câştigat de şcoli[168], iar aceasta va clătina nu numai poziţia cabinetului Sturdza, dar va crea şi un precedent, ca diferitele biserici din străinătate, cum ar fi Mitropolia română din Sibiu sau patriarhul din Constantinopol să reînnoiască pretenţiile lor mai vechi de despăgubire faţă de România[169]. De acum, Ministerul de Externe comun cerea la Bucureşti, ca şi la Budapesta, un acord de înţelegere cât mai grabnică pe cale diplomatică.

Bánffy a acordat până la sfârşitul anului un nou termen lui Sturdza ca să „dovedească" natura de drept civil a subvenţiilor şi a promis că statul maghiar nu va pune mâna pe capitalul transferat din Bucureşti, ci îl va trata ca o fundaţie. Pe 10 decembrie, Sturdza a propus statului maghiar să transfere la Budapesta totalul de capital de 962 500 franci rezultând din cei 38 500 franci anual (în obligaţii româneşti cu dobândă de 4%), cu condiţia ca acesta să fie primit de Mitropolia din Sibiu. „Ţinând cont de anumite puncte de vedere politice internaţionale, statul maghiar face abstracţie de probatoriu" – scria Bánffy ministrului învăţământului şi cultelor, semnalând că, în principiu, a acceptat propunerea lui Sturdza, menţinând însă dreptul de a decide personal asupra modului de supraveghere al şcolilor şi al verificării financiare[170]. Însă

[164] Ministrul de externe către prim-ministru din 1 oct. 1898 şi răspunsul lui Bánffy din 4 oct. Mai târziu Aerenthal îşi amintea că Bánffy a considerat decisivă acceptarea capitalizării; dacă acest lucru este acceptat în Bucureşti în cealaltă problemă putem fi complezenţi, spunea el. Vezi raportul lui Aerenthal cu nr. 29 din 6 iun. 1899 din Sankt Petersburg. OL ME. 1899. XXXI. 7914-9165. Vezi şi Jancsó Benedek, *A román iredentista mozgalmok története* [Istoria mişcărilor iredentiste române], Budapesta, 1920, p. 254.

[165] Regele Carol a dorit şi el legalizarea subvenţiilor în aşa fel ca statul român să le plătească în continuare anual pe cheltuiala bugetului ordinar. Bánffy a respins politicos această soluţionare, invocând opoziţia parlamentară maghiară. Vezi raportul lui Aerenthal din 28 oct. 1898 cu nr. 47 A şi scrisoarea sa către prim-ministrul Bánffy din 2 dec. OL ME 1899. XXXI. 7914-1898 IV. 569-1579.

[166] T. Maiorescu, *op. cit.*, p. 388-389 şi T. Lungu, *op. cit.*, p. 235.

[167] Din secretele de culise ale procesului din Braşov (*Budapesti Hirlap*, 20 nov. 1898).

[168] Maiorescu şi Carp au încercat sa-l convingă pe Aerenthal despre reuşita procesului, referindu-se la vasta documentaţie adunată, la care consulul le-a promis că va recomanda procesul ca singura soluţie în Viena şi Budapesta. Vezi T. Maiorescu, *Discursuri parlamentare*, V, Bucureşti, 1915, p. 57-58.

[169] Extrasul din raportul lui Aerenthal din 27 nov. 1898. OL ME 1899. XXXI. 7914-1898. IV. 569-1698.

[170] Textul propunerii lui Sturdza este publicat şi de numărul din 7 febr. 1900 al „Tribunei Poporului". Propunerea şi luarea de poziţie a lui Bánffy din 17 dec. sunt prezentate de Aerenthal în raportul său din Sankt Petersburg din data de 6 iun. 1899. OL ME 1907. XLI. 1138-1899. XXXI. 7914-9165 şi ME 1900. XXXI. 95-1519

din cauza poziţiei sale precare şi Bánffy a avut nevoie de documente justificative pentru ca legalizarea de orice fel a subvenţiilor să fie acceptată de opoziţia parlamentară maghiară şi de opinia publică naţionalistă[171].

Procesul intentat de şcolile braşovene – deşi, din cauza cererii de amânare din partea guvernului român sau a reclamanţilor, nu au avut loc dezbateri propriu-zise – a accelerat demersurile pentru rezolvarea problemei pe cale diplomatică. Conform luării de poziţie a Ministerului de Externe comun, Bánffy a renunţat în fond la atitudinea sa de interzicere a subvenţiilor în interesul susţinerii guvernului Sturdza[172]. Acestei rezolvări i s-a împotrivit, dintre toţi membrii guvernului, doar ministrul cultelor, Wlassics Gyula. Acesta considera că după legalizarea subvenţiilor, cei ce patronau şcolile nu vor mai putea fi constrânşi să accepte subvenţiile statului şi prin aceasta se pierde total posibilitatea unui control eficient. Considera ca un fapt şi mai grav faptul că românii din Braşov au ieşit din această dispută învingători faţă de guvernul maghiar, în ciuda rezultatelor de condamnare ale investigaţiilor. „Dragă Sándor! După părerea mea românii ne-au tras bine clapa" – concluziona el pe scurt, pe spatele unui bilet trimis lui Jeszenszky[173]. Împotrivirea lui Wlassics însă nu a schimbat nimic în ceea ce priveşte nevoia de acord în principiu între cele două state. Dar deocamdată nu a avut loc un acord propriu-zis pentru că a căzut guvernul Bánffy şi, prin concursul unor împrejurări întâmplătoare, a făcut să cadă cu el şi cabinetul Sturdza[174].

În zilele imediat următoare demisiei lui Bánffy a apărut un manifest care lua apărarea fostului prim-ministru, sub titlul *Politica naţională a lui Bánffy Dezső* şi îl lăuda pentru politica naţională energică introdusă de acesta, făcând mai multe aluzii la faptul că Bánffy a procedat astfel faţă de românii din Ardeal în consens cu guvernul român şi că nici regele Carol I nu a avut vreo obiecţie împotriva lui. Disputa parlamentară iscată în jurul broşurii şi clarificarea faptului că autorul ei este Jancsó Benedek au arătat evident că în spatele referirilor asupra colaborării Bánffy–Sturdza se află documente oficiale. Opoziţia din parlamentul român, înarmându-se cu aceste date, a reînceput atacul împotriva lui Sturdza. Marghiloman, una dintre cele mai importante personalităţi politice de la Bucureşti, a dat citire unei declaraţii politice în numele tuturor partidelor din opoziţie, în care spunea că în urma demascării relaţiilor lui Sturdza cu primul ministru maghiar, rămânerea sa în fruntea guvernului o consideră „o lezare a demnităţii naţionale" şi vor porni o moţiune împotriva lui[175]. În urma moţiunii şi a demonstraţiilor stradale, care au dus la confruntări sângeroase, Sturdza a demisionat pe 11 aprilie. Între cele două noi guverne conservatoare, conduse de Széll Kálmán şi respectiv de G. Gr. Cantacuzino, a avut loc încheierea disputelor iscate în legătură cu subvenţiile din România acordate şcolilor româneşti din Braşov.

Încheierea chestiunii şcolilor braşovene

În timp ce pe predecesorul său îl caracteriza o politică împodobită cu lozinci şovine şi un naţionalism zgomotos, activitatea lui Széll era caracterizată de o anumită atenuare a metodelor de represiune şi o revenire la frazeologia („drept, legalitate, dreptate") din perioada epocii liberale de dinaintea lui Tisza Kálmán[176].

---

[171] Vezi scrisoarea lui Bánffy din 31 ian. 1899 către ministrul de externe. În aceasta acordă „un nou termen" lui Sturdza pentru căutarea dovezilor, căci mai înainte acesta „a uitat să pornească investigaţiile în această direcţie". Vezi raportul lui Aerenthal din 22 oct. 1898. OL ME 1907. XLI. 1138 – 1898. IV. 569-1560.

[172] Ca garanţie pentru o rezolvare grabnică pe baza propunerii, Sturdza a dat mâna cu Aerenthal special pentru aceasta (*Ibidem*).

[173] Scrisoarea lui Wlassics către Jeszenszky din 31 ian. 1899. OL ME 1907. XLI. 1138 1724-1725. f. „Trebuie să tragem de timp şi să-i constrângem pe patronii şcolilor să ceară subvenţii", scrie în încheiere.

[174] Căderea guvernului Sturdza este menţionată în T. Lungu, *op. cit.*, p. 236-240, Jancsó B., *op. cit.*, p. 258-262 şi Kemény G. Gábor, *Iratok…* , II, p. 820.

[175] T. Maiorescu, *Istoria contimporană…*, p. 401, T. Lungu, *op. cit.*, p. 237.

[176] *Magyarország története* [Istoria Ungariei], IV, Budapesta, 1972, p. 325-329.

Ar fi vrut să încheie şi problema subvenţiilor cât mai repede, deoarece a recunoscut şi el că tocmeala care se duce în jurul ei a devenit un şarpe de mare care dăunează relaţiilor dintre cele două state. Pe 22 martie 1899, a dus tratative cu marcgraful Pallavicini János, consulul din Bucureşti, şi cu şeful Serviciului extern, contele Szécsen, despre noua politică asupra naţionalităţilor a guvernului şi rezolvarea problemei subvenţiilor braşovene. Széll i-a trimis vorbă regelui român (jignit în demnitatea sa[177]) că „în esenţă el nu va duce o politică diferită de predecesorul său... pe de altă parte însă asigură fiecăruia dreptul de a folosi limba lui maternă şi libertate religioasă; şi anume în problema naţională va rupe cu sistemul şicanărilor meschine". Cu această ocazie, a spus că a concediat pe autorul broşurii, care a contribuit la căderea lui Sturdza, pe „un anumit" Jancsó, iar Jeszenszky va fi mutat din post şi „are de gând să desfiinţeze total aşa-numita Secţiune a naţionalităţilor"[178]. Regele României a fost pe deplin de acord cu aceste măsuri.

Bineînţeles, cauza aceasta nu a putut fi încheiată prea repede nici de Széll. Acest fapt a fost influenţat şi de schimbarea guvernului român, deoarece trebuiau să fie reîncepute dezbaterile unor chestiuni. Noul ministru român de externe, Lahovary, a încercat la început să-l convingă pe Pallavicini că ceea ce primesc şcolile braşovene nu sunt subvenţii, dar după aceea a recunoscut că „nu se poate dovedi din punct de vedere strict legislativ că statul român ar avea astfel de datorii [de despăgubire financiară]". Take Ionescu, noul ministru al învăţământului, interesat de mai mult timp şi din mai multe privinţe în această cauză, a vorbit iniţial şi el de datorii. Până la urmă consulul şi miniştrii din Bucureşti au căzut cu greu de acord că statul român are doar anumite „datorii morale" faţă de şcolile române din Braşov. Acum, pentru statul român a fost important un singur lucru: să scape de toată această chestiune, dar nu cu orice preţ. „Se pare că domnii aceştia se tem că la urmă vor fi loviţi cu propriile lor arme" – scrie Pallavicini din Bucureşti[179]. Conservatorii se temeau că Sturdza şi adepţii lui, fiind acum în opoziţie, îi vor ataca din nou dacă nu reuşesc să obţină condiţii favorabile la guvernul maghiar. Nu vroiau să accepte ca banii trimişi la Budapesta de statul român să fie administraţi de Ministerul Cultelor. Însuşi regele a spus că în cazul unui astfel de acord opoziţia ar vorbi de înfrângerea României şi se temea de căderea apropiată a guvernului.

Pallavicini, ambasadorul din Bucureşti, urgenta în continuare încheierea acordului. Părerea lui era că, din punctul de vedere al Monarhiei, „este cu totul indiferent care partid este la guvernare în România şi nu au nici un motiv să ţină cu actualul guvern, care nu va rămâne prea mult la putere, indiferent de problema braşoveană... dar nu stă în interesul nostru să menţinem în statul vecin o stare care devine nocivă, tocmai din cauza chestiunilor legate de condiţiile noastre interne... Este vorba să se stabilească şi să se menţină relaţii echilibrate într-o ţară vecină importantă pentru noi din mai multe puncte de vedere". Iar în legătură cu subvenţiile a făcut remarca laconică: de acum, oricum vor fi găsite căile prin care „să trimită atâţia bani cât vor ei"[180]. A intervenit şi împăratul Franz Joseph şi l-a somat pe Széll Kálmán să „exercite presiunea necesară" împotriva lui Wlassics (care se opunea acordului) „şi cauza bisericii braşovene să fie în sfârşit soluţionată"[181]. În iulie, Pallavicini a prezentat guvernului român

[177] Regele Carol I a fost afectat în mod deosebit de neplăcut de explicaţiile din broşura lui Jancsó care făceau aluzii la „relaţiile politice intime" dintre România şi Monarhie, ca şi faptul că acordarea decoraţiei din motive pur protocolare lui Jeszenszky era prezentată ca şi cum regele român ar aproba politica naţională a lui Bánffy. Vezi Jancsó Benedek, *Bánffy Dezső nemzeségi politikája* [Politica naţională a lui Bánffy Dezső], Budapesta, 1899.

[178] Vezi raportul nr. 15 B al lui Pallavicini din 25 apr. 1899. OL ME 1907. XLI. 1138-1899. XXXI. 7914-16449. Departamentul a fost dizolvat pe baza hotărârii Consiliului de Miniştri din 23 apr. 1899. Resortul lui a fost preluat din oficiu de Ministerul de Interne (Kemény G. Gábor, *Iratok…*, II, p. 821).

[179] Raportul cu nr. 19 A-B din 10 mai 1899. OL ME 1907. XLI. 1138 – 1899. XXXI. 7914.

[180] Raportul cu nr. 24 B al lui Pallavicini din 11 iun. 1899. OL ME 1907. XLI. 1138-1899, XXXI. 7914-9165. Se spune că Take Ionescu a oferit din nou subvenţii pentru şcolile române din Braşov, însă Eforia nu a mai îndrăznit să le primească (*Bani româneşti pentru şcolile ortodoxe române din Braşov,* în *Budapesti Hirlap*, 8 iun. 1899, anexă de document).

[181] Telegrama ministrului de pe lângă rege din 20 iun. 1899. OL ME 1907. XLI. 1138 – 1899. XXXI. 7914-8496.

condiţiile rezolvării problemei: suma din capitalul transferat din România va fi tratată de Ministerul Cultelor ca o fundaţie; pentru supravegherea acesteia, la Budapesta va fi înfiinţată o comisie mixtă, formată din reprezentanţii Ministerului Cultelor şi ai bisericii patronatoare; România se va obliga să nu acorde nici un altfel de ajutor şcolilor care funcţionează pe teritoriul statului maghiar şi va contribui ca proiectul de lege român referitor la acest acord „să fie prezentat pentru evaluare în prealabil guvernului maghiar”[182]. Regele Carol I dezaproba vehement această din urmă formulare – „nu se potriveşte cu demnitatea unui stat independent” – dar până la urmă a fost de acord cu prezentarea confidenţială în prealabil a proiectului de lege şi a expunerii[183].

Deci, guvernul român a acceptat în principiu poziţia maghiară. Nu a fost de acord însă cu înfiinţarea comisiei din membrii Ministerului Cultelor şi reprezentanţii parohiei braşovene, pentru că opoziţia ar fi considerat aceasta ca un organ maghiar de supraveghere. După lungi tratative de aparenţă, planul acesta a fost abandonat de consul; oricum, Széll îl concepuse doar pentru liniştirea guvernului român. Acesta din urmă şi-a mai exprimat dorinţa ca Mitropolia din Sibiu şi Eforia braşoveană să-şi exprime acordul lor solemn ca Şcoala de comerţ română din Braşov să fie finanţată în continuare din renta anuală. Pallavicini a respins cererea ca pe baza reciprocităţii să declare că Austro-Ungaria nu va subvenţiona instituţii şcolare din România, motivând acest refuz prin aceea că Monarhia „nu a dat motive” pentru ca să se ceară din partea ei astfel de declaraţii[184].

În urma tratativelor dure din săptămânile următoare s-au conturat şi celelalte detalii ale acordului. Pe cât de politicos s-a arătat Széll în problemele de fond ale acordului, pe atât de neînduplecat şi meschin a fost în cazul detaliilor[185]. Aceasta însă nu se explica în primul rând prin personalitatea lui Széll, ci prin specificul orientării dualiste şi a parlamentarismului dualist. Noul prim-ministru trebuia să aibă grijă ca să nu pară îngăduitor în problema naţională, mai ales în domeniile care erau în legătură cu întreaga politică externă a Monarhiei. Nu a vrut să dea motive aripii şovine din Parlament ca adversarii săi să-l compare cu Bánffy, în defavoarea sa. Inflexibilitatea arătată în detalii (de exemplu înţelegerea prealabilă între mitropolit şi şcoală poate să fie comunicată doar confidenţial; şcoala de comerţ nu are voie să primească în viitor subvenţii) a creat greutăţi în Bucureşti. Guvernul român, cântărind dezavantajele înţelegerii, a tărăgănat schimbul de note diplomatice, care ar fi încheiat problema în mod simbolic, deşi Pallavicini şi ministrul de externe Lahovary căzuseră deja de acord în privinţa textului notelor. Consulul austro-ungar a declarat acum pe un ton ameninţător că amânările prelungite „nu se potrivesc cu autoritatea Monarhiei, pe care am onoarea s-o reprezint”. A doua zi, pe 14 august 1899, au făcut schimbul de note, în care erau rezumate pe scurt soluţiile deja schiţate[186].

După aceea s-a putut încheia chestiunea fără probleme mai mari. Pentru că guvernul român a vrut să asigure în continuare subvenţiile pentru şcolile braşovene pe cale diplomatică, respectiv prin proiectul de lege prezentat parlamentului[187], a fost necesar ca procesul intentat

[182] Széll Kálmán considera că această soluţionare va satisface total guvernul român fiindcă „astfel poate să efectueze în continuare subvenţionarea şcolilor braşovene pe cale indirectă, dar scuteşte şi statul maghiar să trebuiască să facă demersuri pentru închiderea şcolilor amintite pe baza art. XXX din 1883”.

[183] Raportul cu nr. 32 C din 19 iul. 1899 al lui Pallavicini. OL ME 1907. XLI. 1138 - 1899. XXXI.7914 – 11806, respectiv adresa lui Széll Kálmán din 30 iun. 1899. ME nr. 8649.

[184] După părerea consulului, consiliul de miniştri a acceptat detaliile propunerii doar după două zile de tratative, temându-se de închiderea şcolilor. Vezi raportul cu nr. 34 A-B din 31 iul. 1899 al lui Pallavicini (*Ibidem*), respectiv scrisoarea lui Széll către Szécsen din 31 iul. 1899. ME 1899. XXXI. 7914-10349.

[185] Vezi telegrama lui Széll din 3 şi 7 aug. către ministrul de externe. ME 1899. XXXI. 7914 – 10697.

[186] Nota lui Pallavicini din 14 aug. 1899 către guvernul român, respectiv nota acestuia către consulul austro-ungar – fără dată. OL ME 1907. XLI. 1138 – 1899. XXXI. 7914-14529. În nota sa guvernul român nu a făcut explicit promisiuni că nu va susţine şcoli din Ungaria, dar a luat la cunoştinţă că „guvernul maghiar nu poate să ignore” restricţiile prescrise în legea învăţământului din 1883.

[187] Prima variantă a proiectului de lege întocmită de Take Ionescu se referea contrar înţelegerilor la legile româneşti care prescriau subvenţiile. Din cauza asta Pallavicini a cerut să fie reformulată motivarea în forma de drept civil şi guvernul maghiar a fost de acord cu textul prezentat în această formă. Vezi raportul cu nr. 55 din 27 dec. 1899 al lui Pallavicini.

împotriva statului român să fie retras de Consiliul administrativ de pe lângă biserica Sf.-Nicolae. Numai că, mai înainte, pe când procesul a fost forţat de grupul celor care ţineau cu conservatorii din biserică şi Consiliul de patronaj al şcolilor, acum adepţii opoziţiei liberale erau cei care insistau pentru continuarea procesului, sperând că aceasta va crea greutăţi guvernului conservator. Pe deasupra şi cei care ţineau cu conservatorii credeau că pe calea procesului ar putea obţine sume mai mari (58 500 franci) decât pe cale diplomatică, care ar fi însemnat doar 38 500 franci. Pentru cei care patronau şcolile româneşti din Braşov a fost însă o sarcină mult mai mare, căci au trebuit să suspende procesul „fără vreo asigurare financiară", bazându-se doar pe promisiuni. Comitetul bisericii s-a hotărât greu să facă acest pas. Nici presiunile comune ale lui Széll, Wlassics şi ale mitropolitului nu au reuşit să-l convingă să retragă procesul[188]. Au acceptat învoiala doar când în urma promisiunilor guvernului maghiar, fratele ministrului român al învăţământului şi un senator au venit la Braşov şi i-au asigurat în numele statului român că într-adevăr vor primi banii[189].

Chestiunea prelungită s-a terminat cu dezbateri spectaculoase, deopotrivă în Parlamentele din Bucureşti şi Budapesta. Take Ionescu, ministrul învăţământului, a înaintat proiectul de lege Camerei române pe 28 ianuarie 1900, înţelegerea fiind prezentată în mod tactic ca o victorie a guvernului român. Acordul a fost prezentat de Széll Kálmán sub forma unui răspuns dat la o interpelare – dădea informaţii derutante că, pe baza dreptului formal, nu se poate justifica susţinea subvenţiilor – şi prezenta aceasta bineînţeles ca o victorie a guvernului maghiar. În apărarea acordului s-a pronunţat cel mai hotărât Tisza István care, conform concepţiei sale de dinainte, a accentuat: „Românii au dreptul să susţină şcoli, au dreptul să facă rost de surse de bani şi ar fi o şicanare meschină din partea statului maghiar să-i împiedice"[190].

Conform acordului, au fost depuse în Budapesta bonuri de valori româneşti[191] în valoare de 962 500 franci – Széll le-a verificat în calitate de expert bancar. Dobânda anuală de 4%, 38 500 franci (36 086 coroane) a fost transferată de guvernul român la Budapesta, iar Ministerul Cultelor a trimis în fiecare an, în luna aprilie, Gimnaziului român din Braşov şi a cerut socoteală despre întrebuinţarea banilor. Guvernul maghiar a fost de acord ca statul român să plătească ulterior şi subvenţia neplătită în timpul guvernului Sturdza (108 258 coroane). Precautul Széll a pus condiţia ca valorile nominale ale obligaţiunilor trimise la Budapesta „pot fi cuprinse în bugetul statului român doar ca datorii ale statului român şi în acesta nu vor apărea în mod independent sau separat" [192], ca să nu bată la ochi atunci când se verifică bugetul.

Chestiunea subvenţiilor acordate şcolilor româneşti din Braşov a fost soluţionată după tărăgănări de mai mulţi ani. Bazele de fond ale înţelegerii au fost elaborate de ministrul de externe comun şi de guvernul Sturdza şi condiţiile de politică internă şi externă l-au obligat pe Bánffy la acceptarea ei. Datoria realizării de fond a acordului i-a revenit lui Széll, care era

---

OL ME XXXI. 7914. Pentru textul proiectului de lege al lui Ionescu vezi OL ME 1907. XLI. 1138 – 1900. XXXI. 95 – ad 161, Pester Lloyd (Abbl.) din 5 febr. 1900.

[188] Vezi scrisoarea lui Széll din 12 nov. 1899, scrisoarea din 13 nov. a lui Wlassics şi telegrama sa din 23 nov. OL ME 1899. XXXI. 7914-14661, 14886 şi 14913.

[189] Raportul nr. 51 din 1 dec. 1899 al lui Pallavicini. Széll a fost mulţumit cu rezultatul delegaţiei din Bucureşti în Braşov, i s-a părut însă ciudat că a aflat despre acestea doar prin ambasada din Bucureşti. Wlassics în schimb dezaproba toată procedura. Vezi scrisoarea lui Széll din 6 dec. 1899 către VKM şi răspunsul lui Wlassics din 11 dec. OL ME 1899. XXXI. 7914-15479 şi 15542.

[190] Vezi discursul său din 8 febr. 1900 (*Grof Tisza István képviselőházi beszédei* [Discursurile parlamentare ale contelui Tisza István], I, Budapesta, 1930, p. 584-591). Vezi discursul lui Széll în *Képv. Napló 1896-1901*, vol. 26, p. 120 şi în „Pester Lloyd", 9 febr. 1900.

[191] Gh. M. Dobrovici, *Istoricul desvoltării economice şi financiare al României şi împrumuturile contracte 1823-1933*, Bucureşti, 1932, p. 161 şi Jancsó B., *op. cit.*, p. 255.

[192] Notă internă de prim-ministru din 14 iul. 1900. OL ME 1907. XLI. 1138 – 1900. XXXI. 95-2611. Széll a discutat personal despre aceasta cu ministrul de finanţe român care a trecut prin Budapesta pe 23 apr. Vezi scrisoarea sa din 24 apr. către ministrul de externe (*Ibidem*, 1900, XXXI, 95-1519). Pentru că soluţia acceptată de Széll a reinstaurat de fapt procedura de dinaintea anului 1875 opoziţia şovină a fost nemulţumită şi vorbea despre infrângere (*Sieg Rumaniens über Ungarn*, în *Neues Budapester Abendblat*t, 5, 7 febr. 1900).

adeptul unei politici mai flexibile în tratarea problemei naţionale. Înţelegerea dintre cele două guverne a fost un real compromis, amândouă renunţând la câte ceva din poziţiile lor. Însă concesiile mai mari erau făcute fără îndoială de Széll. A renunţat la tot ce a vrut Bánffy să fie o condiţie prealabilă a acordului, la tot ce l-a făcut să caute şi să cerceteze cu atâta îndârjire canalele anterioare de sosire a subvenţiilor: înăsprirea controlului de stat a Bisericii ortodoxe române şi dirijarea Gimnaziului român din Braşov prin subvenţii de stat maghiare. După terminarea inspecţiei la faţa locului a şcolii, Wlassics ar fi vrut ca, pe lângă introducerea subvenţiilor de stat, directorul şi trei dintre profesori din Braşov să fie numiţi de guvern, profesorii să depună jurământ faţă de Rege şi de Constituţie, iar certificatele să fie de acum încolo nu numai de limbă română, ci bilingve, adică să fie completate în maghiară şi română[193].

Din năzuinţele în acest sens ale lui Bánffy şi Wlassics nu s-a realizat nimic. Şcolile române braşovene şi-au apărat independenţa datorită opoziţiei ei la adăpostul autonomiei Bisericii române şi cu sprijinul guvernului român. Într-un fel, situaţia lor a fost uşurată de faptul că nu s-a putut găsi consens în problema română între năzuinţele naţionaliste maghiare şi interesele de politica externă ale Monarhiei Austro-Ungare; chiar şi contradicţiile dintre clasele dominante maghiare au permis întotdeauna o anume posibilitate de mişcare naţionalităţilor pentru apărarea intereselor lor naţionale şi culturale.

În secolul al XX-lea, guvernul de coaliţie care s-a inspirat sau mai bine zis a fost nevoit să se inspire din gesturile de demagogie naţională introduse de Bánffy, a încercat prima dată maghiarizarea şcolilor. În timpul guvernului de coaliţie (1906–1910) „a solicitat” şi Gimnaziul român din Braşov subvenţii de stat[194]. Aceasta însă nu a constituit o bază suficient pentru ca guvernul să poate schimba caracterul naţional al acestor şcoli.

Traducerea din limba maghiară a fost realizată de **Gabriella Gyenge**, textul fiind revăzut şi de autor.

SUMMARY

THE SITUATION OF THE ROMANIAN SCHOOLS FROM BRASOV IN THE POLICY OF HUNGARY TOWARDS THE NATIONALITIES AT THE END OF THE 19TH CENTURY

Based on the specific case of the schools in Brasov, the author makes some considerations about the policy of the Hungarian governments towards the minorities, in the period of time of the dualism. Information from the Hungarian and German archives are used, as well as many books and articles published in Romania.

[193] Adresa lui Wlassics către Bánffy din 15 aug. 1989. OL ME 1907. XLI. 1138 – 1898. IV. 569-1226, respectiv Huszár A., *op. cit.*, p. 367.

[194] Gimnaziul român din Braşov, numit altfel Şcolile centrale române din Braşov, a primit, din anul 1906, 20.000 coroane subvenţie de stat din partea VKM, pe lângă subvenţiile primite în continuare din partea bisericii Sfântul Nicolae, a oraşului, de la Universitatea Săsească şi ajutorul anual de 18.500 lei (36.086 coroane) din România (*Ibidem*, p. 368-369). Pentru datele referitoare la subvenţiile de stat pe 1906 pe baza surselor româneşti vezi Magyari P., *op. cit.*, p. 90-92.

Béla GYÖRGY (Budapesta)

AGYAR –NÉMET KISEBBSÉGI BLOKK ROMÁNIÁBAN (1927)

Az erdélyi magyar-német (szász) együttélés többévszázados múltra tekint vissza. Az átfogó műveken kívül egyesek az együttélést elemezték[195], de résztanulmányok[196] ellenére sok részletkérdés még homályban maradt. A fokozatosan feltáruló források segítenek abban, hogy az eddig homályban maradt, vagy ott hagyott részletkérdésekre rávilágítanak. Ilyen például a magyar-német kisebbségi blokk, amelyet az 1927-es romániai parlamenti választásokra kötöttek a két kisebbség vezetői, és amely a fenti írások ellenére még mindig teljességében feltáratlan. A továbbiakban — eddig ismeretlen dokumentumok közzétételével[197] — a kisebbségi blokk összetevőinek megvilágítására teszünk kísérletet.

Az első világháborút követő történelmi helyzetben az erdélyi magyarság és németség Romániához, és ez által kisebbségi sorba került. Míg a magyarság kezdetben a passzivitás korát élte, a szászok, majd a svábok hűségnyilatkozatokban nyilvánították ki egyetértésüket az új helyzettel[198]. A megnagyobbodott Románia centralizációs és homogenizáló politikája távolról sem eredményezte a kisebbségi jogok biztosítását: mind a gyulafehérvári határozatok, mind a párizsi kisebbségi szerződés, akárcsak az 1923-as román alkotmány szellemisége papíron maradt. A kisebbségek fokozatosan kialakították érdekvédelmi szervezeteiket, és politikai úton harcoltak jogaik érvényesítéséért. Ilyen körülmények között a megalakult Német Párt általában kormánytámogató, míg az Országos Magyar Párt sérelmi, jogérvényesítő politikát folytatott, és programjában az autonómiát vélte elérhetőnek. A politikai küzdelmek során azonban — a különböző orientációk ellenére — több alkalommal felvetődött az összefogás, az együttműködés, a közös harc gondolata is.

A liberálisok tízéves uralmának nevezett időszakában (1918–1928) a kisebbségi jogok megadására némi reményt az Al. Averescu tábornok vezette Néppárt uralma jelentett (1926. márc. 30. — 1927. jún. 4.). Amikor az Averescu kormány megbukott, sokak szerint vele bukott a Magyar Párt addigi politikai vonala is, hisz a magyar vezetők egyetlen jelentős kívánságuk teljesítését sem tudták elérni azoknál, akik győzelmüket a magyar szavazatoknak is köszönhették. Ferdinánd király egyre súlyosbodó betegsége okán koalíciós, nemzeti egységkormány alakítását szerette volna elérni. Barbu Stirbey herceg koalíciósnak nevezett kormányát (1927. jún. 4–20.) hatalomra juttatták, de ennek ellenére a tényleges politikai hatalom Ionel Brátianu kezében összpontosult. A választásokat a következő hónap közepére írták ki, és kezdetét vette a pártok közti koalíciós tárgyalások bonyolult, szövevényes folyamata. Ennek során jelent meg a romániai politikai palettán a magyar-német kisebbségi blokk, a két kisebbségi párt választási szövetsége. (Az adott időszakot megelőzően mindkét pártban erőteljes ellenzéki mozgalom bontakozott ki, amely mindkét párt egységét veszélyeztette, és némiképp bonyolította a pártok politikai irányvonalának kialakítását is[199]).

---

[195] Pukánszky Béla: *Erdélyi szászok és magyarok*. Danubia, Pécs 1943. Ritoók János: *Kettős tűkör*. Kriterion, Bukarest 1980.

[196] Rostoványiné Süle Andrea: Az erdélyi szászok helyzete a két világháború között. = *Világtörténet,* 1987/3. 96–113. Thomas Nagler: Az erdélyi szászság védelmében. = *Korunk,* 1991/11. 1338-1340. Ciobanu, Vasile: *Contribuţii la cunoaşterea istoriei saşilor transilvăneni 1918–1944*. Editura Hora, Sibiu 2001.

[197] Azokat a mai helyesírás szabályai szerint közöljük.

[198] Ciobanu rámutat, hogy a szászok csatlakozása nem olyan egyértelmű, mint ahogy a korábbi történetírás próbálta elhitetni. Ők is tanakodtak, mérlegeltek, keresték az elfogadható megoldásokat. Ciobanu, 405.

[199] Egyre nagyobb méreteket ölt a szászok politikai és egyházi válsága. = *Keleti Újság,* 1927. máj. 4. 1. A Magyar Párt reformmozgalmáról lásd: Krenner Miklós (Spectator): *Az erdélyi út (Válogatott írások).* Szerk.: György Béla, Haáz Rezső Kulturális Egyesület, Székelyudvarhely 1995. Vö.: György Béla: Reformmozgalom az Országos Magyar Pártban. = *Magyar Kisebbség,* 2003/3. 123-145.

A romániai kisebbségek politikai egységének megvalósítása több alkalommal felmerült, amelynek egyik szószólója maga Hans Otto Roth[200], a Német Párt és egyben annak parlamenti csoportjának az elnöke. Ő több alkalommal hangoztatta a kisebbségek összefogásának szükségességét, egyik legfontosabb írása e témában a Magyar Párt lapjában közétett elvi jellegű nyilatkozata, amit az alábbiakban közlünk[201]: „A genfi kisebbségi konferencia[202] egyik vezére, dr. Schiemann lettországi képviselő[203], a német kisebbség ottani reprezentánsa, megpróbálta a kisebbségi blokk megteremtését Lett-országban, következetesnek találván azt, hogy a Genfben felállított elvekhez képest a kisebbségek mindenütt próbálják meg a napi politikában is a közös program megvalósítását. Első eset, melyben a kisebbségi vezér levonta a genfi határozat következményeit a praktikus politikában is.

Ez a kisebbségi blokk Lettországban dr. Schiemannak azonban nem sikerült, miután az orosz csoporttal elvi kérdésben nem tudott egyetértésbe jutni. Szóval a kisebbségi blokk épp ott hiúsult meg, ahol a genfi konferencia egyik szellemi vezére egy csapással akarta megvalósítani a praktikus politikában a kisebbségi szolidaritást, és a genfi ideológiát. Lélektanilag azonban egyáltalában nem csodálkozom azon, hogy a kisebbségi csoportok, melyek elvi programban teljesen egyetértenek, a praktikus politikában bizonyos belső lelki akadályokkal (Hemmungen) állnak szemben, melyek a nép természete folytán, és az illető nép lelki struktúrájánál fogva könnyen érthetők.

A politika teljesen praktikus probléma, és csak irányadó funkciója van a nagy eszméknek és céloknak. És ezt a praktikus problémát a politikai, módszerét és taktikáit, minden nép csak saját lelkiismerete és lelki sajátságú beállítása szerint tudja levezetni. Szóval a kisebbségi blokk praktikus problémája csak organikusan és idővel oldható meg. *De annál határozottabban ki kell tűzni ezt a célt, annál inkább kell törekedni* utána, hogy elérjük. Természeti törvény garanciáinak megfelel az a nagyon is különböző mód, ahogyan a romániai kisebbség az első években látta a praktikus és napi politikát. *A németek* az első pillanattól kezdve aktív részt vettek az országos politikában. Tették ezt, mert a német kisebbséget *sorskisebbségnek* nevezhetem, mindig kisebbségi életet folytattak, mióta e földön élnek. *A magyarok* természetesen később határozták el magukat az aktivitáshoz. *Az oroszok,* rutének és bolgárok még egészen a mai napig sem alakultak ki teljesen igazi népszemélyiségben, politikai értelemben. A *zsidóság* tulajdonképpen csak 2 év óta, és az óta is nem egységesen indult politikai útjára.

Más-más tehát minden kisebbség kiindulópontja saját népi politikájában. Hozzá veendő ehhez még minden népnek különböző sajátságos politikai, és történelmi fejlődése, temperamentuma. Érthető ezért, hogy nálunk nem lehet 24 óra alatt a kisebbségi blokkot megteremteni. Annyi azonban teljes bizonyossággal megállapítható, hogy a Magyar Pártnak a parlamentbe való bevonulása folytán a kisebbségi szolidaritás és érdekközösség lényeges haladást tett előre.

A kisebbségi blokk teljes megvilágításához szükséges, hogy még egy momentumot tárgyalásunkba bevonjunk: a román politika mindig arra fog törekedni, hogy a régi *divide et impera* elv megvalósítása folytán a különféle kisebbségeket *más és más bánásmódban részesítse,* úgy, hogy a kisebbségek lelki állapota egy és ugyanazon időben ne legyen *azonos.* Érthetőbben kifejezve az egyik kisebbnek az állam bizonyos koncessziót tesz, melyet a másiktól tervszerűleg elvon. Az állampolitika a kisebbségi blokk kísérlete ellen a háború után mindenütt,

[200] Német politikus (1890-1952?). Életrajzát lásd: *Die Siebenbürger Sachsen Lexikon.* Herausgeber Walter Myss. KRAFT, Innsbruck 1993, 416.

[201] A kisebbségi politikai élet karácsonya. Német, magyar, zsidó és ukrán parlamenti vezetők cikkei az *Újság* számára. = *Újság,* 1926. dec. 26. 9.

[202] A *Magyar Kisebbség* című folyóirat a témának szenteli az 1925. nov. 1-én megjelent 21–22. összevont számát. Lásd még: Spectator: Genf és Genfek. = *Magyar Kisebbség,* 1925/24. 909–919.

[203] Paul Schiemann (1876–1944), jogi egyetemet végzett. Az első világháborúban orosz tiszt, majd a lett parlament tagja. 1925-től ő képviselte a német kisebbséget az európai kisebbségi konferenciákon.

minden országban tervszerűleg küzd. Figyelembe kell venni, tehát, a probléma megvizsgálásánál ezt az ellene ható ellensúlyozó erőt. Mindezt figyelembe véve, azonban mégis megállapíthatjuk, hogy a kisebbségi blokk gondolata a haladottabb kisebbségek körében legalább annyira máris megvalósult, hogy nemcsak a vezető politikusok, de maga a nép körében is felébredt a tudat, hogy egy és ugyanazon eszmék megvalósítására törekszik minden kisebbség, és egy és ugyanazon nagy emberi jogok megvalósulását várják a kisebbségek milliói a történelmi fejlődéstől.

A magyar és német kisebbségek vezetői már most is állandó eszmecserében állnak, és nincs az a politikai esemény, melyet közösen meg ne tárgyalnának. Ebből folyik természetesen már most is a politikájuk bizonyos egyöntetűsége, amely az ideológiában legalább már megtermékenyítette azt az eszmei közösséget, melynek megvalósítására Schiemann lettországi képviselő törekedett, és melyet mi nagyobb történelmi tapasztalatainkkal, lassabban ugyan, de annál szilárdabban meg fogunk valósítani, tudni".

Stirbey herceg kormányra jutása után mindkét kisebbségi párt minden párttal tárgyalásokba bocsátkozik, de az adott politikai konstellációban a megállapodás mellett döntenek. 1927. jún. 11-én a két elnök, gróf dr. Bethlen György és Hans Otto Roth megállapodtak, fenntartva a további tárgyalások lehetőségét, és június 14-én választási megállapodást kötöttek. Bár ennek szövegét német és román nyelven már közölték[204], a továbbiakban magyar nyelven első alkalommal közzétesszük[205].

Bukarest, 1927. június 14.

Megállapodás,

Mely létrejött egyrészről a Magyar Párt, másrészről a Német Párt vezetősége között a jelenleg kiírt országgyűlési választásokra vonatkozóan a választási törvény pontja értelmében kötött választási kartell tárgyában:

1.) A két párt a választásokra közös listákat terjeszt be a már bemutatott választási jel (x) alatt.
2.) A mandátumoknak a két párt közötti elosztását a mellékelt jegyzék tünteti fel, mely jelen megállapodás kiegészítő részét alkotja.
3.) Ezen listához a következő megjegyzéseket fűzzük:
    a) ARAD: alternatíva olyan értelemben, hogy vagy lemond a listavezető magyar jelölt a képviselői mandátumról, vagy pedig a második helyre került német jelöltet Udvarhely megyében is jelöljük a 3. helyen. E két módozat közül választási jog a Magyar Pártot illeti, a második alternatíva választása esetén és amennyiben Udvarhely megyében 3. helyen megválasztatnék a német jelölt, viszont Aradon nem választatnék a listavezető magyar jelölt, a német jelölt köteles lemondani udvarhelyi mandátumáról.
    b) **Temes-Torontál**: a pártok a 2. és 3. helyen jelölt képviselőjelölteket e megye szenátusi listáján is jelölik, megválasztás esetén a szenátusi mandátumra optálnak.
    c) **Szörény megye**: a második helyen jelölt magyar megválasztása esetén lemond.
    d) **Kis Küküllő**: A listavezető magyar megválasztása esetén lemond. De ez a listavezető magyar más biztos helyre is jelölendő a Magyar Párt részéről.

[204] *Minorităţile naţionale din România 1925-1931.* Arhivele Naţionale ale României, Bucureşti 1996, 220–221.
[205] Kolozs Megyei Nemzeti Levéltár. Fond 1283. (Fond Partidul Maghiar) Fasc. 7. folio 2. A megállapodás magyar nyelvű eredeti, a két pártelnök sajátkezű aláírásával.

Ezen megállapodás a pártok illetékes fórumainak jóváhagyása után lesz érvényes, de megállapíttatik, hogy amennyiben a politikai helyzetben lényeges változás állana elő, a pártok a fenti megállapodás esetleges módosítása végett újabb tanácskozásra fognak megbízottakat küldeni.

4.) A választási listák beadásával járó költségeket a pártok a jelöltek számarányában fogják viselni.

Felolvasás után saját kezűleg aláíratott.

Kelt mint fent.

Gróf dr. Bethlen György [s.k.] *Dr. Hans Otto Roth [s.k.]*

A két elnök megállapodása csak akkor vált érvényessé, ha a két párt vezető testületei elfogadják azt. A Magyar Pártban zajló belső ellenzéki mozgalom az Intézőbizottság ülésén a Liberális Párt melletti állásfoglalást képviselte[206], de a többség az elnök által kötött megállapodást megszavazta. Ezt a tényt, és az esetleges részletkérdések megoldásának módozatait Bethlen magánlevélben hozta Roth tudomására:

1927. június 16.

Mélyen tisztelt Elnök Úr![207]

Örömmel hozom nb. tudomására, hogy pártunk Elnöki Tanácsa a tegnapi napon, Intézőbizottsága, pedig a mai napon teljesen elenyésző kisebbség ellenére túlnyomó többséggel elfogadta, és ezzel ratifikálta az általunk f. hó 14-én kötött megállapodást.

Félreértések elkerülése végett meg kívánom jegyezni, hogy amidőn azt a legnagyobb sietséggel, és mintegy schlagwort-szerűleg írásba foglaltuk nem részleteztetett az, ami egyébként szóbelileg már közöttünk egyértelműleg megállapítatott, nevezetesen:

Arad megyét és Kis Küküllő megyét illetőleg a magyar jelölt csak abban az esetben kell, hogy mandátumáról lemondjon, amennyiben egy másik kerületben is megválasztatnék. Egyebekben Willer József[208] mindenről bő felvilágosítással szolgálhat.

Remélve, hogy a közöttünk immár létrejött megállapodás a népeink közötti egyetértést létrehozni és fokozni fogja, és azon kívül üdvére fog szolgálni.

Maradtam kiváló tisztelettel Elnök Úrnak

Őszintén tisztelő híve:

Bethlen [s.k.]

Nagyságos dr. Hans Otto Roth úrnak, a Német Párt Elnöke

Az Erdélyi Szászok Nemzeti Tanácsa (Deutsch-Sachsische Nationalrates in Siebenbürgen) a megállapodást szintén ratifikálta. Így a pártok elfogadták a közös választási jelet (olyan fektetett szorzójel, amelynek alsó és felső szögei tompaszögek, míg a jobb és bal oldaliak hegyesszögek), és a tagozatokkal közösen, megyénként, összeállították a képviselő és szenátorjelöltek jegyzékét[209].

A Brátianu vezette liberális kormány kinevezése (1927. jún. 21.) a nagypolitikában új helyzetet teremtett, de a kisebbségi pártok megállapodását nem befolyásolta. Július közepén a liberálisok által vezényelt, sok csalással és erőszakkal tarkított választások lezajlottak. A kisebbségi listán 15 jelölt került megválasztásra[210]. A mandátumok végleges elosztása megoldásra várt, ugyanis, mint a két utóbbi közzétett dokumentum is sejtetni engedi, a

[206] Az 1927. jún. 16-án tartott ülés jegyzőkönyvét lásd: *Iratok a romániai Országos Magyar Párt történetéhez. 1. A vezető testületek jegyzőkönyvei.* Összeállította: György Béla. ProPrint – EME, Csíkszereda – Kolozsvár 2003. 99–103. Vö.: *Minorităţi…* 222–229.

[207] Kolozs Megyei Nemzeti Levéltár, Fond 1283, Fasc. 7, Fol. 24.

[208] A Magyar Párt parlamenti csoportjának főtitkára, a bukaresti iroda vezetője. Bethlen elnök bizalmasa.

[209] *Minorităţi…* 229-233.

[210] U.o. 235.

megállapodás részletkérdései nem voltak tisztázottak. Ezért a magyarok javukra történő kiigazítást szerettek volna elérni[211], míg a németek a megállapodáshoz ragaszkodtak. Ezek után Gyárfás Elemér a kisküküllői, míg Jakabffy Elemér az aradi mandátumaikról lemondottak[212]. (Gyárfás csíki szenátor lett, Jakabffy nem került a parlamentbe). Így 9 magyar (8 képviselő, 1 szenátor), és 7 német (5 képviselő, 2 szenátor) törvényhozó került a román parlamentbe (az egyházfőket és a párton kívülieket nem számítva közéjük).

A Magyar és Német Párt megállapodását csak választási kartellnek és nem blokknak, nem közös kisebbségi frontnak tekintették. Bár képviselőik folyamatosan egyezkedtek, és olykor egyeztettek, a két parlamenti csoport a kisebbségi érdekvédelem külön útjait járta, és másfél év után, 1928 novemberében, a liberális kormány bukása után külön úton haladtak az újabb választásokon.

REZUMAT

BLOCUL MINORITAR MAGHIARO - GERMAN DIN ROMÂNIA (1927)

În anul 1927, cu ocazia alegerilor parlamentare, se constituie blocul politic al minorităţilor maghiară şi germană. Bazată pe ideile lansate de Convenţia de la Geneva, această alianţă a reuşit să obţină un număr de 15 mandate de senatori şi deputaţi. A fost singura încercare de unificare a forţelor politice ale minorităţilor naţionale din România în perioada interbelică.

SUMMARY

HUNGARIAN-GERMAN MINORITIES' BLOC IN ROMANIA (1927)

In 1927, on general parliamentary elections, it has been agreed for a political cartel of Hungarian-German minorities of Romania. Based on general ideas issued from Geneva Conference, this cartel managed to get 15 positions of senators and deputies. It has been the only attempt of unifying political forces of Romanian national minorities.

[211] Tárgyalások folynak a magyarok és németek között Jakabffy Elemér mandátuma tárgyában. = *Erdélyi Hírlap,* 1927. júl. 21. 5.
[212] *Újság,* 1927. júl. 25. 3.

Ulrich A. WIEN (Gundelsheim)

BEWÄHRUNGSFRIST FÜR DIE EVANGELISCHE LANDESKIRCHE A.B. IN RUMÄNIEN 1945 PROTOKOLL DER 40. UND 41. LANDESKIRCHENVERSAMMLUNG AM 29. APRIL 1945

Die Folgen, die der Frontwechsel Rumäniens am 23. August 1944 zeitigte, akkumulierten zum Desaster für die deutsche Minderheitsbevölkerung des militärisch besetzten und nach dem Waffenstillstandsvertrag vom 12. September 1944 politisch zunehmend von Moskau abhängigen Landes[213].

Hatte sich etwa seit 1930 zunächst unter Multiplikatoren der jüngeren Generation in differierender Intensität das Gedankengut des deutschen Nationalsozialismus festgesetzt und ausgebreitet[214], umfaßte die am 20. November 1940 definitiv begründete „Deutsche Volksgruppe in Rumänien"[215] fast alle Angehörigen der deutschen Minderheit des amputierten rumänischen Reststaates: Damit verbunden war das Vorhaben, die ihr angehörenden Menschen fast vollständig administrativ zu erfassen und in generationen- und gruppenspezifischen Formationen zu vereinnahmen[216]. Die Hauptaufgabe dieser Organisationen bestand - neben der Mobilisierung zugunsten der Ziele der von Berlin ferngelenkten Volksgruppenführung - in der ideologischen Indoktrination und Immunisierung. An der Oberfläche schien sie - zumindest äußerlich-organisatorisch - recht geschlossen nationalsozialistisch geprägt zu sein. Markig und und auftrumpfend wurde die „Deutschen Volksgruppe" repräsentiert. Doch beeinflussten differenziert zu betrachtende Motive und Intentionen (sowohl korrelierend als auch konfligierend) den Prozess weltanschaulicher Standortbestimmung.

Bischof Glondys (1882–1949)[217] hatte den nationalsozialistischen Regionalpolitikern um Otto Fritz Jickeli (1888–1966) und Dr. Helmut Wolff (1897–1971) die kirchenpolitische Kooperation ermöglicht. Glondys meinte unter Beweis stellen zu können, dass am Beispiel der Ev. Landeskirche Rumäniens die Pioniertat einer friedlichen Koexistenz von Nationalsozialismus und evangelischer Kirche realisiert werden könnte[218]. Er sicherte 1938 dem nationalsozialistischen Führungspersonal die Schlüsselpositionen in der Landeskirche - die Dominanz im Landeskonsistorium - mit dem Ziel, unter seiner persönlichen Leitung das Führerprinzip gegenüber der Gruppe der nationalsozialistischen Politiker auszuüben[219].

---

[213] Robert R. King: History of the Romanian Communist Party. Stanford/Cal. 1980. – Keith Hitchins: Rumania 1866–1947 (Oxford History of modern Europe). Oxford 1994.

[214] Hildrun Glass: Zerbrochene Nachbarschaft. Das deutsch-jüdische Verhältnis in Rumänien (1918–1938) (=SoeA 98). München 1996. Wolfgang Miege: Das Dritte Reich und die Deutsche Volksgruppe in Rumänien 1933–1938. Ein Beitrag zur nationalsozialistischen Volkstumspolitik. Bern, Frankfurt 1972.

[215] Ernst Wagner (Bearb.): Quellen zur Geschichte der Siebenbürger Sachsen 1191–1975. (= Schriften des AKSL 1). Köln, Wien[2] 1981, S. 300–301. Die Volksgruppenführung amtierte praktisch schon seit Mitte September 1940. – Vergleiche zum Zusammenhang auch den Roman von Eginald Schlattner: Der geköpfte Hahn. München 2001.

[216] Dazu gehörten unter anderem die Deutsche Jugend, Jugendarbeitslager, Nachbarschaften, Nationale Arbeitsfront; Winterhilfswerk oder die Frauenorganisation.

[217] Hans Beyer: Viktor Glondys (1882–1949). Ein Beitrag zur Geistes- und Kirchengeschichte des Südostdeutschtums zwischen den beiden Weltkriegen (FS B. Saria). München 1964. – Ludwig Binder: Viktor Glondys. In: Die Bischöfe der ev. Kirche A.B. in Siebenbürgen 2 (= Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, 4). Köln, Wien 1980. – Ulrich A. Wien: Glondys. In: RGG[4], 3, Sp. 1010-1011.

[218] D. Dr. Viktor Glondys, Bischof der evangelischen Landeskirchen A.B. in Rumänien. Tagebuch. Aufzeichnungen von 1933 bis 1949. Hg. von Johann Böhm und Dieter Braeg. Dinklage 1997, S. 116.

[219] Ebenda, S. 313-314.

Das Gegenteil trat ein. Glondys wurde von diesen 1940 zum Rücktritt genötigt, und nach massiver Intervention des jungen Volksgruppenführers Andreas Schmidt (1912–1948) wählte die Landeskirchenversammlung den radikalen, in einem Disziplinarprozeß zur Amtsenthebung verurteilten Pfarrer Wilhelm Staedel (1890–1971), der wenige Wochen zuvor die Leitung des Kulturamtes der Deutschen Volksgruppe übernommen hatte, zu Glondys' Nachfolger[220]. Unmittelbar danach wurde Staedel rehabilitiert[221] und die Landeskirche - trotz erheblich wachsender Opposition der in die Minorität geratenen, wertkonservativen Repräsentanten um Landeskirchenkurator Dr. Hans Otto Roth (1890-1953) und Bischofsvikar D. Friedrich Müller (1884-1969) im Landeskonsistorium - gleichgeschaltet. Der Landeskirche wurde die Schulträgerschaft und die Finanzautonomie entwunden[222].

Die Folgen dieser jüngsten, nationalsozialistisch gleichgeschalteten Vergangenheit gestalteten sich nach dem Ende des Antonescu–Regimes für die Angehörigen der deutschen Minderheit dramatisch – nicht zuletzt in Siebenbürgen, der in diesem Beitrag fokussierten Hauptregion der Ev. Landeskirche: fortschreitende Entrechtung (Aberkennung der bürgerlichen Rechte und der Wahlberechtigung), kollektive Stigmatisierung als „Hitleristen", Deportation der 18–30 jährigen Frauen und 17–45jährigen Männer zum Wiederaufbau in die Sowjetunion[223] sowie die Enteignung durch die Agrarreform vom 23. März 1945. Zudem schwebte wie ein Damoklesschwert über der Landeskirche die Gefahr der Auflösung. Die Waffenstillstandskommission begründete ihre diesbezügliche Ansicht mit dem „prohitleristischen Charakter"[224] der Landeskirche.

Zwar war Staedel von der sich seit 1942 formierenden Opposition in der Pfarrerschaft am 5. Oktober 1944 zum Rücktritt gezwungen worden, doch konnte die anschließend durchgeführte Notstandsregelung die Regierung nicht überzeugen. Der amtierende Bischofsvikar D. Müller war – trotz massiver Verdrängungsanstrengungen seiner Gegner um W. Staedel - als einziger der gewählten kirchlichen Leitung im Amt verblieben. Allerdings suchte nach Staedels Abgang auch der pensionierte Altbischof Glondys in die Kirchenleitung zurückzukehren und sein früheres Amt erneut zu übernehmen; der im März 1943 demissionierte Landeskirchenkurator Dr. Roth erklärte ebenfalls seinen Rücktritt für ungültig. Am 17. Oktober 1944 trafen sich Roth, Müller und Glondys und vereinbarten eine Art Notstands-Leitung mit folgenden Zuständigkeitsbereichen: Dr. Roth für politische Interventionen in Bukarest, D. Glondys als oberster geistlicher Repräsentant, D. Müller als Administrationsleiter. Zwei Tage später, am 19. Oktober 1944, tagten als Not-Landeskonsistorium alle noch lebenden - auch die 1943 demissionierten – Mitglieder des Landeskonsistoriums, die von der Landeskirchenversammlung 1938 legitimiert worden waren und politisch unbelastet erschienen, in Hermannstadt. Sie beschlossen – in einer juristisch zweifelhaften Aktion – die Annullierung aller kirchenamtlichen Akte, die nach dem 20. November 1940 (dem Datum der Installation der Deutschen Volksgruppe) erbracht worden waren. Mit der Begründung, alle Entscheidungen seien unter Gewissenszwang den landeskirchlichen Akteuren während der nationalsozialistischen Diktatur aufgenötigt worden, wurden diese Beschlüsse aufgehoben. Da die rumänische Regierung dieses Vorgehen des Rumpf-Landeskonsistoriums als juristisch unhaltbar sowie als der Historie unangemessen qualifizierte und Glondys die Anerkennung als

[220] Ulrich A. Wien: Friedrich Müller-Langenthal. Leben und Dienst in der evangelischen Kirche in Rumänien im 20. Jahrhundert. Hermannstadt/Sibiu 2002, S. 161. – Ders.: Staedel. In: BBKL 20, Sp. 1352-1355.

[221] Ulrich A. Wien: „Vor das Kreuz gestellt, gehorche ich den Geboten der Pflicht!" Hans Otto Roth als Landeskirchenkurator. In: Zugänge 30/31 (2003), S. 28-63, hier: 53-56.

[222] Wien: Müller (wie 8), S. 161-175.

[223] Russland-Deportierte erinnern sich. Schicksale Volksdeutscher aus Rumänien 1945-1956, mit einem Vorwort von Hannelore Baier. Bukarest 1992. - Georg Weber et al: Die Deportation von Siebenbürger Sachsen in die Sowjetunion 1945-1949, I-III. Köln, Weimar, Wien 1999. In diesem Zusammenhang verdient der Roman von Erwin Wittstock: Januar '45 oder Die höhere Pflicht. Bukarest 2002, Beachtung.

[224] Friedrich Müller: Erinnerungen. Zum Weg der siebenbürgisch-sächsischen Kirche 1944-1964. Bukarest 1995, S. 255. Vergleiche dazu auch ZAEKR: (Landeskonsistorium); ZK 1576/1947. In: GZ 2146/1947, S. 21.

reaktiviertem Bischof verweigerte, zog sich dieser am 5. Februar 1945 tief enttäuscht aus der Verantwortung zurück[225].

Der Kultusminister setzte sich mit Gegenargumenten gegen die von der Waffenstillstandskommission beabsichtigte Auflösung der Landeskirche durch[226]. Weil voraussichtlich bei den bevorstehenden Bischofswahlen „ein demokratischer Kandidat siegen" werde, sei es „keinesfalls [...] opportun, die Evangelische Kirche aufzulösen"[227]. Das Justizministerium hegte ebenfalls Bedenken. Landeskirchenkurator Dr. Hans Otto Roth (1890-1953)[228] insistierte auf der politisch zwingend erforderlich erachteten Neuwahl der kirchlichen Vertretungskörperschaften, die sowieso wegen des bevorstehenden Ablaufs der sechsjährigen Legislaturperiode regulär anstanden – trotz der zu befürchtenden deportationsbedingten Legitimationseinbuße für die zu Wählenden. Er bezeichnete die Neuwahlen als „unerläßlich"[229].

Nachdem die Gemeindevertretungen und Presbyterien auf lokaler Ebene am 4. Februar 1945[230] gewählt, die Vertretungskörperschaften gemäß der Kirchenordnung von 1926 neu legitimiert und mit loyalen Mitgliedern besetzt worden waren, lud der amtierende Landeskirchenkurator mit Schreiben vom 1. März zu der 40. und 41. Landeskirchenversammlung am 29. April 1945 nach Hermannstadt ein.

69 der 84 gewählten Mitglieder der 40. Landeskirchenversammlung waren am Sonntag, dem 29. April 1945, in der Hermannstädter Stadtpfarrkirche nach einem Festgottesdienst zur Bischofswahl zusammengekommen[231]. Da alle Wahlämter mit dem 31. März in Erledigung gekommen waren, begrüßte Dr. Hans Otto Roth nicht als Landeskirchenkurator, sondern als derjenige, der die Versammlung eingeladen hatte. Er eröffnete die Landeskirchenversammlung mit einer programmatischen Rede. In ihr verteidigte er die Autonomie der Landeskirche und nahm Bezug auf die geänderten politischen Verhältnisse, wobei er rhetorisch gekonnt soziale und politische Absichtserklärungen an ideologische Prinzipien der Regierung anlehnte und diese indirekt zugunsten der entrechteten Siebenbürger Sachsen einforderte[232]. Anwesend war auch der Vertreter des Kultusministeriums, Generaldirektor Zaharia Mântulescu, der, wie es zukünftig Regel werden sollte, das politische Kontrollorgan repräsentierte. Er versicherte, die Regierung respektiere die landeskirchliche Autonomie und werde keine kirchenfeindliche Politik treiben[233]. Nach diesen Präliminarien konstituierte sich die Landeskirchenversammlung und wählte mit überwältigender Mehrheit aus den von den Kirchenbezirken kandidierten 21 Pfarrern im ersten Wahlgang den Hermannstädter Stadtpfarrer D. Friedrich Müller (1884–1969) mit 58 Stimmen zum neuen Bischof der Evangelischen Landeskirche A. B. in Rumänien[234]. Roth beglückwünschte den hochwürdigen Herrn herzlich. An diesen gerichtet, betonte er, er sei „überzeugt, daß Du die Kirche und ihre Gläubigen in dieser rätselhaften und schicksalbewegten

[225] ZAEKR: (Landeskonsistorium). ZK 160/1945. In: GZ 2791/1944. Vergleiche auch Müller: Erinnerungen (wie 12), S. 16 und 260.
[226] Wien: Müller (wie 8), S. 215.
[227] ZAEKR: (wie 12), S. 24 (Übersetzung von H.O. Roth). Die Landeskirche sei eine „kirchliche Organisation mit rein religiösem Ziel."
[228] Vasile Ciobanu: Hans Otto Roth. In: Taten und Gestalten. Bilder aus der Vergangenheit der Rumäniendeutschen II, besorgt und eingeleitet von Dieter Drotleff. Hermannstadt/Sibiu 2002, S. 164-170. - Wien: „Vor das Kreuz gestellt, ..." (wie 9).
[229] ZAEKR: (Landeskonsistorium), K 102/1945. In: K 97/1945.
[230] Protokoll der 5. Landeskonsistoriums-Sitzung vom 6. Dezember 1944, Tagesordnungspunkt 37: Die Pfarrer sollten in den Gemeinden darauf hinweisen, nur diejenigen Personen zu wählen, die „wirklich auf dem Boden der Kirche" stünden.
[231] Kanzlei des Landeskonsistoriums Hermannstadt: ZK 667/1945; Verhandlungsbericht über die Vierzigste Landeskirchenversammlung. (Typoskript), S. 1. – Vergleiche die im Anhang abgedruckte Dokumentation!
[232] Ebda, S. 2-5.
[233] Ebda, S. 6-8.
[234] Es entfielen auf Stadtpfarrer Dr. Göckler 4, Dr. Möckel 3, Dr. Wagner 2 und auf den Dechanten Michael Paulini (Petersberg) 2 Stimmen; ebda, S. 14.

Zeit so führen wirst, wie es Gottes Wille erfordert“[235]. Roth würdigte den bisherigen Lebensweg Müllers, verwies auf seine einfache Herkunft und steile Karriere und stellte ihn als Mann mit sicherem politischem Instinkt dar. Mit feinem Gespür für die Realität bat Roth den neugewählten Bischof: „Sei gütig, nachsichtig und verständnisvoll gegenüber den Menschen und hart und unerschütterlich im Glauben“[236].

Müller legte in seiner Antwort „ein persönliches Lebensbekenntnis“ ab: Gott habe ihm – anstelle der vielfältigen herben Verluste und Umbrüche – stets mehr geschenkt als genommen[237]. Im Vertrauen auf Gott werde er alle Kräfte zur Bestandssicherung der Landeskirche einsetzen[238]. Gemäß Luthers Zwei-Reiche-Lehre müßten Kirche und Politik getrennt bleiben, wenngleich die materialistische Grundorientierung von Staat und Gesellschaft einer „Läuterung [...] aus dem Kraftfeld Christi in ganz besonderem Maße“ bedürfe. Müller umriß die künftigen Perspektiven: Die Kirche könne – aus ihrem Blickwinkel – „mit jedem politischen System so zusammenarbeiten, daß ihre eigenen Aufgaben erfüllt und zugleich der Gemeinschaftsdienst gesteigert“ werde. Müller deutete zugleich an, daß er auf politische Interventionen der Kirchenleitung nicht verzichten wolle; die lutherisch begründete Trennung von kirchlicher und staatlicher Kompetenz (sowohl als politische Abstinenz der Kirchenleitung als auch als Freiheit von staatlicher Gängelung verstanden) solle durch seelsorgliches, stellvertretendes Handeln komplementär ergänzt werden: „Trotzdem darf sie sich darum mühen und dafür beten, daß sie, ohne sich dort einzumischen, wo nicht ihre eigensten Aufgaben zu erfüllen sind, überall Zugang finde, um vom Rettungsweg des Herrn zu künden und zu zeugen, auf ihm zu helfen und zu raten“[239]. Diese vor der Regierung als seelsorglich motivierte, für Müller charakteristische Interventionspolitik verfolgte der neugewählte Bischof in den kommenden Jahren systematisch[240].

In der anschließenden 41. Landeskirchenversammlung wurden die Beschlüsse vom 19. Oktober 1944, die (wie bereits oben erwähnt) die Episode des Staedelschen Kirchenregiments formalrechtlich annulliert hatten, bestätigt[241]. Entscheidend waren die Personalentscheidungen: Dr. Hans Otto Roth wurde erneut einstimmig zum Landeskirchenkurator gewählt. Er dankte dafür und rief alle Sachsen dazu auf, „sich in die Heimat einzukrallen und entschlossen zu sein, hier zu bleiben“, da er den Glauben an ihre noch ausstehende „große Aufgabe“ nicht verloren habe. Er selbst wolle „männlich und gefaßt den Weg, den mir Gott heute gewiesen hat, weiter [...] gehen bis ans Ende [...]. Vor das Kreuz gestellt, gehorche ich den Geboten der Pflicht“[242]. Als Bischofsvikar wurde der Schäßburger Stadtpfarrer Dr. Wilhelm Wagner (1885–1971) mit 40 Stimmen gewählt. Auf seinen Gegenkandidaten und Michaelsbruder Dr. Konrad Möckel (1892–1965) entfielen 24 Stimmen[243]. Die Personalentscheidungen der Landeskirchenversammlung ermöglichten der engeren Führung der Landeskirche, Bischof D. Müller und Landeskirchenkurator Dr. Roth, mit ihren jeweiligen Stellvertretern, Dr. Wagner und Dr. Karl Gündisch, eine später in dieser Gesamtkonstellation unerreichte, gleichgerichtete, intime und vertrauensvolle Zusammenarbeit, die in dieser äußerst schwierigen Lage der Landeskirche außerordentlich bedeutsam war.

Das Kultusministerium empfing den neu gewählten Bischof Müller allerdings erst am 22. Mai, um seine Vereidigung – mit weiterer Verzögerung – in die Wege zu leiten. Auf

[235] Ebda, S. 15.
[236] Ebda.
[237] Ebda, S. 20.
[238] Ebda, S. 18.
[239] Ebda, S. 19.
[240] Wien: Müller (wie 8), S. 226-229.
[241] Auf Grund der Annullierungsbeschlüsse verfiel Wilhelm Staedel in der Landeskirche einer bis heute andauernden Damnatio memoriae.
[242] Kanzlei des Landeskonsistoriums Hermannstadt: Verhandlungsbericht über die Einundvierzigste Landeskirchenversammlung 1945. (Typoskript), S. 22-23. Siehe die im Anhang abgedruckte Dokumentation!
[243] Ebda, S. 23; auf den Dechanten Paulini und Pfarrer Gustav Arz entfielen je eine Stimme.

Anregung Müllers und Roths wurde nach längerer Wartezeit die Vereidigung, fast sieben Wochen nach der Wahl, auf den 18. Juni 1945 im Gebirgsschloß Peleº in Sinaia anberaumt – sicher ein Hinweis auf die zögernde Haltung der Regierung und eine Behandlung zweiter Klasse. Nach der Vereidigung, bei der auch Landeskirchenkurator Roth und der Bukarester Stadtpfarrer Alfred Herrmann (1888-1962) anwesend waren, wurden die kirchlichen Repräsentanten „der königlichen Tafel zugezogen“[244], wobei Müller die Gelegenheit nutzte, König Mihai (*1921) ein Memorandum bezüglich der „tragischen Situation“ der Sachsen vorzulegen und um seinen Schutz zu bitten[245].

Nachfolgend wird erstmals das Protokoll der in liturgischer Form abgehaltenen 40. Landeskirchenversammlung in Auszügen, aber weitgehend vollständig – doch ohne Beilagen – veröffentlicht. Mit den Personalentscheidungen wurde der Bruch zur jüngsten Vergangenheit vollzogen, allerdings auch Kontinuität zur Vorkriegszeit hergestellt. Von besonderem Interesse sind die Argumentationsstränge des neuen Führungsduos D. Friedrich Müller und Dr. Hans Otto Roth: Abgrenzung zur nationalsozialistischen Vergangenheit (mit dem Vorwurf der Feigheit gegenüber der geflüchteten Volksgruppenführung), Unschuldsbeteuerungen im Blick auf die „große Mehrheit“ der deutschen Minderheitsbevölkerung, Betonung der Resistenzbereitschaft der Pfarrerschaft[246], Umorientierung im Blick auf die neuen politischen Realitäten (unter Hinweis auf die Tendenz zur Vermassung – „Haufen heimatloser armer Menschen“) sowie vorsichtige Andeutungen des erwogenen und beabsichtigten politischen Mandats der Kirchenleitung.

In allen Ansprachen wird deutlich, daß die Verantwortungsträger den Ernst der Situation erfaßt hatten und die vergangenen Monate, aber auch die noch unabschätzbare Zukunft als Bewährungsfrist begriffen: Sie deuteten die Ereignisse für die ethnische sowie für die kirchliche Gemeinschaft sowohl als religiöse als auch als politische Bewährungsfrist[247].

ANHANG

Dokumentation des als Typoskript in der Kanzlei des Landeskonsistoriums vorliegenden Protokolls der 40. Landeskirchenversammlung:

> Z.-K. 667/1945 VERHANDLUNGSBERICHT über die durch Rundscheiben des Landeskonsistoriums vom 1. März 1945 Z.K. 316/1945, auf den 29. April 1945 zur Vornahme der Wahl des Bischofs einberufene, in Hermannstadt abgehaltene
> Vierzigste LANDESKIRCHENVERSAMMLUNG
> Vorsitzer: Dr. Hans Otto Roth.
> Schriftführer: Albert von Hochmeister, Anwalt der Landeskirche.
> Sonntag, den 29. April 1945, vormittags 10 Uhr beginnt nach einem Festgottesdienst in der Hermannstädter Stadtpfarrkirche die Wahlsitzung.
> [Es folgt 1. das Eingangsgebet, das von Pfarrer Ludwig Klaster/Urwegen (1898-1973) gesprochen wurde, mit der Bitte: „Gib Deiner Kirche wieder einen treuen Hirten, den sie so schmerzlich entbehrte und nimmer entbehren kann.“ Danach hält der Vorsitzende, Landeskirchenkurator Dr. Roth, zum Tagesordnungspunkt 2 die Eröffnungsrede (S. 2-5).]

[S. 2] „Hohe Landeskirchenversammlung! Die Kirche ist kraftvoll, sicher und stark, auch wenn die Seelen der Menschen wankend werden. Darum sammelt sich in diesen schicksalsbewegten Tagen, wo so

[244] ZAEKR: (Landeskonsistorium) K 989/1945; Bericht Müllers vom 21. Juni 1945, S. 2.
[245] ZAEKR: (Landeskonsistorium) K 989/1945; Memorandum vom 18. Juni 1945.
[246] Diese Tendenz zur Selbststilisierung der begrenzten Opposition als „Widerstand“ ging an der Realität vorbei; vergleiche dazu Wien: Müller (wie 8, S. 209f. und 224).
[247] Aus einer Äußerung des Kultusministers hinsichtlich der Bischofswahl war bekannt, dass seinerseits schon die Wahl einer nichtdemokratisch eingestellten Persönlichkeit als ungültig angesehen würde; vergleiche Müller (wie 12), S. 256.

viele Glaubensgenossen von Anfechtung, Leid und Not befallen sind, unser Volk wieder um das Evangelium, das sein einziger Trost ist. Wer begreift heute nicht, dass Ueberheblichkeit zum sicheren Untergang führt? Vor allem aber: Wer erhebt heute nicht Anklage gegen diejenigen, die unsere ehrwürdige, alte Kirche dem Einfluss fremder Gewalten ausgeliefert haben? Wir haben unsere Kirche nach dem 23. August mit jähem, revolutionärem Zugriff von der Umklammerung kirchenfeindlicher Mächte befreit und sie auf den alten Glaubensgrund zurückgeführt. Die Angehörigen unserer Kirche aber haben durch ihre Abstimmung zu den Beschlüssen vom 19. Oktober 1944 innersten Anteil an diesem kirchengeschichtlich so bedeutungsvollen Akt genommen. Ich erachte es in dieser feierlichen Stunde für meine Pflicht, rückschauend besonders unserer Pfarrerschaft zu danken für die Standhaftigkeit und den Mut, mit dem die gewaltige Mehrheit ihrer Angehörigen die Kirche in diesen Jahren der Heimsuchung verteidigt hat. Ihre Haltung hat mit dazu beigetragen, die innere Kraft der Kirche lebendig zu erhalten, die heute ihr wärmendes Licht nach allen Richtungen ausstrahlt.

Hohe Landeskirchenversammlung! Wenn wir die evangelische Landeskirche heute wieder zu ihrem ureigensten Berufe zurückführen [S. 3] und den Faden der Entwicklung wieder dort aufnehmen, wo er durch die abgetretene Kirchenführung zum Schaden christlicher Verkündigung fallengelassen wurde, geziemt es sich, einige grundlegende Gedanken auszusprechen:

1. Der Nationalsozialismus hat [grosse][248] Teile unseres Volkes vorübergehend nicht nur dem Staat und unserer traditionellen Aufgabe als Minderheitennation entfremdet, sondern auch dem evangelischen Christentum und der evangelischen Kirche. Unbildung und kleinlicher Spott verbündeten sich, um unseren Kindern den althergebrachten Glauben aus den Herzen zu reissen. Was dabei gesündigt wurde, wird meiner tiefsten Ueberzeugung nach bald wieder gutgemacht sein[249]. Das Leid der Seelen und die Sehnsucht der Herzen füllen unsere Kirchen wieder und erstaunte Kinder horchen der Verkündigung ewiger christlicher Wahrheit und Weisheit. Trotz dieser beglückenden Wendung im innern Leben unserer Kirche erachte ich es für meine unabweisliche Pflicht, zu Beginn dieser Landeskirchenversammlung feierlich auszusprechen, dass die evangelische Landeskirche in Rumänien nur ihren ureigensten Zwecken zu dienen hat und endgiltig von den Einflüssen politischer Mächte freizuhalten ist.
2. Die Reinheit evangelischer Glaubenslehre soll gepflegt und aufrechterhalten, das Kirchenregiment aber streng nach den demokratischen Grundsätzen des Kultusgesetzes und der Kirchenordnung geführt werden.
3. Unsere Landeskirche will mithelfen, dass unter ihren Gläubigen auch die letzten Reste faschistischer Haltung verschwinden und überall eine wahrhaft demokratische Betrachtungsweise Platz greife.
4. Unsere Landeskirche will aus tiefster Ueberzeugung mit dazu beitragen, dass wieder Achtung und Vertrauen unter den Völkern heimisch werde und dass an Stelle des Hasses überall christliche Nächstenliebe trete.
5. Unsere Landeskirche will mit allen Mitteln danach streben, dass auch die letzten Scheidewände zwischen den sozialen Klassen niedergelegt und der Arbeit überall die Achtung gezollt werde, die ihr als Gradmesser menschlicher Leistung gebührt.
6. Die evangelische Landeskirche hegt den innigen Wunsch, dass die Arbeit der Menschen ihre Anerkennung auch in gerechter Entlohnung finde, wobei sich der Unterschied zwischen oben und unten in angemessenem Rahmen bewegen möge. Zarte Kindheit, Alter und Krankheit aber sollen liebevoll geschont und betreut werden.
   [S. 4]
7. Die evangelische Landeskirche spricht aus tiefster Glaubensüberzeugung aus, dass an Stelle der ewigen Gefahr des menschenmordenden Krieges ein gerechter Frieden treten möge, der allen Völkern ermöglicht, in Ehren und ohne Angst und Entbehrung zu leben.
8. Die evangelische Landeskirche breitet ihre Hände schützend über ihre Gläubigen aus und verspricht den Notleidenden und Bedrückten in diesen Tagen Heimsuchung Linderung und Trost. Sie ringt um Freiheit und gerechte Behandlung aller Menschen ohne Unterschied von Rasse, Sprache und Volkstum.

Hohe Landeskirchenversammlung! Und nun noch ein Wort tiefster menschlicher Anteilnahme an dem tragischen Los so vieler Volks- und Glaubensgenossen. Ohne nach Schuld oder Unschuld des einzelnen zu fragen, fällt der Hammer des Schicksals in diesen Tagen auf die Häupter unserer Gläubigen

[248] Dieses Wort ist im Typoskript gestrichen.
[249] „werden“ verbessert in „sein“.

nieder. Eine fast apokalyptische Entwicklung scheint ihren Anfang zu nehmen. Mehr als 20% unserer Bevölkerung sind im westlichen Ausland, fast ebenso viele in Russland und bloss ältere Männer und Frauen sowie die Kinder unter 17, 18 Jahren sind zu Hause. Aber auch in der Heimat wankt der Boden buchstäblich unter unseren Füssen. Aus einem Volk mit angestammtem Besitz, der zwar nicht gross war, aber zu einer genügsamen Lebenshaltung ausreichte und der in hingebungsvoller Arbeit von Geschlecht zu Geschlecht immer wieder neu erworben wurde, droht ein Haufen heimatloser armer Menschen zu werden. Was sollen wir tun und was können wir tun, um dieser atemberaubenden Entwicklung Einhalt zu gebieten? Die Probleme sind zu unergründlich und unsere Ohnmacht zu gross, um ein aufklärendes und erlösendes Wort zu sprechen oder gar eine befreiende Tat zu verkünden. Es vollzieht sich offenbar ein Schicksal an uns, ein Schicksal, das sich aus den Taten und Unterlassungen derjenigen ergibt, die noch vor Jahresfrist selbstsicher und herausfordernd unter uns herumstolzierten, um im Augenblick der Gefahr Fersengeld zu zahlen. Sollen ihre verhängnisvollen Fehler und Versäumnisse gesühnt werden, so darf die Strafe doch nicht die völlig unschuldige Mehrheit unseres Volkes treffen. Gerade weil ich von der absoluten Unschuld der grossen Mehrheit unseres Volkes überzeugt bin, gebe ich den Glauben und die Hoffnung nicht auf, dass das Ende dieses unheilvollen und für Deutschland schon längst verlorenen Krieges eine Klärung der Geister und damit eine gerechtere Lösung aller schwebenden Probleme bringen wird. Soviel ist sicher, dass unser Volk heute [S. 5] bestrebt ist, getreu der Weisheit unserer Väter klug und umsichtig zu sein und durch überlegtes Verhalten und Handeln das geschwundene Vertrauen in unsere Zuverlässigkeit allmählich wieder herzustellen. Das bedeutet natürlich keine Hilfe für den Augenblick. Eine solche Hilfe finden wir nur in uns selbst und in dem Mitschwingen gleichgestimmter Seelen. Stark sein und an eine höhere Gerechtigkeit glauben, ist der einzige Quell, der uns Kraft gibt, um diese Zeit der Heimsuchungen zu überwinden. Unser ganzes Leben müssen wir wieder auf den Grund des Gewissens stellen, den einzigen sittlichen Halt, der den Menschen von Gott gegeben ist. Nicht andere können uns führen und beherrschen, sondern jeder einzelne von uns muss selbst in die Tiefe seines Gewissens hinabsteigen und dort fragen, was edel, gerecht und gut ist. ‚Wachet, stehet im Glauben, seid männlich und seid stark! All euere Dinge aber lasset in der Liebe geschehen'[250].

Mit diesem Anruf der Gewissen erkläre ich die 40. Landeskirchenversammlung für eröffnet."

3. Im Anschluss an die Eröffnungsrede führt Vorsitzender Dr. Hans Otto Roth noch aus: „Hohe Landeskirchenversammlung! Es gereicht mir zur besondern Ehre, in unserer Mitte einen Vertreter des hohen Kultusministeriums, Herrn Generaldirektor für Kulte Zaharia Mântulescu achtungsvoll begrüssen zu dürfen. Ich sehe es als ein gutes und verheissungsvolles Zeichen an, dass heute zum ersten Mal, seit unsere Kirche Landeskirchenversammlungen abhält, über unsere besondere Einladung ein Vertreter der hohen Regierung in unserer Mitte erschienen ist".

Im rumänischer Sprache fortsetzend, wendet sich der Vorsitzende mit folgenden Begrüssungsworten an den anwesenden Vertreter der Regierung: „Sehr geehrter Herr Generaldirektor! Ihre Anwesenheit in unserer Mitte hat symbolische Bedeutung. Das gilt sowohl bezüglich unserer Bestrebungen, unsere gesamte Wirksamkeit streng in gesetzlichem Rahmen zuhalten als auch bezüglich der Bereitschaft der Regierung und besonders des Herrn Kultusministers, unsere Kirche in ihrer schweren Mission zu fördern. Seien Sie versichert, Herr Generaldirektor, dass die evangelische Kirche den Geist der Zeit verstanden hat und sich voll eingliedert in die demokratische Ordnung unseres Landes. Zugleich versichere ich Sie, dass wir auch die letzten Reste hitleristischer Einflüsse überwunden haben und die [S. 6] Kirche wieder zu ihrem ureigentlichen Berufe als religiöser und sozialer Gemeinschaft zurückführen. Ich bitte sie, der geehrten Regierung und besonders dem verehrten Herrn Kultusminister unsern herzlichsten Dank für die vornehme Geste zu übermitteln, die er durch Ihre Entsendung zur Landeskirchenversammlung getan hat. Reichen Sie uns[,] bitte, Ihre hilfreiche Hand bei der Erfüllung der schweren Aufgaben, die uns gestellt sind. Unsere Gläubigen durchleben augenblicklich so grosse Heimsuchungen, dass nur der Glaube an Gott und das Vertrauen in seine Güte und Weisheit ihren Lebensmut aufrecht erhält. Unser Volk liebt seine Heimat. Wir wünschen darum von ganzem Herzen, dass ein gerechter Friede dem Zwiespalt und Hass der Menschen und Völker ein Ende bereite und die wahre Nächstenliebe im Sinne Christi Allgemeingut werde. Verehrter Herr Generaldirektor, ich danke Ihnen auch persönlich von ganzem Herzen, dass Sie diesem Kongress beiwohnen, der die Aufgabe hat, unserer Kirche ein neues Oberhaupt zu geben".

Nach den Begrüssungsworten des Vorsitzenden hält der Vertreter des Kultusministeriums, Herr Generaldirektor Zaharia Mântulescu, in rumänischer Sprache folgende Ansprache: „Sehr geehrter Herr

[250] 1. Korinther 16, 13-14.

Landeskirchenkurator! Verehrte Landeskirchenversammlung! Ich versichere Sie, dass es mir zur grossen Genugtuung gereicht, dieser auserlesenen kirchlichen Versammlung in Namen des Herrn Kultusministers beiwohnen zu können, die berufen ist, die Wahl des Würdigsten in das Amt des Bischofs der Evangelischen Landeskirche vorzunehmen. Diese Ordnung, dass alle Geistlichen, Lehrer, der Bischof und alle geistigen Führer, bez[iehungs]w[eise] Leiter der evangelischen Erziehung durch die Stimme aller Gläubigen gewählt werden, beweist das grosse und tiefe Verständnis eines Martin Luther, der das demokratische Prinzip zur Grundlage der Kirche gemacht hat, das sich gerade heute mehr denn je als der festeste Grund für die politische Organisation der Menschheit und der Staaten erwiesen hat. Als Martin Luther diese Reform verwirklichte, hat er gleichzeitig auch die grösste Revolution der Christenheit herbeigeführt. Seine Reformen richteten sich gegen den päpstlichen Hof, der eine willkürliche Macht war, die bestrebt war, die Freiheit der Geister zu unterdrücken. Er hat die Ketten gesprengt, die die Geister und Gewissen fesselten, also Güter, die Gott geschenkt hat, damit sie - wohl verstanden - mit Gewissenhaftigkeit und Disziplin gebraucht werden, jedoch in Freiheit, ohne Zwang, den die Menschen unter dem Namen der Inquisition kennt. Unter Berücksichtigung dieser geschichtlichen Tatsache, Herr Landeskirchenkurator und verehrte Landeskirchenversammlung, hat sich die evangelische Kirche stets der grössten Autonomie und der vollen Freiheit bei allen ihren Veranstaltungen und Kundgebungen erfreut, ohne Anwesenheit eines Repräsentanten des Staates oder die Regierung. Wenn ich mich heute in Ihrer Mitte befindet, so ist diese Tatsache in erster Reihe auf den Wunsch zurückzuführen, Ihrer liebenswürdigen Einladung Folge zu leisten, andererseits aber ein Beweis dafür, dass die Regierung unter dem Vorsitz des Herrn Petru Groza allen Kirchen des Landes gegenüber, zu denen Sie auch gehören, grösstes Entgegenkommen hegt. Es war die Absicht des Herrn Ministers Constantin Burducea, an dieser Landeskirchenversammlung persönlich teilzunehmen. Im letzten Augenblick jedoch ist er durch andere Verpflichtungen in der Hauptstadt zurückgehalten worden. Infolgedessen hat er mich als Generaldirektor der Kulte delegiert, an dieser Landeskirchenversammlung teilzunehmen. Meine Gegenwart ist - wie gesagt - ein Beweis der Staatsführung, bez[iehungs]w[eise] der Regierung, dass die Kirchen sich im allgemeinen weitgehendster Aufmerksamkeit und Fürsorge erfreuen. Es ist nicht wahr, dass das gegenwärtige Regime dem christlichen Glauben und den christlichen Kirchen feindlich gegenübersteht. Wahr ist vielmehr das Gegenteil. Die christlichen Kirchen werden nicht und sollen nicht vernachlässigt werden. Nur durch den christlichen Glauben können wir gewisse Schmerzen heilen. In ihm finden wir Zuflucht. Dem christlichen Glauben wohnt viel gegenseitige Liebe zu den Menschen inne, die eine brüderliche Zusammenarbeit möglich macht. Bei Befolgung der Grundsätze und Lehren des christlichen Glaubens werden wir auch eine bessere Ordnung finden, werden nicht mehr Zeugen so schmerzlicher Schauspiele der Zerfleischung unter den Menschen sein und nicht so viel Hass und soviel Kriegen zwischen Brüdern und Kindern derselben Menschheit begegnen. Nach unserem orthodoxen Glauben und nach Ihrem Glauben ist der Heilige Geist gegenwärtig, wenn sich die Gläubigen zum Gottesdienst oder zur Wahl eines Bischofs oder Geistlichen versammeln, und erleichtert die Ausrichtung der Geister. Ich habe die feste Ueberzeugung, dass der Heilige Geist auch in dieser Versammlung sein Wort bei der Wahl des Bischofs sprechen wird.

Gestützt auf den Glauben, dass bei der Anwendung des demokratischen Prinzips bei einer Wahl dieser Art Gott selbst durch den Heiligen Geist teilnimmt, versichere ich Sie in meiner Eigenschaft [S. 8] als Repräsentant des Staates meiner aufrichtigsten Teilnahme. Ich werde sowohl dem Herrn Minister als auch den Vertretern des Klerus, die meine Mitarbeiter sind, über den schönen Brauch Ihrer Kirche, der mich tief ergriffen hat, berichten. Ich wünsche, dass Ihr Vorhaben zu gutem Ende geführt werde und rufe Ihnen zu: Sie leben hoch!“ (Regierungsvertreter und Vorsitzender reichen sich die Hände)

4. Vorsitzender Dr. Hans Otto Roth ergreift nun wieder das Wort und erklärt: [„] Hohe Landeskirchenversammlung! Als Einberufer der 40. Landeskirchenversammlung habe ich die Beratungen eröffnet. Da die Vollmachten des Landeskonsistoriums am 31. März l(aufenden) J(ahres) abgelaufen sind, frage ich die Hohe Landeskirchenversammlung, ob sie wünscht, dass ich die Beratungen der 40. Landeskirchenversammlung als gewählter Abgeordneter dieser Landeskirchenversammlung weiterführe? (Allgemeine Zustimmung).

Vorsitzender Dr. Hans Otto Roth: auf Grund dieser Zustimmung führe ich die Beratungen weiter und bitte, mir die Vollmacht zu erteilen, im Namen der Landeskirchenversammlung Seiner Majestät dem König, und der Hohen Regierung und dem Herrn Kultusminister Huldigungsadressen zukommen zu lassen.

(Allgemeine Zustimmung) (Beilagen No. 2, 3 und 4)

Vorsitzender Dr. Hans Otto Roth: Ich darf Ihr Einverständnis feststellen.

5. Wir schreiten nunmehr zur Konstituierung der 40. Landeskirchenversammlung. Ich ersuche den Schriftführer[,] Herrn Anwalt von Hochmeister, die gewählten Abgeordneten der Landeskirchenversammlung kirchenbezirksweise zu verlesen.[“]

Schriftführer Anwalt Albert von Hochmeister verliest das auf Grund der Berichte der Bezirkskonsistorien zusammengestellte Namensverzeichnis der Mitglieder der 40. Landeskirchenversammlung.

[Es folgt das Namensverzeichnis S. 8-11, die Feststellung der Nichtanwesenden] [S.11] Der Vorsitzende Dr. Hans Otto Roth stellt fest, dass von den 84 gewählten Mitgliedern der 40. Landeskirchenversammlung 69 anwesend sind und fügt hinzu: „Ich erkläre damit im Sinne der Bestimmungen des § 100, Punkt b) der Kirchenordnung die zur Wahl des Bischofs einberufene Landeskirchenversammlung als ordnungsgemäss konstituiert.[“]

[Zur Beglaubigung des Protokolls werden Pfarrer Alfred Weber/Holzmengen und Kirchenmeister Ernst Klein/Hermannstadt bestimmt, der Ausschuß zur Stimmenzählung konstituiert, das Rückzugsschreiben von Altbischof Glondys vom 28. Februar 1945 verlesen und ihm Dank für seine Arbeit ausgesprochen. Die 21 Kandidatenvorschläge für die Bischofswahl werden aus den elf Kirchenbezirken vorgetragen. Nach dem Wahlakt, der Öffnung der Wahlurne und der Auszählung der Stimmen wird das Wahlergebnis bekannt gegeben.]

[S. 14] Vorsitzender Dr. Hans Otto Roth verkündet nunmehr das Ergebnis der durchgeführten Wahl und erklärt: [„]Von den 69 anwesenden Abgeordneten haben alle 69 ihre Stimme ordnungsgemäss abgegeben. Die zur Wahl des Bischofs erforderliche Mehrheit beträgt demnach 35 Stimmen. Nach den Feststellungen des Zählungsausschusses sind von den abgegebenen 69 Stimmen auf Se[ine] Hochwürden Stadtpfarrer D. Friedrich Müller 58 Stimmen abgegeben worden, während 4 Stimmen auf Dechant-Stadtpfarrer Dr. Gustav Göckler, 3 Stimmen auf Stadtpfarrer Dr. Konrad Möckel und je 2 Stimmen auf Dechant Michael Paulini und Stadtpfarrer Dr. Wilhelm Wagner gefallen sind.

Daher stelle ich fest, dass Stadtpfarrer D. Friedrich Müller die zur Wahl erforderliche Stimmenmehrheit auf sich vereinigt hat. *Ich erkläre demnach Herrn Stadtpfarrer D. Friedrich Müller zum ordnungsgemäss gewählten Bischof der evangelischen Landeskirche A.B. in Rumänien.*[“] (Diese Mitteilung wird von der Landeskirchenversammlung mit lauten Heilrufen entgegengenommen.)

[„] Ich werde dafür Sorge tragen, dass das Wahlergebnis der hohen Regierung umgehend bekanntgegeben wird. Ich bitte den neugewählten Herrn Bischof vorzutreten.[“] (Es geschieht.)

13. Der Vorsitzende Dr. Hans Otto Roth richtet an den neugewählten Bischof folgende Ansprache:

„Hochwürdiger Herr Bischof!

Lieber Freund!

Es gereicht mir zur Ehre und Freude zugleich, Dir auch persönlich bekannt geben zu dürfen, dass Dich die 40. Landeskirchenversammlung mit erdrückender Mehrheit zum Bischof der evangelischen Landeskirche A.B. in Rumänien gewählt hat. In guten und bösen Tagen [S. 15] sind wir durch mehr als ein Vierteljahrhundert Weggenossen im Dienste von Kirche und Volk gewesen[251]. Ich weiss, woher Du kommst und weiss, wohin Du strebst. Gerade deswegen bin ich überzeugt, dass Du die Kirche und ihre Gläubigen in dieser rätselhaften und schicksalbewegten Zeit so führen wirst, wie es Gottes Wille erfordert. Es scheint, als ob Kirche und Volk an ein Ende gelangt wären. Die Kirche kennt aber keinen Anfang und kein Ende, sondern nur die Ewigkeit. Aus dieser unergründlichen Weisheit und aus der Tiefe Deines gläubigen Herzens wirst Du die Kraft schöpfen, um Deine Aufgabe auftragsgemäss zu erfüllen.

Ich weiss, woher Du kommst! Aus einem schlichten Bauernhaus, in dem Du Arbeit und zähe Ausdauer als die Grundelemente sächsischer Lebensart kennengelernt hast, aus einem Bauernhaus, in dem Du aus der Ueberlieferung ehemals untertäniger Volks- und Glaubensgenossen erkannt hast, was Freiheit bedeutet und dass die Freiheit durch hingebungsvolle Arbeit von Geschlecht zu Geschlecht immer wieder neu erworben werden muss. Als junger Professor in Kronstadt schriebst Du unter dem Zeichen des Sterns[252] eine bedeutsame Aufsatzreihe für das Allgemeine Wahlrecht, in einer Zeit, wo die Ausübung der politischen Rechte noch an weitgehende Schranken gebunden war. Deiner Auffassung stand fast das ganze sächsische Volk entgegen und trotzdem hat Dich Dein sicherer Instinkt die Entwicklung der Dinge rechtzeitig erkennen lassen. In dem schweren Ringen gegen die Diktatur der abgetretenen Kirchenführung aber bist Du an der Spitze der Streiter geschritten und hast Deinem Namen höchste Ehre gemacht. So bin

[251] Als Parlamentarier hatte Hans Otto Roth seit 1920 in Bukarest gewirkt in Zusammenarbeit mit Friedrich Müller, der seit 1922 als Schulrat für das Volksschulwesen im Landeskonsistorium zuständig gewesen war.

[252] Müller war etwa vier Monate der Schriftleiter der Kronstädter Zeitung (März bis Juli 1910) und publizierte dort unter dem Pseudonym ✸ (Stern); vergleiche die Publikationsliste bei Wien: Müller (wie 8), S. 298-299, Nummern 12-36.

ich überzeugt, dass Du auch in dieser neuaufbrechenden Zeit, die dem Freiheitsgedanken eine bei uns bisher ungewohnte Prägung geben wird, die enge Verbindung mit dem Volke pflegen und erhalten wirst. Aus seiner Mitte herausgewachsen, hast Du Dich in einem langen, arbeitsreichen Leben zur höchsten Stellung in unserem Volke emporgehoben. Vor Jahren tatest Du im Freundeskreis den Ausspruch, dass du Dir in Deinem Leben alles schwer habest erarbeiten müssen. Wenn dem so ist - und Du musst es wissen -, dann bin ich auch überzeugt, dass Du an die gewaltige Aufgabe unverdrossen herangehen wirst, die Dir Gott heute gestellt hat.

Hochwürdiger Herr Bischof! Sei gütig, nachsichtig und verständnisvoll gegenüber den Menschen und hart und unerschütterlich im Glauben. Möge Gott unsere Kirche und unser Volk, möge Gott unsern neugewählten Herrn Bischof mit seiner Gnade segnen! ‚Es sollen wohl [S. 16] Berge weichen und Hügel hinfallen, aber meine Gnade soll nicht von Dir weichen!'[“][253]. (Allgemeine Heilrufe. Während der Aussprache erklingen vom Kirchenturm sämtliche Glocken zum Zeichen der Freude über die erfolgte Bischofswahl.)

14. Darauf ergreift der neugewählte Bischof D. Friedrich *Müller* zu folgender Ansprache das Wort:

[Müller rekapituliert die Wahlen 1932 und 1941 und verweist auf die Herausforderungen der vergangenen Jahre, die er (S. 17) als „Kreuzeswege“ kennzeichnet und denen er „gebetsgelenkt“ begegnet sei. Im gegenwärtigen „echte[n] Gottesgericht“ werde menschliches Autonomiestreben als Fehleinschätzung erkennbar, dagegen „die Rettung durch den Heiland gerade im Gericht“ neu einsichtig.]

[S. 18] „ ... Wie es im Gericht Gottes immer ist, sehen dort, wo menschlich selbstbefangene Augen nur Untergang und Vernichtung wahrnehmen können, die im Glauben ‚erleuchteten Augen des Herzens' (Eph. 1,18) das Wunder der Rettung durch die Hilfe des Herrn schon am Werke, - doch auf seinen Wegen, die nicht unsere Wege sind! Seid gewiss, er wird auch uns retten, wenn wir ihm unsere Herzen wirklich öffnen, dass er uns die Umkehr in den Willen seines Vaters schenken könne, aus dem wir uns vermessen und selbstgerecht seit Jahrzehnten gelöst hatten. Je stärker wir uns in restloser Hingabe von Christus ergreifen lassen, desto gewisser dürfen wir auf unsere Rettung hoffen.

Allein in solcher Gewissheit einer Hoffnung, die wir von uns aus nicht haben können, die uns aber der Herr schenkt, wenn wir ihm treu folgen, darf ich es wagen, Ihrem Ruf stattzugeben, sintemal eben die erwähnten Gebets- und Glaubensführungen es ausschliessen, dass ich ihn ablehne, da er nach alledem, was sich ereignet hat, nun ergeht.

Indem ich das tue, verspreche ich, alle meine Kräfte dafür einzusetzen, dass, so Gott will, unsere Landeskirche aus der Gefahr allseitiger Bedrohung ihres Bestandes herausfinde, in die sie durch schwere Verirrungen des nach dem 23. August 1944 abgetretenen Kirchenregimentes noch besonders hineingestossen worden ist, - dieses aber zum Ziele jener Aufgabenerfüllung, die ihr eigentlich aufgetragen ist. Seit ich Stadtpfarrer geworden bin, habe ich mich an Luthers Standpunkt ausgerichtet: dass die Kirche umso heilsamer in alle Lebensbeziehungen hineinwirken kann, in je vollerem Sinne sie nichts anders als Kirche ist, die helfen will, dass die Herzen sich dem Heiland erschliessen. Ich bin anfangs damit vielem Kopfschütteln begegnet. Nun erfahre ich es mit Dank zu Gott, dass hiefür das Verständnis unter uns stark zugenommen hat. Das bedeutet nicht eine Teilnahmslosigkeit der Kirche und ihrer Diener an den Lebensvorgängen ausserhalb des eigentlich kirchlichen Geschehens; wer z[um] B[eispiel] weiss, [S. 19] was lutherisch verstandene Seelsorge ist, und sie übt, bleibt schon dadurch vor solcher Gefahr gefeit. Es bedeutet aber Ehrfurcht vor dem Willen Gottes, wie ihn uns am klarsten Luther aus der Heiligen Schrift gedeutet hat: nach dem die obrigkeitlichen und Gemeinschafts-Ordnungen Gottes Ordnungen sind, die ihre eigene Bestimmung vor Gott haben. Es ist eines vom wichtigsten, dass die Kirche, wie es Luther ausgedrückt hat, sich einer Vermischung dieses Wirkens Gottes in den „zwei Reichen“ nicht schuldig mache. Trotzdem darf sie sich darum mühen und dafür beten, dass sie, ohne sich dort einzumischen, wo nicht ihre eigensten Aufgaben zu erfüllen sind, überall Zugang finde, um vom Rettungsweg des Herrn zu künden und zu zeugen, auf ihm zu helfen und zu raten.

Im besonderen ist ihr Wirken unabhängig von dem politischen System, das die Menschen obrigkeitlich zusammenfasst. Sie kann, von ihr aus gesehen, mit jedem politischen System so zusammenwirken, dass ihre eigenen Aufgaben erfüllt und zugleich der Gemeinschaftsdienst gesteigert wird. Denn Christi ‚Reich ist nicht von dieser Welt' her (Johannes 18,36). Es wirkt aber mit Kräften der in Christus offenbar gewordenen Gotteswelt in unser irdisches Leben so hinein, dass wir durch Schuldvergebung tauglich werden, das Gute, das wir durch unser Irren und Versagen verfehlen würden,

[253] Jesaja 54,10.

als Geschenk des Herrn erreichen. Mit dieser Sendung, in jederlei Gemeinschaft Dienst zu tun, der das Gute fördert, schickt uns der Heiland mitten in das Wirken der Welt hinein und bewahrt uns darin, wenn wir ihm auf allen Kreuzeswegen treu bleiben, in immer wieder zu Dank verpflichtender Weise vor dem Uebel (Joh. 17,15). Dieses tut er aber nicht um der christlichen Gemeinde als solcher willen, sondern stets zugleich um aller derer willen, die sie ihre Aufgabe erfüllen lassen und ihre Herzen vor der rettenden Frohbotschaft nicht verschliessen (Joh. 17,20). So läutert sich durch die Menschen, die aus dem Kraftfeld Christi ausgerichtet sind, jederlei Gemeinschaftsdienst durch praktisch sich bewährende Nächstenliebe. Gerade unsere Zeit der grundlegenden sozialen Neuordnung und der alles beherrschenden sozialen Aufgabenerfüllung bedarf dieser Läuterung des Gemeinschaftsdienstes durch Ausrichtung aus dem Kraftfeld Christi in ganz besonderem Masse. Sagt es allen, die Euch entsandt haben, dass es gilt: der sozialen Neuordnung, die sich vollzieht, im Vertrauen zu Christus zu dienen, - im besondern jederlei Arbeit als ehrenhaf-[S. 20]te Aufgabenerfüllung vor Gott zu suchen, - dieses aber im Bewusstsein, dass er uns im gebetgetragenen Glauben recht ausrichten wird. Erinnert sie der Worte des Apostels in gleichfalls gerichtdurchwalteter Zeit:

So ermahne ich nun, dass man vor allen Dingen zuerst tue Bitte, Gebet, Fürbitte und Danksagung für alle Menschen, für die Könige und für die Obrigkeit, auf dass sie ein ruhiges und stilles Leben führen mögen in aller Gottseligkeit und Ehrbarkeit. Denn solches ist angenehm vor Gott, unserem Heiland, welcher will, dass allen Menschen geholfen werde und sie zur Erkenntnis der Wahrheit kommen' (1.Tim. 2,1-4). –

Ich lege hiemit nicht nur ein theologisches Bekenntnis, sondern ein persönliches Lebensbekenntnis ab. Seit ich im dritten Lebensjahr Vater und Mutter verlor, hat mich Gott durch häufige Umbrüche meiner Lebensgrundlagen immer wieder geführt, dass, wenn er mir alles nahm und ich in Gefahr des äussern Untergangs oder des innern Sichverwirrrens kam, er mir für mein wahres Lebensziel jedes Mal mehr schenkte, als er mir vorher in Lebenswendungen, die meine Vorkehrungen zerstörten, hatte nehmen lassen.

So bitte ich Euch denn, an die weitere Arbeit für die Aufgabenerfüllung unserer Landeskirche, zugleich für die Aufgabenerfüllung in jederlei Lebenswendung, die Ihr in Beruf und Haus zu verrichten habt, zu gehen in dem Vertrauen: ‚Du bist meine Zuversicht, Herr Herrn, meine Hoffnung von meiner Jugend an' (Ps. 71,5).

Ihr werdet in solchem Vertrauen stets neu gestärkt werden, wenn Ihr Euch an die Wegleitung des Apostels haltet: ‚Seid fröhlich in der Hoffnung, geduldig in Trübsal, haltet an am Gebet' (R[ömer] 12,12). Amen."

[Anschließend an die Ansprache des neugewählten Bischofs sprach der Kronstädter Stadtpfarrer Dr. Konrad Möckel (1892-1965) das Schlußgebet, S. 21-22].

[S. 22] Nach dem Schlussgebet singen die Anwesenden stehend das Lutherlied „Ein' feste Burg ist unser Gott!".

Darauf spricht der Vorsitzende Dr. Hans Otto Roth folgende Schlussworte:

„In tiefer Ergriffenheit, aber in festem Glauben, dass Gott uns neue Wege weisen wird, erkläre ich die 40. Landeskirchenversammlung für geschlossen.

Einer alten Gepflogenheit folgend, fordere ich die Mitglieder der Landeskirchenversammlung und die ganze Gemeinde auf, den neugewählten Herrn Bischof in geschlossenem Zuge nach Hause zu begleiten."

Am Nachmittag des 29. April 1945 fand die 41. Landeskirchenversammlung statt, in der der Landeskirchenkurator gewählt wurde. Der seit 1932 amtierende, regelmäßig wiedergewählte Jurist und Politiker Dr. Hans Otto Roth wurde 1945 erneut in diesem Amt bestätigt und ergriff nach seiner Wahl und der Gratulation - laut Protokoll, S. 22 - das Wort:

„Hohe Landeskirchenversammlung! Lieber Freund!

Ich finde schwer Worte, um den Gefühlen Ausdruck zu gaben, die mich bewegen. Mein Freund Stadtpfarrer Wagner hat mich vor das Kreuz gestellt und ich sehe unser ganzes Volk vor diesem Kreuz stehen. Ich weiss nicht, was Gott mit uns vor hat, aber ich weiss, dass er es gut mit uns meint. ‚Wir Deutsche fürchten Gott, sonst nichts in der Welt'[254]. Ich kann die Siegel der Geschichte nicht lösen, ich kenne weder das Warum, noch das Wozu, aber ich bin bereit, männlich und gefasst den Weg, den Gott mir

[254] Otto von Bismarck.

heute gewiesen hat, weiter zu gehen bis ans Ende, mag es für mich und meine Weggenossen wo immer stehen. Entscheidend ist nicht der einzelne Mensch, sondern die grosse Gemeinschaft und der Weg, den Gott uns vorgezeichnet hat. Ich kann den Glauben keinen Augenblick verlieren, dass unser Volk und auch wir Siebenbürger Sachsen noch eine grosse Aufgabe zu erfüllen haben, Wie, wo und wann, das ist nicht entscheidend. Ich rufe alle auf zur Erfüllung der Pflicht, ich rufe alle auf, sich in die Heimat einzukrallen und entschlossen zu sein, hier zu bleiben, so lange unser Volk nicht mit Gewalt aus diesem Boden herausgerissen wird, mit dem wir unlöslich verwachsen sind und den wir über alle Massen lieben!

Hohe Landeskirchenversammlung! Wer liebt diese wunderschöne Heimat der Siebenbürger Berge nicht? Die hier Versammelten sind ausnahmslos Männer und Frauen in reifem Alter, deren Lebensbild endgültig geformt ist. Wir können das Leben nur so sehen, wie wir es in den letzten 40, 50 oder 60 Jahren gesehen haben: hineingestellt in die geliebte Heimat Siebenbürgen! Ich glaube daran, dass unser Beruf in diesen wundervollen Gefilden nicht zu Ende ist und ich werde keiner verführerischen Stimme nachgeben, die unser Volk weglocken wollte. Ohne nach links oder rechts zu sehen, wollen wir uns und unseren Vorfahren treu bleiben. Es gehört zu den bittersten Genugtuungen meines Lebens, [S. 23] dass ich in den letzten 10-15 Jahren Recht gehabt habe, denn diese Zeit hat unsägliches Leid über uns gebracht und ich empfinde das Leid meines Volkes wie mein allerpersönlichstes Leid. Als die Züge im Januar mit unseren Volksgenossen nach Osten fuhren, fuhren sie an mir vorüber, als ob sie meine eigenen Brüder oder Schwestern wegführten. Ich liebe mein Volk und stehe gläubig inmitten meiner Kirche. Vor das Kreuz gestellt, gehorche ich den Geboten der Pflicht. ‚Ist Gott für uns, wer mag gegen uns sein'[255]".

REZUMAT

SUSPENDAREA EXECUTĂRII PEDEPSEI PENTRU BISERICA LUTERANĂ DIN ROMÂNIA ÎN 1945 PROTOCOLUL ADUNĂRILOR BISERICEŞTI NR. 40 ŞI 41 DIN 29 APRILIE 1945

În contextul actului de la 23 august şi al represaliilor saşilor din România pentru colaborarea cu hitlerismul, Biserica Luterană ia o serie de măsuri de protecţie, printre care anularea la 19 octombrie 1944 a actelor şi deciziilor ecleziastice emise după 20 noiembrie 1940. Alte acţiuni însemnate au fost reluarea vechii tradiţii şi legislaţii bisericeşti, alegerea de noi reprezentanţi ai bisericii, reafirmarea separării bisericii de politică şi confirmarea deciziei din 19 octombrie 1944 în sesiunile bisericeşti nr. 40 şi 41. Mai târziu, după depunerea jurământului, noile autorităţi alese şi confirmate înmânau regelui Mihai un protocol în care prezentau situaţia tragică a minorităţii germane din România, prin care pledau cauza ei şi argumentau necesitatea suspendării pedepsei.

[255] Zitat aus Römer 8,31.

ISTORIA CULTURII

Horst SCHULLER (Heidelberg)

ZISTERZIENSERSPUREN IN SIEBENBÜRGEN*

Im geschlossenen Kreuzgang des Zisterzienserstiftes Rein in Österreich hängt in der Galerie der geistlichen und geistigen Ahnherren auch das Bildnis des Abtes Siegfried von Waldstein (1349-1367). Soweit man seine Züge im Halbdunkel erkennen und deuten kann, handelt es sich um einen energisch und entschieden wirkenden Mann. Siegfried von Waldstein unternahm zu Beginn seiner Amtsperiode eine Inspektionstour (1356/1357), um vor dem Generalkonvent in Citaux einen Bericht über die Zisterzienserklöster im damaligen Königreich Ungarn vorlegen zu können. Über das Kloster Kerz/Cârţa – am äußersten Rande, im Südosten des ungarischen Königbodens gelegen – hatte der Reiner Abt in der Mitte des 14. Jahrhunderts Beruhigendes mitzuteilen: Mit zwölf Mönchen und einem Abt war die Personallage dort als gut einzuschätzen. Allerdings muss nun an dieser Stelle – der Wahrheit zuliebe – eingeräumt werden, dass jenes beeindruckende Porträt des Abtes Siegfried von Waldstein ein reines Phantasieprodukt, also Fiktion ist, weil erst ab dem 18. Jahrhundert die erwähnte Ahnengalerie authentische Gesichter zeigt.

Auch ist der Abt Siegfried von Waldstein – wenn wir wiederum der historischen Wahrheit die Ehre geben wollen – leider nie im erwähnten Kloster Kerz auf Visitation gewesen. Und dennoch hat er in seinem Bericht keine Unwahrheit verbreitet. Denn die überlieferte Nachricht über das sehr abgelegene Kloster Kerz bezog er zwar aus zweiter, aber verlässlicher Hand, nämlich von dem ihm viel näher, westlicher gelegenen Kloster Egresch/Igriş, dem Mutterkloster der Tochtergründung Kerz[1]. Zu weit ab lag also Kerz, vom österreichischen Rein, zu weit weg auch der Generalkonvent im französischen Primarkloster Citaux. Deshalb gab es schon ab 1216 eine Sonderregelung: Der Kerzer Abt musste nicht jährlich, sondern bloß von vier zu vier Jahren an der Hauptversammlung teilnehmen. Und wahrscheinlich gab es für Kerz aus der konkreten Erfahrung vor Ort heraus auch sonstige Sonderregelungen und Sonderlösungen. Wo liegt also Kerz? Welche Spuren haben die Zisterzienser dort und in der Umgebung hinterlassen? Was lässt sich aus der halbdunklen Mischung von historisch verifizierbarer Überlieferung und fiktionalen Rekonstruktionen an Glaubwürdigem und Wahrem herausfiltern?

Die Beschäftigung mit den Spuren, mit Jahreszahlen, Zeichen, Urkunden, Bildern, Sinnzusammenhängen, dem Genius loci geschah und geschieht positivistisch-interdisziplinär (durch Historiker, Archäologen, Architekten, Kirchengeschichtler), hypothetisch-phantasievoll veranschaulichend (durch Kunstgeschichtler, Restauratoren, Anhänger der literarischen Romantik und des künstlerischen Historismus) sowie symbolisch deutend (durch Schriftsteller und bildende Künstler). Trotz Auflösung, Zerstörung und Vernichtung liegen vielfältige Spuren zur Wahrnehmung, zur Hypothesenbildung und Kombination, zur phantasievoll versuchtem Wiederaufbau vergangener Sachverhalte und zur abwägenden Interpretation vor: Es handelt sich um Spuren, die sofort und unmittelbar zu sehen sind, also um den Anblick der Ruinen und der Landschaft. Andere Spuren gilt es, nach und nach zu entdecken, zu lesen und zu erinnern, wobei – so weit vorhanden - Urkunden und Schriften als Gedächtnishilfen dienen. Zu diesen augenfälligen und archivierten Spuren kommen drittens noch die sinnfälligen Spuren bzw. der nur in erfindungsreichen Hypothesen beschreibbare, in Kunstversuchen heraufbeschworene weiter wirkende Geist des Ortes. Wir versuchen im Weiteren , die bisherigen Beschäftigungen

* Erweiterte Fassung eines Tagungsvortrags im Kloster Rein bei Graz, Mai 2003.

[1] Louis J. Lekai: Medieval cistercians and their social environment. The case of Hungary. In: Analecta Cisterciensa, 32/1976, S. 266.

mit der Geschichte des Klosters Kerz bzw. die Ergebnisse dieser Forschungen zusammenfassend zu skizzieren und dann abschließend kurz einigen literarischen Gestaltungen nachzugehen, in denen historische Information und freie Imagination sich zu sinnfälligen Entwürfen mischen.

Was heute zunächst als Blickfang für Reisende und Touristen ins Auge fällt ist die oft graphisch und fotographisch festgehaltene Abteiruine in Kerz, deren Chorteil seit 1721 bis heute das evangelische Gotteshaus der dortigen Gemeinde bildet. Die erste auf dokumentarische Treue bedachte, deshalb auch von Denkmalhistorikern herangezogene Abbildung von Kirche und Klosterruine stammt vom Österreicher Franz Neuhauser d. J. und wurde 1822 als Lithographie in Hermannstadt gedruckt. Weitere graphische Beschäftigungen mit diesem Bildmotiv[2] (durch Martin Schlichting, Ludwig Rohbock oder Robert Krabs) kamen dem romantisierenden Interesse für Sehenswürdigkeiten bei Albenblättern und Reiseführern entgegen. Ende des 19. Jahrhunderts entstanden aus wissenschaftlichem Anlass architektonische Rekonstruktionsskizzen von Heinrich Eder, die in erste ausführlichere Klostermonographien aufgenommen wurden. Nach 1900 waren es vor allem die Lichtdruckkarten nach Fotos von Emil Fischer, die für die Verbreitung der Kirchenansicht sorgten. Unter allen weiteren Zeichnungen und Bildern, die zum großen Teil lokalen Kunstliebhabern (Eduard Petrzilka, Franz Xaver Resch, Franz Pindur, Hans Otto Welther u.a.) oder der ethnographisch orientierten Künstlerin Juliana Dancu-Fabritius zu verdanken sind, ragen die 1976 in Kunstpostkarten bekannt gewordenen stimmungsstarken Skizzen von Trude Schullerus hervor, in denen historisches Gemäuer und wild wuchernde Vegetation als plastische Motiveinheit aufgefasst werden.

Die alte Gesamtanlage dient heute als lokaler „Kirchenburg“ - Ersatz für die Dorfbewohner. Sie ist zugleich geschichtsträchtige Kulisse für festliche Kulturveranstaltungen, die etwa unter dem zeitlos-pathetischen Motto: „Die Ruinen einer großen Vergangenheit [bleiben] Mahnung und Verpflichtung!“[3] stehen. Ein rühriger Dorfpfarrer konnte mehrere Bauern im Jahre 1912 überzeugen, lizitierte, zum Teil schon in eigene Mauern eingebaute Klostersteine für ein Lapidarium wieder zurück zu geben. Nach dem Ersten Weltkrieg wurde die ehemalige Klosteranlage zusätzlich als würdige Stätte für Gefallenengräber genutzt. Die uralte Klosterlinde, seit 1915 mit einem Eichenpfosten gestütz, musste 1930 gefällt werden. Ein Teil des Stammes sollte im Brukenthalmuseum aufbewahrt werden. Die Kurie, der alte Wirtschaftshof des Klosters, dient heute als Sitz des örtlichen Landwirtschaftsvereins.

Augenfällige, von Kunstgeschichtlern in den letzten Jahrzehnten[4] detailliert vergleichend untersuchte Spuren sind zudem in bestimmten architektonischen Einflüssen sichtbar - u. a. in der besonderen Kombination von gotischem Vierpass- und Sechspass-Rundfenster über Spitzbogenhochfenstern -, Einflüssen der Kerzer Bauhütte auf Kirchen in angrenzenden Landschaften wie z. B. in Halmagen/Hălmeag und im Burzenland (Tartlau/Prejmer, Honigberg/Hărman, Bartholomä/Bartolomeu, Neustadt/Cristian, Marienburg/Feldioara). Überraschung nicht nur bei dem jeweiligen Kirchendiener oder der Burghüterin (wie zum Beispiel in Tartlau geschehen) lösen heute auch Besuchergruppen aus Westeuropa aus, die aus dem Reisebus steigen und plötzlich in weiße Mönchs-Kutten

[2] Vgl. für Details das von Manfred Wittstock im Sommer 2002 in Kerz gehaltene, noch unveröffentlichte Referat, cf. Hannelore Baier: Die schönsten Ruinen Siebenbürgens. 800 Jahre seit der Gründung des Zisterzienser Klosters in Kerz mit zweitägiger Veranstaltung gefeiert. In: Allgemeine Deutsche Zeitung für Rumänien, 14. August 2002, S. 3.

[3] Georg Gotthelf Zell: Kerz und die Kerzer Abtei. Heimatbuch einer siebenbürgischen Gemeinde. Hg. von Rüdiger Zell unter Mitwirkung der Heimatortsgemeinschaft Kerz. München 1997, S. 106. [Mit reichen Quellenangaben und Bildmaterial].

[4] Michael Thalgott: Die Zisterzienser von Kerz. Zusammenhänge. München 1990 (= Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks. Reihe Wissenschaftliche Arbeiten); Christoph Machat (Hg.): Beiträge zur siebenbürgischen Kunstgeschichte und Denkmalpflege. München 1983; Ders.: Zur Baugeschichte und Datierung der ehemaligen Zisterzienserabtei Kerz in Siebenbürgen. In: Architekturgeschichten. Festschrift für Günther Binding zum 60. Geburtstag. Hg. von Udo Mainzer und Petra Leser. Köln 1996, S. 91-103.

schlüpfen, um einen Gottesdienst zu zelebrieren – lebendige, mit Augen zu sehende Zisterzienser auf Spurensuche und Erinnerungstour!

Zu den schriftlichen Spuren in Siebenbürgen zählen in Archiven und Bibliotheken aufbewahrte Urkunden, Siegelbeschreibungen, Inventare und Bücher, die u. a. in der Brukenthalbibliothek und im Staatsarchiv Sibiu/Hermannstadt sowie im Batthyáneum in Alba Iulia (dem alten Weißenburg) zu finden sind. Darunter ist als wichtigste erhaltene Originalurkunde jene aus dem Jahre 1223 zu nennen, die sich auf die Abtei und ihre Domäne, auf die sächsischen Nachbarsiedler und die rumänischen Bewohner in Südsiebenbürgen bezieht. Dieses Schlüsseldokument stammt vom ungarischen König Andreas II. Es handelt sich um eine Schenkungsurkunde, d.h. der König bestätigt eine frühere, vom Geistlichen Gocelinus für Kerz vorgenommene Schenkung sowie seine eigene Schenkung und nennt dabei für die Ordensgeschichte wichtige Gebiete, Grenzen und Besitzverhältnisse.

Diese Urkunde befand sich nach Auflösung der Abtei und ihres Patronates über das von Gocelinus geschenkte Michelsberg/Cisnădioara (1474) in der Michelsberger Gemeindelade, sie wurde im 18. Jh. von Pfarrer L. Weidenfelder (1739-1753) kopiert, von Firnhaber und G. D. Teutsch im Original eingesehen, verschwand und wurde 1892, nach der Kopie, von Zimmermann und Werner im „Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen“ veröffentlicht. Die Urkunde blieb verschwunden und tauchte erst 1929 bei einem Rechtsanwalt in Hermannstadt auf, gelangte schließlich in das Brukenthalmuseum und befindet sich heute im Staatsarchiv Sibiu (Fonds Brukenthal). Ein Faksimiledruck erschien 1992 in Bukarest.[5] Wichtige Urkundensammlungen, die von der Forschung bis jetzt herangezogen wurden, finden sich im Siebenbürgenband der „Fontes Rerum Austriacorum“ und im erwähnten „Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen“, von dem zwischen 1892-1991 sieben Bände erschienen sind.

Frühe geschichtliche Darstellungen stammen von J. K. Schuller (1840), G. D. Teutsch (1852) und Wilhelm Schmidt(1868, 1880). Eine Zusammenfassung siebenbürgischer und außersiebenbürgischer Quellen findet sich im Standardwerk von Leopold Januschek: Originum cisterciensium. Bd. 1 (Wien, 1877), auf das seit Ende des 19. Jahrhunderts immer wieder rekurriert wurde. Die auf Ungarn bezüglichen Daten zur Ordensgeschichte der Zisterzienser wurden dann 1984 von Hervay[6] auch Kerz betreffend wesentlich ergänzt und zusammengefasst. Zu den von Kerz gesiegelten Urkunden zählt auch ein Vertrag, mit dem der Verkauf einer dem Kloster gehörenden Hofstelle an einen vermögenden Hermannstädter Fleischhauer abgeschlossen wird.

Das spitzovale (fischförmige) Siegelbild des Kerzer Abtes zeigt[7] den Abt mit Kukulle, Abtstab und einem Buch. Zu seinen Füßen befindet sich in Anlehnung an den spezifisch-symbolisch gedeuteten Klosternamen ein Schild mit zwei Kerzen in Leuchtern, dazwischen ein sechszackiger Stern. Die Umlaufschrift lautet (1440): Sigilum domini Michaelis abbatis de Candelis. Das im Orden allgemein erst seit 1335 eingeführte runde Konventsiegel bildete im Falle Kerz die heilige Maria mit dem Jesuskind auf dem Arm ab, zu ihrer Seite befindet sich je ein Leuchter mit Kerzen. Dieses Siegel zeigt die Umlaufschrift: Sigilum Conventus de Candelis.

Am Ende des 19. und dann vor allem im 20. Jahrhundert traten zu den historischen Untersuchungen zunehmend mehr kunst- und architekturgeschichtliche Analysen. Zu den neuen Erkenntnissen in diesem Bereich gehört die Tatsache, dass der bauplastische Schmuck der Klosterruine (Knospenkapitelle, Gewölberippen, Dekoration der Schluss-Steine) nicht nur auf

[5] Dan Nicolae Busuioc-von Hasselbach: Ţara Făgăraşului în secolul al XIII-lea. Mănăstirea cisterciană Cârţa. 2 Bde. Cluj-Napoca 2000 (= CST. Centrul de Studii Transilvane, Bibliotheca Rerum Transilvaniae XXVI), S. 129 [Mit reichen Quellenangaben und einer englischen Zusammenfassung].

[6] L. Ferenc Hervay: Repertorium historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria. Roma 1984 (= Bibliotheca Cisterciensis, 7).

[7] Zell 1997, Fußnote 3, S. 47-49.

die burgundischen Erstklöster, sondern auch auf Abwandlungen unter dem Einfluss rheinländischer Vorbilder verweist. Grundrissvergleiche ergaben in Dimension und Form außerdem eine überraschende Parallele zum schon 1175 gegründeten Kloster Kolbatz (Polen). Die geschichtliche Forschung erhoffte sich bei immer wieder angesetzten Grabungen (1889, 1911, 1914, 1922, 1925/26, 1928 1981/1985) Aufschlüsse vor allem für die genauere Datierung der Klostergründung. Gefunden wurden überbaute Grundmauern, vereinzelte Münzen, Schmuck, vorzisterziensische und Abt-Grabstätten, ein gewölbter unterirdischer Gang vom Altar in Richtung Nordwand, jedoch keine Krypta, keine königlichen Grabstellen. Wie es nach neueren Fundinterpretationen scheint, hat es für das Kloster einen Vorgängerbau gegeben[8].

Zum Gründungsjubiläum des Ordens bzw. der Klostergemeinde Kerz sind von siebenbürgischer Seite sowohl eine anschauliche Text-und-Bild-Dokumentation als auch erinnernde Aufsätze veröffentlicht worden[9]. Eine der wichtigsten, im Jahre 2000 in rumänischer Sprache erschienenen historischen Publikationen überhaupt, die bisher umfangreichste und überzeugendste Synthese-Monographie über Kerz und seine Domäne, stammt von Dan Nicolae Busuioc-von Hasselbach[10] (einem Forscher aus der Schule des Kunsthistorikers Virgil Vătăşianu), der 1980 in die Bundesrepublik Deutschland emigrierte und am Bayerischen Nationalmuseum in München arbeitet.

Kerz liegt in Südsiebenbürgen, rund 400 Meter über dem Meeresspiegel. Die Region Siebenbürgen, die heutige Zentralprovinz Rumäniens, war Teil des alten, von den Römern eroberten Daziens. Am Ende der Völkerwanderungszeit gehörte es als wichtiges (Rand-) Fürstentum, „jenseits der Wälder“, zum frühmittelalterlichen Königreich Ungarn. Im zweiten Viertel des 16. Jahrhunderts wurde Siebenbürgen zu einer osmanischen Randprovinz, einem Sandschakar. Es blieb ein Fürstentum unter türkischer Oberhoheit. Nach der Befreiung durch die Habsburger wurde Siebenbürgen für 200 Jahre ein österreichisches Kronland (ein Großfürstentum), schließlich für fünfzig Jahre im Rahmen der österreichisch-ungarischen Doppelmonarchie Teil des ungarischen Staates. Seit 1918 gehört Siebenbürgen zu Rumänien. Kerz liegt in einer steinreichen Fluss-Senke am linken Ufer des Flusses Alt /Olt, wie auch die beiden anderen ursprünglich nicht rumänischen Ortschaften Freck/Avrig und Schirkanyen/Şercaia. Der Alt diente, was für die Zisterzienser wichtig war, auch als Verkehrsweg für Salztransporte. In der Nähe gab es (bei Sărata) Salzquellen. Etwa 16 km von Kerz beginnt der Aufstieg in die Südkarpaten d.h. in die Fogarascher Berge mit den höchsten Gipfeln des Landes (Moldovan: 2544 m und Negoi: 2535 m), die mit zur Klosterschenkung gehörten.

Kerz liegt zwei km von der alten Landstraße, die 1938 asphaltiert und mittlerweile zur Europastraße (E 68) (Bukarest/Bucureşti bis Großwardein/Oradea) erklärt wurde, 45 km von Hermannstadt (im Westen), 30 km von Fogarasch/Făgăraş und 101 km von Kronstadt/Braşov (im Osten). Die nahe Gebirgskette führt zu großen Temperaturschwankungen, so dass ein Jahresdurchschnitt von 8,7 Grad Celsius gemessen wird. Regenfälle und plötzliche Schneeschmelze bewirken öfters Überschwemmungen.

Der Ortsname Kerz (mundartlich Ki‘erz, ungarisch Kercz, rumänisch Cârţa) ist in lautlichen Varianten bzw. in einer gelehrtenetymologischen lateinischen Übersetzung (de Candela, de Candelis) urkundlich in Lagebeschreibungen in Ordensnachrichten, bei Schenkungen, Rechtsstreitigkeiten, königlichen Schutzbriefen, Zehntprozessen,

[8] Vgl. Martin Rill: Die Zisterzienser Abtei in Kerz am Alt im Lichte neuer Grabungen. In: Südostdeutsche Vierteljahresblätter, 30(1990), S. 148-152; Ders.: Zur Datierung des Zisterzienserklosters in Kerz. In: Kulturdenkmäler Siebenbürgens. Hg. Annemie Schenk. Bd. 3. Thaur bei Innsbruck 1994.

[9] Heidrun König: Die Zisterzienser Abtei von Kerz. Abatia beatae Mariae Virginis de Candelis. Hg. durch das Landeskonsistorium der Evangelischen Landeskirche A.B. in Rumänien zum 900. Jubiläum der Ordensgründung. Sibiu 1998; Michael Kroner: Die Kerzer Abtei in Siebenbürgen. 800 Jahre seit der Gründung. In: Südostdeutsche Vierteljahresblätter, 50 (2001), Heft 3, S. 289-296; Friedrich Schuster: Mönche, Fürsten, Bauern. Zäsuren in der Geschichte von Kerz. In: Deutsches Jahrbuch für Rumänien. Bukarest 2002, S. 137-142.

[10] Busuioc 2000, Fußnote 5.

Grenzbegehungen, Siegelbeschreibungen bezeugt. Hier einige Beispiele (nach Busuioc[11]) für die verschiedenen Namensformen:
1202 abbatia de Harez
1203 Haretz, fillia Egris
1216 abbati de Karz
1223 monasteria de Kerch in rivum qui dicitur Kurchz
1225 abbas de Kerz (Querc)
1226 Querch
Cerchuo
1252 terra Olacorum de Kyrch
1300 frateribus de Candela
1309 de Candela
1306 de Kyerzh
1398 Keerch
1418 de Candelis
1439/40 de Candelis
1640 Abbatia de Kers, sine Kors
1839 Kirz

Die aufs Erste nahe liegend scheinende Herleitung des Kloster- und Ortsnamens aus einer (möglichen Vorgänger-) „Kirche“ (kirch, kirich) scheint bei genauerer Prüfung eher unwahrscheinlich, da von den ersten bezeugten Nennungen in der ersten Hälfte des 13. Jh. an der Mitlaut (dentale Zischlaut) „z“ sowohl in dem Klosternamen „de Kerz“ (1225) als auch in der Bezeichnung des Kerzer Baches als „rivum qui dicitur Kurchz“ (1223) vorkommt. Auch die ungarische und rumänische Namensform verweist auf den gleichen Endkonsonanten. Schon zu Beginn des 14. Jh. übersetzten die Mönche den (topographischen) Kloster- und Ortsnamen mit „de Candela“, bezogen sich somit auf das Wort „Kerze“ (in mundartlicher Lautung 1216 als „Karz“, 1306 als Kyerz“ bezeugt), das die Mönche wohl als deutsche „Kerze“ (alte Schreibungsvarianten wie „chertz“, Plural „chertznech“ finden sich in Hermannstädter Kirchenmatrikeln) verstanden und dementsprechend ins Lateinische übersetzten.

Diesem klösterlichen Vorstellungen entgegenkommende Wortverständnis entspricht dann auch die Wahl zweier Leuchterkerzen als Symbolzeichen im erwähnten Siegel des Abtes und des Konventes. Die bis ins 14. Jh. noch zwischen „ch“ und „z“ schwankenden Schreibungen des Endkonsonanten werden ab dem 15. Jh. eindeutig zugunsten von „z“ geklärt.

Zu verschiedenen Zeiten vollzogene rumänische Ableitungen von siebenbürgisch-deutschen Ortsbezeichnungen mit der Komponente „kirch“ gibt es in Siebenbürgen in mehreren Fällen: Viscri (für Deutschweißkirch), Chirpăr (für Kirchberg), Nocrich (für Leschkirch). Dabei kommt es zu abgekürzten Übernahmen (chirpăr) oder Lautvertauschungen (cri, crich), aber nicht etwa zum Lautersatz von „ch“ durch „z“.

Die toponymische Bezeichnung „Kerz“ für Ort und Bach eines Gebietes, in dem wahrscheinlich vor und neben den Sachsen Slawen, Szekler, Petschenegen, Kumanen und Rumänen siedelten, scheint nicht deutscher Herkunft, sondern nur eine eindeutschende Lautvariante eines bei der Ansiedlung übernommenen Namens zu sein. Slawisches bzw. rumänisches „â“ (in Târgovişte, Bâlea, român) wird auch in anderen Fällen vokalisch in „e“ (Tergavistia, 1439 urkundlich bezeugt) bzw. (im Dialekt der Sachsen) auch zu „u“ wie etwa in „Bulea“ oder „Rumunen“ aufgehellt. In Kerz gibt es (nach Zell[12]) mehrere Flurnamen, die an Kirche, Kloster und Geistliche erinnern: Fareschboch (Pfarrersbach), Fareschbrannen (Pfarrerbrunnen), Fareschwis (Pfarrerswiese), Det Faffeloch (in Sandstein gehauenes Großes und Kleines Pfaffenloch), Iwer dem Faffeloch (Über dem Pfaffenloch), Fareschwisewiech

[11] Busuioc 2000, Fußnote 5.
[12] Zell 1997, Fußnote 3.

(Pfarrwiesenweg), Eiseran Dür (Eisernes Tor). Wann wurde das Kloster der Zisterzienser in Kerz, die Zisterzienser Abtei Unserer lieben Frau zu den Kerzen errichtet?

Das Mutterkloster (die Primarabtei) Citaux gründete als zweite Tochter das Kloster Pontigny. Kerz war als dritte Generation eine filia, eine Tochtersiedlung des (1179 vom Stammkloster Pontigny gegründeten) Mutterklosters Egresch (Igriş) im Banat (bei Arad).Von dort kamen die Mönche nach Kerz. Der Abt von Egresch war „Visitator", also Vorgesetzter mit Kontrollrecht für Kerz. Die Gründung des Klosters Kerz wurde vom ungarischen König Emmerich (1196-1204) vorbereitet, der von 1202 bis 1204 bewirkte, dass ein Landstreifen südlich des Alts, im Arpaschgebiet bis zum Gebirgskamm, zwischen den Gebirgsbächen Arpaş (Arpasch) und Cârţa (Kerzer Bach), der bis dahin nach orthodoxem Ritus und Recht verwaltet worden war, aus seinem traditionellen Siedlungsgefüge oder Verband (vielleicht einem orthodoxen Bistum) eximiert, das heißt (religiös) ausgegliedert („exemptam de Blaccis") und zunächst dem katholischen Bischof von Weißenburg in Siebenbürgen, dann dem Erzbischof von Gran unterstellt wurde. Möglicherweise hatte der Kleriker Magister Gocelinus diesen Streifen selbst erkundet, ausgewählt und dem König als geeignete Klosterdomäne vorgeschlagen.

König Andreas II. (1205-1235), ein Bruder von Margarete und Emmerich (und Enkel von Géza II.), sorgte in der Zeitspanne von Mai 1205 bis September 1206 durch seinen siebenbürgischen Wojewoden (d. h. Provinzgouverneur) Benedict dafür, dass dieses Gebiet als königliche Schenkung dem Orden der Zisterzienser übereignet und das neue Kloster gegründet wurde. Wahrscheinlich kamen im Sommer 1205 von Egresch aus die notwendigen Baumeister, Konversen und Mönche, die nach fester Ordnung ein (provisorisches?) Oratorium, Refektorium, Dormitorium, ein Gästehaus und Pförtnerhaus (aber wohl keinen Westflügel mehr für Konversen) errichteten. Im Frühjahr oder Sommer 1206 wurde dann der Orden (wahrscheinlich 12 Mönche und ein Abt) feierlich eingeführt. König Andreas II. darf als Stifter dieses Klosters angesehen werden, das wohl auch als (letzten Endes nicht genutzte) Grabkirche der königlichen Familie gedacht war. (1205 hatte Andreas II. übrigens auch in Kroatien ein Kloster gestiftet). Wahrscheinlich wurden von Anfang an in lebenspraktischen Angelegenheiten nicht lokale Konversen, sondern Tagelöhner und Klosteruntertanen beschäftigt. Am Anfang entstand wohl das Gebetshaus aus Balken. In einer ersten eigentlichen Bauetappe wurde eine Steinkirche (1210-1215) und das Klostergebäude (1230) in romanischem Baustil errichtet.

Die Kirche stand über einem (um 1180 errichteten, im Westen nicht fertiggestellten) Vorgängerbau, der möglicherweise auf eine früh untergegangene Siedlung rheinischer Kolonisten hinweist. Archäologen haben dort in den 80er Jahren des 20. Jh. Steinkistengräber entdeckt, die als vorzisterziensisch gelten.

Der Einfall der Mongolen (im Frühjahr 1241) unterbrach diese erwähnte erste Bauphase und zerstörte die Holzteile der Bauten. In einer zweiten Bauphase (1260-1265) wurden die Arbeiten wieder aufgenommen und in (spät)gotischem Stil etwa um 1300 fertiggestellt. Die Bruchsteine und die anderen Steine (für Schluss-Steine, Gewände und Säulen) für die Kirche stammten aus dem Sandsteinlager des benachbarten Klosterdorfes Colun /Köllen.

In der weiteren Chronik von Kirche und Kloster sind nun mehrere Stufen des Verfalls bekannt: 1343 soll die Abtei von den „schismatischen" Rumänen völlig zerstört worden sein; 1421 wurde (wie Brandspuren bezeugen) die Abtei von den Türken zerstört. 1427 befahl König Sigismund den Hermannstädtern, die Abtei wieder aufzubauen; 1430 verkaufte der Abt Michael eine Hofstelle in Hermannstadt (in der Sporergasse) an den Fleischhauer Petrus Czop, um Mittel für die Reparaturen zu haben. Im Kaufvertrag wurden der Fleischhauer und seine Nachkommen verpflichtet, dem Kloster jährlich 40 Pfund reines Leinöl (quadraginta libras olei ex semine lini boni preparati) zur Verfügung zu stellen, damit die ewigen Lichter brennen können. 1432 kommt es zu neuen Zerstörungen durch die Türken und durch Einheimische. 1439 beklagt der Abt Zerstörungen und Raub durch Türken, Rumänen und eigene

Klosteruntertanen. 1453 werden die Hermannstädter erneut aufgefordert, Teile des Klosters wieder aufzubauen. 1474 erfolgt – nach Konflikten mit einem offensichtlich wenig engagierten Abt - die Auflösung des Zisterzienserklosters durch König Mathias Corvinus, die Liegenschaften fallen an die Hermannstädter Probsteikirche der heiligen Jungfrau Maria, die Kurie wird zum „Stadthof," zum Sitz des Provisors Hermannstadts. Wohin Bücher und Kultgeräte gelangten ist nicht geklärt.

Die Äbte des Kerzer Klosters waren, den Namen nach zu schließen, Franzosen, Wallonen und Süddeutsche. Hier eine Aufstellung der geistlichen Würdenträger, zu denen wir auch jene fiktionalen Figuren in chronologischer Einordnung hinzunehmen, die als Gestalten schöngeistiger Literatur in unserer Arbeit behandelt werden. (Die historische Aufstellung erfolgt nach Hervay[13] und Zell[14]):

(1206 Abbas Ultra Sylvas in Hungaria)
(1208 Abbas Transylvanus)
(1216 abbati de Karz)
[1220-1225, fiktionaler Abt Raynaldus in Adolf Meschendörfers Drama „Der Abt von Kerz"]
(Namentlich nicht genannter Abt inspizierte 1239/40 die Zisterzienserorte „Tusagar" und"Vallis Dionysii" in Ungarn.)
1272 Pertoldus (Bertoldus)
1306 Johannes
(1309 Prior Sifrid)
(1322 Prior des Klosters: Henricus, Heinrich) [Erscheint neben der fiktionalen Gestalt eines Klosterschülers Johannes als literarische Figur in der historischen Erzählung „Schwarzburg" von Traugott Teutsch.]
1329 Johannes
1353 Marsilius
1358 Willelmus
1359 Johannes
1368 Hermannus
1368 Johannes de Flandria
(1375) Johannes
1382 Johannes
(Am 12. I. 1398 besuchte König Sigismund die Kerzer Abtei. Der damals amtierende Abt ist namentlich nicht bekannt.)
1411-1416 Paulus (Zu seiner Zeit wirkte als Prior Michael, der später Abt wurde.)
1416-1439 Michael (besuchte 1432 das Studium generale in Wien.)
1439-1448 Johannes de Bornequel [mit fiktionalem Klosterschüler im Versepos „Reinold" von Gustav Schuller], sacrae Theologiae doctoris, war 1433 Kapellan des Königs Sigismund gewesen.
1454 Nicolaus
1461 Ladislaus
(1463/66 – 1469/74) Raymundus Bärenfuss (perrenfuss) de Vienna, war 1469 von König Mathias ermahnt und 1474 schließlich abgesetzt worden.

Durch welche stützenden Zusicherungen von außen und durch welche innere Regelungen versuchte das Kloster seine Existenz zu schützen, um den gesetzten Aufgaben nachzukommen? Im bekannt gewordenen Urkundenverkehr spielen die rechtlichen und wirtschaftlichen Fragen die Hauptrolle, wohl auch deshalb weil interne Probleme wie Teilnahme des Abtes an Sitzungen, Berichte, Rechnungslegungen, Entgegennahme von Anweisungen durch feste Ordensregelungen geklärt waren. Die wirtschaftlichen Aspekte

[13] Hervay 1984, Fußnote 6.
[14] Zell 1997, Fußnote 3.

bezogen sich auf wiederholte Güterbestätigungen, Festlegungen für die Aufteilung von Bußgeldern zwischen Abtei und Konvent, auf den jeweiligen Anteil für Kloster und „Grafen“ (d. h. Königsrichter) der Hermannstädter Provinz bei der Verteilung beweglicher Güter von bestraften Ungehorsamen, oder sie erwähnten säumiges Entrichten der Zehntabgaben bzw. von selbstherrlichen Kastellanen erzwungene Leistungen aus klosterhörigen Dörfern.

Das Patronatsrecht der Abtei, das auf der Einsetzung des Pfarrers und des Richters in den Klosterdörfern bestand, kollidierte wiederholt mit dem freiheitlicheren Territorialrecht der umliegenden Provinz, wo die sächsischen Siedlergemeinden das Recht auf freie Pfarrer- und Richterwahl besaßen. In anderen Bereichen wurde eine befriedende Angleichung versucht. Mit dem Kloster abgesprochene königliche Regelungen den Status der Klosteruntertanen betreffend sahen vor, dass diese (wie die Sachsen in der Hermannstädter Provinz) allein dem König Steuern zahlten; sie durften nicht zum Bewirten und Quartiergeben durch Adlige gezwungen werden, keine Mächtigen oder Grafen durften in den Abteibesitzungen Hofstellen erhalten oder dort wohnen, ungehorsame Grundhörige sollten vom Königsrichter der Hermannstädter Provinz zur Rechenschaft gezogen werden. In königlichen Schutzbriefen werden schwere Strafen für persönliche Beleidigungen oder gar tätliche Misshandlungen der Mönche angedroht. 1343 sah sich Chanadinus, der Erzbischof von Gran genötigt, in einem Freibrief, all denen (weltlichen und geistlichen!) und deren Familien, die gestohlenes Klostergut nicht zurückstellten mit Interdikt oder Exkommunikation zu drohen. Dieser Freibrief erfuhr im Laufe von hundert Jahren vier Bestätigungen (1355, 1359, 1440, 1454). Im dritten Jahrzehnt des 14. Jh. bezog das Kloster Einkünfte aus zehn Dörfern.

Die Besitzungen des Klosters Kerz sind auf Drängen wiederholt bestätigt worden: 1223 (durch Andreas II.), 1322 (durch König Robert de Anjou), 1418 (durch König Sigismund von Luxemburg). Zum Klosterbesitz gehörten:

Das Dorf *Mons Sancti Michaelis*, Michelsberg (Cisnădioara, Kisdisznód) bei Heltau– eine Schenkung des Priesters Magister Gocelinus (bestätigt in den Jahren 1223, 1322, 1418). Ein 90 km² großer Landstreifen südlich des Altflusses mit *Kercz Olachorum*, Wallachisch Kerz, Bleschki‘erz (Cârţisoara, Kercsisora) (1312, 1418) als Schenkung des ungarischen Königs Andreas II.

Dazu kamen die vom Orden selbst mit Deutschen besiedelten Dörfer

Kerz (Cârţa, Kerc) (1322, 1418); *Honrabach, Honnerbach*, Hünnerbach, Hühnerbach (Glâmboaca, Glimboka) (1322, 1418); *Colonia*, Köllen (Colun, Kolon) (1322, 1418); *Feldwar*, Marienburg bei Kerz (Feldioara, Földvár) (1322, 1418); *Villa Nicolai*, Klosdorf (Cloaşterf, Miklóstelke) (1322, 1418) (zwischen Reps und Schäßburg); *Messendorf*, Cyessendorf, Meschendorf (Meşendorf, Musna, Mese) (1322, 1418) (zwischen Reps und Schäßßburg); *Crucz*, Deutschkreuz (Criţ, Szászkeresztúr) (1322, 1418) (zwischen Reps und Schäßburg); *Villa Abbatis*, Abtsdorf (Apoşul, Apátfalva) bei Agnetheln (1322, 1418). 1375 kaufte der Abt Johannes Flurteile aus *Villa Conradi*, Hühnerdorf, Konradsdorf (Găinari, Poeniţa) und aus *Novae Villae*, (Sächsisch) Neudorf (Noul).

In Hermannstadt scheint der Orden ebenfalls Häuser („Stadthöfe“, vielleicht ein „städtisches Abthaus“?) und Hofstellen besessen zu haben. Nicht bekannt ist, ob die Zisterzienser aus den nahe gelegenen Salzquellen und Salzbrunnen durch Verdampfen des Wassers Siedesalz gewonnen haben oder ob ihnen wie auch den Sachsen und Ordensrittern der vom Landesherrn bei der Gründung wohl zugestandene Salzbezug genügte.

Der ungarische König Bela IV. schenkte am 17 März 1240 (nach Abzug des Deutschen Ritterordens) die Burzenländer Dörfer Marienburg, Petersberg, Honigberg, Tartlau dem Konvent des Zisterzienser-Klosters Citaux. Wahrscheinlich hatten die Klöster Pilis oder Zirc und nicht Kerz die Aufsichtspflichten. Eine mögliche Wirkung dieser Schenkung bestand darin, dass die Zisterzienser Bauhütte nach dem Mongolensturm diese Kirchen wieder aufbaute. Zisterzienser hielten (bis Ende des 14. Jh.) Gottesdienst in Bartholomä und noch 1406 in der Katharinenkapelle (in der Kronstädter Inneren Stadt), wo sogar noch 1509 ein möglicherweise

aus dem aufgelösten Kloster von Kerz stammender Zisterzienserpater Paulus (für die dortigen nicht inkorporierten Zisterzienserinnen) predigte.

Nach Auflösung der Kerzer Abtei gingen die ehemaligen Klostergemeinden in den Besitz der Stadt Hermannstadt über. Selbst noch im Jahre 1803 werden die Einwohner in Kerz (durch Verordnung der kaiserlichen Hofkanzlei) ausdrücklich als „Untertanen" (Colonen, Grundhörige, Leibeigene) Hermannstadts erklärt. Als sie gegen diesen Status aufbegehren, kommt es zum Einsatz von Militär. Aus Gewohnheitsrecht leisten die Untertanen wöchentlich zwei Tage Robotten (Frondienst), aber sie müssen nicht „mit dem Sonnenaufgang beim Pflügen in der Furche" erscheinen „und dann bis Sonnenuntergang zum Verderben des Viehs und seiner selbst arbeiten, so wie das in den benachbarten untertänigen Ortschaften der Fall gewesen sei"[15].

Die Gerichtsbarkeit in Kerz wurde von Hermannstädter Magistratsvertretern ausgeübt. Grundbesitz, Mühlen, Stadthof, Fähre gehörten nun der Stadt, ein Provisor (Span) und später ein Pächter verwaltete sie. Kerzer wurden zu Vorspanndiensten bis Hermannstadt gezwungen: jeder Pferdezug (1820 waren es 16) kam wenigstens einmal wöchentlich dran. Die Bewohner mussten in Ermangelung eines „herrschaftlichen Wirtshauses" auch Quartiergeber für Durchreisende sein. Erst 1831 wurde die Fronarbeit aufgehoben.

Durch die allgemeine Agrarreform von 1921 musste auch Hermannstadt Verluste auf Kerzer Gebiet hinnehmen. 1938 kaufte die Gemeinde den „Stadthof" mit den dazu gehörigen Wirtschaftsgebäuden.

Worin bestand im Einverständnis zwischen Gründer und Orden die Aufgabe des Klosters Kerz?

Es hatte wohl im Sinne der größeren Rom-Byzanz-Konflikte religiös-missionarisch an der Grenze zwischen Katholiken und Orthodoxen zu wirken, das lateinische Christentum in und über schismatische Kernsiedlungen oder Bistümer zu verbreiten. Es hatte zweitens königliches Neuland durch landwirtschaftstechnischen und Verwaltungs-Fortschritt, durch neue Dorfgründungen wirtschaftlich zu erschließen, die Binnenkolonisation zu unterstützen und die Landherrschaft zu stabilisieren. Außerdem bestand die politische Chance, diplomatische Aufträge im Spannungsfeld zwischen Papst- und Königspolitik wahrzunehmen: So war der Kerzer Abt gemeinsam mit jenem von Egresch und Lilienfeld Schiedsrichter zwischen Papst und Andreas II. im Falle des (1190 gegründeten, 1211 nach Siebenbürgen berufenen) Deutschen Ritterordens im Burzenland.

Hochmeister des Ordens war (der im Ausland, mit Sitz auf Sizilien lebende) Hermann von Salza. (Der Landesmeister hieß Theodoricus). Der Orden wollte, zum Missfallen des Königs, einen eigenen Ordensstaat unter päpstlicher Oberhoheit gründen. Papst Honorius III. schaltete den Einfluss des Bistums von Weißenburg ganz aus, setzte 1222 einen Dechanten ein und unterstellte das Ordensgebiet dem päpstlichen Stuhl. Andreas II. protestierte. Nun beauftragte der Papst die drei Äbte, gewissenhaft zu prüfen, ob die Ritter gegen die ihnen gewährten Privilegien verstoßen hätten, sogar widerrechtlich Gebiet besetzt hätten.

Die Äbte kamen, obwohl vom Papst geschickt, vor Ort zur Schlussfolgerung, dass die (vom Papst begünstigten) Ritter ein trotziges und willkürliches Verhalten zur Schau trügen und ihre willkürlichen Grenzerweiterungen sogar mit gewappneter Hand verteidigen wollten. Der Ritterorden musste 1225 das Land verlassen Vielleicht hatte die Kerzer Abtei auch damit gerechnet, das Erbe des Ritterordens Burzenland anzutreten. In welchem speziellen Spannungsfeld musste sich das Kloster Kerz zu behaupten versuchen, welches waren die Gründe für seine wiederholten Krisen und schließlich sein Ende? Gefährdung lag zunächst in der in offenem, manchen Überfällen ausgesetzten Gelände gewagten Ansiedlung auf erst seit

[15] Zell 1997, Fußnote 3, S. 84.

rund 50 Jahren von der ungarischen Krone erobertem Gebiet (wo möglicherweise erste deutsche oder flandrische Siedler schon Schiffbruch erlitten und eine Kirchenruine hinterlassen hatten).

Krisen bewirkte vor Ort zweitens die unsichere, in einer bestimmten Weise rechtlich beanspruchte, aber in anderer Weise durchgesetzte praktische Autorität geistlicher und weltlicher Instanzen wie Papst, Erzbischof von Gran, Bischof von Weißenburg, Hermannstädter Probst, König, Landesfürst, Adlige, Verwaltung der freien „Sieben Stühle", rumänische Führerschicht. Krisen lösten in diesem Zusammenhang die schwankenden Kompetenzen bei wirtschaftlichen Einnahmen, Vertretern der weltlichen Gerichtsbarkeit und des geistlichen Patronates aus. Zentrale urkundliche Zusicherungen (Frei- und Schutz-Briefe) wurden von der Realpolitik vor Ort außer Kraft gesetzt. Die Klostergründung stieß auf ein rechtlich, ethnisch und konfessionell ablehnendes Grenzumfeld. Wir erwähnten schon den Konflikt zwischen klösterlichem Patronatsrecht und privilegiertem Territorialrecht, der in den sächsisch besiedelten Klosterdörfern zu dauernder Spannung führte.

Die (orthodoxen) Rumänen waren nicht Heiden, sondern griechische Christen, sie waren Anhänger des byzantinischen Glaubensritus' mit griechischer Liturgie (aus der Sicht der weströmischen Kirche „Schismatiker") und nicht geneigt, eine neue Identität als missionierte lateinische Christen zu erlangen. Weiter hatte sich das außerhalb der Stadt wirkende Kloster in der Besitz- und Einfluss-Konkurrenz mit König, Mutterkloster - Egresch gründete Abtsdorf am Mieresch, Scholten, und Schorsten - , siebenbürgischem Bischof (d.h. römischer Kirche), dem Hermannstädter Probst, aber auch zahlreichen anderen Mönchsorden (Prämonstratensern, Dominikanern, Franziskanern, Kreuzträgern vom Heiligen Geist, Karmelitern, Augustiner-Eremiten) und Bruderschaften zu behaupten. Die Bettlerorden gründeten Großalisch, Halvelagen, Pruden, der Deutsche Ritterorden die Dörfer im Burzenland[16].

Kommen wir nun zum Abschluss auf sinnfällige, in geistige Zusammenhänge und Überlieferungen verflochtene Spuren, die eine dauernde Herausforderung nicht in erster Linie nur für Historiker, Heimatkundler, Kunst- und Kirchengeschichtler, sondern für erinnernde und prophezeiende Künstler darstellen. Wir wollen uns hier auf einige Beispiele aus der siebenbürgisch-deutschen Literatur beschränken. Einer der ersten Autoren, der geschichtliche Daten über die Zisterzienser in Kerz, örtliche Überlieferung und eigene Phantasievorstellungen in Sagen und Ortsgeschichten verschmolz und ihre Veröffentlichung in der siebenbürgischen Presse als Aufforderung zum Weitererzählen verstand, war der in Kerz geborene Pfarrersohn Viktor Kästner (1826-1857)[17]. Nach einem Rechtsstudium in Hermannstadt ergriff er den Beruf eines Finanzbeamten, war nebenbei publizistisch für siebenbürgische, österreichische und deutsche Blätter tätig und begründete mit seinen anspruchsvollen Mundartgedichten die siebenbürgische Autorendichtung im Dialekt. In seinem Aufsatz ,,Die Sage von der Gründung und Zerstörung der Kerzer Abtei – nebst einer historischen Einleitung"[18] erzählte Kästner von der Ankunft der Mönche in der Wildnis, dem Errichten von Kirche und Kloster, von verborgenen Schätzen, einer versunkenen Glocke, der Klosterlinde, der Fluchthöhle „Pfaffenloch". Diese von Kästner unter Eindruck der Ortsatmosphäre geformten Stoffelemente sind seit 1857 bis in die Gegenwart wiederholt in verschiedenen Sagensammlungen nachgedruckt worden. Die Mitte der 1970-er Jahre von Friedrich Schuster, ebenfalls einem Sohn der Gemeinde Kerz, aufgezeichnten und ab 1974 in Periodika veröffentlichten

[16] Vgl. Gustav Gündisch: Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen. Köln, Wien 1987, S. 21-25.

[17] Über Viktor Kästner siehe: Schriftsteller-Lexikon oder biographisch-literärische Denk-Blätter der Siebenbürger Deutschen von Josef Trausch. II. Band. Kronstadt: Johann Gött & Sohn Heinrich, 1870, S. 243-244: Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen von Dr. Friedrich Schuller. IV. Band. Hermannstadt: W. Krafft, 1902; Stefan Sienerth: Viktor Kästner. In: Die Literatur der Siebenbürger Sachsen in den Jahren 1849-1918. Redigiert von Carl Göllner und Joachim Wittstock. Bukarest: Kriterion, 1979, S. 68-76. (= Beiträge zur rumäniendeutschen Dichtung); Dieter Kessler: Die deutschen Literaturen Siebenbürgens, des Banates und des Buchenlandes. Von der Revolution bis zum Ende des Ersten Weltkrieges (1948-1918). Köln/Weimar/Wien: Böhlau, 1997, S. 83-92.

[18] In: Blätter für Geist, Gemüt und Vaterlandskunde, 1851, S. 129-134, 137-140, 153-158.

Volkserzählungen[19] belegen, wie Kästners Texte als verkürztes Relikt, in Abwandlung, Weiterführung oder Kombination bei befragten Schlossern, Hausfrauen, Kindergärtnerinnen, Putzfrauen weiterlebten.

Kästners Veröffentlichungen, aber wohl auch geschichtliche Darstellungen Ende des 19. Jahrhunderts regten Traugott Teutsch (1829-1913)[20], einen äußerst produktiven Vertreter des literarischen Historismus und Professorenromans in Siebenbürgen, dazu an, Kerzer Sagenstoffe zu poetisieren bzw. in seiner historischen Erzählung „Schwarzburg“ einen urkundlich überlieferten Prior und einen frei erfundenen Klosterschüler als Figuren in einem Pflichtkonflikt auftreten zu lassen.

In dem Gedicht „Die versunkene Glocke bei Kerz“[21] von T. Teutsch handelt es sich um die Versifizierung einer von Kästner für Kerz beanspruchten und in Umlauf gesetzten Wandersage von der im Klosterweiher verschwundenen Glocke, deren Geläute ein „Kind noch rein von Sündenschuld“ wundersamer Weise zu bestimmten Stunden „am heiligen Ostermorgen“ hören könne. Diese Glocke, die einst hoch im Turme [?] der Abtei geklungen habe, sei bei einem kriegerischen Überfall von Heiden, von grimmigen Christenfeinden herabgestürzt und versenkt worden. Ihr mahnender Klang hat die Zerstörung zumindest in der Poesie zu überdauern versucht. Mit der auffälligen und durchgängigen Wiederholung der Temporalbestimmung „Ostermorgen“ jeweils am Ende jeder Strophe deutet der Autor – dem Geist des Ortes Rechnung tragend – die Sage im Sinne christlichen Auferstehungswunders.

In der Handlung der ins 14. Jahrhundert verlegten, eingangs erwähnten historischen Erzählung „Schwarzburg“[22] von Traugott Teutsch spielen der Kerzer Prior Heinrich und der Klosterschüler Johannes eine vom Autor erfundene, in der Realgeschichte nicht bezeugte politische Rolle im literarisch überhöhten Konflikt zwischen sächsischer Autarkie und der übergeordneten Autorität des Königs. Teutschs Buch spricht dem Prior der Zisterzienser anerkennenswerten zivilisatorischen Erfolg und die Gabe der Befriedung zu. Der Eindruck, der durch Teutschs Erzählung geweckt wird, dass nämlich die Zisterziensermönche „Exponenten der sächsischen geistlichen Führungsschicht“[23] gewesen seien, ist irreführend und Frucht einer fragwürdigen poetischen Lizenz in einem Text, der für sich historische Glaubwürdigkeit postuliert. Im Falle des epischen Gedichts „Reinold“[24] von Gustav Schuller (1838-1904)[25] haben wir es mit der literarisch anschaulichsten Vergegenwärtigung zisterziensischen Klosterlebens im Siebenbürgen des 15. Jahrhunderts zu tun. Schuller war Hörer der Rechtsfakultät in Hermannstadt und hatte im Anschluss Theologie in Heidelberg studiert. Diese

[19] Vgl. Veröffentlichungen in Volk und Kultur, Die Woche, Neuer Weg (cf. Zell 1997, S. 300) und in Schusters Sammelband Der weiße Büffelstier. Sächsische Sagen aus Siebenbürgen. Bukarest: Ion Creangă, 1989.

[20] Über Traugott Teutsch siehe: Schriftstellerlexikon oder biographisch-literärische Denk-Blätter der Siebenbürger Deutschen von Josef Trausch. IV. Band. Kronstadt: Johann Gött & Sohn Heinrich, 1851, S. 393-395; Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen von Dr. Friedrich Schuller. IV. Band. Hermannstadt: W. Krafft, 1902, S. 471-474; Georg Scherg: Traugott Teutsch. In: Die Literatur der Siebenbürger Sachsen in den Jahren 1849-1918. Redigiert von Carl Göllner und Joachim Wittstock. Bukarest: Kriterion, 1979, S. 100-124; Dieter Kessler: Die deutschen Literaturen Siebenbürgens, des Banates und des Buchenlandes. Von der Revolution bis zum Ende des Ersten Weltkrieges (1948-1918). Köln/Weimar/Wien: Böhlau, 1997, S.50-64, 126-133; 170-172, 207. 203.

[21] Im Jahre 2002 von „Initiative Kerz“ auf einer Ansichtskarte mit einem KerzerAnsichtsfoto von Friedrich Schuster reproduziert.

[22] Traugott Teutsch: Schwarzburg. Kronstadt: Dreßnandt, 1882. (Aus sieben Jahrhunderten. Ein Cyclus historischer Erzählungen aus der Vergangenheit der Siebenbürger Sachsen. Erste Erzählung).

[23] Vgl. Michael Kroners: Kritik in Die Kerzer Abtei in Siebenbürgen. 800 Jahre seit ihrer Gründung. In: Südostdeutsche Vierteljahresblätter, Jg. 50 (2001), Heft 3, S. 295.

[24] Gustav Schuller: Reinold. Ein Bild aus den Karpaten. (Dem sächsischen Bürgerhause gewidmet). Wien: Verlag von Carl Graeser, 1884.

[25] Über Gustav Schuller in: Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen von Dr. Friedrich Schuller, IV. Band. Hermannstadt: W. Krafft, 1902, S. 397-398; Barbara Thullner: Gustav Schuller. In: Die Literatur der Siebenbürger Sachsen in den Jahren 1849-1918. Redigiert von Carl Göllner und Joachim Wittstock. Bukarest: Kriterion, 1979, S. 141-146; Dieter Kessler: Die deutschen Literaturen Siebenbürgens, des Banates und des Buchenlandes. Von der Revolution bis zum Ende des Ersten Weltkrieges (1948-1918). Köln/Weimar/Wien: Böhlau, 1997, S. 135-137.

Stadt, in der die Verehrung von Viktor Scheffel und dessen Erfolgsepos „Der Trompeter von Säckingen“ eine besondere Intensität kannte, prägte auch Schullers eigene versepische Versuche mit historischer Thematik.

In einer das Leserpublikum durchaus ansprechenden, detailfreudig-plastischen Ausgestaltung wird in acht reimlosen, rhythmisch gegliederten Gesängen das junge Leben der Hauptfigur Reinold, eines vom Main stammenden adligen Klosterschülers in Kerz erzählt. Er befindet sich zur Zeit der Handlung (1442) seit drei Jahren im Kloster, dessen strenger würdiger Abt Reinolds Oheim ist. Dieser hat seinerzeit auf Seiten der Hussiten gegen seinen Kaiser gekämpft, wurde geächtet, der Papst verzieh ihm und er durfte im Kerzer Kloster Zuflucht finden. Das Schwert legte er ab und blättert nun in der Vulgata. Reinold wird angesichts drohender Türkeneinfälle mit einem entsprechenden Warnbrief des Abtes an den Rat von Hermannstadt geschickt. Dort verliebt er sich in die 18jährige Tochter des Bürgermeisters. Er beteiligt sich tapfer an der Seite der Hermannstädter bei der Abwehr türkischer Angreifer, kehrt aber wieder ins Kloster zurück, wo nach Monaten der Meditation und stillen Selbstbefragung der Entschluss in ihm reift, das Kloster für immer zu verlassen und seine Katharina zu heiraten.

Die wasserreiche, bergige Landschaft, die Blockhütte des klösterlichen Schafhirten, die zufällige Begegnung mit den Wanderzigeunern, das quirlige Handwerkerleben in der Stadt, die Schlachtszenen vor den Stadttoren, die Begegnungen im Haus und Garten des Bürgermeisters, die Siegesfeier im Rathauskeller, das Fest der Kürschnerzunft, eine Bärenjagd der Ordensbrüder bilden anschauliche literarische Teilbilder eines dem sächsischen Bürgerhaus, dem Lobe seiner biederen Tugenden gewidmeten „Bildes aus den Karpathen“, wie der Autor im Untertitel versprach.

Der Verfasser dieses Aufsatzes ist zufällig im Besitze eines Buchexemplars der Erstauflage, das von einem siebenbürgischen Kunstmaler (Hans Bulhardt) mit Anmerkungen für geplante Illustrationen nach Schullers epischem Gedicht versehen wurde. Die Kurzbeschreibungen zu den geplanten acht beschaulichen Bildern könnten gelautet haben: Reinold rastet auf einem Felsvorsprung, überraschende Begegnung mit den Wanderzigeunern im Wald, Katharina kredenzt Reinold dem Boten einen Becher Wein zum Willkommensgruß, Mezet Pascha findet den Tod auf dem Schlachtfeld, der in der Schlacht bewährte Reinold tritt zu den Siegern im Rathauskeller, kühlendes Ruheplätzchen im Vorhaus der Amtstube des Bürgermeisters, die stille Laube im Garten des Bürgermeisters, das kniende Brautpaar vor dem Hauptaltar der Hermannstädter Marienkirche.

Diese Illustrationsprojekte belegen einerseits die Vorliebe des Malers und gelegentlichen Buchgestalters Bulhardt für statische Gruppierungen und Arrangements, sie zeigen andererseits, wie die vereinfachende Rezeption von Schullers Zeitgenossen eher am bürgerlichen als am geistlichen Leben des Mittelalters Interesse fand. Dabei ist der Verfasser der literarischen Ausgangstextes selbst auch über das geistige Ringen und das Konfliktpotential jener heraufbeschworenen Zeit durchaus informiert und diesen Auseinandersetzungen gegenüber aufgeschlossen. Auffällig ist auch das besondere Selbstbewusstsein in der Partnerwahl, mit dem Schuller die Frauen in diesem Epos ausstattet. Als Beispiel für Konfliktsituationen im Kloster hier eine Stelle aus dem VII. Gesang, nach der Rückkehr Reinolds nach Kerz, als er sich nun zwischen Mönchsdienst und bürgerlichem Leben entscheiden muss:

Gleich dem heil‘gen Abte Bernhard
Von Clairvaux, der noch als Mönch des
Strengen Ordens von Cistertium
Um sich in den ernsten Pflichten
Des Berufes wach zu halten –
Täglich sich die Frage vorhielt:
Bernhard! Bernhard! Wozu bist du
Hergekommen? Wiederholte

Zwar auch Reinold jeden Morgen
Diese Frage; zog er aber
Dann die Summe aus den Stunden
Seines Tagwerks, so wollte
Selten ihm die Rechnung stimmen.
Wenn im Gloria der Messe
Des Gesangs heil'ge Töne
Durch den Dom zum Himmel stiegen,
Und die Gläub'gen der Gemeinde
Auf den Knien ihres Schöpfers
Wunderbaren Werke priesen,
Lag er zwar auch auf den Knien,
Doch, von allen Werken Gottes
Galt sein Lobgesang nur einem,
Das ihn wunderbar erfüllte;
Und dann flogen die Gedanken
Weit hinaus ihm und hinüber
Bis ans Ufer des Zibines.
(S. 91-92)

In Schullers leicht ironisch, humorvoll getöntem Idyllenbild finden sich übrigens in der mit Sympathie gezeichneten Zigeunerszene und den Trinksprüchen der nach der Schlacht zechenden Bürger deutliche Anklänge an Lenaus „Mischka"-Dichtungen.

Der vor allem als Prosaschriftsteller bekannte siebenbürgische Autor Adolf Meschendörfer (1877-1963)[26] setzt die Handlung eines seiner historischen Dramen, nämlich „Der Abt von Kerz"[27], im Oktober des Jahres 1225 an. Ein Gutachten des Zisterzienserordens, vertreten durch die Äbte aus Lilienfeld, Egresch und Kerz, das der Papst erbeten hatte, um den Konflikt zwischen Ritterorden und dem ungarischen König Andreas II. zu schlichten, fiel zugunsten des Königs aus. Die selbstherrlichen Ritter mussten also das von ihnen kolonisierte Burzenland verlassen. Der im Burzenland lebende Autor Meschendörfer entwarf 1931 nicht wie Orts- und Zeitumstände hätten erwarten lassen können, ein Weihespiel zur Ehrenrettung der Kolonisatoren, er zeigte vielmehr in drastischer Entmythisierung das Ränkespiel der großen Politik und die subjektiven Belastungen und Selbstzweifel sowohl der Ordensritter als auch der geistlichen Ordensbrüder.

Im Vorspiel ziehen Großkomtur, Komture und der Landesmeister eine Bilanz und besprechen den vom im entfernten Sizilien residierende Hochmeister und deutschen Kaiser schließlich akzeptierten Abzug. Doch nicht alle, in verschiedene weltliche Leidenschaften verstrickten Ritter vor Ort sind damit einverstanden, das Feld freiwillig zu räumen. Marschalk, Komtur der Schwarzburg, schlägt landsknechthafte Töne an:

Doch ehe wir aus diesem wilden Garten ziehn, berennen wir noch die Abtei, ziehn die Kerzer Fratres an den Bäumen auf, zunächst den Raynold!

Trappier, Komtur der Kreuzburg schimpft den Abt:

[26] Über Adolf Meschendörfer siehe: Georg Scherg in: Die Literatur der Siebenbürger Sachsen in den Jahren 1849-1918. Redigiert von Carl Göllner und Joachim Wittstock. Bukarest: Kriterion, 1979, S. 291-298; Gerhardt Csejka: Vorwort, In: Adolf Meschendörfer: Gedichte, Erzählungen, Drama, Aufsätze. Hrsg. von Bernd Kolf. Bukarest: Kriterion, 1978 (= Kriterion Schulausgaben, Bd. 24); Georg Scherg: Adolf Meschendörfer. In: Die rumäniendeutsche Literatur in den Jahren 1918-1944. Redigiert von Joachim Wittstock und Stefan Sienerth. Bukarest: Kriterion, 1992, S. 161-177. (= Beiträge zur Geschichte der rumäniendeutschen Dichtung).

[27] Adolf Meschendörfer: Der Abt von Kerz. Drei Aufzüge mit einem Vorspiel. In: Dramen. Kronstadt-Braşov, Rumänien, Verlag bei Johann Götts Sohn, 1931.

Den schwarzen Hahn auf seinem stolzen Kerzer Mist, angehäufelt von Glatzbrüdern und Hermannsdorfer Mantelschneidern...

Treßler, der Komtur der Königsteinburg, führt die drastischen Vergleiche weiter:

Ein pfäffischer Erzstänkerer, so seit Jahren den Hof, den Heiligen Stuhl, das ganze Land verhetzt ob unserer Gewalt und hohen Planen! Ein geschwollener Drach, weil wir uns hier aufgetan gleich ihm und alles Volk uns zuströmt. Weil wir schneller bauen, stärker schlagen. Darob erschrickt jetzt auch das Volk in Hermannsdorf.... (Alle Zitate S. 12)

Am Tag darauf trifft der Spittler, Komtur der Brasoviaburg, in Kerz ein und versucht vergeblich, den Abt mit Versprechungen wie Zehnteinnahmen und geistlicher Gerichtsbarkeit in den Burzenländer Dörfern, aber auch mit einem Appell an die gemeinsamen Wurzeln umzustimmen:

Spittler: „...sollet aber mit nichten vergessen: die Ordensritter und ihr strengen Cisterzienser dienen allesamt unserer lieben Frauen, empfahn beide vom Heiligen Stuhl Oberhaupt und Satzung".

Raynaldus: „Fürwahr ein seltsamer Orden, derselben am meisten, dass er weltlich sein und das Schwert führen will und soll zugleich auch christlich sein, Keuschheit, Armut, Gehosam geloben und halten wie andere Mönche. Wie sich das reime, lehret Erfahrung allzuwohl....". (S. 25)

Der Abt selbst, der sich in Meschendörfers Erfindung als ehemaliger Kreuzritter durch ein vor der Schlacht vor Akkon abgelegtes Gelübde gebunden fühlt, muss sich mehreren Konflikten stellen: nicht nur jenem diplomatisch-politischen mit dem Deutschen Ritterorden, wo er der Korrumpierung widersteht, sondern auch jenen sozialen mit den Klosteruntertanen, der ideologischen Auseinandersetzung mit einem abtrünnigen Ordensbruder, aber vor allem dem Selbstzweifel an seiner Eignung für den Ordensdienst und dessen doktrinäre Zwänge. Der Tatarensturm rollt über ihn hinweg und bringt in der Sicht des Autors zu Fall, was fallen wollte. Das (in zwei Fassungen vorliegende) Stück wurde im Januar 1931 beendet, im gleichen Jahr veröffentlicht und im Oktober 1933 uraufgeführt. In einer von Friedrich Schuster besorgten Mundartfassung gelangte Meschendörfers Drama 1974 in Kerz in der Regie des Ortspfarrers durch eine dortige Laienspielgruppe zur Aufführung.

Joachim Wittstock[28] (geb. 1939 in Hermannstadt/Sibiu) berichtet in einem kurzen unterkühlt-sachlich gehaltenen Prosatext, der 2003 im Band „Scherenschnitt"[29] erschien, über eine Gruppe von vier Amateurfilmern, die sich gegen Ende der Diktaturzeit in Rumänien (1987) mit einem für damalige Verhältnisse politisch brisanten Thema beschäftigten. In einer Zeit zwar permanent verkündeten Aufschwungs, aber allgemeinen realen Niedergangs wollten sie, der Symbolkraft der einzelnen Bilder vertrauend, „das Auslaufen der Zeit erfassen, ihr Abklingen – das Ende" (S. 112), die von Menschen betriebene Zerstörung.

Am Schluss holt sie das Ende auf schreckliche Art ein: Einer aus der Gruppe wird Opfer eines Verkehrsunfalls. Sein schwarzumrandetes Porträt mit den Lebensdaten wird am Schluss des Filmes stehen. Doch welches waren die anderen Aufnahmen? Gymnasiasten beim Verlassen der Schule nach „mühsam zu Ende gebrachtem Schuljahr" (S. 113), Schichtwechsel am Fabrikstor, Friedhöfe, Flussufer mit Giftstoffschäden, verseuchtes Gelände mit

[28] Über Joachim Wittstock siehe das ihm gewidmete Heft Nr. 12/2000 der Germanistischen Beiträge (Universität Sibiu/Hermannstadt.

[29] Joachim Wittstock. Dem Ende zu. In: Scherenschnitt. Beschreibungen, Phantasien, Auskünfte. Hermannsadt/Sibiu: hora Verlag. 2002. S.111-115.

abgestorbener Vegetation, eine „anarchisch wuchernde Mülldeponie“ (S. 115), in Brand gesetzte Stoppelfelder.

Immer wieder begab sich das Filmteam auch in den Bereich der zerfallenen Klostermauern von Kerz. Einer der Sprecher in diesem Bericht erzählt:

Die Klosterruine, die mich immer schon angezogen hat, ist neben ein Dorf und doch mehr in die freie Natur gestellt. Zisterzienser-Architektur, fremdartig anmutend und zeitlich sehr abgelegen. Auch diese einst stattliche Anlage war noch von Schnee umgeben, und das erschien uns günstig. Die Zeit hat an diesem Bau ihr Werk mehr als deutlich sichtbar verrichtet. Dächer und Gewölbe fehlen, nur noch einzelne Mauern und die Bogen an Fensteröffnungen und Toren sind übrig geblieben.

Uns konnte das recht sein, alles passte gut ins Konzept. Wir kamen aus der Stadt immer wieder zu den Ruinen heraus und filmten. Nicht viel mehr als: wie der Schnee schmilzt. Und dass die Landschaft jenes Stadium erreicht hat, in dem sie an Kahlheit nicht zu überbieten ist.

(S. 113)

Für die Filmer bildete die Klosterruine, wie der Autor zeigt, eine weitere Metapher für Zerstörung, eine Zerstörung, die von aufmerksamen Leser nicht gedankenlos auf Kosten verflossener Zeiten geschoben werden kann. Das von Menschen errichtete Gebäude ist von Menschenhand und durch Menschenschuld vernichtet worden.

Der Filmervorgang und der Textbericht darüber enthalten das Memento der Schwachen. Künstler des Bildes und des Wortes können keine ruinierten Mauern wieder aufrichten, aber sie können versuchen, und der Autor Joachim Wittstock führt es hier vor, in Zeiten politisch-gesellschaftlicher Ummauerung die Frage nach Schuld und Ende zu stellen.

Zu den Spuren der Zisterzienserklöster im übrigen Europa zählen beeindruckende Werke handschriftlicher Buchkunst. Darf man Analoges nicht auch hier am äußersten östlichen Rande erwarten? Gab es im Kerzer Kloster ein Scriptorium? Bei der Installation eines neuen Konvents wurden, wie man allgemein weiß, vom Mutterkloster Bücher für den Gottesdienst, für die täglichen Lesungen bei Tisch und für die geistliche Lesung der einzelnen Mönche mitgegeben[30]. Diese Bücher mussten abgeschrieben (und unter Umständen an weitere Filiationen geschickt) werden.

Im Scriptorium wurden auch Urkunden und Briefe verfasst. Es gab Schreiblehrlinge, Textschreiber (Illuminatoren, Miniaturenzeichner nach Musterbüchern) und einen verantwortlicher Meisterschreiber. Handschriften wurden im Kloster gebunden. Bei den Zisterziensern handelte es sich zu Beginn meist um Gebrauchseinbände, also Holzdeckel mit Leder oder Pergament und mit Nägel- oder Messsingbeschlägen. Bücher wurden im Armarium, einer Wandnische, meist in unmittelbarer Nähe des Portals vom östlichen Kreuzgangflügel zur Kirche aufbewahrt und vom Kantor verwaltet

Über ein mögliches Scriptorium in Kerz gibt es nur indirekte Nachrichten: 1401 habe der Geistliche (Pleban) Nycolaus Sybelinder das Buch „Summa confessionem“ aus der Bibliothek der Hermannstädter Marienkirche dem - namentlich nicht genannten, nicht bekannten - Abt von Kerz geliehen. Man kann annehmen, dass solches zum Zwecke einer Abschrift geschah. Außerdem haben sich 1424, was ebenfalls auf Verbindungen zwischen Kerz und Hermannstadt verweisen mag, in der Hermannstädter Bibliothek unter den 54 Büchern mehrere von und über den heiligen Bernhardus befunden wie „Bernhardus ad Augenium papam“, „Sermones beati Bernhardi super Cantica Cantiorum“ sowie das Buch „Sermones de sanctis de Candelis per circulum anni“[31].

[30] Über die vom Mutterkloster Pontigny nach Egresch geschickten Bücher vgl. R. Constantinescu E. Lazea. O bibliotecă monastică din Transilvania pe la 1200. In: Studii. Revista de Istorie, 22, Nr. 6, Bucureşti, 1969, S. 1148-1153.

[31] Vgl. L. Ferenc Hervay, Repertorium Historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria. Roma: Editiones Cistercienses, 1984, S. 117. (= Bibliotheca Cisterciensis 7). Gustav Seivert: Das älteste Hermannstädter Kirchenbuch. In: Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde, Neue Folge 11/1874, 323-410. R. Szentiványi, Catalogus concinus librorum manuscriptorum Bibliothecae Batthányanae. Editio quarta. Szeged 1958, 158-169. A. Kurz, Die ältesten deutschen

Welche Rolle spielt nun die Einrichtung eines Scriptoriums und die Wertschätzung von Büchern in belletristischen, auf Handlungen oder Bildentwürfe konzentrierten Vergegenwärtigungen jener hier untersuchten Zeiten und literarischen Beispiele? In Viktor Kästners ätiologischer Sage über den Flurnamen Pfaffenloch wird die Flucht der Mönche vor den Tataren imaginiert. Was bringt der Abt in der Sicht des Sagenerzählers in Sicherheit, welche kirchlichen Schätze, die es vor den Plünderern zu schützen gilt? [...] „ aus der Kirche die kostbaren Kleinodien, Kruzifixe, Kelche und anderes Gold- und Silbergerät [...] in das reichste Messgewand eingepackt und schließlich noch seine treue Büchse“[32]. Aber keine Handschriften, Urkunden, Folianten!

Der von Gustav Schuller vorgestellte Klosterschüler Reinold, ein Adelsspross vom Main, verwaist, von einem Freund des Vaters aufgezogen, lernt bei einem Mönch Lesen, Schreiben und Lateinisch. Im Sommer geraten Grammatik und das Schreibheft in Vergessenheit. Er ist belesen und kann in der Erfindung Schullers der Kerzer Dorfjugend aus der Geschichte erzählen und vor den Bürgern Hermannstadts Liebeslieder singen.

Aber auch die Mönche scheinen nicht Kinder von Traurigkeit zu sein. Hugibert, ehemals Knappe des Abtes, dann Ordensbruder, der gerne einem guten Tropfen zuspricht, deshalb zum Klosterhirten degradiert wurde und nun dem außergewöhnlichen Wein von 1429 nachtrauert, singt auf der Jagd ein Lied vom schmucken Fähnrich und einer Marketenderstochter.

Reinold zeigt sich mit der Klosterlektüre (von einem Kerzer Scriptorium ist auch bei Schuller nicht die Rede) vertraut, selbst wenn er zeitweilig abgelenkt wird und den Büchern gerade keine Aufmerksamkeit schenkt:

Bald vergessen war das bleiche
Antlitz auch des strengen Abtes
Und die dicken Folianten,
die den Geist der Kirchenväter
Wohlverwahret in sich schließen. (S. 2)

Oder im Gegenteil:

Oft saß er in seiner Zelle
Spät zur Nachtzeit, und beim matten
Schein der Lampe stieg er immer
Tiefer in den Schacht verborgner
Kirchenväterweisheit nieder;
Blätterte mit gier’ger Seele
Bald in Augustinus‘ Schriften,
Bald in denen seines Gegners,
Des berühmten Mönchs Pelagius... (S. 92)

Als der Klosterschüler den von der Hand des Abtes stammenden Warnbrief den Stadtvätern überbringen will, muss er die Torwache zunächst von seiner Identität und der Dringlichkeit seines Auftrages überzeugen. Dabei hat er Glück, dass der des Lesens und Schreibens unkundige Wächter dem Schriftstück aus dem Kloster Achtung entgegenbringt.

Sprachdenmale und die bis jetzt bekannte älteste Handschrift der Sachsen in Siebenbürgen. Mitgeteilt aus dem Original Fragment einer auf Pergament geschriebenen Hermannstädter Kirchenmatrikel des XIV. und späterer Jahrhunderte. Mit einer lithographischen Tafel Serapeum, 9. Jg., Nr. 13-16, Leipzig, 1848, S. 245, Anmerkung 38 bzw. (Aus dem Serapeum besonders abgedruckt). Leipzig: T. O. Weigel, 1848, S. 46, Anmerkung 38.

[32] Vgl. Zell 1997, S. 302.

Prüfend hielt's der schlaue Wächter
In den Händen, und obwohl er
Von der Aufschrift und dem Siegel
Mehr nicht als ein Landsknecht von dem
Alpha und Omega wusste,
Flößte ihm das heil'ge Siegel
Doch besonderen Respekt ein,
Und er ließ den Klosterboten
Ungefährdet in die Mauern. (S. 21)

Reinold malt in den Wintermonaten im Kloster – eine spezielle Räumlichkeit wird nicht vorgestellt - ein Madonnenbildnis, fährt kurz vor Ostern gemeinsam mit dem Abt nach Hermannstadt, um das Bild, das Katharinas Züge trägt, als Altarbild weihen zu lassen. Das glückliche Ende kennen wir: Im Sommer wurde geheiratet. Von den Priestern der Stadt erfährt man in Schullers Versepos, dass sie vor der nahenden Gefahr ihre Schätze unter einer Steinplatte im Kirchenchor, in der Nähe des Altars versteckten. Darunter befanden sich Messgewänder, Kelche, Rauchfässer, Kreuze, Ampeln – aber auch in diesem Fall keine Handschriften und Bücher! In Meschendörfers erwähntem Stück „Der Abt von Kerz" wird in den Regieanweisungen von Werkstätten des Klosters gesprochen, aber nicht speziell von einer Schreibstube. Zum Figurenensemble des Klosters gehören im Stück kein Schreiber und kein Kantor! Auf dem Tisch des Abtes (nicht in einem Armarium) befinden sich u. a. Folianten und Pergamentrollen. Der Pförtner Petrus fordert Ortwin, den (von Frauenburg am Main) nachgereisten Sohn des Abtes auf:

Hier lasst Euch nieder, lest in diesen Laudes. (Reicht ihm sein Brevier).[...] Ortwin wirft das Büchlein in eine Ecke und geht murmelnd auf und ab: „Schmach...Schmach...! Gebete plärren, Halleluja singen...in diesem engen Gebäu..." (S. 20).

In der Sprache der Steine, in Chroniken und in Erklärung suchenden Erzählungen lassen sich, wie wir ansatzweise zu zeigen versucht haben, mancherlei greifbare oder auch nur geahnte Spuren vom Anfang und Ende der Zisterzienser in Siebenbürgen finden. Neue Erkenntnisse sind in Zukunft wohl weiter durch fachübergreifendes Zusammenführen der Einzeldisziplinen, Archivrecherchen in Siebenbürgen und in Klöstern benachbarter Landschaften sowie durch umfassendere archäologische Luftaufnahmen und Grabungsarbeiten zu erwarten.

BIBLIOGRAPHIE

b.[aier], h.[annelore]: 800 Jahre Kerz. Vorträge, Ausstellungen und Gemeindefest. In: Allgemeine Deutsche Zeitung für Rumänien [fortan: ADZ], 26.07.2002, S. 8.

Baier, Hannelore: Die schönsten Ruinen Siebenbürgens. 800 Jahre seit der Gründung des Zisterzienser Klosters in Kerz mit zweitägiger Veranstaltung gefeiert. In: ADZ, 14.08.2002, S. 3.

Baier, Hannelore: „Die Trümmer der Zisterzienser Abtei". Oder wie schickt man Touristen in den Ägrisch. In: ADZ, 7.12.2002, S. 8.

Büsch, Otto, Kaspar Helm, Hans Herzfeld, Henning Köhler, Ernst Schulin (Hrsg.): Zisterzienser-Studien IV. Mit Beiträgen von Eva Giessler-Wirsig, Winfried Schich, Reinhard Schneider, Knut Schulz. Berlin: Colloquium Verlag, 1979 (= Studien zur europäischen Geschichte, Bd. XIV).

Busuioc-von Hasselbach, Dan Nicolae: Ţara Făgăraşului în secolul al XIII-lea. Mănăstirea cisterciană Cârţa. 2 Bände. Cluj-Napoca: Fundaţia Culturală Română, 2000 (= CST: Centrul de Studii Transilvane, Bibliotheca Rerum Transilvaniae XXVI). [Mit reichen Quellenangaben und einer englischen Zusammenfassung].

Radu Constantinescu, E. Lazea: O bibliotecă monastică din Transilvania pe la 1200, Studii. Revista de Istorie, 22, Nr. 6, Bucureşti, 1969, p. 1148-1153.
* * * Die Literatur der Siebenbürger Sachsen in den Jahren 1849-1918. Redigiert von Carl Göllner und Joachim Wittstock. Bukarest: Kriterion, 1979. (= Beiträge zur Geschichte der rumäniendeutschen Dichtung).
* * * Die rumäniendeutsche Literatur in den Jahren 1918-1944. Redigiert von Joachim Wittstock und Stefan Sienerth. Bukarest: Kriterion, 1992. (= Beiträge zur rumäniendeutschen Dichtung).
Eberl, Immo: Die Zisterzienser. Geschichte eines europäischen Ordens. Stuttgart: Thorbecke, 2002.
Gündisch, Gustav: Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen. Ausgewählte Aufsätze und Berichte. Köln, Wien: Böhlau Verlag, 1987, S. 21-25.
Hervay, L. Ferenc: Repertorium historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria. Roma: Editiones Cistercienses, 1984 (= Bibliotheca Cisterciensis, 7).
Hienz, Hermann: [Stichwort: Kerz]. In: Bücherkunde zur Volks- und Heimatforschung der Siebenbürger Sachsen. München: Verlag R. Oldenbourg, 1960. S. 329-330.
Kessler, Dieter: Die deutschen Literaturen Siebenbürgens, des Banates und des Buchenlandes. Von der Revolution bis zum Ende des Ersten Weltkriegs (1948-1918). Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 1997, S. 135-136.
König, Heidrun: Die Zisterzienser Abtei von Kerz. Abbatia beatae Mariae Virginis de Candelis. Hg. durch das Landeskonsistorium der Evangelischen Landeskirche A. B. in Rumänien zum 900. Jubiläum der Ordensgründung. Sibiu: Honterus, 1998.
Kroner, Michael: Die Kerzer Abtei in Siebenbürgen. 800 Jahre seit ihrer Gründung. In: Südostdeutsche Vierteljahresblätter, Jg. 50 (2001), Heft 3, S. 289-296.
Kurz, A. , Die ältesten deutschen Sprachdenkmale und die bis jetzt bekannte älteste Handschrift der Sachsen in Siebenbürgen. Mitgeteilt aus dem Originalfragment einer auf Pergament geschriebenen Hermannstädter Kirchenmatrikel des XIV. und späterer Jahrhunderte. Mit einer lithographischen Tafel. Serapeum, 9. Jg., Nr. 13-16, Leipzig, 1848, S. 245, Anmerkung 38 bzw. (Aus dem Serapeum besonders abgedruckt). Leipzig: T. O. Weigel, 1848, S. 46, Anmerkung 38.
Lekai, Louis J.: Medieval cistercians and their social environment. The case of Hungary. In: Analecta Cisterciensa, 32/1976, S. 251-280.
Machat, Christoph (Hg.): Beiträge zur siebenbürgischen Kunstgeschichte und Denkmalpflege. München: Verlag des Südostdeutschen Kulturwerks, 1983.
Machat, Christoph: Zur Baugeschichte und Datierung der ehemaligen Zisterzienserabtei Kerz in Siebenbürgen. In: Architekturgeschichten. Festschrift für Günther Binding zum 60. Geburtstag. Hg. von Udo Mainzer und Petra Leser. Köln: J. P. Bachem, 1996, S. 91-103.
Meschendörfer, Adolf: Der Abt von Kerz. In: Dramen. Kronstadt/Braşov: Johann Götts Sohn, 1931, S. 4-52.
Meschendörfer, Adolf: Gedichte. Erzählungen. Drama. Aufsätze. Hg. Bernd Kolf. Mit einem Vorwort von Gerhardt Csejka. Bukarest: Kriterion, 1978.
Rill, Martin: Die Zisterzienser Abtei in Kerz am Alt im Lichte neuer Grabungen. In: Südostdeutsche Vierteljahresblätter, 39 (1990), S. 148-152.
Rill, Martin: Zur Datierung des Zisterzienserklosters in Kerz. In: Kulturdenkmäler Siebenbürgens. Hg. Annemie Schenk. Bd. 3. Thaur bei Innsbruck 1994.
Schneider, Ambrosius: Skriptorien und Bibliotheken der Cistercienser. In: Schneider, Ambrosius, Adam Wienand, Wolfgang Bickel, Ernst Coester (Hg.): Die Cistercienser. Geschichte. Geist. Kunst. Köln: Wienand Verlag, 1974, S. 429-446.
Trausch, Josef: Schriftstellerlexikon oder biographisch-literärische Denk-Blätter der Siebenbürger Deutschen. II. Band. Kronstadt: Johann Gött & Sohn Heinrich, 1870; III. Band, 1871.

Schuler, Friedrich: Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen. IV. Band. Hermannstadt: W. Krafft, 1902.
Schuller, Gustav: Reinold. Ein Bild aus den Karpathen. Wien: Verlag von Carl Gaeser, 1884.
Schuster, Friedrich: Der weiße Büffelstier. Sächsische Sagen aus Siebenbürgen. (Umschlag und Illustrationen von Karin Niedermaier-Blücher). Bucureşti: Ion Creangă Verlag, 1989.
Schuster, Friedrich: Mönche, Fürsten, Bauern. Zäsuren in der Geschichte von Kerz. In: Deutsches Jahrbuch für Rumänien. Bukarest: ADZ Verlag, 2002, S. 137-142.
Seivert, Gustav: Das älteste Hermannstädter Kirchenbuch. In: Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde, Neue Folge 11/1874, 323-410.
Szentiványi, R., Catalogus concinus librorum manuscriptorum Bibliothecae Batthányanae. Editio quarta. Szeged 1958, 158-169.
Thalgott, Michael: Die Zisterzienser von Kerz. Zusammenhänge. München: Verlag Südostdeutsches Kulturwerk, 1990. (= Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks. Reihe: Wissenschaftliche Arbeiten. Hg. von Anton Schwob, Bd. 50).
Töpfer, Friedrich: Zur Bautätigkeit der Zisterzienser. In: Südostdeutsche Vierteljahresblätter, Jg. 51 (2002), Heft 3, S. 281.
Wittstock, Joachim: Dem Ende zu. In: Scherenschnitt. Beschreibungen, Phantasien, Auskünfte. Hermannstadt/Sibiu: hora Verlag, 2002, S. 111-115.
Zell, Georg Gotthelf: Kerz und die Kerzer Abtei. Heimatbuch einer siebenbürgischen Gemeinde. Hg. von Rüdiger Zell unter Mitwirkung der Heimatortsgemeinschaft Kerz. München: Verlag der Siebenbürgisch-Sächsischen Kulturstiftung, 1997. [Mit reichen Quellenangaben und Bildreproduktionen].
Zimmermann, Franz, Carl Werner, Georg Müller, Gustav Gündisch: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I-VII. Hermannstadt, Bukarest 1892-1991.

REZUMAT

URME CISTERCIENE ÎN TRANSILVANIA

Studiul constituie varianta lărgită a conferinţei ştiinţifice susţinută în mai 2003 la simpozionul internaţional de la Rein (Graz), dedicat artei scrisului in mănăstirile cisterciene în Evul Mediu. Autorul urmăreşte într-un demers interdisciplinar urmele lăsate de spiritualitatea acestui ordin religios, stabilit în Transilvania şi anume la Cârţa în Ţara Oltului. Sintetizând şi sistematizând datele oferite de istorici, arheologi, lingvişti, istorici ai artelor, arhitecţi, autorul înclină spre acceptarea datei de fondare a mănăstirii propusă de istoricul Dan Nicolae Busuioc von Hasselbach în cartea sa fundamentală despre mănăstirea cisterciană Cârţa în contextul general al Ţării Făgăraşului. O contribuţie specială constituie analiza unor texte literare de autori saşi ce se ocupă în povestiri, legende, poezii, romane, piese de teatru şi notaţii de foileton de figuri reale şi ficţionale ale ordinului cistercian. Sunt prezentate creaţiile unor scriitori ca Viktor Kästner, Traugott Teutsch, Gustav Schuller (din sec. 19) precum şi ale autorului braşovean Adolf Meschendörfer (sec. 20) şi ale contemporanului Joachim Wittstock (născut in 1939). În evoluţia filonului tematic legat de soarta mănăstirii se observă trecerea de la evocări în genul unui istorism romantic spre tratări naturaliste şi demitizante, precum şi spre viziuni simbolice şi escatologice. Studiul documentează faptul că acest focar de civilizaţie europeană, ajuns azi ruină, n-a iniţiat doar răspândirea stilului gotic în Transilvania, ci inspiră şi provoacă şi azi reacţia artelor, mai ales artelor plastice (inclusiv fotografia şi filmul) precum şi creaţia literară populară şi cultă.

Judit ECSEDY VIZKELETI (Budapesta)

A BRASSÓI NYOMDA DÍSZEI VALENTIN WAGNER ÉS UTÓDAI IDEJÉN 1. SZÁZAD

A könyvekben nyomon követhető fametszés első hazai emlékei közé tartoznak a brassói címlapkeretek, címerek, könyvdíszek, kották és térképek, amelyek a nyomdaalapító kezétől származnak. Az erdélyi szászok első, folyamatosan működő, és kiadványokkal is nyomonkövethető tipográfiáját a kiváló tudós, pedagógus és reformátor, Joannes Honterus alapította[1]. Honterus bécsi és krakkói tanulmányok s rövid baseli tartózkodás után tért vissza Brassóba, s haláláig szülővárosa kulturális és vallási életének legfőbb irányítója volt.

Dolgozatunk a brassói nyomda Honterus utáni korszakával foglalkozik, azon belül is az utódok idejében készült kiadványokban fellelhető könyvdíszekkel. Nem foglalkozunk tehát részletesen a betűkészlettel, annyit azonban emlékezetünkbe idézhetünk, hogy a nyomdának az alapítást követő négy évben mindössze egy kurzív és egy görög szövegtípusa volt[2], csak ezzel a két, és csak ezzel a két betűfajtával tudott nyomtatni. 1543-ban még a német nyelvű szövegeket is — az általános gyakorlattól eltérve — nem fraktúr, hanem kurzív betűkkel nyomtatta. Ez a körülmény nemcsak a nyomda szerény betűfelszerelésére utal, hanem arra is, hogy Honterus elsősorban antik szerzők kiadására készült fel. Nagyobb fokozatú címbetűk többféle méretben is megtalálhatók voltak a felszerelésben, ezek azonban nem öntött, hanem egyenként metszett fabetűk voltak. Kiadványai kivétel nélkül kis formátumú, nyolcadrét alakú könyvek. Sajtója is ilyen könyvek nyomtatására volt alkalmas, minthogy félíves sajtója volt. A készlet még a nagy reformátor életében, 1547-re kibővült fraktúr és schwabachi betűkkel, de antikvája még ekkor sem volt, azt csak utóda, Wagner szerezte be.

Honterus nyomdafelszereléséről összességében megállapítható, hogy díszei, akár címlapkeretekről, záródíszekről vagy címerekről legyen szó, egyediek, és Honterus saját kezű alkotásai. Minden bizonnyal saját metszésűek kottái és a többféle méretben készített, fametszetes címbetűi is. Nyomdabetűinek azt a jellegzetes együttesét, amely a kiadványain található, és amely a brassói officina 1539-től 1548-ig (de részben még tovább is) használt nyomdai felszerelést tükrözi, egyetlen más külföldi műhelyben sem sikerült fellelni. Abból, hogy az 1554–1555-ben (már utóda, Valentin Wagner idejében) bekövetkezett nyomdai felújítás alkalmával kivétel nélkül új betűtípusok jelentek meg, arra kell következtetni, hogy a Honterus-féle sajtónak nem volt matricája. Ezzel megdől annak a lehetősége is, hogy Honterus esetleg betűmetszéssel is foglalkozott, amely egyébként kiváló képességei alapján elképzelhető lett volna. A tipográfiának az a bővítése, amelynek eredménye 1547-től érzékelhető, még Honterus életében, az 1544–1546-os években történhetett. A felszerelés következő megújítására Honterus utódának, Valentin Wagnernek idejében került sor, 1554–1555-ben.

Honterus halála után (1549) a brassói könyvsajtó a Wittenbergben végzett brassói lelkésznek, Valentin Wagnernek irányításával zavartalanul tovább működött. A humanista műveltségű új nyomdavezető kiadói programjában és a nyomtatványok gondos kiállításában hű maradt a nyomdaalapító elveihez, hozzá hasonló képzettségű fametsző azonban már nem állt a nyomda rendelkezésére. Félreértésen alapszik az a megállapítás, amely szerint Wagnernek 1555-ben rézmetsző műhelye lett volna. A brassói rézmetsző műhely meglétét a korábbi szakirodalom arra a levélre alapozta, amelyet Sáros várának prefektusa, Georg Wernher királyi

[1] Joannes Honterusról az újabb irodalom: Nussbächer, Gernot: Johannes Honterus. Sein Leben und Werk in Bild. 4. Aufl. Hermannstadt 1999. – Engelmann, Gerhard: Johannes Honter als Geograph. Köln-Wien 1982. – Borsa, Gedeon: Johannes Honterus als Buchillustrator. In: Gutenberg-Jahrbuch 1986. (Mainz) 35–56.

[2] 3K 89 kurzív és 5G 90 görög betűtípus.

tanácsos küldött Eperjesről Pozsonyba, a magyar királyi kamarához 1555. október 29-én[3]. A latin levélben említett "officina sua chalcographica, qua libros graecos et latinos instituit propagare...." azonban meg is magyarázza, hogy olyan műhelyről van szó, amely görög és latin könyveket ad ki. A korabeli latin szóhasználat a nyomdákat még nem következetesen typographiának, hanem gyakran *chalcographiá*nak nevezi. Még Johannes Fischer kassai könyvnyomtató is az 1610-es években többször írja könyvei impresszumában, hogy "sub incude calcographica" vagy "calcographo Ioanne Fischero"[4]. A levélben tehát Valentin Wagner brassói könyvnyomdájáról van szó.

A Wagner által 1557-ben kiadott görög-latin Újtestamentumban (*Novum Testamentum*) olyan fametszetek találhatók, amelyeket újonnan szerezte be a nyomda, bizonyára éppen a biblia-kiadáshoz. Ez volt a korszak legjelentősebb brassói nyomtatványa, amelyhez a metszeteket valószínűleg helyi fametsző, L. F. mester készítette. A szerény képességű mester legsikerültebb munkája a Szent Pál leveleit tartalmazó fejezet címlapkerete[5], amely sokkal jobban érvényesült volna a kötet címlapján. Nem tudni, hogy miért döntöttek a szerény, csak tipográfiai eszközökkel készített címlap mellett és a díszes keret miért nem ott kapott helyet. A fametszet keretléceinek közepén egy-egy medaillon az evangélisták jelképeit zárja magába. A felső lécen haltestű, levélkarú fantasztikus torzlények, az oldallécekben szőlőágakon álló vagy kúszó gyermekalakok fogják közre a medaillont. Az alsó léc két népies figurája — a nyáját őrző, botjára támaszkodó pásztor és a medallion másik oldalán levő dudás alakja — csak nehezen ismerhető fel. A metszet változatos kompozíciója a mainzi Schöffer-nyomda egyik 1529-ben használt címlapkeretét követi. A botra támaszkodó pásztor figuráját a metsző Johann Schöffer mesterjegyéből is kölcsönözhette[6]. A brassói címlapkeret csupán az evangélista jelképek beiktatásával tér el mintaképétől. A mester szemlátomást nehezen boldogult a fejlettebb képességeket igénylő, bonyolult kompozíció visszaadásával. Címlapkeretén a vonalvezetés bizonytalan, az alakok rajza elnagyolt, az arcok sokszor kivehetetlenek; a rajz és a metszés kezdetlegessége következtében a mintakép művészi értékei nagyrészt elsikkadtak. A címlapkeretet a mester nem szignálta, csak a kötet más, L. F betűvel jelzett metszete alapján valószínűsíthető, hogy a címlapkeret és talán a téglalapba foglalt címer is az ő munkája.

Ugyanezen a címlapon, a szöveg alatt ugyanis Brassó téglalapban elhelyezett címerét találni, amely azonban meg sem közelíti a Honterus keze alól kikerült metszetek szépségét. A címert két merev beállítású férfialak tartja[7]. Színvonalas, jó előképek után készítette L. F. mester a *Novum Testamentum* további négy fametszetét, az ovális medaillonba zárt evangélista képeket. Az azonos méretű metszetek János evangélistát az általánosan elfogadott ikonográfiai típus szerint Pathmos szigetének festői környezetében, Máté, Márk és Lukács evangélistát pedig változatosan jellemzett enteriőrben mutatják be. Márk evangélista képe az egyetlen, amelyet L. F. mester ellátott kézjegyével, a Máté evangélistát szemléltető metszeten pedig az illusztrációk keletkezésének idejét, az „1557" évszámot tüntette fel. Az előképek másolásánál azonban nem járt el kellő gondossággal; metszetei Lukács evangélistát és az 1557-es évszámot tükörképben mutatják. Úgy látszik tehát, hogy 1557-ben amikor a nyomda addigi legnagyobb vállalkozása, a latin-görög nyelvű Újtestamentum készült, a kötet szépségének fokozása érdekében fametszőt is foglalkoztatott Wagner. Bár az illusztrációknak csak egyikén szerepel L. F. mester szignója, feltehető, hogy a címlapkeret, a benne levő brassói címerrel és a négy oválisba foglalt evangélista-metszet mind tőle származik.

[3] A levelet Badál Ede közölte: Az első rézmetsző műhely Magyarországon. In: Művészettörténeti Értesítő V. 1956. 134-136. és ő vonta le ezt a téves következtetést, amelyet Soltész Zoltánné is átvett: A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században. (Bp. 1961) 35.

[4] Régi Magyarországi Nyomtatványok – Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum 1473—1600. [Írta] Borsa Gedeon, Hervay Ferenc, etc.] Bp. 1971. (Továbbiakban: RMNy) Így nevezi meg magát és nyomdáját Fischer az alábbi nyomtatványaiban: RMNy 1015 (Kassa 1611) és RMNy 1054 (Kassa 1613) címlapján.

[5] 38. sz. dísz: címlapkeret.

[6] Soltész Zoltánné: A magyarországi könyvdíszítés .... 36.

[7] 58. sz. dísz: címer.

Ugyanebben az évben egy másik, gazdagon illusztrált kötet kiadására is sor került Brassóban, amely a nyomdatulajdonos Valentin Wagner *Imagines mortis*[8] című munkája. Ez a könyv Wagner korszakának leggazdagabban díszített nyomtatványa. Az illusztrációk közül 15 metszet Holbein ún. Nagy haláltánca után készült. A mester Holbein metszeteit feltehetőleg Georgius Aemylius valamelyik haláltánc-kiadása alapján másolta dúcra, s így a brassói illusztrációk a mintaképül szolgáló jeleneteket fordított helyzetben, tükörképszerűen mutatják[9]. A másolás ilyen kezdetleges módjával dolgozó fametsző a Holbein-sorozat kifejező erejét, művészi értékeit nem tudta érzékeltetni. Metszetein csupán a mondanivaló leegyszerűsített ismétlésére, a mintaképek megközelítő hűségű visszaadására törekedett. Az illusztrációk rajza Holbein metszeteihez viszonyítva kezdetlegesek: az alakok merevek, bábszerűek, a háttér és az enteriőrök tárgyi elemei gyakran csak nehezen ismerhetők fel[10]. A brassói haláltánc-ábrázolások érdekessége, hogy ez az Európa-szerte közkedvelt téma hazai fametszet-sorozaton egyáltalán nem jelent meg, ez a század egyetlen ilyen tárgyú ábrázolása.

Az *Imagines mortis* metszetei közül egyetlen egy sincs szignálva, és semmi hasonlóságot nem mutatnak a *Novum Testamentum* metszeteivel. A két 1557-ben kinyomtatott kötet illusztrációi annyira eltérő stílusúak, hogy Soltész Zoltánné is valószínűleg inkább az időbeli egybeesés alapján valószínűsítette, hogy ugyanarról a mesterről van szó. A két kötet illusztrációinak eltérő stílusát még a más-más előképek sem magyarázzák meg kellően. Az *Imagines mortis* kötetnek lapjait nemcsak a haláltánc illusztrációk, hanem fekete alapú, fehér vonalakkal és pontsorokkal tagolt, egyszerű fejlécek és keretlécek kísérik végig. Címlapkeretként hasonlók Wagner más, korábbi nyomtatványaiban is feltűnnek, és nem kell ezeket L. F. mester megjelenésével összefüggésbe hoznunk. Megalkotásuk nem kívánt különösebb fametszői tehetséget, ugyanakkor hatásosan díszítik a keskeny, nyolcadrét alakú könyveket. Mesterük valószínűleg ugyanaz az ismeretlen fametsző, aki a kötet Haláltánc-illusztrációit készítette.

Valentin Wagnernek gondja volt a betűkészlet felfrissítésére. Amint már szó esett róla, Honterus maga nem vésett betűket, és a nyomda az ő idejében matricákkal sem volt felszerelve. Ha a nyomdának lettek volna matricái, akkor az alapítás idejéből származó kurzív és görög szövegtípusok újraöntve felfrissíthetők lettek volna. Itt azonban a jelek szerint nem erről van szó: Wagner — a korábbiakkal szinte azonos fokozatban — egészen más görög és kurzív típust szerzett be. Az utóbbinak forrását is sikerült azonosítani: a lipcsei Babst-nyomdából származtak. Ezek 1555-től kezdve követhetők nyomon a Wagner-nyomtatványokon és kissé dőltebbek, mint Honterusé. Ennek, és néhány más új típusának beszerzése minden bizonnyal az előkészületben lévő latin-görög Újtestamentum-kiadással lehetett összefüggésben. Valószínűleg ekkor cserélték ki a félíves sajtót egész ívesre. A Wagner által beszerzett reneszánsz antikva szövegbetűket utóda az 1560-as években más sorméretre öntötte át. Ez a tény matrica meglétét feltételezi, vagyis a Wagner idejében bekövetkezett nyomdai felújítás a leggyakoribb betűsorokból matricák beszerzésével is együtt járt. Wagner azonban bizonyos nyomtatványokon továbbra is használta Honterus görög betűit, tehát párhuzamosan mindkettő használatban volt. Ugyanez állapítható meg a félíves és egész íves sajtóról is: bizonyos könyveket, pl. a korábbi kiadások újranyomását Wagner továbbra is a félíves sajtóval végezte. Honterussal kapcsolatban már említettük, hogy minden könyve hosszúkás, kisalakú, azaz nyolcadrét formátumú volt. Wagner is ezt a hagyományt folytatta, és csak egészen kivételesen nyomtattak ennél nagyobb formátumú könyvet, először 1556-ban.

Wagner idején a nyomda betűállományában nem tapasztalni visszaesést, az illusztrációk azonban magukon viselik a szerényebb képességű fametsző kezenyomát. Wagner halála után (1557) azonban a nyomda fennállása is veszélyben forgott. A könyvnyomtató műhely

[8] RMNy 142.
[9] 5-20. Illusztrációk.
[10] Soltész Zoltánné: A magyarországi könyvdíszítés ... 35-36.

működése több ízben évekig szünetelt, leghosszabb ideig 1569 és 1576 között, amikor nincs nyoma a brassói sajtó működésének. Honterus és Wagner könyvkiadói tevékenységének nem akadt méltó folytatója. 1580-1581 között a Honterus-nyomda betűivel szebeni Nyírő János tipográfus dolgozott[11]. Az ő idejéből maradt fenn a brassói nyomda első (és a század folyamán tudomásunk szerint egyetlen) magyar nyelvű nyomtatványa.

A Wagner halálát követő években a brassói sajtó kevés reprezentatív kiadványt hozott forgalomba, s csupán néhány szebb metszetet alkalmazott. Többféle, változatos záródísszel jelent meg az 1560-as évek legjelentősebb brassói nyomtatványa, a Matthias Hebler szerkesztésében közreadott *Brevis confessio de sacra Coena Domini Ecclesiarum Saxonicarum*[12]. A címlapmetszet, valamint az utolsó levél verzóján levő finom rajzú reneszánsz záróléc talán külföldről került Brassóba[13], az egyszerűbb díszek azonban helyben készülhettek. A legtöbb záróléc hajladozó szőlőágakhoz, indákhoz hasonló, szimmetrikus elrendezésű díszítmény[14] Hasonló jellegű léceket már Honterus is metszett[15], s lehetséges, hogy ezek a díszek is még az ő korából valók[16].

Amikor az erdélyi szászok érdekei szükségessé tették a szász szokásjog kinyomtatását, addigra Nyírő János tipográfus halálát követően a brassói sajtó vezető nélkül maradt. A másik rendelkezésre álló nyomda, a szebeni viszont szegényes felszerelése miatt nem volt alkalmas erre a nagyszabású és igényes munkára. Így a szebeni nyomdász, Georg Greus vezetése alatt egyesítették e két felszerelést. Greus a Matthias Fronius brassói várkapitány által összeállított szász jogkönyv latin és német nyelven[17] való kinyomtatása céljából magával vitte Brassóba a szebeni nyomdafelszerelésnek leghasználhatóbb részét: újonnan szerzett antikváját, fraktúrját és díszeit. Másrészt felhasználták a Brassóban található nyomdafelszerelés megfelelő részét, és így 1583-ban elkészült a két nyelven, két kötetben kiadott jogkönyv.

E nagyszabású munkálatok eredménye két reprezentatív kötet, egyúttal a XVI. század utolsó negyedének legszebb kiállítású brassói nyomtatványa, Matthias Fronius *Statuta iurium municipalium Saxonum in Transsylvania* című munkájának 1583. évi latin és német nyelvű kiadása[18]. A Báthori István lengyel király privilégiumával közreadott jogi munka német és latin kiadását azonos címlapkeret és két címer díszíti[19]. Mindhárom metszet kitűnő képességű, ismeretlen mester munkája. Sem a címlapkeretet, sem a címereket nem látta el kézjegyével. Igényessége és tudása a címereken is kitűnik a biztos vonalvezetésben, a fény és árnyék ellentétek érzékeltetésében s a címerállatok jellemzésében. A Fronius-címert könnyed levéldísz veszi körül, míg a Báthori-címerrel egyesített lengyel címert a nagyszerű sasmadár alakja teljesen betölti. A művész a pompás címlapkeretbe is beillesztette a kötet megjelenését támogató uralkodó címerét[20]. Itt a keret felső lécében két változatos és ellentétes beállítású, ülő angyal fogja közre a Báthori-címert. A felső léc szimmetrikus beosztásához hasonlóan az alsó lécben két határozottan kilépő, erőtől duzzadó griff Brassó város babérkoszorúba zárt címerét tartja. A változatos és kiegyensúlyozott kompozíciójú metszeten a két címertartó angyal természetes és könnyed beállítása, a merész mozdulatok és az egymást keresztező tagok anatómiailag helyes és plasztikus ábrázolása olyan művészi igényességről és tudásról tanúskodik, amely szinte egyedülálló XVI. fametszeteink sorában.

A latin kiadást a három metszeten kívül többféle, részben sematikus levelekkel díszített, részben más típusú, figurális vagy vízszintesen sávozott inciálé élénkíti. A német nyelvű

[11] RMNy 481 címlapján Joannes Nyrö Cibiniensisnek nevezi magát.
[12] RMNy 189 (1563).
[13] 88. sz. Záródísz.
[14] 68-73. dísz.
[15] 61-63. Dísz.
[16] Soltész Zoltánné: A magyarországi könyvdíszítés ... 37.
[17] RMNy 523 és RMNy 524.
[18] RMNy 523 és RMNy 524.
[19] 53. dísz: címlapkeret, és 59, 60. címer.
[20] Mérete: 174x122 mm.

kiadásban fraktúr fametszetes kezdőbetűket s két zárómetszetet használt fel a nyomda. A szász törvénykönyv kiadása érdekében átmenetileg egyesítették Brassó és Szeben nyomdáját, ebben a két kötetben tehát nemcsak brassói tipográfiai anyag tükröződik. A munkálatok után Greus, bizonyára Brassó városa beleegyezésével, magával vitte a Honterus-Wagner-sajtó antikva és kurzív betűit és nyomdai díszei egy részét is. Azokat az inciálékat is, amelyek először a szász törvénykönyv köteteiben tűntek fel[21], később is a szebeni nyomda használta, egész sor kiadványának bizonysága szerint. A Honterus-nyomda Szebenbe költöztetéséről tehát a fenti értelemben lehet beszélni. A szász jogkönyv kiadása nemcsak Szeben és Brassó, hanem az egész erdélyi szászság közös ügye volt, és bizonyára művelődéspolitikai meggondolások kívánták meg a szebeni nyomda megerősítését, akár a brassói rovására is.

Brassóban csupán a Honterus-féle régi fraktúr típusok maradtak. Ennek következtében a brassói nyomda a továbbiakban csak német nyelvű szövegeket nyomtathatott ki. Az 1584-ben elvitt brassói típusokat és díszeket még a század végén is a szebeni nyomda használta. A Honterus-Wagner-féle műhely tehát nem teljes egészében került Szebenbe, egy-egy nyomtatványa még az 1586–1588-as és az 1594-es esztendőben is megjelent Brassóban[22].

A XVI. századból fennmaradt brassói könyvek áttekintéséből megállapítható, hogy a brassói nyomda kezdetektől törekedett arra, hogy nyomtatványait metszetekkel díszítse. Tekintve, hogy a nyomda élén az induláskor kiváló fametsző állt, így nem kényszerült külföldi eredetű könyvdísz beszerzésére. Úgy látszik, hogy a század második felének brassói köteteihez a fametszeteket a továbbiakban is helyi mesterek állították elő, mintegy folytatva a tipográfia hagyományait. A brassói fametszés alakulása elég pontosan lemérhető. A század második felében a nyomda számára dolgozó s határozottan elkülöníthető három helyi művész közül csak L. F. mester (1557) szignálta munkáját, azt is csak egy esetben. Nála szerényebb tehetségű volt a kezdetleges Haláltánc-illusztrációkat metsző mester. A szász jogkönyv metszeteit készítő ismeretlen művész (1583) viszont a magyarországi fametszés legjobb XVI. századi művelőihez tartozik. Bár a nyomdának még az 1590-es évekből is ismeretesek kiadványai, ezeken újabb könyvdíszek nem tűntek fel.

SUMMARY

THE ORNAMENTS OF THE PRINTING OFFICE IN BRAŞOV IN THE SECOND HALF OF THE XVITH CENTURY

While the equipment of Johannes Honterus' printing office is rather well known, there was less attention paid to that of his followers. Following the death of Honterus the leading of the typography at Braşov (Brassó, Kronstadt) was taken over by Valentin Wagner. There are two other printers known from the last decades of the XVIth century who worked here: Joannes Nyirö Cibinensis (1580-1581) and temporarily Georg Greus, otherwise in charge of the Cibin (Szeben, Hermannstadt) typography.

The author is making an attempt to reconstruct the typographical equipment used for the decoration of books in the XVI th century. Of these there are title page frames, coats of arms, head and tail-pieces and initial letters. A part of these have already been used by Honterus himself and the cutting of these is very likely to be attributed to him as well. Besides these there were also new acquisitions, so altogehter 103 decorative elements were used in the books of this period. It seems that one can distinguish three masters who were probably working for the printing shop on the site.

The first is master L. F. preparing woodcuts for the Latin-Greek *Novum Testamentum* 1557). The title-page frame and the four oval pictures representing the evangelists were his works. The one representing Marcus is signed with his initials, while in the picture of Matthias A. D. 1557 can be read.

[21] 88. záródísz és az iniciálék.

[22] A két nyomda kapcsolatáról lásd: Borsa Gedeon: A szebeni nyomda a XVI. század utolsó negyedében. In: Mksz 1965. 56–61.

Although published in the same year, the illustrations of *Imagines mortis* by Valentin Wagner show an entirely different style, and cannot be attributed to L. F. This is the most richly decorated work of the printing shop in Braşov. There are not only woodcuts of a series of *macabre dance*, rather roughly cut, but also decorative white-line head-pieces. These white-line frames and head-pieces were very much preferred in Braşov. They are very likely works of some local master.

A much more sophisticated style of woodcuts appear in the two volumes the *Statuta* in 1583. There are three woodcuts in these volumes which can be attributed to a talented but unknown master: the title-page frame and the two large coats of arms of the Polish king and Transylvanian Prince István Báthori respectively of Matthias Fronius, author of the statutes.

The author gives a complete description of all decorative elements, with size, occurrence and date of employment and also the life-size reproductions of each item.

REZUMAT

ORNAMENTELE TIPOGRAFIEI DIN BRAŞOV
ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVI-LEA

În istoriografie s-a acordat mai multă atenţie cercetării tiparului braşovean în timpul lui Honterus decât a urmaşilor lui: Valentin Wagner, Joannes Nyiro Cibininesis şi Georg Greus. Pornind de la ornamentele volumelor, autorul a reconstituit materialul tipografic folosit la decorare. S-a observat că se continuă stilul lui Honterus, dar se produc înnoiri pe planul gravurilor în lemn, ale căror motive sunt descrise şi analizate.

A brassói nyomda könyvdíszei 1548 után: illusztrációk, címlapkeretek, nyomdászjelvény, címer, embléma, fejlécek és záródíszek, iniciálék[23]

ILLUSZTRÁCIÓ

1. Ovális medaillonban Máté evangélista, „A. D. 1557” évszámmal, tükörképben (55x46) — RMNy 138, A_4a, OO ^{4} b
2. Ovális medaillonban Márk evangélista. “L F” szignóval (55x46) — RMNy 138, A_4a, OO ^{4} b
3. Ovális medaillonban Lukács evangélista (55x46) — RMNy 138, A_4a, OO ^{4} b
4. Ovális medaillonban János evangélista (55x46) — RMNy 138, A_4a, OO ^{4} b
5. Ádám és Éva (60x50) — RMNy 142, [2b]
6. A Paradicsomból való kiűzetés (60x50) — RMNy 142, [3a]
7. Ádám földet művel (47x65) — RMNy 142, [3b]
8. A gyermek (47x64) — RMNy 142, [4b]

23 A díszeket folyamatos sorszámozást kaptak ugyan, de megkülönböztettük az illusztrációkat, címlapkereteket, címereket, záródíszeket és fejléceket valamint az iniciálékat. Az itt szereplő, a század második felében használt díszeknek mindenegyes, korábbi előfordulását is közöljük. Az előfordulásoknál RMNy számot adunk meg, a lapszámot pedig zárójelben. Az iniciálék mindenegyes előfordulását nem közöljük. Címlapkereteknél magától értetődőnek vesszük, hogy a címlapon található, tehát nem jelöljük külön.

9. A lovag (52x64) — RMNy 142, [5b]
10. A prédikátor (60x49) — RMNy 142,[6b], [17b]
11. A grófnő (47x62) — RMNy 142, [7b]
12. Halálfej (44x49) — RMNy 142, [8b]
13. Az agg nő (47x64) — RMNy 142, [9b]
14. A csillagvizsgáló (51x64) — RMNy 142, [10b]
15. Előkelő pár (51x61) — RMNy 142, [11b]
16. Az aggastyán (48x64) — RMNy 142, [12b]
17. A kereskedő (48x64) — RMNy 142, [13b]
18. A gazdag (50x64) — RMNy 142, [14b]
19. Előkelő pár halálfejjel (50x64) — RMNy 142, [15b]
20. Utolsó ítélet (47x56) — RMNy 142, [18bg

Az illusztrációk mindegyikének előfordulása:
Brassó 1557

CÍMLAPKERET – KERETDÍSZ

21. Reneszánsz kapuzat, fekete alapon világos rajz, 2., módosított változat: az oldaloszlopok bordázata belenyúlik a szövegnek kihagyott üres részbe. (Az 1.változatnál, amely csak 1539-ben volt használatban, a bordázat széles sötét vonallal van lezárva). (118x65) – RMNy 29, RMNy 31, RMNy 34, RMNy 37, RMNy 38, RMNy 45, RMNy 60, RMNy 71B, RMNy 175, RMNy 223, RMNy 262
Brassó 1539—1569
22. Plasztikus építészeti elemekből összeállított, keskeny reneszánsz kapuzat, erőteljes keretezéssel. Fent karéjban madár lebeg, lent az építészeti elemek között lófej-alakú pajzsban Brassó címere.(118x64) — RMNy 40, RMNy 43, RMNy 44, RMNy 46, RMNy 50. RMNy 89
Brassó 1541—1551
23. Reneszánsz kapu alsó része, amely díszes edény két oldalán stilizált leveleket és virágot ábrázol. (27x67) — RMNy 53
Brassó 1543
Ugyanez záródíszként alkalmazva — RMNy 189
Brassó 1563
24. Stilizált leveleket és virágokat ábrázoló címlapkeret volutákkal és szörnyalakokkal. Erőteljes vonalakkal keretezett, részben sávozott alapú címlapkeret (116x64) — RMNy 54, RMNy 225
Brassó 1544—1567
25. Csak belülről keretezett, szölőindát és szőlőszemet csipegető madarakat ábrázoló címlapkeret. (125x82) — RMNy 67, f1a, RMNy 68, RMNy 69, RMNy 72, RMNy 82, RMNy 117
Brassó 1547—1555
26. Fekete alapú keretléc “1555”-ös évszámmal (11x58) – RMNy 115, H3b, RMNy 123
Brassó 1555
27. Fekete alapú, egyik oldalán ivben végződő keretléc (14x63) — RMNy 123, RMNy 130
Brassó 1555—1556
28. Fekete alapú, két végében csigavonalban végződő ívelt keretléc (15x73) — RMNy 130 címlap
Brassó 1556
29. Fekete alapú, egyik oldalán ívben végződő keretléc (14x63) — RMNy 130 címlap
Brassó 1556

30. Fekete alapú, egyik oldalán ívben végződő keretdísz (14x63) — RMNy 130 címlap
Brassó 1556
31. Fekete alapú, világos növényi motivumokkal diszitett rövid keretléc a lapok tetejére és aljára (7x63) — RMNy 131
Brassó 1556
32. Fekete alapú, világos növényi motivumokkal diszitett rövid keretléc a lapok tetejére és aljára (7x63) — RMNy 131
Brassó 1556
33. Fekete alapú, világos növényi motívumokkal díszített rövid keretléc a lapok tetejére és aljára (7x63) — RMNy 131
Brassó 1556
34. Fekete alapú, világos növényi motívumokkal díszített rövid keretléc a lapok tetejére és aljára (7x63) — RMNy 131
Brassó 1556
35. Fekete alapú, világos növényi motívumokkal díszített rövid keretléc a lapok tetejére és aljára (7x63) — RMNy 131
Brassó 1556
36. Fekete alapú, világos növényi motívumokkal díszített rövid keretléc a lapok tetejére és aljára (7x63) — RMNy 131
Brassó 1556
37. Fekete alapú, világos növényi motívumokkal díszített rövid keretléc a lapok tetejére és aljára (7x63) — RMNy 131
Brassó 1556
38. Fekete alapú, világos növényi motívumokkal díszített rövid keretléc a lapok tetejére és aljára (7x63) — RMNy 131
Brassó 1556
39. Fekete alapú, világos növényi motívumokkal díszített rövid keretléc a lapok tetejére és aljára (7x63) — RMNy 131
Brassó 1556
40. Fekete alapú, világos növényi motívumokkal díszített rövid keretléc a lapok tetejére és aljára (7x63) — RMNy 131
Brassó 1556
41. Fekete alapú, világos növényi motívumokkal díszített hosszú keretléc a lapok oldalára (120x7) — RMNy 131
Brassó 1556
42. Fekete alapú, világos növényi motívumokkal díszített hosszú keretléc a lapok oldalára (120x7) — RMNy 131
Brassó 1556
43. Fekete alapú, világos növényi motívumokkal díszített hosszú keretléc a lapok oldalára (120x7) — RMNy 131
Brassó 1556
44. Fekete alapú, világos növényi motívumokkal díszített hosszú keretléc a lapok oldalára (120x7) — RMNy 131
Brassó 1556
45. Fekete alapú, világos növényi motívumokkal díszített hosszú keretléc a lapok oldalára (120x7) — RMNy 131
Brassó 1556
46. Fekete alapú, világos növényi motívumokkal díszített hosszú keretléc a lapok oldalára (120x7) — RMNy 131
Brassó 1556

47. Fekete alapú, világos növényi motívumokkal díszített hosszú keretléc a lapok oldalára (120x7) — RMNy 131
Brassó 1556
48. Fekete alapú, világos növényi motívumokkal díszített hosszú keretléc a lapok oldalára (120x7) — RMNy 131
Brassó 1556
49. Fekete alapú, világos növényi motívumokkal díszített hosszú keretléc a lapok oldalára (120x7) — RMNy 131
Brassó 1556
50. Fekete alapú, világos növényi motívumokkal díszített hosszú keretléc a lapok oldalára (120x7) — RMNy 131
Brassó 1556
51. Fekete alapú, világos növényi motívumokkal díszített hosszú keretléc a lapok oldalára (120x7) — RMNy 131
Brassó 1556
52. Fekete alapú, fent szörnyeket, oldalt gyermekalakokat ábrázoló címlapkeret, alul, felül és kétoldalt négy, evangélista szimbólumot ábrázoló medaillonnal (167x120) — RMNy 138 (399), RMNy 481
Brassó 1557—1581
53. A címlapkeret felső részében két angyal a Báthori-címert tartja, alul griffmadarak Brassó babérkoszorús címerével (174x122) — RMNy 523, RMNy 524
Brassó 1583

NYOMDÁSZJEGY – CÍMER — EMBLÉMA
54. Brassó címere lófej-alakú pajzson (52x42) — RMNy 28, Z4v, RMNy 31, D4b, RMNy 34, D4b, RMNy 36, M4b (?), RMNy 37, E4b, RMNy 38, C4b, RMNy 40, RMNy 43, RMNy 44, RMNy 45, RMNy 46, RMNy 50 (14b), RMNy 51, RMNy 53, RMNy 54, Cc4b, RMNy 60, RMNy 68, L4b, RMNy 69, G4b, (RMNy 76, RMNy 82 [208], RMNy 89. – Eredeti fa-dúca is fennmaradt.
Brassó 1539—1551
A címer XVII. századi továbbélése:
Brassó 1666
55. Brassó címere, címerpajzs nélkül, a korona két oldalán egy-egy csillag (25x48) — RMNy 67, címlap, RMNy 175, F4b
Brassó 1541, 1547—1562
A címer XVII. századi továbbélése:
Brassó 1643
A címer XVII. századi utánmetszett változata:
Kassa 1663
56. Brassó babérkoszorús cimere, “Corona Transylvaniae” szalag-felirattal (60x61) — RMNy 133, címlap
Brassó 1556
A címer XVII. századi továbbélése:
Brassó 1679
57. Koszorúban szívet tartó kar (58x56) — RMNy 142, 20a
Brassó 1557
58. Álló téglalapban két emberalak koszorút és Brassó címerét tartja (54x43) — RMNy 138 (399), RMNy 140, F4b és RMNy 483
Brassó 1557—1581

59. Lengyelország és a Báthori-család egyesített címere (112x75) — RMNy 524, (2a), RMNy 523, (2a)
Brassó 1583
60. Matthias Fronius brassói tanácsos címere (127x92) — RMNy 524, P_4a, RMNy 523, ee_2a
Brassó 1583

FELJÉC – ZÁRÓDÍSZ

61. Hat karéjos indadísz négy szőlőlevéllel (11x72) — RMNy 67, a2a, d1b, RMNy 189, E1a
Brassó 1547—1563
62. Nagyalakú indadísz, a két szélső karéjban levéldísz (25x80) RMNy 68, B_1b, RMNy 82 (71), (171), RMNy 133, D4b
Brassó 1547—1556
63. Kiterjesztett szárnyú, kétfejű madár, kétoldalt volutával (18x61) – RMNy 82 (31), (96)
Brassó 1550
64. Kiterjesztett szárnyú madarak, összefonódó nyakkal (18x61) — RMNy 82 (61)
Brassó 1550
65. Fekete alapon világos indadísz volutákkal (18x63) RMNy 82 (11), (88)
Brassó 1550
66. Indadísz négy szőlőlevéllel (11x97) – RMNy 82, A6b, (38), RMNy 189, I1a, RMNy 190 (52)
Brassó 1550—1563
67. Négy karéjos indadísz (11x48) – RMNy 82 (82), (137), (164), RMNy 189, F_2a
Brassó 1550—1563
68. Indadísz két végében egy-egy szőlőlevéllel (12x55) – RMNy 82 (111), (175), RMNy 175, E_4b,
RMNy 189, I_4b
Brassó 1550—1563
69. Hat karéjos indadísz, belül két szőlőlevéllel (10x60) — RMNy 82 (183), RMNy 189, F4b
Brassó 1550—1563
70. Négy karéjos indadísz stilizált levelekkel (17x62)—RMNy 82 (23), (156), RMNy 189, L3b, RMNy 198, címlap,
Brassó 1550—1564
A dísz XVII. századi továbbélése:
Brassó 1655
71. Négy karéjos indadísz, négy szőlőlevéllel (11x61) – RMNy 82 (53), RMNy 189, L_4b
Brassó 1550—1563
72. Fekete alapú, keretezett dísz, vékony világos indákkal(12x52) — RMNy115, H3b
Brassó 1555
73. Fekete alapú, keretezett dísz, vékony világos indákkal (10x61) RMNy 123, RMNy 138 (6)
Brassó 1555—1557
74. Háromszöget alkotó fonadékos dísz (25x49) RMNy 130, címlap, C3b
Brassó 1556
A dísz. XVII. századi továbbélése:
Szeben 1675
75. Négy karéjos, sávozott díszítésű arabeszk (38x35) RMNy 141, címlap,
RMNy 142, (16b)
Brassó 1557
76. Vékony vonalú, két karéjos dísz (13x24) RMNy 138 (518)
Brassó 1557

77. Vékony vonalú, stilizált leveleket ábrázoló dísz(17x30) RMNy 138 (518), RMNy 142, [15a]
Brassó 1557

78.Fekete alapú hosszúkás dísz, alul világos sávval (12x60) – RMNy 142
Brassó 1557

79. Fekete alapú, hosszúkás dísz, benne világos ívvel (12x46) — RMNy 142 [12b], [14b]
Brassó 1557

80. Fekete alapú hosszúkás dísz, benne pontozott világos ívvel (12x60) RMNy 142 [15b]
Brassó 1557

81. Fekete alapú, hosszúkás dísz, világos vonalak felett pontozott , világos ívvel (12x60) RMNy 142 [8b]
Brassó 1557

82. Fekete alapú, hosszúkás dísz, vékony világos indával (11x60) RMNy 142 [9b]
Brassó 1557

83. Fekete alapú, hosszúkás dísz, kétoldalt téglalapok, középen pontozott ív (12x60) RMNy 142 [4b], [5b], [13b]
Brassó 1557

84. Fekete alapú, hosszúkás dísz, középen indákban összeérő ívvel, alul világos sávval (12x60) RMNy 142 [2b], [3b], [11b], [16b]
Brassó 1557

85. Fekete alapú, hosszúkás dísz, két szögletében világos háromszöggel, a középső ívben rácsos mintával (12x60) RMNy 142[6b], [7b], [10b], [13b]
Brassó 1557

86. Nagyméretű, téglalap alakú arabeszkes dísz (31x107) RMNy 189, M2b
Brassó 1563

87. Csigavonalban végződő inda (13x49) RMNy 523, D_2b
Brassó 1583

88. Téglalap alakú fonadékos záródísz (25x68) RMNy 523, C_2a
Brassó 1583
Eredetileg szebeni disz volt, amely átmenetileg került csak Brassóba:
Szeben 1581, 1591 (Greuss, Crato)

INICIÁLÉK

89—98. Keret nélküli, sávozott levelekkel díszített iniciálék (26x26). Öntvény RMNy 524
Brassó 1583
A “C” és “Q” betű utóélete Szebenben:
Szeben 1591—1594

99-100. Keretezett, gyermekalakos iniciálék, csak “P” és “R” betű, vizszintesen sávozott háttérben. (30x28) — RMNy 524
Brassó 1583

101. Kétszer keretezett, vizszintesen sávozott, diszités nélküli “S” iniciálé.(30x28) RMNy 524
Brassó 1583
Utóélete Szebenben:
Szeben 1591

102. Keretezett, arabeszk mintájú “E” iniciálé (29x29) RMNy 524
Brassó 1583
Utóélete Szebenben:
Szeben 1592
103. Keret nélküli, vékony virágmintás „N” iniciálé, sávozás nélkül (27x27) – RMNy 524

1.

2.

3.

4.

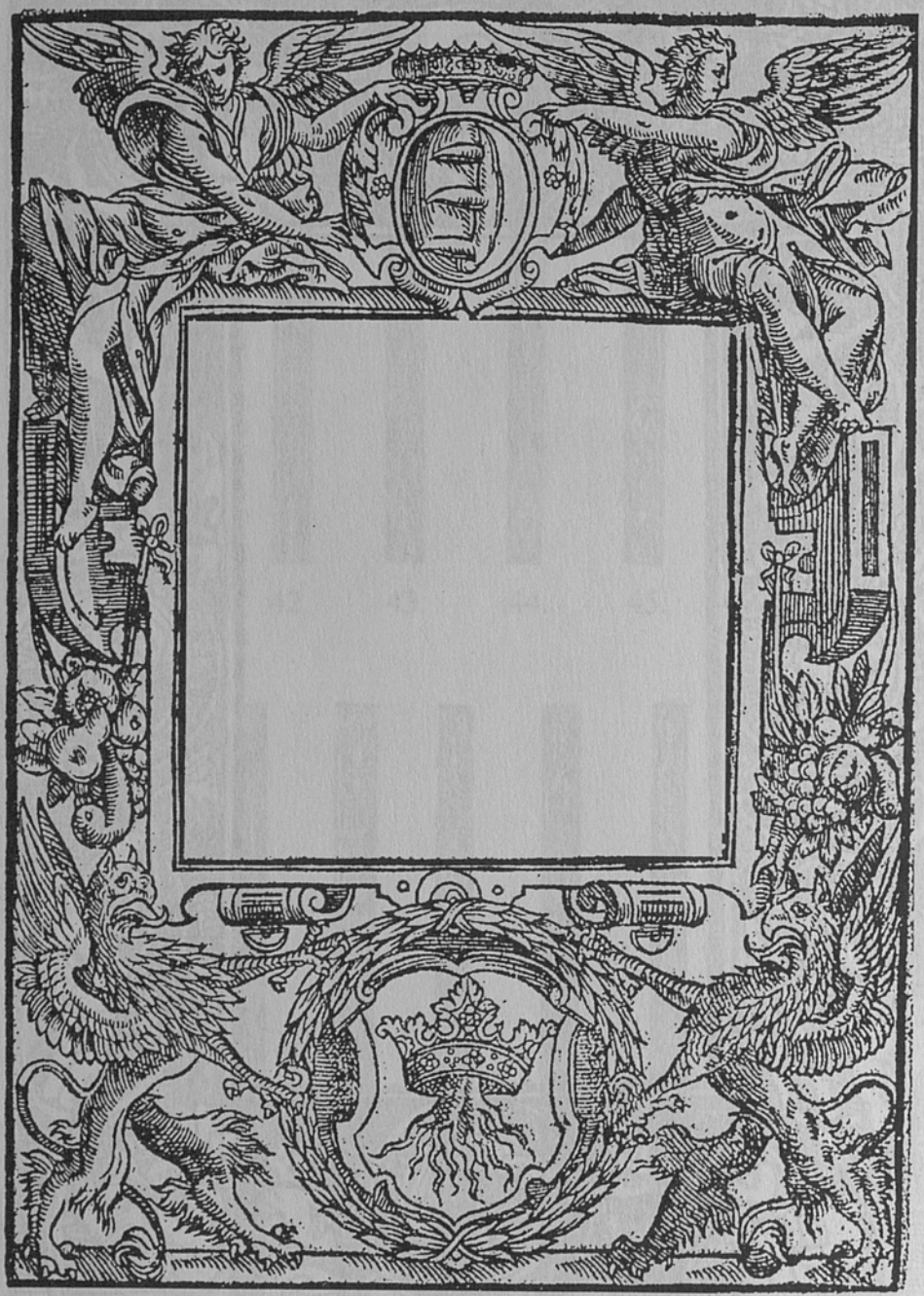

54.

55.

56.

57.

58.

59.

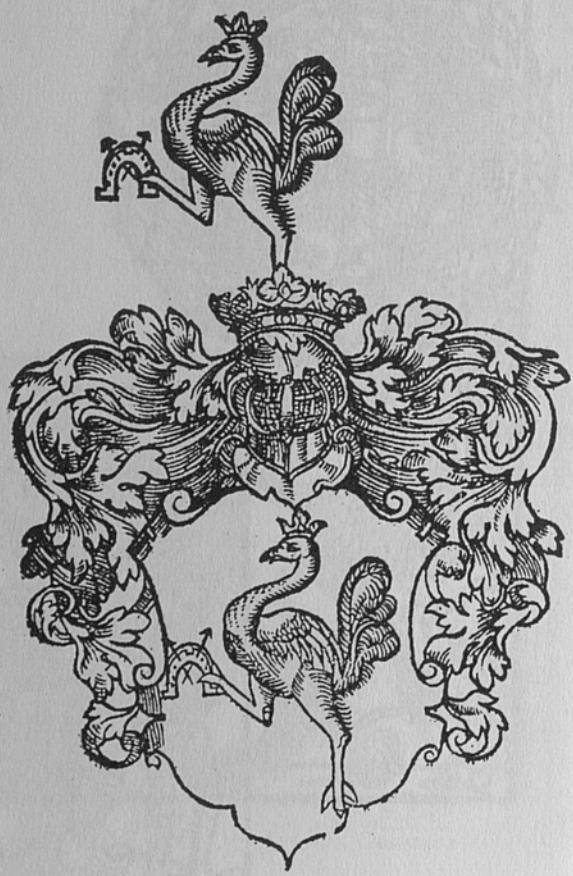

60.

61.

62.

63.

64.

65.

66.

67.

68.

69.

70.

71.

72.

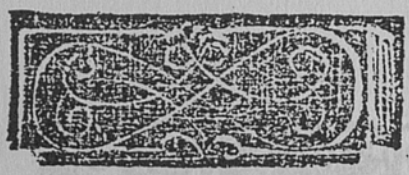

73.

74.

75.

76.

77.

78.

79.

80.

81.

82.

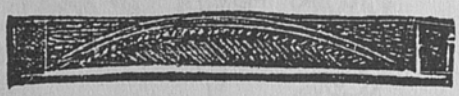

83.

84.

85.

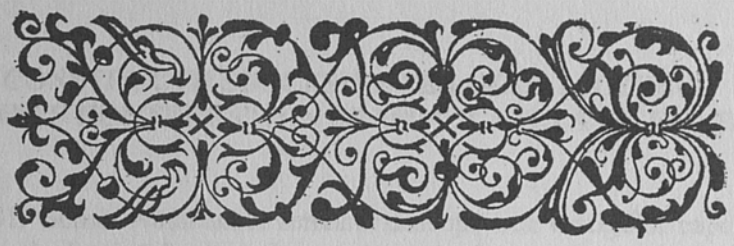

86.

87.

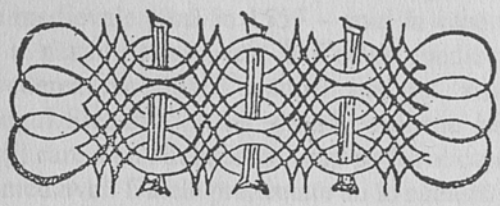

88.

89.

90.

91.

92.

93.

94.

95.

96.

97.

98.

99.

100.

101.

102.

103.

5.

6.

7.

8.

9.

10.

11.

12.

13.

14.

15.

16.

17.

18.

19.

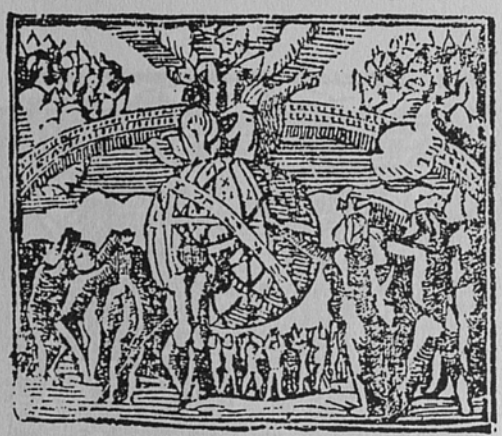

20.

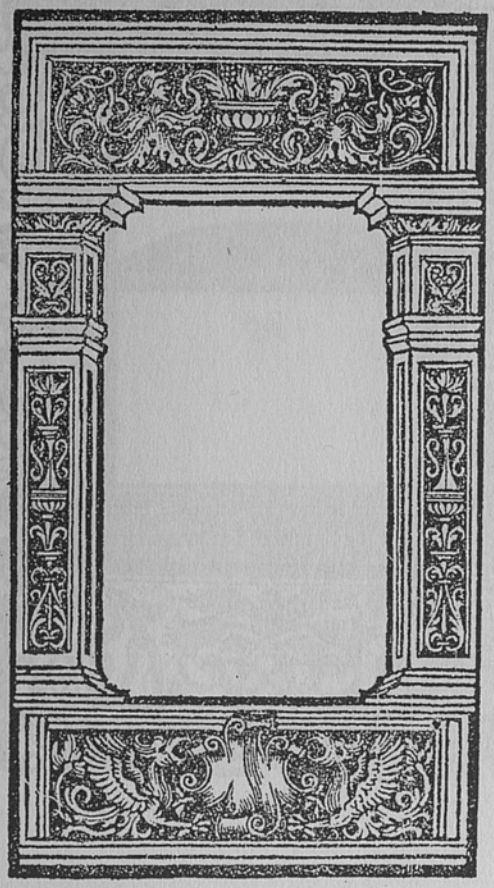

21.

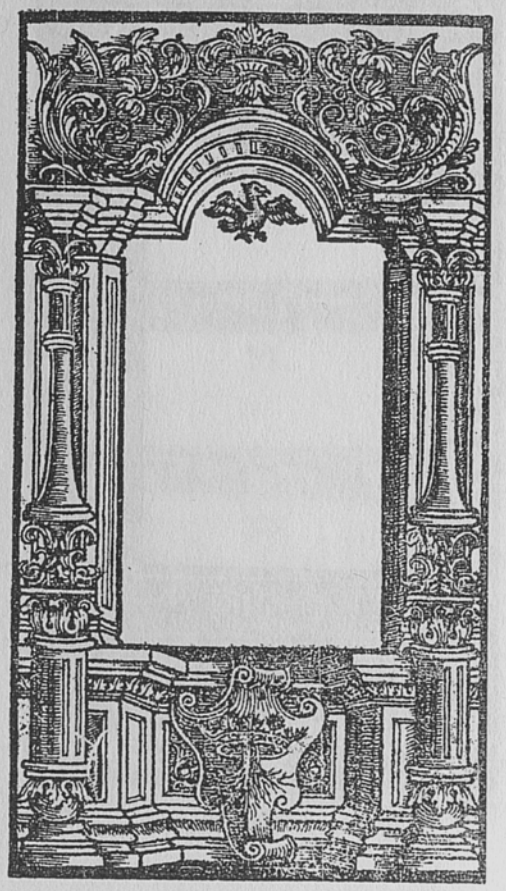

22.

23.

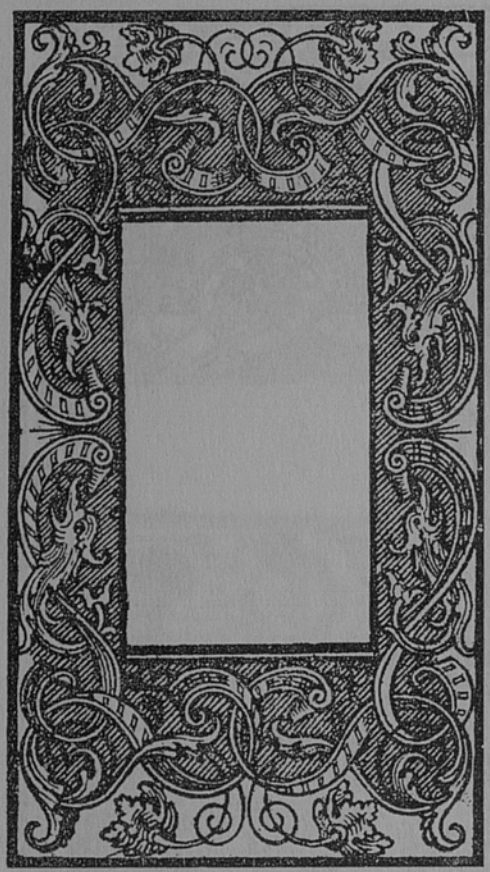

24.

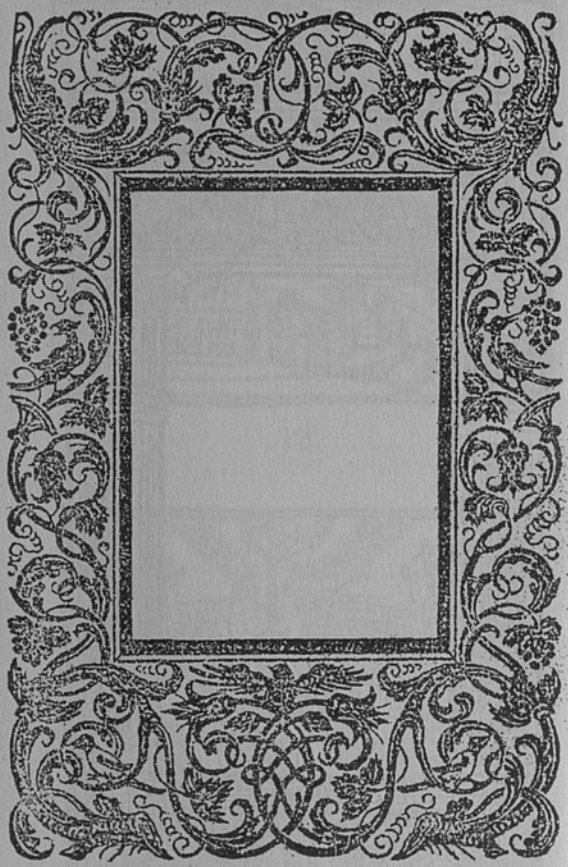

25.

26.

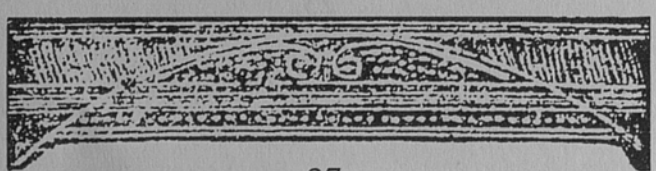

27.

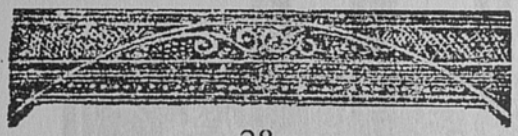

28.

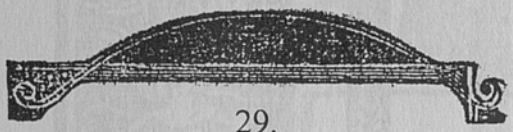

29.

30.

31.

32.

33.

34.

35.

36.

37.

38.

39.

40.

41.

42.

43.

44.

45.

46.

47.

48.

49.

50.

51.

Dana JENEI (Braşov)

CONSTRUCŢII SUCCESIVE PE LOCUL LICEULUI „JOHANNES HONTERUS" DIN BRAŞOV. CAPELA SF. ECATERINA

În anul 1981, Gernot Nussbächer semnala descoperirea vestigiilor capelei Sf. Ecaterina din Braşov, scoase la lumină în timpul unor lucrări efectuate în subsolul corpului „C" al Liceului „Johannes Honterus" încă din anul 1976[1]. Este prima consemnare a existenţei concrete a fundaţiilor capelei, menţionată în documentele medievale până în 1559 – anul în care a fost demolată, şi păstrată în memoria toponimică a părţii de sud-vest a Cetăţii medievale a Braşovului. Cercetările recente efectuate în vederea reabilitării clădirii liceului, realizate împreună cu arhitectul Marina Iliescu şi arheologul Stelian Coşuleţ vin să confirme justeţea descoperirii, analizând totodată celelalte construcţii care s-au succedat în timp pe locul capelei – una dintre cele mai vechi construcţii ale oraşului medieval. Datele prezentate au în această etapă de cercetare un caracter preliminar.

Capela Sf. Ecaterina

Majoritatea cercetătorilor au identificat mănăstirea premonstratrensă din Braşov, menţionată în *Catalogus Ninivensis* - documentul care atestă însăşi existenţa oraşului în 1235 sub numele de Corona -, cu aşezământul ce fiinţa la sud de biserica parohială, pe lângă capela Sf. Ecaterina menţionată documentar începând cu anul 1388 ca aparţinând ordinului călugărilor cistercieni de la Cârţa. Prezenţa unei mănăstiri premonstratense, alături de biserica parohială de ample proporţii, confirmă trăsăturile urbane ale aşezării[2] fondate în jurul anului 1213[3] în legătură cu politica demografică activă de colonizare promovată de regalitatea maghiară, care conferise în acest scop Ţara Bârsei cavalerilor teutoni, în 1211[4]; Feldioara – *Marienburg* era sediul comandurii transilvănene a ordinului şi centrul politico-administrativ al Ţării Bârsei. Urmărind fondarea unui stat cruciat, vasal Scaunului papal şi independent faţă de statul arpadian, în 1225 cavalerii teutoni intră în conflict cu regalitatea maghiară, fiind alungaţi[5]. După retragerea dreptului de proprietate al teutonilor, în cadrul aceluiaşi program de colonizare şi consolidare a creştinismului catolic în Transilvania, în 1240, vaste teritorii din Ţara Bârsei sunt oferite de regalitate, de astă dată ordinului religios al cistercienilor din Franţa[6], după ce în anul 1202 fusese fondată din aceeaşi iniţiativă mănăstirea Cârţa în Ţara Făgăraşului[7]. Ulterior

[1] Gernot Nussbächer, *Die Honterusschule in den ersten Jahrzenten ihres Bestehens*, în *Aus Urkunden und Chroniken. Beiträge zur siebenbürgischen Heitmaikunde*, vol. I, Bukarest, 1981, p. 118.

[2] Idem, *Contribuţii la istoria administraţiei oraşului Braşov în perioada medievală (secolele XIII-XVI)*, în „Historia Urbana", II, nr. 1, 1994, Sibiu, p. 80. Idem, *Caietele Corona. Contribuţii la istoria Braşovului*, 2, Braşov, 2003, p. 7.

[3] Idem, *Din cronici şi hrisoave. Contribuţii la istoria Transilvaniei*, Bucureşti, 1987, p. 26 şi Dan-Nicolae Busuioc von Hasselbach, *Ţara Făgăraşului în secolul al XIII-lea. Mănăstirea cisterciană Cârţa*, Cluj-Napoca, 2000, II, p. 62.

[4] G. Nussbächer, *Caietele Corona. Contribuţii la istoria Braşovului*, 1, Braşov, 2002, p. 8.

[5] D. N. Busuioc von Hasselbach, *op. cit.*, II, p. 62.

[6] Michel Tănase, *Avatarurile unui act de donaţie. Donaţia făcută cistercienilor, în Ţara Bârsei, de către Bela IV, la 17 martie 1240*, în *RI*, 4, 1-2, 1993, p. 69. Prin actul solemn din 17 martie 1240, au fost donate ordinului de la Cîteaux, bisericile şi domeniile acestora de la Feldioara, Sânpetru, Hărman şi Prejmer, v. şi Busuioc, *op. cit.*, II, p. 174. Legătura cu Capitlul general avea loc, după M. Tănase, nu prin intermediul Cârţei, ci prin abaţia maghiară din Pilis cu Acey, Cherlieu şi mănăstirea mamă Cîteaux, din Burgundia. Faptul că după câteva zile, la 21 martie 1240, cancelaria regală a emis un duplicat – act cu un conţinut în parte diferit faţă de actul solemn, ar arăta după acelaşi autor, că la acea dată proprietatea nu era vacantă. De amintit este şi faptul că în elucidarea conflictului între regalitate şi teutoni, papa trimisese în 1225, în calitate de mediatori, pe abaţii cistercieni de Lilienfeld, Igriş şi Cârţa, reprezentanţi ai ordinului ce va beneficia ulterior de posesiune.

[7] Mănăstirea cisterciană Cârţa, ctitorie regală fondată pe la 1202 ca filie a abaţiei cisterciene de la Igriş din Banat, întemeiată la rândul său de călugării de la Pontigny în 1179. Documentele din 1322 şi 1418 menţionează posesiunile deţinute de mănăstirea Cârţa în zona centrală a sudului Transilvaniei: satele Cârţa, Criţ, Meşendorf, Cloaşterf, Apoş,

invaziei tătare din primăvara anului 1241, care pustiise întreaga Transilvanie, când atât mănăstirea premonstratensă[8], cât şi abaţia de la Cârţa au fost distruse[9], Braşovul devine centrul politico-administrativ al Ţării Bârsei, menţionată în 1252 ca *terra Saxonum de Barasu*[10]. Cunoscând o dezvoltare susţinută, un secol mai târziu ,,oraşul regal liber", favorizat de amplasarea geografică deosebit de avantajoasă ce îi asigură un loc privilegiat în sistemul comercial din zonă, este confirmat ca atare, drept centru administrativ şi eclesiastic al Ţării Bârsei, devenind unul dintre cele mai însemnate centre urbane economice şi culturale ale Transilvaniei[11]. În secolul al XIV-lea, burgul era concentrat în jurul pieţei principale şi al bisericii parohiale, având un ţesut urban caracteristic oraşelor central europene medievale. Alături de aşezământul Sf. Ecaterina – *Sent Katarinen hof* [12] (situat spre sud-vest), în jurul bisericii parohiale Sf. Maria, reconstruită începând cu anul 1383 în stil gotic târziu, fiinţau în epocă, şcoala – 1388 (spre vest), casa parohială – 1379 şi capelele *Corporis Christi* (spre sud), Sf. Laurenţiu şi a Tuturor Sfinţilor (spre nord-est). Conventul dominican Sfinţii Petru şi Pavel, care avea să dea numele străzii şi porţii din partea de nord-est a oraşului medieval, era ridicat în anul 1342, în afara zonei construite a oraşului, în timp ce mănăstirea de călugăriţe clarise – *Nonnen hof*, figurează în documente abia în secolul următor, începând cu anul 1486 pe strada care se numeşte şi astăzi după hramul bisericii, Sfântul Ioan. În timpul regelui Ludovic de Anjou (1342–1382), începe şi construirea sistemului de fortificaţii ale oraşului – format din ziduri de incintă, turnuri de apărare, porţi întărite –, dezvoltat în secolele următoare. Tot acum, se finalizează constituirea parcelarului şi a reţelei stradale[13], păstrate până în prezent într-o formă aproape nealterată. Încă din prima jumătate a secolului al XIV-lea erau conturate cele două artere principale, *Platea Petri* – actuala stradă a Mureşenilor, la nord şi Strada Porţii – actuala stradă Republicii -, la sud. Reţeaua stradală se dezvoltă *intra muros* printr-un sistem de artere perpendiculare şi paralele cu cele principale, cum ar fi Târgul Cailor (Strada George Bariţiu), *Corpus Christi* (Strada Poarta Şcheilor), *Nova Platea* (Strada Cerbului), *Platea Castri* (Strada Castelului), *Platea Nigra* (Strada Nicolae Bălcescu). Până la 1350, zona locuită din Cetate se oprea la limita formată de Uliţa Călugăriţelor (astăzi Michael Weiss), spre 1500, oraşul medieval extinzându-se spre nord-est, până la limita fortificaţiilor. Aşezarea era împărţită din punct de vedere administrativ în patru *quartale* de impozite: *Portica* – spre sud-est, *Corpus Christi* – spre sud-vest, *Petri* – spre nord est şi *Katharinae* – spre nord-vest.

Deşi la data primei menţiuni documentare – 26 iulie 1388[14], capela Sf. Ecaterina aparţinea ordinului călugărilor cistercieni, există opinii diferite privind primul său secol de existenţă. În 1969, P. Binder[15] argumenta identitatea aşezământului din ,,Curtea Ecaterinei" cu mănăstirea premonstratensă menţionată în anul 1235 în *Catalogus Ninivensis*[16], ipoteză

Cisnădioara, Feldioara (Ucea), Colun, Glâmboaca, Cârţa Românească/Streza-Cârţişoara, p. 176. La acestea se adaugă terenuri în Cetatea Sibiului şi mai multe curţi în satul Poieniţa, judeţul Sibiu (D. N. Busuioc von Hasselbach, *op. cit.*, II, p. 209-210).

[8] Norbert Backmund, *Monasticon Praemonstratense*, I, Straubing, 1949, p. 421; Karl Reinerth, *Ein bisher unbeachtet gebliebens Verzeichnis der Klöster der Prämonstratenserordens in Ungarn und Siebenbürgen in der Zeit vor dem Mongolensturm*, în *ZKG*, XV, 77, Stuttgart, 1966, p. 281-283, apud D. N. Busuioc von Hasselbach, *op. cit.*, II, p. 108.

[9] *Ibidem*, p. 149.

[10] Actul emis la 20 august 1252 de regele Bela al IV-lea atestă şi *terra olachorum de Kyrch* – Ţara Făgăraşului şi *terra siculorum de Sebus* – ţara secuilor (*Ibidem*, p. 54-63).

[11] Gernot Nussbächer, *Johannes Benkner. Sein Leben und Wirken in Wort und Bild*, Bucureşti, 1988, p. 15-18; Dana Jenei, Anca-Maria Zamfir, Gruia Hilohi, Gernot Nussbächer, *Braşov. Scurtă istorie ilustrată a evoluţiei urbane*, Braşov, 2003, p. 4–5.

[12] Denumirea aşezământului apare în documentele medievale şi sub forma *Send Kathrynen hoff, Send Katherinen hoff, In curia sanctae Katherinae*.

[13] Paul Niedermaier, *Siebenbürgische Städte*, Bucureşti, 1979, p. 123-127.

[14] *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, Hermanstadt, 1897, II, doc. 1230, p. 628.

[15] Paul Binder, *Unele probleme referitoare la prima menţiune documentară a Braşovului*, în ,,Cumidava", III, 1969, p. 126-130.

[16] *Claustra sororum […] in Hungaria […] Dyocesis Cumanie Corona* în "*Catalogus Ninivensis*" – catalogul mănăstirilor premonstratense din Ungaria şi Transilvania, apud Norbert Backmund, *Monasticon Premonstratense*,

prezentă şi la alţi cercetători[17]. În timpul invaziei tătare din 1241, mănăstirea este distrusă, dar după Binder, o referire la conventul de surori premonstratense din Drozza în *Catalogus Scheftlariensis* ar arăta, în cazul în care se admite identitatea toponimică Drozza – Braşov, că aşezământul monastic a fost preluat de cistercieni ulterior intervalului 1280–1290. Recurgând la *Repertorium historicum ordinis Cisterciensis in Hungaria*[18], în materialul dedicat aşezământului Sf. Ecaterina din Braşov din *Dicţionarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crişana şi Maramureş*, publicat la Cluj-Napoca în anul 2000, se afirmă însă că mănăstirea a aparţinut dintru început cistercienilor, fiind întemeiată în intervalul 1202–1228. Cistercian sau la origine premonstratens şi preluat după declinul ordinului – la fel ca în întreaga Europă de călugării Sf. Bernard de Clairveaux[19] –, aşezământul de pe lângă capela Sf. Ecaterina din Braşov a fost fondat foarte probabil în prima perioadă de existenţă a oraşului Corona, în paralel cu înfiinţarea localităţii de către coloniştii germani catolici[20].

Un secol mai târziu, aşezământul era deservit de călugări din ordinul cistercian de la Cârţa: în anul 1388 fratele Ioan era rectorul capelei Sf. Ecaterina din Braşov[21]. În 1406, mai multe surori ce locuiau în convent[22], se adresează Papei într-un litigiu[23]. După desfiinţarea mănăstirii Cârţa în anul 1474, capela din Braşov continuă să fie administrată de un călugăr cistercian ce ţine acum de prepozitura din Sibiu. În actul din 1477[24], prin care regele Matia Corvinul permitea magistraturii oraşului Braşov să aleagă rectorul capelei Sf. Ecaterina, se arată că aşezământul aparţinuse abaţiei ***de Kerz,*** informaţie ce apare şi într-o menţiune din anul 1497[25].

Straubing, 1949. Documentul este o copie din secolul al XV-lea după un original întocmit între anii 1236 – 1241 şi se referă la anul 1235, când abatele Fredericus a vizitat aşezămintele ordinului din această parte a Europei. P. Binder, în *art. cit.*, p. 126.

[17] Gernot Nussbächer, *Liceul teoretic Johannes Honterus*, Braşov, 2002, p. 6.

[18] F. L. Hervay, *Repertorium historicum ordinis Cisterciensis in Hungaria*, Roma, 1984, p. 80-82, apud *Dicţionarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crişana şi Maramureş*, Adrian Andrei Rusu (coord.), Cluj-Napoca, 2000, p. 80.

[19] P. Binder, *op. cit.*, p. 129.

[20] „Paralel cu acţiunile misionare promovate în rândul păgânilor şi cu eforturile de convertire la catolicism a unor populaţii ortodoxe, unele ordine monahale şi cavalereşti au desfăşurat în secolele XII-XIII o rodnică şi febrilă activitate de colonizare. Prin dislocarea unor grupuri de locuitori din vestul continentului şi aşezarea lor în centrul şi în răsăritul Europei, pe un teritoriu care s-a extins de la Marea Baltică până la Marea Adriatică, aceste ordine au adus o contribuţie majoră, atât în răspândirea civilizaţiei şi culturii occidentale, cât şi în modificarea imaginii etno-demografice a respectivelor regiuni. Departe de a fi singular, acest fenomen se încadrează într-un amplu context istoric şi face parte integrantă din procesul medieval de colonizare promovat de feudalitatea laică, de biserica catolică şi de unele oraşe" (D. N. Busuioc von Hasselbach, *op. cit*., II, p. 163-164). „Justificată de regulă prin raţiuni de ordin economic, politic şi militar, colonizarea unor grupuri alogene – recrutate în special din zonele dens populate ale Imperiului German – în centrul şi estul Europei, adeseori pe teritorii locuite, în aşezări mai vechi, a contribuit în subsidiar la consolidarea creştinismului de obedienţă catolică" (*Ibidem*, p. 172). În actul din 1240 emis de cancelaria regelui Bela IV, este precizat explicit faptul că în parohiile şi pe pământurile bisericilor donate conventului de la Cîteaux, ordinul cistercian constituia singura autoritate religioasă pentru sfinţirea de biserici, capele, altare şi cimitire (*Ibidem*, p. 174 şi M. Tănase, *op. cit*., p. 66–67). Cele mai recente cercetări arată că abaţia de la Cârţa trebuie văzută ca un avanpost al catolicismului în centrul politic şi religios românesc al Ţării Făgăraşului (*terra olachorum de Kyrch*), comunităţile de pe domeniile sale fiind supuse totodată dreptului german, în documente „libertăţile sibienilor" (D. N. Busuioc von Hasselbach, *op. cit.*, p. 175). De notat în acest sens este faptul că noile aşezări germane de pe teritoriul actual al oraşului Braşov – Corona, Braşov şi Bartolomeu, au fost înfiinţate lângă aşezări româneşti mai vechi (G. Nussbächer, *Administraţia oraşului Braşov*, în *loc. cit.*, p. 80).

[21] „*fratre Johanne ordinis Cisterciensis rectore capellae sanctae Katherinae in predicta Corona*" (*Urkundenbuch…,* II, doc. 194, p. 628).

[22] După P. Binder, *op. cit.*, p. 129, aşezământul era în fapt o curte de beghine. „Patroana beghinelor, de sub oblăduirea ordinului premonstratens era de obicei <<fecioara şi martira Sf. Ecaterina>> (*Catherina Virgo et Martyr*). După declinul premonstratensilor, conducerea curţii beghinelor a fost preluată în toată Europa de cisterciţi. În acele cazuri însă în care hramul bisericilor din curţile beghinelor era Sf. Ecaterina, ctitorii acestora au fost premonstratensi. Toate mănăstirile înfiinţate de cistercieni au ca hram exclusiv pe Sf. Maria".

[23] *Dicţionarul…*, p. 80.

[24] *Urkundenbuch…*, VII, doc. 4169, p. 128.

[25] „*capellano apud sanctam Katherina Brassoviae existenti solvit dominus magister civium ex parte abatiae Kercz*" (*Quellen zur Geschichte Siebenbürgens*, I, Hermannstadt, 1880, p. 237).

În prima parte a secolului al XVI-lea[26] capela este deservită de Pater Paulus, care în 1509 reamintea magistratului oraşului Sibiu că de mai bine de zece ani este „administratorul călugăriţelor Ordinului Cistercian de la Sf. Ecaterina din Braşov” [27]. După instaurarea Reformei lutherane, în anul 1541 aşezământul locuit de „călugăriţele gri” – *grauen nonen*[28] este desfiinţat, iar în 1559 capela este demolată.

Anterior anului 1976, aşezământul Sf. Ecaterina a fost localizat cu aproximaţie în partea de sud a bisericii parohiale pe baza mărturiilor documentare indirecte şi a toponimiilor; actuala stradă Paul Richter, ce a purtat până în secolul al XIX-lea denumirea de *Katharinen Hoff*[29], era probabil limita de vest a aşezământului, dincolo de care zona era virană până la zidurile de incintă din această parte a Cetăţii. Poarta spre cartierul românesc al Şcheiului, al cărei turn a fost construit în forma actuală în 1559 – anul în care capela mănăstirii este demolată, se numeşte şi astăzi Poarta Ecaterinei – *porta sanctae Katherinae*; quartalul medieval de impozite din partea de nord-vest a Cetăţii, purta, de asemenea, numele *Katharinae*[30].

Cercetarea arheologică efectuată la nivelul subsolului clădirii „C” a Liceului „Johannes Honterus”, a pus în evidenţă existenţa mai multor ziduri de fundaţie din piatră nefasonată, legată cu mortar, în parte refolosite de construcţiile ulterioare. Cele mai importante vestigii sunt constituite din zidul orientat E–V, cu un traseu relativ paralel cu zidurile laterale ale Bisericii Negre, schiţat de G. Nussbächer în 1976, care prezintă spre est planimetria unei abside poligonale, descoperită în parte de cercetarea arheologică recentă, ale cărei date vor fi publicate într-un studiu independent. Vestigiile aparţin părţii de est a capelei mănăstirii Sf. Ecaterina, care, după datele păstrate *in situ*, avea un plan dreptunghiular, absidă pentagonală şi contraforţi dreptunghiulari de piatră la exterior – indiciu că edificiul fusese acoperit cu bolţi în cruce pe ogive. Construcţia cu fundaţii groase de 1,30-1,40 m, o lăţime aproximativă de 7,50 m la interior şi 10 m la exterior, pare să prezinte analogii cu sanctuarele bazilicilor cisterciene de la Cârţa (în lucru între 1270 şi 1272)[31] sau de factură cisterciană de la Bartolomeu[32], ce pot fi luate în considerare ca repere pentru datarea capelei din Braşov. Între edificiile religioase transilvănene ridicate în formele stilului gotic de tranziţie din ultima parte a secolului al XIII-lea, se presupune că se înscria şi construcţia ce a precedat actuala Biserică Neagră din Braşov, atât prin proporţii şi prin „planul cu o distribuţie de tip cistercian”[33]. Datele conferite de fundaţiile corului capelei Sf. Ecaterina din Braşov sunt completate de singura sa imagine

---

[26] 1507: „*monacho capellae Sancta Katherinae in civitate Brassovi habitae, ratione abbatiae de Kerz*” (*Ibidem*, p. 486); 1512: „*Paulus Abbas ad S. Catharinam*” (Josephus Benkö, *Milcovia sive antiqui episcopatus Milkoviensis explandior*, Wien, 1781, I, p. 195); 1531: „*monacho fratri Paulo apud s. Catharinam*” (*Quellen zur Geschiche der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen*, Kronstadt, 1889, II, p. 236); 1532: „*fratri Paulo ordinis Cisterciensium*” (*Ibidem*, p. 239); 1537: „*fratri Paulo monacho in debitis magistri civium Cibiniensis*” (*Ibidem*, p. 528); 1539: „*fratri Paulo monacho ad s. Catharinam magister civium civitatis Cibiniensis*” (*Ibidem*, p. 638).

[27] „*Pater Paulus, provisor monialium Ordinis Cisterciensis apud sanctam Katherinam Coron*” (Arhivele Statului Sibiu, U, V, 100).

[28] Gernot Nussbächer, *Beiträge zur Honterus-Forschung. 1966-1989*, Braşov, 2003, p. 85-87.

[29] La Johann Conrad von Weiss – 1736 sau Zultner-von Seethal, 1735/1796 (P. Binder, *op. cit.*, p. 128 şi Minerva Nistor, *Braşovul în izvoare cartografice şi iconografice (secolele XV-XIV)*, în „Cumidava”, IX, Braşov, 1976, p. 19).

[30] Aşezământul făcea parte din *quartalul Corpus Christi* şi nu din *Katharinae* (P. Binder, *op. cit.*, p. 128).

[31] D. N. Busuioc von Hasselbach, *op. cit.*, II, p. 154. Mănăstirea cisterciană Cârţa este prima mărturie certă a arhitecturii gotice în Transilvania. Specialiştii consideră în unanimitate că ansamblul păstrat în ruină şi astăzi, a fost refăcut după invazia tătară din 1241, foarte probabil în ultimele decenii ale secolului al XIII-lea, fiind finalizat, conform inscripţiei păstrate în glaful ferestrei turnului de vest în 1300 (*Ibidem*, p. 150–155). Sub aspect stilistic au fost stabilite legături cu şantierele cisterciene din nordul Franţei, inclusiv Île de France, cât şi cu cele din stânga Rinului de Mijloc, de interes fiind totodată faptul că au fost identificate semne lapidare comune cu biserica St. Jan din Jindrichuv Hradec (Boemia), datând din jurul anului 1270, ceea ce argumentează «caracterul eterogen al atelierului de pietrari din Ţara Făgăraşului» (*Ibidem*, p. 202).

[32] Eduard Morres, *Die Pfarrkirche von St. Bartholomä*, în *Das Burzenland*, III, 1928, I, p. 108; Dan-Nicolae Busuioc, *Arhitectura gotică timpurie din Ţara Bârsei în lumina unor noi cercetări*, în „SCIA”, Bucureşti, 1978, p. 8-13.

[33] Vasile Drăguţ, *Contribuţii privind arhitectura goticului timpuriu în Transilvania*, în „SCIA”, 1968, p. 42 şi Victor Adrian, *Biserica Neagră*, Bucureşti, 1968, p. 12.

păstrată în fundalul reprezentării *Mariei cu pruncul între sfinte*, pictată în timpul regelui Matia Corvinul pe timpanul portalului de sud-est al Bisericii parohiale. Ignorată până în prezent, vederea cuprinde capela figurată în legătură cu Sfânta Ecaterina – patroana sa spirituală, alături de alte construcţii ale Cetăţii medievale din imediata sa apropiere, astăzi dispărute. Reprezentarea înfăţişează construcţia simplă, fără turn, cu accesul principal pe vest, acoperiş în două ape şi frontonul străpuns, la fel ca la Cârţa, de o rozasă.

„Şcoala mică" – 1559[34]

În contextul atmosferei novatoare legată de Renaştere, Reformă şi de personalitatea sa centrală – Johannes Honterus, la mijlocul secolului al XVI-lea, construcţiile medievale din partea de sud-vest a Bisericii parohiale sunt demolate, pentru a se construi edificii ce corespundeau noilor preocupări ale momentului: biblioteca – *Liberei* (la vest de biserică, pe locul vechii şcoli), noua clădire a şcolii – *Studium Coronense* şi alte clădiri şcolare spre sud, pe locul mănăstirii Sf. Ecaterina.

Braşovul cunoaşte în acest secol epoca sa de maximă înflorire, rămânând în noul context politic un puternic centru meşteşugăresc şi o piaţă de desfacere europeană, cu un loc privilegiat în sistemul comercial internaţional[35]. „Braşovul acestor timpuri iese în evidenţă – faţă de alte oraşe – prin cultivarea ştiinţelor", nota în 1548, despre oraşul său natal, umanistul şi reformatorul sas Johannes Honterus (1498-1549), într-o scrisoare adresată lui Sebastian Münster, profesor al Universităţii din Basel[36]. Încă în secolele precedente, numeroşi studenţi din Braşov sunt atestaţi documentar la universităţile din Viena, Cracovia şi, ulterior, Leipzig. Prestigiul şcolii înfiinţate de Honterus în 1541 – *Studium Coronense* avea să atragă elevi din toată Transilvania, dar şi din Ungaria, Germania sau Olanda. Prin contribuţia decisivă a lui Honterus, în 1547 religia lutherană s-a impus în Transilvania. Numărul mare de artişti menţionaţi în documente, activi în această perioadă, arată că Braşovul era şi un important centru artistic[37]. Deschiderea cultural-artistică a oraşului, pe fundalul situaţiei economice prospere, este oglindită şi în plan constructiv, pe tot parcursul secolului al XVI-lea fiind edificate numeroase clădiri de interes public şi privat. În 1507 este menţionat hanul oraşului, pe Uliţa Călugăriţelor; în 1512 este retribuit un farmacist din fonduri publice, cea mai veche farmacie din oraş, distrusă de incendiul din 1689, fiinţând în imediata apropiere a Bisericii Negre (Piaţa Sfatului nr. 17). În epocă, sistemul defensiv al oraşului era constituit: în *Chorographia Transylvaniae Sybembürgen*, cea mai veche reprezentare cartografică a Transilvaniei, publicată la Basel în 1532 de Johannes Honterus, Braşovul este figurat ca o aşezare „puternic fortificată cu ziduri, şanţuri şi bastioane"[38]. În 1543, Honterus vorbeşte despre trei spitale orăşeneşti, cel mai vechi, de pe actuala stradă Postăvarului, fiind atestat încă din anul 1413. În 1545, Apollonia, văduva judelui Lucas Hirscher susţine financiar construcţia Casei Negustorilor, evaluată în epocă la 8 000 de florini[39]. La iniţiativa lui Honterus, în 1545 Johannes Benkner şi Johannes Fuchs construiesc prima moară de hârtie de pe teritoriul actual al României, susţinând mai târziu activitatea Diaconului Coresi, care tipăreşte cele mai multe cărţi în limba română din secolul al XVI-lea[40]. Deşi aspectul majorităţii clădirilor de locuit din Cetate este târziu, datorat îndeosebi refacerilor de după distrugătorul incendiu din 1689, casele patriciatului urban ce reflectă stilul Renaşterii în arhitectura transilvăneană, sunt construite în majoritate în a doua

[34] Gernot Nussbächer, *Johannes Honterus. Viaţa şi opera sa în imagini*, Bucureşti, 1977, p. 65.
[35] În urma bătăliei de la Mohács din anul 1526, Regatul Ungar este cucerit de otomani, Transilvania fiind proclamată în 1542 principat sub suzeranitate turcească.
[36] G. Nussbächer, *op. cit.*, p. 13.
[37] Paul Binder, *Date despre picturile murale din secolul al XVI-lea de la Braşov şi Sibiu*, în „BMI", nr. 2, 1971, p. 15-19.
[38] Descrierea îi aparţine lui Honterus.
[39] Gustav Treiber, *Das Kaufhaus*, în *Das Burzenland*, p. 169.
[40] G. Nussbächer, *J. Benkner…*, p. 15.

jumătate a secolul al XVI-lea, uneori pe fundaţii mai vechi. Cercetătorii consideră că la începutul acestui secol, totalul caselor de zidărie la Braşov era de 50-100, pentru ca la 1600, să ajungă la circa 600, dintre care o parte aveau şi etaj[41]. Clădirile aparţin tipologiei central-europene cu front îngust spre stradă ocupat integral, dezvoltare planimetrică în adâncime prin adăugarea succesivă de încăperi la nucleul originar şi accesul în curte prin intermediul gangului carosabil. Alături de Casa Negustorilor (1545), reprezentative pentru arhitectura Renaşterii la Braşov sunt Casa Schobeln (1550, Strada Mureşenilor nr. 9), casele Closius-Hiemesch-Giesel (1566, Piaţa Sfatului nr. 15-16), clădirile păstrând bolţi specifice intersectate cu profile decorative din tencuială, elemente de pietrărie sculptată şi uneori picturi murale vegetal-florale, medalioane cu portrete, scene figurative veterotestamentare sau mitologice. Purtând amprenta aceluiaşi stil al Renaşterii transilvănene, în 1559 se ridică şi turnul porţii dinspre aşezarea românească a Şcheilor Braşovului – Poarta Ecaterinei sau *Porta Vallace*, singura poartă a ansamblului medieval fortificat al Cetăţii, ce se păstrează şi astăzi.

În timpul judelui primar Johannes Fuchs (1541–1544), magistratul oraşului hotărăşte desfiinţarea mănăstirii Sf. Ecaterina, ale cărei bunuri sunt secularizate pentru noua religie şi transformarea ei în şcoală. În 1541, din iniţiativa lui Honterus se construieşte noua clădire a şcolii pe locul corpului B al liceului, pentru care în 1543 alcătuieşte regulamentul şcolar – *Constitutio Scholae Coronensis*[42]. Mersul lucrărilor poate fi urmărit în registrul de socoteli al oraşului: în ziua de 26 aprilie 1541 încep lucrările la fundaţie, şcoala fiind construită relativ repede[43]. În luna august se vorbea deja despre «noua clădire la mănăstire»[44], astfel încât, vechea şcoală ce fiinţa la vest de biserica parohială este demolată. Pe locul ei, în 1547, se edifică Biblioteca lui Honterus – *Libraria*, considerată de contemporani unică în Ungaria, după biblioteca regelui Matia Corvinul din Buda, distrusă de turci în 1526[45]. Noua clădire adăpostea la parter locuinţele rectorului şi ale colaboratorilor săi[46].

După 1541, construcţiile ansamblului monastic dinspre vest, de pe amplasamentul actualului corp C al liceului mai sunt păstrate un timp, în ele fiinţând „şcoala mică”[47]. În 1547, documentele menţionează existenţa unei case lângă capela Sf. Ecaterina în care locuia Martinus[48], magistru al şcolii de fete atestate documentar în 1544[49]. În 1559, capela Sf. Ecaterina împreună cu construcţiile anexe este demolată, pe locul ei documentele menţionând construirea unor case (*Hauser in der Stell gepaut worden*)[50], în fapt şcoala elementară şi clădirea de locuit pentru studenţi[51]. Cele două clădiri şcolare construite pe locul capelei, ale căror fundaţii se păstrează, fiind refolosite în secolul al XVIII-lea pentru construcţia existentă şi astăzi, prezintă o planimetrie simetrică faţă de o zonă de trecere corespunzătoare actualului gang al clădirii reconstruite; zidăria este caracterizată de paramentul mixt, format din alternarea de asize de piatră şi cărămidă, specific clădirilor construite în epocă[52]. Edificiile aveau un plan în formă de U, cu aripile paralele desfăşurate în adâncimea parcelei, de-o parte şi de alta a unui gang central carosabil, în timp ce al treilea corp închidea compoziţia spre curtea Bisericii Negre. Această organizare planimetrică ce oferea un aspect exterior compact, desfăşurat probabil pe două niveluri deasupra solului, se regăseşte frecvent la clădirile laice ale oraşelor transilvănene

[41] P. Niedermaier, *op. cit.*, p. 125 şi Gheorghe Sebestyen, *O pagină din istoria arhitecturii României – Renaşterea*, Bucureşti, 1987, p. 20.
[42] G. Nussbächer, *Liceul…*, p. 45. Idem, *J. Honterus…*, p. 65.
[43] „*im monasterium super novum edificium*” (*Socoteli alodiale Braşov*, I/VI, p. 133).
[44] „*novum edificio in claustro*” (*Ibidem*, p. 138).
[45] Erich Jekelius, *Kronstadt im Wandel der Jahrhundert*, în *Das Burzenland*, p. 10.
[46] G. Nussbächer, *J. Honterus…*, p. 99.
[47] Erich Jekelius, *Kronstadts Gässen und Platze*, în *Das Burzenland*, p. 27.
[48] *Quellen…*, III, p. 418 şi P. Binder, *Unele probleme…*, p. 128.
[49] G. Nussbächer, *J. Benkner…*, p. 14.
[50] *Quellen…*, IV, p. 521 şi P. Binder, *Unele probleme…*, p. 128.
[51] E. Jekelius, *Kronstadts Gässen*, în *Das Burzenland***,** p. 27.
[52] Clădirile au păstrat şi după unificarea loturilor două numere topografice şi numere poştale.

din timpul Renaşterii, de regulă prinse în frontul stradal[53]; sugestivă pentru reconstituirea imaginii celor două case demolate în 1786[54] ar putea fi Casa Negustorilor (1545), amplasată în Piaţa Sfatului, colţ cu strada A. Hirscher (Târgul de Peşte), care prezintă o concepţie planimetrică similară, deţinând însă un corp suplimentar ce închide construcţia şi în partea din spate, spre strada Johannes Gött.

În legătură cu această etapă de intervenţii, de notat este şi faptul că fundaţiile capelei, cel puţin în zona în care amplasamentul coincide cu cel al clădirilor şcolare ridicate în 1559 unde au fost efectuate cercetări arheologice, nu au fost complet demantelate. Zidul de nord a fost refolosit ca substrucţie pentru unul dintre pereţii şcolii, al cărei amplasament avansează spre curtea Bisericii Negre cu aproximativ 6 m, în timp ce fundaţiile absidei au fost ocolite prin arce de descărcare. În acelaşi timp, osemintele provenite din mormintele medievale dezafectate în timpul lucrărilor din secolul al XVI-lea au fost reînhumate *ad sanctos*, în interiorul fundaţiilor capelei demolate şi în cripte amenajate în grosimea zidurilor de la subsolul noilor construcţii.

Casa Predicatorilor: 1786 – 1793

Secolul al XVIII-lea stă la Braşov sub semnul reconstrucţiei oraşului devastat de incendiul din 1689. La un an după intrarea trupelor austriece în oraş[55], cel mai distrugător incendiu din istoria Braşovului, provocat, după unele relatări contemporane, de „focul mâniei, pedepsei şi răzbunării" imperialilor în faţa nesupunerii braşovenilor faţă de noua stăpânire, afectează majoritatea construcţiilor importante din Cetate. Biserica, biblioteca, farmacia, casa parohială, chiar şi Casa Sfatului, relativ izolată în mijlocul pieţei, au fost cuprinse de „cele mai groaznice flăcări"[56]. Refacerea oraşului are loc dificil, iar reconstruirea edificiilor distruse poartă amprenta noului stil venit din capitala Imperiului: Barocul. În cursul secolului al XVIII-lea se reconstruiesc edificiile „Cartierului latin" din jurul Bisericii Negre: Gimnaziul – pe locul şcolii lui Honterus (1743–1748), refăcut după cutremurul din 1738, Casa rectorilor (1772) – pe locul Bibliotecii lui Honterus, Casa parohială (1776) şi Casa Predicatorilor, actuala clădire C a Liceului Honterus (1786–1793), supraetajată în secolul următor.

În vederea ridicării actualei construcţii ce avea să îndeplinească funcţiunea de casă a predicatorilor – la parter şi bibliotecă – la etaj[57], clădirile şcolare din epoca Renaşterii sunt demolate. Anul 1786, zgrafitat în tencuiala zidului lateral al accesului vestic la subsol descoperit de S. Coşuleţ, arată că reconstrucţia clădirii a început imediat după demolarea celor două edificii din perioada Renaşterii, anul 1793[58] menţionat în bibliografia de specialitate[59], reprezentând de fapt data încheierii lucrărilor. Noua construcţie ridicată pe fundaţiile celor două clădiri şcolare demolate pe care le foloseşte integral, unificându-le, reflectă tendinţa către compoziţii ordonate şi simetrice, specifică epocii[60]. Clădirea are un plan dreptunghiular, cu latura lungă spre curtea Bisericii Negre, şi două corpuri dispuse simetric de-o parte şi de alta a gangului de acces în curtea interioară, având în elevaţie două niveluri. Anumite ieşiri din simetrie la nivelul faţadelor laterale, imperceptibile din piaţă, se explică prin refolosirea fundaţiilor clădirilor preexistente, regularizate planimetric. Construită relativ în aceeaşi epocă cu Palatul Brukenthal din Sibiu (1778–1785) sau Palatul Teleki din Cluj (1790–1795, arhitect Joseph Leder), Casa Predicatorilor reflectă aceeaşi expresie exterioară a unui baroc temperat în

[53] Casa argintarului din Bistriţa sau Casa Haller din Sibiu ş.a. Casa Schobeln din Braşov (1550) are de asemenea un plan în care cele două corpuri sunt dispuse simetric în profunzimea parcelei, de o parte şi de alta a curţii interioare închise spre stradă printr-un corp ce surmontează gangul carosabil de la parter.
[54] E. Jekelius, *Kronstadts Gässen*, în *Das Burzenland*, p. 27.
[55] Înfrângerea suferită de turci sub zidurile Vienei, în 1683, marchează totodată începutul contraofensivei Habsburgilor şi înaintării lor spre est, Transilvania fiind încorporată Imperiului în 1688.
[56] E. Jekelius, *Kronstadt im Wandel der Jahrhundert*, în *Das Burzenland*, p. 10.
[57] Biblioteca lui Honterus afectată de incendiu fusese demolată, pe locul ei ridicându-se în 1772 Casa rectorilor.
[58] *Ibidem*.
[59] Idem, *Kronstadts Gässen*, în *Das Burzenland*, p. 27.
[60] Gheorghe Curinschi Vorona, *Istoria arhitecturii în România*, Bucureşti, 1981, p. 264-265.

forme simplificate ce caracterizează această suită de edificii de reprezentare transilvănene. Fără să fie marcată de un volum dominant, faţada cu 11 axe deţine un accent în zona centrală, pus în evidenţă de portalul accesului carosabil, care concentrează elementele decorative. Două coloane cu capiteluri ionice, având ca fundal pilaştri adosaţi, flanchează portalul cu arhivolta în arc în plin cintru, formă reluată în tratarea deschiderilor din spatele clădirii unde alternează cu arcade în formă de mâner de coş. În partea superioară a accesului, în linie cu brâul ce desparte la nivelul faţadei parterul de etaj, se află un antablament profilat simplu. Motive vegetale în relief şi un modilion decorativ dispus central completează compoziţia decorativă a portalului. În partea inferioară, construcţia prezintă un soclu de piatră evazat la bază. Faţada parterului este tratată în rustica, într-un relief mai acuzat decât cel de la nivelul etajelor, realizat cu prilejul intervenţiilor din secolul al XIX-lea. Ferestrele dreptunghiulare sunt decorate simplu cu un chenar profilat din tencuială.

La nivelul faţadei posterioare, două accese simetrice, încadrează gangul, având la fel ca şi acesta arhivolte în arc în plin cintru. La etaj, unde accesul avea loc prin intermediul celor două deschideri, flancate la rândul lor de golurile de intrare în beciurile clădirii, circulaţia era asigurată printr-o galerie deschisă cu arcadele în mâner de coş – central şi în plin cintru – lateral, sprijinite pe stâlpi prismatici de zidărie decoraţi cu câte un pseudo-capitel din tencuială cu profilatura în retragere. Spaţiile de la parter, incluzând gangul, au fost acoperite cu bolţi semicirculare intersectate, având în partea centrală câte un element floral stilizat, în timp ce încăperile de la etaj sunt tăvănite. La fel ca şi clădirile contemporane, clădirea barocă era foarte probabil acoperită cu un tipic acoperiş cu panta frântă prevăzut cu lucarne, demontat în 1855 când clădirea este supraetajată.

Muzeul şcolii – 1855

În secolul al XIX-lea au loc noi lucrări la clădirile „Cartierului Latin” din jurul Bisericii Negre: spre est se ridică şcoala de băieţi – actualul Corp A al Liceului Honterus (1822–1823), iar Gimnaziul – Corpul B este reconstruit la nivelul etajelor I şi II în anii 1834–1835. În 1855, Casei predicatorilor – Corpul C al liceului, care la etaj găzduia biblioteca, i se adaugă un nivel suplimentar, în care este amenajat muzeul şcolar.

Pe lângă supraetajarea care respectă spiritul echilibrat al construcţiei existente, noile intervenţii au în vedere şi refaţadizarea etajului I, astfel încât partea superioară a construcţiei, la nivelul etajelor I şi II, primeşte un decor unitar, ferestre dreptunghiulare cu un cadru profilat simplu şi o cornişă în partea superioară, alternând cu lesene decorative din rustica, marcând şi colţurile clădirii. Deschiderile primului etaj deţin un decor suplimentar, constând în panouri dreptunghiulare în partea inferioară şi superioară până la cornişa decorativă, cu motive de inspiraţie vegetală în relief plat, diferit sub aspect plastic de decorul de epocă barocă păstrat la nivelului accesului principal în clădire de la parter. Ca dovadă pentru modificările realizate în această etapă, în zonele în care decorul s-a pierdut, se poate observa tencuiala veche martelată pentru a face priză cu noua tencuială decorativă. Apariţia celor două accese laterale ce flanchează portalul baroc al faţadei principale, rezultate din demontarea parapetului ferestrelor, dictată de remodelarea spaţiului interior în raport cu noile funcţiuni, cât şi obturarea deschiderilor din spate, par să aparţină acestei etape de intervenţii din istoria clădirii. În perioada interbelică funcţionează aici Muzeul Săsesc al Ţării Bârsei, întemeiat în 1908.

Deşi forma actuală în care se păstrează clădirea C a Liceului „Honterus” datează din secolele XVIII şi XIX, edificiul păstrează vestigii importante ale construcţiilor pe locul cărora a fost ridicat, ale căror fundaţii au fost succesiv refolosite. Cele mai vechi dintre acestea, fundaţiile capelei Sf. Ecaterina şi ale construcţiilor mănăstireşti sunt legate de primele secole de existenţă ale oraşului, urmând etapa Renaşterii, la mijlocul secolului al XVI-lea, când se construiesc clădirile şcolare, apoi Barocul, epocă în care se reconstruieşte din temelii casa predicatorilor şi secolul al XIX-lea în care clădirea primeşte cel de-al doilea etaj pentru a adăposti muzeul.

În succesiunea acestor etape de construcţie, edificiul reflectă cu fidelitate momentele de avânt constructiv ce jalonează însăşi evoluţia istorică şi urbanistică a Braşovului.

SUMMARY

SUCCESSIVE BUILDINGS ON THE PLACE OF THE "JOHANNES HONTERUS" IN BRASOV. SAINT CATHERINE CHAPEL

For centuries, the real place of St Catherine Chapel in Braşov, demolished in 1559, where the Cistercian monks were documented beginning with year 1388, was unknown. In 1976, one of its walls came to light in the underground of the C building of the Honterus College, near the Black Church. The scientifically researches developed at the beginning of year 2004, partially found the sanctuary of the chapel, confirming Gernot Nussbächer's discovery announced in 1981. The date are completed by the only image of the chapel among the other medieval buildings of the western part of the City, now lost, represented in the background of the image of the *Virgin Mary between saints* painted inside the Black Church in Braşov, before 1490. Ignored until now, the painting shows the construction without tower, with the western tympanum pierced by a rose-window, same as the church of the Cistercian monastery in Cârţa.

This study also analyzes the other constructions erected on the place of the chapel after its demolition. In 1559 the „Little School" was built in Renaissance style. Demolished at its turn, it was replaced between 1786 and 1793 by the Baroque Preachers' House that has received a new facade and a supplementary level in order to host the Museum of the School in 1855. In the succession of all those phases of interventions, the final shape of building faithfully reflects the crucial moments of historical and urban evolution of the City of Braşov from the foundation of the German settlement until the nineteenth century.

ANEXE

PLANUL ORAŞULUI DIN 1887

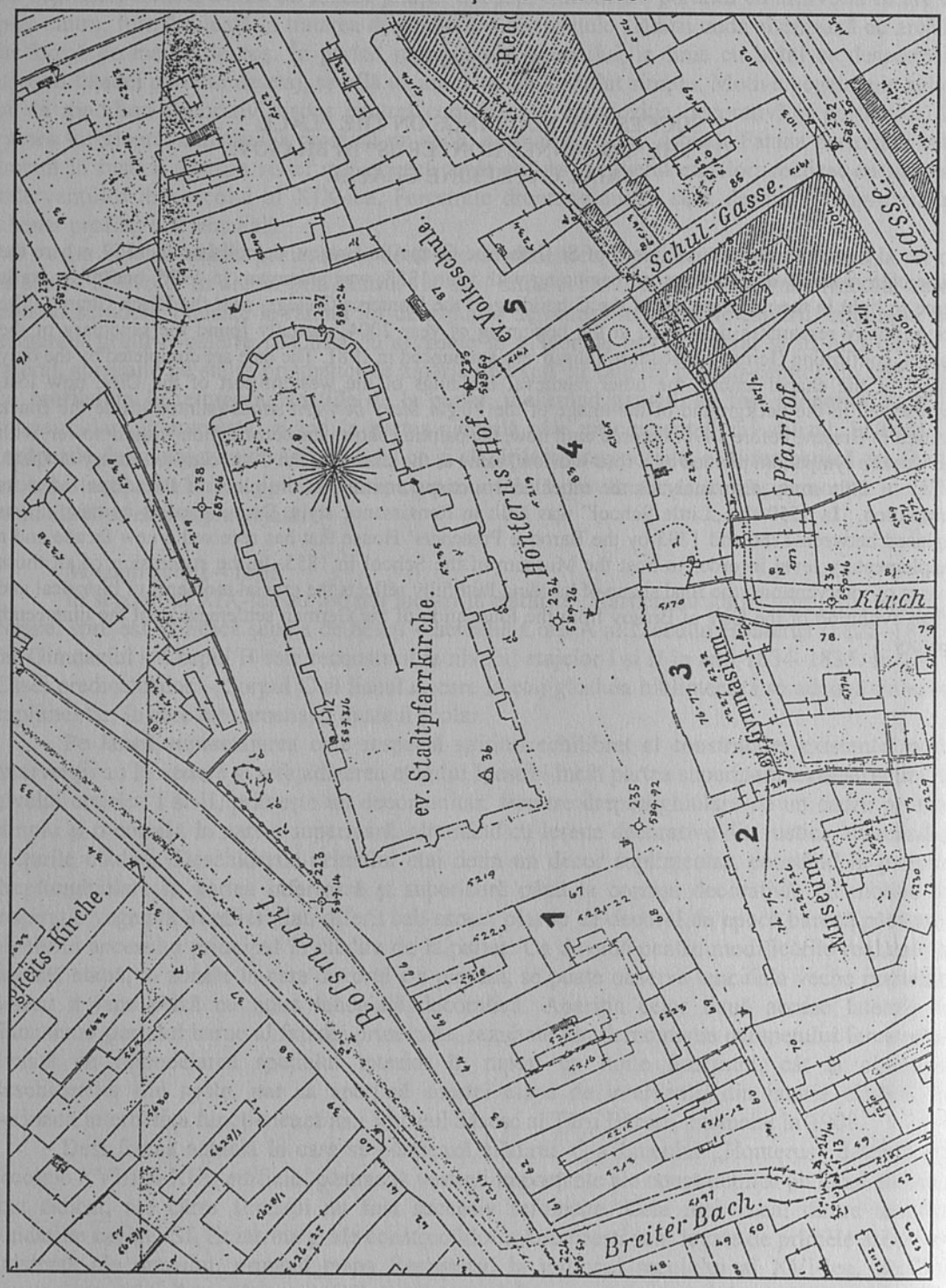

1. 1388 Şcoala; 1547 Biblioteca lui Honterus; 1772 Casa rectorului.
2. 1388 Capela Sf. Ecaterina; 1559 Şcoala Mică; 1786-1793 Casa Predicatorilor; 1855 Muzeul.
3. 1541 Şcoala Mare, construită la mănăstire (reconstruită între 1743-1748 şi 1834-1835);
4. 1379 Casa Parohială, reconstruită în 1776.
5. 1822-1823 Şcoala de Băieţi.

Liceul „Johannes Honterus”, corpul C. Fațada actuală, 1786-1793 şi 1855

Liceul „Johannes Honterus”, corpul C. Accesul principal, 1786-1793

Paul CERNOVODEANU (Bucureşti)

TRANSYLVANIA IN ENGLISH DRAMA AND ENGLISH PLAYS STAGED AT BRAŞOV IN THE SECOND HALF OF THE SEVENTEENTH CENTURY

1. Transylvania in English Literature and Drama

Literature and drama in the time of the Stuarts was another field of culture in which attempts were made to convey information on Transylvania, a principality lying at the other end of Europe. This was done, however, in an atmosphere purposely exotic.

In the early seventeenth century, the picturesque figure of the unlucky pretender to the throne of Moldavia, Ştefan Bogdan, a refugee at the court of King Jacob I, inspired the well-known English playwrights Ben Jonson[1], Francis Beaumont and John Fletcher[2] to include among their characters a prince, or even a „king" of Moldavia[3]. The literature and drama during the Restoration, and after the „glorious" revolution, make no allusion to the history of Moldavia or Wallachia. However, events from the old history of Transylvania, together with some more recent ones, dating to the end of the sixteenth century, especially those linked to the contradictory personality of the rebel leader Imre Thököly and his adventurous life, found a rather large echo in the English literature and drama of the time[4].

Therefore, in the five-act drama of Roger Boyle, Count of Orrery (1621-1670), entitled *Mustafa, the son of Solyman the Magnificent*, the first performance of which was given on 3 April 1665 at Lincoln's Inn field of London, in the presence of Charles II and his Court[5], evokes very freely an episode from the time of Queen Isabella Zápolya and Cardinal Martinuzzi, occurred during the struggle for the defense of Hungary and Transylvania against Suleyman I the Magnificent. The two sons of the sultan, Mustafa and Zanghir, fall in love with fair Isabella, become rivals, and begin competing for her hand and, implicitly, for the Transylvanian Principality and the Hungarian Kingdom. Martinuzzi advises Zápolya's widow to adjust to the situation, and take Musafa, the heir to the Ottoman Empire, as her husband. The loyal Mustafa, against whom his step-mother, Sultana Roxelana, nurtures a whole-hearted

---

[1] Ben Jonson (1573-1637), in his comedy *Epicoene, or the Silent Woman*, written in 1609 and included in the London repertoire a year later, alludes in Scene I, Act V, to a prince of Moldavia, cf. Ben Jonson, *Works*, London, 1616 ap. M. Beza, *English Travellers in Rumania*, in vol. *Papers on the Rumanian People and Literature*, London, 1920, p. 21 and *Vechi legături cu Anglia* (Old Links with England), in „Analele Academiei Române", Series III, M.S.L., VIII (1936-1938), p. 253.

[2] Francis Beaumont (1584-1616) and John Fletcher (1579-1625), two playwrights whose fruitful collaboration extended over several decades, wrote in 1610 the comedy *The Knight of the Burning Pestle*, the first performance of which was given in London in 1613. In Scenes 1 and 2 of Act IV, as well as in Scene 3, Act V, the action in placed in the palace of the king (!) of Moldavia, where Pompiona, the king's daughter, receives the hero with great honors, cf. *Comedies and Tragedies*, written by Francis Beaumont and John Fletcher gentlemen, printed by Humphrey Moseley, London, 1647 ap. Beza, *English Travellers …*, p. 20 and *Vechi legături …*, *ibid*.

[3] See especially I. Botez, *Două comedii vechi engleze* (Two Old English Comedies), in „Viaţa Românească", VII (1913), vol. XXIX, pp. 319-324.

[4] One should note that during the Restoration, English drama showed a marked preference for oriental subjects, such as *The Siege of Constantinopole*. A tragedy acted at the Duke's Theatre, 1675, by Nevil Payne; also, *Ibrahim, the Illustrious Bassa*. A tragedy in heroic verse acted at the Duke's Theatre, 1677, by Elkanah Settle, or *Ibrahim, the twelfth Emperour of the Turks*, A tragedy, 1696, by Mary Pix, etc.; most of these play writings drew on various episodes in *A History of the Turkish Empire 1623-1677 (1680)* by Sir Paul Rycaut, cf. Eva Róna, *Magyar vonatkozások a XVI-XVII századi angol irodalomban* (The Hungarians in English History, the Sixteenth – Seventeenth Centuries), in „Angol Filologiai Tanulmányok – Studies in English Philology", I (1936), pp. 39-40.

[5] According the diary notes of the well-known writer and journalist Samuel Pepys (1633-1703), who attended the first performance of the play, with Thomas Betterton as Suleman I, the latter's wife as Roxolana, and Joseph Harris as Mustafa, cf. *The Diary of Samuel Pepys* (edited with additions by Henry B. Wheatley), vols. IV-V, 1664-1667, London, 1952, p. 362 (vol. IV), and vols. VII-VIII, London, 1952, p. 194, no 1 (vol. VII).

feeling of hatred, is unjustly denounced as a plotter to Suleyman, who sentences him to death. Seized by remorse, Zanghir commits suicide, not before recommending to his father, the Sultan, Isabella and her son, John Sigimund[6].

The literary value of Orrery's play, which is rather conventional, but not without artistic qualities[7], falls beyond the scope of the present paper. However, one should mark the author's effort to render a number of events having occurred in the remote Transylvanian Principality a century before, even if in a far-fetched manner, and based exclusively on information from the history of Richard Knolles.

A pseudo-historical novel published in several volumes in London in 1687-1693[8], which is a free rendition and adaptation of an Italian prototype owed to Giovanni Paolo Marana[9], follows the same line of artificial exoticism. It is a phantasmagoria based on the imaginary existence in Paris of a Turkish spy, who was conveying secret information to the Ottoman Porte on the policy of the European cabinets, through his Jewish correspondent in Vienna, Ben Saddi[10]. This mysterious character seems to have also displayed some interest in developments in the east of the continent. Therefore, his accounts mention the reception of the messengers of the Prince of Transylvania Gheorghe I Rákóczi (1630–1648) in Paris in 1639 and 1645, the struggle of Gheorghe II Rákóczi (1648–1660) against the Turks in 1658-1660 and his tragic demise. The novel also relates the Austrian-Turkish war of 1663-1664, and the beginnings of the anti-Habsburg revolt led by Imre Thököly. The 45-year activity of the alleged Turkish spy in the capital of France, left undiscovered, is nonetheless brought to an end by the murder of his correspondent in Vienna, Ben Saddi[11].

Woven from authentic historical facts distorted on purpose, so as to enhance the story, this fiction marks the reoccurrence in English literature of Thököly, a character with whom the British public had been acquainted though political pamphlets put about by the *tory*, and a number of poems circulating in 1678-1684, in which Thököly's betrayal of the Christian cause and his siding up with the Ottomans were being stigmatized[12]. Even though Thököly is a villain in most of the English literary works and memoirs of the time[13], there is however an exception. The novel, translated and adapted from French, relates the romance of Thököly and Ilona

---

[6] Eduard Siegert, *Roger Boyle, Earl of Orrery und seine Dramen*, in „Wiener Betirage zur Englischen Philologie", Vienna, XXIII (1906), pp. 27-37; Allardyce Nicoll, *The History of Restoration Drama*, London, 1928, p. 98; William S. Clark, *Lost Stage Directions in Orrery's Plays*, in „Modern Language Notes", 1932, pp. 240-243 ap. Róna, *op. cit.*, p. 41.

[7] Samuel Pepys, who saw the play a second and a third time on 5 January and 4 September 1667, considered it to be „a most excellent play," „a most admirable poem, and bravely … which the more I see, the more I like," cf. *The Diary…*, vol. VI, p. 116, and vol. VIII, p. 93.

[8] *The eight volumes of Letter writ (!) by a Turkish Spy, who liv'd five and forty years undiscover'd in Paris, giving an Impartial account to the Divan at Constantinopole of the most remarkable Transactions of Europe: And discovering severel Intrigues and Secrets of the Christian Courts, especially of that of France, continued from the year 1637 to the year 1682*, London, 1687-1693.

[9] D'Israeili, *Curiosities of Literature*, vol. II, London, 1807, pp. 134-137; John Nichols, *Literary Anecdotes of the 18th Century*, I, London, 1812, ap. Alexander Fest, *Ungarn in der englischen Literatur*, in „Ungarische Rundschau für historische und Soziale Wissenschaften", III (1914), no. 4, p. 904.

[10] Alexander Fest, *Die Erzählung Türkish Spy (1687-1693) über Ungarn*, in „Ungarische Runschau …", III (1914), no. 2, p. 441.

[11] *Ibidem*, pp. 442-445.

[12] Among these, *The Grand Segnior's Speech to the Ottoman forces at Belgrad, who are now at Wars with the Christians*, 1683, where one may read the following verses: „Revolted Teckley with his friends does work / And Christians joyn 'gainst Christians for the Turk", or *On the Relief of Viena. A hymn for the True-Protestants*, Printed for C.W. – Anno domini 1683, etc. ap. Sándor Fest, *Régi angol költemények Thókölyroll* (Old English poems on Thököly), in „Századok", XLVI (1912), pp. 680-682.

[13] Including Rev. Alexander Tyler, *The Memoirs of the Life and Actions of the most Invincible and Triumphant Prince* (John III Sobieski), Edinburgh, 1695, and Dalerac, *Polish Manuscripts: or the Secret History of the Reign of John Sobieski, The IIIrd of that Name, K(ing) of Poland*, London, 1700, and 1, ap. Eugene Pivány, *Hungarians of the 16th Centuries in English Literature*, in „The Danubian Review", VI (1939), no. 11, pp. 25 and 26.

Zrinyi[14], the widow of the Prince of Transylvania Francisc I Rácóczi, and Thököly's wife to be, who distinguished herself in the brave defense of the fortress of Mukacevo under siege by the troops of the Imperial General Caraffa. Here, the leader of the Kurut rebels is depicted in a favorable light.

In many respects, the English literature and drama of the late seventeenth century inspired in one way or another from the history of Transylvania shows artificiality and limitation to a few episodes in the life of some princes and important officials. These episodes are romanticized, no notable attempt being made to provide a veridical background. However, the interest of the British literary circles in such subjects and the effort to introduce fragments of the history of the Romanian province in the sphere of artistic creation of the insular monarchies, despite all the inherent distortions, are quite noteworthy.

2. English Drama at Braşov

Another aspect related to the penetration of English culture exclusively in Transylvania is the inclusion of some plays in the school repertoire of Braşov, by the intermediary of the Germans.

In the early seventeenth century, acting troops counting especially Scottish immigrants began to visit the royal courts and the important commercial towns in central and northeastern Europe, reaching Riga, Gdánsk, Warsaw[15], Prague, Vienna and Gratz, and performing in German language plays by some renowned authors, such as William Shakespeare, Christopher Marlowe, and Thomas Dekker[16].

Such companies never traveled to Transylvania in this period. However, the repertoire of the school theatre set up at the Evangelic High School in Braşov in 1543, at the initiative of the humanist Johannes Honterus[17], included a number of English plays, under the shape of German adaptations. The school performances, taking place as a rule at the end of the carnival, were being given in the hall of the praetor of Braşov, with financial backup from the town guilds[18]. Until the early eighteenth century, 38 such plays were performed at the school theatre in Braşov, most of them on religious subjects, written by foreign and local[19] authors, and meant to contribute to the moral education of the pupils.

The first English play performed in Transylvania seems to have been *Anabella und König Ferari*, after a German adaptation of the comedy of John Marston (ca. 1575-1634),

[14] *The Amours of Count Teckeli and the Lady Aurora Veronica de Serini* (!), ap. Pivány, *ibidem.*

[15] Greene's acting company came to this town in 1616. For six months, they performed in German especially plays by Shakespeare, such as *Romeo and Juliet*, *The Merchant of Venice*, *King Lear*, and *Hamlet*, cf. Wladyslaw Tomiewicz, *Varsovie au XVIIe siècle*, in ,,Acta Poloniae Historica", 15 (1967), p. 53.

[16] *Ibidem*; Herald Krasser, *Zur Frühgeschichte des deutschen Theaters in Siebenbürgen*, in ,,Neue Literatur"…, 16 (1965), no. 5, p. 124.

[17] F. Deutch, *Die siebenburgisch-sächsischen Schulordnungen 1 1543-1788*, in *Monumenta Germaniae Paedagogica*, VI, Berlin, 1888, p. 7, ap. XXX *Istoria Teatrului în România* (A History of Romanian Drama), vol. I: *De la începuturi până la 1848* (From the Beginning to 1848), Bucharest, 1965, p. 185.

[18] Eugen Filtsch, *Geschichte des deutchen Theaters in Siebenbürgen. Ein Beiträg zur Kulturgeschichte der Sachsen*, in ,,Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde", Neue Folge, XXI (1887), no. 3, p. 522; *Istoria Teatrului* (A History of Drama), *Ibidem.*

[19] Including *Nunta lui Adam cu Eva* (Adam and Eve's Wedding) by Michael Pankratius, a rector in Sibiu, or *Transilvania care a fost pedepsită de Dumnezeu cu duşmanii care au jefuit-o şi prădat-o până în ziua de azi* (Transylvania, Punished by the Lord with the Enemies who have Looted and Robbed Her Until the Present Day) by an anonymous author, the first performance of which was given in 1672, cf. *op. cit.*, pp. 185-186.

Parasitaster or the Fawne (The Dashful Parasite or Faun) (1606)[20]. The performance was given by pupils of the Evangelic School in Braşov[21] on 2 February 1617.

The great William Shakespeare was introduced to Transylvania, several decades later, by the pupils in Braşov, who staged one of his early tragedies (*The Most Lamentable Romaine Tragedy of Titus Andronicus*), after a German version performed by a troop of English actors in Prague[22]. The play, written around 1590 and coming out of print for the first time in 1600, was inspired by a drama entitled *Titus and Vespacia*, in fact a free rendition of events from the final stage of the Empire, with imaginary characters and no real historical base[23]. During its performances in France and Germany, the drama suffered some alterations. The most notable among these was the replacement of Lucius, the son of Titus in Shakespeare's text, with Vespasian[24], very likely in an attempt to observe the initial version of the play *Titus and Vespacia*. Details on the subject of *Titus Andronicus* and its performance in Braşov in 1677 can be found in the diary of weaver Johannes Stamm[25], a enthusiastic theater-goer, always making record of the plays he saw. The tragedy was a success, and was performed again in 1687.

In 1686, the same school theatre staged another anonymous play, *Mary Stuart*, previously performed in Austria[26] and inspired by the conflict between the Queen of Scotland and Elisabeth, her rival on the throne of England.

The undertakings of the pupils in Braşov suffered considerably from the great fire of 1689, which also destroyed the hall of the praetorium where the performances were being given. In 1713, by the order of the town authorities, the pupils were forbidden to perform, under pretext of their going astray from their duties, and embarking on a frivolous path[27].

It is only in the late eighteenth century, more exactly in October 1788, that Shakespeare's plays would be brought back to the Transylvanian stage, this time by the German troop of professional actors of Kristoph Ludwig Seipp, who would performed at Sibiu in ,,Hamlet", ,,Macbeth", and ,,Henry IV"[28].

Undoubtedly, the modest performances given at the school theatre in Braşov in the late seventeenth century had little influence on the development of theatrical art in Transylvania. Nonetheless, they had the merit to be the first to introduce English drama, and especially the creation of William Shakespeare, to the Transylvanian audience.

---

[20] Krasser, *op. cit.*, p. 124; Marston, a well-known playwright and theolog, parishioner at Christchurch in Hampshire (1605) in 1616-1631, wrote several satires and comedies, including *The Malcontent* (1606), *The Dutch Curtezan* (1605), *What You Will* (1607), as well as a number of tragedies of lesser importance, such as *Sophonissba* (1606), *The Metamorphosis of Pigmalions Image* (1598), etc. For Marston's biography and works, see especially *Workes of Mr. John Marston*, London, (1633) *Dict. Of. Nat. Biogr*, vol. XXXVII, p. 156) and Ph. Aronstein, *John Marston als Dramatiker*, in ,,Englische Studien", XX-XXI (1895), etc.

[21] *Diarium des Andreas Hegyes (1613-1617)* (published in *Quellen zur Geschichte des Stadt Brassó*, V) makes a record of it on ,,1617 Februarius 2". In der Comoedia Von des *Annabella und Konig Ferario*; ,,dann auch seinem Sohn Tiberio Dito" (*op. cit.*, p. 578).

[22] Karl Kurt Klein, *Shakespeare in Siebenbürgen. Splitterbeiträge zur Geschichte des siebenbürgisch-deutche Schuldramas im 17 Jahrundert*, in ,,Siebenbürgische Vierteljahrschrift", LXI (1938), nos. 3-4, p. 238; Krasser, *op. cit.*, p. 124; XXX *Istoria Teatrului…* , I, p. 186.

[23] The play was printed under the title, *The Most lamentable Romaine Tragedie of Titus Andronicus …*, At London, Printed by I. R. for Edward White…, 1600, cf. Luc Morton, *A Handbook to the works of William Shakespeare*, London, 1906, p. 130, with an analysis of the drama also provided (pp. 130-136).

[24] Klein, *Ibid.*; Krasser, *Ibid.*; *A Shakespeare Bilingual Anthology*, Compiled by Dan Duţescu and Leon Levi̯chi, Bucharest, 1994, pp. 110-111.

[25] *Tagbuch des Johannes Stamm Gemeinen Wortmanns wie auch Cronstädtischen Leinwebers (1658-1697)*, in *Quellen*…, VI, p. 201: ,,Anno 1677. Werden diese Comedien agiert als die erste von *Tito Andronico und seinem Sohn Vespasiano,* die andere vom König Albin und könig Känemund…".

[26] Richard Schuller, *Der evangelisch-säschsische Pfarrer in seiner kulturgeschtlischen Bedeutung*, Schässburg, 1930, p. 258; Krasser, *op. cit.*, p. 125.

[27] *Istoria teatrului…*, I, p. 186.

[28] E. Filtsch, *Geschichte des deutschen Theaters …*, p. 565; Al. Duţu, *Shakespeare in Rumania. A bibliographical Essay*, Bucharest, 1964, p. 7.

REZUMAT

DRAMATURGIA ENGLEZĂ DESPRE TRANSILVANIA ŞI PIESE ENGLEZE DE TEATRU JUCATE LA BRAŞOV ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVII-LEA

Autorul urmăreşte ecourile evenimentelor politice, legate în special de confruntarea dintre turci şi Transilvania, în producţia literară şi dramaturgică engleză. Maniera de redare a unor episoade istorice este artificială şi romanţată. Pătrunderea culturii engleze în spaţiul Transilvaniei a avut loc prin includerea unor creaţii dramaturgice în repertoriul teatrului şcolar din Braşov prin intermediar german. Astfel, a fost introdusă piesa Titus Andronicus de William Shakespeare pentru prima dată în Transilvania pe scena teatrului gimnaziului braşovean.

Judit PÁL (Cluj-Napoca)

VERWALTUNG UND SCHRIFTLICHKEIT IN DER FREIEN KÖNIGLICHEN STADT SATHMAR AM ANFANG DES 18. JAHRHUNDERTS

Sathmar und Németi (rum. Satu Mare und Mintiu; ung. Szatmár und Németi) galten bis am Anfang des 18. Jahrhunderts als zwei selbständige Städte, obwohl die zwei Ortschaften nur vom Fluß Somesch voneinander getrennt wurden. Die mittelalterlichen Privilegien der beiden Städte veralteten mit der Zeit, und obwohl sie im 17. Jahrhundert von den Fürsten Siebenbürgens mehrere Privilegien erhielten, ist es ihnen trotz wiederholter Versuche nicht gelungen, den Rang einer freien königlichen Stadt anerkannt zu machen. Während der Kuruzzenkriege haben die beiden Städte viel gelitten; 1704 wurden sie ganz niedergebrannt, wurden mehrmals brandschatzt, aber gerade durch die Ausnutzung dieser stürmischen Zeiten ist es ihnen endlich gelungen, 1712 den Titel einer freien königlichen Stadt zu erhalten (1715 wurde dies zum Gesetz erhoben). Die beiden Städte haben sich damit offiziell vereinigt, obwohl die Gegensätze sich zwischen ihnen auch später im Laufe des 18. Jahrhunderts ständig erneut haben.

Geleitet wurde die Stadt von zwei Behörden: dem Inneren und dem Äußeren Rat. Der erste hatte 12 Mitglieder und der letztere zählte vor der Einigung in Sathmar 70 und in Németi 50 Mitglieder. An der Spitze des äußeren Rates stand der Vormund, der zwischen den beiden Räten und auch zwischen den beiden Stadtteilen vermittelte. Der Äußere Rat hat nur über wichtige Anlässe, die die ganze Stadt betrafen, beraten und war auch eine Berufungsinstanz in Streitfällen. Beim Fassen von Beschlüssen tagten die beiden Räte zusammen. Der Innere Rat war gleichzeitig auch Gerichtshof. Der Äußere Rat wählte jährlich, am ersten Januar, den Richter und die 12 Geschworenen. Vor der Einigung fand die Amtserneuerung ohne Kandidatur statt. Wer außerhalb blieb, der kehrte in den Äußeren Rat zurück. Vor 1695 fanden die Wahlen ohne äußeren Einfluß statt, dann wurde der erste königliche Kommissar gesandt, der der Stadt einen katholischen Richter aufgezwungen hat. Zwischen 1712-1758 hatte der gemeinsame Rat 70 Mitglieder, dann befahl der königliche Kommissar, dass ihre Anzahl auf 40 gesenkt werden soll, um die Vorherrschaft der Protestanten zu mindern[1]. Infolge der Kuruzzenkriege wurden die Rekatholisierungsversuche für eine Zeit unterbrochen; am Anfang des 18. Jahrhunderts bekleideten die Reformierten die Ämter, da sie in überwiegender Mehrheit waren — obwohl zu der Zeit noch nicht alle Stadträte religiös eingeordnet werden konnten.

Einen interessanten Aspekt der Stadtentwicklung in Ungarn stellte die Anwesenheit der Adligen in den Städten dar. Infolge des Vorrückens der Türken begann die Flucht der Adligen in die Stadt und sie setzte im 17. Jahrhundert und am Anfang des 18. Jahrhunderts fort[2]. Dies bereitete den Städten viel Ärger, da die Adligen sich oft der Gerichtsherrschaft der Städte entziehen wollten und die Steuerzahlung abgelehnt haben, indem sie sich auf die adeligen Vorrechte berufen haben. 1717 haben auch die Adligen aus Sathmar die Obhut von Sándor Károlyi und des Komitats gegen die Stadt verlangt. Gleichzeitig haben sich die Adligen in die Gesellschaft der Stadt eingebürgert und spielten in der Stadtleitung eine bedeutende Rolle. Der Konskription von 1715 entsprechend, lebten zu der Zeit in Sathmar insgesamt 244 Familien mit Bürgerrechten und 38 Inqulini (das heißt Bewohner, die keine Bürgerrechte besaßen), von diesen insgesamt 126 Handwerker und Kaufleute. Von 12 Senatoren und Richtern waren 7

[1] Borovszky Samu (Hrsg.): *Szatmár-Németi sz. kir. város*. Budapest, s. a. S. 27-28; Rumänisches Nationalarchiv, Zweigstelle Klausenburg – Arhivele Naţionale Române, Filiala Judeţeană Cluj (AC), F 20 Archiv der Stadt Sathmar, Stadtprotokolle.

[2] Rácz István: *Városlakó nemesek az Alföldön 1541–1848 között*. Budapest, 1988.

Adlige, also 53,8% (von den Bürgern waren 14,3% Adlige). Für lange Zeit stammten die Richter aus der Reihe der Adligen. Von denen, die zwischen 1704—24 das Senatorenamt bekleideten und die in der Konskription von 1715 identifiziert werden konnten, wurden von den 42 Personen in 16 Fällen als Adlige aufgezeichnet, aber in noch 3 Fällen ist dies zu vermuten (also von 42 Personen 19, das sind 45,2%)[3].

Die meisten von den Senatoren kamen aus der Reihe der Kaufleute: 12 von den 42 (28,5%). Außer diesen waren noch 3 Gerber, 3 Schneider, 2 Schuster, jeweils ein Tischler, Metzger und ein Goldschmied. Bei den anderen wurde der Beruf nicht angegeben. Im Falle der Adligen und der Kaufleute war auch die Wahrscheinlichkeit der Wiederwahl größer. Aufgrund der Konskription von 1720 kann man einiges auch über den Einfluß der Zünfte auf die Stadtleitung erfahren. Bei den Kaufleuten waren 14 von den 20 Mitglieder des Großen Rates, 8 von den 20 konnten auch bei den Senatoren gefunden werden. Im Äußeren Rat befanden sich Zünfte mit Einfluß: die Schmiede (von den 7 Schmieden waren 3 Räte, bei noch 4 ist es wahrscheinlich), von den 10 Metzgern 5, von den 21 Schustern 6. Vertreten wurden noch die Schneider, Barbiere, Goldschmiede, Riemer usw. Wir finden keine Räte zwischen den Faßbindern, Wagnern, Tischlen, Töpfen usw[4]. Zwischen den beiden Konskriptionen ist bei einem Teil der Stadtleitung die Bereicherung auffallend. Der Fürsprecher János Losonczi besaß statt 32 Maßeinheiten von Acker 116, statt 8 Karren Heuwiesen 34; der Stadtrichter Sámuel Nánási erntete statt 16 Fässe Wein 75. Dies wird aber auch aus den Verkauf- und Kaufverträgen sichtbar. Außerdem hat der Rat die Dienstleistungen insbesondere des Richters und des Notars mehrmals entgolten. 1707 bekam der Stadtrichter ein Grundstück: „wenn man vor allem all die nützlichen Dienste Seiner Hoheit in Betracht zieht und auch das, dass Seine Hoheit auch in der Zukunft treu und nützlich der Edlen Stadt dienen wird“[5].

Die Senatoren wurden oft zweijährlich wiedergewählt, aber seit 1717 sind die Wahlen fast formell geworden, das Amt wurde mit der Zeit für das ganze Leben bekleidet. Die Stelle des Notars war sicher, obwohl auch er formell gewählt wurde. Die Notare wurden immer zwischen den Senatoren aufgezählt. Die Senatoren hatten kein festgelegtes Gehalt, sondern sie bekamen einen Anteil von den Strafen und von den anderen Einkünften. Der Notar erhielt wie vereinbart ein Gehalt, aber außerdem bekam er auch einen Anteil von den verschiedenen Einkommen. 1718 brach eine Auseinandersetzung zwischen dem Stadtrichter und dem Notar aus, wer von ihnen die Gebühren von den neuen Bürgern erhalten sollte; schließlich wurde es beschlossen, dass diese als „Protokollsgebühren“ dem Notar zustehen. Außerdem wurde den Notar für die Dienstleistungen ein Honorar gezahlt. Für die Dienstleistungen beim Erhalten des Ranges einer freien königlichen Stadt wurden dem Notar Mihály Váradi die Schulden der Stadt gegenüber getilgt, er hat ein Grundstück und einen Weingarten erhalten und der Hilfsnotar bekam ein Gründstück[6].

Am Anfang des 18. Jahrhunderts haben sich die Benennung und die Bekleidungsart der Ämter öfter geändert. Zu den gewählten Ämtern gehörten die der Weinrichter, Schnapsrichter, Bergrichter, Mühlenrichter, Marktrichter, Stadtkämmerer, Kurator usw. außerdem wurden auch die Steuereinnehmer gewählt. Auf die Ordnung achteten der Wachtmeister und in jedem Viertel der Kapitän und *Decurionen*. Die Weinrichter, die das meiste Geld verwalteten, waren am Anfang des 18. Jahrhunderts immer Senatoren, die anderen konnten entweder Senatoren oder *Centumviren* (Hundertmänner Mitglieder des Äußeren Rates) sein, aber der Stadtkämmerer war am Anfang meistens kein *centumvir*. Am Anfang des 18. Jahrhunderts bekleideten sie meistens das Amt für zwei hintereinander folgende Jahre, selten für mehrere. In den 20er Jahren wurde

[3] Ungarisches Staatsarchiv – Magyar Országos Levéltár (MOL) N 26 Archivum regni, N 78 Konskription von 1715, Nr. 29.
[4] Ebenda, N 79 Konskription von 1720, Nr. 32.
[5] AC F 20, Nr. 8. Ratsprotokoll von 1704-1724.
[6] Ebenda.

es zur Gewohnheit, dass der eine Amtsträger auf seinen Platz blieb und an der Stelle des anderen wurde ein neuer gewählt[7]. Weil diese gleichzeitig auch Vertrauensstellungen waren, wurde für die Besetzung dieser Posten ständig ein Kampf geführt, einerseits zwischen Sathmar und Németi, anderseits zwischen dem Senat und dem Äußeren Rat.

Die Einwohner aus Németi waren nach der Einigung in ewigem Konflikt mit den Einwohnern aus Sathmar, unter anderem auch wegen der Besetzung der Posten. Die aus Németi protestierten mehrmals gegen die Union. Ein paar Jahre nach der Erfüllung der Einigung, im Jahre 1717 haben sie ihre Beschwerden in Punkten verfaßt. Der erste und bedeutendste Einwand war, dass 3-4 Beamtspersonen der Németier Seite nicht nur ohne das Wissen des Äußeren Rates, sondern auch des größten Teils des Inneren Rates mit den Sathmarern verhandelt hatten und den Rest der Vertreter vor die vollendeten Tatsachen gestellt haben. Einer ihrer immerwiederkehrenden Einwand war, dass sie von den Sathmarern aus den Ämtern beseitigt wurden. Bei der Verkündigung der Union wurden von der Németier Seite 4 in den vereinten Rat gewählt, aber mit der Zeit hat sich diese Anzahl auf 2 vermindert. Die Einkünfte der Németier Seite wurde aber vom gemeinsamen Rat verwaltet, die er ganz enteignet hat[8]. Die Lösung ist nicht klar; in den Archiven der Familie Károlyi sind aber mehrere Lösungsvorschläge hinterblieben. Die aus Németi haben vorgeschlagen, dass die beiden Seiten einen einzigen Siegel besitzen sollen, aber die Németier sollen neben den Richter immer 4 Geschworenen und einen Notar wählen. Dies soll vom 25 köpfigen Äußeren Rat aus Németi gewählt werden. Der Németier Teil wollte von seinen Leuten die Wirtschaft überwachen lassen. Die Szatmárer hätten es gern gehabt, dass die 4 Geschworenen von der *communitas* in der üblichen Weise gewählt sein sollten und die Anzahl der Räte der Németier Seite sollte sich der Bedingungen entspechend verändern. In ihrer neueren Antwort hielten die Leute aus Németi an ihren Forderungen und an ihre Unabhängigkeit, z. B. daran, dass sie einen Notar „für das Weiterführen ihrer eigenen Gelegenheiten stellen können“. Sie verlangten eine völlige wirschaftliche Autonomie — „die gemeine *oeconomica directio* sollte bei den Vertretern des Németier Teils sein, so wie vor der Union“; sogar „die unbedeutenden Gelegenheiten“, die ohne den Rat geregelt werden können, sollten von den Senatoren aus Németi verwaltet werden. In den 20er Jahren erhielten die Németier bei einem Teil der Ämter eine wirkliche Vertretung. Aber 1744 haben sie wieder die Hilfe der Königin verlangt, weil seit 30 Jahren keiner von ihnen das Amt des Richters bekleiden konnte[9].

Es gab einen Wettbewerb auch zwischen dem Inneren und dem Äußeren Rat. Auf Bitte des Äußeren Rates wurde 1731 bei der Amtserneuerung, die in der Anwesenheit eines Kommissars von der Zipserkammer stattfand, beschlossen, dass sowohl der dritte Weinrichter als auch der eine Mühlenrichter aus dem Äußeren Rat gewählt sein sollte.

Vom Ablauf der Angelegenheit wissen wir wenig. Die Protokolle aus dem 18. Jahrhundert sind ziemlich dürftig. Das Leben der Stadt wurde mit dieser Gelegenheit ganz durcheinandergebracht. Da die Stadt niedergebrannt wurde, ist die Bevölkerung in die Weinberge geflohen und es dauerte eine gute Weile, bis das Alltagsleben wieder in die richtigen Bahnen geraten ist. Das erste Protokoll aus der Kuruzzen Zeiten ist aus dem Jahr 1703 erhalten geblieben; am Anfang enthält es ältere Beschlüsse aus der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts[10]. Die kurzen Anmerkungen berichten über Prozesse (Prügeleien, Diebstähle, Erbstreitigkeiten, Steuerhinterziehung), Verkäufe-Käufe, Zünfteangelegenheiten, das Erhalten des Bürgerrechts. Parallel damit entstand auch ein anderes Protokoll für die Jahre zwischen 1704–24[11]. Da befanden sich die Liste mit den Namen der zwei Räte, außerdem insbesondere

[7] Ebenda.
[8] MOL P 392 Archiv der Familie Károlyi, Ladula Nr. 167. Stadt Szatmár.
[9] Ebenda.
[10] AC F 20, Nr. 9.
[11] Ebenda, Nr. 8.

Aufzeichnungen über Verkäufe und Käufe (in erster Linie von Weingärten), Erbeangelegenheiten, Vereinbarungen. Später sind die Verkauf- und Kaufverträge überwiegend. Bis zum letzten Drittel des 18. Jahrhunderts wurden die Gerichtsprotokolle nicht selbständig geführt; die Verwaltung und die Justiz wurden sowieso noch nicht voneinander getrennt. Am Anfang des Jahrhunderts tagte der Rat noch nicht regelmäßig. Im allgemeinen tagte er einmal pro Monat, aber es geschah, dass er viermal oder überhaupt nicht tagte. Meistens gibt es für ein Datum einen Vermerk, aber manchmal wurden auch zwei oder mehrere Fälle abgewickelt. Im April 1711 aber tagte der Rat zehnmal, davon vier Tage hintereinander. Wahrscheinlich tagte er nur dann, wenn etwas zu erledigen war. Die Aufteilung der aufgezeichneten Fälle im Jahr 1709 war wie folgt: 13 Verkäufe und Käufe, 2 Verpfändungen, 1 Austausch, 1 letztwillige Verfügung, 1 Ratbeschluß. In einigen Jahren sind die Protokolle sehr lückenhaft, Namen wurden nicht eingetragen, angefangene Eintragungen wurden nicht beendet. Bis in den 1720er Jahren wurden die Protokolle später niedergeschrieben, da wir in einigen Fällen auch das „Nachleben" der Ereignisse finden können[12].

In jedem neuen Jahr wurde auch der Finanzbericht eingetragen, der wahrscheinlich mündlich vorgetragen wurde, aber er wurde skizzenhaft auch ins Protokoll eingetragen. Die Einkommen der Stadt am Anfang des 18. Jahrhunderts waren relativ gering. Infolge der Rákóczi-Revolte war die finanzielle Lage bedauerlich; 1707 wurde wegen der Entwertung der Kupfermünze, die Rákóczi prägen ließ, die Zusammenstellung einer Abrechung nicht für notwendig gehalten, dies wurde dem guten Gewissen der Weinrichter anvertraut. In Sathmar — wie auch in anderen reformierten Städten – hat sich eine spezifische Lage entwickelt. Für lange Zeit hat als weltliche Gemeinde, bzw. die Kirchengemeinde, die Kirche gefördert und verwaltet und die Berichte sind ineinander verflochten. In obengenanntem Jahr bezahlte der Richter gerade aus den Goldmünzen, die der Kirche hinterlassen wurden, die notwendigsten Ausgaben der Stadt.

Zusammen mit der Zunahme an Rang hat die Stadt auch die kleineren königlichen Nutznießungen erhalten. Aber das bedeutete auch das Verschulden der Stadt. Um die 47 000 Gulden bezahlen zu können, haben sie Kredite aufgenommen und wurden dazu gezwungen, zwei Gaststätten der Stadt für 9.000 Gulden an zwei einander abwechselnden Stadtrichter und einige Senatoren zu verpachten. Auch die Ladenplätze wurden verkauft, die meisten von ihnen wurden ebenfalls vom Richter, Notar und den Räten gekauft.

Infolge des Verschuldens der Stadt und der üblen Verwaltung der Gelder überprüfte eine Kommission der Zipser-Kammer Mitte des Jahrhunderts die Gelegenheiten und versuchte die Verwaltung der Stadt fachgemäß zu machen. Aufgrund des Gesetzartikels 36:1715 überwachte die ungarische Kammer alle Gelegenheiten der Stadt und nach 1724 wurde ein Teil davon von Statthalterei übernommen. Einer Regelung von 1733 und der sich entwickelnden Gewonheit entsprechend waren die Kammer für wirtschaftliche Angelegenheiten und die Statthalterei für die Verwaltungsfragen zuständig[13].

In den Anweisungen der Kommission von 1752 wurden die Art der Steuerangelegenheiten, die Gehälter usw. geregelt. In diesem Kontext wurde auch auf eine bessere Evidenz geachtet. Es wurde vorgeschrieben, dass die „Aufzeichnung" der Steuer in zwei Listen gemacht werden soll; die eine soll beim Notar wie im *authenticum* aufgehoben werden, die andere soll sich beim Steuereinnehmer befinden, außerdem soll jeder Steuerzahler ein „Büchlein" erhalten, um eine bessere Evidenz und Überprüfung zu ermöglichen. Die Durchführung mußten der Stadtrichter und der Rat beaufsichtigen. Extrasteuer nur aufgrund des Urteils des Rates oder im Notfall aufgrund der schriftlichen *assignationen* des Stadtrichters erhoben werden, aber diese mußten mit Quittungen belegt werden. Ebenso mußte jede Zahlung mit einer Quittung bescheinigt werden. Die Zuwiderhandelnden mußten eine Geldstrafe

[12] Ebenda.
[13] Kállay István: *Szabad királyi városok gazdálkodása Mária Terézia korában*. Budapest, 1972. S. 18.

bezahlen. Die neue Instruktion hat der Schriftlichkeit auch dadurch eine viel größere Rolle verliehen, dass einerseits den Einquartierungsmeistern verboten wurde, dass sie von der Bevölkerung Geld sammeln oder der Armee zahlen – diese wurde zur Obliegenheit des Steuerzahlers –, aber anderseits hat sie vorgeschrieben, dass über die Angelegenheiten im Bereich der Militärsteuer ein *diarium* geführt werden soll und dieses mußte monatlich dem Stadtrichter vorgestellt werden. Die Meistern sollten gleichzeitig auch einen Bericht erstatten. Jede durchgeführte Leistung mußte der *perceptor* in das Büchlein der Steuerzahler eintragen[14].

Der erwähnte Auschuß beschloß auch die Konskription des Stadtgebietes. Es wurde vorgeschrieben, dass eine von der Stadt ernannte Kommission das Grenzgebiet der Stadt besucht und die Felder und ihre Besitzer aufzeichnet. Er hat festgelegt, was für Rubriken bei der Konskription ausgefüllt werden sollten. Nach dem Beenden der Arbeit mußten sie die Konskription in eine Endform bringen und sie mit ihrer Unterschrift und ihrem Siegel beglaubigen und dem Magistrat einreichen. Dies war auch deshalb sehr wichtig, weil wir im Protokoll auch solche Fälle finden, wo die vor zwei Jahren gekauften Äcker aufgezählt wurden, weil bei dem Kauf „sie selbst nicht genau wußten, wo sich die Äcker befanden und was für Nachbarschaft sie hatten“. Mit dieser Gelegenheit hat der Käufer auch seine anderen Käufe eintragen gelassen. Zur Zeit ist es nicht klar, in welchem Maße die Verkäufe und Käufe schriftlich belegt wurden, was für einen Bedarf die Bürger für die schriftliche Beglaubigung hatten. Unter den Käufern befanden sich zahlreiche Räte, aber wir wissen es nicht, was für ein Prozent der gesamten Käufe-Verkäufe ins Protokoll eingetragen wurde. Es wurde versucht auch die Pachtungs- und Anleihenangelegenheiten ins Protokoll einzutragen, die gleichzeitig auch für die Beglaubigung sorgte. Das Protokoll wurde als ein mit den Urkunden gleichwertiger Beweis betrachtet. So wurden oft Kopien von Originalverträgen eingetragen. Dies war auch wegen den kriegerischen Zeiten notwendig, da auch noch 1718 ein Schuldenfall protokolliert wurde, weil während dem letzten Einfall der Tataren das Originaldokument verlorengegangen ist[15].

Der Rat selbst förderte in ofiziellen Anlagen die Verbreitung der Schriftlichkeit. 1710 wurde ein Beschluß getroffen, dass das Testament derjenigen, die „außer den guten alten und bewahrten Gewohnheiten nicht in der Anwesenheit der vom Richter unserer edlen Stadt entsandten Vertreter ein Testament machen“, als ungültig erklärt wird und der Betroffene muß eine Strafe von 12 Gulden zahlen[16]. Die Mündlichkeit dominierte aber noch für lange Zeit sowohl in Prozeß als auch in Verwaltungsangelegenheiten. Wie es im Bezug auf eine Angelegenheit aufgezeichnet wurde, referierte der Bittsteller mündlich vor dem Rat. In wichtigeren Prozeßangelegenheiten reichten die Beteiligten ihre Repliken schriftlich an der Rat ein. Wie das auch von Kállay hervorgehoben wurde, wollten die Räte mit den mündlichen Prozessen sich selbst entlasten[17]. Dieses beweist auch der 1711er Beschluß des Sathmarer Rates, indem er die Beteiligten dazu gezwungen hat, dass um „welche außerordentlichen Rechtsstreiten“ zu vermeiden, wenn einer von den Seiten den Beschluß dem Richter nicht akzeptieren würde, dann kann derjenige den Prozeß nur dann weiterführen, wenn er eine Bürgschaft von 36 Gulden geleistet hat, aber wenn er das innerhalb von 15 Tagen versäumen würde, dann ist der Urteil endgültig.

Der Rat hatte also gleichzeitig auch Befugnisse eines Gerichtshofs. Gemäß des Gesetzartikels 31 aus 1723 mußten wenigsten 2 Senatoren, die über juristische Kenntnisse verfügten, anwesend sein, in Straffällen sogar mehrere, aber wir wissen es nicht, wie weit dies

[14] Instructio von 2. Oktober 1752. MOL Familie Melczer (kellemesi). P 1828 Melczer Pál (1741-81) Schachtel 2. Nr. 4. Untersuchungsakten der Stadt Szatmárnémeti.
[15] AC F 20, Nr. 8.
[16] Ebenda.
[17] Kállay István: *Városi bíráskodás Magyarországon*. Budapest, Osiris, 1996. S. 96-100.

eingehalten wurde[18]. Auch darüber wissen wir nicht Bescheid, was für eine Ausbildung die Senatoren hatten.

In Sathmar funktionierte schon vom Anfang des 17. Jahrhunderts eine reformierte Mittelschule. 1610 „hat der aufrichtige Rat so verordnet, dass wenn sich die Gelegenheit ergibt, dann sollen sie Wittenberger Schulmeister anstellen, aber wenn bei jenen Mangel auftreten würde, dann Schulmeister, die im Heimatland ausgebildet wurden“[19]. 1636 haben auch die Jesuiten ein Kollegium gegründet. Die Listen mit den Namen der Schüler des vorherigen wurden auch aufbewahrt, aber aus diesen kann man die Würdenträger nur sehr schwer identifizieren. Auf den Listen mit den Namen der Schüler des reformierten Kollegiums finden wir nur in 13 Fällen Namen, die mit denen von den 42 Senatoren identisch sind; in 3 Fällen kann die Identität mit Sicherheit ausgeschlossen werden, also wir können vermuten, dass 10 Senatoren von diesem Periode das Kollegium besucht haben. Auf den Listen befinden sich aber nur die Namen der Schüler aus den oberen Klassen und derer, die im Internat wohnten, so ist es vorstellbar, dass von den Sathmarern viel mehrere die Schule besucht hatten. Am Anfang des 19. Jahrhunderts waren schon die meisten der Schüler aus der Stadt.

Die Schule gehörte in jedem Fall zum Alltag der Bürger. 1675 während einer Zeugenaussage erinnert sich der Zeuge an die Zeit als er „ein Kind war, das die Schule besuchte“. In einem Fall von 1707 haben sich zwei Bürgerfrauen gestritten, weil die eine von der anderen verleumdet wurde, dass sie Käse gestohlen habe und sagte, dass „bei ihrer Tochter, die die Schule besucht hat, ein Stück davon erkannt hätte“[20]. Der Schulmeister und der Lehrer der Mädel befanden sich ununterbrochen auf dem Gehaltbogen. Nach der Brandschatzung der Stadt hat auch das Komitat zur Unterstützung der Schule beigetragen. Umso größer war die Empörung nicht nur der Stadt, sondern auch des reformierten Adels aus der Umgebung, als 1754 auf Vorschlag des schon erwähnten Kammerausschusses der Stadtverwaltungsrat die obersten Klassen des reformierten Kollegiums untersagt wurden und es zu einer 2klassigen Grammatikschule zurückgesetzt wurde. Die Sathmarer haben mehrmals seine Wiederherstellung beantragt und sogar eine Delegation nach Preßburg und Wien gesandt. Sie haben verschiedene Hofräte und —agenten aufgesucht und versuchten ihre Sache vorwärtszubringen; sie waren auch beim Kanzler in Audienz. Während der Suche nach Protektoren sind sie auch zum Graf Ferenc Károlyi gegangen, der sie beruhigt hat, dass obwohl die Schule nicht mehr in der alten Form wiederhergestellt wird, trotzdem werden sie aber *consolatio* erhalten, da „ich selbst an wichtigen Orten geäußert habe, wenn jene Schule bei ihrer jetzigen *restrictio* bleibt, werde ich in unserem Komitat nicht einmal Geschworenen finden“. Zuletzt wurde er vom Kanzler abgewiesen, einerseits weil es auch wenige katholische Oberschulen gab, anderseits weil „der Schneider, der Schuster keine Theologie braucht, es reicht ihm wenn er ein guter Haushalter ist“[21].

Wie es aus den indirekten Quellen sichtbar wird, war am Anfang des 18. Jahrhunderts der Analphabetismus kein ausschließender Grund für die Ratsmitgliedschaft. In der Auseinandersetzung von 1717 haben die Sathmarer den Vorschlag deren aus Németi, dass sie 4 Geschworenen wählen, akzeptiert, aber haben verlangt, dass „sie in Geist, Vernunft, Treue, Fleiß, nüchternem Leben und in ihrem Dienst Leute mit ehrlicher *conversatio* sein sollen“, obwohl sie darüber entscheiden durften, „dass ihre Herrschaften einen Dolmetscher, der Deutsch, Latein und Schreiben kann, anstellen und bezahlen dürfen“[22]. Auch im Fall anderer Städte kennen wir zahlreiche Beispiele, dass Mitte des 18. Jahrhunderts ein Teil der Räte noch

[18] Ebenda, S. 68-69.
[19] Bura László: *Szatmári diákok 1610-1852*. Szeged, 1994. (Fontes rerum scholasticarum, V.) S. 3.
[20] AC F 20, Nr. 8.
[21] MOL P392, Ladula Nr. 167.
[22] Ebenda.

Analphabeten waren. Es wurde nur im königlichen Beschluß von 1755 vorgeschrieben, dass die Senatoren gebildete Leute sein sollten, die das einheimische Recht kennen.

Von den Notaren wurde aber eine gründliche Fachausbildung erfordert. Wie von hauptdienstlichen Beamtern wurde nicht nur oberstufige Sprachkenntnisse (in der Regel Ungarisch, Latein und Deutsch) erfordert, sondern es wurden auch entsprechende juristische Gewandtheit und Ausbildung verlangt. Auch die Protokolle zeigen, dass es mit dem Schreiben in Ungarisch und Latein keine Probleme gab, auch an juristischen Kenntnissen fehlte es nicht, aber mit der deutschen Sprache konnten sich auch die Notare schwer durchschlagen. Obwohl auch der Notar zur Delegation von 1754 gehörte, mußte trotzdem der eine Hofagent gebeten werden, „dass er die Güte hat, unsere *instantien* in den deutschen Stil zu transferieren". 1725 schrieb Graf Sándor Károlyi in einer bestimmten Sache zweimal der Stadt, darauf hat sich der Rat damit entschuldigt, dass weil „wir den geeigneten *translator* der deutschen Schriften nicht gefunden haben"[23], konnten sie die Antwort nicht schicken, aber an der Übersetzung wurde gearbeitet und sie „wird ohne Verspätung mit Postgelegenheit" gesendet[24].

Der Rat hatte am Anfang des 18. Jahrhunderts einen regen Briefwechsel mit der Károlyi Familie, aber in wichtigeren Angelegenheiten haben sie den Notar oder die Senatoren mit ihrem Beglaubigungsschreiben gesandt und diese haben mündlich ihre Sache vorgetragen. Der Németier Teil hat öfter, auch getrennt, die Károlyis im Brief ersucht, indem sie sie um ihren Beistand gegen Sathmar gebeten haben. Am Anfang des 18. Jahrhunderts lebten die Mündlichkeit und Schriftlichkeit eng nebeneinander, obwohl die erste dominierte. Das Schreiben hatte großes Ansehen, das Kennen vom Lesen und Schreiben auch seitens der niedrigeren Beamten wurde immer mehr zu einer Forderung. Die Anordnungen vom Zentrum haben die Einführung, bzw. Verbreitung der schriftlichen Verwaltung auf allen Gebieten des Stadtlebens gefordert. Im größeren Maße wurde das aber erst im letzten Drittel des 18. Jahrhunderts verwirklicht.

REZUMAT

ADMINISTRAŢIE ŞI SCRIERE ÎN ORAŞUL LIBER REGESC SATU MARE LA ÎNCEPUTUL VEACULUI AL XVIII-LEA

Autoarea analizează sursele şi datele despre administraţia urbană din perspectiva ştiinţei de carte a reprezentanţilor ei. La începutul secolului al XVIII-lea se constată că analfabetismul era destul de răspândit în rândul consilierilor. Excepţie făcea notarul care dispunea de cunoştinţe de limbă latină şi maghiară, mai puţin germană, şi de drept. Din acest motiv raporturile scrise cu autorităţile centrale erau completate de prezentările orale ale delegaţilor trimişi în scopul de a aduce la cunoştinţă problemele mai rapid şi de a facilita comunicarea. În anii de debut ai veacului al XVIII-lea, oralitatea şi scrierea se împleteau strâns în practicile administraţiei, prima dominând, puterea centrală asumându-şi misiunea de a profesionaliza corpul de funcţionari.

[23] Ebenda.
[24] MOL Archiv der Familie Károlyi, P 398 Missiles, Nr. 69412.

Ágnes BÁLINT (Braşov)

A FEKETE TEMPLOM, 1689-ES TŰZVÉSZ UTÁNI, ÚJJÁÉPÍTÉSÉNEK TÖRTÉNETI VÁZLATA*

Az 1689-es pusztító tűzvész nem csak „gúnynevet" kölcsönzött a brassói Fekete templomnak, hanem, a helyreállítások révén egy megváltozott külső és belső képet is. A Habsburg berendezkedésnek és katonai diktatúrának fegyveresen ellenálló brassói kézművesek akciójának megtorlásaként, Caraffa generális felgyújtatta a várost, páratlan veszteségeket okozva, művelődési, gazdasági, építészeti téren egyaránt. A tűzvésznek közel 300 ember esett áldozatául, számos lakóház mellett, elpusztult a tanácsház, a Hontems alapította iskola és nyomda, könyvtár és a gótikus templom. A lángba borult épület teteje beomlott, magával sodorva a boltozatot, belsejében a lángok martalékává vált a berendezés, stallumok, oltár, szószék, epitáfiumok és tabernákulumok, a harangok megrongálódtak. A gyakorlatilag csak kormos falakból álló templom helyreállítása viszont nem volt és nem lehetett prioritás a városban, az első takarításra és lomtalanításra vonatkozó munkálatok, így csupán az 1690-es év folyamán kezdődtek el, a restaurálási összmunkálatok pedig, különböző gazdasági, politikai tényezők hatására a 18. század végéig elhúzódtak. A közel száz éven keresztül történő építkezések, javítások és átalakítások jóval több kérdést felvetnek, és több problémát implikálnak, mint aminek felvázolására, tisztázására jelen írásban lehetőség nyílik, írás, mely a teljesség igénye nélkül, főképp a levéltári források és szakirodalom átolvasása nyomán kialakult következtetéseket kívánja összegezni, egy legendáktól és tévhitektől mentesített kronológiát kísérel meg felállítani. A kutatás további célja az analógiák és összefüggések révén megállapítani az építőmühely helyét, kiterjedését, fontosságát.

A művészettörténeti szakirodalom főleg az épület gótikus jellegére és gótikus templomként betöltött szerepére koncentrál, mellőzve vagy pejoratív jelzők kíséretében említve a helyreállítási munkálatokat, ezek templomra gyakorolt változtató hatását. Az oldalkarzatok újonnan keletkezett árkád-faragványait, egy téves datálás következtében, a szakirodalom többsége sokáig gótikusnak titulálja[1], mások durvának, oda nem illőnek, pocsék, „gótika majmolásnak" tartják. A tűzvész templomon okozta károkat és az újjáépítés problematikáját, elsőként Ernst Kühlbrandt tárgyalja, máig használható, átfogó monográfiájában[2]. Konkrétan az újjáépítési korszakot érintő cikkek, rövid tanulmányok közül említésre szorul Albert Eichhorn[3], a helyreállítás javára adakozók listájának közlése, Antoni Erhardt[4], a katasztrófa utáni, templom díszítésére, berendezésére irányuló adományokkal foglalkozó írása. Hermann Phleps rövid cikket közöl a helyreállítás gótizáló voltáról[5], de megemlíti Kirschbaum is, gótizáló építkezéseket összefoglaló művében[6], a kőfaragványok, szószék, stílusának kérdésével, Nicolae Sabău is foglalkozik érintőlegesen, szintén összefoglaló jellegű könyvében[7].

*A dolgoza**t** bővebb változata, 2003 júniusában megvédett szakdolgozatom témáját képezi, melynek függelékében közöltem a helyreállításokkal kapcsolatos, elsődlegesen feltárt forrásokat, melyekre jelen tanulmányban is utalás történik. A szakdolgozat megírásában, főképp a források felkutatásában, nagy segítségemre volt Gernot Nussbächer úr. Útbaigazításait és hasznos tanácsait ezúton is hálásan köszönöm.

[1] Henszlmann Imre: Úti jegyzetek a királyföldről. Archeológiai Értesítő. 13/1879. 299. Orbán Balázs: A Székelyföld leírása. Európai Idő Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 1991-1996 (reprint kiadás). 318.

[2] Kühlbrandt, Ernst: Die Evangelische Stadtpfarrkirche A.B. in Kronstadt. I-II. Götts Sohn, Kronstadt, 1898, 1927.

[3] Eichhorn, Albert: Einige Spenderlisten und Belege über die Wiederherrstellungsarbeiten an der Schwarzen Kirche nach dem großen Brand 1689. Mitteilungen des Burzenländer Sächsischen Museums. 2/1937. 48-59.

[4] Erhardt, Antoni: Stiftungen zur Ausschmückung der Schwarzen Kirche nach dem Großen Brand. Kronstädter Zeitung. Nr. 260, 1942.

[5] Phleps, Hermann: Die Schwarze Kirche in Kronstadt. Eine belangereiche Wiederherstellung aus dem Anfang des 18. Jahrhundert. Zeitschrift für bildende Kunst. Leipzig, 1927-1928. 63-66.

[6] Kirschbaum, Engelbert: Deutsche Nachgotik. Augsburg, 1930. 42.

[7] Sabău, Nicolae: Metamorfoze ale barocului transilvan. I. Dacia, Cluj, 2002. 25-28.

A dolgozathoz felhasznált, levéltári írott források közül megemlíteném az 1784-ben, Petrus Closius által összeállított, a boltozás költségeire vonatkozó számadást[8], mely tizenkét év távlatából, rendszerezett, pontos és áttekinthető képet nyújt az anyagbeszerzéstől, a kőfaragásig terjedő minden boltozassál kapcsolatos kérdésről. Egy másik fontos forrás, a Johann Retsch számadásait tartalmazó csomag, templomi kurátorságának idejére, nevezetesen az 1693-as évre, vonatkozó része[9], mely, lévén hogy nem retrospektív, nem is rendszerezett, a helyreállítási intézkedések mellett a templomi élet mindennapjaira vonatkozó bejegyzéseket is tartalmaz. Ezek mellett használható információkkal szolgálnak a céhek, stallumaiknak helyreállítását igénylő, levelei, a tűzre, károkra, helyreállítás mozzanataira vonatkozó utalásaik[10]. A „legbőbeszédübbek" mégis a naplójegyzetek, krónikák, melyek többször kitérnek a körülmények, ok-okozati összefüggések ismertetésére is: ilyen Tartler emlékirata[11], Joseph Teutsch, Martin Ziegler, Paulus Benkner, Cserei Mihály stb. naplójegyzetei[12].

A helyreállítási munkálatok lényegében négy elkülöníthető lépésben, korszakban zajlottak: a további rongálást meggátolni kívánó ideiglenes lefedést és lomtalanítást követően, 1693-ban tértek rá a tetőszerkezet újjáépítésére, majd a tető alá hozott templom berendezésére, amelynek legfontosabb állomása az 1710-ben kezdődő, díszes oldalkarzatok építése, és viszonylag hosszú idő után, 1762-ben kezdtek hozzá a meglehetős nagy munkát igénylő újraboltozáshoz. A továbbiakban ezeket a fázisokat kísérelem meg felvázolni.

Elsőként a helyükön maradt boltozatmaradványok leverését, az omladék, hulladék templomból való kitakarítását végezték el a brassóiak, majd kis harangot húztak a még romos toronyba. A munkálatok kezdési időpontja bizonytalan: Teutsch krónikája szerint, 1689 szeptemberében megtörténik a boltozatmaradványok leverése, decemberben a harang felhúzása és a kereszt és gömb toronyra való felhelyezése, Jüngling ács által[13]. Stephan Jüngling, Segesvárról hívott ácsmesterről, ennek Brassóban való működéséről, csupán 1693-tól van tudomásunk[14], így ezen beszámoló használhatósága, de a datálása mindenképpen megkérdőjeleződik. Hitelesebb Martin Ziegler beszámolója, amely az 169l-es évet nevezi meg ezen konzerváló intézkedések kezdeteként[15], ezt erősíti meg Stephan Filstich krónikája is[16]; ennek anekdotikus elbeszélése szerint, a „tapasztalt öregek" tanácsára, az ácsmesterek és fanyersanyag nélkül maradt Brassóban, a város lakosai ajánlották fel kerítésnek szánt deszkáikat, a templom ideiglenes, időjárások viszontagságaitól megóvni kívánó, első lefedése céljából. A tákolt tető alatt aligha rendezkedhetett be a templom működésre, habár ideiglenes ülőhelyek és pulpitus létesítéséről van tudomásunk[17], sőt 1691 október 28-án már istentiszteletet is tartanak[18], mindenképpen szükségessé vált egy állandó tető mihamarabbi megépítése.

1693-ra kialakultak a kedvező körülmények a munkálatok elkezdésére: a gyülekezet részéről, a kényelmetlen, szűk helyen tartott istentiszteletek miatt, fokozódó elégedetlenségek[19], megkövetelték, a rendelkezésre álló pénzösszeg, Teleki Mihály 1689-ben tett, 2000 magyar forintra vonatkozó adománya[20], pedig lehetővé tette 1693-ban a tetőfedési munka elkezdését[21].

[8] DJAN Bv. Fond Primăria Braşov. Scria Socoteli Alodiale- Registre XXI/42.
[9] DJAN Bv. Fond Primăria Braşov. Scria Socoteli Alodiale-Registre 1/19.
[10] DJAN Bv. Fond Breasla Cojocarilor Bv. Nr. 16/1720; DJAN Bv. Colecţia Biserica Ncgră Braşov, IV. Hd. 5/3, 5/4, 6/9, 23/1, 27/1.; DJAN Bv. Fond Breasla Blănarilor. Achiziţie „Szabó Anna" 7/1699.
[11] Colecctanea zur einer Partikulär Historie von Cronstadt aus unterschiedlichen Documcnten zusammengebracht von Thomas Tartler. Anno 1741. Fortgesetzt und vermehrt mit einen zweiten Band von Josepf Frantz Teutsch.
[12] Lásd Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt. I—VII. Kronstadt, 1886-1926.
[13] Teutsch, Joseph: Kurzgcfasstc Jahrgcschichtc von Siebenbürgen, besonders Burzcnland. In Quellen. IV. 111.
[14] Lásd Johann Retsch számadáskönyvet az 1693-as évre (továbbiakban Retsch számadáskönyvc) (Schässburgcr Zimmermann, Schässburgcr Meister, Zimmermeister, Zimmermeister Jüngling). 59-85.
15 Zicglcr, Martin: Annotata Historica. In Quellen. VI. 230.
[16] Filstich Stephan: Beschreibung der Kronstädtcr Begebenheiten. In Quellen. VI. 295.
[17] Zicglcr: uo. 230. Tartler, Marcus: Diarium. In Quellen. VII. 480.
[18] Tartler: Collcctanca. 87.
[19] Uo. 88. Szűcsök levele 1720-ban (DJAN Bv. Fond Breasla Cojocarilor Nr. 16.).
[20] Teutsch: uo. III.

Az építkezést január 15-én kezdik, a torony héjjazatának helyreállításával, a feltételezhetően helyi Andres Glöckner, Michel Zilles és Simon Gräber (máshol Graber, Kaubengräber) vezetésével22. Ugyanezen mesterek, a februártól áprilisig terjedő időszakban23, helyreállítják az orgonakarzat fölötti tetőrészt. A harangot március 13-án húzzák fel a kész toronyba, Thomas Wagner, Simon Zimmermann és Hannes Schindler24. Augusztusban szerződtetik a már említett segesvári, Michael Jüngling (máshol Jung) ácsmestert25, aki szeptemberben kezd dolgozni, helyi és saját inasokkal valamint a város által szolgáltatott napszámosokkal. A nyersanyag beszerzése után, amit szintén ő irányít, a nyugati oldalról a szentély felé haladva, 1694-ben fejezi be a tető helyreállítását, 1100 forint készpénzért26, valamint a munkálatok ideje alatti teljes ellátásért27.

A harmadikként említett helyreállítási periódus már a templom lefedésének kezdeti évében, 1693-ban elkezdődött, amikor ablakszemek betételéről, ajtószárnyak kifaragásáról, vasazásáról, zárakkal való ellátásáról valamint küszöbök faragásáról egyaránt van tudomásunk28. Az ablakok berakása 1695-ben is folytatódik, a városiak adományaiból, a legnagyobb összeget Martha Schneeweißin (83 forint) és Hannes Meissen (105 forint) áldoz rá29. A források a szószék 1696-ban történő felállításáról illetve ennek az említett év október 28-án történő felavatásáról beszélnek,30 ám az mindmáig kérdéses marad, hogy mire alapozták, lévén, hogy a pillérek konszolidálása, tudomásunk szerint később kezdődött el. A reneszánsz, manierizmus és barokk jegyeit egyaránt magán viselő szószék, Laurentius Bömches, mészáros, jelentős adományából épült újra, aki száz ökör árát, 500 forintot ajánlott erre a célra. A poligonális szószékkosárba, baluszteres mellvédü lépcső vezet. A szószékkosarat egy Mózes alak tartja, mely fölött a medalionokban evangélistaszimbólumok mellett, Brassó címerére és az adományozó Bömchesre utaló részleteket találunk. A már nyíltan barokk jelleget mutató szószékkorona 1698-ban készült, Georgius Abraham és Johannes Toples munkájaként; finom megmunkálásról és a külföldi ötvös-minták sikeres beépítéséről tanúskodik a kis faragott faajtó, melynek készítési éve és mestere egyaránt ismeretlen.

1696-ra tehető a stallumok templomba való visszaállításának kezdete - az elsőként helyreállított, tanácsos urak stallumának költségeit Johann Mankesch vállalta fel31. Ezt követően sorra helyre került a különböző céheknek (leghamarább a cipészek stalluma, 1696-ban32) a szenátoroknak (1696), az egyházi előjáróknak, professzoroknak, tekintélyes családoknak a stalluma, berendezkedés, mely a megváltozott körülmények következtében nem egyszer konfliktusokkal járt33. A jelenleg is létező darabok közül kiemeljük, a Martin Engelbrecht, erényeket ábrázoló, metszetei alapján34 festett, szabók stallumát (1710-15), a különös műgonddal elkészített asztalosok stallumát (1746-48), valamint a takácsok 1747-ben,

---

[21] Nincs pontos tudomásunk arról, hogy milyen állapotban volt a tetö, melynek helyére épül az új szerkezetű cseréptető, 1693-94-bcn, de több utalást találunk egy zsindelytetö létezésérc (Rctsch számadáskönyvc 61, 63, 64, 65, 66), melyet feltételezhetően elbontanak.

[22] Rctsch számadása. 59-60.

[23] Az állvány felállításának ill. visszabontásának időpontjai. Uo. 60-66.

[24] Uo. 60-61.

[25] Eichhorn: Spcndcrlistcn. 59.

[26] Michael Jüngling templomnak adott számlája (DJAN Bv. Fond Primăria Braşov, scria Socoteli Alodialc. - Registre 1/21 (1690-1748) anex. ad 1120).

[27] Rctsch számadása.

[25] Uo. Az ablakokról: 68, 69, 84 , az ajtókról: 62, 71, 79, a küszöbfaragásról: 65, 67.

[29] Eichhorn: Spcndcrlistcn. 54-56.

[30] Scraphin, Friedrich Wilhelm-Kühlbrandt, Ernst: Führer durch die cvangclischeStadtpfarrkirchc A.B. in Kronstadt. Gött, Kronstadt, 1913. 20.; Kühlbrandt: Schwarze Kirche. 14.; Sabäu: Mctamofozc. 25.; Tarder: Collcctanca. 125.

[31] Scraphin-Kühlbrandt: Führer. 20.

[32] Chronik der Schusterzunft In. Quellen. VI. 587, 592.

[33] A különböző céhek stallumainak viszonylag egyidejű helyreállítása vonta maga után azt a céhek közti versenyt, mely a minél előkelőbb, jobb helyek megszerzésére irányult, konfliktus, mely nem egy esetben vezetett pereskedéshez.

[34] Sabău, Nicolac: Iconografia picturilor reprezentând cele zece virtuţi din Biserica Neagră. Ars Transilvaniac. 7/1997. 121-136.

Johann Oelhann által festett padját[35]. A századfordulóra datálható az ajtószárnyak többségének elkészítése is - 1698-ban Petrus Bartesch költségére készül el a nyugati kapu faanyaga, az északi oldal ajtószárnyait a fenti Bartesch lánya, Catherina Czatin állja, pár évvel később, 1707-ben pedig Johannes Rosenauer és Merten Gustav fizetik a déli oldal kis ajtajának elkészítését[36]. A kiváló művészi tudásról árulkodó kapuszárnyak történetének nagy hiányossága, hogy mesterükről, tervezőjükről a kutatás jelen állapotában nem tudunk.

Ennek a „berendezési" korszaknak kiemelkedő jelentőségű, ugyanakkor vitatott, epizódja, mint már említettük, az oldalkarzatok építése. Annak ellenére, hogy a helyreállítási munkálatok folyamatának leglátványosabb része, az erre vonatkozó forrásanyag a legszegényebb. A 19. században a templommal foglalkozó szakembereket, a helytelenül olvasott epigráfiai források (1700 helyett 1500-at olvastak) illetve az árkáddíszek formájának gótizáló jellege vezette félre. Mára már tisztázott az oldalkarzatok újkori volta, melyet az ablakokhoz való viszonyulásuk, a gótikus falpillérekhez való, nem mindig sikeres illesztésük, valamint az említett epigráfiai illetve levéltári források, bizonyítanak.

A forrásokból az következik, hogy az építkezések 1710-ben kezdődtek, a pillérek helyreállításával[37], az északi oldalon, és 1710-1712-ben biztosan folyamatban voltak[38]. A déli oldalon az egyedüli konkrét adatot az 1714-es feliratú, szirének által közrefogott medalion adja, de az a tény, hogy 1718-ban még adományok irányultak a templom építésére, arra enged következtetni, hogy az említett dátumig, a karzaton végzett munkálatok még nem fejeződtek be[39]. Az oldalkarzatok építésével kialakult árkádok, kusza növényi, gyümölcsös-indadíszes, vagy figurális, szirénalakokat, sárkányokat, oroszlánokat, angyalokat stb. ábrázoló vállkövekre támaszkodnak. Maguk az árkáddíszek is gazdag díszítést kaptak, a szamárhátívek vonalára húsos levelű növények, gyümölcsök kerültek, sőt gyakran középkori ikonográfiát idéző részletek, mint pl. zodiákus jegyek, szőlőfürtök közt bujkáló madarak, sárkányok, szirének. Egyetlen kőfaragómester, Johannes Freund tevékenységéről van tudomásunk[40], habár a stilisztikai megfigyelések arra engednek következtetni, hogy több mesterrel van dolgunk[41]. Összehasonlítva a északi oldal, vállköként szereplő szirénjeit a déli oldalon található, szirénes oromdísszel, a színvonalkülönbség, a készítők különbözősége egyértelmű. Ugyanígy van ez az angyalábrázolásokkal. További következtetésekre a kutatás jelen állapotában, a kőfaragó mesterek, azok származási helye és esetleges beépített hatások ismerete nélkül, nem vállalkozunk.

A tető alá hozott, teljességgel berendezett és használatban levő templom boltozását csak 1762-ben kezdték el, a presbitérium 1760-as döntését illetve az 1761-ben meghirdetett jótékony gyűjtést követően[42]. A gyűjtés évében szimbolikusan letett két dukátos összeg mellett, sorra járultak a templom boltozásához anyagi támogatással a város előjárói, módos özvegyek, kézművesek, kereskedők stb., adományok, melyeket Petrus Closius számadásának elején olvashatunk[43]. 1762-től kezdődik a lámbai kőfejtés[44], az ácsmesterekkel kötött szerződét

---

[35] Lásd felirat a céh-embléma alatt elhelyezett kartusban: „Joh[ann] Oclhan pinxit (...)."

[36] Eichhorn: Spcndcrlisten. 54-56.

[37] A boltozás költségeit tárgyaló számadáskönyvből viszont tudjuk, hogy a pillérek felső részeit és fejezeteit majd csak boltozáskor, 1762-ben javítják ki, így az is nyilvánvalóvá válik, hogy a szóban forgó alkalommal, a pilléreket csak a karzatok építéséhez szükséges magasságig emelték.

[38] Oroszlán alakú vállkő, 1710-cs felirattal; 171 l-es feliratú zárókő; a szószékkel szembeni szakasz, Bartholomacus Sculer, 1712-cs adományából való építésének írásos említése (Tartlcr: Collcctanca. 117).

[39] Tcutsch: Kurtzgcfasstc Jahrgcschichtc. Quellen. IV. 126-128.

[40] Lásd Tartlcr: Collectanea. 88.

[41] Erre utal a minőségbeli és ikonográfiái különbség valamint a koncepció oldalanként való eltérése: északon pillérekhez kapcsolódó témaváltás, délen tetszőleges, nem is mindig páros.

[42] Tcutsch Joseph: Nachlese zu den kurtzgefassten Jahrgcschichtcn von Ungarn und Siebenbürgen (1507-1761) In: Quellen. IV. 481.; Tartlcr: Collcctanca. 87.

[43] A számvetés az adományok összeírásával és kategorizálásával indul. Elsőként a Joseph Bcnkncrtöl átvett, 1760-ig összegyűlt pénzeket veszik számba. A listán városi elöljáróságok, 1738-tól 1759-ig adományozott pénzösszegei vannak feltüntetve, minden látszólagos rendszer nélkül. A legadakozóbb Hannes Engel volt, aki 250 forinttal segítette az

Követően[45], az állványok felállítása és a pillérfök felhelyezése, majd 1763-1765-ig a hosszház boltozása, nyugatról keletre haladva. A nagyméretű volutás, virágfüzéres fejezetek kifaragására egy Folbert nevü köfaragómestert szerződtettek, aki idejekorán eltűnik a számadáskönyv nyilvántartásából[46]. A boltozást vezető Joseph Lamasch pallér, másnemű elfoglaltságai a brassói munka akadozásához vezettek az 1765-67-es években. 1767 augusztusában rátérnek a meszelésre, munkálatok, melynek végén, októberben Oelhan festő megbízást kap az egyik pilléren található Hunyadi illetve Brassó címerek aranyozására, ezüstözésére. Ugyanilyen munkamenetet követnek a szentély boltozásakor is, a kőfejtés már 1767-ben megkezdődik, majd 1768-tól a pillérek építéséhez állványoznak. A szentély boltozása 1769-el kezdődően három évig tart, 1772-ben meszelnek.

Ezt követően, a 20. század végéig történnek beavatkozások a templom javítását, restaurálását illetően, ám ezen munkálatokat a források, megnevezésükben elkülönítik a tűz okozta károk kijavításának folyamatától, így az 1772-ös évvel, lezártnak tekintjük az újjáépítés munkafolyamatát.

Fényképek

1. A hosszúház keletről
2. Asztalosok stalluma
3. A déli mellékhajó
4. Szirénes oromzatdísz 1714-es felirattal
5. Szentély

REZUMAT

RESTAURAREA BISERICII NEGRE
DUPĂ MARELE INCENDIU DIN 1689

Restaurarea Bisericii Negre din Braşov după distrugerile cauzate de marele incendiu din 1689 este o etapă de maximă importanţă în istoria edificiului, totuşi prea puţin cercetată. Lucrarea de faţă încearcă stabilirea unei cronologii reale, lipsită de legende şi interpretări eronate, a lucrărilor de refacere (1690—1772), fără pretenţia de a fi exhaustivă. Pe baza izvoarelor arhivistice, respectiv a observaţiilor la faţa locului, se pot distinge patru faze ale reconstrucţiei. O primă fază o constituie curăţirea şi pregătirea bisericii pentru uz liturgic, urmată de faza construirii acoperişului în anii 1693-1694. Faza amplă şi spectaculoasă a mobilării bisericii cuprinde refacerea stranelor, porţilor, ferestrelor, dar şi construcţia emporiilor, care ridică cele mai multe controverse, datorită tendinţei de gotizare, reprezentate de detaliile sculpturale. Reboltirea bisericii, în perioada 1760-1772, încheie lucrările de restaurare. Cercetările viitoare

---

egyházat. Az itt felsorolt összegekhez hozzájárultak aztán, a említett személyek, 1760 utáni adományai, melyek legtöbb esetben eveken keresztül rendszeresen utalt pénzek összege tett ki; Martin Bömchcs, mészáros, pl. minden marhavágás után adományoz pénzt, míg, 1771-ig csak az ő kasszájából befolyt pénz majdnem 160 forintra rúg. A különböző, időközökben fellépő kiadásokat leszámítva, a presbitérium adományai 3 877 forintot tesznek ki. A jótékony hozzájárulások magját éveken keresztül Petrus Closius plébános adományai képezték, 1756-tól 1764-ig összesen 996.92 forint értekben, melyeknek átutalási időpontjai a számadásban pontosan fel vannak tüntetve. Ezt követi a brassói és Brassó környéki polgárok adakozási listája, az első fizetett összeg dátuma szerint rendszerezve. Ezen a listán szerepel, jelentős hozzájárulással Closius plébános anyja, valamint szenátorok, névtelenek, örökségüket felajánló özvegyek, egy szebeni család, polgármesterek feleségeinek nagyrészt szimbolikus adományai stb. Egyes neveknél zárójelben feltüntették az illető személy foglalkozását is, de az adományozók között felvonulnak a különböző céhek, testvériségek (pl. ötvös céh, mészárosok társasága stb.) is. A templom helyreállítási munkálatait fedezni kívánó összbevétel 12726 magyar forint.

[J4]A pillérek bcfclyczcséhcz és a fejezetek faragásához szükséges köveket Jakab István és fia, Csorlai Jakab, Mcrthcn Mathics, Mcrthcn Lowlingcr kőfaragók végezték.

[45] Chrcstcl Pongratz, Gcrg Gcllncr és Hannes Zill ácsokkal, Petrus Closius, 1761 december 4-én kötött szerződést.

[46] Gyanús eltűnésének oka valószínűleg abban áll, hogy nem kapta meg honoráriumát, a számadásból kiderül, hogy az ígért 100 forint helyett, júliusig csupán 30-at fizettek.

vizează identificarea meşterilor, respectiv a curentelor artistice, care au dus la refacerea interiorului bisericii într-un stilul gotico-renascentist, cu tente baroce.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE RESTAURIERUNG DER SCHWARZEN KIRCHE NACH DEM GROSSEN BRAND VON 1689

Die Restaurationsarbeiten fanden von 1690 bis 1772 in vier Etappen statt und zwar wurde erst die Kirche für Gottesdienste vorbereitet, 1693 bis 1694 wurde das Dach gebaut, danach wurde alles übrige eingerichtet. Die Rekonstruktion des Gewölbes beendete die Restauration.

Ligia FULGA (Braşov)

COSTUMUL TRADIŢIONAL AL LOCUITORILOR DE MUNTE DIN ZONA CARPAŢILOR

Dacă vrem să facem evaluări legate de habitatul alpin şi modul de viaţă al locuitorilor din acest ecosistem, harta fizică a Munţilor Carpaţi, ar putea oferi o altă hartă inedită şi în acelaşi timp spectaculoasă prin expresivitate, care ar fi în măsură să sintetizeze într-o imagine concisă şi coerentă costumul specific de munte. Acesta, indirect, reflectă condiţiile specifice de climă, temperaturile scăzute, cu iarna mult prelungită; ilustrează, de asemenea, un mod specific de adaptare la condiţiile de mediu, mă refer în special la ocupaţiile practicate, cât şi un anume nivel de evoluţie a mentalităţii acestor comunităţi umane. în acest context, trebuie subliniată ideea fundamentală că marca de diferenţiere a costumului este legată de ocupaţia purtătorilor. Intre condiţiile mediului natural, în care oamenii îşi desfăşurau activitatea, şi ocupaţii a existat o strânsă interdependenţă, mediul exercitându-şi influenţa asupra dezvoltării economice; acesta la rândul său, determină un cadru ocupaţional care acţionează asupra formelor de manifestare ale costumului.

Portul popular din zonele de munte dovedeşte unitatea de structură a costumului popular românesc în ansamblu. Explicaţia acestui fenomen constă în generalizarea ocupaţiilor pe zone întinse, creşterea oilor şi a animalelor mari, aşadar materia primă care există din belşug, lâna şi pielea de oaie, cât şi folosirea aceloraşi tehnici tradiţionale de prelucrare a firelor textile şi a pieilor. Fie că e vorba de costumul de lucru, de cel de sărbătoare sau cel profesional, mă refer la cel purtat de ciobani, trebuie remarcat faptul că acest costum de munte urmează trăsăturile tipologice manifestate de sute de ani în sud-estul Europei. Piesele propriu-zise cât şi denumirile lor vin să confirme acest lucru.

Se ştie că portul tradiţional este delimitat în construcţia sa de trei componente: găteala capului, cămaşa şi acoperământul poalelor, iar pe timpul iernii şi la ceremonii, *haine scurte sau lungi,* groase sau mai subţiri, purtate deasupra. Trebuie să facem precizarea că ne referim la costumul purtat în sec. XIX, având drept suport documentar acuarelele executate de pictorul şi fotograful Carol Popp de Szathmâry, personalitate artistică marcantă a secolului trecut. Dorim să subliniem această trăsătură tradiţională, care are multe reminiscenţe medievale; acum nu mai există decât ca amintiri rămase în lada de zestre a bunicii, locuitorii adaptând un costum fără identitate locală. Ciobanii mai păstrează piese care ilustrează urme ale costumului profesional vechi.

Modul de asamblare al pieselor de port indică mentalitatea grupului, fiind reguli şi cutume stricte privind permisiunea sau restricţia de a purta o anume piesă într-un fel sau altul. Acest lucru era reglementat de sex, statut civil, vârstă şi anotimp cât şi de ocazie, anume evenimente de familie sau ale comunităţii. Cu toate că s-a înregistrat o mare diversitate de acoperire a capului, întotdeauna femeile măritate trebuiau să poarte un ştergar sau alte legături de susţinere şi acoperire a părului, element distinct de diferenţiere a stării civile. în schimb, fetele aveau voie să poarte capul descoperit, părul fiind împletit în şuviţe subţiri. Bărbaţii purtau căciuli înfundate, rotunde sau ascuţite şi mai târziu pălării cu boruri largi. Ulterior s-a înrădăcinat ca fiind folosite numai de oieri pălăriile mici „clopuri" fără boruri care se mai fac şi astăzi. De asemenea, cămăşile sunt lungi şi largi atât la femei cât şi la bărbaţi, ele sunt încreţite la gât şi decorate cu motive geometrice cusute pe piept şi pe mâneci; acestea sunt câmpurile decorative predilecte recognoscibile pe întreg spaţiul românesc şi nu numai. Peste poale femeile purtau fote groase din lână care urmau linia corpului, un fel de fuste drepte sau mai largi care se deosebesc cromatic şi ca model decorativ în funcţie de tradiţia zonei. O altă variantă de acoperire a poalelor o reprezintă catrinţele, adică două foi pereche care sunt dispuse faţă/spate.

Acelaşi comentariu referitor la diferenţieri este valabil şi în cazul fotelor. Bărbaţii purtau cămăşi largi şi lungi, pantaloni la fel sau încreţit pe picior, la talie erau încinşi cu brâu lat ţesut în război sau chimir din piele. *Hainele purtate deasupra,* peste ie sau cămaşă, peste fotă sau catrinţe, sunt de regulă comune atât femeilor cât şi bărbaţilor.

înainte de a face o succintă analiză a lor, intenţia noastră fiind de a ilustra un specific al costumului purtat de oamenii Carpaţilor, trebuie să precizăm care era nivelul tehnologic atins în acea perioadă, mijlocul secolului XIX, de către comunităţile alpine în ceea ce priveşte industria casnică textilă. Era generalizat ţesutul la război, manual, toate operaţiile premergătoare ţesutului se realizau în gospodăria ţărănească de către femeile din familie, materia primă predilectă era lâna, pentru ştergare şi cămăşi se foloseau inul şi cânepa, apoi bumbacul, iar croiul era simplu, el urmând dimensiunea pânzei ţesute în război. Acelaşi lucru se întâmpla şi în cazul croiului hainelor groase, cu singura deosebire că postavul ţărănesc numit „zeghe" era finisat la piuă şi vâltoare, iar pentru cele cu miţe în relief la dârste, cunoscute instalaţii tehnice ţărăneşti, bazate pe forţa hidraulică a apei; acestea, acum, în majoritatea lor, sunt dispărute, ele fiind salvate într-o proporţie redusă în parcurile etnografice din România.

Se apreciază ca fiind cele mai vechi piesele prelucrate din piei de miel şi oaie. De fapt, după croi, fiind determinante forma şi dimensiunea pielii, aceste piese din blană se împart în trei categorii: *pieptare, cojoace scurte cu mâneci şi cojoace lungi cu mâneci,* care la rândul lor pot să fie cu clini laterali sau fără clini (drept). Aceste piese protejează corpul contra frigului, fiind şi astăzi folosite de ciobani. Terminologia lor este diferită în funcţie de zona etnografică din care provin, ca de altfel şi ornamentica: de exemplu, pieptarul în Transilvania se numeşte „cheptăriţă", iar în Moldova, în Carpaţii Orientali „bundiţă". Pentru cel cu mâneci, deja purtat îndeosebi de femei, apar diferenţieri în croi, fiind cu clini sau drept, numit „cojocel" şi respectiv „bituşcă" în Transilvania, Ţara Oltului, respectiv Mărginimea Sibiului. Acestea pot să fie scurte, lungi sau intermediare. Pentru decorarea lor se folosea broderia cu lânică colorată, mătase, fir metalic cât şi meşina lăsată la cusăturile de unire a foilor de piele. începând cu secolul XIX odată cu dezvoltarea meşteşugurilor artistice în mediul rural, aceste piese devin extrem de decorate, ele făceau parte integrantă din costumul de sărbătoare. în legătură cu costumul profesional, amintim utilizarea şi astăzi a şubei din piele de oaie cu blană în exterior.

Preţuirea ce se acorda hainelor de lână este legată de anumite ceremoniale respectate până astăzi. în momentele cele mai importante din viaţa omului, căsătoria şi moartea, constituie un element de tradiţie care leagă ceremonialul de azi cu străvechi cutume. Mirele şi mireasa poartă în mod obligatoriu - sumanul, gheba, boboul, şuba chiar în cele mai călduroase zile de vară, ca simbol al belşugului şi cu rol de ocrotire ce îl deţine această haină în viaţa omului. Hainele groase din postav ţărănesc cu toate că poartă denumiri diverse în funcţie de zonă, sunt unitare prin tehnicile de realizare, sistem de croi şi materie primă; ele au fost ţesute la război cu spată rară, în 2 şi 4 iţe, erau date la piuă pentru a se îndesa, ajungând să deţină calităţi excepţionale de rezistenţă şi impermeabilitate. Pănura rezultată poate fi subţire, numită *dimie* sau *aba* sau mai groasă numită *zeghe;* acest tipuri de haine groase puteau să fie de culoare albă (pentru „clicin"), neagră sau brună sau cu vărgi (pentru „frijuri", de exemplu în Transilvania) gri îndeosebi în Moldova (la „suman"). Croiul este simplu, rudimentar, urmând linia foilor ţesute, fiind tipic croiul în foi drepte. Mai târziu s-au adăugat şi clini laterali, bogăţia lor arătând diferenţieri sociale ca de altfel şi coloritul. De pildă, sumanele albe se foloseau la sărbători ca şi dimia colorată roşu, verde şi vânăt. Culoarea naturală „seina" sau „brumărie" se folosea în portul de lucru.

Se disting următoarele piese din pănură în funcţie de utilizare: *laibărul,* o vestă lungă, fără mâneci, lucrată cu nasturi şi aplicaţii cu găitane, *haina scurtă cu mâneci lungi,* care nu depăşesc genunchiul, fie de culoare albă „clicin", în Transilvania, seina „zeghioi" şi „mintean" tot în Transilvania, „suman" în Moldova; apoi „zeghea" sau „şuba de zeghi", o *haină lungă, cu mâneci,* dreaptă, purtată până la glezne, folosită la muncă. Duminica se purta „gheba" albă.

Uneori în zonele mai emancipate economic cum a fost Ţara Bârsei s-a îmblănit „gheba" cu blană de vulpe sau jder, numindu-se în zonă „dulamă". Postavul mai fin se numea *dimie,* lucrat din lână tigaie, iar cel mai gros numit *zeghe* se obţinea din lână ţurcană specifică zonelor de munte ale Carpaţilor. Cea mai spectaculoasă piesă groasă folosită de locuitorii de la munte este una dintre cele mai arhaice, fiind lucrată din lână ţurcană cu miţe scoase la dârstă, numită „sarică" în Carpaţii Meridionali, „bobou" în Transilvania şi „guba" în nordul ţării, în Carpaţii Orientali. Erau lucrate din lână albă sau neagră. Alături de aceste piese, trebuie remarcată şi *gluga* de pănură, groasă folosită pentru a proteja de intemperii şi pentru transport. Astăzi aceste piese se află doar în colecţiile muzeelor etnografice, nu se mai lucrează în afară de şubele sau tundrele folosite de ciobani la păzitul oilor.

Această succintă analiză asupra costumului tradiţional de munte are ca suport ilustrativ câteva acuarele de epocă executate de pictorul documentarist Carol Popp de Szathmáry, care a cutreierat România şi a surprins imagini cu ţărani îmbrăcaţi în costum din diferite zone ale ţării. Aceste acuarele fac parte din puţinele mărturii documentare iconografice din secolul XIX referitoare la costum, fiind un material important şi valoros pentru etnologi. Intenţia sa era să facă un album de proporţii cromolitografiat din care n-a reuşit să scoată decât câteva fascicole, în schimb a publicat câteva din aceste acuarele între anii 1866-1868 la Paris în revista „Le Tour du Monde" specializată în astfel de subiecte. Carol Popp de Szathmáry, pe lângă activitatea de pictor documentarist, se numără printre pionierii fotografiei în România, fiind numit şi fotograf al Curţii Regale a României în acea epocă. Tenta romantică, uşor bucolică a acestor imagini, nu reuşeşte să diminueze latura portretistică şi siguranţa detaliului, chiar şi cromatizarea reuşind să contribuie la reconstituiri vestimentare foarte valoroase astăzi.

Bibliografie

1. Paul Petrescu, Florea Bobu Florescu, *Arta populară românească,* Bucureşti, Editura Academiei, 1969.
2. Maria Bâtcă, *însemn şi simbol în vestimentaţia ţărănească,* Bucureşti, Editura Semne, 1990.
3. Silvan Ionescu, *Artă şi document: arta docuemntaristă în România secolului al XIX-lea,* Bucureşti, Editura Meridiane, 1990.
4. Manuela Schutze, *Eine frühe Fotografen-Karriere: Der Maler und Fotograf Karoly Szathmáry,* în „Aufnahme! Fotografie und Erforschung ungarischen und rumänischen Volkslebens", Köln, 1997.
5. Florea Bobu Florescu, *Portul popular din Muscel,* Bucureşti, Editura pentru literatură şi artă, 1956.
6. Zamfira Mihail, *Terminologia portului popular românesc în perspectivă etnolingvistică comparată sud-est europeană,* Bucureşti, Editura Academiei, 1978.

SUMMARY

TRADIŢIONAL COSTUMES OF HIGHLANDERS FROM CARPATHIANS AREA

Reflecting the peculiarities of climate or alpine habitat, the structure of highlanders' costumes can form a very expressive map that can summarize the peoples' way of life. Based mainly on aquarelles made by Carol Popp de Szathmáry at the midst of 19th Century, the author tries to analyze the costume and to underline the specific of „Carpathians-people". Beyond pièces which can still be find in use, there are revealed some historical éléments of the costumes, nowadays disappeared.

Lista ilustraţiilor

1. Pereche îmbrăcată în costum specific zonelor de munte. Femeia poartă pălărie peste ştergar, ie şi fotă strâmtă, pieptar brodat şi saricã miţoasă aruncată pe umeri. Bărbatul este îmbrăcat cu haină din dimie fără mâneci - Zona Muscel, a doua jumătate a sec. XIX. Sursa: Carol Popp de Szathmâry, Colecţia de stampe a Bibliotecii Academiei Române.
2. Femeie în costum tradiţional format din maramă, legătoare, ie cu mâneca largă, din dimie neagră cu aplicaţii de suitaş împletit, numită „scurteică" şi fotă neagră cu alesături - Zona Muscel, a doua jumătate a sec. XIX. Sursa: Carol Popp de Szatmáry, Colecţia de stampe a Bibliotecii Academiei Române.
3. Bărbat îmbrăcat în cojoc alb, cu blană neagră pe margini, pantaloni din pănură albă (cioareci) şi cizme îmblănite - Zona Muscel, a doua jumătate a sec. XIX. Sursa: Carol Popp de Szathmâry, Colecţia de stampe a Bibliotecii Academiei Române.
4. Femeie îmbrăcată în costum de iarnă cu tulpan, maramă, fotă cu alesături şi opinci. Poartă deasupra haină lungă cu mâneci din pănură albă cu aplicaţii de găitane la piept, buzunare şi mâneci - Zona Râmnicu Sărat, a doua jumătate a sec. XIX. Sursa: Carol Popp de Szathmâry, Colecţia de stampe a Bibliotecii Academiei Române.
5. Femeie îmbrobodită cu ştergar alb pe cap, fotă încreţită şi haină lungă din pănură din lână seină, cu mâneci clini laterali - Zona Neamţ, a doua jumătate a sec. XIX. Sursa: Carol Popp de Szathmâry, Colecţia de stampe a Bibliotecii Academiei Române.

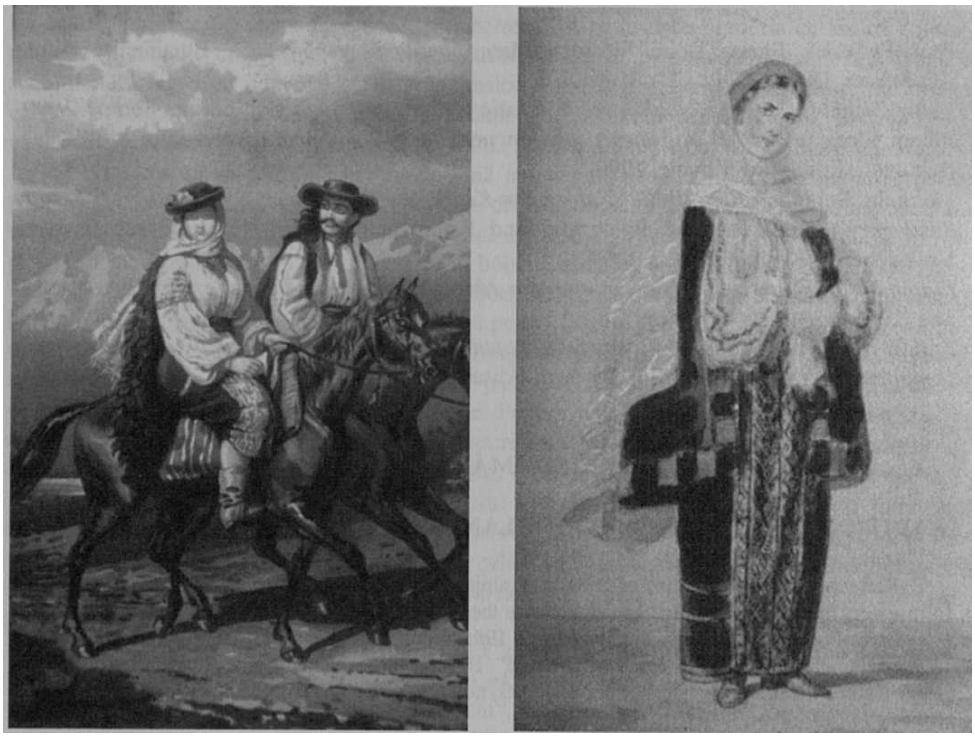

1. 2.

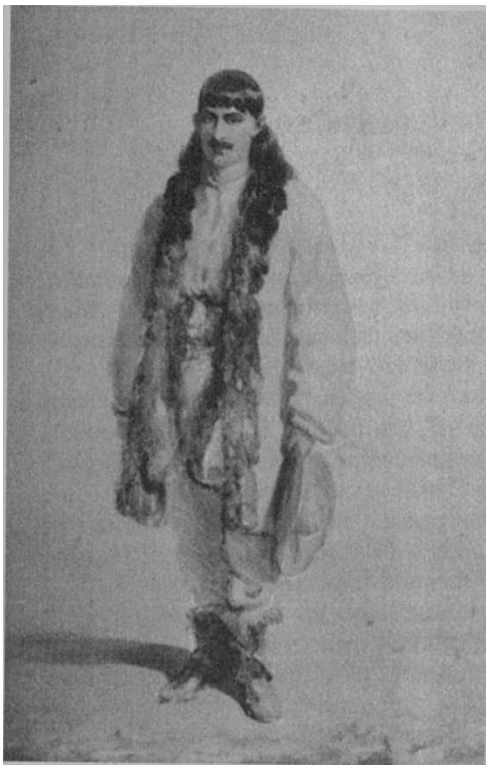

3.

4.

5.

Gudrun-Liane ITTU (Sibiu)

BRIEFE DES PRINZEN CONSTANTIN C. KARADJA (1889-1950) AN MICHAEL CSAKI (1858-1927), KUSTOS DES BRUKENTHALMUSEUMS

In der Handschriftensammlung der Brukenthalbibiothek wird neben anderen wichtigen Dokumenten auch viel Korrespondenz älteren oder neueren Datums von heimischen und ausländischen Persönlichkeiten aufbewahrt, Schriftstücke die erst in den letzten Jahren eingesehen, ediert und zum Teil veröffentlicht worden sind[1].

Da ich vor allem am Schicksal der Gemäldegalerie interessiert war, habe ich mich zunächst mit der Korrespondenz der bedeutenden Kunsthistoriker Abraham Bredius, Cornelis Hofstede de Groot, Karl Voll und Theodor von Frimmel an Michael Csaki (1858-1927), den Kustoden des Museums, auseinandergesetzt[2]. Nach den vier „Großen" finde ich es interessant, die Briefe einer bedeutenden rumänischen Persönlichkeit, Prinz Constantin Karadja, an Csaki zu veröffentlichen, da diese Korrespondenz sich zum Vorteil beider Parteien - Karadja als privaten Sammler und Csaki als Leiter der Hermannstädter Museumsanstalt, — entwickelte.

Constantin C. Karadja[3] war ein Nachkomme von Ion Gheorghe Caradja (1745-1844), Fürst der Walachei in der Zeitspanne von 1812 bis 1818. Er wurde 1889 in Den Haag in der Familie des Diplomaten Ioan Karadja geboren, besuchte das Gymnasium in Cambridge und studierte danach Jura an der Rechtsfakultät *Inn Temple.* Da er sich eingehend mit Anthropologie und Geographie beschäftigte, wurde er 1910 in die *Anthropologische und Geographische Gesellschaft* Schwedens aufgenommen. 1916 kam der Prinz zum ersten Mal nach Rumänien und ließ sich in der Moldau, in Grumăzeşti (Kreis Neamtz), nieder. 1920 trat er in den Dienst des Außenministeriums ein und wurde rumänischer Konsul in Budapest. Später war er dann eine Zeitlang im Finanzministerium beschäftigt. Ab 1929 war er erneut im diplomatischen Dienst und vertrat Rumänien als Konsul in Stockholm (1929), Oslo, Kopenhagen und Berlin (1931-1942). In all den Jahren hat Karadja eine sehr wertvolle Bibliothek angelegt, die sich zum Teil in London, Bovigny (seinem Gut in Belgien) und Stockholm befand. Außer alten Büchern sammelte der Prinz auch wertvolle Urkunden. 1923 dachte er daran, sich in Siebenbürgen niederzulassen und alle Bücher zusammenzubringen, ein Vorhaben, das er nicht verwirklichen konnte.

Die Rumänische Akademie würdigte seine Bildung, seine Schriften und Sammlertätigkeit, indem sie ihn zu ihrem Ehrenmitglied machte, eine Mitgliedschaft, die ihm die kommunistischen Machthaber 1948 entzogen haben. Nach der politischen Wende von 1989 hat das höchste wissenschaftlichen Gremium des Landes, die *Rumänische Akademie,* den gelehrten Prinzen *post mortem* erneut in seine Reihen aufgenommen.

Die Korrespondenz zwischen Karadja und Csaki, die 11 Briefe (B) und 6 Postkarten (PK) umfasst — erstreckt sich über einen Zeitraum von beinahe sieben Jahren, bzw. von November 1919 bis Mai 1926. Der Prinz schreibt deutsch, entschuldigt sich jedoch mehrmals, dass er diese Sprache nicht besonders gut beherrscht. Zwei Postkarten, die eine vom 17. Januar

---

' Die Schriftstücke befinden sich in den Korrespondenzmappen der jeweiligen Jahre und tragen keine Inventarnummern.

[2] Mioara Ordeanu, Gudrun-Liane Ittu, *Von den „Kleinen Galeriestudien" zu den „Skizzen zur Gemäldekunde". Der Beilrag der Kunsthistoriker Abraham Bredius, Cornelis Hofstede de Groot und Karl Voll zur Erforschung der Brukenthalschen Gemäldegalerie in Hermannstadt,* in *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde,* 2/2001, S. 213-235; Die Briefe des Kunsthistorikers Theodor von Frimmel an Csaki werden in den *Forschungen zur Volks- und Landeskunde,* Bd. 46-47 abgedruckt, der bald erscheint.

[3] Die biographischen Daten wurden dem Band von Georgeta Penclca-Filitti, Lia Brad-Chisacof, *Comorile unei arhive.* Ed. Demiurg, Bucureşti, 1996, entnommen.

1920 und die andere vom 28. Oktober 1922, sind französisch verfasst. Ia der ersten dankt der Schreiber für eine Karte Csakis, während er in der zweiten mitteilt, dass er die Passagen aus den Werken von Lagarde und Morritt of Rokeby[4], die sich auf das Brukenthalmuseum beziehen, beigelegt hätte[5]. Außerdem erklärt er dem Hermannstäter Kustoden, dass Morrit ein bedeutender Kunstsammler des 18. Jahrhunderts war, der auf seinem Gut die bekannte *Rokeby Hall* errichtet hat. Zu den bedeutendsten Werken seiner Sammlung gehörte die *Rokeby Venus* von Velasquez, die sich zur Zeit des Briefwechsels bereits in London, in der National Gallery befand. Lagarde und Morrit of Rokeby sind Namen, die mehrmals in den Briefen Constantin Karadjas vorkommen.

Das letzte Schreiben des Prinzen ist am 1. Mai 1926 verfasst. Der Schreiber hatte vor, im Sommer dieses Jahres nach Hermannstadt/Sibiu zu reisen und das Brukenthalmuseum und dessen Bibliothek zu besichtigen. Vermutlich ist es nicht zu der geplanten Reise gekommen. Im November des nächsten Jahres starb Michael Csaki, und das Brukenthalmuseum verlor einen seiner bedeutendsten Kustoden und gleichzeitig einen äußerst gewissenhaften Briefschreiber.

Bei der Wiedergabe der Schriftstücke sind leichte Korrekturen vorgenommen worden.

(B) Grumăzeşti, Tg. Neamtz

Sehr geehrter Herr Sekretär[6],

Hierdurch bitte ich Sie höflichst, so liebenswürdig zu sein, mir ein Exemplar des Programms des Evangelischen Gymnasiums Hermannstadt, 1878, mit „Artikel von Reissenberger über Siebenbürgische Münzen, sowie ein Exemplar all Ihrer anderen numismatischen Veröffentlichungen eingeschrieben oder gegen Nachnahme zusenden zu wollen.

Falls Sie eingeschrieben senden, würden Sie bitte den Betrag in Lei angeben - denselben werde ich Ihnen alsdann sofort zukommen lassen, und nämlich durch Postanweisung. Ihnen meinen verbindlichsten Dank aussprechend zeichne ich hochachtend Fürst C. Karadja

Bitte auch eventuelle Veröffentlichungen des Brukenthalschen Museums numismatischen Inhalts zu senden.

[4] 1924 hat Karadja von der Engländerin Isabel Spedding die Briefe von J. B. S. Morritt of Rokeby an seine Mutter geerbt. Morritt hatte zwischen 1794-1796 eine „grand tour" durch Europa und Kleinasien unternommen. 1914 veröffentlichte G. E. Marindin diese Briefe in London (siehe G. Penelea-Filitti, L. Brad-Chisacof, *Comorile..,* S.30-31.)

[5] Diese konnten nicht aufgefunden werden.

[6] Einige der Antwortschreiben Michael Csakis sind in Kopie erhalten geblieben. Sie sind nicht datiert. S.D.
Fürst C. Karadja Grumăzeşti Tg. Neamtz

Mit Bezug auf Ihre Zuschrift vom 24. Nov. 1. J. beehre ich mich Ihnen mitzuteilen, daß der gewünschte Artikel von Reissenberger unter Kreuzband an Ihre Adresse heute abgesandt worden ist, und daß dafür an die Verwaltung unseres Museums 9 Lei zu entrichten sind. Andere Publikationen über die Münzensammlung unseres Museums sind bisher nicht erschienen. Hochachtungsvoll Prof. Michael Csaki

(B) Grumăzeşti, Tg. Neamtz
d. 16 Dez. 1919

Sehr geehrter Herr ,

Ich empfange soeben Ihr wertes Schreiben vom 6. Dez. sowie den Artikel von Reissenberger, wofür ich Ihnen meinen verbindlichsten Dank ausspreche. Den Betrag von 9 Lei sende ich Ihnen umgehend durch Postanweisung. Ich bedaure jedoch, daß im Exemplar, das Sie mir gefalligst gesandt haben, leider in Heft 3 Tafel I nicht vorhanden ist. Ich würde Ihnen also ausserordentlich dankbar sein, wenn Sie mir ein Exemplar der fehlenden Tafel verschaffen und zusenden könnten.

Auch werde ich, Ihre Liebenswürdigkeit in Anspruch nehmend, Sie bitten, wenn möglich, auf meine Kosten je 2 Exemplare (bestempelt und unbestempelt) der vollständigen Serie von ungarischen Briefmarken mit rumänischem Aufdrucke anzukaufen und mir eingeschrieben zusenden zu wollen — falls dies Sie nicht zu sehr stören würde. Den Betrag sende ich ihnen gleich nach Empfang. Die Briefmarken suche ich für die Sammlung meines Sohnes[8] und finde sie durchaus nicht hier.

Für Ihre Verbindlichkeit meinen besten Dank aussprechend zeichne ich

Hochachtungsvoll

Karadja

(B) Grumăzeşti

Tg. Neamtz d.
31. Dez. 1919

Sehr geehrter Herrn Csaki,

Ich danke Ihnen nochmals für Ihr geehrtes Schreiben vom 23. ds. welches ich heute erhalten. Die fehlende Tafel wird sicher morgen eintreffen. Sehr leid tut es mir aber den kleinen Betrag noch nicht durch Postanweisung zusenden zu können. Die Post in Neamtz nimmt solche für Transsilvanien angeblich nicht an. Ich bitte sie also gefälligst mir eine Adresse in Bukarest oder eine andere Stadt im alten Königreich angeben zu wollen, wo ich den Betrag zusenden darf. Vielleicht Ihre Bank in Bukarest.

Was die Briefmarken betrifft, sind sie fúr mein Kind bestimmt, deshalb hatte ich sie ersucht nur diejenigen zu kaufen welche leicht zu finden sind im Gesamtbetrag von etwa 20 Lei. Ich wusste überhaupt nicht, daß es ungarische Marken mit rumänischem Stempel im Betrag von 50000 Kronen gäbe! Ihnen meinen verbindlichsten Dank aussprechend fúr die Mühe die Sie sich so liebenswürdig gegeben haben, zeichne ich mit vorzüglicher Hochachtung

Karadja.

P. S. Hat das Brukenthalische Museum etwa auch andere Publikationen bez. auf orientalisch-byzantinische Kunst, Ikonen, Architektur, Silberarbeiten u.s. w. ausgegeben? Falls ja, bitte ich Sie sie mir gefl. zukommen zu lassen.

---

[7] S. D.
Fürst C.
Karadja
Grumăzeşti
Tg. Neamtz
Ich beehre mich mit der heutigen Post die fehlende Tafel I der siebenbürgischen Münzen von Reissenberger zu übersenden. Mit Bezug auf Ihr Ansuchen von 2 Exemplaren (gestempelt und ungestempelt) der vollständigen Serie von ungarischen Briefmarken mit rumänischem Aufdrucke erlaube ich mir mitzuteilen, daß solche in ihrer Vollständigkeit kaum zu haben sind. Eine hiesige Firma teilte mir mit, daß sie die beiden Serien zusammnenstellen könne (bezüglich der gestempelten Serie aber nur Gefälligkeitsstempel), doch betrage der Preis fur jede Serie 50000 Kronen. Wenn Sic trotz dieses exorbitanten Preises darauf reflektieren, so bitte ich sich direkt an die betreffende Firma (Karl Engbcr, Heltaucrgasse) wenden zu wollen. Sollte ich sonstwo komplette Serien um einen annehmbaren Preis finden, so werde ich mir erlauben, Ihnen hiervon Mitteilung zu machen.
Hochachtungsvoll
Prof. Michael Csaki

[8] Ion Karadja, geboren 1917.

(PK) Grumăzeşti,

Tg.
Neamt
z 28. 9.
1922

Herr Direktor,

Hierdurch ersuche ich Sie höflichst, mir ein Exemplar v. „Festschrift zur Erinnerung an den 200. Geburtstag des Stifters Samuel von Brukenthal"[9] als eingeschriebene Drucksache zukommen zu lassen. Den Betrag sende ich Ihnen als Postanweisung, sobald ich Ihre Rechnung erhalte. Auch möchte ich gerne eine Liste der Publikationen des Museums haben, besonders von numismatische oder geschichtliche Publikationen.

Consul C. J. Karadja
Tg. Neamtz

(PK) Grumăzeşti, Tg. Neamtz (Poststempel 13. Okt 1922)

Ich danke bestens für die Postkarte vom 5. a.c und bitte Sie höfl. mir noch folgende zu senden:

Mitteilungen 1-3	Lei 12
Kupferstiche	Lei 4
Gemäldekatalog	Lei 12
Katalog der Bibliothek	Lei 12
	Lei 40

Ich muss noch fur Festschrift Lei 12 zahlen. Montag fahre ich nach Tg. Neamtz und kaufe dann eine Postanweisung von 52 Lei welche ich Ihnen sende. Mit bestem Dank Karadja

(B) Grumăzeşti, Tg. Neamtz
15.10. 1922

dem Herrn Kustos v Baron Brukenthalsche Museum Hermannstadt

Ich danke bestens für Ihre interessante Festschrift, soeben erhalten. Den Betrag sende ich Ihnen übermorgen durch Postanweisung gleichfalls mit dem Betrag der von mir bestellten Publicationen.

Auf Seite 7 der Festschrift sehe ich, daß die Doubletten der Bibliothek verkauft werden. Ich denke, daß es darunter vieles, wofür ich Interessse habe, geben muss (auch Inkunabeln). Ich habe besonders für ältere geschichtliche und topografische Werke, Reisen u.s.w. den Donaufürstentümern und Siebenbürgen betreffend Interesse, und es würde mich sehr freuen, falls Sie mir etwas anbieten können. Anbei gestatte ich mir, eine kleine Desideratenliste[10] zu senden, um ein Beispiel zu geben von Werken welche ich suche.

Ihre Antwort entgegensehend
zeichne ich
Hochachtungsvoll Karadja

[9] Alässlich des 200. Wiederkehr der Geburt des Barons Samuel von Brukenthal haben am 29. und 30. Oktober 1921 verschiedene Festlichkeiten stattfgefunden, außerdem hat die Zeitschrift Ostland eine Festschrift herausgegeben: *Festschrift zur Erinnerung an den 200. Geburtstag seines Stifters Samuel von Brukenthal,* 3. Jg., Nr. 23-24. "' Liste fehlt.

(B) Grumăzeşti, Tg. Neamtz
d. 15. Okt. 1922

Sehr geehrter Herr Kustos,

In Ihrem interessanten Artikel im Festschrift auf S. 30 finde ich citiert einige Besucher des Brukenthalschen Museums in alten Zeiten. Unter diesen Besuchern denke ich, daß einige Ihnen vielleicht unbekannt geblieben sind und gestatte mir, Ihnen hierdurch eine Liste von einige unter denen zu senden. Da ich sie in meiner Bibliothek besitze, stehe ich gerne zur Verfügung mit Kopien der Zeilen auf Ihr Museum direkt bezüglich. Von Sestini habe ich sogar Doublett und tausche gern ein Exemplar gegen etwas anderes, falls Sie das Werk nicht besitzen.

(1780) D. Sestini, *Viaggio Curioso Scientifico-Antiquario,* Firenze 1815, 8°

(1794) Morrit of Rokeby, *Diary* (Ungedr. Original in meiner Sammlung)

(1812) Comte de Lagarde, *Voyage de Moscou a Vienne,* Paris 1824, 8° Comte de Lagarde, *Journey of a Nobleman,* London 1831, 8°

(ca 1822) Walsh, *Narrative of a Journey,* London 1828, 8°

Mit ausgezeichneter Hochachtung
Karadja

(B) Grumăzeşti, Tg. Neamtz
6.11. 1922

Herr Kustos M.
Csaki, Hermannstadt

Ich beehre mich meinen verbindlichsten Dank für Ihren Brief vom 1. ds auszusprechen, und bitte Sie mir gütigst als eingeschr. Drucksache zusenden zu wollen:

1. *Ansichten von Siebenbürgen* 181810 Lei
2. *Ungarisches Magazin,* IV. Band, 1 Stück 20 Lei
3. Sei vert, *Nachricht von Siebenbürgen* 50 Lei

80 Lei

Es freut mich sehr diese Werke bei Ihnen zu finden und ich würde Ihnen dankbar sein, wenn Sie mir eine kleine Liste von Angebote in diesem Fach zusenden könnten. Ich suche zum Beispiel:

Appony, *Hungária.* Deutsche Aufl.

Stürmer, *Skizzen einer Reise nach Konstantinopel* herausgegeben von Goluschowski, Pesth 1817. (Petrik III 457)

Ahmed Reseni Efendi *Türk. Gesandten. Berichte von Wien u. Berlin,* Berlin 1809., 8° Vernav

Rudin, *Phys Mold,* Buda 1836, 8°

Ferro, *Untersuchung der Pestansteckung* ....Wien 1787, Katalog Brukenthal Heft 3, p. 365.

Engel, *Geschichte der Walachei, Mold.,* Halle 1804, 8°

Kurz, *Magasin für Geschichte,* Kronstadt 1845-46.

Wolf, *Beiträge zu ein stat. hist. Beschr d. Moldau,* Hermannstadt 1805, vol 2, 8° und viele andere Werke die Walachei u. Moldau betreffend die in meiner Bibliothek fehlen.

Es freut mich, daß die Copien Ihnen nützlich sein können". Falls ich noch etwas finde teile ich es Ihnen gern mit.

Hochachtungsvoll
Karadja

[11]Kopien fehlen.

(B) Grumăzeşti, Tg. Neamtz
16. 11. 1922

Herrn Museumsleiter M. Csaki,
Hermannstadt
Sehr geehrter Herr,

Ich danke bestens für die Bücher welche mir gestern angekommen sind, auch für Ihre Postkarte vom 10. ds.

Ich bitte Sie ergebenst mir folgende zukommen zu lassen:

Wolf, *Beiträge*	100Lei
Magasin für Geschichte Siebenb.	
1.1-3, II. 1-4	90 Lei
neue Folge I. 1-4, II. 1-4, III. 1	60 Lei
	250 Lei
Mein Schuld für die erhaltene Bücher	90 Lei
	340 Lei

Morgen lasse ich Ihnen eine Postanweisung von 350 Lei senden. In Ihr Katalog v. Kupferstiche[12] des Brukenthalischen Museums Seite 28 finde ich einen Kupferstich woran ich ein besonderes Interesse haben würde, falls Sie zufällig Dublett dazu besitzen. G. E. Petit: Porträt vom Fürst Const. Maurocordat (ein Ahne von mir auf der Großmutter Seite).

Ich danke Ihnen vielmals für Ihre Liebenswürdigkeit nach Doubletten für mich zu suchen. Es freut mich sehr, bei Ihnen einige Werke gefunden zu haben, wofür ich mich interessiere und welche nicht immer so leicht bei Antiquariaten zu finden sind. Jedenfalls muss man Geduld haben und oft viel warten um ein gewisses Werk zu finden.

Hochachtungsvoll
Karadja

(B) Grumăzeşti, Tg. Neamtz
den 16. 2. 1926

Sehr geehrter Herr Csaki[13],

Letzte Woche erhielt ich von England eine Reise von E. D. Clarke, der Ihr Museum im Jahre 1802 besichtigte.

Die interessante Beschreibung die er uns davon gibt (wovon ich Ihnen gern eine Abschrift sende wenn angenehm) veranlasst mich, Ihnen zu schreiben. Clarke erzählt unter anderem, daß Ihre Ansicht von London von Jan Griffier (Ihr Katalog 449) topographisch sehr interessant ist. Derselbe Reisende schreibt noch, daß Ihre Ansicht (Nr 448) Windsor darstellt.

Unter diesen Umständen, denke ich, es wäre interessant, diese 2 Gemälde in irgend einer englischen Zeitschrift wie z. B. *Studio* mit einer kurzen Notiz erscheinen zu lassen. Es würde Ihnen ja auch etwas Propaganda für Ihre Sammlungen machen. Auch würde es interessant sein,

---

[12] Michael Csaki, *Die Kupferstiche des Baron Brukenthalischen Museums,* Hermannstdt 1906.

[13] Sehr geehrter Herr, 10 März 26.
Besten Dank für Ihre freundlichen Mitteilungen. Wir wären natürlich sehr dankbar für eine Abschrift der betreffenden Stelle aus Clarkes Reisewerk, das wir leider nicht besitzen. Wenn ich mich recht erinnere, sind von unseren Bildern einige im *Studio* schon reproduciert worden. Da von unseren besseren Photographen für die Aufnahme eines Gemäldes in der Grösse 10X15/Platte und Copien/ 300. Lei verlangt wird, so habe ich mit unserem freilich nicht sehr guten Apparat Aufnahmen von den beiden Griffierschen Bildern und den beiden Porträts/General und Gemahlin/ machen lassen. Ich übersende Ihnen sie beiliegend. Die Bezeichnung englischer General des Bildes No 351 ist traditionell. Die Bilder stammen aus Brukenthalischem Besitz, d. h. sie sind schon vom Museumsstifter im 18. Jahrhundert wahrscheinlich im Partienkauf erworben worden. Das Bild No 342/Karl I. von England u. Henriette von Frankreich / ist nach Brcdius eine gute alte Copie nach dem Original, das sich gegenwärtig im Besitze des Herzogs von Graffton in England befindet. Unser Bild hat lange Zeit als Original gegolten.
Hochachtungsvoll
Michael Csaki

die Porträts 342, 351 und 352 in England identifizieren zu lassen. Wollen Sie mir gütigst mitteilen, ob diese Gemälde schon photographiert worden sind und zu welchem Preis ich einige Abdrücke davon erhalten könnte. Auch eine kurze Notiz über jedes Bild, mit Angabe welcher Grund Ihnen Anlass gab die Bilder wie im Katalog angegeben zu beschreiben, sowie die Provenienz (z. B. 351 als ein englischer General).

Falls die Gemälde noch nicht photographiert worden sind, möchte ich gern wissen zu welchem Preis es möglich sein würde solche Photographien ausführen zu lassen (Grösse Postkarte). Hier in Neamtz habe ich solche für 80 Lei pro Stück mit 6 Kopien bezahlt, mit Garantie in was die Klarheit der Photographien betrifft, so daß man sie für Reproduktionen verwenden kann.

Ihrer freundlichen Antwort entgegensehend, zeichne ich
Hochachtungsvoll
Constantin Karadja

(B) Grumăzeşti, Tg. Neamtz
den 14. März 1926

Sehr geehrter Herr Csaki,

Ich danke bestens für Ihren liebenswürdigen Brief gestern erhalten, sowie für die Photographien die Sie mir gütigst übersandten. Ich sende dieselben weiter nach London. Vielleicht wird es gelingen, die Porträts 351 und 352 zu identifizieren. Die Dame scheint mir jedenfalls der Königen Marie-Henriette sehr ähnlich zu sein. Die beiden Ansichten von Jan Griffier werde ich an *Studio* weitersenden mit einer Notiz. Falls diese Zeitschrift dafür Interesse hat, werde ich sie bitten, bei Ihnen direkt deutlichere Photographien zu bestellen. *Studio* wird in diesem Fall die Spesen zahlen.

Laut Ihrem Wunsch, sende ich Ihnen den Auszug aus Clarke. Wenn ich noch andere Beschreibungen finde, werde ich Sie darauf aufmerksam machen. Sie werden bemerken, daß Clarke das Gemälde 448 als aus Windsor identifiziert. Ich kenne das Schloss zu Windsor und halte, daß der englische Reisende ein Irrtum gemacht.

Wenn Sie jemals Doubletten von alten Reisen durch Fürstentümer und Transsilvanien hätten, wofür Sie keine Verwendung hätten, würde es mich freuen, sie abzukaufen falls Sie mir gütigst Offerte zukommen lassen wollten. Ich besitze schon recht viele davon, aber komplett ist meine Sammlung noch nicht.

Mit bestem Dank und vorzüglicher Hochachtung
Const. Karadja

(B) Grumăzeşti, Tg. Neamtz den 26. 3. 1926

Sehr geehrter Herr Csaki[14],

Ich danke Ihnen bestens für Ihre liebenswürdige Postkarte. Hier anbei sende ich Ihnen eine Antwort von Herrn Doktor James D. Milner, Direktor d. National Portrait Gallery, wo ich hoffe, daß es gelingen wird, die 2 Porträts zu identifizieren. Vielleicht wollen Sie gütigst direkt antworten, ob das Band des Porträts rot ist oder nicht und wie die Dekoration aussieht. Falls Sie niemand der englisch schreibt bei Ihrem Museum haben, bitte mir zu antworten, ich schreibe Ihnen in diesem Fall gerne den Brief. Die National Portrait Gallery besitzt die größte Sammlung, die überhaupt existiert von alten englischen Porträts. Wenn es nicht dort gelingt zu ein Resultat zu kommen, wird es überhaupt nicht möglich sein.

Es würde mich sehr viel freuen, falls Sie mir gütigst einige eventuelle Doubletten von Büchern verkaufen wollen oder gegen andere Austausch machen. Anbei bitte eine kleine Liste zu finden. Freilich sind es viele mehr die auf meiner Desideraten-Liste figurieren können. Ich interessiere mich, wie Sie wissen, überhaupt für alle alte Reisende die durch Transsilvanien, die Walachei und Moldau gefahren sind.

Ich suche folgende und möchte sie gern kaufen:

Boscovitch, *Reise,* Leipzig 1779.

Botero, *Epist...,* Paris 1586 und *De Relatione Universalis* (viele Ausgaben circa 1592-1600).

Engel, *Geschichte der Wallachei,* Halle 1804.

Gorecius, *Wallachische Kriegsgesch.,* Basel 1578.

Jenne oder Jene, *Reise,* Pesth 1788 oder Wien 1790.

Reichersdorf, *Mold. quae olim. Dacia fuit,* Wien 1541.

Revista istorică (Bukarest) an I u. II, 1-10.

Toppeltino, *Origines et Occasus Transilv.,* Wien 1762.

Vârnav, *Phys. Mold,* Buda 1834.

W o l f, Beitr. Beschr. v. Moldau, Hermannstadt 1805.

Molnar, *Deutsch-wallachische Sprachlehre,* Wien 1788 oder Hermannstadt 1810. *Magazin f. Gesch. Siebenbürgens* 1844 u. 1845, Theil I, Hefte 1, Seiten 99-162 und Heft 4. Ich habe folgende in Duplo und möchte gerne Austausch machen: Benkö, *Milcovia,* Wien 1781.

Jackson, *Reise,*Weimar 1803. Ef fährt auch durch Hermannstadt.

---

[14] Sehr geehrter Herr, 31. März 26.

Besten dank für ihre freundlichen Mitteilungen bezüglich unserer Bilder und Ihre Bemühungen in England nach dieser Richtung. Leider ist das Ordensband nicht rot, sondern blau; auch die Details des Ordens selbst lassen sich nicht erkennen. Die deutsche Übersetzung des Passus über Brukenthal in Clarkes Werk werde ich im Korrcspondenzblatt unseres Vereins für sicbcnbürgischc Landeskunde bringen mit einer kurzen Besprechung, die ich Ihnen zuzusenden mir die Freiheit nehmen werde.

Unter den von Ihnen angeführten haben wir unter unseren Doubletten folgende:

1.Wolf, *Beschreibung der Moldau,* Hermannstadt, 1805

2. Molnar, *Deutsch-wallachische Sprachlehre.* 1810

Wir würde Ihnen dieselben gegen folgende Ihrer Doubletten überlassen:

1. Morritt, *Letters,* London 1914.

2. Macmichael, *Journey,* London 1819.

3. Lagarde, *Voyage,* Paris 1824

4. Thornton, *Beschreibung d. türk. Reichs,* Hamburg 1808.

Ihrer freundlichen Antwort entgegensehend zeichnet hochachtungsvoll M. Csaki

Wie versprochen, brachte Michael Csaki im *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde,* 49. Jg., Juli 1926, S. 77-80 eine Besprechung von Clarks Werk unter dem Titel *Ein Ureteil über Samuel von Brukenthalund seine Sammlungen aus dem Jahre 1802.* Im ersten Abschnitt hat er das Fragment über die Brukcnthalgalcric reproduziert und danach die Fchlzuschrcibungcn des englischen Reisenden berichtigt.

*Morritt, *Letters,* London 1914. Er fährt auch durch Hermannstadt und besuchte Ihr Museum.
Lady Craven, *Letters,* 1789 Sie fuhr auch durch Hermannstadt. *
Macmichael, *Journey,* London 1819.
*Lagarde, *Voyage,* Paris 1824. Er fuhr auch durch Hermannstadt.
*Thornton, *Beschr. d. Türk. Reiches,* Hamburg 1808. Neigebauer, *Beschr. d. Moldau u. Wallachei,* Breslau 1854. Mit vorzüglicher Hochachtung Ihr
ergebener Karadja

Bitte zu entschuldigen, daß ich die deutsche Sprache so sehr schlecht schreibe - wenn es französisch, englisch oder rumänisch währe würde es besser gehnü!

(PK) 14 Strada Grigore Alexandrescu, Bukarest 10. 4. 1926

Ich danke Ihnen bestens für freundl. Brief heute erhalten. Ich sende Ihnen Morrit und Thornton diese Tage. Die andere beide Macmichael und Lagarde aber hat mein Schwager mir gebeten und ich gab sie ihm für ein Paar Tage her. Statt dessen werde ich Ihnen zwei Bücher von Helene Vacarescu jetzt ganz vergriffen und unmöglich zu finden, senden und eventuell andere Doubletten aus mein Bibliothek senden. Wir werden die Sachen so berechnen, daß Sie nicht an dem Austausch verlieren, wenn Sie mir Ihre Doubletten von Wolf und Molnar senden wollen. Thornton wird Ihnen diese Tage von Grumăzeşti gesandt. Die anderen sende ich Ihnen von Bukarest, da ich sie hier habe. Es würde mich freuen, Ihre Doubletten auch hier zu erhalten unter oben angezeichnete Adresse. Es freut mich sehr, daß meine Mitteilung über Clarke Ihnen zum Nutzen sein kann. Besten Dank für freundl. Versprechung mir die Nummer v. Korrespondenzblatt zu senden. Es tut mir leid, daß ich so schlecht deutsch schreibe - sonst hätte ich ihnen gerne selbst die Übersetzung gemacht. Wenn ich noch etwas über Ihr Museum finde, teile ich Ihnen augenblicklich mit.

Ergebenst
Karadja

(PK) 14 Strada Grigore Alexandrescu, Bukarest 18. 4. 1926

Sehr geehrter Herr Csaki,

Ich danke Ihnen ganz herzlich für Ihre freundl. Zeilen und für die Bücher heute erhalten. Wollen Sie mich bitte entschuldigen, daß ich Ihnen nicht schon letzte Woche meine Bücher abgesandt habe. Ich habe so viele Arbeit gehabt, daß ich die ganze Sache fast ganz vergessen hatte. Ich arbeite nämlich seit ein Paar Tage im Finanzministerium in *Biroul de studii* beim Staatssekretär. - Morgen sende ich Ihnen die Bücher von Morrit und Helene Vacarescu[15] und meine Frau wird Ihnen Thornton[16] von Grumăzeşti aus absenden (sie ist jetzt hier und kehrt zurück in 10 Tage). Ich hoffe, daß Sie damit zufrieden sein werden, da die Exemplare ganz tadellos sind. Die 2 Bücher die sie mir gütigst sandten interessieren mich sehr — aber jetzt habe ich keine Zeit sie zu studieren. Schade, daß das Porträt von Jakob Stamati in Wolf fehlt, aber

[15] John B. S. Morritt of Rokcby, *Descriptive of a Journey in Europe and Asia Minor in the Years 1794-1796,* London 1914 und Helene Vacarcsco, *Kings and Queens I have known,* London, New York, 1904 sind am 21 April 1926 in die Brukenthalbibliothek eingegangen.

[16] Thomas Thornton, *Das türkische Reich in allen seinen Beziehungen* (aus dem Englischen übersetzt von Fr. Herrmann), Hamburg, 1808 ist am 15 Mai 1926 in die Brukenthalbibliothek eingegangen. Das Buch ist mit mehreren Ex-libris des Prinzen versehen.

das Werk ist ja auch so sehr interessant. Im Laufe des Sommers komme ich vielleicht vorbei Sibiu und es wird mich dann freuen Ihnen die Hand zu drücken. Mit vorzügl. Hochachtung

Ihr ergebener
Karadja

(B) 8 Aleea Regina Maria, Parcul Bonaparte, Bukarest d. 1.5. 1926.

Sehr geehrter Herr Csaki,

Sie haben sich sicher gewundert, daß ich Ihnen noch nicht das Werk von Thornton gesandt habe. Die Ursache ist, daß meine Frau hier ist und die Dienerschaft auf dem Lande hat diese Absendung nicht besorgen können. Meine Gattin fährt jedenfalls diese Woche nach Grumăzeşti zurück und wird Ihnen dann sogleich das Werk absenden. Von hier ab habe ich besorgt, daß die Bücher von Morrit und H. Vacarescu direkt gesandt worden sind. Ich danke Ihnen bestens noch ein Mal für Ihre Liebenswürdigkeit und hoffe sehr viel das Vergnügen zu haben Ihre Hand zu drücken und Ihr Museum zu besuchen im Laufe des Sommers. Mit vorz. Hochachtung

Ihr ergebener Karadja

REZUMAT

SCRISORILE PRINŢULUI CONSTANTIN C. KARADJA (1889-1950) CĂTRE MICHAEL CSAKI (1858-1927), CUSTODELE MUZEULUI BRUKENTHAL

Corespondenţa întreţinută de prinţul Constantin C. Karadja cu Michael Csaki în răstimpul de şapte ani (1919-1926) dezvăluie colaborarea intelectuală a unor colecţionari şi istorici de artă.

Monica VLAICU (Sibiu)

ZUR GESCHICHTE DES HERMANNSTÄDTER THEATERS

In Hermannstadt ist das deutsche Theater durch seine Anfangsformen Volksspiel, Festspiel und Schülerkomödie seit dem 16. Jahrhundert beurkundet. Der Geschichtswissenschaftler Georg Soterius beschreibt in seinem Werk „De Cibinio" die Art und Weise der in Hermannstadt am 13. Oktober 1579 gefeierten Einnahme der litauischen Stadt Polotzko durch den polnischen König Stefan Báthori. Ein anderes groß angelegtes Gemeinschaftsfestspiel fand im Jahre 1582 auf dem Großen Ring statt, der in seiner ganzen Ausdehnung als Bühne diente. Anlaß dazu war der Friedensschluß zwischen Stefan Báthori und dem russischen Großfürsten Basilius.

Wenn das Festspiel auch nur vereinzelt in der Geschichte Hermannstadts verzeichnet wird, muß trotzdem darauf hingewiesen werden, dass es auch in späterer, uns näher liegender Zeit vertreten ist, wie zum Beispiel „Osiris in Kronen" („großes, hochromantisches, sozialpolitisches, allerlei Götter, Pfaffen, Ritter und anderes Volk vorführendes, noch nie dagewesenes Waldschauspiel in 17 grandiosen Bildern mit himmlischer und irdischer Musik, Gesang, überkühnen Evolutionen zu Pferd und Wagen und allerlei lehrreichen Spektakeln"), das im Jahr 1874 in Hermannstadt aufgeführt wurde, das im Juni 1888 dargebotene „Lutherfestspiel" (Dichter und Darsteller O. Devrient) u.a.m.

Die Schulordnung des Johannes Hontems sieht schon 1543 jährlich zwei verpflichtende Schüleraufführungen vor. Diese sind in Hermannstadt in den Jahren 1573, 1575, 1579, 1669, 1698-1691 bezeugt und wurden bei festlichen Anlässen im Rathaussaal, bei Zunftfestlichkeiten oder in vornehmen Patrizierhäusern gespielt. Die Darbietungen der Schüler, meist biblischen Inhalts, waren zunächst lateinisch und das Publikum dürfte außer den Behörden, Geistlichen und Lehrern auch einen kleinen Teil der damals noch mit dem Latein vertrauten ürgerschaft umfaßt haben. Die Schulkomödien dienten als Mittel humanistischer Erziehung, die Schüler lateinisch sprechen zu lehren, zur Ausbreitung religiöser und politischer Gedanken, zur höheren Bildung, „wobei Bühnenwesen und Darstellung selbst vollständig in den Hintergrund traten". Die darstellende Kunst als solche hatte hier eine weit geringere Bedeutung als das Volksschauspiel.

Die Anfange des rumänischen Schultheaters oder „Moralitätstheaters" sind erst viel später anzuberaumen und mit der Gründung 1774 des Gymnasiums in Blasendorf (Blaj) zu verbinden. 1775 wird im Rahmen der unierten Blasendorfer Schule die erste von Schülern gebildete Dilettantentruppe, „Comedia ambulatoria alumnorum", gegründet, die biblische „Moralitäten" in lateinischer Sprache vorfuhrt. Wahrscheinlich wurde diesem Beispiel auch im Rahmen der Hermannstädter, 1783 neben der unierten Kirche „unter den Tannen" gegründeten Schule Folge geleistet, während 1790 am selben Ort auch eine Trivialschule erwähnt wird. Sicher ist, daß die Blasendorfer Schüler einige dieser „Moralitäten" auch in Hermannstadt im Rahmen der Konfessionsschulen vorgeführt haben. Das Schultheater wirkte weiter, denn bei den Schulfeiern der höheren Lehranstalten wurden weiterhin Theaterstücke aufgeführt. In diesem Kontext erwähnen wir das vom „Arminia"-Verein im Jahre 1920 unter der Leitung von Nicolae Băilă dargebotene Stück „Die Karlsschüler" von H. Laube, ein grandios angelegtes Schauspiel, in welchem Schüler aus sämtlichen deutschen Schulen Hermannstadts mitgewirkt haben.

Nachdem 1691 Siebenbürgen unter das Haus Habsburg kam und Hermannstadt zur Landeshauptstadt wurde, kamen als Gefolgschaft der katholischen Beamten und Militärs die Jesuiten in die Stadt. Sie stellten das Jesuitentheater in den Dienst ihrer gegenreformatorischen Bestrebungen, kamen mit Neuerungen wie Dekoration, Kostüme, Ballett und Musik und führten

mit barockem Pomp öffentliche Schauspiele alttestamentlichen, mythologischen oder geschichtlichen Inhalts auf. Darunter befindet sich das allegorische Stück in lateinischer und deutscher Sprache „Hochzeit des Siebenbürger Genius mit der goldenen Zeit", das die adeligen Zöglinge der Patres am 28. August 1721 in Hermannstadt gespielt haben. Über andere Aufführungen in Hermannstadt liegen keine urkundlichen Belege vor, wohl aber über zwei von Jesuiten abgefaßte Spiele aus den Jahren 1755 und 1756.

Deutsche Wandertruppen gibt es Ende des 17. und zu Beginn des 18. Jahrhunderts noch nicht. Unruhige Zeiten, die Pest und vor allem die beschwerlichen Reisemöglichkeiten waren wohl die Veranlassung dafür, daß die erste fahrende Komödiantentruppe erst 1752 den Weg nach Hermannstadt fand. Nach Mitte des 18. Jahrhunderts wurde Hermannstadt in die Routen verschiedener Wandertruppen einbezogen und behielt ihre führende Rolle auf dem Gebiet des Theaters. „Die Geschichte des Hermannstädter Theaters ist beinahe gleichbedeutend mit jener des deutschsprachigen Theaters in Siebenbürgen, und das bis weit in das 20. Jahrhundert hinein."

Gertraut Bodenburgerin, die siebenbürgische Neuberin (Karoline Neuber, 1697-1760) genannt, kam 1761 mit ihrer Truppe in die Stadt und spielte hier bis 1766, um nachher in Preßburg aufzutreten. Hermannstadt verfugte damals noch nicht über ein eigenes Theater, so daß die Schauspieltruppe in Bretterbuden oder in dem großen, noch heute erhaltenen Raum über den Fleischbänken auf dem Kleinen Ring ihre Aufführungen darbot. Zu der Truppe der Bodenburgerin gehörten Johann Brockmann, der später berühmt gewordene Wiener Schauspieler, und Josef Hasenhut, der später selbständiger Prinzipal wurde und mit Wiener Schauspielern abwechselnd in Temeswar und Hermannstadt spielte. Die Bodenburgerin führte „regelmäßig eingelernte Stücke" (von Gleim, Gessner, Schlegel, Lessing und Stücke der Aufklärung) sowie Bühnentänze auf. Das Problem der unzumutbaren Raumfrage wurde verbessert, als Gubemialrat Baron Lambert Möringer im Jahr 1769 den Quertrakt im Hof seines Hauses auf dem Großen Ring zu einem Schauspielhaus umbauen ließ. Hier hielt der Impresario Livio Cinti 1772 mit einer italienischen Operngesellschaft seinen Einzug. Unter der Leitung von Josef Hilverding kennt die Schaubühne einen Aufschwung. Hilverding spielte an vier Tagen der Woche vom 20. April, bis 9. August 1778 und ging anschließend mit seinem Ensemble nach Kaschau. Er brachte Stücke von Lessing, Goethe, Goldoni, Voltaire und Beaumarchais auf die Bühne und die Mitglieder seiner Theatertruppe haben das „Theatral Wochenblatt" (gedruckt von Samuel Schardi und Martin Hochmeister d.Ä.) herausgegeben, „das gegen die Hanswurstkomödie für Moral, deutsche nationale Kunst und Geschmack in kritischen Aufsätzen eintrat und sogar schon den Gedanken der Theaterschulen aufwarf'. Im Jahr 1783 war das Haus des Barons Möringer für das Theater nicht mehr offen und so mußte die Düwaldsche Truppe 1787 ihre Vorführungen wieder in dem Raum über den Fleischerbänken halten. Mit Düwald endet die Zeit der Wandertruppen in Hermannstadt.

Martin Hochmeister d.Ä., Buchdrucker in Hermannstadt, schloß am 11. Juni 1787 mit dem Stadtmagistrat einen „Bestand- und Zinskontrakt" zwecks Erbauung eines Schauspielhauses aus eigenen Mitteln ab. Das Gebäude wurde bereits am 1. Juni 1788 eingeweiht. Der Theaterdirektor Christof L. Seipp eröffnete mit seiner Gesellschaft das erste deutsche Theater in Siebenbürgen mit einem Festprolog, „Thaliens Opferweihe", dem das Lustspiel „Die komische Familie" von Wetzel folgte. Seipp, ein gebildeter Mensch von moralischer Haltung, war Regisseur, Schauspieler und Schriftsteller. Er hat zwei Bände Memoiren veröffentlicht, die für Geschichtswissenschaftler die reinste Fundgrube darstellen. Sein Souffleur Peter Kriegsch war der erste Geschichtsschreiber des Hermannstädter Theaters und durch ihn sind die meisten Informationen betreffend das Theaterleben der Stadt überliefert geblieben. Chr. Seipp blieb bis Ende 1790 in Hermannstadt und spielte nachher in Preßburg. Während seines Hermannstädter Aufenthalts brachte er — gemäß dem Spielplan des Wiener Hofburgtheaters — Lustspiele, Trauerspiele, Opern und Operetten auf die Bühne. Vier

Vorstellungen wurden wöchentlich nach strikter Theaterinstruktion gegeben und es durften nur solche Theaterstücke gespielt werden, die von der Wiener Zensur bewilligt waren.

Hermannstadt war damals die Landeshauptstadt des Großfürstentums (1691 bis 1790) und zählte 15 000 Einwohner. Zu dem Theaterpublikum gehörten die österreichischen Offiziere, die Landtagsabgeordneten und Beamten, und erst um die Jahrhundertwende kamen weitere Bürgerkreise hinzu. Im Sommer wurde in Hermannstadt und im Winter in Temeswar oder zur Abwechslung in Kronstadt gespielt. Das Theater sollte — den Absichten der „aufgeklärten" Kritiker zufolge — nicht nur unterhalten, sondern auf den Zuschauer auch erziehend und belehrend wirken. Das Hermannstädter Theater wirkte bis zur Hälfte des 19. Jahrhunderts als Saisontheater. Das zunehmende Vergnügen an der heiteren Kunst dürfte auch der Beweggrund dafür gewesen sein, daß Lerchenfeld eine „Gesellschaft der Theaterliebhaber" eingerichtet und die Gründung des Hermannstädter Dilettantenvereins bewirkt hat. Letzterer gab für gewöhnlich in dem Raum oberhalb der Fleischbänke Wohltätigkeitsvorstellungen. Die Theatertruppen haben auch Stücke in rumänischer Sprache angeboten, so z.B. am 5. Mai 1815 das Lustspiel von Kotzebue „Die gefährliche Nachbarschaft" oder 1821 das Drama „Horra und Kloschka" von Hauenstein. 1823 übernahm Josef Kreilig und 1824-1826 Karl Slavik die Leitung des Hermannstädter Theaters. Im Spielplan erschienen auch Stücke der neuen dramatischen Literatur (Körner, Grillparzer) und durch Slavik kam 1825 das einheimische Drama „Hans Benkner oder Die lebendig Begrabene" von Christian Heyser zur Uraufführung.

In der Nacht vom 5. zum 6. August 1826 brannte das Theater vollständig nieder. Der Bürgermeister Martin von Hochmeister, der Sohn des Erbauers, hat den Wiederaufbau des Theaters aus eigener finanzieller Kraft bewirkt, das hierauf schon am 1. März 1827 eröffnet wurde. Der neue Vorhang wurde von Franz Neuhauser gemalt. Die Theaterleitung wurde 1827 von Hirschfeld und Herzog übernommen. Ein Jahr später erschien in Hochmeisters Verlag als Beilage zu dem „Siebenbürger Boten" nach einer fünfzig Jahre langen Unterbrechung wieder ein kritisches Journal unter dem Titel: „Notizen über die dramatischen Leistungen der Bühnengesellschaft unter der Direktion von Herrn J. B. Hirschfeld und Fr. Herzog während des Sommerkurses 1818 zu Hermannstadt" (Redakteur F. F. Gömmel). Letzterer kann als erster Kritiker im heutigen Sinne des Wortes bezeichnet werden. 1838 erscheint im „Siebenbürger Wochenblatt" die Rubrik „Theaternachrichten aus Hermannstadt", die dann auf die „Beilage zum Siebenbürger Wochenblatt" überging.

Die Blütezeit des deutschen Theaters in Hermannstadt setzte mit der Übernahme der Leitung von C. Ph. Nötzl und Eduard Kreibig ein (1834-1836; 1838-1848), die dem Hermannstädter Theater einen künstlerischen Namen in der Theaterwelt verliehen. Das Ensemblespiel wurde besonders gepflegt und in das Repertoire wurden auch Dramen einheimischer Autoren aufgenommen (z.B. D. Roth: „Don Raphael", „Der Königsrichter von Hermannstadt" und „Amalasuntha", J. Marlin: „Sachs von Harteneck, der Königsrichter von Hermannstadt"). Das Theater war Gegenstand allgemeinen Interesses geworden und dem Theaterpublikum gehörten nun auch die Studenten (Deutsche, Rumänen, Ungarn) der hiesigen Rechtsakademie (1844-1887) mit deutscher Unterrichtssprache an.

Nach einer Unterbrechung der Theatertätigkeit während der Revolution 1848/49 erfahrt 1850 „Faust" seine Erstaufführung in unserer Stadt unter der Leitung der Direktorin Antony. Da Hermannstadt wieder zur Landeshauptstadt geworden war (bis 1867), boten sich auch für das Theaterwesen günstigere Voraussetzungen. Kreibig wurde im April 1851 wieder Direktor (bis 1854) und ihm gebührt ein doppelter Verdienst, nämlich gelang es ihm einerseits, die Hermannstädter Bühne von einem Saisontheater in ein ständiges umzuwandeln, da nun auch im Winter gespielt wurde; andererseits verpflichtete er Wiener Schauspieler wie Ludwig Löwe, Adolf Sonnenthal, Josephine Gallmayer oder den bekannten Hannoveraner Hofschauspieler von Ernst, der gebürtiger Hermannstädter war und dessen bürgerlicher Namen Ludwig von Baußnern lautete. Durch das Repertoire und die Interpretativkunst der Schauspieler sicherte er dem hiesigen

Theater ein sehr gutes künstlerisches Renommé, sehr zur Zufriedenheit des begeisterten Publikums.

Am 6. September 1861 wurde die neu erbaute Sommerarena beim Promenadentor mit Josefine Gallmeyer in „Marie, die Tochter des Regiments" von Donizetti eröffnet. Der Abend war nach einem längeren Aufenthalt in der Stadt für die Hauptdarstellerin zugleich der Abschied vom Hermannstädter Publikum. Auch die Opernsängerin vom Prager Landestheater, Jenny Brenner, sang zwischen 1860 und 1871 als Gast in Opernaufführungen in der Stadt. Sie war, wie auch von Ernst, gebürtige Hermannstädterin (1820-1878) und war an den Opernhäusern in Budapest, Leipzig und Wien engagiert.

Im Jahre 1865 hat die Stadt Hermannstadt das Theater von den Hochmeisterschen Erben gekauft, das somit zum „Stadttheater" wurde. Friedrich Dorn und Josef Hutter hatten zwischen 1874 und 1886 die Direktion inne. Ab nun war es fast schon Tradition, neben anderen Stücken auch Dramen einheimischer Autoren in den Spielplan aufzunehmen (Traugott Teutsch, Friedrich Wilhelm Schuster, Michael Albert). Das Theatergebäude wurde 1886-1887 renoviert. Deshalb fanden in dieser Zeit die Aufführungen im Saal des Hotels „Zum Römischen Kaiser" und in jenem des neuen Gesellschaftshauses statt. Am 3. September 1887, zur Feier des hundertjährigen Bestehens des Theaters, wurde das neu hergerichtete Haus unter der Leitung von St. und B. Wolf mit einer Festvorführung von Goethes „Faust" eröffnet.

Am 30. September 1893 übernahm Leo Bauer, ein Wiener bayerischer Abstammung, die Direktion des Hermannstädter Stadttheaters (bis 1921). Unter seiner Direktion, die die Kontinuität eines ständigen deutschen Berufstheaters sicherte, blieb das Hermannstädter Stadttheater das einzige deutschsprachige Theater nach den staatlichen Magyarisierungsmaßnahmen seit Ende des 19. Jahrhunderts. Seine Spielpläne waren denen des Wiener Theaters angepaßt und brachten Schauspiele (Sudermann, Hauptmann, Ibsen), Klassiker, Lustspiele, Possen und Operetten. Von den heimischen Autoren erwähnen wir: Johann Leonhardt „Frau Balk", Traugott Teutsch „Johannes Hontems" und die Komödie von Michael Königes und Gustav Hackenschmidt „Gewalt und Recht" (Erstaufführung). Bauer brachte das Gastspiel des Ibsentheaters aus Berlin (1901, 1905) und Gastspiele des Theaters „Überbrettl" unter der Leitung von Hans H. Ewers. Es gastierten hier die Schauspieler Hermann Czell, Karl und Ida Günther, Alfred Viebach, Franz Redl, Kurt Wonger, Josefine Maschek, Mizzi Günther u.a.m. Von 1889 bis 1921 war Ernst Jekelius Theaterberichterstatter des „Siebenbürgisch-Deutschen Tageblattes", in dem er zahlreiche Beiträge über die Theatertätigkeit veröffentlicht hat.

Die ersten Informationen über das rumänische Theater in Hermannstadt stammen aus der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Nach der Gründung der ASTRA (1861) wurde es zum Brauch, am Abend des ersten Tages jeder Generalversammlung Festspiele bestehend aus Gesang, Vorträgen und einem Theaterstück, aufzuführen. Mit der Zeit begann das Theater die Bedeutung dieser von Dilettanten aufgeführten Festspiele zu übernehmen (nach der Eröffnung des Festsaales des Vereinsmuseums 1905 fanden die Festspiele hier statt). Diese sich im Anfangsstadium befindende rumänische Theaterbewegung in der Stadt am Zibin wurde auch von den Tourneen jenseits der Berge gefördert. In diesem Sinne erwähnen wir die Tournee der „Fanny Tardini"-Truppe aus dem Jahr 1864, die Tourneen von Mihail Pascaly (1868, 1871), die Tournee der von Matei Millo geleiteten Truppe (1870) oder jene des Schauspielers und Sängers I. D. Ionescu (1872-1881).

Derjenige, der versucht, seine große Leidenschaft fürs Theater durch die Vorbereitung einer dilettantischen Artistentruppe mit rumänischen Schülern vom katholischen Staatsgymnasium mit deutscher Unterrichtssprache zu verwirklichen, ist Mihai Eminescu. Er befand sich 1864 in Hermannstadt um sein Studium am oben erwähnten Gymnasium fortzusetzen, und zusammen mit seinen Kommilitonen, unter denen Ioan Lăpădatu und Ioachim Munteanu, begann er an der Schule der Grabenkirche (Biserica din groapă), die sich im Josefinenviertel in der Kirchengasse befand, mit den Proben zum Stück „Iorgu von Sadagura"

von Vasile Alecsandri. Aus dem geplanten Theaterstück wurde jedoch nichts, die Proben beschränkten sich bloß auf eine bescheidene Erfahrung.

Einen wesentlichen Beitrag zur Ausbreitung des Theaters und zur Klärung der wichtigsten Ideen zum Theater brachte die von George Bariţiu 1868 gegründete Hermannstädter Zeitschrift „Transilvania". Der Gründer und Direktor der Zeitschrift hatte sich von Anfang an intensiv um die Theaterbewegung gekümmert, indem er tüchtig und sachverständig das Vorantreiben der Maßnahmen zur Gründung eines Theaters in rumänischer Sprache anspornte. Bariţiu äußerte eine selten anzutreffende Idee bezüglich der Zerbrechlichkeit der Schauspielkunst, die, wiewohl sie heftig, direkt und effizient verfahre, gleichwohl über einen zarten inneren Mechanismus und über delikate Beziehungen zum Publikum verfüge; deswegen benötige sie ein minuziös und tüchtig vorbereitetes Feld. Gleichzeitig richtete er die Aufmerksamkeit darauf, daß das Theater in erster Reihe einen militanten und erzieherischen Charakter hat. Die von Iosif Vulcan 1870 gegründete „Gesellschaft zur Errichtung eines rumänischen Theaterfonds in Transsilvanien" versuchte, Bariţius Anregungen zu verwirklichen. Die Gesellschaft wirkte als eine unabhängige Abteilung der ASTRA mit dem Zweck, das Theater als Bereicherungsmittel des Kulturniveaus zu fördern. Andrei Bârseanu schlug 1895 der Leitung der Gesellschaft vor, eine Theatergruppe von Dilettanten zu gründen und finanziell zu unterstützen. Dieselbe Gesellschaft gewährte Stipendien, verlieh Preise für Theaterstücke, sagte den besten Theatertourneeleitern finanzielle Unterstützung zu und gründete in Kronstadt „Die Theaterzeitschrift".

Doch erst nach Gründung der Gesellenvereine (1867 in Hermannstadt), der Frauenvereine (1881 in Hermannstadt) und der Musikvereine (der Hermannstädter 1878) werden die ersten größeren Schritte auf der Bühne von einfachen Menschen gemacht, die sich ab nun auch selbst darstellten. Eine wichtige Rolle spielte der „Verein der rumänischen Gesellen in Hermannstadt" der fünf von Handwerkern gebildeten Schauspielgruppen ins Leben rief und in deren Rahmen 1924 der „Nationale kulturelle Verein der rumänischen Handwerker in Hermannstadt" gegründet wurde.

Dumitru Axente, der seine Tätigkeit in dem Verein 1896 begann, hat die Laienspieler 45 Jahre lang geleitet. Ihre Mitglieder wurden aus den Reihen der jungen Handwerker rekrutiert. Das Repertoire der Laienspieler aus dem Verein umfaßte Stücke von: I. Vulcan, Raupreh, Kotzebue, Eminescu, Libiche, Haşdeu usw. Parallel zu seiner Tätigkeit als Leiter der Laienspieler bildet Axente noch eine Gruppe von Laienspielern, die aus Mitgliedern seiner Familie bestand und mit der er Tourneen in der Provinz veranstaltete. Ein anderer Theaterliebhaber, Zaharia Bârsan, gründete 1905 eine eigene Theatergruppe und führte mit ihr eine Reihe von Vorstellungen in Hermannstadt auf, manchmal sogar mit der freundlichen Unterstützung der lokalen Laienkünstler. Den Kern seiner Gruppe bildeten Jugendliche, die die Theaterkunst als Stipendiaten der „Gesellschaft zur Errichtung eines rumänischen Theaterfonds in Transsilvanien" erlernt hatten.

Andrei Bârseanu druckt zwischen 1911-1914 in der „Volksbibliothek der ASTRA-Gesellschaft" mehrere, den Laienspielern zugängliche Theaterstücke. Das Vorhaben, noch mehr Theaterstücke zu veröffentlichen, wird jedoch vom Ausbruch des Ersten Weltkriegs vereitelt. Aus demselben Grund konnte der 1914 von der Leitung der „Gesellschaft zur Errichtung eines rumänischen Theaterfonds in Transsilvanien" gefaßte Entschluß, eine rumänische, von ausgebildeten Schauspielern gebildete Tourneegruppe zu gründen, nicht verwirklicht werden. Mit der Zusammenstellung und Leitung dieser wurde der Schauspieler Nicolae Băilă beauftragt, der in Bukarest und Wien studiert und Schauspielerfahrung in österreichischen Ensembles gesammelt hatte.

Das deutsche Theater unterbrach seine Tätigkeit wahrend der vier Kriegsjahre nicht. Nach dem Krieg machte sich die im ganzen Land zu beobachtende finanzielle, künstlerische und politische Theaterkrise auch in Hermannstadt bemerkbar, so daß das Theater sein ehemaliges Prestige nicht mehr erreichen konnte. Trotzdem galt Hermannstadt als Stützpunkt zur Stärkung

und Neubelebung der deutschen Bühne. Nach 1918 war das Theater zu einer völkischen Angelegenheit geworden und man war bemüht, ein deutsches Berufstheater zu fördern. Auch das Repertoire erfuhr insoweit eine Veränderung, daß es nicht mehr der Wiener Bühne angepaßt wurde.

Zur Förderung des Theaters wurde 1920 der „Hermannstädter Theater verein" unter der Leitung von Anton Maly gegründet. Dieser verpflichtete im Sommer desselben Jahres Nicolae Băilă mit der Inszenierung seiner Aufführungen. Zwischen 1919-1921 und 1926-1927, solange er die Regie des deutschen Theaters innehatte, brachte Băilă fast ein Dutzend Aufführungen auf die Bühne, vor allem aus dem klassischen Repertoire. Er war der erste rumänische Regisseur einer deutschen Theatergesellschaft in Hermannstadt. Dieselbe Institution hat sich auch um die Organisierung der Ausfahrten gekümmert, um die Kontinuität der beruflichen Schauspielkunst intakt zu erhalten, und brachte Gastspielensembles aus Deutschland und Österreich. Der zu Beginn des Jahres 1922 unternommene Versuch, durch die Übertragung der Leitung auf einen beruflichen Theaterdirektor (Wilhelm Popp, Direktor des Czernowitzer Theaters) eine Gesundung des Theaterwesens herbeizuführen, hat nicht zum erwünschten Erfolg geführt.

In demselben Jahr wurde der „Siebenbürgisch-Deutsche Theaterverein" gegründet und zu Beginn des Jahres 1923 sah sich die Hauptleitung des Theatervereins veranlaßt, die Übernahme des Berufstheaters unter der Leitung von Dr. Richard Csaki zu beschließen. Csaki war der Leiter des „Kulturamtes des Verbandes der Deutschen in Großrumänien" (1922-1931), in dessen kulturpolitischem Aufgabenkreis sich auch das Berufstheater befand. Das Ministerium für Kultus und bildende Künste hat dem Leiter des Kulturamtes die staatliche Konzession für die Leitung des deutschen Theaters in Rumänien erteilt. Das Kulturamt beschäftigte sich mit der Organisierung der Tourneen einiger deutscher und österreichischer Theatertruppen und hat der Bühnenkunst in seiner Zeitschrift „Ostland" (1926-1931) einen breiten Raum beigemessen. 1924 hat es auch eine Bibliothek mit dem Laientheater spezifischen Theaterstücken gegründet.

Es wird die Zeitschrift „Die Bühne" herausgebracht und — um den Betrieb auf eine sichere finanzielle Grundlage zu stellen — die „Deutsche Theater Betriebs-Aktien-Gesellschaft" gegründet, die die geschäftliche Führung für die Spielzeit 1924/25 übernahm. Artistischer Bühnendirektor wurde Max Werner Lenz und zur Bühnenleitung der Operetten wurde der Wiener Direktor Paul Sundt berufen. Beide haben aus eigenen Kräften eine erstklassig zusammengestellte Gesellschaft angeworben.

Das neue Theatergesetz führte 1926 zur Einschränkung des Theaterbetriebs, da es die Einreise von mehr als drei Schauspielern nichtrumänischer Staatsangehörigkeit für je eine Berufsbühne untersagte. Die Verordnungen von 1932 verboten sowohl die Verpflichtung fremder Schauspieler an rumänischen Bühnen als auch Tourneen ausländischer Gastspielensembles. Diese Maßnahmen führten 1933 zur Verwirklichung des Wunsches, eine eigene bodenständige deutsche Berufsbühne ins Leben zu rufen, und zwar durch die Gründung der „Allgemeinen deutschen Theatergemeinschaft in Rumänien" unter der Leitung von Michael Hannerth und Julius Bielz mit dem Sitz in Hermannstadt. Die Theatergemeinschaft gründete und finanzierte ebenfalls 1933 das „Deutsche Landestheater in Rumänien" und stellte es unter die Leitung von Gust Ongyerth. Die Deutsche Theatergemeinschaft wurde am 14. April 1950 als Rechtsperson aufgelöst und ihr Vermögen als Staatseigentum dem Volksrat der städtischen Gemeinde Hermannstadt zugesprochen.

Im Juli 1933 wurde der „Verband siebenbürgisch-deutscher Laienbühnen" gegründet. Das Deutsche Landestheater eröffnete seine erste Spielzeit als bodenständiges Berufstheater am 29. September 1933 mit Schillers „Wilhelm Teil" in Hermannstadt, wobei alle Darsteller einheimische Schauspieler aus Siebenbürgen, dem Buchenland und aus dem Banat waren. Das Deutsche Landestheater pflegte das Schauspiel, das Lustspiel, die Operette und zuweilen auch die Oper. Das Ensemble zählte dreißig Mitglieder und unternahm Gastspielreisen in das Banat, in das Buchenland, nach Bessarabien und selbst nach Bukarest. In das Repertoire wurden auch

ins Deutsche übersetzte Theaterstücke aus der rumänischen Dramaturgie aufgenommen (L. Blaga, T. Muşatescu, 1. Sân Giorgiu). Von 1933 bis 1936 erschienen die „Theaternachrichten" und für die Spieljahre 1936/37 und 1937/38 die „Bühnenblätter".

Von 38 Mitgliedern des Ensembles in der Spielzeit 1933/34 stieg ihre Anzahl in der Spielzeit 1938/39 auf 87 und das Theater besaß auch ein eigenes, aus 20 Mann bestehendes Orchester, das 1937 ins Leben gerufen wurde und dessen musikalische Leitung die Dirigenten Wilhelm Schönherr, Karl Egon Glückselig und Richard Oschanitzky innehatten. Ab der Spielzeit 1936/37 besaß das Theater auch ein von Mercedes Goritz-Pavelici geleitetes Ensemble für Kunsttanz, das auch Ballettvorführungen auf die Bühne gebracht hat und in Bukarest, Berlin und Zagreb aufgetreten ist.

1938 begann eine neue Phase in dem Bestehen des Deutschen Theaters. Um die Finanzkrise, in der es sich befand, zu überbrücken, und um die Kosten für die Wiederherstellung des Gebäudes zu decken, wurde mit Richard Oschanitzkys Operette „Mädel aus dem Kokeltal" eine Tournee nach Deutschland organisiert. Mit den eingebrachten Summen und mit Hilfe einer vom Reich entgegengenommener Subvention von 1,6 Millionen Lei löste das Theater seine finanzielle Lage. Damit aber endete auch die Autonomie des Theaters. Die deutsche Parteiführung in Rumänien setzte die Struktur des Repertoires fest, 1939 wird das Deutsche Landestheater der Nachbarschaftsorganisation als ihr „Kraft-durch-Freude"-Theater eingefügt und am 1. Januar 1941 zum „Landestheater der Deutschen Volksgruppe in Rumänien" umbenannt. Ein neues Element im Repertoire waren die Kindervorstellungen. Das Deutsche Theater verfügte über talentierte Schauspieler, aber die Regisseure waren dem künstlerischen Niveau der Interpreten nicht gewachsen.

Während des Krieges erweiterte sich das Areal der Ausfahrten; sowohl im Inland als auch jenseits der Grenzen wurde für die deutschen Gemeinschaften und für die deutschen Hitlertruppen in Serbien, Kroatien, dem Süden der UdSSR gespielt; das Theater mußte, als Fronttheater, wie auch alle anderen Gebiete des Lebens der Deutschen Volksgruppe, „im Dienst des Krieges" handeln. Im Herbst des Jahres 1944 löste sich das Ensemble auf, nachdem viele seiner Mitglieder Rumänien verlassen hatten. Die verbliebenen Schauspieler bildeten später den Kern zur Gründung der deutschen Theater in Hermannstadt und Temeswar. Der Theaterfundus wird „zugunsten des neugegründeten rumänischen Theaters" beschlagnahmt. Am 20. Februar 1949 fällt das Gebäude einem Brand zum Opfer und befindet sich heute im Wiederaufbau. Bis 1956 gab es in Hermannstadt kein deutsches Theater.

Gleichzeitig mit der Tätigkeit des Deutschen Theaters in der Zwischenkriegszeit fahren die Bemühungen und die Vorgehen der Hermannstädter Rumänen fort, ein eigenes Theater zu gründen. Unterstützer dieses Desiderats waren A. Bârseanu und N. Băilă. Im Frühling des Jahres 1921 wird Băilă als Kunstdirektor bei der „Kunstabteilung der ASTRA-Gesellschaft" angestellt. Im Rahmen derselben eröffnet er eine Reihe von Vorlesungen für Diktion und darstellende Kunst (1922-1929). Die Effizienz dieser Vorlesungen wird bald bewiesen: die Ziffern der, von Băilăs gewesenen Schülern angeleiteten Gruppen von Amateuren, gespielten Stücke verzeichneten ab 1925 ein erstaunliches Wachstum.

Durch eine am 14. Juni 1922 an den Kultusminister adressierte Denkschrift, suchen A. Bârseanu und N. Băilă an um Genehmigung und finanzielle Unterstützung zur Gründung einer permanenten Theatertruppe in Hermannstadt unter der Ägide der ASTRA-Gesellschaft. Im Laufe des Jahres 1923 werden die Schauspieler angestellt — die meisten von ihnen Schauspieler an den Nationaltheatern in Craiova, Jassy und Bukarest — nebst einigen jungen Konservatoriumsabsolventen. Die Theatergesellschaft ASTRA, das erste rumänische permanente Theater im Süden Siebenbürgens, eröffnet seine Spielzeit mit V. Alecsandris Stück „Der Brunnen Blandusias". Das Leben dieses Theaters sollte aber von kurzer Dauer sein und erfuhr unter den gleichgültigen Augen der Behörden einen prosaischen Zusammenfall. Allein die Presse, hauptsächlich die zentrale aber auch die lokale in rumänischer und deutscher Sprache, hat gegen die Auflösung des Theaters protestiert.

N. Băilă sollte 1930 die Idee der Gründung des Nationaltheaters in Hermannstadt wiederaufnehmen, wobei er im Rahmen des Kulturkongresses der ASTRA (24.-26. April) die Gründung von vier permanenten, vom Staat subventionierten Theatern (Arad, Oradea, Hermannstadt, Temeswar) vorgeschlagen hat. Seine Vorschläge trafen jedoch ins Leere. Niemand hat sie abgelehnt und niemand hat sie anerkannt. Das Thema Theater wird 1936 — ohne Erfolg — von Horia Petra-Petrescu wiederaufgenommen. Zur Unterstützung der Gründung eines rumänischen Theaters wurde 1941 eine vom Regisseur D. Petruţiu geleitete Gruppierung „Die Theaterfreunde" ins Leben gerufen, die unter anderen Gründern L. Blaga und L. Rusu nannte, die sich die Förderung der rumänischen Schauspielkunst vor Augen hielten. Beide, nebst Radu Stanca, Ioan Negoiţescu, Ştefan A. Doinaş, Victor Iancu u.a. gründeten den „Literaturkreis" (1941-1945), dessen Vorhandensein in Hermannstadt einen wichtigen Moment des lokalen geistigen Lebens darstellt.

Die Tätigkeit des Theaters in rumänischer Sprache beschränkte sich auf die Tourneen der Theater aus der Hauptstadt und auf einige Stücke, aufgeführt von lokalen Amateurformationen aus Schulen, Vereinen, Gesellschaften oder von den von Dumitru Axente und Zaharia Bârsan zusammengebrachten Truppen. Diesen sollten einige talentierte, sich mit der Universität aus Klausenburg auf der Flucht in Hermannstadt befindenden Studenten beitreten, die auch im Rahmen der von Victor Papilian geleiteten „Schauspiel-Gruppierung der Universität" wirkten. Mitglieder des Theaters aus Jassy, die sich auf der Flucht befanden, wurden November 1944 nach Hermannstadt eingeladen. Dieser Einladung folgend, wurden sie in Hermannstadt seßhaft und eröffneten am 6. Januar 1945 die Spielzeit mit AI. Davilas „Vlaicu Vodă". Leider verfügten sie über einen wenig erfahrenen Regisseur, weswegen die aufgeführten Stücke oftmals Wiederholungen des in Jassy aufgeführten Repertoires waren. Das Nationaltheater Jassy hat vier Monate lang in Hermannstadt mit 19 Stücken gastiert. Außer diesen Professionisten traten auch weiter oben schon erwähnte Amateurformationen auf, zu denen auch jene des Armeetheaters und des Eisenbahner-Theaters hinzuzufügen sind. Letzere legten im Januar 1946 den Grund für eine lokale Operettenkompanie unter Henry Selbings musikalischer Leitung. Die Truppe hatte das Lokal des Stadttheaters und die Garderobe des gewesenen deutschen Theaters zur Verfügung.

Am 1. Oktober 1946 wird das „Volkstheater" mit Mircea Alexiu als Direktor ins Leben gerufen. Das Theater wandelt 1947 seine Benennung in „Das Arbeitertheater Hermannstadt" um und hat als Direktor I. Meţiu. Durch den vom Kunst- und Informationsministerium erlassenen Beschluß Nr. 1171 vom 22. Mai 1948 wird das Arbeitertheater Hermannstadt ab 1. April 1948 ein permanentes, vom Staat subventioniertes Theater, als Lokalabteilung des Bukarester Volkstheaters. Constantin Sincu, Schauspieler aus Bukarest, wird zum Direktor der Hermannstädter Abteilung ernannt. Das 1946 begonnene Einstellen der professionellen Schauspieler endete 1948 und für die Nebenrollen wurden Schüler des lokalen Konservatoriums eingestellt.

Das Volkstheater aus Bukarest wurde Dezember 1948 abgeschafft. Alle Abteilungen aus der Provinz gingen fortan ihrer Tätigkeit unter der Benennung „Staatstheater" nach. So wurde das Hermannstädter Theater „Staatstheater Hermannstadt" benannt und Radu Stanca und Savel Grunea wurden als Regisseure eingestellt. Wenige Städte im Land hatten die Chance einen so wertvollen Menschen, wie Radu Stanca es war, aufzunehmen. Als Schauspieler, Regisseur, Dichter, Theoretiker, Dramatiker und Pädagoge war Radu Stanca derjenige, der die Stelle des rumänischen Hermannstädter Theaters in der Geschichte des rumänischen Theaters gefestigt hat.

Die erste permanente Spielzeit 1948/49 wurde am 17. September 1948 mit dem sowjetischen Stück „Unter den Kastanien von Prag" von K. Simonov eröffnet. Eine administrative und organisatorische Veränderung findet am 1. Januar 1949 statt, als die Leitung des Hermannstädter Staatstheaters auch das Puppentheater „Licurici" als Puppenspielabteilung des Staatstheaters übernimmt. Das Puppentheater hatte seit 1947 mit der von Ilse Klepner

geleiteten Mannschaft funktioniert; ab 7. August 1948 war es als Puppentheater des gemischten Syndikats bekannt, unter dem Namen „Țăndărică". Constantin Sincu, der Direktor des Staatstheaters, bemühte sich um die Organisierung des Puppentheaters. Die feierliche Eröffnung fand am 21. Dezember 1949 statt und die Stadtleitung teilte dem Puppentheater die über dem „Victoria"-Kino (heute „Tineretului") gelegenen Räumlichkeiten zu. Die Vorstellungen fanden in deutscher und rumänischer Sprache statt.

Nach dem Brand vom 21. Februar 1949 hat das Staatstheater seine Tätigkeit ohne festen Sitz fortgesetzt, aber vor allem im Garten der heutigen Gheorghe Lazär-Straße gespielt, bis die Umbauten und Herstellungsarbeiten der Räume im „Apollo"-Kino zu einem Vorstellungssaal beendet waren. Der Vorstellungssaal befindet sich auch heute noch in demselben Gebäude und wurde 2001 überholt. Am 9. Dezember 1949 wurde die Spielzeit mit der von Radu Stanca (der bis 1961 in Hermannstadt lebte) inszenierten Komödie „Ein verlorener Brief von I. L. Caragiale eröffnet. Das Repertoire wurde auf lokaler Ebene auf Anweisung und mit direkter Teilnahme der Partei- und Staatsorgane zusammengestellt, um nachher nach Bukarest zwecks Genehmigung geschickt zu werden. Die ideologische Botschaft der Theaterstücke befand sich an erster Stelle. Jedes Stück wurde wenigstens zwei internen Aufführungen vor der Erstaufführung unterzogen, denen außer den Mitgliedern des Theater-Kunstrates Vertreter der lokalen Partei- und Staatsorgane beiwohnten. Aus erwähnten Gründen kann bis 1961 von einem Beitrag des literarischen Sekretärs zu den Erfolgen des Theaters kaum gesprochen werden. In der ersten Tätigkeitsphase des Theaters, also in den ersten vier Spielzeiten, bildeten die Übersetzungen aus der sowjetischen Literatur die Haupttitel, die allmählich mit Stücken der gegenwärtigen rumänischen Dramaturgie (die erst damals entstand) ersetzt wurden. Außer diesen Stücken umfaßte das Repertoire Theaterstücke der klassischen internationalen und nationalen Dramaturgie.

Die erste Varietevorstellung fand am 9. Januar 1956 statt. In demselben Jahr werden die Bühne und der Theatersaal modernisiert und neu ausgestattet. Das wichtigste Ereignis der Spielzeit 1956/57 bildete die Gründung der deutschen, vom Staat finanzierten Abteilung im Rahmen des Staatstheaters am 1. November 1956. Die Abteilung wurde von Hans Binder geleitet, hatte Hans Schuschnig zum Regisseur und umfaßte 23 Schauspieler. Die erste Publikumsvorstellung fand am 27. November 1956 mit Bertolt Brechts „Mutter Courage und ihre Kinder" statt. Die Räumlichkeiten (Vorstellungssaal, Probensaal, Ateliers usw.) sind, wie auch die Anzahl des technischen Theaterpersonals, unverändert geblieben. Zweimal wöchentlich bot die deutsche Abteilung Vorstellungen, viermal die rumänische und mittwochs konzertierte die 1949 gegründete Staatsphilharmonie. Zu Beginn des Jahres 1957 hat sich das Theater zu einer permanenten Spielzeit in Mediasch verpflichtet. Jedoch schon ein Jahr später wurde darauf wegen Überbeanspruchung verzichtet. Die Schauspieler beider Abteilungen haben in Mediasch die meisten der in Hermannstadt gespielten Stücke dargeboten. Auch die ungarische Abteilung der Laienkünstler des Kulturhauses „Ilie Pintilie" hat das Kulturleben der Stadt mit einigen Vorstellungen bereichert, wie zum Beispiel am 9. Februar 1958, als sie auf der Bühne des Staatstheaters mit Erfolg die musikalische Komödie „Liliomfi" von Szigligeti Ede spielte. Im Mai desselben Jahres hat die Abteilung des Puppentheaters — außer Konkurrenz — an dem in Bukarest organisierten Internationalen Festspiel der Puppen- und Marionettentheater mit dem deutschen Stück „Die fromme Helene" von Wilhelm Busch teilgenommen. Im Oktober 1958 richtet Radu Stanca ein Studio im Theater ein, dessen Hauptzweck es war, die Schauspielkunst der jungen Künstler zu perfektieren.

Die 1959 installierte Drehbühne hat dem Theater breitere und modernere Montagemöglichkeiten eröffnet. In den Theaterspielzeiten zwischen 1960-1970 hat die rumänische Abteilung 2 707 Vorstellungen zu verzeichnen und die deutsche 2 243. Es fanden 64 Premieren statt, von denen 36 von rumänischen Autoren (27 zeitgenössische und 9 klassische), 9 Theaterstücke aus der Dramaturgie der sozialistischen Länder und 21 aus dem internationalen Repertoire (13 zeitgenössische und 8 klassische). Von den vorgeführten Stücken

erwähnen wir Shakespeares „König Cymbeline", 1965 als Landespremiere aufgeführt; 1967 die Uraufführung in einem professionellen Theater von Radu Stancas „Das Hindernis" und 1968 „Stana", eine Dramatisierung nach Ion Agârbiceanu sowie Ibsens „Rosmersholm" in der Regie von Aurel Manea. In den Theaterspielzeiten von 1970-1980 sind in den ersten Jahren die Regisseure Yanis Veakis, Mihai Dimiu, Nicolae Toia und Aurel Manea am Hermannstädter Staatstheater tätig. Von 1973 bis 1981 wirkt hier als Regisseur Iulian Vişan, der nach 1990 erneut als Regisseur an diese Bühne zurückkommt. Er inszeniert einige künstlerisch anspruchsvolle Aufführungen wie: „Die Tragödie der Jungfrau" von Beaumont und Flechter, „Die Erkältung" von Marin Sorescu, „Camino Real" von T. Williams u.a. Ihm folgten einige junge Regisseure, wie Ludmila Szekely-Anton, Mihai Constantin Ranin, Dragoş Galgaţiu mit interessanten Aufführungen aufgrund von Texten von Camus, Mazilu, Lovinescu usw.

1986 wurden die professionellen Schauspielinstitutionen auf Selbstfinanzierung umgestellt und in Dienstleistungseinheiten umgewandelt, weil die staatliche Förderung merklich geschmälert wurde. Es war der schwerste Schlag, den die Theater erfahren haben. Während der Dezemberereignisse 1989 gab es eine neue, durch Brandstiftung verursachte Feuersbrunst, die der Theaterinstitution schwerwiegenden Schaden brachte.

Die deutsche Abteilung hatte einen einzigen professionellen Regisseuren in der Person von Hans Schuschnig. Nach dessen Fortgang war das am schwersten von einer Spielzeit zur anderen zu lösende Problem das Finden eines Regisseurs. Es wurden einige ausländische Regisseure eingeladen, unter denen Erni Simon aus Hamburg, Piet Drescher und Peter Förster aus der gewesenen DDR, die die Stücke „Der gute Mensch von Sezuan", „Fuhrmann Henschel", „Nathan der Weise" oder „Gyges und sein Ring" inszeniert haben. Christian Maurer wurde 1978 zum Leiter der deutschen Abteilung ernannt und sicherte fortan die Regie zusammen mit Avram Besoiu und Frieder Schuller. Die Schauspieler der deutschen Abteilung haben mit der Zeit einen eigenen Interpretationsstil entwickelt, der ihnen Ruhm in der Theaterwelt und Anerkennung des Publikums einbrachte. Was die Premieren anbelangt, so schwankte deren Anzahl innerhalb einer Spielzeit zwischen 6 und 8; den Rekord hat die Spielzeit 1972/73 mit 10 Premieren inne. Ins Repertoire wurden auch Stücke von einheimischen deutschen Autoren aufgenommen, wie Bettina Schuller, Otto Fritz Jickeli, Christian Maurer und Hans Schuschnig. Außer den Ausfahrten in Ortschaften mit deutscher Bevölkerung in Siebenbürgen und dem Banat, unternahm die deutsche Abteilung auch Tourneen in die DDR. Die deutsche Abteilung des Hermannstädter Staatstheaters führt die alte Tradition ihres positiven Beitrags zum Kulturleben der Stadt — und nicht nur dieser — weiter. Gleichzeitig mit der Auswanderung der Siebenbürger Sachsen, einem Phänomen, das nach 1989 zugenommen hat, waren grundlegende Änderungen im Aussehen der deutschen Abteilung und des deutschen Publikums zu verzeichnen.

Was das Puppentheater betrifft, trennte sich dieses am 1. Januar 1969 vom Staatstheater und wirkte unabhängig davon. Die erste ins Ausland unternommene Tournee führte 1971 in die DDR. In der anläßlich des 25jährigen Bestehens aufgestellten Bilanz (Gründung 1947) wurde festgestellt, daß es in dieser Zeitspanne 130 Premieren mit 7.860 Vorstellungen gab. Im siebenten Jahrzehnt war die Institution Gastgeberin der holländischen, belgischen, ostdeutschen, polnischen, Moskauer, jugoslawischen, japanischen, bulgarischen Puppentheater, die sich auf Tournee befanden. Das Hermannstädter Puppentheater nahm 1978 beim ersten, vom Kulturzentrum aus Evora (Portugal) organisierten, Internationalen Theaterfestival für Kinder teil. Die unter allen Aspekten auftretende Enthaltsamkeit des nächsten Jahrzehnts, die sich nach 1986 akzentuierte, führte zur wesentlichen Verringerung der von ausländischen gleichartigen Institutionen unternommenen Tourneen nach Hermannstadt (3) und zu einem einzigen Auslandsbesuch des Hermannstädter Puppentheaters (das Siebente Internationale Festival des Marionettentheaters für Erwachsene in Pees, Ungarn 1985). Das Hermannstädter Puppentheater mit deutscher Abteilung war das einzige dieser Art im ganzen Land, das vierzig Jahre lang tätig war. Nach Dezember 1989 sind die Puppenspieler dieser Abteilung nach Deutschland

ausgewandert, so daß von 12 Puppenspielern 3 übriggeblieben sind. Diese Lage führte zur Einschränkung (mehr als die Hälfte) der Auffuhrungen, die ihr Repertoire beinhaltete, und somit zur Selbstauflösung der deutschen Abteilung.

Gleichzeitig mit dem Jahr 1989, dem Abschluß eines neuen Kapitels im Wirken des Hermannstädter Theaters, muß schlußfolgernd festgestellt werden, daß dieses dem Traditionalismus tributar war und den innovativen Bewegungen des Theaters nicht beigetreten ist. Andererseits nahm das Theater einen besonderen Platz in der Kultur der Stadt ein: es stellte einen Ort der Äußerung und Vereinigung der Gedanken und Gefühle der drei Nationalitäten dar, die in der Stadt zusammen lebten. Nach 1990 wurde sowohl das Dasein des Hermannstädter Staats- als auch des Puppentheaters einigen Veränderungen unterworfen, die von allgemeinen Veränderungen auf nationaler, aber auch von jenen auf lokaler Ebene bestimmt wurden.

Als Zeichen der Anerkennung der Gelehrtheit Radu Stancas, der das Hermannstädter Kulturleben, also auch jenes des Theaters — als Regisseur — länger als ein Jahrzehnt geprägt hat, trägt das Theater aus Hermannstadt heute seinen Namen. In den letzten zehn Spielzeiten wurden durch bemerkenswerte Strenge bei der Auswahl des Repertoires und durch das Wertverhältnis repräsentative Stücke des rumänischen und internationalen Theaters inszeniert. Es wurde Drama und Komödie von französischen, spanischen, amerikanischen, südamerikanischen, polnischen, russischen, rumänischen und deutschen Autoren gespielt. Die Premierenanzahl schwankte zwischen 3 (1992-1993, von denen zwei in rumänischer und eines in deutscher Sprache dargeboten) und 9 (1997-1998, von denen sieben in rumänischer und zwei in deutscher Sprache). Bekannte Regisseure der rumänischen Bühne wie Iulian Visa, Silviu Purcărete, Ion Cojar, Florin Zamfirescu u.a. haben Stücke inszeniert wie „Chang-Eng" von Goran Tunstrom, „Der Decameron" von Alexander Hausvater, „Die Nacht der großen Hoffnungen" von Tudor Popescu, „Fräulein Nastasia" von G. M. Zamfirescu, „Der Traum... Wie er euch gefallt" von William Shakespeare, „Der unbekannte aus Venedig" usw. An der deutschen Abteilung haben beginnend mit 1991 die Regisseure Uli Hoch, Georg Maria von Plauen, Ulrike Döpfer aus Deutschland wie auch rumänische Regisseure gewirkt. Zur Veranschaulichung seien folgende Stücke genannt: „Bezahlt wird nicht" von Dario Fo, „Dimetos" von A. Fugard, „H. von K." von Heinrich von Kleist, „Es war die Lerche" von Ephraim Kishon, „Herbstschnee" von Y. Mishima, „Fräulein Julie" von A. Strindberg, „Die Emigranten" von S. Mrozek u.a.

In der Spielzeit 1993-1994 fuhren die rumänische und die deutsche Abteilung auf Tournee nach Deutschland mit dem Stück „Die Kosmonauten", in der Regie von Georg Maria von Plauen. Die Tournee ist von der Europäischen Gemeinschaft finanziert worden. Außer ihrer üblichen, in Hermannstadt ausgeübten Tätigkeit, haben beide Abteilungen Ausfahrten im Inland veranstaltet. Das „Radu Stanca" Theater hat seinen Tätigkeitsbereich durch einige Initiativen ausgeweitet, die sich von Vorteil erwiesen. 1995 hat es ein Nationalkolloquium für Theaterkritik initiiert, das seine Arbeiten jährlich in der Stadt am Zibin abhält, dann das „Nationale Festival für Studententheater", an dem sich jährlich nicht nur die inländischen Theateruniversitäten mit repräsentativen Produktionen beteiligen, sondern auch von Theater liebenden Studenten zusammengesetzte Laienspielgruppen. Eine gute Zusammenarbeit gibt es mit der 1997 in Hermannstadt gegründeten Abteilung Schauspielkunst der „Lucian Blaga" Universität, die gleichzeitig den zukünftigen Schauspielernachwuchs ausbildet. Im Rahmen der mit den Studenten organisierten Workshops finden Debatten statt, in denen die Schauspieler mit größter Seriosität die kleinsten Details behandeln. Es müssen noch das Internationale Theaterfestival erwähnt werden, das jährlich zwischen dem 26. Mai und dem 4. Juni in Hermannstadt stattfindet sowie die 1998 gegründete Schauspielbörse, die jährlich zwischen dem 31. Mai und 2. Juni abgehalten wird.

Um über einen Kommunikationskanal zu den Massenmedien verfügen zu können, wurde die Abteilung für Marketing, Förderung, Image und Organisierung der Vorstellungen

gegründet. An der rumänischen Abteilung sind 16 Schauspieler tätig und an der deutschen 5. Wolfgang Emst ist der einzige der hier tätigen Schauspieler, der seit der Gründung der deutschen Abteilung als Schauspieler, Regisseur und Übersetzer arbeitet.

1996 hat die deutsche Abteilung des „Radu Stanca" Theaters 40 Jahre ihres Bestehens begangen. An den hierzu organisierten Veranstaltungen (19.-24. November) haben außer den Gastgebern Schauspieler von dem Theater aus Târgu Mureş (rumänische und ungarische Abteilung), von dem „Mihai Eminescu" Theater aus Botoşani, Schauspieler aus Temeswar, Deutschland und Frankreich teilgenommen. Zwei Jahre später (7.-8. November 1998) hat Gabriela Pantei Cenuşer, literarischer Sekretär des Theaters, in einem Programmheft die 50 Jahre seit der Gründung des Theaters (rumänische Abteilung) in den Veranstaltungen anläßlich dieser Feier in Erinnerung gerufen. Die anspruchsvolle Hingabe der Schauspieler, die Bestrebung der Theaterleitung zur Umwandlung des Theaters in eine modeme Institution, die ihrem jetzigen Konzept und ihrer gegenwärtigen Aufgabe gerecht werden soll, die Bemühungen der deutschen Abteilung als Bestandteil einer multikulturellen Realität der deutschen Sprache gerecht zu werden sowie das neue, durch die Studenten der Universitätsstadt viel jüngere Publikum geben uns die Sicherheit, daß trotz vorhandener Schwierigkeiten die Kunst und Kultur sich durch das Theater behaupten und fortbestehen werden und die Bindung der Zuschauer an das Theater beständiger sein wird.

Die Dezemberereignisse 1989 haben grundlegende Veränderungen in dem Aufbau des Puppentheaters mit sich gebracht. 1993 wird die Schauspieltruppe durch Anstellung junger- des Deutschen und des Rumänischen kundigen — Schauspieler vervollständigt. Dieses hat die Neugründung der deutschen Abteilung 1995 möglich gemacht, die mit der Premiere „Der Froschkönig" am 20. April debütiert. Jährlich finden zwei bis drei Tourneen im Ausland statt (z.B.: 1992 in Italien und in der Schweiz, 1995 in Frankreich und Deutschland), das Theater nimmt an Profilfestivals im In- und Ausland teil (z.B. 1990 an der 8. Balkániadé für animiertes Theater in Korinth/Griechenland, 1992 am Internationalen Marionettenfestival Intermarionet '92 in Saarbrücken, 1997 am Internationalen Puppetbuskersfestival in Gent/Schweiz usw.), das Theater ist Gastgeber namhafter europäischer Theatertruppen und -kompanien (z.B.: 1994 Théâtre Groguemitains aus Belgien; Compania II Granserrglio aus Italien, Teatro Dimitri aus der Schweiz; 1997 das Theater La Chouette aus Frankreich).

Beginnend mit 1995 organisiert das Puppentheater „Licurici" das Internationale Festival für unkonventionelle Kunst „La Strada", dessen wichtigstes Anliegen es ist, verschiedenste Formen künstlerischer Kommunikation zu fördern, wie: Theater, Musik, Ballett, Malerei, Bildhauerei, Straßenanimation, Maskenbild, Zeichentrick- und Spielfilme, Pantomime, Buchvorstellungen und Ausstellungen. Diese existieren als direkte Kunstveranstaltungen, so vielseitig und publikumsnahe als möglich. Deswegen wurde als Ort der künstlerischen Veranstaltungen die Straße zur unkonventionellen „Bühne" auserkoren, in der es der Verbindung Künstler/künstlerisches Objekt/Publikum gelingt, eine perfekte Darbietung zu gestalten. 1997 ändert das Puppentheater „Licurici" seine Benennung in „Kinder- und Jugendtheater GONG" mit dem Vorsatz, den Ansprechbereich des Publikums mit einer breitgefächerten Reihe von problematisch komplexen Vorstellungen zu erweitern, beginnend mit dem erzieherischen Faktor bis hin zur Unterhaltung und der Anweisung im Denken und in der Wahrnehmung.

BIBLIOGRAPHIE

Arhiva Teatrului „Radu Stanca" din Sibiu (Das Archiv des Theaters „Radu Stanca" aus Hermannstadt) (für das Archiv liegt kein Findbuch vor);

Basarab, Radu: Contribuţii sibiene la dezvoltarea artei teatrale româneşti (Hermannstädter Beiträge zur Entwicklung der rumänischen Theaterkunst), in: Repere sibiene. Studii şi referate susţinute în cadrul festivalului cultural-artistic CIBIN1UM 76, Sibiu 1977, S. 125-135;

Bielz, Julius: Das deutsche Theater in Hermannstadt, Kronstadt, „Klingsor" Nr. 11/12 vom Dezember 1939, S. 1-11;

Cenuşer, Gabriela: Scurt istoric al teatrului în limba germană din Sibiu (Geschichtlicher Abriß des deutschen Theaters aus Hermannstadt), in: Tribuna, Cluj nr. 8-9 (20.02-5.03.1997);

Chrililă, Traian: Reuniunea culturală naţională a meseriaşilor români din Sibiu (Die nationale kulturelle Vereinigung der rumänischen Handwerker aus Hermannstadt), Sibiu 1946;

Ciobanu, Vasile: Teatrul Naţional din Iaşi în stagiune la Sibiu (1945) (Das Nationaltheater Jassy auf Spielzeit in Hermannstadt), in: Cercetări de limbă şi literatură, Sibiu 1983, Bd. II, S. 263-271;

Ciobanu, Vasile: Contribuţii la cunoaşterea istoriei saşilor transilvăneni 1918-1944 (Beiträge zum Kennen der Geschichte der Siebenbürger Sachsen 1918-1944), Dissertation, Manuskript, S. 305-311;

Dragoman, Corneliu L.: Evoluţia teatrului sibian (Die Entwicklung des Hermannstädter Theaters), Sibiu 1962 (als Manuskript in der Astra- Bibliothek);

Dragoman, Corneliu L.: Dramaturgia şi teatrul în acţiunile culturizatoare ale Astrei (Die Dramaturgie und das Theater in den ausbildenden Tätigkeiten der Astra), Sibiu 1998;

Filtsch, Eugen: Geschichte des deutschen Theaters in Siebenbürgen, Hermannstadt 1891;

Linder, Hans: Das deutsche Theater in Siebenburgen, in: Siebenbürgische Semesterblätter 2 (1988), S. 12-20;

Pavelescu, Gheorghe: Eminescu la Sibiu (Eminescu in Hermannstadt), in: Repere sibiene. Studii şi referate susţinute în cadrul festivalului cultural-artistic CIBINIUM '76, Sibiu 1977, S. 215-233;

Reisner, Erwin: Das deutsche Theater in Rumänien, in: „Der Auslanddeutsche", Stuttgart, IX. Jg. (1926) 1,S. 27-28;

Rodean, Nicolae: Teatrul Gong Sibiu - România 1949-1999 (Das Gong-Theater Hermannstadt - Rumänien 1949-1999), Sibiu 1999;

Vasiliu, Florica: Die Bühne — ein beständiger Kulturfaktor in Sibiu (Einige soziologische Betrachtungen), in: Forschungen zur Volks- und Landeskunde, Bukarest 15 (1972) 1, S. 108-113;

Vlaicu, Monica: Dass die Dächer wackelten. Ein Hermannstädter Siegesfest von 1579, überliefert von Georg Soterius, in: Die Woche, Hermannstadt, Nr. 876 vom 28. September 1984, S. 6;

Wittstock, Joachim, Sienerth, Stefan (Hg.): Die deutsche Literatur Siebenbürgens, München 1997, Bd. I, S. 283-288.

REZUMAT ISTORIA TEATRULUI

DIN SIBIU

Autoarea realizează o sinteză a istoriei spectacolelor dramaturgice montate în Sibiu de-a lungul veacurilor. începând cu primele forme de reprezentanţii teatrale (jocuri dramatice populare, teatrul şcolar etc.) şi până în contemporaneitate, s-au analizat, pe baza bibliografiei, informaţiile despre trupele artistice, asociaţiile de amatori, repertoriu, actori şi regizori, turnee, legăturile întreţinute cu instituţii similare, influenţele şi creaţiile originale, reconstituindu-se trecutul, evoluţia şi tradiţiile teatrului sibian.

Paul PHILIPPI (Sibiu)

DIE SOZIALPOLITISCHE BEDEUTUNG DER SIEBENBÜRGISCHEN KIRCHENGEMEINDE WÄHREND 800 JAHREN*

Jeder Gegenstand kann unter verschiedenen Gesichtspunkten betrachtet werden. Ein Baum wird vom Maler und vom Holzhändler, vom Ornithologen und vom Förster jeweils verschieden gesehen werden. Auch die Geschichte der Kirche, ja die Geschichte überhaupt ist zu verschiedenen Zeiten und wegen unterschiedlicher Fragestellungen jeweils anders geschrieben worden. Zwar geht es der Geschichtsforschung immer auch um die Kenntnis von Fakten und um die Bereicherung der Faktenkenntnis. Aber geschichtliche Fakten sind niemals nackt. Der Betrachter erblickt sie immer schon bekleidet (und begleitet!) von Interpretationen -und er kann nicht anders, als sie durch die eingefärbte Brille seiner eigenen Fragestellung in den Mantel seiner Interessen zu hüllen. Die größtmögliche Objektivität der Geschichtsschreibung bestünde dann wohl darin, eine gute Faktenkenntnis zu verbinden mit einer klaren Einsicht in die Farbe der eigenen Brillengläser, mit denen man sich anschickt, die Fakten zu betrachten.

Erlauben Sie mir, das methodische Problem, das sich mit meinem Thema stellt, nach dieser bildhaften Andeutung zunächst auf sich beruhen zu lassen. Wir wollen die uns gegebene Zeit nutzen und uns unter den skizzierten Voraussetzungen nach der sozialpolitischen Bedeutung der siebenbürgischen Kirchengemeinde fragen. Wir thematisieren also kein *Datum* der Ereignisgeschichte, interessieren uns nicht für *Persönlichkeiten,* die Geschichte oder Kirchengeschichte gemacht haben (wie das die heroische Geschichtschreibung romantischer Herkunft gerne tut); und auch die *Geistesgeschichte* interessiert uns nur indirekt, sofern nämlich die siebenbürgische Kirchengemeinde als eine sozialpolitische Einheit auch zur Ausformung eines bestimmten Geistes beigetragen hat. (Denn nicht nur der Geist schafft sich seinen Körper; vielmehr können auch Körperschaften zur Prägung bestimmter Geisteshaltungen beitragen). Wir stehen mit unserm Thema am nächsten bei der *Sozialgeschichte,* die, nach Braudel, denjenigen Strukturen nachgeht, welche von langer Dauer sind. Und ich wäre froh, wenn es gelänge, auch einige Aspekte dessen einzufangen, was man seit einiger Zeit die *„Alltagsgeschichte"'* nennt - die Aspekte des Lebens und Erlebens, so festzuhalten versucht, wie es sich in der Wirklichkeit einer siebenbürgischen Kirchengemeinde abgespielt hat. Ich möchte also aus aktuellem Anlaß versuchen, das für mich und für Sie einmal anders zu durchdenken, was unsere Großväter ganz problemlos als die siebenbürgisch-sächsische *Volkskirche* bezeichneten' - als die Volkskirche, die erst außerhalb Siebenbürgens und dann auch in den sächsischen Theologenkreisen Siebenbürgens ins Wechselbad unterschiedlicher Beurteilungen geraten ist.

Zunächst etwas zur Definition: Volkskirche bedeutet in westlichen Breiten etwas anderes als in der siebenbürgischen Kirchengeschichtsschreibung. Was im Westen Volkskirche heißt, müßte eigentlich richtiger *Territorialkirche* heißen, denn es meint die Nachfolgegebilde jener Kirchen, die als Folge der Cuius regio eius religio = Bestimmungen des Augsburger

---

* Referat bei der 29. Jahrcstagung des Arbeitskreises für Siebenbürgische Landeskunde in Hermannstadt am 6. September 1991

[1] Vgl. zB *Adolf Schullerus,* Unsere Volkskirche. 2. verm. Auflage, Hermannstadt 1928, 86 S.. *Friedrich Teutsch,* Das sächsische Volk und seine Kirche. In: Ostland, 2. Jg. 1919/20, S.129-136; 189-193. *Max Tschuri,* Die Volkskirche der Sicbenbürgcr Sachsen. In: Sicbcnbürgcr Sachsen (= Sonderheft der Ztschr. Deutsches Vaterland, 4.Jg.,1922), S. 104-108. *Friedrich Müller,* Unsere Kirche als Volkskirchc. SA aus: Sicbcnbürgisch-Deutschcs Tageblatt 1928, Nr. 16646, 7 S.. *Johann Wolff,* Unsere Volkskirchc, in: Großkoklcr Bote 1930, Nr. 2703. *Konrad Möckel,* Welche Bedeutung hat unsere Volkskirchc für unsere Zeit? In: Kirchliche Blätter, **.Jg. 1934, S. 382-387; 395-401. *Friedrich Stamp,* Die Bedeutung der evangelischen Kirche für die Erhaltung des Deutschtums in Siebenbürgen. In: Kirchliche Blätter, **.Jg. 1943,S. 71-73.

Religionsfriedens von 1555 in unserer Zeit übriggeblieben sind: Der Herrscher bestimmte damals im Regelfalle die Kirchenzugehörigkeit seiner Untertanen - d. h. der Einwohner des von ihm beherrschten Territoriums. Dadurch entstand auf den Territorien der Kleinstaaten des „Römischen Reiches deutscher Nation" eine Deckungsgleichheit von Einwohnerschaft und Konfession. Und wenn Einwohnerschaft gleich Volk heißt (im Sinne des Englischen „you folks" - „ihr Leute"), dann war die Untertanenkirche eine Volkskirche. Volkskirche bedeutet im westlichen deutschen Sprachgebrauch auch die „Kirche ohne Entscheidung" (so der Titel des Buches des späteren Hamburger Bischofs Wölber) - d. h. die Kirche, zu der der Einzelne als Teil einer ihn umgebenden Gesellschaft gerade auch dann gehört, wenn er keine eigene Entscheidung trifft. Volkskirche in diesem Verständnis enthält ein Element von passiver Zugehörigkeit und von innerer Abständigkeit.

In der Kirchengeschichte Siebenbürgens meint Volkskirche etwas anderes. Volkskirche bezeichnet hier die Deckungsgleichheit von Nationalität, bzw. Ethnizität und Konfession. Der Augsburger Religionsfrieden mit deiner Cuius regio - eius religio = Klausel setzte sich in Siebenbürgen nie durch. Wir werden zwar, wenn wir die Wirklichkeit sozialgeschichtlich betrachten, nüchtern festhalten, daß es auch in Siebenbürgen die führenden Kreise waren, die entschieden, welchem Kirchentum sich die einfachen Leute, „das Volk" - und damit die Landgemeinden - anschlössen. Und eine Parallele zur westeuropäischen Definition der Volkskirche bestand wohl auch im sozialen Konformitäts-Zwang, der es dem einzelnen schwer oder unmöglich machte, aus dem Kirchentum auszuscheeren, das von der sozialen Gemeinschaft des Dorfes oder der Stadt angenommen worden war. Ja, dieser soziale Konformitätszwang mag in der siebenbürgischen Dorfgemeinde noch stärker gewesen sein als in westlichen Breiten, sofern er unter den Sachsen Siebenbürgens nicht durch die Organe einer als Gegenüber empfundenen Obrigkeit einfach erzwungen wurde, sondern durch die Sitte des Dorfes, mit der sich die Gemeinschaft selbst identifizierte - und definierte.

Allerdings haben wir damit auch das Kriterium schon angesprochen, das zu einer Unterscheidung von westlich-deutschem und siebenbürgischen Volkskirchenverständnis führen kann: Es ist der Grad der gemeinschaftlichen Identifikation mit dieser Kirche. In dem Maße, in dem das gemeinschaftliche WIR als Träger der Kirche erlebt wird und die Kirche als Präger dieses gemeinschaftlichen WIR anerkannt wird, wandelt sich auch die Art des Konformitätszwanges - also die Art des Elements von Volkskirche, in dem sich West und Ost, deutsche Reichslande und Siebenbürgen zunächst zu gleichen schienen.

Hier wie dort wird man, ohne eine Entscheidung dafür oder dagegen zu treffen, in die Kirche hineingetauft und (so lange die entsprechenden Institutionen funktionieren) in die Kirche hinein erzogen. Aber indem die Kirche als die Lebensform erlebt wird, mit der sich die erlebbare Gemeinschaft identifiziert, wird der Einzelne zur Konformität mit der Lebensform in der Regel eher gezogen als gepreßt, so daß der Konformitätszwang, den wir als Charakteristikum der Volkskirche in Ost *und* West ansprachen, im siebenbürgischen Falle eher als Zug, weniger als Druck erlebt wurde - und wer Pädagoge ist, mag meditieren, was *Zug* zu einer bestimmten Lebensform und Erziehung nicht nur sprachlich miteinander gemeinsam haben. Die Termini „funktionale Erziehung" und „Sozialisation" oder „Enkulturation" haben ja nicht zufällig den Begriff der „Pädagogik" erweitern müssen, nachdem zur Kinder-Erziehung (PaidAgogik) schon die Erwachsenen-Bildung (Andr'-Agogik und Ger'-Agogik) ergänzend hinzugetren war. Indem die gemeinschaftliche Identifikation mit der eigenen Kirche am siebenbürgischen Volkskirchenverständnis mitwirkte, flöß eben doch so etwas wie eine freiwillige Entscheidung in der Form einer innern Zustimmung mit ein.

Wir halten also fest: Die siebenbürgische Volkskirche unterscheidet sich vom westlichen Begriff der Volkskirche zunächst durch eine sozialisationsbedingte Bereitschaft des Einzelnen, sich mit der kirchlichen Lebensform, in die er hineinwuchs, zu identifizieren - zu ihr „unsere Kirche" und WIR zu sagen.

II

Dies ist natürlich nur eine relative Unterscheidung. Es gibt für ein solches „siebenbürgisches" Volkskirchenverständnis gewiß auch Beispiele aus anderen Breiten. Doch möchte ich, der sozial-politischen Bedeutung der siebenbürgischen Kirchengemeinde näher kommend, noch weiteren Kriterien der Unterscheidung nachgehen: Wir hielten schon fest: „Volkskirche" meint in Siebenbürgen die Deckungsgleichheit von Nationalität und Kirche. Diese Aussage bedarf nun einer Differenzierung. „Nation" bedeutete für die Siebenbürger Sachsen bis 1791 oder 1848 die Zugehörigkeit zum politischen Rechtsverband der Natio Saxonica, der auch ein Territorialverband war. Galt also nicht auch hier die Gleichung: Volkskirche = Territorialkirche? Antwort: Nein. Denn erstens stellte das Selbstverwaltungsgebiet der Sächsischen Nation kein geschlossenes Territorium mit einheitlicher Bevölkerung dar, auch nicht hinsichtlich der Glaubenszugehörigkeit. Um 1848 dürfte bereits die Mehrzahl der Einwohner des sog. Sachsenlandes Nichtevangelische rumänischer Sprache gewesen sein. Zweitens gab es zahlreiche evangelische Gemeinden deutscher (bzw. sächsischer) Zunge, die außerhalb des Selbstverwaltungsgebietes der Sachsen lagen und somit nicht zur Sächsischen Nation gehörten. Aber - und dies wäre nun ein Hinweis auf die politische Bedeutung der evangelischen Kirchengemeinde - die untertänigen Gemeinden sächsischer Zunge, die politisch zum „Adel-boden" der Natio Hungarica zählten, hatten sich längst vor 1848, ja schon vor der Reformation, den kirchlichen Gemeindeverbänden der privilegierten sächsischen Siedlungsgebiete zugeordnet. Das heißt: Die kirchlichen Lebensformen, für die die frühesten Siedler kirchenrechtliche und staatsrechtliche Sicherungen hatten erlangen können, wirkten exemplarisch über ihre ursprünglich festgelegten territorialen und juristischen Grenzen hinaus und sorgten für einen Fundus gemeinsamer Strukturen, von dem ein Zusammengehörigkeitsgefühl ausging, das den politischen Gegebenheiten vorauseilte.

Im ausgehenden 19. Jahrhundert neigte man dazu, diese kirchlich vorweggenommene politische Gemeinsamkeit vom gemeinsamen deutschen Nationalbewußtsein her zu deuten. Daran ist sicher auch vieles richtig, insbesondere wenn wir bedenken, daß damals mit *kulturnationalen* Vorstellungen gearbeitet wurde, die u.a. eben jene verwandte Enkulturation und Sozialisation ausdrücken wollten, die unsere Gemeinden von Tschippendorf im Norden bis Talmesch im Süden stärker miteinander verbanden als die gesprochene Sprache, mit der sich der Tschippendorfer und der Talmescher kaum schon verstanden. Zur sprachlichen Verständigung mußte nach 1848 erst die langsam angeeignete hochdeutsche Sprache treten, die zunächst in intellektuellen Kreisen dazu führte, die Ideologie des „Deutschtums" für die eigentlich verbindende Substanz des sächsischen Volkes zu halten; die Substanz, für welche die Kirche nur die schützende Form abgeben durfte. Besonders in den 20-er und 30-er Jahren unseres 20. Jahrhunderts wurde die Zweck = Mittel-Relation immer eindeutiger so gesehen: Die Erhaltung des Deutschtums ist der *Zweck,* die evangelische Kirchlichkeit ist das *Mittel* dazu. Volkskirche hieß dann: Die Kirche dient der Erhaltung des Volkstums - und sie verdient in dem Maße Anerkennung als sie diesem Zweck entspricht. In den 1940-er Jahren gab es dann Stimmen, die das kirchliche Mittel zur Erreichung des Zweckes bereits für entbehrlich hielten.

Aus dieser Erfahrung der ausgehenden Kriegsjahre rührt das Erschrecken verantwortlicher kirchlicher Kreise vor der volkskirchlichen Verflechtung unserer Kirche. Sie glaubten zu erkennen, daß das volkskirchliche Selbstverständnis, das die Deckungsgleichheit von deutsch und evangelisch meinte, die evangelische, die kirchliche Substanz verloren oder gar verleugnet habe.

Dieses Erschrecken war sicherlich berechtigt. Die Therapie jedoch, die man in den Jahren nach 1945 dieser Fehlentwicklung meinte entgegensetzen zu müssen, war die Besinnung auf das, was man das "rein Kirchliche" nannte. Hatte man die Kirche in den 1870-er Jahren dafür gelobt, daß sie sich zum Hort des Deutschtums aufgeworfen hatte und vom Raiffeisenverein bis zum Schwimmbad, von der Schule bis zur politischen Vertretung alles

mitverantwortete, so meinte man nun, in nationalen Fragen Abstinenz einüben zu sollen und sich, dem Augsburger Bekenntnis gemäß, mehr und mehr auf Wort= und Sakramentsverwaltung beschränken zu müssen. Die Verhältnisse, unter denen man lebte, lassen diese Tendenz zur politischen Abstinenz auch verständlich erscheinen.

Dennoch haben sich hier, so meine ich, Kurzschlüsse eingeschlichen, die, wiewohl sie erklärlich sind, auch wieder überwunden werden müssen.

III

Ich lasse unerörtert, aber nicht unerwähnt, was uns zu sehr in aktuelle Auseinandersetzungen führen würde - nämlich erstens dies: Der Verzicht der Kirche, in den nationalen Fragen bewußt Stellung zu beziehen, mußte dazu führen, die Deutschtums-Ideologien der Jahrzehnte vor 1945 unkontrolliert weiter wuchern zu lassen als (bejahte oder zu verneinende) Deutungskategorien der eigenen Existenz - und solches bei Theologen wie bei Nichttheologen. Zweitens entstand dadurch bei den Theologen eine Dichotomie (um nicht zu sagen: Schizophrenie) zwischen scheinbar „reiner", erarbeiteter Kirchenlehre einerseits und unbearbeiteten Restbeständen verunreinigter Volkstums-Ideologie andererseits. Daß die Krise der Gegenwart durch einen solchen Spagat zwischen Bearbeitetem und Unbearbeitetem nur verschärft wurde, läßt sich leicht denken. Doch will ich dies, wie gesagt, nicht thematisieren. Thematisieren möchte ich vielmehr die These, daß die Abstinenz der Kirche hinsichtlich der Bearbeitung von sozialer und politischer Wirklichkeit dem Gesetz widerspricht, nach dem sie vor 800 Jahren angetreten ist. Dies möchte ich an einigen Beispielen indizieren:

Die 800-jährige Propstei-Urkunde, die zum Anlaß der Ausstellung geworden ist, die wir heute eröffnen, spricht von der *ecclesia Theutonicorum ultrasilvanorum.* Das heißt: Die Siedlergemeinden, mit ihrem ethnischen Namen und in ihrem sozialpolitischen Status angesprochen, werden zu der Kirche in eine ausdrückliehe Beziehung gesetzt. Die Exemtion der Siedlergemeinden aus der siebenbürgischen Diözese Weißenburg, und die Tatsache, daß man ihnen eine eigene, nur für sie geltende Organisation zuweist (und sie dieser Organisation zuweist) zeigt ein besonderes Durchdringungsverhältnis von Siedlerstatus und Kirchenstatus an. Daß diese Deutung wirklich zutrifft, lehrt die gesamte weitere Entwicklung: Jede Siedlergemeinde ist *Träger* ihrer Kirche - und die Kirche ist, mindestens in einem gewissen Maße und Sinne, Träger der Siedlergemeinde.

Die kirchlichen Bestimmungen des Andreanums von 1224, die vermutlich auf die Ansiedlungskonvention eines verschollenen Geysanums zurückgehen, halten fest: Die Wahl der Priester geschieht durch die Gemeinden und der Zehntebleibt in den Gemeinden. Die Gemeinden sind also die Träger ihres kirchlichen Lebens - und das auch in einer materiell viel direkteren Verbindlichkeit als dies in der übrigen katholischen Kirche der Fall war, wo *der Bischof* den Zehnten bekam und die Priester seiner Diözese versorgte. Andererseits unterwarfen sich die Gemeinden auch einem direkten Verantwortungsverhältnis gegenüber den Gemeindepfarrern: „ipsis respondeant de omni iure ecclesiastico" - und dieses „secundum antiquam consuetudinem" (sie sollen sich ihnen gegenüber nach altem Gewohnheitsrecht in allen kirchenrechtlichen Fragen verantworten). Das „alte Gewohnheitsrecht" steht wohl in Spannung zum geschriebenen Recht des damals gerade erst aufkommenden Decretum Gratiani (aus welchem sich das römischkatholische Kirchenrecht entwickelte). Und das bedeutet: Eigenes, mitgebrachtes Recht (und zwar eigenes *kirchliches* Recht!) soll gegenüber fremdem Recht in Geltung stehen, bzw. in Geltung bleiben. Der Faktor der Identifikation mit der eigenen Kirche ist da ebenso deutlich wie die Tatsache, daß es sich um eine rechtlich geordnete Kirche handelt oder (wir können oder müssen die Reihenfolge wieder auch umkehren) um eine kirchlich geordnete Rechtsgemeinschaft. Die soziale und politische Grundeinheit definiert und ordnet sich u.a. auch unter kirchlichem Vorzeichen.

In den folgenden Jahrhunderten ist es eher bedrückend als erbaulich, nachzulesen, wie sehr das kirchliche Leben durch Besitzstreitigkeiten und materielle Belange auch der Kirchengemeinden beurkundet ist und somit durch solche - im weiteren Sinne sozialen -Interessen bestimmt erscheint. Gerade in diesem Zusammenhang treten auch als Verantwortungsträger der Kirchengemeinden die „Kirchenväter" hervor als ein Gegenüber zu ihrem Pfarrer, was deutlich macht, wie in diesen Gemeinden ganz bewußt auch soziales Gut verwaltet und gemeinsam verantwortet wird. Kirche wird erfahren als eine soziale Wirklichkeit, zu deren Lenker der Pfarrer berufen ist, in der er aber auch kontrolliert wird und nicht allein ist.

Die Kirchenväter als Repräsentanten gemeindlichen Verantwortungsbewußtseins haben administrative, gottesdienstliche und soziale Funktionen. Sie lassen sich, mit einiger Vorsicht, zum Diakonenamt der Alten Kirche in Beziehung setzen, zu dem Amt also, das, in der neuesten Zeit bei Evangelischen und Katholischen wieder entdeckt, den Anspruch der Kirche verkörpert, die eigenen sozialen Vorstellungen und Möglichkeiten politisch zu vertreten und gesellschaftlich einbringen zu können.

Daß dieses Amt der Kirchenväter für die Kontinuität unseres siebenbürgisch-sächsischen Kirchentums vom Mittelalter bis heute als besonders charakteristisch gelten kann, brauche ich hier nur eben zu erwähnen. Daß es aber, im Unterschied zum Kuratorenamt der Zeit nach 1861, nur auf Gemeinde-Ebene existiert, verdient eigens hervorgehoben zu werden. Denn obwohl wir alle dieses wissen, messen wir diesem Umstand zu wenig Bedeutung bei: Bevor wir planmäßige, neuzeitliche Kirchenverfassungen entwickelten, war die Einzelgemeinde die Lebenseinheit der Kirche. Und diese soziale Dimension kirchlicher Selbsterfahrung hat sich in der siebenbürgisch-sächsischen Kirche bis zur Gründung der Pensionskasse vor 120 Jahren in erster Reihe gemeindlich entfaltet - wenn wir von einigen Ansätzen zur Pfarrwitwen-Versorgung auf Kapitelsebene absehen, die, wenn ich recht sehe, auch erst im 19. Jahrhundert auftauchen.

Ein weiteres Indiz für die Untrennbarkeit „weltlich" - sozialer und kirchlich-spiritueller Lebensordnung sind die *Nachbarschaften,* die ebenfalls zur Basis und zur Kontinuität unserer geschichtlichen Existenz in Siebenbürgen gehören. Die Zuständigkeit der Nachbarschaften reicht von der Hausbauhilfe, von der Katastrophenhilfe und vom Gemeinschaftsbrunnen bis zur Totenbestattung (und der für sie stets bereiten nachbarschaftlichen Totenbank), und vom Versöhnungsritus vor dem Abendmahl bis zum gemeinsamen Feiern der Feste. Daß nach erfolgter Versöhnung auch der Gang zum Abendmahl *nachbarschaftlich-gemeinsam* erfolgt, mag für die Durchdringung des Sozialen mit kirchlichen Elementen und des Kirchlichen mit sozialen Konsequenzen kennzeichnend sein.

An die *Bruder = und Schwesterschaften* muß in diesem Zusammenhang ebenfalls erinnert werden. Auch sie haben keine übergemeindliche Zusammenfassung. Auch sie kreieren ein Geflecht amtlicher Verantwortlichkeiten, die von der Sozialhilfe bis zur Geselligkeit, aber auch bis zum Versöhnungszugang reicht und damit zum Abendmahl in Beziehung steht. Die nationalsozialistischen Volkstums-Ideologen und die antivölkischen Kommunisten haben die Bruderschaften verboten, wohl weil sie deren sozialisatorische Einübungsfunktion ausschalten wollten. Denn in diesen Gilden, die aus den Gesellenverbindungen des Handwerks abzuleiten sind und damit etwas Gewerkschaftanaloges darstellen, wurde das künftige Sozialverhalten der jungen Generation eingeübt.

Nachbarschaften, Brunderschaften, Schwesterschaften: Es ging immer um die gesamte soziale Wirklichkeit der Gemeinde - unter christlichem Vorzeichen, genauer noch: unter kirchlichem Vorzeichen. Bis in die Zeit vor 120 Jahren erlebte der evangelische Siebenbürger Sachse seine Kirche wohl nicht als Überbau oder als Nebenbau, der zum sozialen oder politischen Gemeinschaftsleben hinzuaddiert werden mußte, sondern als prägende Lebensform der sozialen Wirklichkeit, in der er sich einfach vorfand und selbst artikulierte.

Ein noch unausgewerteter Beleg für diese Einheit von Lebens = und Kirchenerfahrung sind *die paraliturgischen Reden,* mit denen ein Teil Prägekraft des christlichen Gottesdienstesdie

Kirchenmauern durchdrang und einen Sozialbereich gestaltete, der sonst in die bloße Folklore abgerutscht wäre - und der sofort in die künstlich am „Leben" erhaltene Folklore abrutscht, wenn er nicht mehr in die Gestaltung des Sozialbereichs weiterwirkt.

Nicht mehr in den Bereich der Gemeinde gehört, streng genommen, das Amt des *Dechanten.* Und doch ergeben sich gerade auch aus ihm Indizien für die sozialpolitische Bedeutung der sächsischen Kirchengemeinde Siebenbürgens. Das Dechantenamt ist für das Burzenland schon ab 1223 bezeugt, im übrigen „Sachsenland" taucht es in der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts auf. In diesem Amt geben sich die Pfarrer der sächsischen Gemeinden gewissermaßen eine übergemeindliche Struktur, die *von unten nach oben* aufbaut, nicht aber, wie sonst in der Römischen Kirche, von oben nach unten organisiert wird. Die Dechanten werden von ihren Pfarr-„Kapiteln" bis ins 19. Jahrhundert hinein jährlich neu gewählt. Wenn es um kirchliche Abgaben geht, sind *sie* die Ansprechspartner der Obrigkeit, nicht die vom Bischof (also von „oben") eingesetzten Archidiakone. Seit 1420 ist die „Gemeinschaft der exempten Kapitel" aktenkundig. Exemt? Ja, dieser kirchenrechtlich nicht vorgesehene Zusammenschluß aller sächsischen Kirchengemeinden unterschiedlichen politischen Rechts und unterschiedlichen Zehntrechts, der die Grenzen der Erzdiözesen Gran und Kalocsa ignoriert, der ist die eigentliche Instanz der sozialen Lastenverteilung und wird seit spätestens 1502 von einem *Generaldechanten* geleitet, mit dessen Amt dann auch die Kirchenpolitik der reformatorischen und nachreformatorischen Zeit verbunden ist.

Zwei Anmerkungen zum Verständnis der siebenbürgisch-sächsischen Kirchengemeinde als sozialpolitische Institution möchte ich meiner Schlußfolgerung noch vorschalten:

1) Die siebenbürgisch-sächsische Gemeindewirklichkeit läßt sich mit den in Deutschland festgelegten Definitionen der Confessio Augustana VII nicht voll erfassen. Dort, in der CA VII, war im protestantischen Bereich quasi die Generalkompetenz der politischen Obrigkeit zur Regel geworden und somit vorausgesetzt: Die Kirche war - allerdings erst nach 1530 - zu einem Sonderfall landesherrlicher Verwaltung geworden. Ein staatlich geführtes Kirchenkonsistorium versorgte die Parochien mit dem für nötig gehaltenen Kultpersonal. In der Konsequenz beschränkten sich die Aufgaben der so verstandenen Kirchengemeindeleitung auf die Funktionen des Pfarrers: Predigt (einschließlich Katechese) und Sakramentsverwaltung. Soziales fiel nicht in den Bereich kirchengemeindlicher Zuständigkeit, es sei denn als Erwartung an die Predigt, diese möge zu christlichem sozialem Verhalten motivieren.

In Deutschland gab es also das, was man als das „rein Kirchliche" bezeichnen und neben die zu gestaltende soziale Wirklichkeit stellen konnte oder könnte. Wohl war das nicht die eigentliche Vorstellung der lutherischen Reformation vor der Kirche; aber es war die schließlich auch von Luther akzeptierte Form der protestantischen Kirchenorganisation. Und weil es dies „rein Kirchliche" über die Jahrhunderte hinweg in Deutschland als Klischee gab, konnte man es an deutschen Universitäten auch (kennen) lernen. Es ist interessant und der Interpretation bedürftig, daß unsere von deutschen Universitäten heimkehrenden Theologen die Nachbarschaften und Bruderschäften (etc) akzeptierten, obwohl diese in dem an der Fakultät gelernten Bild von Kirche nicht vorkamen. Die kirchliche Realität Siebenbürgens war offenbar lange Zeit stärker als die erlernte Doktrin von Kirche[1].

Aber es scheint als hätten die heimkehrenden siebenbürgischen Theologen die heimatkirchliche Wirklichkeit nur pragmatisch akzeptiert, ohne den Versuch zu machen, sie auch theologisch zu apperzipieren. Jedenfalls kann es am Fehlen dieser theologischen Apperzeption gelegen haben, daß die soziale Dimension der sieben-bürgisch-sächsischen Gemeinde, die unsere kirchliche Wirklichkeit von der deutschländischen unterschied, am Ende des 19. Jahrhunderts nicht adäquat artikuliert werden konnte. Man übernahm die damals in der Luft liegenden, emotional aufgeladenen „nationalen" (= ethnischen) Deutungskategorien - und geriet zu jenen dichotomischen Additionsformeln von deutscher Substanz und kirchlicher

[1] Vgl. auch Paul Philippi, Die Kirchengemeinde als Lebensform, München 1959.

Akzidenz, über die wir schon sprachen. Und nachdem nun die unter diesem Vorzeichen gedeutete Entwicklung Schiffbruch erlitten hat, neigt man in unserer Kirche dazu, die Spannung nach der anderen Seite hin aufzulösen: Kirchliche Substanz pflegen - und nationale Akzidenz vernachlässigen.

2) Ich freilich meinte mit diesen Ausführungen auf folgendes hinweisen zu sollen: Es geht bei dem, was die siebenbürgische Kirchengemeinde während acht Jahrhunderten war, nicht um die Addition oder Substraktion von Kirchlichem oder Nationalem, sondern um das Erkennen - und dann auch um die Anerkennung - einer ganzheitlichen sozialen Lebensstruktur Gemeinde, die sich nicht zuletzt unter kirchlichem Vorzeichen selbst begreift und dann auch politisch selbst verantwortet. Dieser Ganzheitlichkeit der gemeindlichen Lebenserfahrung sollte von der Geschichtsschreibung nachgespürt werden - auch mit sozialwissenschaftlichen und alltagsgeschichtlichen Methoden. Allerdings auch dieses nicht in der Additionsmethode (Sozialgeschichte + Theologie), sondern durch eine angemessene theologische Erwägung der sozialgeschichtlichen Elemente. Die Klischees, mit denen die deutsche Kirchengeschichte, Theologie und Publizistik „Volkskirche" auffaßt, reichen für das richtige Erfassen siebenbürgisch-sächsischer „Volkskirchlichkeit" nicht aus; sie führen eher in die Irre, wenn man nämlich vom gleichen Begriff auf gleiche Realitäten schließt.

Die evangelische Kirche deutscher Zunge begriff sich in Siebenbürgen während der Hoch-Zeit der Reformation als *Ecclesia Dei Nationis Saxonicae.* Diese Ekklesia ist also zwei Genitiven zugeordnet: *Gott* (Ecclesia *Dei* ..) und *dem politisch-sozialen Rechtsverband* (Ecclesia .. *Nationis Saxonicae):* Im Namen Gottes-vor Gott- verantwortet sie, wie in diesem Sozialverbund der Natio Saxonica mit den Widerfahrnissen des politischen, sozialen oder wirtschaftlichen Lebens umgegangen wird. Bis vor gut hundert Jahren geschah dies im Dialog mit der politischen Selbstverwaltungsbehörde der Sachsen, der „Nationsuniversität - deren Mitglieder nicht nur Gemeindeglieder waren, sondern vielfach zugleich auch den kirchlichen Leitungsbehörden angehörten. Das gilt auch umgekehrt: mancher „Kirchenmann" gehörte schon vor 1876 oder 1867 der politischen Vertretung an. Nach Auflösung des sächsischen Selbstverwaltungsgebietes und der in ihm institutionalisierten politischen Selbstvertretung der Sachsen konzentrierte sich die Gesamtverantwortung auf die kirchlichen Gremien, die nun -nach 1876 - den einzigen stabilen Rahmen für eine politische Selbstvertretung abgab, auch wenn diese Vertretung durch politische Wahlen erfolgte, welche als solche nichts mit der Kirche zutun hatten. In dieser Konstellation war es für Pfarrer und Gemeinde um so eindeutiger, daß die Verantwortung der Kirche mit „welt-lich -sozialpolitisch unmittelbar zu tun hatte. (Freilich verschob sich diese Verantortung von der Gemeindeebene stärker in die überortsgemeindlichen Strukturen und wurde daher auch stärker außergemeindlich erlebt. Dennoch - und damit ziehe ich meine Schlußfolgerung - wartet das Selbstverständnis der siebenbürgisch-sächsischen Kirchengemeinde darauf, ganzheitlich, und das heißt: sowohl sozialwissenschaftlich als auch theologisch neu bewertet zu werden.

Man kann dieses ganzheitliche Selbstverständnis natürlich auch aufkündigen, weil es vielleicht bequemer ist, in beamtenrechtlich gesicherten Bahnen zu leben und zu denken, sowie diese, analog dem staatlichen Beamtenrecht, andernorts angeboten werden. Aber es wäre falsch, diese Aufkündigung vorzunehmen, ohne vorher des ganzheitlichen Selbstverständnisses ansichtig geworden zu sein; und es wäre schade, sich dieses beachtliche ganzheitliche Selbstverständnis zugunsten einer weniger achtbaren Kirchen-Definition einfach entgleiten zu lassen.

REZUMAT

IMPORTANŢA SOCIAL-POLITICĂ A COMUNITĂŢII BISERICEŞTI TRANSILVĂNENE DE-A LUNGUL A 800 DE ANI

Definind conceptul de biserică populară aplicat în cazul saşilor transilvăneni în comparaţie cu conceptul şi utilizarea lui în spaţiul german, autorul observă că acesta acoperă sensul de confesiune şi etnicitate. Faptul a influenţat în mod esenţial rolul bisericii în viaţa comunităţii, membrii ei fiind purtători ai bisericii în actele şi gesturile lor de viaţă cotidiană, iar biserica devenind matrice a comunităţii şi impunând normele vieţii.

Adriana STROE, Aurelian STROE (Bucureşti)

PROGRAMUL ROMANO-GERMAN DE INVENTARIERE A AŞEZĂRILOR DE COLONIZARE SĂSEASCĂ DIN TRANSILVANIA - ETAPA BRAŞOV

Programul de inventariere exhaustivă a localităţilor de colonizare săsească din Transilvania, desfăşurat între 1992-1998, a fost înscris în Acordul cultural dintre guvernele României şi Germaniei, în urma unui protocol, încheiat sub patronajul Ministerului Culturii, între Comitetele Naţionale 1COMOS român şi german. Desfăşurarea proiectului s-a aflat sub conducerea nemijlocită a Sfatului Cultural al Saşilor Transilvăneni, cu sediul la Gundelsheim/Neckar (Germania). Conducătorul ştiinţific al întregii operaţiuni (inclusiv editarea rezultatelor) este Christoph Machat, iar responsabili de proiect au fost, în diverse etape, Martin Rill şi Friedrich Schuster. Iniţiativa şi decizia de a efectua această inventariere au aparţinut părţii germane şi au fost determinate de modificările ireversibile etnice şi ocupaţionale înregistrate în localităţile săseşti din Transilvania, ca urmare a emigrării în masă a saşilor, emigrare începută în anii '70 ai secolului XX şi ajunsă la pragul critic după 1989.

Programul a avut ca scop inventarierea exhaustivă a bunurilor imobile semnificative pentru istorie din localităţile menţionate, arhivarea rezultatelor şi publicarea, într-o formă prescurtată, a acestora'. în decursul inventarierii au fost identificate şi localizate edificiile, ansamblurile şi siturile semnificative pentru istorie din aria geografică menţionată, au fost culese şi sistematizate informaţiile necesare înţelegerii cât mai complete a calităţilor semnificative ale clădirilor şi spaţiilor studiate. Pe termen lung, informaţiile colectate se vor constitui într-o bază de date care va mijloci o mai bună cunoaştere a valorii bunurilor imobile semnificative pentru istoria localităţilor studiate, putând fi folosită şi pentru selectarea de propuneri în vederea extinderii Listei Monumentelor Istorice din România. Inventarierea a avut, de asemenea, un caracter de formare - de familiarizare a participanţilor cu cele mai noi metode de inventariere a monumentelor folosite pe plan european. Modul de abordare a inventarierii a fost cel topografic, în concordanţă cu principiile moderne despre patrimoniul cultural ca rezultat al unui proces legat de evoluţia societăţii.

Au fost inventariate *toate bunurile imobile existente* în aceste localităţi (inclusiv cartierele româneşti şi ale minorităţilor), *anterioare anului 1940* (atât cele clasate monumente istorice, cât şi cele, încă, neclasate) şi *care şi-au păstrat autenticitatea în aşezare, formă, materiale şi procedee de construcţie, fără a fi făcută o selecţie de obiecte reprezentative*[2]*;* a fost inventariată, de asemenea, dotarea istorică a bunurilor studiate. Obiectele aparţinând ariei şi perioadei de studiu menţionate, dar care datorită modificărilor nu mai păstrau decât câteva elemente interesante au fost numai fotografiate. Bunurile imobile inventariate sau numai fotografiate au fost marcate pe planul localităţii.

Inventarierea a avut cinci etape obligatorii:

a. un bilanţ al cercetărilor deja efectuate în zona propusă pentru inventariere;
b. identificarea, cercetarea şi selectarea materialului bibliografic şi iconografic;
c. reperaj-cartare: o scurtă vizită în fiecare localitate pentru a stabili bunurile imobile de

[1] Este avută în vedere publicarea serici bilingve „Dcnkmaltopographic Siebenbürgens / Topografia monumentelor din Transilvania", cea. 26 volume, din care au apărut, până în prezent, patru - *Judeţul Braşov (Cincu, Toarcla, Dacia, Jibert, Lovnic, Bărcul, Felmer, Rolbav, Seliştat, Şoarş),* 1995; *Municipiul Sibiu. Centrul istoric,* 1999; *Municipiul Sighişoara,* 2002; *Judeţul Braşov (Municipiul Codlea, Cristian, Şercaia, Vulcan),* 2002.

[2] Nu au fost inventariate clădirile dispărute, aceste fiind numai menţionate în cadrul ansamblurilor sau siturilor, atunci când această menţionare duce la o mai bună înţelegere a ansamblului.

inventariat;

d. inventarierea propriu-zisă - examinarea, obiect cu obiect, a bunurilor imobile care îndeplineau criteriile descrise mai sus, fotografierea şi marcarea lor pe harta 1: 5000/ 1:2000 a localităţii;
e. materialele culese din-teren au fost prelucrate şi organizate la birou printr-o revedere critică, necesară, în special, pentru argumentarea eventualei calităţi de monument istoric a bunului imobil inventariat.

Informaţiile rezultate în urma inventarierii în teren au fost organizate în fişe analitice însoţite de fotografii alb-negru ale obiectivelor studiate, planuri ale localităţilor inventariate, pe care sunt marcate toate obiectivele studiate/fotografiate, precum şi date culese în teren (de exemplu, denumirea tradiţională a străzilor, a zonelor înconjurătoare, limitele tradiţionale ale localităţilor).

Desfăşurarea practică a proiectului a fost efectuată, iniţial, de echipe de istorici de artă, istorici şi arhitecţi din Institutul de Istoria Artei şi Arheologie din Cluj, Academia de Arte Bucureşti şi de două echipe din partea Direcţiei Monumentelor, Ansamblurilor şi Siturilor Istorice (DMASI); Centrul de Studii Socio-Umane Sibiu a asigurat o parte a documentării. Ulterior, proiectului de inventariere i s-au adăugat o echipă din Universitatea de Arhitectură şi Urbanism Bucureşti, o alta din partea Muzeului de Etnografie din Braşov, istorici de artă şi arhitecţi din Sibiu. Tot iniţial (1992-1994) proiectul a fost finanţat atât de partea română, cât şi de partea germană, iar începând cu 1994, după „reorganizarea" Direcţiei Monumentelor, Ansamblurilor şi Siturilor Istorice, numai de partea germană, care a suportat şi suportă şi cheltuielile legate de editarea volumelor. într-o primă etapă au fost inventariate localităţile rurale şi oraşele mici. Dificultăţile întâmpinate de echipele de inventariere nu au fost puţine: familiarizarea cu o metodă de inventariere complexă, practic nefolosită până atunci în România, precara cunoaştere a istoriei şi a modului de viaţă ale unei comunităţi despre care s-a vorbit puţin după 1945 şi s-a scris şi mai puţin, dificultatea de a găsi în bibliotecile din Bucureşti publicaţii cu acest subiect apărute în Transilvania (în special, cele anterioare Marii Uniri). La toate acestea se adăugau numărul din ce în ce mai mic de saşi (posibile surse de istorie orală) care locuiau, încă, în satele inventariate şi suspiciunile celor care îi înlocuiseră faţă de o acţiune cu care nu erau familiarizaţi (mai ales în climatul „fricii de străini" şi/sau retrocedări de bunuri imobile, existent în primii ani după 1990). Entuziasmul în a descoperi localităţi care păstrau, încă, în mari proporţii, arhitectură vernaculară valoroasă, databilă în a doua jumătate a secolului XVIII - secolul XIX, şi o lume, practic, necunoscută, caracterizată prin rigoarea organizării, spiritul comunitar, tenacitatea în efort, discreţia în asumarea suferinţelor, ne-a determinat să depăşim aceste dificultăţi.

într-o a doua fază au fost inventariate oraşele mari, printre care şi Braşovul. Inventarierea în teren a Braşovului a fost efectuată, în 1997-1998, de cele două echipe ale fostei DMASI şi care, la acea dată, lucrau în cadrul Centrului de Proiectare pentru Patrimoniul Cultural Naţional (CPPCN) şi de o echipă a Muzeului de Etnografie Braşov. Cartierele Bartolomeu, Blumăna, Dârste au fost inventariate de echipa Iozefina Postăvaru - Ioan-George Andron (CPPCN), cartierul Cetate de Adriana Stroe şi Aurelian Stroe (CPPCN), iar cartierul Şchei de echipa Muzeului de Etnografie Braşov (coordonator: Ligia Fulga). Celor două echipe ale CPPCN, le-a fost ataşat, atunci când a fost nevoie de fotografii speciale, George Dumitriu, fotograf profesionist în cadrul CPPCN.

în comparaţie cu satele şi oraşele mici inventariate anterior, inventarierea Braşovului s-a dovedit a fi (mult) mai dificilă, în primul rând datorită complexităţii clădirilor şi cantităţii mari a materialului istoric şi iconografic care trebuia identificat, sortat şi parcurs. Au existat, de asemenea, dificultăţi tipice oraşelor mari, cu clădiri cu mai mulţi locatari/proprietari, de bunăvoinţa cărora depindea posibilitatea de a studia clădirile, în special interioarele şi pivniţele şi

aceasta în măsura în care a lipsit implicarea autorităţii Ministerului Culturii şi a organismelor subordonate din teritoriu. Acestor dificultăţi li s-au adăugat punerea în aplicare a Legii 112 care interzicea, printr-o prevedere a sa, ca monumentele istorice să poată fi vândute chiriaşilor şi destul de numeroasele situaţii tensionate legate de imobile subiect al proceselor de retrocedare, toate de natură a spori suspiciunea şi animozitatea locuitorilor confruntaţi, prin această inventariere, cu o activitate şi cu persoane care, oricum, nu le erau familiare.

In acest peisaj pe alocuri destul de întunecat, amintirea ajutorului oferit de colectivul Direcţiei Judeţene Braşov a Arhivelor Naţionale şi în special de dl. Gernot Nussbächer este una luminoasă. Sala de studiu din Bastionul fierarilor (sediul Direcţiei judeţene a arhivelor) a fost unul dintre puţinele locuri din Braşov în care noi, membrii echipelor de la CPPCN, ne-am simţit înţeleşi şi ajutaţi. Cunoaşterea în detaliu a fondurilor arhivistice, a istoriei şi monumentelor Braşovului (materializată, şi în plan publicistic, printr-un număr impresionant de articole cu date şi interpretări valoroase), unită cu ataşamentul pentru oraşul natal, o generozitate, modestie şi disponibilitate ieşite din comun au făcut practic ca, în scurt timp, domnul Nussbächer să devină cel de-al cincilea membru al echipelor noastre, li datorăm mijlocirea accesului rapid şi eficient la marea majoritate a materialelor documentare - rapoarte sanitare, cărţi de adrese, descrieri, memorialistică, extrase de presă, hărţi şi planuri istorice, fotografii şi material iconografic vechi (inventariate şi identificate tot prin priceperea şi grija sa), pentru a da doar câteva exemple -, fapt care a scurtat esenţial timpul necesar înregistrărilor din teren şi fără de care rezultatele inventarierii ar fi rămas, probabil, la stadiul unor plicticoase şi lipsite de viaţă descrieri de clădiri.

Vă mulţumim, domnule Nussbächer, şi este o bucurie pentru noi că v-am cunoscut.

RÉSUMÉ

LE PROGRAMME ROUMAINO-ALLEMAND DE MISE L'INVENTAIRE DES SITES DE LA COLONISATION DES SAXONS DE TRANSYLVANIE - ÉTAPE BRAŞOV

Les auteurs présentent les objectifs, les étapes et les conséquences de la mise à l'inventaire du patrimoine architectural des Saxons de Transylvanie et surtout de Brasov. Cette activité a rencontré des obstacles qui ont été surmontés grâce à la collaboration des spécialistes de domaines divers, y inclus Gernot Nussbächer.

Capătul străzii G. Bariţiu, cu Bastionul fierarilor şi fostul Liceu Evanghelic de Băieţi *(foto: Aurelian Stroe, 1998).*

Colofon

Îngrijitorii volumului aduc mulţumiri doamnelor director Carmen Tănăsescu şi Ioana Şchiopu, pentru sprijinul acordat la apariţia acestuia. Gândurile noastre de recunoştinţă se îndreaptă şi către colegele noastre, doamnele Mihaela Lupu, Elena Dimitriu, Laura Silvestru şi Eva Dinu, către fosta noastră colegă Gabriella Gyenge, precum şi către Veronica Vlad.

in honorem
GERNOT NUSSBÄCHER